

MAKÂLELER

HERSEKLİ ÂRİF HİKMET

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 110

- Bilim ve Felsefe Serisi* : 43
Kitabın Adı : MAKÂLELER
Levâiyhu'l-Hikem
Levâmi'ü'l-Efkâr
Sevânihu'l-Beyân
Misbâhu'l-Îzâh
Müellifi : Hersekli Ârif Hikmet (1839-1903)
Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi
Hazırlayan : Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan Özdiñç
İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri (Kelam)
Son Okuma : Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı
Arşiv Kayıt : İstanbul Üni. Nadir Eserler Ktp. İbnülemin Böl. TY 10061
İstanbul Üni. Nadir Eserler Ktp. İbnülemin Böl. TY 10471
Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org
Baskı : İmak Ofset Basım Yayın
Merkez Mah. Atatürk Cad. Göl Sk. No. 1 Yenibosna / İstanbul
Tel: 444 62 18 www.imakofset.com.tr / Sertifika No. 12531
Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2018
Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Hersekli Ârif Hikmet

Makâleler

1. Hersekli Ârif Hikmet, 2. Makâleler, 3. Levâiyhu'l-Hikem, 4. Levâmi'ü'l-Efkâr,
5. Sevânihu'l-Beyân, 6. Misbâhu'l-Îzâh

ISBN: 978-975-17-4108-0

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

MAKÂLELER

LEVÂYİHU'L-HİKEM
LEVÂMÎ'U'L-EFKÂR
SEVÂNİHU'L-BEYÂN
MİSBÂHU'L-ÎZÂH

(İNCELEME- METİN)

HERSEKLİ ÂRİF HİKMET
(ö. 1903)

Hazırlayan
Rıdvan Özdiç

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasınının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
GİRİŞ	11
HERSEKLİ ÂRİF HİKMET BEY	11
NEŞRE HAZIRLANAN ESERLERİ	22
1. Levâyihu'l-Hikem	28
2. Levâmi'û'l-Efkâr	28
3. Sevânihu'l-Beyân	29
4. Misbâhu'l-Îzâh	29
İthaf ve Teşekkür	30
KAYNAKÇA	31

MAKÂLELER

LEVÂYİHU'L-HİKEM

[1] Lâyiha	35
[2] Lâyiha	41
[3] Lâyiha	47
[4] Lâyiha	51
[5] Lâyiha	59
[6] Lâyiha	67
[7] Lâyiha	73
[8] Lâyiha	78
[9] Lâyiha	83
[10] Lâyiha	88
[11] Lâyiha	93
[12] Lâyiha	94
[13] Lâyiha	108
[14] Lâyiha	102
[15] Lâyiha	117
[16] Lâyiha	121
[17] Lâyiha	128
[18] Lâyiha	133
[19] Lâyiha	135
[20] Lâyiha	143
[21] Lâyiha	151

[22] Lâyiha	161
[23] Lâyiha	166
[24] Lâyiha	170

LEVÂMÎ'U'L-EFKÂR

[1] Lem'á	181
[2] Lem'á	186
[3] Lem'á	188
[4] Lem'á	191
[5] Lem'á	194
[6] Lem'á	197
[7] Lem'á	203
[8]Lem'á	205
[9] Lem'á	208
[10] Lem'á	211
[11] Lem'á	214
[12] Lem'á	214
[13] Lem'á	216
[14] Lem'á	218
[15] Lem'á	222
[16] Lem'á	225
[17] Lem'á	227
[18] Lem'á	231
[19] Lem'á	234
[20] Lem'á	240
[21] Lem'á	245
[22] Lem'á	249
[23] Lem'á	251
[24] Lem'á	254
[25] Lem'á	259
[26] Lem'á	261
[27] Lem'á	266
[28] Lem'á	268
[29] Lem'á	270
[30] Lem'á	273
[31] Lem'á	280
[32] Lem'á	285
[33] Lem'á	290

[34] Lem'a	293
[35] Lem'a	296
[36] Lem'a	301
[37] Lem'a	305
[38] Lem'a	308
[39] Lem'a	315

SEVÂNİHU'L-BEYÂN

[1] Sâniha	321
[2] Sâniha	324
[3] Sâniha	327
[4] Sâniha	330
[5] Sâniha	333
[6] Sâniha	336
[7] Sâniha	339
[8] Sâniha	347
[9] Sâniha	351
[10] Sâniha	354
[11] Sâniha	357
[12] Sâniha	359
[13] Sâniha	362
[14] Sâniha	366
[15] Sâniha	369
[16] Sâniha	373
[17] Sâniha	376
[18] Sâniha	380
[19] Sâniha	384
[20] Sâniha	388
[21] Sâniha	391
[22] Sâniha	394
[23] Sâniha	398
[24] Sâniha	401
Sevânihu'l-Beyân Üçüncü Cüz'ü	404
[25] Sâniha	404
[26] Sâniha	408
[27] Sâniha	411
[28] Sâniha	415
[29] Sâniha	418

[30] Sâniha	420
[31] Sâniha	424
[32] Sâniha	428
[33] Sâniha	432
[34] Sâniha	435
[35] Sâniha	438
[36] Sâniha	441
Sevânihu'l-Beyân Dördüncü Cüz'ü	444
[37] Sâniha	444
[38] Sâniha	450
[39] Sâniha	452
[40] Sâniha	456
[41] Sâniha	460
[42] Sâniha	463

MİSBÂHU'L-ÎZÂH

Bahs-i Evvel	471
Mebhas-1 Sâni	483
Mebhas-1 Sâlis	489
Mebhas-1 Râbi'	503
Mebhas-1 Hâmis	515
Mebhas-1 Sâdis	521
Mebhas-1 Sâbi'	537
Mebhas-1 Sâmin	543
Mebhas-1 Tâsi'	547
Hâtime	552

DİZİN

555

GİRİŞ

HERSEKLİ ÂRİF HİKMET BEY: Hâl Olmuştu Hakikat Ona Bir Âyine

*Bu ne dehşetli haber! Öldü mü Ârif Hikmet
Kapasın defter-i eslâfı da artık millet
O ne kıymetli vedî'aydı selefden halefe
Hayf, sad hayf ki düşmüşdü yed-i nâ-halefe*

Mehmet Âkif

*Benzemezdi hâli hiçbir kimseye
Kendine benzerdi kendi âşikâr*

İbnülemin

Modernleşme tarihinin belirli bir hat üzerinden okunması yaygın bir gelenek halini almıştır. Bu yaygınlık belirli bir izi takip etmenin yanında belirgin tasvir ve tasniflere de imkân tanır. Bütün bu faydalarına rağmen böyle bir okuma biçimi modernleşme serüveni üzerine söylenebilecek şeyleri mahdut hale getirdiği gibi modernleşme tarihinin bir imkânlar manzumesine dönüşmesini de engeller. Bununla birlikte modernleşme hadisesini sürükleyen ve sürdüren belirli isimler üzerinden yapılan okumaların taktir biçiminin hızıyla ve açısıyla malul ve nâkıs olacağı da izahtan varestedir. Bu zaviyeden bakıldığında İslâm coğrafyasının ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bu toprakların modernleşme serüveninin bütünüyle ortaya konulabilmesi için meselelerin alternatif isimler üzerinden tetkik ve tahlili gereklidir. Çünkü modernleşmenin geldiği nokta insanlığı ve Müslümanları memnun etmekten uzaktır. Bu uzaklık farklı bir modernleşme tahayyülünü, mevcudun kıymetini ve daha farklı nasıl olabileceğini/olması gerektiğini ve nihayetinde bugün aynı ezberlerle devam edilip edilemeyeceğini bir arada düşünmeyi gerektirir. Farklı mesele ve şahıslar üzerinden modernleşmenin evrelerine bakıldığı vakit, bugün isimleri meçhul, yazdıkları mahdut bazı isimlerin modernleşmenin kalıplaşmış şekliinden başka bir modernleşme tasavvur ettikleri âşikâr olarak görülebilir. Hem geldiğimiz-durduğumuz yeri hem de modernleşmeyle münasebetlerimizin şeklini/esasını belirlemek için bakılması gereken ufkun genişlemesi lazımdır. İslâm düşüncesinin modernleşme sürecinde ilk kez karşılaştığı veya yeni yeni anlamlar yüklediği kavramlara geleneksel kültür ve birikimin içinden gelen isimlerin bugünkü yaygın kabuller dışında ne tür tepkiler verdikleri aynı zamanda mevcut kabuller kadar mühimdir. İkinci olarak devirlerinin ve modernleşme tarih yazıcılı-

ğının bu isimleri niçin paranteze aldıkları da aynı derecede ehemmiyetlidir. Bugün modernleşmeden yakınanların bakacakları ilk yer modernleşmenin başından beri farklı bir çizgide duranların tenkit ve teklifleri olmalıdır.

Türk düşüncesinin bu devrindeki çaba ve arayışları anlamının ve anlamlandırmanın önünde iki büyük engel var: Birincisi yukarıda ifade ettiğimiz gibi modernleşmeyi tek bir hat üzerinden okuma geleneği. Modernleşmeyi tebcil eden bu yaklaşım belli isimler ve eserleri merkeze alarak bütün tecrübeyi buraya hasretme gayreti içinde. İkinci engel; devirle ilgili okumaların ve verilen hükümlerin öne çıkartılmış ve birçoğu devrin mazhariyetiyle malul olan kolay ulaşılabilir matbu eserler üzerinden yürütülmesi. Elbette bir eserin matbu olması ve yaygınlık düzeyi aynı zamanda etki sahasını, bu fikirlerin tartışılma, benimsenme ve kabullenilme düzeyini ele verir. Ama meselenin esasının ne olduğu ile ilgili kanaat vermek için yeterli değildir. Matbu eserler ve bu eserlerin Latin harflerine aktarılmış halinin kolaycılığı aynı zamanda Türkiye'yi mühim bir tecrübe ve birikimden mahrum bırakmıştır.

Osmanlı modernleşmesinin fikrî zemini ile ilgili yapılan çalışmalarda 19. asrın ikinci yarısından itibaren ortaya konulan ürünler milat kabul edilip modernleşmenin bu devirle temellendirildiği vakiydir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde sansürün etkisiyle herhangi bir fikrî gelişmenin ve değişimin olmadığı ön kabulü-peşin hüküm de diyebiliriz- meselelerin esas itibarıyla doğrudan II. Meşrutiyet devrinde tartışıldığı tarzı bir anlayışı/yanlışı da beraberinde getirmiştir. Bizde fikrî tartışmaların genellikle gazete türünün, özellikle de hususî gazetelerin, yaygınlaşmasıyla zenginleştiği iddiası ileri sürülür. 1876'ya kadar süren yayın bolluğu özellikle Ali Suâvi hadisesinden sonra Sultan Hamid'in iktidar dizginlerini ele geçirmesiyle basın-yayının kontrol altına alınıp düşünce hayatımıza da bir durgunluk geldiği bugün neredeyse herkesin hemfikir olduğu bir mevzudur. Peki bu böyle midir? Fikrin gazete türüne inhisarına matuf bu düşüncenin yanlışı, kıyıda köşede bırakılmış isim ve eserler üzerinden değerlendirmeye tabi tutulduğunda kendiliğinden ortaya çıkar. Burada tam da şu soru soralıdır: 1878-1908 arasındaki kopukluk (!) neyle izah edilebilir? Sultan Abdülhamid'in yönetim tarzı ve sansürle mi? Kanaatimizce bir devri töhmet altına alan bu düşünce cehaletten kaynaklanmıyorsa şayet, kolayca kaçmaktan öte bir anlam taşımaz.¹ Siyasî meseleler ve arayışları muhaliflerin neşriyatına hasretmek ve siyasî mesnetten uzak bir edebiyat ve sanat varsaymak ne kadar mümkündür? Meselelerin, kavramların, bakış açılarının, batı algısının ne kadar değişip dönüştüğü ile ilgili söylenecek şeyler nelerdir?

1 Özelde gazete türü genelde ise matbuatın fikir ve sanat hayatındaki etkilerine dair bkz. Şem-

Meselâ İslamcılık, din-bilim ilişkileri, medeniyet, terakki, hürriyet, vatan, millet gibi kavramların bu “ara dönem”de ne tür anlam değişmelerine maruz kaldığını ve hangi siyasete mebni tedavülde kaldığı ayrıca izah edilmeli değil midir? Meselâ Tanzimat İslamcılığının Meşrutiyet İslamcılığından ayrılan yönleri nelerdir? Tanzimat İslamcılığını Meşrutiyet İslamcılığına aktaran ve aktarırken de dönüştüren araçlar nedir ve araçlar kimlerdir? Hoca Tahsinler, Nâmık Kemaller, Ziyâ Paşalar, Ali Suâviler, Cevdet Paşalar nezdindeki İslamcılık, din, bilim, terakki anlayışı II. Meşrutiyet’e nasıl intikal etmiştir?

Gerek modernleşmenin ilk evrelerindeki gerek II. Meşrutiyet devrindeki seyri üzerine yapılan kıymetli çalışmalar bizi bu ara dönem üzerine düşünmeye sevk etti. Bu intikalin peşinde dolaşırken sevk-i kaderle Hersekli Ârif Hikmet Bey’in metinleriyle karşılaştık. Ârif Hikmet’e dair İbnülemin Mahmut Kemal’in *Kemâlül-Hikme*’siyle tanışınca aynı zamanda onun diğer eserlerinin âkıbetinden de haberdar olduk.

Hersekli Ârif Hikmet, Osmanlı devlet iradesinin hal ve gidişatını başka bir yola koymaya kalkıştığıнын resmî ilanı olan Tanzimat Fermanı’nın Gülhane’de okunmasının üzerinden bir ay geçmeden dünyaya gelip Tanzimat’tan Meşrutiyet’e giden yolda siyasî, içtimaî, hukukî ve dinî meselelerin değişim ve dönüşümü üzerine mesai harcamış bir Osmanlı münevveridir. Genç yaşta Kalem’deki vazifesiyle başlayan memuriyetiyle hem devlet mekanizmasının işleyişine şahit olmuş hem de Encümen-i Şu’arâ gibi edebî ve fikrî bir topluluğun teşekkülünde yer alarak Türk düşüncesinin mühim simalarıyla evkat-güzâr olmuştur. *Mecelle*’nin mimarı, Osmanlı hukukî modernleşmesinin en mühim siması Ahmed Cevdet Paşa’nın delaletiyle adliye mesleğine intisap ederek merkezde başlayan, taşrada devam eden ve ahir ömründe üst düzey hukukî görevlerle hitama eren memuriyeti rahatsızlanıncaya kadar çoğunluğu taşrada olmak üzere infisallerle kırk yıldan fazla sürmüştür.²

Ârif Hikmet’in hususiyetini anlatan en iyi satırlara İbnülemin’de rastlamaktayız:

Bu zât-ı ‘azîmül-kadr, mebâdî-i neş’etinden beri pek çok e’âzımla hem-bezm olmuş, her işittiğini zabt etmiş, hâiz olduğu nüfûz-ı nazarla hakâyık-ı kevnîyye

settin Şeker, *Ders İle Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbul’unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2013.

2 Hersekli Arif Hikmet’in hayatıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal, *Kemâlül-Hikme*, Dersâdet: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1327; İbnülemin, “Hersekli Ârif Hikmet Bey”, *Divân*, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1334; Metin Kayahan Özgül, *Hersekli Ârif Hikmet*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987. Rıdvan Özdiç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Ârif Hikmet: Mecelle’nin Bazı Mevâddına Dair İntikadnâme*, İstanbul: Kitabevi,

ve şuûnât-ı dehriyyeyi tedkik eylemiş, birçok seyahat etmiş, her mesleğe girmiş, her vâdiye sapsmış, meyhânelerde oturmuş, câmilerde tekkelerde yatmış, bir zamânlar âşık-ı nâle-kâr olmuş, gül yüzlü dilberlerle dem-güzâr olmuş, bülbül gibi feryâd etmiş, feryâdından istimdâd etmiş... Hubb-i ezelinin aşk-ı hakîkinin ne olduğunu anlamaya çalışmış, erbâb-ı seyr-i sülûk ile düşmüş kalkmış, birçok esrâra vâkif olmuş, savma'alarda çileye soyunan çilekârlar gibi mükerreren âlemden tecerrüd etmiş, germ ü serd-i rüzgârı görmüş geçirmiş, sademât-ı dehriyyeye göğsünü germiş, erenler gibi bin derde uğramış, deryâ-yı mevâc gibi daima hurûşân olmuş, yanar dağlar gibi her dem feverân etmiş,

Aranmaz neş'e-i temkîn rind-i lâubâlîde
Gehî mest ü gehî hüşyâr gâhî râst gâhî keç

meâline mâ-sadak olmuş.”³

Edîb, şair, mutasavvîf, mütefekkir ve hukukçu kimliğiyle “câmiu'l-fezâil bir merd-i kâmil” olarak tasavvufî, felsefî, kelâmî, hukukî ve edebî müktesebatıyla İbnülemin'in ve Âkif'in “birkaç yüzyılda bir gelir” dediği ve İbn-i Arabîlere, Sâdilere benzettikleri bir “fâzıl-ı yektâ” ile karşı karşıyayız.⁴ Böyle bir şahsiyetin mevcudiyetiyle ve yazdıklarıyla ilgili nisanın sebebi ne olmalıdır diye düşündüğümüzde karşımıza ilk olarak Hikmet'in şahsiyeti çıkmaktadır. Mizacı ve laubali meşrebi ile ilgili aktarılanlar devrin bütün gürültüsünden kaçtığı şairane tabiatıyla ve coşkun bir istiğrakla meşbudur. Hakikatte kendisi de bunun farkındadır. Hikmet için her yere yetişmek, herkesle ülfet etmek heves ve arzusu bulunmaz. Kendini müstakil kılan yüksek tefekkür ve zevkin sevkıyla herkesten ve her şeyden uzakta inzivayı seçmiştir. Şinâsî ve Leskofçalı Gâlib'le mizaçlarını mukayese ederken söyledikleri bu hakikati ortaya koyar:

“Ben iki odalı bir evi kendime geniş buluyorum. Şinâsî ile Gâlib kâinâtı dar görüyorlardı. Bunlara dünya müteveccih dünyaya sığmadılar, kendilerini yediler...”

Ârif Hikmet'in rind-meşreb ve laubali tavrı; dîvân şiirinin dünyasına olan aidiyetinden, tasavvufun hikemiyatıyla birlikte cezbesine kapılmaktan, hayatın germ

2012. Aile tarihi ve ailenin Bosna-Hersek tarihindeki rolü ile ilgili bkz. H. Mirgöl Eren Griffé, *Osmanlı'nın Hizmetkârı Gâlib Ali Paşa Rızvanbegovic-Stocecic*, Ankara: Babil Yayıncılık, 2005.

3 *Kemâlül-Hikme*, s. 8-9. Yetişmesi ve ilmi ile ilgili olarak İbnülemin şöyle der: “Arabın, Acemin, Türkün en ceyyid şiirleri, en mühim kavilleri o metin hafızada istendiği zaman müheyya bulunur, zemin ve zaman icab ettikçe letafet ve selaset ile dinlenirdi. Cevdet-i mahfûzâtı, cevdet-i kâriha erbâbının en büyükleri sırasına koymuştu. Ne okumuş ise iyi okumuş, iyi anlamış, okuduğunu, işittiğini bir daha unutmamış idi.” *Kemâlül-Hikme*, s. 11.

4 Hâsır kendine pek şanlı olan vâdisi;
Milletin oydu hakikatte hele Sa'dî'si

ü serdini görmekten ve biraz da gençliğinde müptelâ olduğu işretten neşet eder. Hikmet'in sahip olduğu yüksek tefekkür ve vecd hali, her şeye vahdet-i vücud penceresinden bakmasının neticesidir. Daha gençlik yıllarında Şinâsî'nin hürmeti, Ahmet Cevdet Paşa, Nâmık Kemâl, Ziyâ Paşa gibi devrin kıymet hükümlerini tayin eden birçok ismin muhabbeti ve en nihayetinde Muallim Nâci, İbnülemin, Âkif, Eşref Edib gibi sonraki dönemin köşe taşı olacak isimlerin meclûbiyeti hep bu mizaç kabuğunu kırıp şahsiyete varabilenlerin maharetidir.

Bir fikrin, bir teşebbüsün mevcudiyeti kadar neşv ü nemâ bulduğu ortam da mühimdir. Kendi de “ilm u cehl, vakt u ‘asra tâbî'dir” der. Ârif Hikmet'in modernleşmenin istikametleriyle örtüşmeyen modernleşme telakkisi, modernleşmeyi tek bir hat üzerinden takip ve tebci etmeyle malul bir fikir, sanat ve siyaset anlayışıyla yan yana gelmemiştir. Bu sadece Hikmet'e mahsus değil devrin pek çok ismi için de böyledir. Şiirde yeniliğe ve yeniye teşebbüs etmemesi, her şeyin üstünden akan mizacı, kalem tecrübelerini Abdülhamid-i Sâni devrinde vermiş olması, kısmen düşük düzeyli ve önemli bölümü taşrada geçen memuriyetler, akranının Avrupa'ya firarına karşılık burada kalmayı tercih etmesi, cemiyet teşekkülü gibi siyasî teşebbüslerinden uzak durması ve isyanına başka bir gölge aramaması gibi sâikler onu hak ettiği ilgiden mahrum bırakmıştır. Kaleme aldığı metinlerin yüksek bir tefekkür mahsulü olup devrin hızına ayak uyduracak bir basitlik ve sadelikten uzak olması, modernleşmeyi tasavvufî bir perspektiften cevaplama arzusu, özellikle İbn-i Arabî silkini takip ederek vahdet-i vücud düşüncesini merkeze alması, her şeyin bu kadar süratli cereyan ettiği bir ortamda felsefî, tasavvufî ve kelâmî meselelerin derinlikli tahlillerine vakit ve tahammül olmadığından ancak ehli nezdinde itibar görmüştür.

Üdebâ ve şuarâ taifesinin, şiiri, inşâdı, hafızası ve üslubu etrafında hayranlıklarını izhar için Türkçe'nin en güzel terkiplerine başvurdukları Ârif Hikmet'in şahsiyeti ve meziyetlerini esas alarak kaleme aldığı *Kemâlî'l-Hikme*'siyle İbnülemin Mahmud Kemal⁵, onu unutulmaktan ve eserlerini kaybolmaktan korumuştur. İbnülemin istinsah ettiği bu eserlerin müdevvenatına dair şu izahatta bulunur:

“Nazar-ı tedkîke alınsa dekâyık-ı tasavvufiyye, hakâyık-ı hikemiyye ve siyâsiyye cilvegâh olan, benâberin tahlîl ve te'lîfi kemâl-i iktidâr ile beraber te-

5 Ârif Hikmet'le yaklaşık altı sene tanışık olmuş, dostluk yapmış ve onun bütün yönlerini irfân-ı memlekete armağan etmiş olan İbnülemin Mahmud Kemal İnal için bkz. Ömer Faruk Akın, “İbnülemin Mahmud Kemal”, *DİA*, XXI, 249-262; Fatih M. Şeker, “İbnülemin İçin Bir En-

dkikâr-ı ‘amıkaya, tettebbu‘ât-ı dūr-a-dūra mütevakkıf bulunan o âsâr-ı ‘âliyye-
nin sūr‘at-i kâmile ve kemâl-i suhûlet ü selâmet ile vücûda getirilmiş olduğu
görülür.”⁶

Tasavvufun ve felsefenin en derin meselelerini inkişaf ettirir bir üslupla yazan Hikmet’in özellikle mensur eserlerindeki üslubu güzeldir. Daha ilk gençlik yıllarından itibaren bulunduğu meclisin idare ve istikametinde belirleyici olan Ârif Hikmet’in, muhabbetinde, nüktelerinde cevâmiu’l-keâm olma meziyeti, Âkif’in “bize yüz hutbeyi bir anda ederdi îrâd” tavsifiyle ifade ettiği söz söyleme kudreti kaleminde de vardır. Bu yüzden İbnülemin onu, İmâdüddin İsfehânî’nin “rab-
bu’l-kalem ve’l-beyân” dediği cinsten kalemler sırasına koyar.⁷

Eserlerinin gazetelerde yayınlanan bölümlerine bakılınca eserlerin kaleme alınış tarihleri, İstanbul’a dönüş tarihinden çok öncedir. Bursa’da yayımlanan *Nilüfer* Mecmuası 16. sayıda yayınlanan “Lâyiha” (Şevval 1304) başlıklı yazısı, 1887’de yazılı olduğunu gösterir. Hatta Muallim Naci’nin 1 Kânûn-i sâni 1303 (13 Ocak 1888) tarihli mektubunda “şimdiye kadar elbette birçok *sânihât-ı celîle* vücûda getirmiş olacağınız cihetle onlardan birkaçının olsun ihsân buyurulmasını kemâl-i iştiyâk ile istid‘âdan da geri duramam” şeklinde ifadelerinden hareketle en azından *Sevânihü’l-Beyân*’ın bu tarihlerde yazılmış veya yazılmakta olduğuna delalet vardır. Bu ifadeler aynı zamanda bu tarihlerden itibaren devrin düşünce ve edebiyat mahfillerinde Hikmet’in yazdıklarından haberdar olduğunu gösterir. İstanbul’a dönüşünden sonra sonraki dönemin mühim simaları kendisini ziyaret edip eserlerinden istifade edecektir.⁸

Bu dönemde Hikmet’in yazılarından yaptığı seçkiler kısmen sansürlü olarak devrin gazetelerinde yayınlanmıştır. *Resimli Gazete*’nin 1896 tarihli 69. sayısında *Levâiyihü’l-Hikem*, birinci lâyihadan başlanarak yayınlanmaya başlamıştır. Yine

tellectüel Portre Denemesi: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sahih Bir Köprü”, *Kemâlî’l-Kemâl* içinde, haz. Fatih M. Şeker, İsmail Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009, 15-66; Şemsettin Şeker, *Zevâlde Kemâl: İbnülemin Mahmud Kemâl İnal*, İstanbul, 2010; Şeker “İbnülemin’in Hutût-ı Meşâhir Mecmuaları Üzerine Birkaç Söz”, *Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmud Kemâl’in Hutût-ı Meşâbir Defteri* içinde, hazırlayanlar: Şemsettin Şeker, İsmail Kara, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2010, s. 10-39.

6 *Kemâlî’l-Hikme*, s. 14.

7 *Dîvân*, s. 18.

8 İbnülemin ve kardeşinin ziyaretlerinde eserlerini gösterdiği ve okuttuğu/okuduğu bilinmektedir: “Ben, senin gibi okuyanlardan, anlayanlardan zevk duyarım. Sen okudukça kitabları birlikte yazdığımızı kâni oluyorum. Sen okudukça nazarımda eserlerimin kıymeti de artıyor. Ey böyle bu ...’ derdi.” *Kemâlî’l-Hikme*, s. 51-2. Yine aynı minval üzere Mehmet Akif’in “Hersekli Ârif Hikmet” başlıklı şiirinde kaleme aldığı şu dizeler bu eserlerin ziyaretler arasında

Andelib'in çıkardığı *İrtika* dergisinin 3. sayısından itibaren *Levâmi'ül-Efkâr*'ın birinci lem'asından başlayarak okurlarına; "Edîb-i hakîm-i bî-nazîr, Üstâd-ı hatîr Hersekli Ârif Hikmet Bey Efendi Hazretlerinin *Levâmi'ül-Efkâr* ünvânlı eser-i hakîmânelerinden ihsan buyurdıkları makâlâtan" şeklinde takdim etmiştir. Yine *İrtika*'da 9. sayıdan itibaren lem'alar devam ederken *Levâiyuh'l-Hikem*'in birinci lâyihasından başlanarak yayımlandığı görülür. 23 Mart 1899 (11 Mart 1315) tarih ve 29. sayılı *Musavver Terakki* de onun eserlerinden bölümler yayımlar.⁹ İbnülemin'in bildirdiğine göre Ârif Hikmet'in son eseri *Misbâhu'l-İzâh*'dır.¹⁰ *Mecelle'ye Dâir İntikâdnâme*'sine ise ahir ömründe İstanbul'da son şeklini verdiği kesindir.¹¹ Ârif Hikmet'in İbnülemin tarafından yayınlanmış *Divân*'ı ve daha önce yayına hazırladığımız *Mecelle* ile ilgili risâlesi dışarıda bırakıldığında İbnülemin ve ailesinin erbâb-ı vehmin taarruz ve tasallutundan korumak ve korunmak için bin bir zahmetle istinsah ve muhafaza ettikleri dört tane de mensur eseri bulunmaktadır.¹²

Felsefî, tasavvufî, siyasî, ahlakî ve tarihî birçok hakikati vuzuha kavuşturan bu eserleri etrafıyla paylaşma konusunda perhîzkâr bir tutum sergilemiştir:

"Her biri 'amîk bir tedkîkin, 'âlî bir irfân ve fazîletin mahsûlü olan âsârını kimseye göstermezdi. Hâlbuki ne vakit ziyâretine gitsek kitaplarını çıkarır, kırk elli sayfasını bana okuturdu. Bizden her sûretle emindi, bizi mahrem-i esrâr ittihaz etmişti.

Bir gün eserlerini halktan gizlemesinin sebebini sordum. Dedi ki: 'halkın bir kısmı casustur, deyyustur. Eserlerimi görürlerse gamazlık ederler, fitne çıkarırlar. Bu ...ler beyhude yere başıma iş açarlar. Allah belâlarını versin. Halkın bir kısmı en'âmdan adall birtakım zavallılardır. Bunlar 'acz u cehhlerini unutarak yazılarımı okumak istiyorlar. Bazen ma-el-mecburiye gösteriyorum. Birinci satırında hezeyâna başlıyorlar. İkinci satırında içine ...seyyorlar. Ama efendim, edebisizlik ediyorlar. Ben, senin gibi okuyanlardan, anlayanlardan zevk duyarım. Sen okudukça kitabları birlikte yazdığımızı kâni' oluyorum. Sen okudukça nazarımda eserlerimin kıymeti de artıyor. Ey böyle bu ...' derdi."¹³

okunup bilindiğini göstermektedir:

Bir gün ez-cümle huzurunda idim ben de, evet
Gâlibâ (Sânihâlar)dan okuyordu Hikmet

9 *Musavver Terakki*, 11 Mart 1315, sene: 2, adet: 29, s. 1.

10 *Divân*, s. 48.

11 Eserin yazılış vakti ile ilgili değerlendirmelerimiz için bkz. *Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Arif Hikmet: Mecelle'nin Bazı Mevâddına Dâir İntikâdnâme*, s. 52-3.

12 İbnülemin'in bildirdiğine göre bu eserler dışında Ubeydullah-ı Zâkânî'nin hezl-engiz lügatine nazire olarak bir lügat ve tanıdığı şairlerin bir kaçının menkıbelerini içeren bir nâ-tamam çalıışması akrabası Süleyman Paşa tarafından yaktırılmıştır. *Divân*, s. 76.

13 *Kemâlî'l-Hikme*, s. 51-2.

Eserlerinde sıklıkla kullandığı avam-havas ayırımına dikkat eden bir tavırla eserlerini görme ve istifade hakkı ancak kendisinin müsaade-i mahsusasıyla mümkün olabirdi. Bu temkinin altında eserlerinin devrinde erbâb-ı vehmin dikkatini çekmiş olması gerçeğini de görmek gerekir. Yukarıda İbnülemin'e verdiği cevaptan da anlaşıldığına göre "casusluğu" ehliyetsizlikle birlikte zikreder.

Hikmet daha sağlığında eserlerinin âkıbetine dair kaygılarından İbnülemin'e bahsetmiş ve eserleri kendisine emanet etmek istemiştir. Bu süreç taraflar açısından sıkıntılı olmuş hatta İbnülemin, cenaze törenini anlatırken hâzîrûnun niyetlerine dikkat edecek derecede meseleden bîzâr olmuştur.¹⁴ Bu sıkıntılı ortamda Hikmet'in vasiyeti üzerine eserleri İbnülemin'in ailesine verme işini halasının damadı Mirlivâ Süleyman Paşa üstlenmiş ve uzun bir uğraş sonunda "devlet ve milletin sa'adet ü selâmet"i için her türlü tehlikeyi göze alarak İbnülemin ve kardeşi, "muzır" kabul edilen bu eserleri hanelerine nakletmeye muvaffak olmuşlardır.¹⁵ Süleyman Paşa ile meselenin hallini "nazar-ı hakikatte vehme itibar olunmaz" fehvasıyla ama "ihtiyata riayet etmek de muktezâ-yı hikmettir" itinasıyla, eserleri İbnülemin'in kardeşi Hikmethâne'den bir bohça ile getirir. Etrafın ısrarlı sorularını "terekede satılmış" diyerek baştan savan İbnülemin ve ailesi Süleyman Paşa'nın müracaatıyla eserleri geri vermek zorunda kalırlar. İşte bu iade zamanına kadarki sürede eserler İbnülemin, babası Mehmet Emin Paşa ve kardeşi Ahmed Tevfik Bey tarafından istinsah edilmiştir.¹⁶ Takibat ve tahkikatın vehmiyle "*Divân'ın bir nüshasıyla merhûmun -âsârı içinde en tehlikeli addettiği- Sevânihul-Beyân'ın nâ-tamâm bir sûreti, diğer âsârının birer parçası 'sehven' kitaplarla birlikte satılmış*"-tır.¹⁷ Bu hengâmede İbnülemin, Hikmet'in *Divân*'ını ve hatt-ı destiyle muharrer *Sevânihul-Beyân*'ı alıkoymuştur. "Hizb-i ilâhî, hıfz-ı ilâhîdir" düsturuna yaslanarak her türlü tehlikeyi göze alıp Meşrutiyet'in ilanına kadar bu eserleri muhafaza eden İbnülemin ve ailesi İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte sağa sola yaptıkları

14 Kadrini sengi musallâda bilip ey "Hikmet"

Durup el bağlayalar karşına yârân saf saf

beytini okuduk. Yine biz dinledik. Zira Hikmet'in karşısında saf saf yârân yoktu. Belki koca hâkimin -ömr-i sanisi olan- âsâr-ı ahrârânesinin de hufre-i ademe defnedilib edilmeyeceğini recessüs için isbat-ı vücûd eden birkaç dîdebân vardı." *Divân*, s. 66-7.

15 Meselenin ihtiva ettiği tehlikeyi ve Hersekli'ye karşı vefa duygusunu ifade eden satırlar için bkz. *Divân*, s. 73.

16 Ahmed Tevfik Bey'i evden aceleyle ve bohçayla çıkarken gören bir "âşına" eserlerin "aşırıldığına" hükmederek ilgili yerlere haber vermiş ve aile bu yönde baskıya maruz kalmıştır. *Divân*, s. 74-5.

17 *Divân*, s. 74.

başvurulardan muğber bir şekilde “varak-ı mihr u vefâyı kim okur kim dinler” demek zorunda kalmışlardır.¹⁸ Daha sonra Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi’nin yayınladığı eserler arasında Ârif Hikmet’in *Divân*’ını neşre muvaffak olan İbnülemin, ailesinin ve kendisinin istinsah ettiği diğer eserleri hususî kütüphanesinde muhafaza etmiş ve bu eserler İbnülemin’in kütüphanesiyle beraber İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ne intikal etmiştir.

Hersekli Ârif Hikmet Bey’in diliyle yeterince muğber ettiği çevrelerin kaleminden sâdır olan şeylerin peşine düşecekleri daha hayatta iken eserlerinin bazı bölümlerini gazete ve mecmualarda yayınladığı devrelerde ortaya çıkar. Hikmet’in gelip giden huzzâra karşı “lâubâlî” muamelesinin bir tarafında var olan bu takip Hikmet’i de belli bir dikkati gözetmeye sevk etmiştir. Bazı bölümleri devrin gazete ve mecmualarında yayınlanırken bu eserler, devrin şartlarına uygun hale getirilmiştir. *Resimli Gazete*, *İrtika*, *Musavver Terakki* gibi gazetelerde yayınlanan bu makâleler farklı eserlerinden, bizzat kendisinin verdiği makâlelerdir. Sansürdeki tasarrufun kime ait olduğu net değildir. Öncelikle siyasî idarenin doğrudan üstüne alınabileceği kelime ve tabirler çıkarılmıştır. Meselâ *Levâiyihul-Hikem*’den yayınlanan bölümden çıkarılmış pasaj durumu yeterince izah etmektedir. İtalik olan yerler gazeteden çıkarılmıştır:

“Âlem keşâkeşden kurtulamaz. Dâimâ hâkimlerle halk ile pençe-şiver gider iki kuvvet-i mütekâbile mütesâviyen mütemâdi olamayacağından ‘âkıbetül-umûr ya halk hükûmete gâlib olup istediğini yapar veyâhûd hükûmet onlara galebe ederek taht-ı mahkûmiyyete alır, dilediğini yaptırır. Vâki ‘â sûret-i zâhirede kuvve-i galebe hükûmetin yed-i iktidârındadır gibi görünür ise de ma’nen gâlibiyet-i mutlak halkın beyet-i ictimâ’iyyesindedir. Çünkü hükûmet, halktan bir cüz’ olmağa eczâ-yı sâire her ne vakit olsa bi’l-ittihâd ona galebe eder bu müdde’âyı isbât için vukûât-ı târihiyye delil-i kâfidir.

Demek isterim ki münasebât-ı ictimâ’iyyenin ilcââtıyla yapılacak kavânin ve nizâmât, hakk u sevâba makrûn ise efrâdı itâat ve inkiyâda çekerek hâricde mu’amelât-ı ‘umumiyyeden tevellüd eden münâza’atı hall ü fasl ile göze görünen fenâlıkları *bazı mertebe ta’dil u islâh* edebilir amma kişver-i derûn insana hükmedemez (karışamaz) yani meyl-i şekâvet, sû-i kasd u niyet gibi tasmiât ve tasavvurâtı—*hırs u tamâ’- hıkd u based- kizb u nifâk- misillü i’tiyâdâtı* (ki) cinâyât u hatîâtun ümmehâtıdır, bunları teskîn ve tashîh ile ezhân-ı beşeriyeyi taht-ı inzibâta alamaz, *ahvâl-i bâtinîyyeye karışamaz belki ahâlîye müzevirlik ve hilekârlık yolunu gösterir, mefâsid-i ahlâkı teşdid u tezyid ettirir, cerbeze-i nutkiyye ve ma’lûmât-ı kânûniyyeye mâlik olan gevezeye meydân-ı tegallüb açılır iktizâ-yı hakkâniyyetten ziyâde muktezâ-yı menfa’ate çalışılır ‘âcizler ezilir. El-*

18 *Divân*, s. 77.

hâsıl her hâl u kârda insanı insaniyyetin muktezî olduğu efâl-ı haseneye sevk edecek efkâr-ı ma'nevîyedir. Efkar-ı ma'nevîyyenin netîce-i taharriyyâtı dahi vahdâniyyet-i ilâhiyyeye kemâl-i îmân ile tasfiye-i kalb ve tehzîb-i ahlâk ederek âhîret ve âkıbeti bi'l-mülâhaza hakikât-i insaniyyeye müterettib olan fezâil ve vezâif-i ikmâl ve icrâya çalışmaktır. Sebeb-i hilkatimiz ve dâreynde sermâye-i selâmet ü sa'âdetimiz bu farîza-i esâsiyyeden 'ibâret iken ona i'tibâr etmemek insan için en büyük isyân u tuğyândır.

Sad-hayfa vâ esefâ ki şu isyân-ı tuğyân 'asrımızda 'akl u 'irfân hükmünü iktisâb etmiş olduğundan umûr-ı rûhaniyyeyi inkar edenler bayağı hükemâdan sayılmakta ve ân-be-ân hakikât-i insaniyyeye münâfi türlü türlü mezhebler ve meslekler zubûra gelerek farâiz-i esâsiyye pâyimâl edilmekte ise de nev'-i benî Âdem hakkı bulup hakka hizmet etmek için yaratılmış olmağla dirâyet-i sahibaya mâlik olan erbâb-ı 'akl u hidâyet hiçbir vakit efkâr-ı ma'nevîyyeden ferâgat edemez.¹⁹

Diğer taraftan gazetelerde sansürlenlen bazı bölümlerin Hikmet'in özellikle İbn-i Arabî silkini takip ederek yaptığı tasavvufî yorumları ihtiva etmesidir. Bu tasarrufların devrin icbarları gereği kendisi tarafından yapılmış olma ihtimali yüksektir. Şahsî hayatına yansıyan bu muamele biçimi sansürü kendisinin yapmış olma ihtimalini artırmaktadır. Meselâ gazetede neşrettiği *Levâyihu'l-Hikem*'in bazı bölümlerinde vahdet-i vücud düşüncesinin bariz görüldüğü bazı te'vil ve tefsirler çıkarılmıştır. Dördüncü lâyihadan çıkartılan şu satırlar buna güzel bir örnektir:

"Hazret-i Havvâ ile 'irfânda mülâkât idip bu sûretle Âdem'in şu 'âleme gelmiş olduğuna kâil olmuşlardır ve bazısı cihet-i butûna ubûr ile sûret-i te'vili iltizâm [etmişlerdir. Tafsilî bazı tefâsirde mûndericidir. (Gazetede)] *idüb dediler ki [Ya Âdem üskün ente ve zevcûke'l-cennete] âyet-i kerîmesindeki cennetten murad 'âlem-i 'ukbâda mev'ûd olan cennât-ı 'âliyyât demek değildir çünkü bu cennât-ı 'âliyyât ervâha mahsûs olan letâif-i lâbûtiyye mükevvenâtından olmağla onlara ecsâm-ı keşife sığmaz. Vücûd-ı Âdem ise eczâ-yı muhtelif-i unsûriyyeden terekkeb idüb keşâfet-i cismâniyye ve gîlzet-i tabî'iyye-i cesedâniyye ile ittisâf eylemiş olduğundan şu hâletle emâkin-i melekûta girilemez zirâ kânûn-ı hilkat u hikmete mubâliftir.*

Bunların tabkik u beyânlarına göre tînet-i Âdem ber-muktezâ-yı meşîyyet-i Rab-bânî küre-i arz üzerinde yedeyn-i mübârekeyn-i Celâl u Cemâl ile tahmîr u tesviye edilmiş ve nefha-i rûh-i izâfiyyeye mazhariyyetle tekrîm u tevkîr olunarak absen-i takvîm üzere halk u tekvîn ve neşe-i Âdemîyyeye muhtass olan esrâr-ı 'ulûm u esmâ ta'lîm u telkîn buyurulup tecelliyyât-ı ilâhiyyenin ihâtasıyla bir na'im-i kurb u ihtisâsa alınmıştır ki Hazret-i Âdem'in dâhil olduğu cennet bu na'im-i tecelliden 'ibârettir ve şecere-i menhiyyeden murad nefs ü hevâ belki de biz-zât cenâb-ı Havvâdır ve şeytanın ma'nâsi müb'ad-ı hakk u savâb olan vehimdir

19 *Levâyihu'l-Hikem*, v. 10-11.

ve emr-i sücûd havâss-ı ‘âlem-i lâhût olan melâike-i mukarrebîne vürûd itmeyüb ancak şu küre-i zemîne müekkel olan melâike-i arzîyyine vârid olmuştur. Bu dahi sırr-ı emânet ü hilâfete işaretle ‘âlemin ulü’l-emri Âdem olduğunun i’lâdır. Vâkı’â hubût kelimesi lütufça gökten nüzûlu mütezammin olmayıp mutlaka yüksekten aşığıya inmek ma’nâsına olduğu gibi cennet dahi lügatte bâğ u bostân demek olmağla câiz ki küre-i arz üzerinde zât-ı Âdemîye mahsûs ibtidâ-yı tekvinde gayet mürtefi’ bir mahall-i dilküşâde bir gülsen-sarây-ı behşet-âsâ halk u icâd buyurulmuş ve Hazret-i Âdem oraya idhâl ile nâil-i mertebe-i ‘âlû’l-âl olmuş iken her ne hikmete mebnî ise şeytan vehm ü hayâle uyup nehyolunan şecere-i şehvet ü enâiyete takarrüble bi-hasebi’l-beşeriyye kendilerinden bir zelle sudûr etmesinden nâşi dâhil oldukları na’im-i kurb u ihtisâstan ihrâc edilerek berâ-yı imtihân bevâdî-i bu’d u iştiyâka düşmüş ve nice zamân elem-keşide-i ekdâr u ehzân olduktan sonra cenâb-ı Havvâ ile bi’t-telâkî muktezâ-yı beşeriyyet üzere tavattun ve temekkün etmiş olsun tâ ki tabî’at-ı insaniyyede merkûz olan esrâr-ı temeddün zuhûra gelerek kâşâne-i ‘âlem intişâr-ı asâr-ı benî Âdemle tezyîn eylesin.

Zann-ı kâsırâneme göre câiz ki kavliyle beyân ettiğimiz ma’na nazar-ı tedkike alınsa tecvîz-kerde-i erbâb-ı mezâyâ olabilir ise de şeytanı vehm-i insâniden ‘ibâret olmak üzere tevîl ü ta’rif edenlerin efkârı pek becâ görülemez. Fi’l-hakika kuvve-i vâhimenin tağlîtât-ı müsellemesine nazaran ‘alâ-tarîki’t-tahayyül vehme şeytânü’n-nefsî denilebilir ise de şeytan perde-i mahsûsât içinde mestûr olan mevcûdât-ı ma’nevîyye cümlesinden ve belki ‘âlemin kuvâ-yı tabî’iyyesindedir. ‘Ale’l-husûs Kur’ân-ı Kerîm’de vücûd-ı Âdem âb u turâbın hulâsası olan “tîn”den ve sûretçe hava ile nârın imtizâcından husûle gelen “mâric”den halk olduğu gibi şeytanın dahi yalnız nârdan mahlûk bir cism-i gayr-ı mahsûs olduğu musarrâh vemensûstur.”²⁰

20 Gerçi metinde yer alan “Fi’l-hakika kuvve-i vâhimenin tağlîtât-ı müsellemesine nazaran ‘alâ-tarîki’t-tahayyül vehme şeytânü’n-nefsî denilebilir ise de şeytân perde-i mahsûsât içinde mestûr olan mevcûdât-ı ma’nevîyye cümlesinden ve belki ‘âlemin kuvâ-yı tabî’iyyesindedir.” satırları dönemin sansür hassasiyetine takılacakmış gibi görünmektedir bu sebeple tasarrufun Hikmet’e ait olması ihtimali mevcuttur.

NEŞRE HAZIRLANAN ESERLERİ: ÂSÂR-I HİKMET

*İşte meydanda Levâmi'le Levâyah duruyor
Bütün elvâhına bak Sânihalar mevc uruyor
Yâ o Misbâh ne ulvî, ne parlaktır
Çâr-rûkn-i edebî çârumu dense haktır*

Âkif

Dîvân' ını ve diğer dört eserin muhtevasına göre daha teknik bir alana mahsus olan *Mecelle'nin Bazı Mevâddına Dâir İntikadnâme* adlı risâle/kitap tarzı muhtasar çalışmasını dışarıda bırakırsak neşre hazırladığımız mensur eserleri *Levâyihu'l-Hikem*, *Levâmi'ül-Efkâr*, *Sevânihü'l-Beyân* ve *Misbâhu'l-Îzâh*, aynı zamanda birbirini tamamlayan bir muhtevaya sahiptir. Ârif Hikmet'in tasavvuf, kelam, felsefe, hukuk, siyaset, edebiyat, tarih gibi sahalardaki birçok meseleyi dinî, ahlakî, tasavvufî bir zeminde siyasî, içtimaî cepheleriyle ele aldığı bu dört eser aynı zamanda modernleşmenin imkan ve usulüne dair birçok meseleyi de ihtiva etmektedir.²¹

Ârif Hikmet'in düşünce sistematiğini belirleyen ana unsur tasavvuf, özellikle de felsefî tasavvuftur. Kitaplarına verdiği isimlerde de tebarüz eden bu telakki biçimi, İbnülemin'in kendisini İbn-i Arabî'ye benzetmesini haklı çıkaracak şekilde, İbn-i Arabî silkini devam ettirir. Vahdet-i vücud düşüncesini merkeze alan bir varlık, âlem, insan ve hayat telakkisine sahip Hikmet'in itikat, ahlak, siyaset, cemiyet görüşleri hep bu bakış açısının ürünüdür. Bu anlamda sonraki dönem Osmanlı modernleşme tarihinde karşılaşıcağımız felsefî tasavvuf teşebbüsünün ilk ürünlerini onda müşahede ediyoruz. Modernleşmenin klasik evren tasavvurunu değiştiren ve eski ilim ve kültürün üzerine kurulu olduğu varlık, âlem ve insan telakkisini reddeden anlayışına felsefî tasavvuftan hareketle karşı çıkış belki de modernleşmenin karşılanması adına ilk ciddi teşebbüstür. Bu çerçevede varlık bahisleri, yaratılış, evrim gibi meseleler bu çabanın bir tezahürü olarak karşımıza çıkar. Özellikle kelâm ve felsefe metodunun değişen bu paradigmayı aşması için felsefî tasavvufun varlık, âlem ve insan tasavvuruna yaklaşması ve modernleşmenin meselelerini aklî bir zeminden kopmadan tahlil etmesi nadir tecrübelerden biridir. Özellikle *Levâ-*

21 Hersekli Ârif Hikmet'in fikirleri, daha önce kaleme almış olduğumuz *Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Ârif Hikmet: Mecelle'nin Bazı Mevâddına Dâir İntikadnâme* ve "Hersekli Ârif Hikmet ve Osmanlı Dinî Modernleşmesi", (*Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 409-433) adlı çalışmada tarafımızdan ele alınmıştır. Burada da kısmen bu çalışmalardan istifade edilmiştir.

yihu'l-Hikem'de meseleleri bu zaviyeden ele alan Hikmet'in tespit ve teklifleri ciddi tahlillere muhtaçtır.

Bu teşebbüsle birlikte Hikmet'in eserlerinde gördüğümüz hususlardan birisi tasavvuf tenkitleridir. Modernleşme dönemi boyunca tasavvuf tenkitlerinin Osmanlı zihin dünyasına intikali büyük oranda dış kaynaklı fikir ve tercümelemlerle olmuştur. Oysa Hikmet'in tenkitleri dış etkilerden bağımsız, yerli ve geleneğin içinden gelen tenkitlerdir. Osmanlı zihin dünyasının son devirlerinde Kuşadalı İbrahim, Kethüdâzâde Ârif gibi isimlerde görülen bu tenkit şekli farklı ve yerli bir zeminde yükselerek İslamcılığın dilindeki problemlerin ötesine geçme imkanını barındırmaktadır.

Tasavvufî bir insan telakkisini din ve dünya birlikteliği çerçevesine yerleştirerek hem sufilerin çözüm arayışlarından hem de batılı manada bir terakki ve çalışma anlayışını terakkinin merkezine yerleştiren devrindeki isimlerden farklılaşır. Modernleşmenin merkezine "hâlîka itâat, vatana hizmet, kavmiyet ve milliyete muhabbet etme"yi yerleştirerek din ve devletin kurtuluşunu bu insicamda arar. Klasik manada bir tasavvuf anlayışını yetersiz gören Hikmet, salt batılı bir anlayışa ve dünyanın merkezileştirilmesine karşı çıkar. Böylece Osmanlı modernleşmesinde hiç olmadığı kadar terakki fikrinin içine varlık, metafizik bahislerini yerleştirir ve değişim ve dönüşümün bu alanlar ihmal edilmeden yapılması gerektiği hususuna eğilir. Bu manada modernleşmenin metafizik bir zemine oturtulmasını gündeme getirenlerden biri olarak, Osmanlı son devrinin en mühim kavramlarından biri olan terakkiyi ontolojik bir zeminde ele alır.

Hikmet, mârifet, irfan, hâkim, ârif, evliya gibi tasavvufî geleneğin paradigmasını kullanan Hikmet, tasavvufu da *Risâle-i Kuşeyri*, *Kûtu'l-Kulûb*, *İhyâu'l-Ulûm*, *Avârifü'l-Meârif*, *Fütûhât*, *Füsûs*, *Mesnevî* gibi tasavvuf klasikleri zemininde ele almayı teklif eder. Kuvvetli bir dünya vurgusuyla farklı eserlerinde değişik vesilelerle tasavvufu tenkit eder. Sûfi-mutasavvıf ayrımı ile bozulmayı ve yanlışlığı temellendirerek terakkinin merkezine din-dünya dengesini tutturmuş ideal tip olarak "evliyâullah"ı yerleştirir. Dünya ve umuruyla uzaktan yakından alâkası olmayan mutasavvıfların yerine hem dinî hem dünyayı bilen ve yaşayan sufiler terakkinin taşıyıcıları olacaklardır. Çok sonraları Weberyen bir telakkiyi andıracak bu tasvir ve teklif onun eserlerinin hususiyetini verir.

Tasavvufî dünya görüşünü akılcı bir zemine yerleştirir. Özellikle terakkinin en esaslı unsuru kabul ettiği maârif sisteminde muteber kelimeler ve tasavvuf kaynaklarından hareketle hazırlanmış dinî tedrisatın yer alması gerektiğini iddia eder. Bu tür bir tedrisat ile batıcıların modernleşme projelerine karşı çıkarken aynı zaman-

da kelim-tasavvuf birlikteliğiyle hem modernleşmenin malul hale getirdiği İslâmî ilimler arasındaki kopukluğu izale etme hem de yeni bir insanın merkezine kelim ve tasavvufu yerleştirerek İslamcılarının tutturduğu istikametini daha sağlıklı bir zemine kavuşturmayı hedefler.

Ârif Hikmet'in eserlerinde XIX. asrın ilim-terakki ekseninde ifadesini bulan değişim ve dönüşüme yakın durduğu açıktır. Mensur eserlerinin merkezinde metodolojik olarak, devrinin tervic ettiği şekliyle maârif yer alır. Tanzimat ve politikalarını kıyasıya eleştirdiği görülen Hikmet, İslamcılarının genel anlayışı haline gelecek olan Avrupa'nın ilmini ve fennini alıp ahlâkından ve kültüründen uzak durma yaklaşımını benimsediği görülür. Batıyı taklit fikrine güçlü şekilde karşı çıkarak hem maddî hem manevî âlemi esas alan bir çabayı önemser.

İslâm'ın terakkiye mâni olduğu ile ilgili iddiaları terakki, medeniyet ve ilim ekseninde ele alarak İslâm'ı medeniyete medeniyeti İslâm'a muvafık ve mutabık gören Hikmet problemleri taraflarına dikkat çektiği batı medeniyetini nihâî hedef olarak görmez. Usul ve kaidesine uyulduğu takdirde terakki mümkündür. Batıya bakışında ilim-bilim, fen, sanayi merkezli açıklamalar, batının Hıristiyan geçmişi, İslâm'la olan münasebeti ve mevcut durumun tahlili ön plana çıkar. Hikmet, batıda olup bitenlerin "yeni" bir şey olduğunu kabul eder ve bu yeni şeyin karakterine uygun bir arayışı benimser. Batıda vücut bulan medeniyetin hususiyetini "ulûm ve fûnûna dâir kemâlât ile efkâr-ı ahrârânenin yâdigâr-ı inkılâbî olan kavânîn ve nizâmât"ta arar.

O olup bitenlerin İslâm dünyasında hikemiyâta dayalı bir ilim ve idare anlayışının eksikliğinden kaynaklandığını kabul eden Hikmet batının medeniyet telakkisini ve ilerleme sebeplerini tahlil ederken genelde insanlığın özeldede Müslümanların dünyanın terakki ve medeniyet yolundaki gidişinden ayrılamayacağı sonucunu çıkarır. Sadece İslamcılarının değil Jön-Türkler de dahil birçok Osmanlı mütefekkirinin paylaştığı bir kanaati, mevcut batı biliminin arkasında İslâm'ın olduğu fikrini müdafaa eder. Mevcut durumda batının geldiği seviyeyi bilim, sanayi, bugünkü manada teknoloji, ekonomik gelişme, hürriyet merkezli bir siyasî ve idarî yapı olarak anlayan Hikmet bu alanlardaki gelişmelerin taklit edilmesinde mahsur görmez. Fakat bunlar yapılırken bile terakkinin ancak hikmetle diyanetin birleştirildiği bir terbiye ve maârifle mümkün olacağı kanaatindedir. Yanlış biçimde yürütülen taklitten müştakî olarak "âdâb-ı asliye" kabul ettiği hususlarda taklide karşı çıkar. Medeniyeti, "mârifet-i müşterek" olarak taklide layık bulur, ama "hikmet ve şeriate münâfi her ne var ise ya mızır ya abestir" diyerek ölçüyü ifade eder.

İslam tarih ve tecrübesini, şeriatın hâkim olduğu fakat gereği gibi medeniyet yolunda terakki edilememiş bir tecrübe kabul eden Hikmet'in eserlerinde ilmî miras, siyasî gelenek geniş yer tutar. İnsanlık tarihini, peygamberler tarihini dinî ve ilmî zaviyeden tahlillere tabi tutar. Avrupa'nın İslâm dünyasından aldığı ilim ve bilimi sadece dünyaya hasrederek manevî boyutu eksik olan bir medeniyet kurduğunu ve bu sayede İslâm dünyasının önüne geçtiğini belirtir. Buna göre İslâm dünyası sonraki devirlerde özellikle siyasî yapıyı ele geçiren zorbarın elinde gerekli terakkiyi sağlayamamıştır. Fakat tarihî tecrübeye İslâm dünyasında işlerin yolunda gitmesini "taassub-ı millî"ye ve idarecilerin ne kadar müstebid olurlarsa olsunlar "şeriat"a olan bağlılıklarına yorar. Sonraki dönem birçok İslâmcıda görüldüğü şekliyle geçmişi ve geçmişin ilim, kültür, örf-anane olarak ortaya koyduğu birikimi bütünüyle tenkit ve tasfiyeye mesafeli durur. Sık sık bu yolu ihtiyar eden Tanzimat neslini tenkit eder. İlmin zamana bağlı olarak milletler arasında tedavül ettiğini tasdikle birlikte geçmiş birikimin yenilenmesi gerektiğini ısrarla vurgular.

Geçmiş mirasın en önemli taşıyıcısı olarak gördüğü ulema sınıfının kuvvet ve zaafalarını masaya yatırarak medreselerin ıslahını talep eder. Ulemâyı siyasî iradenin karşısına yerleştirir. Bu çerçevede, İslamcılarda pek görülmeyen biçimde, Şeyhülislamlık kurumunu gereksiz ve istibdada hizmet eder bulur. Ulemâ siyaset ilişkilerine, medrese ıslahını, hukukî reformları, şeriatın tatbiki, yeni ders kitaplarının yazılmasını bu zaviyeden ele alır. Tanzimat sonrası modern tarzda teşkil edilen mekteplerin dinî eğitimi zayıflattığı ve buralarda gerekli dinî tedrisatın yapılmamasından mütevellit ciddî problemler doğduğu kanaatindedir.

Özellikle *Sevânihu'l-Beyân*'da ortaya koyduğu siyaset çerçevesi hem bu eseri tehlikeli kılmış hem de Hikmet'i ve çevresini tedirgin etmiştir. İslamcılığın Hulefâ-yı Raşidin sonrasını "ısırıcı bir melikiyet" olarak nitelemesini esas alan bir anlayışla, bütünüyle sonraki dönemi problemlili kabul etmiştir. Hikmet de özellikle istibdat merkezli tahlillerinde meselenin bu tarafını ön plana çıkarır. İslam'ın terakkiye mani olduğu şeklindeki ithamlara karşı "idare-i keyfiyenin", "istibdadın" tekakkiye mani olduğunu öne sürerek meşveret, cumhuriyet fikirlerine dinî referanslarla müracaat eder. Hilâfet meselesinin Kureyşilik şartıyla ilgili tartışmalara dâhil olan, meşveret ve meşrutiyet kavramlarını kolaylıkla İslâm'ın siyaset ve idare anlayışının merkezine yerleştiren, siyaseti ve idareyi ahâlîye nisbetle tesis eden ve bunu İslâm tarih tecrübesinin eksikliği olarak terakki için merkezî hale getiren Hikmet, bütün bunlar için hikmet ve şeriatı mikyas ittihaz eder. Tanzimat neslini, Abdülhamit idaresini şiddetle tenkit eden Hikmet, hilafet, saltanat gibi kavramları tarihî seyir

içerisinde Hulefâ-yı Râşidîn dönemiyle sınırlarken sonrasını, Osmanlı da dahil, istibdadın bir tezahürü olarak görür. Tanzimat devrinin siyasî arayışları içerisinde Osmanlıcılık, Türkçülüğe itibar etmezken İttihâd-ı İslâm fikrine sıcak bakan Hikmet Müslümanların müşterek bir dayanışma ile kurtuluşunu hedeflerken bu birlik fikrini “kâbe” ve “kıble” üzerinden temellendirir. Abdülhamit idaresinin ittihâd-ı İslâm ile ilgili faaliyetlerini nâkıs bularak meselenin siyasî organizasyonu ile ilgili tenkitlerde bulunur. Osmanlı'nın ve Türklüğün din üzerinden teşekkül ettiğini, vatan, millet, milliyet ve kavmiyet kavramlarını batı ile karşılaştırmalı bir şekilde Müslümanlık üzerinden okuyan Hikmet, bekayı bu birliktelikte görür. Osmanlıcılık ve Milliyetçilik fikirlerine karşı çıkan Hikmet, politik bir ittihad-ı İslam'a aynı zamanda ontolojik bir zemin arar.

Kendisine Bektâşilik nisbet edilse de Hikmet, hem Bektâşileri hem Şii'leri ittihâd-ı İslâm'ın önünde bir engel görerek şiddetle tenkit eder. Bunları ittihadı bozanlar arasında zikreder. Tarihî hadiselerden hareketle yürütülen polemikte bu iki zümreyi samimiyetsiz bulur. Diğer taraftan genel Sünnî telakkinin aksine Muaviye'nin Hz. Ali karşısında aldığı tavır dolayısıyla menfi ifadeler kullanmaktan geri durmaz. İttihâd-ı İslâm için İslâm dünyasının birbirinden haberdar olması, beraber politikalar geliştirmesi, bir birliktelik kurulması ve bu birlikteliğin hac vesilesiyle Mekke'de bir araya gelmesi, İslâm ülkeleriyle irtibatı sağlayacak elçiliklerin açılması gerektiğini ifade ederek batının hücum ve tasallutundan ancak bu şekilde kurtulunabileceğini savunur.

Siyasî organizasyonu meşrutî idare çerçevesinde çözen Hikmet bu organizasyonun devamlılığını da sıkı bir denetim mekanizmasında görür. Meşrutî idare biçiminin hesap soran-hesap veren bir yapıda tanzim edilmesi gerektiğini savunurken diğer taraftan bütün işleyişi kanun ve nizama bağlar. Batı tecrübesini böyle bir kanuna tabi olmada gören Hikmet, padişah/halife, ricâl-i devlet, parlamento, kanun-i esasî, kanunlar, Mecelle, ulema-hâkimler, mahkemeler, içtihat müessesesi gibi konuları bu çerçevede yorumlar. Hikmet, içtihad kapısının açık olduğunu savunur. Siyaseten kapalı olduğunu kabul ettiği içtihad kapısının açılmasında Tanzimat sonrası gerçekleştirilen kanunlaştırmalara -daha çok *Mecelle* tarzında- benzer bir kontrol mekanizmasının gerekliliğine inanır. Hukukçu kimliğiyle hayata ve meselelere bakarken “hikmet-i hükümet”i değil “hikmet-i hukuk”u ve “ihkâk-ı hak”kı tercih eder. Hikmet fikrini merkezde tuttuğu bu arayışında fıkıhın “istihsan ve mesalih-i mürsele” prensiplerini esas alarak umumî menfaatle devrin ilcâatını meczetme gayreti içindedir.

Hersekli Ârif Hikmet felah ve necatı, tarifini kendi yaptığı bir “evliyaullah” eliyle gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bu evliyaya din ve dünyayı birlikte yürütme, gözetme vazifesi yükleyen Hikmet, devrindeki hürriyet tartışmalarına bigane kalmadan dünya cephesi kuvvetli bir insan profili tahayyül eder. Devrin teveccühünü kazanmış siyasî hürriyeti birçok iyi şeyin başlangıcı yapar. Batılı mânâda bir serbestliğe mesafeli durarak hürriyeti vazife fikrine istinat ettirir. Özellikle maârifin yolunu açacağına düşündüğü matbuat ve neşriyat hürriyetini terakkinin merkezine yerleştirir. Devrin yönelişlerine paralel şekilde irade, kaza ve kader meselelerini vazife düşüncesi etrafında tanımlarken Mu‘tezilî kader anlayışına zımnem hak verecek şekilde insan mesuliyetine vurgu yapar. Hürriyetin dinî mübalâtsizlik, alafrangalık ve batılı tarzda bir serbestiyet olarak anlaşılmasına karşı çıkar. Tanzimat sonrası giderek yaygınlık kazanacak dinin ve devletin geleceğine sahip çıkma şeklinde anlaşılan bir vazife vurgusunu bu kavramların merkezine yerleştirir. Devrin aksine bunu tevekkül, kanaat gibi çokça tenkit edilen kavramlarla değil daha ziyade betalet, atalet gibi literatürde de zemmedilen kavramlarla yapar. Sa’y u ameli batılı tarzda bir çalışma fikrine değil esas terakki kabul ettiği maddî ve manevî serveti temerküz edecek bir anlayışa irca eder. Bu yönüyle özellikle II. Meşrutiyet öncesi devrin gazete ve mecmualarında yaygın şekilde işlenen batı tarzı bir çalışma telakkisinden ayrılır ve farklılaşır. Devrin mu‘teber ahkâmından biri olan *el-kâsibu habibullah* hadisiyle temellendirdiği çalışma fikrini din-dünya birlikteliği şeklinde tasarlayarak insanı “sa’y u amel için yaratılmış” kabul eder. Dünyadan uzaklaşma olarak görülebilecek dinî-tasavvufî referansları reddeder. Vahdet-i vücud düşüncesinin bütün bir varlık tasavvurunu belirlediği Hikmet’in din-dünya dengesi ile ilgili telakkisi yeni durumun ruhuna uygundur. Şeriatı ve hikmeti özümsemiş, dinî ve dünyayı bilen, dünya ve ahiret için çalışan bu kimseler aynı zamanda Tanzimat’tan beri teşekkül eden ikiliği kaldıracak, milletin birliğini ve terakkisini sağlayacak kimselerdir.

Hersekli’nin düşünce yazılarında referansları, kaynakları tamamen yerlidir. Batının fikir ve eserleri değil yöntem ve bilimi me’haz olarak kabul edilir. İslamcılığın farklı coğrafyalara referansla ortaya koyduğu çözüm arayışlarının aksine Hikmet, tamamen yerli ve bu topraklara mahsus bir arayışı temsil eder. Bu yüzden sonraki devrin cûş u hurûşunda kendine bakışı tamamen me’yus hale gelenlerin kendi içlerinden bir sese bigâne kalmalarından dolayı dikkat ve nazardan kaçmıştır. Oysaki İslamcılığın zaaf ve kuvveti kabul edilebilecek birçok husus Hikmet’te mev-

cuttur. İlim ve terakkiye yüklediği anlam, maârife verdiği merkezî rol, İslam tarih ve birikimine bakış, referans kaynakları... Aynı zamanda edebiyat, dil, şiir, sanat ve felsefenin birçok meselesi bu eserlerin münderecatında mevcuttur.

Modernleşmenin varlık zemininde yani ontolojik bir düzlemde ele alınması, metafiziğin erken dönemde moderleşmenin meselesi haline getirilmesi İslamcılık için de yeni bir şeydir. Özellikle batı ilminin değişen evren, madde, hareket, zaman gibi felsefî paradigmalarının aşılması, en azından karşılanması için vahdet-i vücud felsefesinden hareketle bir arayışa girişmenin İslamcılığın yerliliği ve Türk modernleşmesinin hususiyetleri zaviyesinden ne anlam taşıdığını düşünmek iktiza eder. Bu eserlerin incelenmesi ve ihtiva ettiği meselelerin ele alınması modernleşme tarihinin ezberlerini yeniden düşünmeyi gerektirir.

1. *Levâyi-hikem*

Layihalardan oluşan bu eser İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Bölümü TY 10061/01'de bulunmaktadır. İbnülemin'in babası Mehmet Emin Paşa'nın hatt-ı destiyle olan Ârif Hikmet'in bu eseri 120 varaktan ibarettir. Yazmanın son sahifesinde "Harrerahu es-Seyyid Mehmed Emin Ebu'l-Kemâl" diyerek istinsahın İbnülemin'in babası Emin Paşa'ya ait olduğu belirtilir. Eserin istinsahının tamamlanma tarihi ise 7 Rebiulâhir 1321/20 Haziran 1319'dir. Yazı şekli rika olan bu eser, 24 *lâyiha* ve birkaç tane de istitrat kabilinden *lâhika* ihtiva etmektedir. Eserin ilk 12 sayfasını Bulgurluzâde, *Müntehabât-ı Bedâyi'-i Edebiye'* nin mensur kısmına almıştır.²²

2. *Levâmi'u'l-Efkâr*

İki cilt şeklinde tasnif edilmiş bu eser, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Bölümü'nde TY 10061/02'de bulunmaktadır. *Levâyi-hu'l-Hikem*, *Levâmi'u'l-Efkâr*, *Sevânihu'l-Beyân* üçü bir arada istinsah edilmiştir. 39 lem'adan meydana gelmektedir. İbnülemin'in babası Seyyid Mehmed Emin Paşa tarafından rika yazıyla istinsah edilmiştir:

"Cenâb-ı erham u eşfak hazretleri iş bu kitâb-ı hikmet-nisâbın müellifi bulunan merhûm ve mağfûr Ârif Hikmet Bey'i garîk-i bahr-i rahmet buyursun Âmin.

Harrerahu Es-Seyyid Mehmed Emin/Rebiulâhir1321"

22 Bulgurluzâde, *Müntehabât-ı Bedâyi'-i Edebiye*, İstanbul: Dersaadet Kütübhanesi, 1327. Metin Kayahan Özgül, bu iktibasın çevrim yazısını nüsha farklarına da işaret ederek *Herseklî Ârif Hikmet*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987) adlı eserinde yapmıştır.

3. *Sevânibu'l-Beyân*

Herseklî'nin bizzat kendisinin “en tehlikeli” addettiği bu eserin biri kendi el yazısıyla diğeri istinsah edilen nüsha olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Bölümü'nde TY 10061/03'te kayıtlıdır. Dört cüz olarak tanzim edilen bu eser 42 sânihadan müteşekkildir. Metnin son sahifesinde:

“Bu kitâb-ı güzîni Yakacık inzivâgâhında istinsâh eyledim. İstinsâha 28 Mayıs 319 da başladım, 3 Eylül 319 bitirdim. Müellif merhûmun imlâsını dahi aynen naklettim. Hak te'âlâ ona da bize de merhamet-i ilâhiyyesini râyegân buyursun Âmîn.”

ibaresi yer almaktadır.

İbnülemin'in Ârif Hikmet'e ait olduğunu beyan ettiği ve Süleyman Paşa'nın geri istemesi üzerine iade etmeye yanaşmadığı bir nüsha daha vardır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Bölümü'nde TY 10463 numarada kayıtlı bu nüsha Ârif Hikmet'in kendi dest-i hattıyla muharrer olup 311 varaktır.

4. *Misbâhu'l-Îzâh*

İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Bölümü TY 10471'de bulunan bu eserin ilk sayfasında Ârif Hikmet'e ait bir kıt'a vardır:

Bu eser mahsûl-i fikrimdir benim
Yâdigâr olsa sezâdır 'âleme
Pek mühim ebhâs tahrîr eyledim
Onu fehmetmek gerek her âdeme

Eserin son sahifesinde ise İbnülemin'in “*Bu nüsha pederim Mehmed Emin Paşa merhûm ile Birâderim Ahmed Tevfik Bey'in ve fakir'in hatt-ı destiyle muharrerdir. Gufira leh*” kaydı vardır. Bu eser İbnülemin'in bildirdiğine göre Hikmet'in son eseridir.²³ Nüshanın bu bölümünden sonra bizim daha önce neşre hazırladığımız “Mecelle'nin Bazı Mevâddına Dâir İntikadnâme” istinsah edilmiştir.

İthaf ve Teşekkür

Uzun soluklu bu çabada ilk teşekkür Şemsettin Şeker beyefendiye aittir. İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphanesi'ne yaptığımız ziyaretler esnasında bu eserlerin erbâb-ı irfâna ulaştırılması konusunda ısrarcı oldular ve eserin son okumasını yapma nezaketi gösterdiler. İsmail Kara hocam hem *Levâyahül-Hikem*'in son okumasını yaptılar hem de bu eserlerin kisve-i tab'a bürünmesine önyak oldular. İsa Akpınar dostumuz metindeki şiirlerin kaynağını tespit ettiler. Hem Farsça şiirlerin tercümesini hem de metnin son okumasını yaparak kıymet-sezâ katkıda bulundular. Muhammed Enes Topgül hadislerin tahricini yaparak destek oldular. Emir Hüseyin Yiğit beyefendi *Misbâhu'l-İzâh*'ın çeviriyazısını kontrol ettiler. Hâkezâ Ömer Özdiç ve Ahmet Özdiç beyefendiler kıymetli katkılarda bulundular. Emine Leman hanımefendi ile metni mukabele etme imkanı bulduk. İrfân-ı memleket adına hepsine şükranlarımı sunarım.

Bu çalışmamızı, başta Emin Paşa ailesi olmak üzere eslâfın emanetini ahlâfa ulaştırmak için gayret sarf eden hayırhâh-ı millete ithaf ediyorum.

KAYNAKÇA

- Akün, Ömer Faruk, “İbnülemin Mahmud Kemâl”, *DİA*, XXI, TDV, İstanbul 2000, s. 249-262.
- Bulgurluzâde, *Müntehabât-ı Bedâyi’-i Edebiye*, Dersaadet Kütübhanesi, İstanbul 1327.
- Griffe, H. Mirgül Eren, *Osmanlı'nın Hizmetkârı Galip Ali Paşa Rızvanbegovic-Stocec*, Ankara: Babil Yayıncılık, 2005.
- İbnülemin Mahmud Kemâl, “Hersekli Ârif Hikmet Bey”, *Dîvân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- , *Kemâlül-Hikme*, Dersaadet: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1327.
- Musavver Terakki*, 11 Mart 1315, sene:2, adet: 29, s. 1.
- Özdingç, Rıdvan, “Hersekli Ârif Hikmet ve Osmanlı Dinî Modernleşmesi”, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 409-433.
- , *Osmanlı Modernleşmesi ve Hersekli Ârif Hikmet: Mecelle'nin Bazı Mevâddına Dair İntikadnâme*, Kitabevi, İstanbul 2012.
- Özgül, Metin Kayahan, *Hersekli Ârif Hikmet*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987.
- Şeker, Fatih M., “İbnülemin İçin Bir Entellektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü”, *Kemâlül-Kemâl* içinde, haz. Fatih M. Şeker, İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 15-66.
- Şeker, Şemsettin, “İbnülemin'in Hutût-ı Meşâhir Mecmuaları Üzerine Birkaç Söz”, *Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmud Kemâl'in Hutut-ı Meşahir Defteri* içinde, hazırlayanlar: Şemsettin Şeker, İsmail Kara, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2010, s. 10-39.
- , *Ders İle Sobbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbulu'nda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2013.
- , *Zevâlde Kemâl: İbnülemin Mahmud Kemâl İnal*, İstanbul, 2010.

LEVÂYIHU'L-HIKEM

Bismillâhirrahmânirrahîm

[1] LÂYİHA

Öteden beri nâs iki fırka olup biri ‘âlemin dış yüzü var ise iç yüzü de vardır, derler. Ya ‘nî merâtib-i ma‘kulât ve ma‘neviyyâtı kabûl ve ikrâr ile rûhâniyyâta i‘tikâd ederler ve diğeri zevâhir-i eşyâya meyl ü i‘tibâr ile mer‘iyyât ve mâddiyyâta hasr-ı efkâr edip mâverâ-yı mahsûsâtı redd ü inkâra kalkışırılar. Bu iki fırka ifrât ve tefrîttten hâlî olamayıp meselâ rûhâniyyâta mâ‘il ve mu‘tekid olanların ba‘zısı tarîk-i rehbâniyyete sülûk ile ber-muktezâ-yı ‘aşk u sevdâ, dağdağa-i mâsivâdan tahliye-i dimâğ edip iştigâlât-ı bâtınıyyeye düşerek büsbütün terk ü tecerrüdü bi’l-ihitiyâr savma‘alarda ve sâ‘ir şenliksiz olan yerlerde inzivâ ve ihtifâya karâr verirler.

Mâverâ-yı mahsûsâtı münkir bulunanların ekserîsi dahi ber-muktezâ-yı nefis ü hevâ pek ziyâde telezüzât ve tecemmülât-ı zâhiriyyeye inhimâk ile muhabbet-i Hudâ ve mütâba‘at-ı enbiyâdan rû-gerdân olarak gûyâ kendilerini bu ‘âleme yiyip içmek ve ihrâz-ı mâl ü câh ile agrâz-ı şahsiyye ve huzûzât-ı nefsâniyyeyi icrâ etmek için gelmiş gibi zannederler.

Hafî olmaya ki ‘an-asl rehâbîn kendilerini âyîn-i ‘İsevî rü‘esâ-yı rûhâniyyesinden ‘addettiren ruhbân takımı demek değildir. “Rehbâniyyet” mine’l-kadîm kâbil-i hidâyet olan ba‘zı asfiyâ-yı akvâmın hengâme-i feterâtta ya‘nî silsile-i enbiyânın münkatı‘ olduğu evân ü evkâtta taleben li-merdâtillâhi te‘âlâ riyâzât-ı şâkkayı ihtiyâr ile ihtirâ‘ ettikleri bir tavr u tarîkat olup ancak envâr-ı nübüvvetin hîn-i zuhûrunda bunun hükmü sâkit olmağla zamân-ı câhiliyyette ona mürâ‘ât edenler ahkâm-ı şer‘iyyeye ittibâ‘ ile mükellef olurlar idi. ‘Urûc-ı ‘Îsâ ‘aleyhi’s-selâmdan sonra havâriyyûn ve tilmîzleri bu tavr u tarîkati ya‘nî iltizâm-ı rehbâniyyetle dünyâdan inkıtâ‘ ve ‘uzleti ‘âdet edip ve bununla sâde-dilân-ı cihâna mukaddes görünerek te‘sis-i Nasrâniyyet’e vesîle itihâz eylediler. Mu‘ahharan Hıristiyanlığın tevessü‘ü hasebiyle zuhûra gelen papas ve keşiş makûleleri gûyâ kudemâ-yı ricâl-i Mesîhiyyîn’e taklîden zâhirde te‘ehhül ve tecemmülü terk ederek sûret-i tecrîd ve ta‘abbüde döküldüklerine mebnî “ruhbân” nâmını iktisâb etmiş ve ilâ-yevminâ-hâzâ bu nâm ve ‘unvân beyne’n-Nasârâ merâtib-i mezhebiyyeden ma‘dûd olup kalmıştır.

Rehbâniyyet dînimizde merdûd olduğu gibi inde’t-tabî‘a dahi matrûddur. Çünkü nev‘-i insân bi’t-tab‘ temeddün ü ictimâ‘ ve te‘ennüs ü ihtilâta mecbûr olduğundan her cem‘iyyet vücûd-ı vâhid mesâbesindedir.

Şi'r

بنی آدم اعضای یکدیگرند
 چه عضوی به درد آورد روزگار
 که در آفرینش ز یک گوهرند
 دگر عضوها را نماند قرار
 تو کز محنت دیگران بی غمی
 نشاید که نامت نهند آدمی¹

Bi-hasebi'z-zarûre efrâd-ı cem'ıyyet birbirinden ayrılamayıp her hâlükârda te'âvün ü tenâsura ve bi'l-husûs nev'in bekâsı tevâlüd ü tenâsüle muhtâc ve mütevakkıf olduğuna binâ'en cem'ıyyet-i beşeriyyeden çekilip de savma'alar ve mağaralara kapanmak, sahilhan bir desise-i dünyeviyyeden neş'et etmediği tasdik ve teslîm olunsa bile yine şerî'at-ı medeniyyece bir 'uzvu ta'til eylemek kadar günâhtır. Vâkı'â cins ü cem'ıyyete hizmet etmek insânın pek şereflî vezâ'ifinden olduğu der-kâr ve bu misillü zühhâd-ı ferâgat-i'tiyâdın mâddeten bir gûne menfa'at ve mu'avenetleri olmadığı âşikâr ise de bâri irtikâb-ı fısk u fücûr ile cem'ıyyât-ı beşeriyyeye ikâ'-ı mazarrât eden süfehâ-yı nühûset-likâ gibi herze-kerd-i şekâ değil, sâlik-i râh-ı bekâdırlar. Hiç olmaz ise ed'ıyye-i hayriyyeleriyle teberrük olunur.

Cemâl-i ehadiyyetin câzibe-i mâhiyyeti zuhûr u butûn üzere mütecellî olduğundan ber-muktezâ-yı mazhariyyet çok kimseler havâss-i cismâniyyeye bi't-tab'ıyye suver-i zâhiriyyeye ve ba'zıları kuvâ-yı rûhâniyyeye mütâba'atle hakâik-i bâtinîyyeye temâyül ve teveccüh ederek efkâr-ı muhtelifte tahaddüs etmiş, ya'nî herkes sûrî veyâ ma'nevî kendi hayâlince bir girîve-i âmâle saplanmış olduğundan cihân-ı vahdeti 'alâ'ik-i kesret kaplamış ise de vezâ'if-i beşeriyyeyi idrâk eden erbâb-ı 'akl u i'tidâl hakikat-ı insâniyye ve tabî'at-ı medeniyyenin gösterdiği şeh-râh-ı cüst ü cûdan hiçbir vakit ayrılamamıştır. Çünkü insân rûh ve cesedden mürekkeb olmak mülâbesesiyle her insân-ı 'akıl için başlıca iki vazife ta'ayyün eder. Biri "rûhânî" ve diğeri "cismânî"dir. Ma'rifet-i nefis ve tehzîb-i ahlâk ve tahsîl-i 'ilm ü kemâl gibi iştiyâkât-ı ma'nevîyye "rûh"a ve bi-hasebi'l-ictimâ' me'lûf ve meclûb olduğumuz ihtiyâcât-ı sûriyye "cism"e 'â'iddir. Bunların birinden ya'nî yâ sırf rûhâniyyet veyâhûd mücerred cismâniyyete i'tibâr edip de diğerrinden gâfil olanlar yarım insân sayılır. Terakkiyyât ve kemâlâta kesb-i isti'dâd edenler bu iki vazife-i esâsiyyenin temâmî-i icrâsına kendilerini mecbûr ve mükellef görür. Şu cihetle ne sûtî-i savma'a-nişîn gibi evhâm ü hayâlâta düşüp cem'ıyyet-i beşeriyyeden ibâ ve ne de tabî'atı zâhir-bîn gibi mâddiyyâta hasr-ı efkâr ile fezâ'il-i ma'nevîyyeyi sahîfe-i dil-

1 "İnsanoğlu birbirinin azası gibidir, zira yaratılıştta tek bir cevherdendir. Ne vakit, zaman bir uzva dert getirirse diğer uzuvların rahatı kalmaz. Sen ki başkalarının sıkıntısına bigâne kalırsın, sana âdem demek nasıl münasip olur?" Sa'dî, "Gülistân", *Külliyât-ı Sa'dî*, (haz. Muhammed Ali Fîrûğî), İntişârât-ı Hermes, Tahrân 1385, s. 31.

den imhâ etmeyip her ikisinin ya'nî gerek iştiyâkât-ı rûhâniyye ve gerek ihtiyâcât-ı cismâniyyenin ikmâl ü istihsâlîne sa'y ü gayretle insân-ı kâmil ve ebnâ-yı cins ü cem'iyete hizmet ü mu'âvenetle memdûhu'l-hasâ'il olmağa çalışır. 'İlm-i tedbîr-i menzilde beyân olunduğuna göre hakikat-ı servet insânın cismânî ve tabî'î ihtiyâcâtını zâ'il ve rûhânî ve 'aklî zevkiyyâtını hâsıl eden eşyâdan 'ibâret olmağa "servet", sûrî ve ma'nevî olmak üzere iki kısma münkasımdır. Yoksa yalnız zî-kıymet olan müktesebât-ı mâddiyye değildir. Emvâl-i menkûle ve gayr-ı menkûle makûlesinden olup refâh ü gınâyı icâb eden vesâ'il-i 'araziyye servet-i sûriyyeden "hüner ve ma'rifet", "akıl ve dirâyet", "ulüvv-i himmet", "tasarruf ve kanâ'at", "te'emmül ve tevekkül", "selâmet-i vicdân", "istikâmet-i efkâr", "vüs'at-i ahlâk" gibi fezâ'il-i zâtiyye, servet-i ma'neviyyeden ma'düddur. Hüsn-i ta'ayyüş denilen şey bu iki cihetin ya'nî servet-i sûriyye ve ma'neviyyenin hulâsa-i husûlüdür. Onun dahi vâsıta-i vusûlü sa'y ü 'ameldir. Bi'l-cümle kemâlât-ı beşeriyye ve terakkiyyât-ı medeniyye ve belki sa'âdât-ı hakîkiyye ve mesûbât-ı uhreviyyenin esâs u mebnâsı sa'y ü 'amel olduğundan nev'-i insân, sa'y ü 'amel için yaratılmış bir hayvândır diyebiliriz. Sa'y ü 'amel yâ bedenen yâhûd zihnen olur. "Mesâ'î-i bedeniyye" el ve ayak gibi a'zâ-yı cismâniyyeyi it'âb ü i'mâl ve "mesâ'î-i zihniyye" tahrîr ve tedbîr, ta'lîm ve tadrîs, te'lîf ve terceme yolunda kuvâ-yı rûhâniyyeyi işgâl etmektir.

Mükâfât ve temettu'âtın a'del ü ahseni, sûret-i meşrû'adaki sa'y ü 'amele mukâbil olanıdır. ²الكاسب حبيب الله medîha-i celîlesi bu yoldaki erbâb-ı sa'y ü 'amelin 'ulüvv-i kadr ü menziletini isbât için bir hüccet-i sa'âdetdir. Bilâ-sa'y ü 'amel ta'ayyüş mümkün olamadığından nizâmât-ı medeniyyesi mükemmel olmayan yerlerde taraf-ı gayr-ı meşrû'aya dahi sülûk edenler var ise de bunların en zararlı âvâresi sürrâk ve en bîçâresi se'eledir.

Tecârîb-i 'umûmiyyeden anlaşılmıştır ki cem'iyât-ı beşeriyyede ekserî fenâlıklar işsizlikten ve işsizlik ma'rifetsizlikten neş'et eder. Binâ'en-aleyh medeniyyet-i sahîhaya mâlik olan cem'iyetler her şeyden ziyâde ta'mîm-i ma'ârifeye çalışırlar, çünkü 'ilm ü ma'rifet çoğaldıkça bi't-tab' cehâlet ve batâlet azalır. Efrâd-ı ahâlî ta'allüm ü tahsîle dökülür, efkâr-ı 'umûmiye uyanır, kavâ'id-i medeniyye, fevâ'id-i beşeriyye aranılır. Hukûk-ı müştereke ve vezâ'if-i mütekâbile-i tabî'iyye ve vaz'iyenin hükm ü hakikati meydâna çıkar, bir hatt-ı hareket ta'ayyün eder, ahlâk u âdâb yoluna girer, imtiyâzât-ı mütehakkimâne ber-taraf olur, hürriyyet ve emniyyet kuvvetleşir, sınıâ't ve ticâret yolları açılır, tarîk-i temettu'u terakkîye girilir,

2 "Allah çalışanı, gayret edeni sever." Rivâyet dönemi eserlerinde ve tahrîc kitaplarında kaynağı tespit edilemedi.

intizâm ve âsâyiş husûle gelir. Şu 'âlemde neş'e-i zindegânî tahsîl-i dest-mâye-i kâm-rânîden 'ibâret olmağla hîç kimse vesâ'il-i hoş-güzerânîyi tasavvur ve teftîştan ferâgat edemez. Mâdâme'l-hayât ta'allukât-ı mâsivâdan kat'-ı rişte-i münâsebât mümkün olmadığundan bir âdem ne kadar terk ü tecerrüdü ihtiyâr etmiş olsa bile yine az çok ihtiyâcdan kurtulamaz, ârzûdan geçemez.

Tâ ki zencîr-i nefisle gerden-icân bestedir
Sanma kim kayd-ı 'alâ'ikdan gönül vârestedir

İnsân her ne hâl ü hayâlde bulunursa bulunsun tabî'at, 'izzet ü 'ulviyyete mâ'il olduğundan dâ'imâ menfâ'at arar, ikbâl ve sa'âdet ister. Şu kadar var ki her şahsın sa'y ü talebi ahlâk ve idrâkiyle mütenâsib ve ahlâk u idrâk ise, fî nefsi'l-emr mütefâvit olduğuna ve 'ale'l-husûs kavânîn ve şerâyi' menâfi'î meşrû' ve gayr-ı meşrû' kısımlarına taksîm ile tahdîd ettiğine binâ'en irâdât-ı beşeriyye teşebbüs ve taharrîde muhtelifdir. Bu irâdât ve ihtilâfâta nazar olunsa menâfi' husûsunda nâsın tabakât-ı selâseye münkasım olduğu görülür: Tabaka-i ûlâ; bi'l-cümle âmâl ü ezkârı ve efâl üefkârı nefisine münhasır olup meşrû' ve gayr-ı meşrû' her ne ise umûr-ı zâtîyye ve menâfi'-i husûsiyye-i şahsiyyeden başka bir şey düşünmeyen ahıssâ ve edânîdir. Tabaka-i sâniye; her hâlükârda mülâhaza-i meşrû'iyetle umûr-ı zâtîyye ve menâfi'-i husûsiyye-i şahsiyyelerini mesâlih-i külliyye ve menâfi'-i 'umûmiyye dâ'iresinde arayan erbâb-ı fîkr ü fazîlet ve ashâb-ı hayr u haysiyettir. Meselâ ihtirâ'ât-ı 'ilmiyye ve sâ'ir gûne menfâ'at-bahş-ı 'umûm olan âsâr-ı kerîme ve hidemât-ı cesîmeye muvaffak olan zevât-ı mu'tebere gibi. Tabaka-i sâlise; ya bu 'âlem-i fenâda bekâ-yı zîkr-i cemîl veyâ 'âlem-i 'ukbâda sa'âdet-i sermediyyeye nâ'iliyyet maksadıyla uhrevî bir fîkr-i celîl için menâfi'-i husûsiyye-i şahsiyyelerini 'umûmun selâmet ve menfâ'ati uğrunda fedâ eden ve belki re'sû'l-mâl-i 'ömr ü hayâtını bu yolda îsâr u ifnâ eyleyen 'ukûl-i 'âliye ve kulûb-i sâfiyye ashâbıdır.

Tabaka-i ûlâ, bahs ü beyâna değmez; fakat şurası bilinmek lâzımdır ki, efrâdının efkârı menâfi'-i husûsiyye-i şahsiyyeye münhasır olan bir millet, 'âlem-i medeniyyette kadr ü menzilet bulamaz, ma'ârif ve sanâyi'î ilerletemez, servet-i sahihaya mâlik olamaz, büyük işlere girişemez, fedâkârlık yoluna giremez, levâzım-ı medeniyyeyi istihsâl edemez, milel-i mütemeddine-i sâ'ireye muhtâc olur. 'Ale'd-devâm kazandığını onlara verir, kendisi fakr u zarûret ve mezellet ü meskenet içinde kalır, umûr-ı hasîse ile uğraşır, yek-dîgerini aldatmağa savaşıır, ihânentle para kazanmak ister, doğru yola gitmez, aldığını vermez, verdiğini alamaz. El-hâsıl bunların hâkimleri sû-i ahlâk olduğundan mu'âmelât-ı 'umûmiyyeleri muhtell ü müşevveş,

hükûmetleri müzebzeb ü mülevves olur. Aralarında ne istihkâk ne ehliyyet aranılır, ne hak, ne vazîfe tanılır. İnsâniyyet ve hakkâniyet bir ism-i bî-müsemmâ şekline girer. Müzevvirler, mütecâsirler tefevvuk ve tegallübe başlar; müdâhinler, mürtekebler re's-i umûra geçer, irâdât-ı keyfiyyeye yol açılır, ağrâz-ı fâside galeyâna gelir, şirret ve şeytanet çoğalır, erâzil ü esâfil mu'azzez ve muvakkar, efâzil u e'âlî müsteskal ve muhakkar olur. İşte bu millet kâbil-i islâh u felâh olmayan bir kavm-i le'imdir ki, tâ bi'l-külliyeye mahv ü münkariz oluncaya kadar 'azâb-ı elîm içinde yuvarlanır gider. "Tabaka-i sâniye" ve "sâlise" ricâli, nev'-i benî Âdem'in en büyükleridir. Beynlerinde şu kadar bir fark vardır ki, "tabaka-i sâniye" ricâlinin mükâfâtı, mesâ'îsi cinsinden olarak sûrî ve mâddî, "tabaka-i sâlise" ricâlinin mükâfâtı metâlib-i 'ulviyyeleri nev'inden olarak hakîkî ve ma'nevîdir.

Hayât, lezâ'iz-i dünyeviyyeyi iktizâ eylediği gibi, "mev" dahi levâzım-ı ihtiyâtiyyeyi ihtâr edegeldiğinden çâresiz insân şu iki hâl arasında mütehayyirve muztarib olarak gâh dünyâyı ve gâhıce 'ukbâyı tefekkür ve te'emmülünden hâlî değil ise de dünyâyı muhabbet "tabî'î ve zarûrî"ve mülâhaza-i âhiret 'akl u kalbe râcî' bir emr-i vicdânîdir. Vâkı'â, 'avâkıb-ı umûra nazar olununca dünyâdan müctenib ve her gün ölecek gibi âhirete müterakkıb olmak lâzım gelir ise de ber-muktezâ-yı irâdet-i ilâhiyye'umrânî-i 'âlem sırr-ı emânet ve hilâfeti hâ'iz ve hâmil olan nev'-i benî Âdem'in mesâ'î-i müttehîde ve menâfi'-i müşterekesiyle hâsıl olabileceğinden biçare insân zevâyâ-yı tabî'atte mestûr ve mütevârî bulunan hazâ'in-i kudreti bi't-taharrî sermâye-i ta'ayyüş ve terakkîyi tahsile çalışmak için envâ'-ı mihen ü meşâkka düşürülmüş olduğundan bi't-tab' ihtiyâcât-ı medeniyyenin îfâ ve istîfâsına mecbûriyeti der-kâr olmağla, mâdâme'l-hayât hiç kimse icâbât-ı ictimâ'iyeden kurtulamaz, müstağnî-i mu'âmelât olamaz, gâ'ilesiz yaşayamaz. Şu kadar var ki, insânların kimisi umûr u mu'âmelâtı şer' u diyânete tatbîk ile dünyâ ve 'ukbâyı cem' etmek ister ve kimisi umûr u mu'âmelâtı 'akl u tabî'ata tevfiğ ederek yalnız cihet-i dünyeviyye arar. Millet-i İslâmiyye'nin terbiye-i asliyyesi kısm-ı evvele mübtenî, ya'nî umûr u mu'âmelâtı şer' u diyânete tatbîk ile dünyâ ve 'ukbâyı cem' ederek sa'âdet-i dâreyini muhtevî bulunduğu binâ'en ecille-i eslâf gerek sûret-i cismâniyye ve gerek sıfat-ı rûhâniyyenin mûcib ve muktezâ olduğu ihtiyâcât ve iştiyâkâtı ikmâl ü istikmâle sa'y ü gayret ederler idi. Bununla berâber kudemâ-yı İslâm'ın âmâl ü efkârı i'lâ-yı dîn ü şerî'ate masrûf ve ma'tûf olmağla onların nazarında "dünyâ" mesûbât-ı uhreviyyeyi istihsâle medâr bir dâr-ı bî-karâr olduğundan merâtib-i bâkiyyeyi ihrâz için dünyâyı i'tibâr edilir ve cihâd u gazâyı ihtiyâr ile bu yolda mâl ü cân îsâr ve fedâ olunarak ihyâ-yı mülk ü millete çalışılır idi. Nitekim

me'âsir-i eslâfi isbât için aksâ-yı 'Arabistân'dan bed' ile aktâr-ı şark u garba kadar imtidâd eden fütûhât ve muzafferiyyâtı gösterivermek kâfidir. İşte bu râbîta-i mukaddese ya'nî muhabbet-i dîniyye ve mütâba'at-i şer'iyye 'umûmen ebnâ-yı milletin ezhân ve efkârında takarrur ederek terbiye-i 'umûmiyye bir nokta-i asliyyede ictimâ' eylemiş olduğundan efrâd-ı ümmet müttehidü'l-âmâl ve mütevâfiku'l-ef'âl olmağla herhangi mü'min ve muvahhide tesâdüf edilmiş olsa kendisinde râyiha-i hubb-i âhiret istişâm olunur idi. Ba'zı kimseler bi'l-farz iğfâlât-ı hâriciyye ve idlâlât-ı mâriciyyeye kapılıp da zihinlerince başka bir ma'nâ tasavvur etmiş olsalar bile terbiye-i 'umûmiyye gâlib-i mutlak olmağla ona muhâlefet edemeyip çâr u nâçâr 'umûma ittibâ'a mecbûr olduklarından muzmerât-ı zihniyyeleri hükümsüz kalır idi.

Ümmetler herhangi dîn ve şer'iate mütemessik olur ise olsun, terbiye-i 'umûmiyyenin esâsı temâyülât-ı milliyyede bir cihet-i vahdetin husûlünden 'ibâret olmağla her milletin rûh u kuvveti bu cihet-i vahdettir. Terbiye-i 'umûmiyyesi bir cihet-i vahdete müstenid olmayan milletlerin bi't-tab'âmâl ü efkârı müteşettit ve müteferrik olmak lâzım geleceğinden bu 'âlem-i imkânda pâyidâr olamaz, eczâ-yı müterekkibesini dağılır gider.

[2] LÂYİHA

İbtidâ-yı tevellüdümüzden beri sâ'ikâ-i tabî'atla birtakım ihtiyâcât içinde kalmış ve bu ihtiyâcâtın istîfâsı dâ'iyyesiyle müte'assiru'l-husûl nice nice iştigâlât-ı müteselsile ve icrâ'ât-ı mütekâbileye mecbûr olarak boğulurcasına serâ-perde-i rûsûm u 'âdâta tıklmış olduğumuzdan ve zâten bu kâr-hâne-i dünyâ hubb-i şehevât ile tezyîn olunup nefsimiz ondan infikâki nâ-kâbil bir 'alâka-i kâmile vü râsiha peydâ ederek 'alê'd-devâm hevesât ve huzûzâta sevk olunageldiğimizden gûyâ 'ömrümüzün netîcesi ve hilkatimizin 'illet-i gâ'iyyesi şu ta'allukât-ı mâsivâdır gibi zannolunur. Bu misillu zunûn-ı gâfilâne ekserî eşhâsı hırs u tama' ve nefis ü hevâ vâdîlerine düşürüp asl uhakikatleri mütâlâ'a ve sa'âdet-i sahîhayı mülâhazadan men' eder.

Vâkı'â zann büyük şeydir. Dikkat olursa ekserî ef'âl-i beşeriyede sehv u hatâ zandan çıkar. Nitekim beyne'l-hukemâ ³من ساء ظنه ساء رأيه durûb-ı emsâldendir. Hattâ Cenâb-ı Rabb-i ma'bûd bile 'abdin zannı katında olup eşhâsın temenniyât ve tasavvurâtına göre tecellî eder. Binâ'en-'aleyh zann u zehâbı tashîh edip Hak'tan hidâyet istemek ve nereden gelip nereye gideceğimizi bi't-taharrî kendimizi bir tarîk-i müstakîme sevk eylemek vezâ'if-i 'akliyenin en birincisidir.

Velâdetimizden evvelki ahvâl nasıl ki vukûf u şu'urumuz olmayarak tereküb etmiş ve bu cihân-ı fenâ-bünyâna gelmiş isek bi-'aynihî hulûl-i mevt ile buradaki müddet-i ikâmetimiz resîde-i hadd-i hitâm oldukça vukûf u şu'urumuzun ihâta edemeyeceği bir cihân-ı bekâ-'unvâna bilâ-ihdiyâr irtihâl edileceğinde iştibâh yoktur. Şu kadar var ki bu 'âlem-i dünyâ mahsûs ve me'nûs ve 'âlem-i 'ukbâ gayr-ı mahsûs ve me'nûs olduğundan ekserî halk cihet-i dünyeviyyeye mâ'il, umûr-ı uhreviyyeden gâfildir.

Fi'l-hakîka serâ'ir-i vahdet-i ilâhiyye ve 'avâlim-i gaybiyenin tefâsîl u temâsîli 'akıl ile anlaşılamadığından vâsîta-i vahy ü ilhâm ile bildirilmiş ve elsine-i enbiyâdan işitilmiş olmağla öteden beri telkînât-ı semâviyyeye îmân etmeyip de 'akl-ı mücerrede tâbî' olanlar bi't-tab' hakikat-i âhirete muttali' olamayarak 'âlem-i 'ukbâyı inkâr ile cihet-i dünyeviyyeye hasr-ı efkâr edegeldiği gibi ahkâm-ı şer'iyyeye ittibâ' edenler dahi melekât-ı râsiha-i îmân ve 'ibâdât ile esrâr-ı ma'nevîyyeye vâkıf olarak 'âlem-i 'ukbâyı ikrâr ve i'tirâf edegelmıştır.

3 Zannı kötü olan kimsenin görüşü/düşüncesi de kötü olur.

Râhat ister tab'ı mihnetdir 'ibâdet ser-be-ser
 Terk-i râhat râğbet-i mihnet kılan mümtâz olur
 Ol sebebdendir ki küfr âsân olub İslâm sa'b
 Arsa-i 'âlemde çok mülhid, muvahhid az olur⁴

fehvâsınca diyânet ve şer'at, evâmîr-i ilâhiyyeye mütâba'atle hevâ-yı nefse muhâlefeti gösterdiğinden ve bu ise as'ab-ı umûr olup bi'l-vücûh tabi'at-ı shevâniyyeye gayr-ı mülâyim olduğundan tarîk-i hakka gidenler ender ve hevâ-yı nefse uyup muktezâ-yı tabi'ate hizmet edenler ekser ise de fi nefsi'l-emr hubb-i dünyâ bi'l-cümle fesâdât ve hatî'âtın menşe' ve menbâ'idır. Nitekim hadîs-i şerîfte⁵ *حب الدنيا رأس كل خطيئة*

Bu mezâyâ teslîm-kerde-i ehl-i berâyâ ise de dünyâ ne olduğunu anlamak lâzımdır. Kütüb-i mu'teberede mestûr olduğuna göre Hâce-i Kâ'inat 'aleyhi ekmelût-tahiyât efendimizden ba'zı zevât dünyâ ne olduğunu istifsâr ettiklerinde⁶ *دنياك ما يشغلك عن مولاك* buyurmuşlardır. Şu hadîs-i şerîfin mütezammın olduğu tahsîs ve tefsîre nazaran tezekkür-i Hakk'a mâni' olup terakkiyyât-ı ma'neviyyeden alıkoyan her ne ise insânın dünyâsı ya'nî mâsivânın en fenâsı odur demek olur. Yoksa sâ'ir 'avâlim-i ilâhiyyeye bi'n-nisbe dîn olduğuna işâretle dünyâ tesmiye kılınan şu 'âlem-i hiss ü şuhûd demek değildir. Zîrâ ecrâm u ecsâm-ı tabi'iyenin suver-i mecmû'asından 'ibâret olan "âlem-i imkân", Hazret-i Hallâk-ı Lâ-Yezâl'in eser-i sun' u kudreti ve belki sıfat-ı kâşife-i nûr-ı rubûbiyyeti olmağla serâpâ ahsen ü a'lâ olduğunda iştibâh yoktur. El sine-i asfiyâda mezmûmiyetle yâd olunan "dünyâ" ehl-i hevânın kendi zihinlerince tevehhüm ettikleri temâsîl-i mâsivâdır ki hakikat-i hâlde müntic-i husrân u nedâmet olan bir nümâyîş-i serî'u'z-zevâlden 'ibârettir. Ekseriyâ ahlâkça terettüb eden âfât bu misillu tevehhümât-ı bî-mağzâ-neden tevellüd eder.

Biraz daha tafsîl ile temsîl olunmak lâzım gelse diyebiliriz ki sûret-perestân-ı galat-pesendânın tecessüm-kerde-i hayâl-i bî-me'âli olan "mâsivâ"ya nukûş-ı simyâya müşâbih bir nîstî-i hestî-nümâ veyâhûd rü'yânın ta'bîr ile tasvîri kabilinden olarak nasıl anlaşılır ve ne vechile ma'nâ verilir ise o sûretle ta'ayyün eder bir heyûlâdır.

4 Bu kıta Fuzûlî'ye aittir. *Hadikatü's-Süedâ*, haz. Şeyma Güngör, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, s. 395.

5 "Dünya sevgisi bütün hataların başıdır." Ya da "Bütün hatalar dünyâ sevgisinden kaynaklanır." Beyhakî'de [*Şuabü'l-İmân*, XIII, 74] şöyle bir rivâyet var: *حُبُّ الدُّنْيَا أَضَلُّ كُلِّ خَطِيئَةٍ*

6 Hz. Ali'ye nisbet edilen bu söz "Senin dünyân seni Mevlâ'ndan alıkoyan şeydir." manasına gelmektedir.

Şu cihetle herkesin dünyâsı kendi hulyâsıdır. Meselâ muktezâ-yı nefse muvâfakatle hûd-endîş ve hûd-perest olanların gâye-i hulyâsı iktisâb-ı câh u emvâl ile icrâ-yı aġrâza mahsûr olduğundan onların ‘indeinde dünyâ; inhimâk-i şehvet, ‘izzet-i nefis, menâfi‘-i zâtıyyeden ‘ibârettir. Bi’l-‘akis hevâ-yı nefse muhâlefetle hak-dost ve hakikat-şinâs olanların netîce-i hulyâsı dahi muktezâ-yı şer‘ u hikmete bi’l-‘itînâ tekmîl-i merâtib-i insâniyyetle tahsîl-i rızâ‘ullâha maksûr olduğundan bunların ‘indeinde “dünyâ”, makâm-ı ‘adl u ‘irfân ve medâr-ı tevhid ü îmân olan bir dâr-ı imtihan’dır.

Bakınız şimdi iş nasıl başkalaştı; birinin hulyâsı mezmûm olmaġla dünyâsı da mezmûm ve dîgerinin hulyâsı memdûh olduğu gibi dünyâsı da memdûh değil mi? Elbette evâmîr-i ilâhiyyeye ittibâ‘ ile sırât-ı müstakîm üzere gidenlerin umûr u ahvâlî müntic-i hayr u hasenât ve bu câdde-i sıdk u istikâmetten inhîrâf edenlerin efkâr u efâli müstelzim-i şurûr u seyyi’ât olduğundan ötekilerin dünyâ ve ‘ukbâ-sı ma‘mûr u müstetâb ve berikilerin dünyâsı bi’l-farz ma‘mûr olsa da ‘âkıbetleri harâb u yebâbdır.

Beyit

Ehl-i dünyâ bekâda nâdim olur
Zen-perestânın ihtilâmı gibi

El-hâsıl tevehhümât-ı mâsivâdan kat’an-nazar bu şâhid-i ra’nâ-yı mülk ü şuhûdun pîrâye-i mehâsin-i mâyesi hayr-ı mahz ve hüsn-i mutlak olmaġla cilvegâh-ı tabî‘atte fenâ bir şey yoktur, fenâlık fenâ i’tikâddan ve sû-i isti‘mâlden neş‘et eder.

از فضولیت ترا دیدهء بینش پر خار
ورنه عالم همه یکدسته گل بیخارست⁷

Fi haddi zâtîhi dünyâ ve ‘ukbâ Mâlikü’l-Mülki ve’l-Melekût’un iktizâ-yı zâtîsiyle tekevvün edip biri suver-i mürekkebe-i ‘unsuriyyeye girerek sâha-i zuhûr u şuhûda gelmiş ve dîgeri sıfat-ı mücerrede-i misâliyyesi üzere buk‘a-i gayb u butûnda kalmış, te‘âküs-i tecellî ile iki mir’ât-ı mücellâ gibi yek-dîgere tekâbüle eylemiştir. Görülmez mi ki a’yân-ı kevnîye ‘ale’d-devâm lebs-i cedîd ile kisve-i şuhûda girip buk‘a-i butûndan sâha-i zuhûra gelmekte ve kisve-i şuhûddan sıyrılarak sâha-i zuhûrdan buk‘a-i gayb u butûna çekilip gitmektedir. Bu geliş ve gidişin sırrı u hakîkati ve gâyet ü nihâyeti bizim anlayabileceğimiz mevâddan olmayıp ancak

7 “Gözlerindeki bu kadar diken (kirpik) gereksizdir. Oysa âlem dikensiz güllerle doludur.” *Divân-ı Sâ‘ib-i Tebrîzî*, be-kûşîş-i Muhammed Kahramân, Şirket-i İntişârât-ı İlmî u Ferhengî, Tehrân 1375, c. II, s. 720.

Hazret-i 'Allâmu'l-guyûbi ve'l-hafiyâyta ma'lûmdur. Bizim anlayabileceğimiz şey, şerî'atın ve 'akl u tabî'atın irâ'e ettiği usûldür. Şerî'at, dünyâyı mezra'a-i âhiret bir mülk-i 'âriyyet olmak üzere gösterir, sa'âdet-i uhreviyyeyi tahsil için dünyâyı muhabbetin lüzûmunu bildirir, 'akıl ve tabî'at dahi bunu tasdik ve te'yîd eder ise de ⁸﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ﴾ beyân-ı 'âlisince birtakım hevâ-perestân-ı mâsivâyâ zâten kâbil-i hidâyet ü sa'âdet olamadıklarından veyâhûd 'ârıza-i şehevât ile serâsime-i huzûzât olup mahsûsâttan başka bir şey göremediklerinden bunun ötesi yoktur zannederler, hayâlât-ı hûd-serâneye düşerler, galebe-i gafletle âlâyîş-i fenâyâ aldanarak tâ helâk oluncaya kadar ona cân-dâde-i inhimâk olurlar, kazandıklarını vâris u hâdise bırakıp kendileri âh u enîn ile bâd-bedest âhirete giderler.

Şi'r

ای حاصلت ز حاصل این روزگار هیچ
از روزگار هیچ توقع مدار هیچ

در مجلس زمانه مشو زود مست آز
کز جرعه اش ندید کسی جز خمار هیچ⁹

Vâkı'â feyz-i ilâhî kâffe-i ezmine ve emkineyi muhît olarak her mevcûdun istîdâd ve kâbiliyyetine göre hisse-i istihkâkını i'tâ edegeldiğinden her ne vechile meyl ü telakkî ve ne yolda sa'y ü taharrî olunur ise Cenâb-ı Vâhibü'l-âmâl hazretleri onun muktezâsınca tecellî eyler, ya'nî dünyâyı isteyenlere revâtüb-ı dünyeviyyeyi ve 'ukbâyı talep edenlere merâtib-i uhreviyyeyi ihsân ve ikrâm edeceğinde iştibâh yoktur. Nitekim; ¹⁰﴿وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا﴾ âyet-i kerîmesinde mesûbât-ı dünyâ ve âhiret yek-dîğerdinden fasl u tefrîk ile her ikisinin ayrıca birer ni'met-i bî-behâ olup mesâ'î-i 'ibâda mükâfâten i'tâ buyrulacağına îmâ kılınmıştır. Fakat insâf olunsa dünyâyı 'ukbâyâ takdîm edip de ona hasr-ı hâhiş etmek 'ömr-i sermedîyi muvakkat ve müste'âr bir hayât-ı mevhumü'l-i'tibâra değışip kendi kendini aldatmaktır. Hele 'ukbâyı inkâr eylemek 'ademi vücûda, memâtı hayâta tercih ile rûhsuz ve netîcesiz bir mütâlâ'aya zâhib olmaktır ki cem'iyât-ı

8 “Onlar dünyâ hayatının sadece zâhirini bilirler; ahiret hakkında ise hepten gafilirdiler.” [Rûm 30/7]

9 “Ey bu cihanın hâsılından kazancı hiç olan, zamandan hiçten başka bir şey bekleme. Zamâne meclisinde hemen hırs sarhoşu olma ki kimse onun cür'asından baş ağrısından başka hiçbir şey görmedi.”

10 “...kim dünyâ sevabı isterse, kendisine ondan veririz ve ...kim ahiret sevabı isterse, kendisine ondan veririz...” [Âl-i İmrân 3/145]

beşeriyeyi ifsâd eden efkâr-ı bâtilanın en sakîmi şu mütâla‘a-i zemîmedir. Çünkü “neş’e-i mevcûdiyyet bu dünyâda yaşadığımız müddetten ‘ibârettir, onun ötesi yoktur” zihinlerde yerleşecek olur ise artık o hâlde ‘âlem-i insâniyyet bîşe-zâr-ı hâ’ime döner, herkes metâlib-i şahsiyye ve menâfi‘-i zâtiyelerini istihsâl için birer tarîk-i tezvîr u tegallûbe sülûk eder, emniyyet ve ünsiyyet mahvolur, intizâm ve âsâyîşe hâlel gelir; ne şerî‘at, ne medeniyyet, ne ahlâk, ne âdâb kalır. İnsânları mefâside insilâk ile helâk olmaktan muhâfaza eyleyen kuvve-i mâni‘a, rûhun lâyezâl olduğuna i‘tikâd ederek gönülce husûle gelen ihtirâz ve ihtiyâtan ‘ibârettir. Bu ihtirâz ve ihtiyât bir zâbita-ı ma‘neviyyedir ki insânlara dâ’imâ re’s-i hikmet olan mehâfetullâhı ihtâr eder.

Hayvânât yek-dîgerinin kuvvet ü şiddetinden ürker. İnsân olanlar kendi kalb ve vicdânına mürâca‘at eyler, Allâh’tan korkar. Bekâ-yı rûha ve onun mukteziyyâtından olan mücâzât ve mükâfât-ı uhreviyyeye i‘tikâd etmeyenler bi’t-tab‘ mehâfet-i ilâhiyyeden münselib olup yalnız kavânîn-i siyâsiyyeden çekinirler. Kavânînin revâbit-ı mücerredesiyle bağlanmış olanlara cebr ü tazyîk altına alınmış birtakım sunûf-ı muzırna nazarıyla bakılır. Ma‘â-mâ-fih tabi‘at-ı asliyyesince hür ve fâ‘il-i muhtâr ve tefevvuk u tahakküme heveskâr olan efrâd-ı beşeriyeyi ‘ale‘d-devâm cebr ü tazyîk altında bulundurmamak mümkün olamadığından nizâm-ı ‘âlem için yalnız kavânîn-i siyâsiyye kâfi değildir. Zîrâ kavânîn, mevzu‘ât-ı beşeriyeden olduğuna ve efrâd-ı beşer yek-dîgere mahkûmiyyetini kabûl etmez bir hürriyyet-i fitriyyeye mâlik olduğuna binâ‘en nizâmât-ı vaz‘iyye kudret-i insâniyyenin fevkinde bir hükm-i Rabbânî’ye müstenid olup terbiye-i milliyye bu menba‘-ı ‘ulviyyeden cereyân ile tasfiye-i kalb ü vicdâna medâr olacak efkâr-ı ma‘neviyye inzimâm etmedikçe pâyidâr olamaz. Elbette hâricden bir havf ve ümîd ile müte‘eddib olmak başka, kendi kalb ve vicdânının meyelân-ı hâlisânesiyle edîb olmak başkadır. Te’sîrât-ı hâriciyyeden husûle gelen muhassenât, umûr-ı kasriyyeden olarak bir dereceye kadar ta‘ayyün edebilir ise de takarrur edemez, ‘âlem keşâkeşten kurtulamaz. Dâ’imâ hâkimlerhalk ile pençeleşir gider, iki kuvvet-i mütekâbile mütesâviyen mütemâdî olamayacağından ‘âkıbeti’l-umûr ya halk hükûmete gâlib olup istediğini yapar veyâhûd hükûmet onlara galebe ederek taht-ı mahkûmiyyete alır, dilediğini yaptırır.

Vâkı‘â sûret-i zâhirede kuvve-i gâlibe hükûmetin yed-i iktidârındadır gibi görünür ise de ma‘nen gâlibiyyet-i mutlaka halkın hey‘et-i ictimâ‘iyyesinde dir. Çünkü hükûmet, halktan bir cüz’ olmağla eczâ-yı sâ‘ire her ne vakit olsa bi’l-itihâd ona galebe eder. Bu müdde‘âyı isbât için vukû‘ât-ı târihiyye delil-i kâfidir.

Demek isterim ki münâsebât-ı ictimâ'iyenin ilcâ'âtıyla yapılacak kavânîn ve nizâmât hakk u savâba makrûn ise efrâdı itâ'at ve inkıyâda çekerek hâricde mu'âmelât-ı 'umûmiyyeden tevellüd eden münâza'atı hall ü fasl ile göze görünen fenâlıkları ba'zı meretebe ta'dîl u ıslâh edebilir ammâ kişver-i derûn-ı insâna hükmedemez. Ya'nî meyl-i şekâvet, sû-i kasd u niyyet gibi tasmîmât ve tasavvurâtı; hırs u tama', hıkd u hased, kizb u nifâk misillu i'tiyâdâtı ki cinâyât u hatî'âtın ümmühâtıdır, bunları teskîn ve tashîh ile ezhân-ı beşeriyeyi taht-ı inzibâta alamaz, ahvâl-i bâtıniyyeye karışamaz, belki ahâlîye müzevvirlik ve hilekârlık yolunu gösterir, mefâsid-i ahlâkı teşdîd u tezyîd ettirir, cerbeze-i nutkiyye ve ma'lûmât-ı kânûniyyeye mâlik olan gevezeye meydân-ı tegallüb açılır, iktizâ-yı hakkâniyyetten ziyâde muktezâ-yı menfa'ate çalışılır, 'âcizler ezilir. El-hâsilher hâlükârda insânı insâniyyetin muktezâ olduğu ef'âl-i haseneye sevk edecek efkâr-ı ma'neviyyedir. Efkâr-ı ma'neviyyenin netîce-i taharriyyâtı dahi vahdâniyyet-i ilâhiyyeye kemâl-i îmân ile tasfiye-i kalb ve tehzîb-i ahlâk ederek âhîret ve 'akıbeti bi'l-mülâhaza hakikat-i insâniyyeye müterettib olan fezâ'îl ve vezâ'ifi ikmâl ü icrâya çalışmaktır. Sebeb-i hilkatimiz ve dâreynde sermâye-i selâmet ü sa'âdetimiz bu farîza-i esâsiyyeden 'ibâret iken ona i'tibâr etmemek insân için en büyük 'isyân ve tuğyândır.

Sad hayf, vâ-esefâ ki şu 'isyân ve tuğyân 'asrımızda 'akl u 'irfân hükmünü iktisâb etmiş olduğundan umûr-ı rûhâniyyeyi inkâr edenler bayağı hukemâdan sayılmakta ve ân-be-ân hakikat-i insâniyyeye münâfi türlü türlü mezhebler ve meslekler zuhûra gelerek ferâ'iz-i esâsiyye pâ-y-mâl edilmekte ise de nev'-i benî Âdem Hakk'ı bulup hakka hizmet etmek için yaradılmış olmağla dirâyet-i sahîhaya mâlik olan erbâb-ı 'akl u hidâyet hiçbir vakit efkâr-ı ma'neviyyeden ferâgat edemez.

[3] LÂYİHA

Herkes ‘âlem denilen şu kâr-hâne-i Kudret’in meftûn ve hayrânı olup ‘aklı yettiği kadar tahkîk ve tahayyûlden hâlî değil ise de nazariyyât-ı sahîhaya göre ‘âlem ikiyüzlü bir kâşâne-i ‘ibret-nişânedir ki içi dışına, dışı içine benzemez. Kışrın lübbe, lübbün kışra delâlet eylemesi veyâhûd ehl-i hikmetin istulâhınca heyûlânın sûretten, sûretin heyûlâdan infikâk edememesi kabîlinden olarak zâhir bâtını, bâtın zâhiri bir derece müstelzim ve muktezîdir ki aslâ yek-dîgerinden ayırlamaz. Bununla berâber her ikisinin ahkâm ve icâbı tavr-ı âhar üzeredir, birbirine tatbîk olunamaz.

Eğerçi zâhir bâtının burhânı ve belki sıfat-ı kâşife-i ‘unvânı olmağla zevâhire nazaran ba’zı ahvâl-i bâtiniyyeye istidlâl mümkün ise de zâhir mahsûs ve bâtın gayr-ı mahsûs olduğundan te’sîrâtça beyinlerinde mübâyenet-i tabî’iyye der-kârdır. Me’ânîyi kendi ârzûlarına uydurmak hevâsıyla te’vîle alışanlar “zâhir bâtının ‘aynıdır” demek isterler ise de şu tahakkümleri, kıyâm ve ku’ûdu bir farz etmek gibi irtifâ’-ı nakîzeyni tasavvur kabîlindedir. Bu ise muhâl olduğundan bi’z-zarûre sâbit olur ki zâhir başka, bâtın başkadır. Hele umûr-ı bâtiniyyeyi inkâr edenler ‘aklın ‘adem-i vücûduna dahi kâ’îl olmaları lâzımgelir, çünkü “akıl” mahsûs ve meşhûd olmadığı hâlde mevcûddur. Herkes ne olduğunu ve cesedinin neresinde bulunduğunu idrâk ve irâ’ eden ‘âciz iken kendince bir ‘akıl iddi’âsındadır. Faraza ‘aklın ‘adem-i vücûduna bin türlü delîl ikâme olursa hiç kimsenin kulağına girmez, ‘akılsızlığı kabûl etmez, herhangi ‘ârif-i hikmet-şinâsa ‘aklın hakikat ve mâhiyetinden su’âl edilse bu hakikat ve mâhiyyeti gösteremeyip “Akıl, âsâr-ı zâhiresiyle sâbit bir sırr-ı bâtınıdır.” demeğe mecbûr olur. Kezâlik havâss-ı tabî’iyyenin kâffesi dahi bunun gibidir.

Nazar-ı ehl-i basîrette ‘âlem, nesâyim-i tecelliyyât ile açılmış bir gül-i sad-berk-i ehadiyyettir. Efrâdın idrâk u isti’dâdı mütehâlifü’l-merâtib olduğuna ve cilve-i zuhûr u butûn didâr-ı vahdetin cümle-i ta’ayyünâtından bulunduğuna binâ’en:

Beyit

بهار باغ حسنشرا دل و جان تازه میدارد
به رنگ اصحاب صورت را ببو ارباب معنی را¹¹

medlûlünce kimisi dış yüzüne bakıp nukûş-ı zâhiriyyeye ve kimisi iç yüzüne nazar edip revâiyih-i ma’neviyyeyi istişâmâm ile letâ’if-i bâtiniyyeye mâ’îl ve müte’âşşık olur.

11 Nev’îye atfedilen bu beytin manası “Onun güzellik bağının baharı can ve gönlü tazeliyor; rengiyle suret ashabını, kokusuyla mana erbabını.” şeklindedir.

Beyit

عَبَارَاتُنَا شَتَّى وَحُسْنُكَ وَاحِدٌ
وَكُلُّهُ إِلَى ذَاكَ الْجَمَالِ يُشِيرُ¹²

El-hâsıl bu ‘âlem-i kevn ü îcâd, sûret ü ma’nâyı câmi’, ahvâl u ahkâmı tezâd ve tekâbü'l üzere cârî olduğundan değil zamân hattâ her ân-ı dîger ona kıyâs kabûl etmeyip ‘ale't-tevâlî eczâ-yı kâ'inât tebeddül ve teceddüdle mahv ü isbâtтан hâlî olmadığı serâ'ir-âşinâyân-ı Ümmü'l-Kitâb'a ma'lûmdur.

Beyit

Mütecellî olalı lebs-i cedîd üzere cihân
Mütenevvi' görünür dem-be-dem âsâr-ı şuhûd

'Akl-ı 'adî bu tebeddülât ve teceddüdât-ı müteselsilenin şiddet-i sür'atine yetişemediğinden efkâr-ı kâsıra ashâbının kimisi büsbütün bî-haberlikle merhale-i nâdânide pâ-der-vaht-i hizlân kalır ve kimisi inkılâbât-ı müdhîşe-i kevnîyenin te'sîrât-ı zâhiresini uzaktan bir nebzecek hiss ü idrâk ile girîve-i vehm ü hayâle düşerek zu'munca şîve-i şu'ûnâtı esbâb-ı hâriciyyeye 'azv u isnâda kalkışır. Vâkı'â silsile-i hâdisât revâbıt-ı tabî'yye ile mahlût ve mürtebıt olduğundan esbâb-ı hâriciyyenin dahl-i küllîsi der-kâr ise de hakîkatte esbâb, âlât ve edevât mesâbesindedir.

Şurası bilinmelidir ki bu tebeddülât ve teceddüdât kisve-i suverde olup zât ma'nâya ta'alluk etmez, nâkısların matmah-ı nazarı suver-i zâhire olduğundan ve suver-i zâhire herkesçe ma'lûm ve meşhûd olduğu üzere tebeddül ve teceddüdden hâlî kalamadığından bunların netîce-i ma'lûmâtları müzebzeb ve müşevveştir. Vicdânca itmînân ve 'akılca yakîn hâsıl edemeyip humekâ-yı ehl-i dünyâya hâs olan tereddüd ve hayretten halâs olamazlar, bi'l-'akis kâmillerin zamîri hakîkat-i ma'nâya râcî' olmağla keşf ü idrâkleri tahallûf ve tahavvül eylemez.

Hikmet-hâne-i imkâna ihâle-i nazar-ı im'ân olursa görülür ki bu 'âlem-i mülk-i meşhûdda mevcûd olan bi'l-cümle eşyânın bir melekûtu ya'nî hakîkat-i bâtınıyyesi vardır. Meselâ ba'zı eşyâda tasmîm, ba'zısında ifâza-i hayât edici havâss-ı mü'esire meşhûdumuzdur. Ez-cümle afyon bu iki hâssa-i mütezâddeyi ya'nî zehir ve şifâyı câmi'dir. Zehir ve şifânın te'sîrâtı bi't-tecrûbe ma'lûm ise de hakîkati meçhûlümüz olmağla afyonun tabî'atında merkûz bir keyfiyyet-i ma'neviyyedir demeye mecbûr oluruz. Bu misillu keyfiyât-ı ma'neviyye tabî'at-ı eşyâdan münba'is olan ahvâl ve âsârdır ki fî haddizâtihâ eşyâyı yek-dîgerinden tefrîk ve temyîz ettirici bir hakîkat-i bâtınıyyeye delildir. Eşyânın 'izzet ü kıymeti havâss-ı tabî'yyesinden 'ibâret olduğuna ve havâss-ı tabî'yye bi-ecma'ihim hakîkat-i bâtınıyyeye tâbî' umûr-ı ma'neviyyeden bulunduğuna binâ'en asıl nazar-ı i'tibâra alıp aranılacak

12 "Hüsünün biricik iken bizim hüsüne dair sözlerimiz farklı farklı, ama her şey o cemâle işaret ediyor."

hakâyık-ı bâtinîyedir. Ta'rifât-ı 'urefâya göre eşyânın vaz'iyet-i mer'iyeleri sûret-i nâsûtiyyesi ve meziyyet-i asliyeleri hakikat-i melekûtiyyesidir.

Beyit Mülk içinde melekûtu göreyim dersin eğer
Lafzda ma'nâya bak nâfede bûyu seyr et

Bu takdîrce gerek zî-rûh ve gerek gayr-ı zî-rûh olsun dâhil-i dâ'ire-i imkân olan kâffe-i ecsâm u eşyânın sûret-i nâsûtiyyeleri ki hey'et-i mürekkebe-i 'unsuriyyelerinden 'ibâret olup meşhûd ve mu'ayyen olduğu gibi min-ciheti'l-mâ'nâ bir sıfat-ı melekûtiyye ve havâss-ı zâtiyyeleri vardır ki inkâra mecâlimiz yoktur. Ez-cümle insânın sıfat-ı melekûtiyyesi "rûh" ve havâss-ı zâtiyyesi "akıl" ve "nutk"tur. Bunların mefkûdiyyeti lâzım gelse 'âlem-i beşeriyet nâ-bûd olur. Kezâlik mükevvenât-ı sâ'irenin meziyyât-ı melekûtiyye ve havâss-ı zâtiyyeleri insilâb etmiş olsa kâşâne-i cihân kışr-ı bî-mağza döner, mu'attal kalır.

﴿فَسَبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾¹³

Dekâyık-ı ekvânı bilmeğe hiss-i 'âdi ve nazar-ı sathî kifâyet etmez. Her nefes sâyesinde kesb-i hayât ettiğimiz "hava" gayr-ı meşhûd olduğu hâlde mevcûddur. Kuvve-i lâmisenin delâlet ve şehâdeti olmamış olsa havanın vücûduna inanılmaz idi. Tahlîl ve tecrübe vâsıtasıyla tahkik edebildiğimiz "hava" zâhirde bir cism-i basît gibi görülür ise de hakikatte muhyî ve mümît olan iki cüz'-i aslıden mürekkebdir ki biri "müvellidü'l-mâ" ve diğeri "müvellidü'l-humûza"dır. Müvellidü'l-mâ muhyî ve müvellidü'l-humûza mümît olduğu hikmet-i tabî'iyyede müsbettir. Şu hâlde bizim hava ile teneffüs ve ta'ayyüşümüz beyne'l-mevt ve'l-hayât demek olur.

Terkîbât-ı kimyeviyyeye vâkîf olmayanların birine havanın içinde "su" vardır denilmiş olsa elbette inanmaz. Hâlbuki hava her ne vakit tahlîl edilse su istihrâc olunur. Kezâlik çeşmeden bir bardak su alınıp da ol suya hurde-bîn ile bakılsa onun içinde birtakım hayvânât-ı 'acîbe görülür. Bunlar ise hâricde gayr-ı mahsüstür. Binâ'en-'aleyh ecsâm u eşyâ yek-diğere zarf ve mazrûf olmağla mekân içinde mekân sâbit olur. Ve bu netîce husûle gelir ki zevâhir-i eşyâ meşhûd ve muhakkak olduğu gibi bevâtın-ı eşyâ dahi bi-'aynihî öylece müslem ve musaddak olup 'âlem, sûret ü ma'nâyı câmi' bir hikmet-hâne-i sun'-ı ilâhîdir. Hurde-bînlerin îcâdından evvel buralarını erbâb-ı keş ü 'ıyân basîret-i kalbiyyeleriyle bi'l-müşâhede 'avâlim-i gaybiyyeye remz ü işâretle mekân içinde mekân

13 "Her şeyin mülkü ve tasarrufu elinde bulunan Allah'ın şanı ne yücedir. Siz de yalnız O'na döndürüleceksiniz." [Yâsîn 36/83]

olduğunu îrâd ve beyân etmiş ise de ulü'l-elbâb olmayanlar 'urefânın rumûz ve işârâtından bir şey anlayamayıp ma'neviyyâta dâ'ir temsîlât ve tahkîkâtı bî-ma'nâ-zannederek serâ'ir-i kudretle mâl-â-mâl olan kâşâne-i cihânı zevâhir-i kışriyyeden 'ibâret olmak üzere tehî tevehhüm ederler idi. El-yevm münkir-i âhîret olan eşir-râ-yı nâs ve onların hukemâsından bulunan ba'zı tabî'iyûn-ı zî-vesvâs bu fikr ü itikâddadır. Fikrin şu derecesi ise hiss-i hayvânîden fark olunamayacağından artık bunlara ne söz söylenir ve ne de bir şey anlatılabilir.

Fi'l-hakîka 'âlem-i sûretten insilâh ile cihet-i ma'nâya intikâl etmek 'azm-i sedîd ve sülûk-i medîde ya'nî nice nice dakîk ve 'amîk mütâla'ât ve mücâhedât ve mükâşefâta mütevakıf olduğuna ve bunun husûlü herkes için müyesser ve mümkün olamadığına binâ'en ekserî kulûb-i kâsiyye ashâbı sû-i mazhariyyetleri sebebiyle envâr-ı ma'rifetle tenvîr-i derûn edemediklerinden 'avâlim-i ma'neviyyeyi inkâra mütecâsîr olurlar. Derece-i nukûlü tecâvüz edemeyen 'ukûl-i za'ife erbâbı dahi dînce olan hüsn-i i'timâdları münâsebetiyle ma'neviyyâta i'tikâd ederler ise de zihinlerince 'âlem-i ervâhî bu 'âlem-i imkânın hâricinde 'acîb ve garîb olmak üzere tasavvur edegeldiklerinden idrâkât-ı sahîhaya yol bulamayıp mezlaka-i hayâlât ve hurâfâtta kalırlar.

Tayy-i menâzil-i hakîkat eden 'urefâ-yı asfiyânın tahkîk ve beyânlarına göre 'âlem-i imkân; 'anâsır ve ervâhtan 'ibâret olarak 'anâsır 'âlemin kışr u zâhiri ve ervâh lübb ü bâtınıdır ki mecmû'u bir vücûd-ı mukaddes u mutlakın zıll-i hüviyyeti ve belki 'ayn-ı rubûbiyyetidir.

Beyit

سبحان من تحير في ذاته سواه
فهم و خرد به كنه كمالش نبرده راه¹⁴

Hakka'l-insâf ma'neviyyâtı inkâr ile mâddiyyâta hasr-ı vücûd etmek rûhsuz bir cesed tahayyül eylemek gibidir. Elbette 'âlemin dış yüzü olduğu gibi iç yüzü dahi mukarrer olmağla ıstılâh-ı 'umûmda dış yüzüne "dünyâ" ve iç yüzüne "ukbâ" denilir. İnsân-ı kâmil nazarında dünyâ ve 'ukbâ bir şecere-i kudretin iki semere-i vahdet-intimâsıdır ki kavâbil-i sûriyye ve ma'neviyyemizin medâr-ı neşv ü nemâsı ve nev'iyetimizin sermâye-i zuhûr u bekâsıdır.

14 "Zâtı ile kendisinden gayrıyı hayrette bırakanı tesbih ederim. Akıl ve idrak onun kemalinin künhüne vakıf olmak için yol bulamaz." *Divân-ı Kâmil-i Câmi*, haz. Hâşim Rızâ, Neşriyyât-ı Pîrûz, Tahrân 1341, s. 82.

[4] LÂYİHA

Şübhe yoktur ki ibtidâ-yı hilkatte “âlem” şu izdihâm u kesretten hâlî olup ‘ale’t-tedric ecsâm u eşyâ müteşekkil ve münteşir olmuştur. ‘İlm-i tabakâtu’l-arzda beyân olunduğuna göre mesken ve me’vâmız olan bu küre-i arz fi’l-asl nâr-ı mahz olarak cevvdde mu’allak ‘ulvî ve parlak birtakım eczâ-yı rakîka-i iltihâbiyyeden tereküb etmiş bir cism-i cesîm-i mutlak idi. Ba’dehû mürûr-ı zamân ile hâricden teberrüd ve incimâda başlamış, gide gide kalınlaşmış bu hey’ete gelmiştir. Nasıl ki bir kap içinde eritilmiş kalay hâricden kesb-i bürûdet ettikçe üzeri donmağa isti’dâd hâsıl ederek vücûduna bürûdet-i hâriciyyenin defâten ‘adem-i te’sîrinden nâşî içerisi su gibi iken dışarısı donup sü-yûleti suhûnete münkalib olur. Bi-‘aynihî küre-i arzın dahi dâhili âteş-i seyyâl ve hârici dâ’imâ teberrüd ve incimâd ile kesb-i suhûnete meyyâl olduğundan batinındaki mevâdd-ı iltihâbiyyenin günden güne eksilip azalması zâhirindeki suhûnet ve incimâdın ziyâdelenmesine bâdî olarak refte refte tekaşşür ve tesallub edip mürûr-ı duhûr ile tabakât-ı müte’addide tekevvün etmiş ve nice nice inkılâbât-ı ‘azîme görüp geçirdikten sonra bu şekl ü intizâma girmiş ise de ân-be-ân sath-ı hâricîsinin teberrüd ve incimâdı tezâyüd etmesiyle bi’t-tab’ harâret-i merkeziyyeye tenâkuz ‘ârız olageldiğinden ‘âkıbetü’l-emr intifâ-pezîr-i mahv ü fenâ olup ¹⁵ «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» sırrı zâhir ve âşikâr olacağında iştibâh yoktur.

Beyit

Fenâ bekâya mukâbil ‘adem vücûda redîf
Cihân yok olmada mânend-i şem’-vâr olalı

‘İnde’l-hukemâ kıyâmetin iki ma’nâsı olup biri inkızâ-i harâretle kürenin dâhilen ve hâricen bürûdet-i mahz kalmasından, diğeri ‘ilm-i hey’ette beyân olduğu vechile vakten mine’l-evkât kevâkib-i zevî’l-ezbâbdan birinin küreye çarpmasıyla mihverin bozulmasından ‘ibârettir. Ma’nâ-yı evvelin tahakkuku tabî’î ve tedricî olmağla her ân haberimiz olmayarak cihân-ı cihâniyân semt-i fenâyâ pûyân olup gitmektedir.

15 “Yer üzerinde bulunan her şey fânidir. Yalnız celâl ve ikram sahibi Rabbinin yüzü (zâtı) bâki kalacaktır.” [Rahmân 55/26-7]

Beyit

مرا در منزل جانان چه امن عیش چون هر دم
جرس فریاد می دارد که بر بندید محملها¹⁶

mâ'nâ-yı sâninin tahkiki hemân bir ânda mümkün olmağla 'âlem defâten zîr u zeber olabilir. ¹⁷ ﴿تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ Teşekkülât-ı tabakât ile tekevvün-i mahlûkâta dâ'ir nazariyyât-ı fenniyye ve keşfiyyât-ı hikemiyyeden anlaşıldığına göre vatanımız olan küre-i arz ba'zı müverrihlerin *Tevrât*'tan istihrâc eylediği vechile altı-yedi bin senelik olmayıp belki birkaç yüz bin sene evvel halk u îcâd olunmağla hudûsu mukarrer ve harâret-i merkezîyyenin ân-be-ân eksilmesi sebebiyle mahv ü fenâsı mukadder olduğundan 'âlemin kıdem ve bekâsına kâ'il olanlar 'inde'l-'urefâ kusûr-ı fehîm ü şu'ûr ile ma'yûb ve muhakkardır. Evet "'âlem" bi-hasebi'l-hakîka kadîm ve bi-hasebi's-sûre hâdisdir. Çünkü hakâyık-ı eşyâ 'ilm-i ilâhîye müstenid olan me'ânî-i ezeliyye demek olduğundan kadîm ü bâkî ve suver-i eşyâ kevn ü fesâd hâlinde müt'e'ayyin olup tagayyür ve tebeddülден gayr-ı hâlî olmağla hâdis ve fânîdir.

İstîlâh-ı hukemâda "kevn ü fesâd" bir sûretin gitmesiyle sûret-i uhrânın gelmesinden 'ibârettir. Meselâ'unsur-ı âb tebahhur edip havaya inkılâb eylese sûret-i havâ'iyyenin gelmesi "kevn" ve sûret-i mâ'iyyenin gitmesi "fesâd" dır. Hikmet-i tabî'iyye-i arziyyede dahi kevn ü fesâd, te'âkub-ı edvâr ile mevcûdâtın bir taraftan gelip bir yandan gitmesine itlâk olunur.

Erbâb-ı fenne ma'lûm olduğu üzere nebâtât ve hayvânât kürenin sath-ı hâricîsi üzerinde kesâfet ü zulmet ve hark u harâret ile muttasîf olan cevvi havanın altında tekevvün etmişlerdir ve tabî'ât ve mizâcları tekevvün ettikleri zamanda bulunan hâk ü havanın tabî'atıyla me'lûf olup mevâdd-ı cevviyye kendilerinin mâdde-i gıdâ'iyye ve âlet-i teneffüsiyyeleri hükmünde bulunmuştur.

Tedâvül-i hâdisât ve tetâvül-i evkât ile zamân-ı tekevvünlerinde buldukları hâlât-ı sathîyye ve havâ'iyye 'ale't-tedric teceddüd etmesiyle eczâ-yı kadîmesinden hiçbir şey kalmadığı ânda fenâya giden mevâdd-ı 'atîkanın içinde tahaddüs etmiş olan hayvânât ve nebâtâtın fenâ bulması lâzım gelir. Zîrâ tavr-ı cedîd ile ülfet-i zâtîyyeleri olmadığından teceddüd eden maddeler tabî'atlarına muhâlif düşerek

16 "Çan, yükleri bağlayınız diye feryad etmekteyken cânân menziline nasıl huzur içinde olabildim."

Divân-ı Hâce Şemseddin Muhammed Hâfız-ı Şîrâzi, haz. Seyyid Muhammed Rıza Celâlî-i Nâinî-Nezir Ahmed, Tahran 1339, s. 9.

17 "Ne yücedir O ki, mülk O'nun elindedir ve O, her şeye kâdirdir." [Mülk 67/1]

memâtlarını dâ'î olmağla helâk ve telef olmalarına bâdî olacağından devr-i cedîdin mevâddına münâsib başka hayvânât ve nebâtât onlara halef olur ve onlar dahi has-be'z-zamân esbâb-ı mütegayyire-i mezkûre îcâbınca haleflerine selef olurlar. İşte bu vechile 'ale't-tevâlî vukû' bulan gidiş ve geliş delâlet eder ki arâzî-i mütekevvinenin her bir devrine mahsûs bir cins-i mevcûdât gelmiş ve gitmiştir ve bir devirde bulunan cinsin 'aynı, ondan evvel geçen devirde bulunmamıştır. Tekevvinât-ı mütevâliyye-i meşrûhanın hakâ'ik ve keyfiyyâtı Cenâb-ı Sâni'-i Lâ-Yezâl'e ma'lûm olmağla ondan bahse imkân yok ise de kevn ü fesâd, tetâlî-i tebeddülât ve tevâlî-i tagayyürâtta neş'et eylediğine binâ'en onun ta'rîf ve tasvîri mümkündür. Şöyle ki; hikmet-i tabî'yye-i arzîyyede beyân olduğuna göre harâret-i 'azîme sebebiyle "cevv" in hâlet-i buhâriyyesinde bulunan mevâd, nebât ve hayvân gibi zî-hayât olanların ağdiye-i zarûriyye ve esbâb-ı teneffüsiyyesidir. Eğer "cevv" in buhâriyyetine noksân veyâ halel 'ârız olarak mevâdd-ı mezkûre cev-f-i "cevv" den vech-i arza veyâhûd miyâha dökülüp aksa hayvânât ve nebâtâtın ağdiye-i tabî'yye ve esbâb-ı teneffüsiyyeleri fenâ bulmağla helâk olmaları iktizâ eder. Kezâlik cevvdde havanın mâ-bihî'l-kıyâmı olan rutûbet-i buhâriyyeye şiddet-i harâretten nâşi yubûset galebe ederek tedricle kurumağa başlasa gündün güne irtifâ'-ı tabî'îsi tenezzül ve sıkl-i nev'îsi terakkî edeceğinden şemsin zav' u harâretinde şiddet-i te'sîr zuhûr edip leyl ü nehâra ve ekâlîm u aktâra ihtilâf târi olur. Bu misillu tagayyürâtta evvelki hâlât ile neşv ü nemâ bulan hayvânât ve nebâtâtın hâlet-i cedîde üzere devâm ve ta'ayyüşleri mümkün olmayıp ecnâs-ı mevcûdenin fesâdı ve hâlet-i cedîde-i devriyyeye münâsib cins-i âharın "kevn" i lâzım gelir.

Ekser-i 'ukûl-i kâsıra ashâbı şu hâlât-ı kevn ü fesâda nazaran hemân bu gördüğümüz ahcâr u eşcâr ve hayvânât u nebâtât ve insânların birtakımı gelip birtakımı giderek yek-dîgerine halef u selef olur ve böyle ilâ-gayri'n-nihâye teselsül edip gider i'tikâdında bulunurlar. Şu i'tikâd-ı fâside tâbî' olan dehiyyûn ve tabî'iyûna daha bir alay erbâb-ı cehl ü cünûn peyrev olup;

نخواهد این چمن از سرو و لاله خالی ماند
یکی رود و دیگری همی آید¹⁸

beytinin me'âlini medâr-ı hasbihâl ederek, "Âlem böyle gelmiş böyle olagitmiştir, biri gider diğeri gelir." derler. Kendi kendilerini iğfâl ile hîçliği iltizâm ederler, âhîret ve 'âkıbeti tanımazlar, evâmîr u nevâhîye kulak asmazlar, her nev' fezâ'il-i beşeriyyeyi huzûzât-ı nefsâniyyeye fedâ edip insâniyyeti hayvâniyyete değışirler.

18 "Bu çemen, servi ve laliden hâlî kalmayacaktır. [Çünkü] dâ'imâ biri gelir ve diğeri gider."

Bu gürûhun ağniyası ten-perver ve fukarâsı kallâş ve kalender olur. Vâkı'â ecsâm u eşyâda devr ü inkılâb meşhûd-ı bâsıra-i ulû'l-elbâb ise de bu devr ü inkılâb ehl-i hîcâbın zannettiği gibi ilâ-gayri'n-nihâye olmayıp bir vakt-i mukaddere kadardır. Zirâ kürenin kâffe-i hâlât u hâdisâtı harâret-i merkeziyyeye tâbi' olduğuna ve harâret-i merkeziyye ise bâlâda beyân olunduğu vechile ân-be-ân tenâkustan gayr-ı hâlî bulunduğuna binâ'en ecsâm u eşyânın zevâl ve fenâsı emr-i tabî'îdir.¹⁹ ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾¹⁹ hükm-i âlîsınca sermediyyet ve bekâ ancak Hâlıkü'l-arzi ve's-semâ Hazretlerinin Zât-ı Ecell ü A'lâsına mahsûstur.

Beyit

كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ
وَكُلُّ نَعِيمٍ لَا مَحَالَةَ زَائِلٌ²⁰

Bahs u nazar 'âlemin müddetinde ya'nî ibtidâ-yı âferînişten bu âna değin ne kadar zamân geçmiş olduğunun ta'yîn ve tahkîkinde değil halk ve hudûsundadır. Esrâr-ı âferîniş Hazret-i Hallâk-ı Zül-Celâl'e ma'lûm olup 'ilm-i beşer onu ihâta edemez. Mebâdî-i hilkate dâ'ir olan ma'lûmât takrîb ve tahmînden 'ibâret ise de edvâr-ı müte'addidenin te'âkubuyla vücûda gelmiş olan bunca kesîru'l-meks ve'l-karâr suhûr ve me'âdin ve nebâtât ve hayvânât-ı bî-şumârın hikmet-i tabî'yye-i arziyyede gösterildiği vechile her bir tabakâtta tekevvünât ve ta'ayyüşât ve inkırâzâtı lâ-ekall üçyüz bin seneye mütevakf olup şu hesâba göre dünyâ ve mâ-fihânın hudûsu biraz eskice ise de 'izâm-ı âdemiyye ve âsâr-ı beşeriyyeden her ne ki görülmüş ise hemân a'lât-tekâvîn olan tabaka-i 'ulyâda veyâhûd onun yakını bulunan tabaka-i nebâtiyyede bulunmuş olduğundan nev'imizin ya'nî ebnâ-yı Âdem'in zahr-ı arzda zuhûr u intişârı pek eski olmadığına istidlâl olunmaktadır. Hattâ ehl-i tahkîke göre *Tevrât*'ta beyân olunan müddet mecmû'-ı dünyânın "ömr-i tabî'îsi demek olmayıp ancak nev'-i benî Âdem'in ibtidâ-yı zuhûr u intişârına işârettir, o da muhtefün-fihtir. Zabt-ı vukû'ât-ı 'âlem için bir mebd' lâzım olduğuna ve tetâbu'-ı feterât ile *Tevrât*'tan başka şâyân-ı tettebbu' elde bir eser-i mu'teber kalmadığına binâ'en 'âmme-i müverrihîn-i milliyîn *Tevrât*'taki kavli ihtiyâr ile onun üzerine vukû'âtı tatbîk ve tahrîr edegelmüş ise de silsile-i kâ'inat daha vâsî' bir meydân-ı intişâr ister. Nitekim a'lem-i hânedân-ı Eyyûbiyye Melikü'l-Mü'eyyed târîh-i meşhûrunda ta'mîk-i efkâr ile *Tevrât*'ın nüsha-i mevcûdesini tatbîk ve tedkîk eyledikten sonra tertîb eylediği cedvelde hubût-ı Âdem'den hicret-i seniyy-

19 "...O'nun zatından başka her şey helak olacaktır..." [Kasas 28/88]

20 "Allah'tan hâli olan her şey boş/Her nimet kesinlikle yokluğa mahkûmdur." Beyit, Lebîd'e aittir.

yeye kadar altı bin iki yüz on altı sene güzerân eylemiş olduğunu gösteriyor ise de sıhhatini iltizâm etmemiş ve ser-levhâ-yı müdakkikîn-i müte'ahhîrîn Kâtib Çelebi merhûm dahi şu hesâbı intihâb ile berâber te'lîf eylediği *Takvîmü't-Tevârih*'te hilkat-i 'âlem ve Âdem'e dâ'ir medâr-ı i'timâd olabilecek sahîh ve sarîh bir haber-i kat'ıyyü'l-müfâd henüz resîde-i sem'-i ahâd olamamış idüğünü îrâd eylemiştir. Hilkat-i 'âlem ve Âdem ne mikdâr müddetten 'ibâret olursa olsun dünyânın hâdis olup ezeli ve ebedî olmadığı müsellemler ve müsbettir. Fenn-i hikmet-i tabî'yye-i arziyyede mazbût ve müberhendir ki bu küre-i zemîn tabaka tabaka biri biri üzerine konmuş ve her tabaka tadrîcle tekvîn olunarak türlü türlü asdâf-ı mütehaccire ve mütenevvî'ül-hacm büyük kemik parçaları ve birtakım ağaç hurdeleriyle memlû bulunmuştur ve mahlûkâtının ekseri suda ta'ayyüş edip tabakât-ı mâ'ıyyede kesret üzere temekkün eylemiş ve bir tabakada tekevvin eden hayvânâtın 'aynı mâ-tahtı veyâhûd mâ-fevki bulunan diğer tabakada tahaddüs etmemiştir. Şu hâlde bi'l-cümle tabakât-ı arziyye mevâdd-ı mütekessireden tekvîn ve terkîb olunmuş ve tadrîcle neşv ü nemâlarında birbirini müte'âkib bulunmuş olduğundan en sonra tekevvin eden tabaka, tabakât-ı sâ'irenin cümlesinden eski demek olarak bi-hasebi'z-zamân âhiriyyet-i izâfiyye tahakkuk etmekle tabaka-i 'ulyâda evveliyyet-i hakikiyye sâbit olup ezeliyyet bâtil olur ve ezeliyyetin butlânı ebediyyetin butlânını müstelzim olmağla küre-i arzın ezeli olmadığı gibi ebedî dahi olmayıp evvel ve âhiri var olduğu bi't-ta'ayyün hudûsu tebeyyün eder. Maksad dahi hudûsun sübûtundan 'ibârettir, 'âlem ne kadar eski yâhûd yeni olursa olsun.

Hukemâ-yı tabî'ıyyûn tahaddüsât-ı arziyyeye nazaran edvâr-ı erba'a-i üssiyye isbât ederek insân, devr-i râbî'in evvelinde ve silsile-i mükevvenât dâhilinde olarak hayvân neslinin derece derece terakkîsinden husûle gelip usûl-i tabî'at üzere zuhûr ettiğine zâhib olmuştur. Bunların efkârı teftîş-i cismâniyyât umâddiyyâta mahsûr olmağla bi't-tab' letâ'if-i rûhâniyye ve serâ'ir-i ma'neviyyeye kesb-i vukûf edemediklerinden hakikat-i insâniyyeyi bilemezler. Şu cihetle hilkat-i Âdem husûsundaki re'y ü beyânları zevâhir-i ahvâle göre kendi mesleklerince bir mütâla'a-i mahsûsa kabîlinden olup şân-ı âdemîye nakîsa vermez ise de nefsü'l-emre ve âyât-ı Sübhâniyye'ye muhâlif olmağla şâyân-ı istimâ' değildir.

'Asrımızda 'ukalâdan geçinen birtakım süfehâ-yı lâ-yüflihûn vardır ki sûret-i insânda yaratıldıkları cihetle çâr u nâçâr insâniyyetten dem ururlar ise de muktezâ-yı insâniyyete ri'âyet etmedikten başka şehevât-ı nefsâniyyeyi tervîc için behîmiyyeti beşeriyyete tercih ile maymûn neslinden inşî'âb ettiklerine kâ'il olurlar. Bu ise şerâfete hasâseti takdîm etmek, denâ'etle iftihâr eylemek gibi mürtezilâne

bir hayâsızlıktır. Artık şu rezâleti irtikâb eden mâder be-hatâ maymûn-zâdelere sahîhan insân denilemez ve onlardan mehâsin-i insâniyye beklenilemez:

Tînetinde her kimin yoktur hamîr-i ma'rifet
Olsa da sûretde âdem farkı yok nesnâsdan

Vâkı'â münâsebet-i cinsiyye i'tibâriyle kâffe-i hayvânât yek-dîgerinin şebîh ü nazîri ve her nev'in ba'id ü karîbi olduğu misillu mülâbese-i hayvâniyyetle maymûn ve şebek makûleleri dahi insânın envâ'-ı mütekâribesinden ma'dûd olarak insân ile onların beyninde bir mûmâsele-i tabî'yye meşhûd ise de ne insân onlardan ve ne de onlar insândan tevellüd etmemiştir.

Zîrâ hilkat-i asliyye tevlid ile değil tekvîn iledir. Fi'l-hakîka ecsâm-ı hayvânât bir küre-i zemînin mahsûlü olup hamîr-i mâye-i aslı müttehiddir. Lâkin teşek-kûlât ve ta'ayyünâtça aksâm-ı hayvânâtın her biri mâhiyyet-i zâtiyelerinin muktezî olduğu sûret ü sıfat ve sîret ü tabî'at üzere tekevvün ederek kudret-i ilâhiyyeden mâ-hulika-lehine mûnâsib olan nasîbini alıp hakâ'ik-i nev'iyeleri i'tibâriyle müteferrik olduđuña şehâdet-i nazariyye delîl-i kâfidir.

Zâhir-i hâlde maymûn sûret-i insâna şebîh bir hey'et-i mahsûsada yaratılmış olduğundan nev'an karâbeti cây-ı inkâr değil ise de tekellüm ve ta'allüm, tefekkür ve ta'akkul, temyîz ve tatbîk, temeddün ve terakkî, îcâd ve ihtirâ' gibi nev'-i beşerin hâ'iz olduğu imtiyâzât ve kemâlâta bakılınca insân ile maymûn arasında hâlık ile mahlûk beynindeki fark-ı 'azîm kadar bir tefâvüt-i küllî görünür. Bu hasâ'is ve hâlât delâletiyle Âdemoğulları hayvânât-ı sâ'ireden kıyâs kabûl etmeyecek sûrette tebâ'üd ve temâyüz eylemiş olduğundan maymûnların falânların müşârik olamadığı bir hakikat-i külliyyeye mâlik olmağla onların mazhariyyeti başka, sâ'irlerin mâhiyyeti başkadır. Elbette cevher-i insân tabî'at-ı hayvâniyyenin fevkinde bir meziyyet-i 'ulviyyeyi hâ'iz olmamış olsaydı hayvânât-ı sâ'irenin dahi hasâ'il ve fezâ'il-i insâniyyede müşterek olmaları lâzım gelir idi. Ma'a-hâzâ hayvânâtın hiçbirisi on yaşındaki bir insân çocuğunda görülen idrâk ve iz'âna mâlik değildir.

El-hâsıl silsile-i mevcûdât içinde benî beşer bir hâssa-i külliyye-i rûhâniyyeye mazhar olmağla cümlesinden ziyâde istifâza-i tecelliyyâta isti'dâd u kâbiliyyeti ihtirâ'ât ve icrâ'âtıyla müsbet olduğundan bu küredeki kâffe-i mahlûkâta fâ'ik, mahsûsve müstakil bir nev'-i mahsûdü'l-halâ'ik olduğuında iştibâh olmayıp ancak ebül-beşer Âdem 'aleyhi's-selâmın hilkat ve sergüzeştinde 'ulemâ ihtilâf eylemiştir. Ekserisi lisân-ı 'umûmda meşhûr ve ma'lûm olduğu üzere tîn-i Âdem mele-i a'lâda tahmîr olunarak melâ'ike-i kirâm arasında mescûdiyyetle benâm

olduktan sonra cennât-ı ‘âliyyâta idhâl ve şeytânın iğvâsı üzerine şecere-i menhiyyeye takarrübünden dolayı küre-i arza inzâl ile Cebel-i Serendîb’e hubût etmiş ve birçok müddet tek ü tenhâ bâdiye-peymâ-yı ye’s ü ibtilâ olduktan sonra Hazret-i Havvâ ile ‘Arafât’ta mülâkât edip bu sûretle Âdem’in şu ‘âleme gelmiş olduğuna kâ’il olmuşlardır. Ve ba’zısı cihet-i butûna ‘ubûr ile sûret-i te’vîli iltizâm edip dediler ki ²¹ «وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ» âyet-i kerîmesindeki cennetten murâd ‘âlem-i ‘ukbâda mev’ûd olan cennât-ı ‘âliyyât demek değildir, çünkü bu cennât-ı ‘âliyyât ervâha mahsûs olan letâ’if-i lâhûtiyye mükevvenâtından olmağla onlara ecsâm-ı keşîfe sığmaz. Vücûd-ı Âdem ise eczâ-yı muhtelif-e-i ‘unsûriyyeden tereküb edip kesâfet-i cismâniyye ve gîlzet-i tabî’iyye-i cesedâniyye ile ittisâf eylemiş olduğundan şu hâletle emâkin-i melekûta girilemez, zirâ kânûn-ı hilkat ve hikmete muhâlifdir.

Bunların tahkik ve beyânlarına göre tînet-i Âdem ber-muktezâ-yı meşîyyet-i Rabbânî küre-i arz üzerinde yedeyn-i mübârekeyn-i Celâl ü Cemâl ile tahmîr ve tesviye edilmiş ve nefha-i rûh-i izâfiyyeye mazhariyyetle tekrîm u tevkîr olunarak ahsen-i takvîm üzere halk u tekvîn ve neş’e-i âdemoğluya muhtass olan esrâr-ı ‘ulûm u esmâ ta’lîm u telkîn buyrulup tecelliyât-ı ilâhiyyenin ihâtasıyla bir na’im-i kurb u ihtisâsa alınmıştır ki Hazret-i Âdem’in dâhil olduğu cennet bu na’im-i tecelliden ‘ibârettir. Ve şecere-i menhiyyeden murâd nefs ü hevâ, belki de bi’z-zât cenâb-ı Havvâ’dır ve şeytânın ma’nâsı müb’id-i hakk u savâb olan vehimdir. Ve emr-i sücûd havâss-ı ‘âlem-i lâhût olan melâ’ike-i mukarrebîne vürûd etmeyip ancak şu küre-i zemîne mü’ekkel olan melâ’ike-i arziyyîne vârid olmuştur. Bu dahi sırr-ı emânet ve hilâfete işâretle ‘âlemin ulü’l-emri âdem olduğunu i’lân-ıdır. Vâkı’â “hubût” kelimesi lügatçe gökten nüzûlu mütezammın olmayıp mutlakâ yüksekten aşağıya inmek ma’nâsına olduğu gibi cennet dahi lügatte bağ ve bostân demek olmağla câ’iz ki küre-i arz üzerinde zât-ı Âdemî’ye mahsûs ibtidâ-yı tekvînde gâyet mürtefi‘ bir mahâll-i dil-küşâda bir gülşen-serây-ı behîşt-âsâ halk u îcâd buyrulmuş ve Hazret-i Âdem oraya idhâl ile nâ’il-i mertebe-i ‘âlû’l-‘âl olmuş iken her ne hikmete mebnî ise şeytân-ı vehm ü hayâle uyup nehyolunan şecere-i şehvet ü enâ’iyyete takarrûble bi-hasebi’l-beşeriyye kendilerinden bir zelle sudûr etmesinden nâşî dâhil oldukları na’im-i kurb u ihtisâstan ihrâc edilerek berây-ı imtihan bevâdî-i bu’d u iştiyâka düşmüş ve nice zamân elem-keşîde-i ekdâr u ahzân olduktan sonra cenâb-ı Havvâ ile bi’t-telâkî muktezâ-yı beşeriyyet üzere tavattun ve temekkün etmiş olsun, tâ ki tabî’at-ı insâniyyede merkûz olan esrâr-ı temeddün zuhûra gelerek kâşâne-i ‘âlem intişâr-ı âsâr-ı benî Âdem’le tezeyyün eylesin.

21 “Ey Adem, zevcenle birlikte cennete yerleşin...” [A’râf 7/19]

Zann-ı kâsırâneme göre câ'iz ki kavliyle beyân ettiğimiz ma'nâ nazar-ı tedkî-ke alınsa tecvîz-kerde-i erbâb-ı mezâyâ olabilir ise de şeytânı vehm-i insânîden 'ibâret olmak üzere te'vîl ü ta'rîf edenlerin efkârı pek becâ görülemez. Fi'l-hakîka kuvve-i vâhimenin tağlîtât-ı müsellemesine nazaran 'alâ-tarîki't-tahayyül vehme şeytânü'n-nefsî denilebilir ise de şeytân perde-i mahsûsât içinde mestûr olan mevcûdât-ı ma'neviyye cümlesinden ve belki 'âlemin kuvâ-yı tabî'yyesindedir. 'Ale'l-husûs Kur'ân-ı Kerîm'de vücûd-ı Âdem âb u turâbın hulâsası olan "tîn"den ve sûretçe hava ile nârın imtizâcından husûle gelen "mâric"den halk olunduğu gibi şeytânın dahi yalnız nârdan mahlûk bir cism-i gayr-ı mahsûs olduğu musarrah ve mansûstur.

[5] LÂYİHA

Îcâd-ı ‘âlem ve vücûd-ı Âdem’den murâd, vahdet-i ilâhiyenin inkişâfıyla Ma‘bûd-ı Mutlak’ın bilinmesi ve hakikat-i insâniyenin anlaşılmasıyla âdâb-ı ‘ubûdiyyetin takarrur etmesidir. ‘İlm-i mantıkta “limmî” ve “innî” ‘unvânıyla iki nev’ burhân olup biri mü’essirden esere ve dîgeri eserden mü’essire intikâl ve istidlâl tarîkini gösterir. Mebhas-ı ma‘rifetullâhta ‘aklî ve tabî‘î mevârid tahkîkin evveli, burhân sânidir, zîrâ masnû‘-ı dest-i Kudret olan ‘âlem-i halk ta‘ayyün etmemiş olsaydı vücûd-ı Sâni‘e delâlet edecek bir şey bulunamayacağından Hak ve Hâlık’ı bilmek mümkün olamaz idi. Her hâlde Cenâb-ı Hakk’ın bilinmesi ‘âlemi bilmeğe mütevakıf olmağla hikmet-i âsâra kesb-i vukûf edemeyenler hakikat-i mü’essire vâkıf olamazlar. Sellâk-i ‘irfân, bâdî-i emirde eserden mü’essire istidlâl tarîkine gider, asl u hakîkati arar. Bu neş‘e-i idrâk ile asl u hakîkate ba‘de’l-vusûl mü’essirden esere intikâl eder, mâhiyet-i vücûda muttali‘ olur, zevk-i vahdeti kesrette bulur.

Beyit

Hikmet-i dünyâ ve mâ-fihâ bilen ‘ârif değil
‘Ârif oldur bilmeye dünyâ ve mâ-fihâ nedir

diyenlerin dahi kendilerince bir anlayışı olmak lâzım gelir ise de bu ma‘nâ heyecân-ı istiğrâk ile husûle gelen hâlât ve cezebâta müstenid olup erbâb-ı ‘ukûlun anlayacağı hayâlâttan değildir. Zîrâ erbâb-ı ‘ukûl Hâlık’ı mahlûkâta, hikmeti ve kudreti masnû‘atta arar, Hakk’ı ‘âlemde zâhir ve bâtın bilir, ‘âlemi Hak ile kâ‘im görür. Vâkı‘â ma‘lûmât-ı beşeriyye mahdûd ve mukayyed olduğundan Vücûd-ı Mutlak’ı idrâk ve ihâtaya imkân yoktur. Şu kadar var ki herkes ‘âlemi ne kadar görmüş ve anlamış ise Cenâb-ı Hakk’ı o kadar bilmiş ve öğrenmiş olur.

Beyit

تأمل سطور الكائنات فإنها
من الملائ الأعلى إليك رسائل²²

Rûşen-dilân-ı basîret için âsâra nazarla mü’essirin vücûduna istidlâl tarîki açık olduğundan herkes Hak ve Hâlık’ı bi’l-mütâla‘a ikrâr ve i‘tirâf ederek bir ‘ilm-i zarûrî istihsâl edilebilir ise de ‘akl-ı mücerrede ittibâ‘ ile hakikat-i tev-hîd ve ulûhiyyete kesb-i ittîlâ‘ mümkün olmadığından hiç kimse hîd-be-hîd merâtib-i ma‘rifetullâhî ikmâl ve istikmâle kâdir olamaz. Zîrâ Cenâb-ı Hakk’ın zât ve sıfâtını Hak’tan başka kimse bilemez. Bu cihetle enbâ-ı ilâhî olmadıkça

22 “Kâinatın satırlarını seyre dal/Onlar sana mele-i âlâdan mektuplardır.” Beyit Lebîd’e aittir.

ya'nî Cenâb-ı Hak kendi zât ve sıfâtını kendi bildirmediğçe serâ'ir-i ehadiyyet anlaşılabilir, âdâb-ı 'ubûdiyyet öğrenilemez, tahsil-i rızâ'ullâha yol bulunamaz, çünkü ne usûl ile gidileceği bilinemez. Meğer ki insân 'ale'l-'amyâ bir tarîk itihâz ederek kendi hayâl-i mahsûsasına perestîş eyleye. Bunun dahi putperestlikten hiç farkı olmadığından bir fâ'ideyi müfid olamaz. Fi'l-hakîka 'akıl, katrenin bahre nisbeti kabîlinden olarak Zât-ı ilâhîden sâdır olan zerrât-ı vücûddan bir zerredir. Şu cihetle asl u menşe'ine vukûf ve idrâkten hâlî değil ise de vücûdun tefâsîl-i enhâ ve ahvâlini hasr u ihsâ kâbil olamadığından 'akl-ı mücerredle hâsil olacak vukûf ve idrâk yalnız bir delâlet-i hissiyye ve şehâdet-i kalbiyyeden 'ibâret olup gâyet sathî ve icmâlîdir.

Beyit

موج از حقیقت گهر بحر غافل است
حادث چگونه درک نماید قدیم را²³

Eğerçi vücûd-ı Bârî'ye his ve vicdânın delâlet ve şehâdeti berâhîn-i tabî'iyye hükmünde olarak hakk u savâba müntehî ve ekserî halkın îmânı buna mübtenî ise de çok kere 'akıl şu derecede kalmayıp dâ'ireyi tecâvüzle işin ilerisine ya'nî esmâ vü sıfât-ı ilâhiyyenin tafsîlâtıyla te'sîrât ve takdîrât-ı ezeliyyenin tefâtîs ü taharrîsine kalkışır, lâkin ucunu ortasını bulamayıp 'akıbetü'l-emr hâ'ib u hâsir kalır. Çünkü 'aklın idrâkâtı havâss-i cismâniyyenin ihsâsâtıyla mahdûd ve mukayyed olduğuna ve hakâyık-ı ma'neviyyenin havâss-i cismâniyye ile bilinmesi mümkün olmadığına binâ'en 'akıl oralarda cevelân edemez.

Beyit

پای استدالیان چوپین بود
پای چوپین سخت بی تمکین بود²⁴

Ma'lûmât-ı sûriyyeye iğtirâren vâdî-i ictihâd ve istidlâle düşüp de 'akl-ı mücerrede uyup gidenler nâfile ezhân ve efkârı it'âb ve işğal eylemiş olurlar; zîrâ bu yolda ma'lûmât tezâyüd ettikçe tereddüdât ve tevehhümât dahi o nisbette tezâyüd edeceğinden gönülce yakîn ve itmînân hâsil edemeyip ya büsbütün tarîk-i hakkı hidâyetten inhirâf ile mehlîke-i inkâr u dalâle veyâhüd kendi hâllerince

23 "Dalga denizin incisinin hakikatinden habersizdir. Hâdis, kadîm olanı nasıl idrâk etsin." *Divân-ı Sâ'ib-i Tebrîzî*, I/385.

24 "Pây-i istidlâliyân çûpîn olur/Pây-i çûpîn ise bî-temkîn olur." (İstidlâlcilerin ayağı tahtadandır. Tahta ayak da sağlam değildir.) Mevlana Celaleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf: Manzum Nahîfi Tercümesi (Aslı ve Sâdeleştirilmişiyile)*, trc. Süleyman Nahîfi, haz. Amil Çelebioğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1967, c. I, s. 85.

bir ilâh-ı mec'ûl tasavvur ederek ona hasr-ı i'tikâd ile mezlaka-i vehm ü vebâle giriftâr olup kalırlar.

Beyit

نَهَايَةُ إِقْدَامِ الْعُقُولِ عَقَالُ
وَأَكْثَرُ سَعْيِ الْعَالَمِينَ ضَلَالٌ²⁵

Cenâb-ı Rabb-i Kerîm 'aklın hakâ'ik-ı ma'neviyyeyi idrâkten 'acz ü noksânına mukâbil nev'-i insâna bir hâssa-i nebeviyye ihsân buyurmuştur ki i'mâl-i fikr ü nazarla ihâtası müte'azzir olan umûr onunla idrâk olunur. Bu hâssa-i nebeviyye hakikat-i insâniyyeye müterettib olan mezâyât-ı rûhâniyyenin müntehâsıdır ki sırr-ı emânet ü hilâfet iktizâsınca ibtidâ ebü'l-beşer Âdem 'aleyhi's-selâma sâniha-pîrâ-yı sa'âdet olmuştur. Ondan sonra tevârüsen ve teselsülen tâ bi'set-i seniyye-i Muhammediyye'ye gelinceye kadar Şit, İdrîs, Nûh, Hûd, İbrâhîm, Dâvûd, Mûsâ, 'Îsâ 'aleyhimûs-selâmda ve sâ'ir esâmî-i kudsiyyeleri ma'lûm ve gayr-ı ma'lûm ba'zı enbiyâ-yı kirâmda zâhir olarak imdâd-ı ilâhî ile her birisi meşârib-i mahsûsalarınca mazhar oldukları tecelliyyâta göre esrâr-ı tevhîdi izhâr ve i'lân edip 'ibâdullâhı tarîk-i müstakîm olan tarîk-i vahdete da'vet ettiler, halka Hâlîk'ı bildirip âdâb-ı 'ubûdiyyeti öğrettiler.

²⁶ ﴿مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ﴾ hükm-i 'âlîsınca bi'set-i enbiyâdan murâd tebdîl-i hilkat ve tağyîr-i mâhiyyet olmayıp ancak muktezâ-yı hakkuhakîkati beyân ile irâ'e-i râh-ı reşâddır. Bu cihetle tînet-i asliyyesi tâhir olanlar bi't-tab' ehl-i sa'âdet ve kâbil-i hidâyet olmağla da'vet-i enbiyâya îcâbet ederek dâ'ire-i îmân ve İslâm'a duhûl ve bi'l-'akis mâ'il-i dalâlet olan ehl-i şekâvet tînet-i asliyyeleri iktizâsınca kâbil-i hidâyet olamadığından evvel ve âhir enbiyâ-i 'izâmı redd ü inkâr ile îmân ve İslâm'dan nükûl edegelmiştir.

²⁷ ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ﴾ âyet-i kerîmesi bu ma'nâyı mü'eyyid ve müzekkirdir.

Lâhika: Zât-ı Bârî'den mâ-'adâ "ferd" olarak hiçbir şeyin vücûdu kâbil-i tasavvur değildir. Mısra:

کنج و مار و گل و خار و غم و شادی بهمنند²⁸

25 "Akıllar'ın gayretinin sonu düğüm/Alimlerin çoğu çabası dalalettir." Fahreddin er-Râzî

26 "Peygamberin üzerine düşen sadece tebliğdir.." [Mâide 5/99]

27 "Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin ve lâkin Allah, kimi dilerse hidayet verir..." [Kasas 28/56]

28 Hazine ve yılan, gül ve diken, gam ve mutluluk aynıdır.

misince her mevcûdun bir zıdd u nakîzi olmak şive-i zuhûr iktizâsındandır. Kudret-i ilâhiyenin en büyük burhânı bu cilve-i tezâd ve tekâbüldür ki bi-hasebi'l-'akl ezdâdın ictimâ'ı muhâlâttan iken ser-â-pâkâ'inât birtakım eczâ-yı mütezâdde-i ferdiyyenin tehallül ve terâkümüyle tekevvin ve teşekkül eylemiş olduğundan²⁹ إن الأشياء تنكشف باضدادها

Nûr zulmete, za'af kuvvete, sıhhat maraza, hayât memâta, hayır şerre, 'ilim cehle, 'akıl cünûna mukâbil olduğu gibi kâffe-i eşyâ buna mûmâsildir. Sa'âdet ve şekâvet dahi şu kabilden olarak birbirine zıd ve mütekâbildir, her ikisinin âsâr ve ahkâmı başkadır. Meselâ sa'âdetin hâssası hidâyet ve hidâyetin semeresi Hakk'a irâ'at ve inkıyâd ile tevhid ve îmândır. Kezâlik şekâvetin muktezâsı dalâlet ve dalâletin netîce-i mü'eddâsı küfr ü 'isyân ve teşrîk ü tuğyândır ki biri salâhi ve diğeri fesâdı mûcibdir. Tabî'atın kâbiliyyet-i mutlakası hükmünce nev'-i benî Âdem her ikisine yani bi'l-kuvve gerek salâh ve gerek fesâda mâ'il ü râgıb olmağla ef'âl-i 'ibâd salâh u fesâdı ve salâh u fesâd ef'âl-i 'ibâdı tevlîd ederek nîk ü bed yek-diğerdinden tefrîk olunmuş ise de asıl mâddenin rûh u esâsı tînet-i asliyyedir. Şübhe yoktur ki her mahlûk mâ-hulika-lehi her ne ise onu kabûl ve icrâya mecbûrdur. Ez-cümle 'akreb tînet-i asliyyesinin müstelzim olduğu bir imtiyâz-ı tabî'ye ya'nî bir husûsiyyet-i zâtıyyeye mâlikdir ki onun tebdîl ve tağyîri kâbil olamaz. Behemehâl cibilliyet-i mahsûsasının muktezâ olduğu umûr ve ef'ali işlemekte muztarrdır.

Beyit

نیش عقرب نه از پی کینست
مقتضای طبیعتش اینست³⁰

Dâhil-i dâ'ire-i kevn ü şuhûd olan mahlûkât içinde 'akıl ve şu'ûr insâna mahsûsolup sâ'irleri ahkâm-ı fitriyyelerine tâbi'dir. Ef'âl-i hayvâniyye, tînet-i asliyyenin icbârıyla bi'l-ıztırâr zuhûra geldiğinden umûr-ı tabî'yye 'idâdındadır, onun için mes'ûliyyetten berîdir. İnsân dahi tînet-i asliyyesinin îcâb ve iktizâsına teba'iyette muztarr ise de ber-muktezâ-yı 'akl u şu'ûr nîk ü bedi fark ve temyîz ile mükellef olduğundan ef'âl-i beşer hayır ve şer beyninde mütereddiddir, bi'l-ihtiyâr sudûr eder. Şu cihetle mes'ûliyyet iktizâ etmiş, şer' u kânûna ihtiyâc messeylemiştir. El-hâsil mevcûdât-ı mümkünine, hakâyık-ı ezeliyyeleri i'tibârıyla imtiyâzât-ı tabî'yyeye mazhar olarak şâkile-i istîdâdlarına terettüb eden âsâr u ahvâlde mütehâlifü'l-ahkâmdır. Bir zerre diğzer zerreye kıyâs kabûl etmez. Efrâd-ı beşeriyyenin her

29 Eşya zıddıyla bilinir, anlaşılır.

30 Akrebin sokması kîninden değildir, tabiatının gereği budur.

birisi de birer mâhiyet-i zâtiyyeye mâlik olup şeklen ve hulkan yek-dîgere benze-
mez. Eşkâl ve ahlâk ve tabâyî' husûslarında tefâvüt zâhir olduğu gibi fikr ü idrâkçe
dahi tebâyün-i tabî'îder-kâr olmağla her şahsın 'akl u iz'ânı tavr-ı âhar üzere bu-
lunduğundan ta'akkulât ve tahayyülâtın mübâyeneti umûr u ef'âlde ihtilâfâtı îcâb
ederek iştigâlât-ı beşeriyye tenevvu' eylemiş ise de umûr u ef'âlin netâyic-i 'umû-
miyyesi aransa yâ salâh veyâ fesâda müntehî olur. Salâh u fesâdın esbâb-ı mûcibesi
araştırılsa hidâyet ve dalâle varır. Hidâyet ve dalâletin dahi menşe'i ve menba'ı
sa'âdet ü şekâvet ve sa'âdet ü şekâvetin mebde' ve ma'deni tînet-i asliyyedir. Tînet-i
asliyyenin de asl u esâsı a'yân-ı sâbitedir ki eşyânın hazret-i 'ilmiyye-i ilâhiyede ki
sırr uhakîkati her ne ise ondan 'ibârettir.

³¹ hadîs-i şerîfinin tavzîh ve teşrî-
hinde 'ulemâ-yı ehl-i zâhir ihtilâf edip kimisi gûyâ sa'âdet ü şekâvet eşhâs u efrâdın
tekevvünüyle berâber yaratılmış olduğundan "batn-ı ümm"den murâd; rahm-i mâ-
derdir ve kimisi sa'âdet ü şekâvet umûr-ı iktisâbiyyeden olup ba'de't-tekevvün bu
'âlemde ef'âl ü a'mâlin salâh u fesâdına göre tahassül ve ta'ayyün edeceğine zâhib ola-
rak "Batn-ı ümmden maksad dünyâdır." demiş ve kimisi enfâs-ı ma'dûdenin ne sû-
retle rehîn-i hitâm olacağı ya'nî insânın hengâm-ı irtihâlinde küfr ile veyâhûd îmân
ile kabz olunacağı bilinemediğinden sa'âdet ve şekâvetin ba'de'l-mevt anlaşılacak bir
ma'nâolduğuna kâ'il olarak "batn-ı ümm"ü kabir ile tefsîr eylemiştir.

³² ﴿وَلِكُلِّ وَجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيَهَا﴾ Şeyhu'l-ekber-i 'arifin hazret-i Muhyiddîn radiyallâhu
'anh *Füsûsu'l-Hikem*'de a'yân-ı sâbiteye işâret edip buyururlar ki; isti'dâd iki nev'dir;
biri mec'ûl ve diğeri gayr-i mec'ûldür. İsti'dâdât-ı mec'ûle ecsâm u eşyânın terek-
küb ve tekevvününden sonra ber-muktezâ-yı 'unsuriyyet hâ'iz oldukları mâhiyet
ve kabiliyyetten ve isti'dâdât-ı gayr-ı mec'ûle ecsâm u eşyânın terek-küb ve tekevvü-
nünden evvel hazret-i 'ilmiyye-i ilâhiyyede müstetir olan sırr-ı keynûnet ve hakî-
katten 'ibârettir. Ecsâm u eşyânın kable'z-zuhûr 'âlem-i gayb ve hüviyyette ne hâl
u keyfiyyet üzere bulunmuş ise o hâl u keyfiyyetin ilcâ'âtıyla bu 'âlem-i mülk ü
şehâdette ta'ayyün etmiş olduğundan suver-i mürekkebe-i 'unsuriyyenin hakâyık-ı
mücerrede-i evveliyelerine "a'yân-ı sâbite" ıtlâk olunur. Bu takdîrce a'yân-ı sâbite
'ilm-i ilâhînin ve 'ilm-i ilâhî a'yân-ı sâbitenin 'aynı olmağla 'âlem bi-hasebî'l-hakîka
kadîm ve bi-hasebî'z-zuhûr hâdis olmak lâzım gelir. Fakat bu zuhûr ve hudûs ba'zı

31 "Şakî annesinin karnında şakî olandır, saîd de annesinin karnında saîd olandır." İbare bu şek-
liyle Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VII, 193'de geçer. İbn Mes'ûd'dan gelen rivâyet ibare olarak
aynıdır. (Taberânî, *el-Mu'cemül-kebir*, III, 176): كَانَ ابْنُ مَسْعُودٍ إِذَا خَطَبَنَا بِالْكَوْفَةِ قَالَ الشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ:
فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالسَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ

32 "Herkesin yönelmiş olduğu bir yönü vardır.." [Bakara 2/148]

‘ulemâ-yı ehl-i zâhirin tevehhüm ettiği gibi yoktan var olmak demek değildir. Her şey hazret-i ‘ilmiyyede ne hâl ve hakikatle müte‘ayyin ve mütehakkık idiye hubb-ı ilâhînin inbi‘âsıyla o hâl ve hakikatın müstelzim ve muktezî olduğu tavr u tabi‘at ve sûret u sîret üzere zâhir ve hâdis olmuş demektir. Tecelliyyât-ı ilâhiyye isti‘dâdât ve kâbiliyyâta ya‘nî a‘yân-ı sâbitenin müstevcib ve müsted‘î olduğu hâlât u keyfiyyâta göre vârid ve vâki‘ olmağla her mevcûd ‘ilm-i ilâhîde müstetir olan ‘ayn-ı sâbitenin mûcib ve muktezâsı üzere ta‘ayyün edip ³³ «أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» vefkince Cenâb-ı Vehhâb-ı Kerîm ve Feyyâz-ı Hakîm’den hakkını ahz ederek müstezill ve müstefiz olmuştur.

‘İnde’l-‘urefâ “‘ilim ma‘lûma tâbi‘dir” ta‘bîrinden murâd dahi bu ma‘nâdır. Şu hâlde hadîs-i şerîf-i mezkûrda “batn-ı ümm” hazret-i ‘ilmiyyeye işârettir denilmiş olsa tamâm şîve-i hakikate tevâfuk etmiş olur.

Hakîm-i meşhûr İbn Sînâ ‘aleyhi’r-rahme bir gün zerdâlî ekliyle meşgûl iken kendisinden esrâr-ı hilkate dâ‘ir ba‘zı şeyler istifsâr edildiği sırada elindeki zerdâlîyi gösterip; “işte şu zerdâlîyi Allâh zerdâlî yapmamıştır, zerdâlî zerdâlîdir.” deyü cevâb vermiş olduğu muhâzarât-ı hikemiyyede mestûrdur. Hakîm-i müşârün-ileyhin bundan murâdı bizim Hazret-i Şeyhu’l-ekberden nakl u beyân ettiğimiz me‘ânîye îmâdır. Bu me‘ânînin tefehhüm ve tafattunu biraz müşkilce olduğundan mes‘eleyi teşrîh için bir misâl îrâdına lüzûm görülmüştür.

Meselâinbât ve ifâzaya kâbil bir tarlaya envâ‘-ı hubûbât ve nebâtâtta haberimiz olmayarak birtakım şeyler zer‘ edilmiş ve henüz kuvveden fi‘ile çıkmamış olsa elbette mevrû‘ât-ı mezkûre vehle-i ûlâda‘adem hâlinde görülür, çünkü ortada bir şey yoktur. Vaktâ ki mevsim hulûlünde kuvveden fi‘ile çıkarak hayyiz-i husûl u zuhûra gelirler, ol vakt vücûdlarına hükmolunur.

Tasvîr-i merâm için îrâd olunan şu misâle göre a‘yân-ı sâbite “tohum” ve hazret-i ‘ilmiyye de tohumların mecmû‘unu isti‘âb eden “tarla” mesâbesindedir. Eş-yânın kablê‘z-zuhûr olan hâlet-i gaybiyyeleri “‘adem” ve ba‘de‘z-zuhûr ta‘ayyün eden sûret-i şuhûdiyyeleri “vücûd” menzilesindedir. Yoksa hakikatte Cenâb-ı Vâcibü’l-Vücûd’dan gayrı vücûd yoktur, “‘adem” ona nisbetle bir emr-i i‘tibârîdir.

Şimdi tetimme-i misâle gelemiz: Bi’l-farz soğan ve sünbül mevrû‘ât-ı mezkûre cümlesinden olup da soğan tarlaya “Beni kerîhü’r-râyiha ve sünbülü latîfû’r-râyiha yaratmak ne demektir.” deyü i‘tirâz etmiş olsa becâ mıdır yoksa nâ-becâ mıdır? Elbette nâ-becâdır, çünkü tarla yaratmaz, isti‘dâda kuvvet verir, olacak şeyleri husû-

33 “...Rabbimiz her şey’e hilkatini veren sonra da doğru yolu gösterendir.” [Tâhâ 20/50]

le getirir. Soğanın soğan olması ‘ilel ü esbâbın hiçbirisıyla değildir, kendi ‘ayn-ı sâbitesinin ya’nî ilm-i ilâhîde müte’ayyin olan hakikat-i ezeliyyesinin iktizâsıyladır. ‘İlel ü esbâb, mizâc u tabî’ate ve isti’dâd u kâbiliyyete mu’âvenetle müsted’î-i vücûd olan şeyleri vücûda getirmeğe tavassut eder.

İbn Sînâ’nın “Zerdâliyi Allâh zerdâlî yapmamıştır, zerdâlî zerdâlidir.” demesi isti’dâdât-ı gayr-ı mec’ûleye işârettir. Sû-izanna mübtelâ olan cühelânın zu’ım ettiği gibi hâşâHâlık’ı nefy ü inkâr demek değildir. Evet mâhiyyât-ı evvelî gayr-ı mec’ûldür, zîrâ ‘ilm-i ilâhînin hakâyık-ı ezeliyyesidir. Hazret-i Hallâk u Lâ-Yezâl’azze şânuhû şû’ûn-ı zâtîyye ve nu’ût-i sîfâtîyesinin suver-i gaybiyyesinde ta’ayyün ve tecellî ile a’yân-ı sâbitenin îcâb u istid’âsına göre ekvân-ı şuhûdiyyeye ifâza-i nûr-ı vücûd eylemiştir. Bu sûretle halk u tekvîn, kavâbil-i ‘unsuriyyenin ber-muktezâ-yı imkân kisve-i terkîb ü tertîbe girmesiyle mezâhir-i vücûdiyyede zilâl-i ehadiyyetin imtidâdından ‘ibârettir. Bin’an-en-‘aleyh sun-ı ilâhî, zuhûr-ı ilâhî demek olduğundan şâ’ibe-i tebdîl u tağyîrden berîdir.

Beyit

Zıll-i memdûd-i ‘ademdir bu sevâd-ı imkân
Seyr-i mâhiyyet-i dehre nazar-ı pâk yeter

Hâl bu minvâl üzere olunca rusûl ü enbiyânın da’veti ‘abes olmaz mı? Hayır, ‘abes olmaz, çünkü bi’set ve da’vetten murâd hilkat ve mâhiyyeti tebdîl ve tağyîr etmek ya’nî şekâveti sa’âdete tahvîl ile dalâl ve fesâdı yeryüzünden kaldırılmak değildir. Enbiyâ-yı ‘izâmın asıl vazîfe-i mukaddeseleri ancak ‘ibâdullahı tarîk-i hidâyete da’vetle sırât-ı müstakîme delâlet eylemektir. Rusûl ü enbiyâ salavâtullâhi ‘aleyhim ecma’in, dalâlet ve hidâyetin müfessir ve mu’arrifi olan dâ’iyân-ı hak ve münâdiyân-ı mutlaktır. Onlardan sudûr eden nutk u nidâ Hakk’ındır; belki nâtık ve münâdi Hak’tır. Bu nutk u nidâ zuhûr etmemiş olsaydı bi’l-kuvve kâbil-i hidâyet olan ehl-i tevhîd neye iktidâ edeceğini, hangi yola gideceğini bilemezdi, vâdî-i dalâlette kalırdı. Şeyhu’l-ekber cenâb-ı Muh-yiddîn radiyallâhu ‘anh *Füsûsu’l-Hikem*’de sırr-ı tebliğ ve risâlete işâret edip buyurlar ki; emr-i ilâhî iki nev’dir, biri tekvînî ve dîgeri teşrî’îdir. Emr-i tekvînî ³⁴﴿إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ hükm-i ‘âlîsince Hak Celle ve ‘Alâ hazretlerinin “Ol” demesiyle ol denilen şeyin olmasından ve emr-i teşrî’î vâsita-i rusûl ü enbiyâ ile ba’zı şeyleri ‘ibâdına teklîf etmesinden ‘ibârettir. Emr-i tekvînî me’mûrun isti’dâd ve kâbiliyyetiyle meşrûttur, ya’nî olmağa sâlih ve kâbil ve lâ’ik olan

34 “O’nun emri bir şeyi murâd edince ona sâde ‘ol’ demektir, o oluverir” [Yâsîn 36/82]

şeye vârid olur ki netîce-i hükmü husûl ve inkiyâddır. Ekvân-ı şuhûdiyyeye a'yân-ı sâbitenin muktezâsı üzere sıfât-ı hâlikîyyetle Hakk'ın tecellîsi gibi. Emr-i teşrî'î; isti'dâd ve kâbiliyyetle meşrût olmadığından me'mûrun-bihin vücûdunu müstelzim değildir. Meselâ; oruç tutunuz, zekât veriniz, namâz kılınız, fisk u fücûru terk ediniz, birr u takvâya çalışınız yollu evâmir-i teşrî'îyye vârid olmuş ise de netîce-i ahkâmı yalnız bir teklîften 'ibâret olmağla husûl ve inkiyâd mükellefin irâdât u ihtiyârına tâbî'dir. İsterse kabûl eder onunla 'âmil olur, istemezse olmaz.

Nizâm-ı 'âlem, 'adl ü salâh ile ve 'adl ü salâh şer'ât ile kâ'im olduğundan irâdet-i ilâhiyye terfîhen li'l-'ibâd tekâlifî iktizâ eylemiş ya'nî bize me'âş ve me'âdımızca hayırlı ve fâ'ideli şeylerin vâsıta-i rusûl ü enbiyâ ile bildirilmesi murâd buyrulmuş ve bu tekâlif-i şer'îyyenin cümlesi fi nefsi'l-emr memdûh ve ma'kûl olarak kabûlü icrâsı 'akl-ı selîm iktizâsından bulunmuş iken çok kimseler hevâ-yı nefse mütâba'atle 'isyân u 'inâd ve pek azı itâ'at u inkiyâd üzeredir.

Şerâyi'in vaz' u te'sîsi bir imtihân-ı ilâhî olmağla öteden beri kâbil-i hidâyet olanlar isr-i enbiyâyâ bi'l-ittibâ' ahkâm-ı şer'îyyeye temessük ü i'tinâ ve mâ'il-i dalâlet bulunanlar ³⁵ ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ beyân-ı 'âlisince inkâr ve imtinâ' ile nükûl ve ibâ edegelmiştir. Nâsın şu inkisâmına nazaran enbiyâ-yı 'izâmın vürûdu izhâr-ı hakk u hakikatle ehl-i dalâlet ve hidâyeti fasl u tefrîk ederek "ferîkun fi'l-cenne ve ferîkun fi's-sa'ir" hükmünü göstermiş ise de ﴿فُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ﴾ ³⁶ ﴿فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَيْكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ ³⁶ nass-ı celîlindeki hucet-i bâliğa-i ilâhiyyenin ahkâm-ı asliyyesi "yevme tüble's-serâ'ir" olan rûz-i cezâda ma'lûm olur. Bu dahi, el-'ilmu 'indallâhi Te'âlâ, a'yân-ı sâbitenin zâhir olmasıyla hakâyık-ı ezeliyyenin inkişâfından 'ibârettir. Zîrâ ekmelîn-i asfiyâ şu hafâyâda müttefikü'l-mezâyâdır.

Kıt'a

اسرار ازل را نه تو دانی و نه من
وین حرف معما نه تو خوانی و نه من
هست از پس پرده گفتگوی من و تو
چون پرده برافتد نه تو مانی و نه من ³⁷

35 "...inzâr etsen de inzâr etmesen de onlarca birdir, inanmazlar." [Bakara 2/6]

36 "De ki: 'Tam ve kâmil hüccet Allah'ındır. Şayet O, dileyeydi topunuzu birden elbette hidâyete kavuşdururdu." [En'âm 6/149]

37 "Ezel sırlarını ne sen bilirsin ne de ben, bu muamma nükteyi ne sen okursun ne ben. Perde arkasından seninle benim güftüğümüz/evhâmımız var. Perde kalkınca ne sen kalırsın ne de ben." *Terânehâ-yı Hayyâm*, haz. Sâdık Hidâyet, 4.b., Müessesesi-i İntişarât-ı Emîr-i Kebîr, Tah-rân 1362, s. 70.

[6] LÂYİHA

Kenz-i hafîyye-i ehadiyyette meknûz olan muhabbet-i ezeliyyeyi bilmek ve bilirmek için zuhûr u izhârî iktizâ etmiş olduğundan serâ'ir-i vücûb u imkâna dâ'iyeye-i vukûf ve ittılâ' hisse-i insâna düşmüş ise de i'âne-i gaybiyye olmadıkça ahvâl-i kâ'inâtı idrâk ve ihâta mümkün olamadığından min-kibeli'r-Rahmân vâsıta-i vahy ü ilhâm ile ikmâl-i 'irfâna bir tarîk-i 'ilm ü ikân açılmış, ya'nî Cenâb-ı Rabb-i Mennân mahz-ı lutfu re'fet-i Rahmâniyye'sinden nâşî insânın'akl u vicdânını şu bârika-i hakikat-nişân ile tevsî' ve tenvîr ederek kendi zât ve sıfâtını bildirmiş, letâ'if-i nâsûtiyye ve lâhûtiyyeyi duyurmuştur. Vahy ü ilhâm bir fazl-ı Rabbânî ve feyz-i Rahmânî'dir ki 'ulûm-ı beşeriyyenin mebdâ-i esâsiyyesi ona müntehîdir. Elbette lâ-yetenâhî olan bunca mevcûdât-ı mümkineyi birer birer tatbîk ü tecrübe ve tedkîk ü mu'âyene bi-hasebi'l-'akl kâbil olamaz. 'Ale'l-husûs nice bin senede ancak bir kere vukû'a gelen ahkâm-ı nücûmiyye ve edvâr-ı felekiyyeyi idrâk ve ittılâ'a 'ömri-i beşer kifâyet edemeyeceği gibi te'sîrât-ı edviyyeyi dahi hod-be-hod anlamağa yol bulunamaz. Eşyânın havâss ve hakâ'ikine kesb-i vukûf etmek behemhâl imdâd-ı Bârî ve irşâd-ı ilâhîye mevkûf olmağla 'ulûm ve fûnûnun mevârid-i asliyye ve merâtib-i evveliyyesi vahy ü ilhâma müstenid olduğunda iştibâh yoktur. Şu kadar var ki silsile-i 'ulûm u fûnûn 'ale't-tedric sülâle-i benî beşerin iftirâk ve inkısâmı sebebiyle 'ukûl u elsineye müntakil olup usûl-i ta'lîm ü ta'allüm açılmış ve refte refte ârâ vü efkârın te'âkub u telâhukuyla tezâyüd ve tevessü' ederek icmâlden tafsîle dökülmüş ve gide gide şimdiki derece-i kemâle vâsıl olmuştur.

İnsânı şöyle bırakalım, tabî'at-ı hayvâniyyenin bile vahy ü ilhâma mazhariyyeti müsellemdir. Hayvânâtın herhangi sınıfına ihâle-i enzâr-ı dikkat olursa âsâr-ı vahy ü ilhâm olmak üzere nice nice ahvâl-i 'acîbe görülür. Cenâb-ı Rab-bül-'âlemîn *Kur'ân-ı Mübin*'de Sûre-i Nahl'de zenbûrun 'asel-i musaffâ ihrâcını beyân siyâkında cibâl ve eşcârda ve kovanlarda ve sâ'ir münâsib mahallerde bal yapmak için mumdan masnû' birbirine muttasıl altışar köşeli hâneler bünyâd edip mühendisler pergâr ile ve mi'mârlar sarf-ı nakdîne-i efkâr ile tertîb ve tesviyesinde 'âciz olarak eşkâl-i 'acîbe îcâd eylediğini ve acı tatlı berk ü bâr ve ez-hâr-ı mütenevvî'atü'l-âsâr tenâvül edip kudret-i Hak'la cevflerinde şehd-i şîrîne mübeddel olduğunu Habîb-i Ekrem'ine haber verip bu ahvâl-i garîbenin zenbûrdan sudûr u zuhûru mahzâ taraf-ı 'İzzet'den vahy ü ilhâm ile olduğunu ihtâr buyurmuştur. Kezâlik 'ankebûtun tersîm ü tanzîm eylediği büyût-ı ma'lûmesi, bülbüllerin sûziş-fiken-i vecd u hâl olan nagamât-ı mevzûnesi, karınca ve çekirge

ve turnaların teşkîl-i cem'iyyetle ber-vech-i ittihâd sûret-i ta'ayyüşleri ve tertîb ü idâreleri ta'lîmât-ı ma'nevîyyeden ileri gelmiş olmağla âsâr-ı vahy ü ilhâm olduğunda iştibâh yoktur.

Münkir-i ma'nevîyyât olanlar vahy ü ilhâm ne olduğunu bilemediklerinden “Bu hâlât-ı tabî'iyenin îcâbâtıdır.” derler. ‘Urefâ-yı ma'nevîyyûn dahi onlara der ki:Evet, bu hâlâtın tabî'attan hâric ve tabî'ata muhâlif olduğunu kimse iddî'â etmez. Belki tabî'atın iktizâ-yı zâtî ve istid'â-yı zımnîsiyle isti'dâd-ı mahlûkâta göre mâ-fevka't-tabî'a bir kuvvet-i fevka'l-'âdenin yine tabî'ata takvîyet-bahş-ı kemâl olmak üzere ifâza eylediği âsâr-ı gaybiyyesidir. ‘Acabâ sizin tabî'at dediğiniz şey hâricde mevcûd ve mahsûs olup şu'ûr-ı hayâta mâlik mu'ayyen ve müşahhas bir şey midir, yoksa âsâr-ı zâhiresiyle vücûduna istidlâl olunur bir mâdde midir? Elbette hâricde mevcûd ve mahsûsve şu'ûr u hayâta mâlik ve müşahhas değildir. Şu hâlde tabî'at dahi gayr-ı mer'î bir emr-i ma'nevî olmak lâzım gelir iken ma'nevîyyâtı nasıl inkâr edersiniz ve böyle şu'ûr u hayâta mâlik olmayan mevhumü'l-î'tiyâd bir şeye bi'l-cümle ef'âl u ahkâmı hasr u kasr ederek kudret-i gayr-ı mahdûdeyi senedle takyîd ü tahdîde kalkışırsınız? ‘Avâlim-i lâ-yetenâhiyyeyi muhît olan Vücûd-ı Mutlak bir tabî'at ile muhât ve mukayyed olabilir mi? Sizin tabî'at dediğiniz şey bu ‘avâlim-i ‘unsuriyyatta Hazret-i Hallâk-ı Kâ'inât'ın bir kânûn-ı ilâhîsidir. İrâdet-i Samedâniyye'ye der-kâr olan nisbet-i ezeliyyesi i'tibâriyle murâd-ı ilâhî ta'alluk etmedikçe usûl ü ahkâmı tagayyür etmeyip her ân ve her zamânda şâyân-ı i'tinâ ve mer'îyyü'l-icrâ olduğunda iştibâh yok ise de onun verâsında daha ne kânûnlar, ne san'atlar, ne hikmetler vardır.

Beyit

Tengdir sâha-i 'âlem cevelân-ı fikre
Sanma teftîş-i kemâle küre-i hâk yeter

Sizin efkârınız bir dâ'ire-i hissiyyeye sıkışmış olmağla mahsûsâtta başka bir şey idrâk edememekte ve te'sîrâtı tabî'ate 'azv u isnâd ile mâverâsını inkâr eylemekte ma'zûr iseniz de mevcûdât-ı mümkünine sizin ve bizim anladığımız kadar değildir, hattâ anlayabilecek kadar bir 'akl u iktidâra mâlik olamadığımızdan mâ'ada şu içinde sâkin olduğumuz küçücük 'âlem ki küre-i arzıdır, onun dahi buna vüs'at ü şumulü yoktur. Zîrâ min haysü'l-mecmû'âlemimiz eb'âd-ı gayr-ı mütenâhiyye-i imkâna nisbetle cüz'-i lâ-yetecezzâ mesâbesindedir. Artık nokta-i mevhumê hükümünde bulunan bir 'âlemin sükkânı hasr u hesâba gelmeyen bunca 'avâlim-i ilâhiyyeyi nasıl ta'yîn ü tahdîd edebilir?

Yâhû te'eddüb ediniz, 'âlem-i imkân büyüktür. Hiss ü hayâlinize güvenip de "şu vardır, bu yoktur" demeyiniz, haddinizden hâric hulyâlara, iddi'âlara düşmeyiniz.

Beyit

تو کز سرای طبیعت نمی روی بیرون
کجا بکوی حقیقت رسد توانی کرد³⁸

Nazariyyât-ı 'âcizâneme göre münkir-i ma'neviyyât olan tabî'iyûn mecânîn-i 'âkıl-nümâ sûretinde birtakım mu'annidîn-i lâ-yuflihündür. Bunların ahkâm-ı tabî'iyeye perestîş edip de onun mâ-verâsındaki te'sîrât-ı ilâhiyyeyi inkâr etmeleri bi-'aynihî vâzı'-ı kânûn bir sultân-ı 'azîmü's-şânı tanımayıp da onun mahsûl-i emr ü hükmü bulunan kânûna dil-beste-i inkiyâd olmağa benzer. Bu ise 'isyân u itâ'ati fark ve temyîz edemeyecek derecede bir ser-girân-ı dalâlet ve cehâletten neş'et eder.

﴿وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾³⁹

Lâhika: Tabî'atın teşrîh ve ta'rîfi husûsunda beyne'l-'urefâ pek çok mebâhis ce-reyân etmiş ise de Şeyhu'l-ekber-i 'ârifin hazret-i Muhyiddîn'in *Füsûsu'l-Hikem*'deki tahkîkât-ı kudsiyelerinden hâsıl edebildiğim hulâsaya göre "tabî'at" ulûhiyyetin zâhiri ve ulûhiyyet tabî'atın bâtınıdır. Bi-hasebi'l-'âde mevâlîd-i 'unsuriyyenin meşîme-i tabî'atte tekevvünü i'tibâriyle zükûret ve ünûset misillu ulûhiyyet fâ'il ve tabî'at münfa'ildir. 'İlmin ma'lûma tâbî'iyeti kabilinden olarak tecelliyyât-ı ilâhiyye isti'dâdât-ı eşyâya göre vâki' olduğundan tertîbât-ı tabî'iyeye takdîrât-ı ilâhiyye demektir. Bu ma'nâca tabî'at, suver-i kevnîyyeyi câmi', hükm-i ilâhiye tâbî' bir kânûn-ı lâ-yetegayyedir, denilebilir.

Biz nûr-ı çeşm-i basîret ile bu 'âleme nazar ettiğimizde arz u semâyı ve bunlarda mevcûd olan mahlûkât ve masnû'ât-ı kibriyâyı nizâm-ı 'acîb ve tertîb-i garîb üzere muntazam ve müretteb olup kâr-gâh-ı sun'-ı ilâhîde ta'ayyün eden âsâr u sanâyi'in ba'zısı ba'zısına merbût ve silsile-i mevcûdâtın intişâr u istikrârı esbâb-ı mâddiyyeye menût olarak ecsâm u eşyanın yek-dîgere münkalib ve müncezib ol-

38 "Sen tabiat sarayından dışarı çıkmıyorsun, nerede hakikat yurduna ulaşabileceğin." *Divan-ı Hâfiz*, s. 159. Hâfiz divanın farklı nüshalarında ikinci beyitteki *resed* kelimesi *güzer* olarak geçmektedir. Gazelin kâfiyesi -(.) olduğu göz önünde bulundurulursa bu şekli doğrudur. Mana olarak da "nerede hakikat yurdunda gezinebilesin" olacaktır ki ilk mısraa daha muvâfıktır.

تو کز سرای طبیعت نمی روی بیرون

کجا بکوی حقیقت [ریاضت] گذر توانی کرد

39 "Allah kimi saptırırsa onu doğruya ulaştıracak kimse yoktur" [Zümer 39/36; Mü'min 40/33]

duğu meşhûdumuz olur. Bi'l-cümle ecsâm u eşyâ meselâ âteşin yakması ve suyun 'alê'd-devâm yukarıdan aşağıya doğru akması gibi birtakım evsâf-ı zâtiyye ve ahvâl-i husûsiyyeleriyle mümtâz ve müteferrid olarak ⁴⁰ ﴿قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ﴾ mîsdâkınca hakâ'ik-i sâbite-i asliyyenin muktezâsı üzere ef'âl u harekâta mecbûr olduğu görülür. Bu tertîb ve nizâm, tagayyür ve tebeddülü gayr-ı kâbil bir irâde-i ezeliyyeye müstenid olmağla şu 'âlem-i 'unsuriyette onun hâricinde ve hilâfında bir şey ta'akkul olunamaz ise de hâdisâtın ilâ-gayri'n-nihâye devr ü teselsülü muhâldir.

Beyit

Müncer olur umûr-ı cihân bir nihâyete
Sayfın şitâyâ meyli bahârın hazânadır⁴¹

Sebebsiz ne tasavvur olunabilir? Şübhe yoktur ki kâffe-i vukû'ât ve hâdisât esbâba ve esbâb müsebbibe muhtâc ve müftekir olmağla 'âlemin kıvâm u devâmı meşiyet-i ilâhiyyeye tâbî'dir. Mevâlid ve mürekkebâta vâsıta-i tevli'd ü terkîb olan "mâdde" eğer tabî'at ise bu mâdde meşiyet-i ilâhiyyenin cümle-i mevzû'âtı mukteziyyâtından olduğuna ve meşiyet-i ilâhiyye ahkâm-ı ezeliyyeden 'ibâret bulunduğu binâ'en tabî'at bu 'âlem-i 'anâsırda Cenâb-ı Hakk'ın irâdet-i Samedâniyye'siyle takarrur etmiş bir kânûn-ı 'umûmî demek olur. Elbette kânûn kendi kendini vaz' edemez. Mahlûkât ve masnû'ât bir hâlık u sâni'i muktezî olduğu gibi her kânûn dahi bir vâzî'a muhtâc olmağla şu kâ'ide-i külliyyeye nazaran tabî'atın vaz'-ı ilâhî olduğuna tekrâr-be-tekrâr hükmedip deriz ki; kudret-i ilâhiyye mâ-fevka't-tabî'adır, fâ'il u hâkim ve mü'essir u mukaddir olan Cenâb-ı Rabbü'l-'âlemîn'dir.

Beyit

Mülkünde Hak tasarruf eder keyfe mâ-yeşâ
İsterse kevni yok eder isterse var eder⁴²

Kuvve-i gâlibe-i Rabbâniyye'ye mukâvemet ve mukâbele muhâl olduğundan Zât-ı Bârî'ye göre her şey mümkündür. Fakat sıfat-ı şâmîle-i 'ilm ü hikmeti itizâsınca her şeyin mihver-i tabî'iyyesinde deverân u cereyânıyla hudûd-ı asliyyenin muhâfazası mültezem olduğundan mevzû'dest-i kudreti olan kânûn-ı tabî'ate mürâ'ât ile muhâlâta rızâ vermez; meğer ki hudûdullâhî tecâvüzle i'lân-ı bağı u

40 "De ki: "Herkes temayülüne (evsâf-ı zâtiyye ve ahvâl-i hususiyelerine) göre hareket ediyor..." [İsrâ 17/84]

41 Ziya Paşa, "Tercî'-bend", *Eş'ar-ı Ziya*, neşreden Hamdi, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298, s. 67.

42 Ziya Paşa, "Tercî'-bend", *Eş'ar-ı Ziya*, s. 71.

‘isyân eden mu‘annidîn ve mütecâsirîni ibhât u iskât ile dâ‘ire-i hudûdullâhî idhâl ve ircâ için enbiyâ-yı ‘izâm ve evliyâ-yı kirâma mu‘cizât u kerâmât ihsân ve ikrâm ederek havârik-ı ‘âdâtın izhârı murâd oluna.

Havârik-ı ‘âdât bize nisbetle müşkil ve gayr-ı mümkün olan hâlâttır. Kudret-i ilâhiyyeye göre havârik-ı ‘âdât lâ-şey mesâbesindedir. Zîrâ dikkat olursa bi’l-cümlele masnû‘ât-ı Sübhâniyye havârik-ı ‘âdâtın ‘ibârettir. Meselâ mâtde-i hilkatimiz me’kûlât ve meşrubâtımızın hulâsası olarak inbik-i vücûdda taktîr olunan “menî”-dir. Mâyî‘ât-ı cinsiyeden olan menî ki hakîkatte bir nev‘ su demek olur, böyle birkaç damla suyun rahme nüzûluyla ‘izâm u lahme münkalib olarak bunca âlât u a‘zâ ve havâss ü kuvâyı câmi‘ bir vücûdun teşekkül etmesi ve lâ-yetenâhî eşkâlin hiçbirini digere müteşâkil olmaması hâriku’l-‘âde değil de nedir?

‘Acabâ kuvve-i tabî‘iyyenin te’sîriyle meşîme-i nisâda birkaç damla sudan koskoca insân tekevün eder de kudret-i zâtiyye-i ilâhiyyenin ta‘allukuyla dest-i Mûsâ’daki ‘asâ sûret-i ejderhâda ta‘ayyün edemez mi? “Demir” tenâfüz-i harâretle âteşe münkalib olur da envâr-ı tecelliyyât-ı berkîyyeye tekâbül eden yed-i beyzâ şu‘le-girây-ı feyz u i‘tilâ olamaz mı? Havârik her ân âyîne-i enfüs üâfâkta leme‘ân edip dururken ve zâten bu ‘âlem-i şuhûd imkân-ı mahz ve i‘câz-ı mutlakdan ‘ibâret iken havârik-ı ‘âdâta “muhâl” ma‘nâsı verilerek birtakım mümteni‘âtı tasavvur etmek Hâlık’a sû-izanndan ve sekâmet-i fikr ü nazardan neş‘et eder.

Fî nefsi’l-emr vahdet-i zâtiyyenin ta‘addüdüyle şirket-i ulûhiyyetten mâ-‘adâ muhâlât ve mümteni‘âtın vücûdu yoktur. Hakîkat-i asliyyeye nisbetle tabî‘atte her ne ki mevcûd ise mümkün ve mu‘cezdir, muhâl ve mümteni‘ değildir. Zîrâ muhâl ve mümteni‘ olsaydı vücûda gelmezdi.

Muhâlât ve mümteni‘ât efrâd-ı eşhâsa tâbi‘ umûr-ı i‘tibâriyyedir. Meselâ;

کشور دهر گرفتیم بهمت آسان
گرچه دشوار نماند بتو آسانی ما⁴³

fehvasınca birine mümkün ve müyesser olan şey digesine nisbetle muhâl ve müte‘azzir gibi görülegeldiğinden ekserî erbâb-ı rey ü gümân kudret-i külliyye-i ilâhiyyeyi cüz‘iyyât kabîlinden olan makdûrât-ı mahdûde-i beşeriyye ile bi’l-mukâyese birtakım muhâlât u mümteni‘âta vücûd verirler ise de hakîkat-i hâlde tağlîtât-ı vehm ü hayâlden ‘ibâret bir vesvese-i bî-me‘âldir. Enbiyâ ve evliyâdan zuhûra gelen mu‘cizât ve kerâmât onların ihtiyâr u iktidârlarıyla değil, ancak fa“â-

43 “Himmet ile zaman ülkesini kolay ele geçirdik. Gerçi bizim kolaylığımız sana müşkil göründü.”

lü'n-limâ yürüd olan Cenâb-ı Kâdir u Kayyûm'un ifdâl u ikdâriyladır. Nitekim ⁴⁴﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾ âyet-i kerîmesi bu müdde'âya bir burhân-ı hakâ'ik-nümâdır.

Şübhe yoktur ki kudret-i beşeriye perde-i tabî'atı hark edip de âteşi âba tahvîl ile mâhiyyetini tağyîr edemez. İnsân yalnız kendi nefsinde tasarruf edip 'ibâdât u tâ'âta muvâzıb ve ahyâr u ebrâra mukârenetle ef'âl ü ahlâkını değıştirebilir. Meselâ fâsık iken sâlih ve bahîl iken sehî olur. El-hâsıl terbiye-i nefis ve tasfiye-i kalb ederek tenvîr-i zât u sıfâta muvaffak olabildiğı kadar tezyîd-i 'irfân eder, hâb-ı gaffletten uyanır, dîde-i basîreti açılır, salâh ve safâ bulur. Kemâlât-ı enfüsiyye ve âfâkiyyeyi bi'l-mütâla'a derece-i şuhûda vâsıl ve hakikat-i vücûda kesb-i vukûf ile insân-ı kâmil olur, havâss-ı asfiyâdan sayılır, ricâlullâh sırasına girer, mertebe-i mahbûbiyyete su'üd eder. Bu mertebe nev'-i benî Âdem için müntehâ-yı merâtib olan makâm-ı kurbiiyettir. Hazerât-ı sûfiyyenin ıstılâhınca "ferâ'iz u nevâfil" 'unvânıyla kurb iki nev'dir. Biri Cenâb-ı Hakk'ın 'abde takarrübü ve dîgeri 'abdin Cenâb-ı Hakk'a takarrübüdür. Nitekim; إِذَا يَتَقَرَّبُ عَبْدِي إِلَيَّ كُنْتُ سَمِعَهُ وَبَصَرَهُ وَرَجْلَهُ وَيَدَهُ يَسْمَعُ بِي إِذَا يَتَقَرَّبُ عَبْدِي إِلَيَّ كُنْتُ سَمِعَهُ وَبَصَرَهُ وَرَجْلَهُ وَيَدَهُ يَسْمَعُ بِي ° hadîs-i kudsîsinde bu ma'nâ için sarâhat-ı kâmile vardır. İşte insândan sâdir olan tasarrufât ve kerâmât şu makâm-ı kurbiiyetin âsâr-ı fevka'l-âdesidir ki ancak kudret-i kâhire-i ilâhiyyenin inzimâm u i'ânesiyle zuhûra gelir. ⁴⁶﴿ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

44 "...attığın vakit de sen atmadın ve lâkin Allah attı..." [Enfâl 8/17]

45 "...Kulum bana yaklaştığı zaman ben onun işiten kulağı, gören gözü, yürüyen ayağı, tutan eli olurum..." Hadîs farklı ibarelerle Buhârî, "Rikak", 38'de geçer. [*Tecrid-i Sarîh* XII, H. No: 2042; *Râmûzu'l-Ehâdis*, H. No: 4094 *Riyazü's-Salihin* (Aslı ve Tercümesi) H. No: 385]

46 "...işte o Allahın lütfudur, onu dilediğine verir ve Allah vâsi'dir, alimdir." [Mâide 5/54]

[7] LÂYİHA

Ulûhiyyetin tabî'atteki te'sîr u tasarrufu tekevvün-i eşyâya bâ'is olduğuna ve 'akl-ı insânî bu iki kuvvetin asl u esâsını ve âsâr u ahkâmını tefahhus ve taharrîye mecbur idüğüne binâ'en 'ukalâ-yı 'âlemin kimisi havâss-i zâhireye bi't-tab'iyye cismâniyyât ve mâddiyyâtı teftîş u tedkîk ile meşgûl olur, dâ'ire-i tabî'atten çıkamaz. Ve kimisi safâ-yı kalb u vicdân ile kuvâ-yı bâtinîyyeye bi'l-mürâca'a serâ-perde-i tabî'ıyyâtı görüp anladıktan sonra cihet-i rûhâniyye ve ma'neviyyeye geçerek ha-rem-serâ-yı hakîkate vusûl bulur, mütâla'a-i ulûhiyyetten ayrılamaz.

A'yân-ı kevnîyye bir nûr-ı mutlakın inbisât ve inkişâfıyla buk'a-i gayb u butûndan sâha-i şuhûd u zuhûra gelmiş sûret ü ma'nâbirleşmiş rûhâniyyât ve cismâniyyât yek-dîgerinden infikâki nâ-kâbil iki mir'ât-ı musaffâ gibi te'âküsve tekâbüleylemiştir. Vaz'iyet-i asliyyeye nazaran ilâhiyyât tabî'atın lübb ü rûhu ve tabî'at ilâhiyyâtın kıvr u bedeni mesâbesindedir. Misâl, leyl ü nehâr birbiriyle hem-âğuş-ı imtizâc u îtilâc olarak vücûb ve imkân arasındaki esrâr-ı irtibâtı gösterir.

Öteden beri hak ve hakîkate 'âşık olan 'ukûl-i münevvere ashâbı ilâhiyyâta ve birtakım huffâş-tabî'at efkâr-ı muzlime erbâbıziyâ-yı ma'nânazra-i idrâklerine hoş görünemediğinden yalnız tabî'ıyyâta meyledegelmiş, metâlib-i hikemiyyede 'urefâ ve 'ulemâ esâsen ilâhiyyûn ve tabî'ıyyûn 'unvanıyla iki kısma münkasımolmuştur. Nazar-ı im'ân ile bakılsa nâsın bu meyelânı ⁴⁷ «سُرِّيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَبِئْسَ مَا أَنْفُسِهِمْ» âyet-i kerîmesinin medlûl-i sûrî ve ma'neviyyesini tefsîr ü izâh ile her iki cihete bir kâbiliyyet-i câmi'ayı izhâr eder.

Talebe-i 'ulûma âferînden başka diyecek yok ise de hâlisâne ihtâr eyleriz ki havâss-i zâhirenin vesâ'itiyle hâricden ahz u tedârik edilen ma'lûmâta tâbî' olanlar nazariyyâtça ikmâl-i 'irfân edemezler; çünkü havâss-i hamse-i zâhire mürettebât ve mahsûsâtın mâ-'adâ bir şey idrâk edemediğinden onlara göre 'âlem-i zevâhir tabî'a-te münhasır olup mahdûd ve mukayyedir. Ya'nî ma'lûmât-ı müktesebeleri ne kadar ise masnû'ât-ı ilâhiyye dahi onlarca o nisbet üzere olup onun mâ-verâsına tecâvüz eyleyemezler. Şu cihetle dış perdede kalarak işin iç yüzüne vâkıf olamazlar. Hakîkat-i 'âlem ve âdem ne olduğunu bilmezler. Bu gürûh ekseriyâ galatât-ı hissiyyeden 'ibâret olan idrâkât-i müşevveşelerini mîzân u mi'yâr ittihâz ederek esrâr-ı kâ'inâtı onunla vezn ü kıyâsa ictisâr edegeldiklerine ve ma'neviyyât ise bu mîzân u mi'yâr ile bilinecek mevâddan olmadığına binâ'en serâ'ir-i âfâkiyye ve hikem-i enfüsiyyeyi anlayamazlar. Sâde hayvân gibi suver-i zâhire-i cüz'ıyyeye vâlih u hayrân kalırlar.

47 "Gerek afâkda, gerek kendi nefislerindeki âyetlerimizi yakında onlara göstereceğiz..." [Fussilet 41/53]

Harekât-ı 'akliyye hudûd-ı tabî'yyeye müntehî olup onun ilerisine gidilemediğinden ekseriyet üzere 'ukûl-i hukemâ bu derecede tevakkuf ederek mâ-fevkâ't-tabî'adan gâfil kalmış ve ba'zısı el-'iyâzu billâhi te'âlâ büsbütün girîve-i küfr ü tuğyâna saparak Cenâb-ı Vâcibül-Vücûd'u inkâr yoluna gitmiştir. Vahdâniyyet-i ilâhiyyeyi ikrâr ile berâber hiss ü şuhûdun hâricindeki mevcûdâtı inkâr eden 'ukalâ-yı tabî'iyûna ta'accüb olunur. İnsâf olursa bunların ekserî şeylerde zevâhire bakıp hatâ ettikleri gibi dâ'ire-i vücûdu hiss ü şuhûda hasr u kasr etmeleri dahi kebâ'ir-i hatî'âtandır.

Hakâyık-ı ahvâli idrâke kâbil olan her insân-ı 'âkıl ber-muktezâ-yı beşeriyet 'acz ü noksânı i'tirâfa mecbûrdur. Bu mecbûriyyet müsellemlen iken 'âlem bizim havâss-i cismâniyye ile idrâk ettiğimiz ecsâm u eşyâdan 'ibârettir deyip de lâ-yetenâhî olan kudret-i ilâhiyyeyi 'akl-ı kasîrimizle bi'l-muvâzene tahdîd u takyîde kalkışmak ne büyük cür'ettir.

Beyit

İdrâk-i me'âlî şu küçük 'akla gerekmez
Zîrâ bu terâzû o kadar sıklığı çekmez⁴⁸

Havâss-i cismâniyye ile hakâ'iki idrâk etmek şöyle dursun, havâss-i cismâniyyenin nazariyyâtça tağlîtâtından kurtulmak epeyce bir mazhariyettir. Havâss-i cismâniyyeden biri hiss-i basardır ki insânca en ziyâde mûcib-i itmînân gözle görülen şeylerdir. Hâlbuki karîbimizde büyük görülen şeyleri uzakta küçük görürüz. Su altında ve ecsâm-ı şeffâfe arkasındaki ecsâm-ı sağıreyi kebîr olarak rü'yet eyleriz. Kezâlik hiss-i basar müstakîm olan ecsâmı mâyi'atta münharif görür. Meselâ'âmûden suya vaz' olunan bir değnekeğri müşâhede olunur, basar kendi dâ'ire-i hissiyyesiyle mahdûd ve mukayyed olduğundan yalnız eşkâl-i hâriciyyeyi ibsâr u ihsâs edebilir. Bu cihetle hiss-i basar ma'zûr ise de insânın ma'lûmâtı havâss-i cismâniyyenin idrâkâtinden 'ibâret olsa hayvânât-ı sâ'ireden hîç farkımız olmayıp ile'l-ebed cehelât ü galatât içinde yuvarlanıp gider.

اسمع بقلبك إن الأذن كاذبة
وانظر بعقلك إن الطرف خوان⁴⁹

Fakat her şeyi bir sebebe isnâd ederek esbâb ile müsebbebât arasındaki esrâr ve münâsebâtı teftîş ü taharrî 'aklın cümle fezâ'il ü vezâ'ifinden olup meselâ ziyânın ecsâm-ı mâ'iyede inhirâf ve in'itâfına nazaran "Suyun içindeki değneğin i'vicâcı ziyâ-yı münkesirin îcâbındandır." deyü hükmeder.

48 Ziya Paşa, "Terkîb-bend", *Ziya Paşa*, Önder Göçgün, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, s. 56.

49 Kalbinle dinle zira kulak yalancıdır/Aklınla bak zira göz atma haindir, aldatıcıdır.

Fi'l-hakîka bu misillu tatbîkât ve tahkîkât ile ba'zı esbâba bi-hasebi'z-zâhir kesb-i ittilâ' mümkün olabilir. Ancak esbâbın müsebbebâtta vech-i te'sîri ya'nî-hakikat-i keyfiyeti mechûldür. 'Akıl nefy ü isbât tarîkiyle tertîb-i mukaddemât ederek ba'zı mechûlâtan istihrâc-ı ma'lûmât eder ise de zann u tahmînden 'ibâret olduğuna 'ulûmun tesâbuk-ı ezmân u a'sâr ve telâhuk-ı ezhân u efkâr ile teceddüd ve tagayyür etmesi delîl-i kat'îdir.

Ez-cümle hukemâ-yı mütekaddimîn 'anâsırı "turâb" ve "mâ" ve "nâr" ve "ha-va"dan 'ibâret zannederek dörde hasretmiş ve bu i'tikâd birkaç bin sene 'âlemde cây-gîr olmuş iken mu'ahharan altmıştan ziyâdeye iblâğ olunup vaktiyle su ve ha-va gibi besâ'it 'addolunan ecsâm-ı 'unsuriyyenin şimdi 'inde't-tahlîl mürekkebât-tan oldukları isbât edilmiştir. *Târîh-i Hukemâ'*da mestûr olduğuna göre en evvel esâtîn-i hukemâ-yı Yunan'dan Enbedoklis 'anâsır-ı erba'aya kâ'il olup ancak onları basît i'tikâd etmemiş idi. Besbelli eski zamânlarda tahlîl ve teşrîh usûlü lâyıkıyla bilinemediğinden vech-i terkîbleri anlaşılamayarak 'alâ-hâlihi kalmış olmalıdır.

Şimdiki hukemâ-yı Efrenc ecsâmı tahlîl ve teşrîh ile bi'l-fîl tecrübe usûlüne pek ziyâde ihtimâm ve i'tinâ ederek nice nice âlât-ı cedîde îcâd ve ihtirâ' edilmiş olduğundan eski tabî'iyâtın tarz u tavrı değişip yeni esâslar vaz' olunmuş ise de bu esâsların ileride musâdeme-i efkâr-ı beşeriyyeden masûn olup olmayacağı ya'nî evvelkilerin usûl ü ahkâmı tebeddül ettiği gibi bunların dahi tahaddüsât-ı zamâniyye ile tahavvül edip etmeyeceği cây-ı mülâhazadır. Zîrâ 'ilm-i hey'ette beyân olunduğu üzere kudemâ-yı hukemâ tulû' ve gurûb hasebiyle meşhûdumuz olan hareket-i yevmiyyeye nazaran şemsin ve sâ'ir ecrâm-ı 'ulviyyenin havl-i arzda deverânına kâ'il olarak küre-i arz merkez-i 'âlem i'tibâr olunup cemî'-i kevâkib onun etrâfında dev-reder zannolunur ve kevâkib, seb'a-i seyyâreden 'ibâret olup şems ve kamer bu cümleden 'addedilerek bunların her biri birer felekte ve cümle-i sevâbit felek-i sâminde merkûzdur ve mecmû'unu felek-i atlas muhît ve muhaddid olarak onun ötesinde bir şey olmayıp "lâ-halâ ve lâ-melâ" denilir idi. Kudemânın hey'et-i 'âleme dâ'ir olan şu zehâbları tahmînen iki bin seneye karîb zamânlarda beyne'l-'ukalâ düstûru'l-'amel olarak efkâr u ârâ bunun üzerinde takarrur etmiş iken mu'ahharan hey'et-i cedîdenin zuhûruyla cümlesinin butlânı tahakkuk eyledi. Vâkı'â en evvel ehl-i Yunan arasında feylesof 'unvânını alan Fisagores şemsin merkez-i 'âlem olduğunu ve arzın cümle-i seyyârâttan bulunduğunu keşf etmiş ise de berâhîn ile îzâh ve isbât edemediğinden arzın merkeziyyetine zâhib olan Batlamyus nâm hakîmin mezhebi daha ma'kûl ve makbûl görülerek şöhret ü şüyû' bulmuş olduğu hâlde milâdın on üçüncü 'asrından sonra 'ulûm ve fûnûnun aktâr-ı İslâmiyye'den Avrupa'ya çekildiği sıralar-

da 'ukalâ-yı Efrenc'den Kopernik ve Galile nâm 'âlimler gibi fuzalâ zuhûra gelerek 'inde't-tedkîk Fisagores'in zehâbı daha ziyâde mukârin-i sıdk u savâb olduğu tebey-yün edip onun üzerine ikâme-i berâhîn ile Batlamyus'un mezhebi külliyyen terk ü ta'tîl edilmiş, el-hâletü hâzihî'ilm-i hey'et-i 'âlem başka bir şekl u sûrete girmiştir. Delâ'il ü mesâ'il-i fenniyyeden anlaşıldığına göre şems küre-i arza nisbetle bir milyon bu kadar yüz bin kere kebîr ve küre-i arz sâ'ir ecrâm-ı 'ulviyyenin içinde asgar-ı nâ-mütenâhî mesâbesinde bir cirm-i sağır olduğundan küre-i arzın merkez-i 'âlem olması ve etrâfında şems ile bunca kevâkibin devretmesi 'akıldan ba'îd olmağla şems merkez-i 'âlem i'tiyâd olunmuş ve arz şemsin etrâfında devreden seyyârâtın biri ve kamer arzın tâbî'i olmak üzere hükmedilmiş ve şimdiye kadar şemsin etrâfında iki yüz elliden ziyâde seyyâre keşf olunup her seyyârenin tevâbî'i ve tevâbî'in levâhiki olduğundan başka birtakım nücûm-ı zevî'l-enzâb dahi mevcûd olarak cümlesi şemsin etrâfında devredip mecmû'u bir 'âlem olduğu gibi sâ'ir nücûm-ı sevâbit dahi birer şems olup onların etrâfında dahi seyyârât ve tevâbî' ve levâhiki olarak her biri kendi seyyârât ve tevâbî' ve levâhikiyle ayrıлып takım takım birer 'âlem olmağla bu 'âlem-i imkân hasr u hesâba gelmez nice yüz bin 'avâlimi hâvî bir fezâ-yı lâ-yetenâhî olduğundan şimdiki erbâb-ı 'ilm ü intibâhın zerre kadar iştibâhı kalmamıştır.

سبحان من تحير في صنعه العقول
سبحان من بقدرته يعجز الفحول⁵⁰

Bu takdîrce kudemâ-yı hukemânın soğan kabuğu gibi birbirine mümâss ve mütelâsik olarak züccâciyyet ve şeffâfiyyet üzere tahayyül ettikleri tabakât-ı efâkin vücûdu olmayıp her küre ayrı ayrı kendi merkez-i mahsûsunda kâ'im ve harekât-ı tabî'iyyeleriyle sâ'ir olduğundan semânın hark u iltiyâmı kabûl edip etmeyeceğine dâ'ir münâza'âta mahal kalmadığı gibi eb'âdın 'adem-i tenâhîsi dahi sâbit olarak kudemânın hükümünce "bu boşluk muhâldir" demeleri boşa çıkarılıp "lâ-halâ ve lâ-melâ" tekellüfâtı ber- taraf edilmiş ise de ma'lûmât-ı beşeriyye zann u tahmînden 'ibâret olup hey'et-i 'âlemin hakîkati ancak Hallâk-ı kâ'inât olan Cenâb-ı Rabbül-'âlemîne ma'lûmdur.

Beyit

چيست اين سقف بلند ساده ۶ بسيار نقش
زاين معما هيچ دانا در جهان آگاه نيست⁵¹

50 "Yaptıklarına akılların hayret ettiği kimse ne yücedir/Kudretiyle büyük âlimleri aciz bırakan ne yücedir." Ziya Paşa, "Tercî-bend", *Eş'ar-ı Ziya*, s. 67.

51 "Türlü sûretlerle yekpâre (dolu) bu yüksek tavan (gökyüzü) nedir? Bu muammânın sırrına vâkıf yeryüzünde hiçbir âlim yok." *Dıvan-ı Hâfız*, s. 102.

İnsâf olunsa ‘ulûm-ı beşeriyyece görülen tahavvülât insânın nasıl bâzîçe-i inkılâbât olduğunu ve hükm-i hafiyeye-i ilâhiyye şöyle dursun meşhûdâta dâ’ir olan ma‘lûmâtı mechûlâtına nisbetle lâ-şey makûlesinden idüğüniisbât eder. İnsân ne demek? Erbâb-ı fenne ma‘lûm olduğu üzere mesken ü me’vâmız olup şu koskoca ‘âlem ‘adettiğimiz küre-i arz bu ecrâm-ı mâ-lâ-nihâyeyi câmi‘ olan bu’d-i mücerrede nisbetle bir zerre-i mevhûme mesâbesindedir. Artık ne mertebe hîç-enderhîç olduğumuzu düşünüp de ona göre ma‘lûmâtımızı hesâb edecek olursak sıfır-ı ma’kûs derecesinden daha aşağı kalır.

Beyit

Gencîde-i basîret olur mu bu ‘acz ile
Haysiyyet-i havâdis u keyfiyyet-i şu’ûn⁵²

Vâkı‘â insân “her şeyi bilirim” iddi‘asında bir hayvândır. Lâkin bilirim dediği şeyler havâss-i cismâniyyenin hâricden ahz ile kuvâ-yı bâtınıyyeye ilkâ ettiği suver-i hissiyyede ‘aklın tasarrufâtından ‘ibâret olup havâss-i cismâniyyenin idrâkâtıyla mahdûddur. İlerisine tecâvüz edemediği gibi havâss-i cismâniyyenin her birisi dahi kendi dâ’ire-i hissiyyâtıyla mahdûd ve mahsûrdur, onun hâricine çıkamaz. Meselâ bir ‘mâ-yı mâder-zâda bakınız, ona göre ‘âlem nasıl bir zulmet-i ebediyyeden ‘ibâret olup dâ’ire-i şuhûddan sâkit ise bi-‘aynihî hiss-i sem‘a mâlik olmayanlar ‘indinde dahi sınıf-ı mesmû‘ât dâ’ire-i vücûddan sâkit-tir. Kezâlik hiss-i şemm ve zevk ve lems dahi bunun gibidir. Herhangisine fîkdân u zevâl veyâ bir sûretle fesâd u ihtilâl ‘ârız olmuş olsa onun ‘indinde mahsûsât o nisbet üzere bulunur. Ez-cümle hiss-i şemm bi’l-farz yok olmak lâzım gelse idrâkâtımız mahsûsât-ı erba‘a ile ma‘kûlâta münhasır olacağından meşmûmât ma’dûmât hükmüne girip “işte olanı budur, öte yanı yoktur” gibi zannolunur. Vâki‘-i hâl ise bunun hilâfınadır. El-hâsıl dâ’ire-i ma‘lûmât-ı beşeriyye mahdûd ve sâha-i ‘âlem-i imkân ise gayr-ı mahdûd olduğundan biz onun künh ü hakîkatini idrâk ve ihâta edemeyiz.

Beyit

العلم للرحمن جل جلاله
وسواه في جهالاته يتغمغم⁵³

52 Ziya Paşa, “Tercî‘-bend”, *Eş‘ar-ı Ziya*, s. 69.

53 “İlim şanı yüce olan Rahman’ındır/Onun dışındakiler kendi cehaletleri içinde debelenmektedirler.” Beyit, Zemaşeri’ye aittir.

[8] LÂYİHA

Ekvân ve âsâra hadd u nihâyet yok ise de beyne's-sûfiyye hazerât-ı hamse ile ma'rûf ve meşhûr olan 'avâlim-i hamse cümlesini câmi'dir. 'Avâlim-i mezkûrenin birincisi "ceberût", ikincisi "lâhût", üçüncüsü "melekût", dördüncüsü "misâl-i mutlak", beşincisi "'âlem-i mülk ü şehâdet" dir. Ceberût; Zât-ı Ecell ü A'lâya mahsûsve münhasır olan bir 'âlem-i kibriyâdır. Serâ'ir-i 'ilmiyye ve şu'ûn-i ezeliyye bu 'âlemin âsâr-ı kemâliyyesidir. İstilâh-ı ehl-i hakikatüzere ona 'âlem-i gayb-ı mutlak ve 'âlem-i hüviyet dahi ıtlâk olunur. Lâhût; 'âlem-i ceberût ile 'âlem-i melekût arasında vâki' olup bi'l-cümle ervâh-ı mukaddese ve nüfûs-ı mucerredeyi şâmilidir. Melekût; 'âlem-i lâhût ile 'âlem-i mülk ü şehâdet beyninde mutavassıt olup hakâ'ik-i rûhâniyyenin suveri ve suver-i cismâniyyenin hakâ'iki bu 'âlemde mün'a-kis ve mütecellîdir. Misâl-i mutlak; 'âlem-i melekût ile 'âlem-i mülk ü şehâdete mukâbilidir. Şu iki 'âlemde yani mülk ü melekûtta her ne ki mevcûd ise onların eşkâli âyînelerde müntekiş olan temâsil-i hayâliyye gibi 'âlem-i misâlde merkûz ve müntabi'dir.

Rü'yâda müşâhede olunan sûver 'âlem-i misâlden münkeşif olmağla ehl-i tasavvuf istilâhınca 'âlem-i menâma 'âlem-i misâl-i mukayyed denilir. 'Âlem-i mülk ü şehâdet dünyâ ve mâ-flhâdan ya'nî meşhûdumuz olan arz u semâ vemâ-'aleyhimâdan'ibârettir. Buna 'âlem-i hissî ve 'âlem-i cismânî ve 'âlem-i kevn ü fesâd dahi ıtlâk olunur.

'Âlem-i mülk ü şehâdet 'âlem-i misâl ile ve 'âlem-i misâl 'âlem-i melekût ile ve 'âlem-i melekût 'âlem-i lâhût ile ve 'âlem-i lâhût 'âlem-i ceberût ile muhât u muhât olarak kâffesi vücûd-ı vâhid mesâbesindedir. Şu kadar var ki Cenâb-ı Hakk'ın butûn u zuhûr ile ittisâfi gayb ve şuhûdu iktizâ etmiş olduğundan bi-hasebi'l-merâtib sûret-i ta'ayyünleri başkalaşmış ya'nî kimisi mevâdd-ı terkîbiyyeden 'ârî suver-i sâzice-i gaybiyyede ve kimisi kisve-i terkîbe girip suver-i şuhûdiyyede cilve-nümâ-yı kemâl olmağla cihân-ı vahdeti nukûş-i kesret kaplamış ise de hakîkatte cümlesi bir nûr-i cemâl-i ehadiyyetin mezâhir u merâyâsıdır ki her kangı cihet ü cânibe bakılsa vech-i ilâhî nümâyân olur. Ma'a-mâ-flh vücûb ve imkân i'tibâriyle 'âlem-i Hakve 'âlem-i halk yek-dîgerinden ayrılmıştır. Cenâb-ı Hakbi'z-zât Vâcibü'l-Vücûd ve 'âlem-i halk ona izâfetle mümkinü'l-vücûddur.

Beyit

عاشقم بر همه عالم که همه عالم ازوست
در جهان خرم ازانم که جهان خرم ازوست⁵⁴

‘Urefâ-yı muhakkıkın ‘indinde mevcûdât-ı mümkinе cevâhir u a‘râzdan ‘ibâret olup bu cevâhir u a‘râzın her bir nev‘i bir ‘âlem olmağla ‘avâlim-i ilâhiyye kâbil-i ta‘yîn ü ta‘dâd değıil ise de ‘alâ-tarîki‘l-istikrâ mecmû‘unu havî bulunan ‘âlem-i imkân iki kısımdır. Biri ‘âlem-i gayb ve diğeri ‘âlem-i şehâdetdir. “‘Âlem-i gayb” mâverâ-yı hiss olan “‘âlem-i ma‘nâ” ve ‘âlem-i şehâdet dâhil-i dâ‘ire-i hiss olan “‘âlem-i sûret”tir. Bi‘l-cümle efrâd-ı beşeriyyenin ittilâ‘-ı ma‘neviyyâta isti‘dâdı der-kâr ise de çok kimseler mevânî‘in haylûleti hasebiyle ‘avâlim-i gaybiyyeyi idrâk edemeyerek kâr-gâh-ı kudretin dış perdesi olan ‘âlem-i sûrette mütereddid olup kalır. Mevânî‘-i mezkûrenin a‘zam u akvâsı insânın zâhir-i vücûdunda mevcûd olan kuvâ-yı hamse-i cismâniyye ki “bâsıra”, “sâmi‘a”, “zâ‘ika”, “şâmmе”, “lâmise”den ‘ibârettir. Basîret-i kalbiyyeye mâlik olmayan sûret-perestân-ı kûteh-nazar onun cümle-i ittilâ‘âtı kuvâ-yı hamse-i mezkûrenin mahsûlü olan ma‘lûmâta münhasır idüğüne ve bunlar ise mer‘iyyât ve mâddiyâttan başka bir şey ihsâs ve idrâk edemediğine binâ‘en onlara göre ‘âlem etrâfımızı muhît olan ecsâm u eşyâdan ‘ibâret gibi görünür. Ber-muktezâ-yı hilkat havâss-i hamse-i zâhire mahsûsât-ı cüz‘iyyeyi hiss ü idrâk ile meşğûl olup serâ‘ir-i gaybiyye ve hakâ‘yık-ı rûhâniyyeyi seyr u temâşâ edemediğinden Cenâb-ı ‘Allâmu‘l-guyûb celle şânuhûttılâ‘ât-ı insâniyyeyi ikmâl için tabî‘at-ı beşerde hâlât-ı menâmı halk u icâd ile âyine-i rûhtan perde-i hissi ref ve harem-serây-ı gayba bir bâb feth eyledi ki rûh-i insânî ‘âlem-i menâmda ol bâbdan ‘âlem-i ma‘nâya duhûl eder, levh-i gaybda mevsûm mugayyebâttan müştâk olduğı ba‘zı umûra kesb-i vukûf eyler. İşte bu sûretle rûh-i insânîgâhice ‘âlem-i hâbda ‘alâyık u ‘avâyık-ı bedeniyyeden tahlîs-i girîbân edip ‘âlem-i gayba nazar ile maksûduna mutâbık veyâ gayr-ı mutâbık gûn-â-gûn şeyler rû‘yet eder ki ona “rû‘yâ” ta‘bîr olunur.

Beyit

Ervâhın inbisâtını işbâh eder ‘iyân
Seyret bu râz-ı mübhemi hengâm-ı hâbda

‘Âlem-i menâmdaki müşâhedât verâ-yı histe suver-i hayâliyyeyi câmi‘ bir ‘âlem-i misâlin vücûduna delîl-i lâmi‘ olduğı gibi görülen rû‘yâlar dahi ekseriyâ

54 “Cümle âleme âşığıım ki cümle âlem O‘ndandır. Cihânda hurremim ki cihanın hurremi O‘ndandır.” *Dîvân, Külliyyât-ı Sa‘dî, s. 577.*

vukû'ât-ı hasene veyâ seyyi'eye delâlet eylediği cihetle ma'neviyyâtın mâddiyyâta hükm ü te'siri sâbit olur ve bu münâsebetle ya'nî 'âlem-i menâmdaki mülâbese-i inkişâfât ile insânın havâss-i cismâniyye fevkinde bir idrâk-i zâtiyye-i rûhâniyyeye mâlik olduğu sübût bulur. Hakikat-i rü'yâyı ta'rîf ve tasvîre gelince İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde der ki: "İnsânın 'ilm ü ittlâ'ı iki vechile hâsıdır. Biri zâhirinde mevcûd olan sem' u basar makûlesi âlât-ı his vâsıtasıyla ve biri dahi cirm-i dimâğda merkûz vâhime ve mütehâyile gibi kuvâ-yı bâtına ile tahsîl ettiği idrâklerdir. Nefs-i nâtika-i insânî bu âlât u kuvâyı umûr-ı hissiyyede isti'mâl etmekle onlara 'ârız olan ta'b u kelâli def için tabî'at-ı insânda bir dâ'iyye halk olunmuştur ki o da 'ârıza-i nevmdir. Âlât-ı hiss u şu'ûrunistirâhat ve huzûru ancak merkez-i kalbden cirm-i dimâğa ve sâ'ir a'zâya su'ûd eden buhâr-ı latîfin zâhirden bâtına 'avd u rücû'uyla hâsıl olur. Husûsân şemsin gurûbu ve harâretin zevâliyle esnâ-yı leyde beden-i insâna messeden bürûdetin i'âniyetiyle vukû'a gelir. Bu sûretle tabî'at bürûdet-i leyli hissetmekle harâret-i garîziyye a'mâk-ı bedene meyl ü teveccüh ve zâhirden bâtına 'avd u rücû' edip nefsi-i nâtikanın matiyyesi mesâbesinde olan rûh-ı hayvânîyi hâricden dâhil-i bedene sevk eder. Bu sebebdir ki "nevm" ekser evkâta esnâ-yı leyde vâki' olur. Rûh-ı hayvânî ki buhâr-ı latîftir, havâss-i zâhireden kuvâ-yı bâtınaya rücû' ettikte nefsi-i nâtikanın havâss-i zâhire vâsıtasıyla hâsıl olan 'alâ'yık ve 'avâbıkı ber-teraf olup meşgalesine hıffet gelmekle kuvâ-yı dimâğîyyeden kuvve-i hâfızada mevcûd olan suver-i hissiyyeye mürâca'at eyler. Kuvve-i mütehâyile dahi ol sûretleri birbirine zamm u te'lif ve bi't-tefrîk ve tahlîl ile sahîfe-i hayâlde ber-terkîb tertîb eder. Ekseriyâ bu suver-i terkîbiyye nefsin hâl-i yakazada müşâhedesıyla me'nûf u mu'tâd olduğu umûr cinsinden vâki' olur ve ba'zı kere havâss-i zâhire ile hissolunan müteferrikât hiss-i müşterekte müctemî' olarak hâricden hissolunan vech üzere müşâhede kılınır ve 'âlem-i hâbda vakt olur ki rûh-ı insânî kuvâ-yı zâhire ile husûle gelen meşâgil-i hissiyeden tahallus ve tecerrüd ederek bir lahza kendi zât-ı rûhâniyyesine mahsûs idrâk-i ma'nevî ile 'avâlim-i gaybiyyeyi müşâhede muvaffak olur. Bilâ-vâsita idrâk-i zâtiyyesiyle 'âlem-i ervâhtan ahz ettiği mugayyebâtı kuvve-i mütehâyileye 'arz edip mütehâyile dahi ol ma'nâları yâhakîkati üzere nakş u tasvîr veyâhûd ol ma'nâya münâsib bir kâlıba sebk u ifrâğ ile tahayyül eyler. Eğer ahz olunan ma'nânın 'aynını resm ü tasvîr ederse ol rü'yâta'birden müstağnîdir, nasıl görülmüş ise öylece zuhûra gelir ve 'aynını resm ü tasvîrdan 'âciz olup da ona müşâbih bir sûrete ifrâ' eyler ise ol vâki'a ta'bire muhtâc olur. Ekseriyâ uykuda karmakarışık görülen şeyler havâss-i zâhire vâsıtasıyla hâl-i ya-

kazada hâricden dâhile mevrûd ve kuvve-i hâfızada mahzûn ve mevcûd olan suver-i hissiyyede kuvve-i mütehayyilenin terkîb u tahlîl ile tasarrufâtından ‘ibârettir. O misillu hayâlât-ı kâzibeye adgâs ü ahlâm denilir.

‘Âlem-i menâmda mer’î olan vâkı’alar bu zikrolunan üç mertebe üzere vâkı’ olduğunu Sultân-ı Enbiyâ ‘aleyhi efdalü’t-tehâyâ hazretlerinden rivâyet kılınan hadîs-i sahîh dahi te’yîd eder. Zîrâ sâhib-i sa’âdet Efendimiz’den mervîdir ki rü’yâ üç nev’dir: “Bir nev’i bi’z-zât Cenâb-ı Hakk’ın ilhâmıyla ve bir nev’i melek vâsıtasıyla ve bir nev’i şeytânın ilkâsıyla hâsıldır.” diye buyurdıkları kelâm-ı nebevî zikrolunan merâtibe işârettir.

Hafî olmaya ki rü’yâ nefsi-i insâna mahsûs olup kâffe-i efrâd-ı benî Âdem’in tabî’atlarında mevcûd ise de insân istediği vakitte murâd ettiği husûsu ‘âlem-i menâmda rü’yet ve müşâhedeye kâdir değildir. Belki rûh-ı insânî kendinin yâşey’-i âharın ahvâlini bilmek için taraf-ı gayba müteveccih oldukta lutf-ı Bârî ve ‘avn-ı ilâhî mukârenetle ol şeyin hakîkati ve teveccüh ettiği emrin keyfiyeti munazzama-i gaybdan levh-i nefse mün’akis ve münkeşif olur. Eşhâs-ı beşerden herkes ‘âlem-i menâmda nice vâkı’alar görür ki hâl-i yakazada zâhir oldukta nefsi-i nâtıkânın esnâ-yı nevmde mugayyebâta vâkıf olduğuna kat’iyyen cezmeder. Mâdâm ki ‘âlem-i hâbda nefsi için gayba vukûf câ’iz ola, sâ’ir vakitte dahi tarîk-i âhar ile nefsi-i nâtıka için mugayyebâta vusûlün imkânı tasdîk olunur. Zîrâ nevm ü yakaza esnâlarında gaybı idrâk eden ancak nefsi-i vâhidedir. Hakîkat-i insân ise ondan ya’nî nefsi-i nâtıkadan ‘ibâret olup asl u hilkatinde mevcûd olan hâssa-i tabî’iyyesi ve isti’dâd-ı zâtıyyesi her hâlde dâ’im ve bâkîdir.

Fahr-i ‘Âlem sallallâhu te’âlâ ‘aleyhi ve sellem hazretleri rü’yâyı mübeşşirâtan ‘addedip buyurdular ki; ⁵⁵ *إِلَّا الْمُبَشِّرَاتُ* ya’nî silsile-i nübüvvetin mahtûm ve münkatı’ olduğuna bi’l-îmâ ‘asr-ı sa’âdetlerinde ve ondan sonra beyne’l-enâm âsâr-ı nübüvvetten ma’dûd olmağa sâlih bir nesne kalmadı, illâ ancak mübeşşirât bâkî kaldı deyü ümmet-i merhûmelerini tebşîr ettiler.

Meclis-i nebevîde hâzır bulunan sahâbe-i kirâm; “Yâ Resûlallâh, mübeşşirât nedir?” deyü istifâsâr ettiklerinde; “Mübeşşirât ol vâkı’a mutâbık rü’yâ-yı sâdıkadır ki onu bir mütedeyyin sâlih kimse kendi için veyâ Müslim-i âhar ol kimesne için göre.” deyü tefsîr ve îzâh buyurdular. Bu tefsîr ve îzâha nazaran müşâhede-i mübeşşirât diyânet ü istikâmet ve salâh u safvet erbâbına mahsûs olup yoksa herze-hârân-ı fisk u fesâdın ‘âlem-i menâmda göreceği şeyler adgâs ü ahlâm derecesini

55 Buhârî, “Ta’bîr”, 5.

tecâvüz edemez. Onun için târe-derûnân-ı ma'siyet ekseriyâ esnâ-yı hâbda mahûf ve müşevveş birtakım evhâm ve hayâlât ile mu'azzeb olurlar.

Vâkı'â efrâd-ı beşerden her şahsın istifâza-i gaybiyyeye kâbiliyyeti müsellemdir, fakat suverin in'ikâsı merâyâ-yı musaffâya tekâbüle ile meşrût olduğu gibi inbâ'ât-ı gaybiyyenin tevârüd ü te'âküsü dahi kalb ve vicdânın nezâhet ü selâmet ve letâfet ü 'ulviyyetine göre vâkı'dir. Binâ'en-'alâ-zâlik esrâr-ı mübeşşirâtı envâr-ı îmân u 'irfân ile tenvîr-i derûn ederek Cenâb-ı Hakk'a münîb u müteveccih olan asfiyâ-yı mü'minîn bilir. Âlem-i menâmda onlar mübeşşer ve mütebeşşir olur.

Fî nefsi'l-emr mugayyebâta ıttilâ' insânın havâss-ı rûhâniyyesinden olmağla tarîk-i zühd ü riyâzete sülûk edenlerin ekserîsi kendilerinde nice nice mükâşefât-ı 'acîbe görmüşlerdir. Hattâ öyle murtâzîn ve metrûhîn vardır ki onların 'indinde 'âdetâ nevmin yakazadan ve yakazanın nevmden hiçbir farkı yoktur.

[9] LÂYİHA

Sivâ-yı Hak veyâhûd semâ-yı ‘âlem ile makûlun-‘aleyh olan şey ki nihân u ‘iyân bi’l-cümle nüfûs u ervâh ve ecsâm u ecrâm-ı lâ-yetenâhiyyeyi hâvî bulunan fezâ-yı imkândır. ‘Ukalâ-yı benî Âdem onun ya’nî bu cihân-ı ‘acâyib-‘unvânın Cenâb-ı Hakk’a ta’alluku nisbetinde ihtilâf edip kimisi “Hak ‘âlemin ‘aynı” ve kimisi “gayrıdır” demiş ve birtakımı “Hak ‘âlemin ne dâhilinde, ne hâricindedir, kâffe-i cihândan münezzeh olduğu hâlde her yerde hâzır ve nâzırdır.” diyerek nefy u isbât arasında bir meslek-i ‘acîb ihtiyâr etmiş ve ba’zıları tahsîs ederek Hakk’ın ‘arş-ı â’lâda olup dâhil-i ‘âlem idüğine kâ’il olmuş ve bir güruh “Hak‘âlemin hâricindedir, kuvve-i ihâta-i ezeliyyesiyle eb’âd-ı kâ’inâtı muhîttir.” deyü i’tikâd eylemiştir.

Tavr-ı ‘akâ’idde daha nice nice ârâ vü ehvâ tahaddüs etmiş ise de akvâl-i mezkûre cümlesinin eşher ü akvâsı ve belki asl u esâsıdır. Vücûd-ı Mutlak’ın vüs’at ü saltanatı her türlü tasavvurâta müsâ’id olmağla ihtilâf-ı ‘akâ’ide diyecek yok ise de yanlış bellemek nekâyis-i ‘akliyyededir. Zîrâ neş’e-i insâniyyeden murâd tas-hîh-i fikr ü nazarla tahsîl-i ‘irfân ederek sermâye-i reşâd u sedâda mâlik olmaktır. Hakikat-i tevhide vâkıf olan ‘âriflerin ‘indinde müsellemdir ki bu mebhaste ehl-i şuhûdun re’y ü beyânından mâ-‘adâsı şeytân-ı vehm ü hayâlin iğvâsıdır.

Kümmelîn-i ehl-i şuhûda göre sivâ-yı Hak için vücûd yoktur. Eğer hükm-i ‘aklî ile bir ma’nâ-yı sivâ tasavvur olunmak lâzım gelse o ma’nâ-yı sivâ suver-i ma’lûmât-ı Hak olan a’yânın ta’ayyünâtıdır. Suver-i ma’lûmât-ı Hak olan a’yânın ta’ayyünâtıyla ta’addüd eden vücûd-ı izâfiye i’tibâr olursa ona sivâ-yı Hak veyâhûd semâ-yı ‘âlem tesmiye olunur. İşte şu i’tibâr ile sivâ-yı Hak denilen ‘âlemin Vücûd-ı Mutlak olan Hakk’a nisbeti zıllın şahsa nisbeti kabîlindedir. Ya’nî zıll kendi nefsinde ma’dûm olup şahsın vücûduyla mevcûd olduğu gibi sivâ-yı Hak ve müsemmâ-yı ‘âlem dahi kendi nefsinde ma’dûm, Hakk’ın vücûduyla mevcûddur.

Şübhe yoktur ki zıll bi-zâtihî kâ’im değil şahsa tâbîdir. Zıll-i Hak olan ‘âlem dahi bi-zâtihî kâ’im olmayıp vücûd-ı Hak ile kâ’im ve dâ’imdir. Buma’nâca ya’nî vücûd-ı Hak’tan müfâz olup ona muzâf olduğu haysiyyetle ‘âleme sivâ-yı Hak denilir ve illâ vücûd-ı Hakk’ın ‘aynı olan hakikat-i vâhidedir.

Zıllın zuhûru “mahall”in vücûdunu iktizâ eder, ya’nî “mahall” mevcûd olmadıkça zıll zâhir olmaz. Zıllın zuhûru mahâllin vücûduyla meşrût olduğu gibi envâr-ı tecelliyyâta dahi a’yân-ı mümkünât medâr-ı zuhûr olup “‘âlem” Vücûd-ı Mutlak’ın ta’ayyün ve tecellisinden a’yân-ı mümkünâtta zâhir olmuştur. Mahall-i in’ikâs ol-

mamış olsaydı zıllın zuhûru kâbil olamayıp mensûb olduğu şahısta bi'l-kuvve kalırdı. Zıll-i ilâhînin dahi mahall-i zuhûru olan a'yân-ı mümkünâta bi'l-farz 'adem takdır olunsa 'âlem-i mahsûs olmazdı. Nüvâtta şecerenin ve şecerede semerenin indimâc u indirâcı gibi Zât-ı Bârî de mektûm ve mahfî olarak kuvvede kalır idi. Vaktâ ki Zât-ı Bârî a'yân-ı mümkünâta bi't-tecellî zıll-i nûr vücûd-ı 'ilm-i zâtıyyede sâbit olan hakâyık-ı ezeliyye üzere inbisât ve imtidâd ederek suver-i kevnıyye sâha-i şuhûda geldi, 'âlem denilen vücûd-ı izâfî ta'ayyün edip her zerre 'ayn-ı sâbitesini iktizâsınca mazhar-ı tecellî olarak temeyyüz eyledi, cihân-ı vahdet nukûş-i kesret içinde kaldı. Nitekim cenâb-ı Mevlânâ bu me'ânîye işâretle *Mesnevî-i Şerîf*lerinde;

چونک بی رنگی اسیر رنگ شد
موسیقی با موسیقی در جنگ شد⁵⁶

buyurmuşlardır. Temsilât-ı 'urefâya nazaran nukûş-ı kesretin cûş u hurûşu bahrin telâtumuyla emvâcın hudûsuna şebîh olup her ne kadar sûret-i zâhirede emvâc bir ism-i hâs iktisâbıyla ma'nâ-yı gayriyyeti işrâb eder ise de hakikat-i müsemmâsı bahrdır.

Biz şu lâyihamızda ilâ-âhîrihî *Füsûsu'l-Hikem*'de dekâyık-tırâz-ı ihtivâ olan temsilât ve tahkîkâtı hulâsa edeceğiz. Şöyle ki; ziyâ-yı şemsin eşhâs u ecsâm üzere tebâ'ud-ı imtidâdı katında zâhir olan zilâl-i sevâda mâ'il olduğu gibi nûr-ı vücûd-dan a'yân-ı mümkünât dahi ba'id olduğundan nûr-ı vücûd a'yân-ı mümkünât üzere mümtedd oldukta a'yânın zulmet-i 'ademiyyeti nûr-ı vücûda 'aksetmekle nûriyyet vücûd-ı sevâda mâ'il olur. Binâ'en-'aleyh vücûd-ı izâfiden sevâd-ı gaybiyyet-i a'yân zâhir ve nûr-ı Vücûd-ı Mutlak bâtın olmağla ta'ayyün-i zulmâniyyede muhtecîb olanlar zevâhir-i mevcûdâtтан başka bir şey göremezler. Onların efâzılı katında Hak mâ'kûl ve mevhûmdur ammâ hucb-i ta'ayyünât-ı zulmâniyyeyi hark eden ehl-i Hak vâhid olan vücûd-ı Hakk'ı şu'ûn-ı gaybiyye ve suver-i kevnıyyede müşâhede ederler. Belki 'ayne'l-yakîn nûr-ı Hakk'ı zulmet-i halkta ve zulmet-i halkı nûr-ı vücûd-ı Hak'ta görürler.

Zulmet-i halk nûr-ı vücûd-ı Hakk'a olan bu'diyyetten neş'et eder. Cibâli görmez misin ki basar-ı nazardan uzaklaştıkça siyâh görünür. Kezâlik semânın reng-i mâ'ide görünmesi fi haddi zâtihî semânın ezrak olmasından değildir, bu'dun te'sî-

56 "Çünkü bi-rengi esîr-i reng olur/İki Mûsâda cidâl u ceng olur" (Renksizlik renge esîr olunca, İki Musâ arasında savaşma olur) *Mesnevî-i Şerîf: Manzum Nahîfî Tercümesi, (Aslı ve Sâdeleştirilmişiyile)*, c. I, s. 98.

rinden ötürü basar-ı nâzırda ezrak müşâhede olunur. Çünkü bu'd dâ'imâ ecsâm-ı gayr-ı neyyirede levni iktizâ ve ecsâm-ı neyyireye sığırı i'tâ eder. Meselâ güneş küre-i arza nisbetle hâric-i ez-tahmîn kebîr olduğu hâlde bir kalkan cirmi kadar mer'îdir. Güneşin böyle küçük görünmesi bu'dun ecsâm-ı neyyireyi sığırı i'tâ etmesinden nâşîdir. Şu hâlde bu'dun iki te'siri olup biri denk ve diğeri mikdârdır. Zıll-i ilâhî ki vücûd-ı izâfiden 'ibâret olan 'âlemdir; bu'd-i 'âdemde a'yân-ı sâbite üzere imtidâd ederek onlarla mukayyed olup Vücûd-ı Mutlak'tan tebâ'ud eylemiş olduğundan rü'yette muzlim, sûrette sağîrdır. Zıllın vücûdu zât-ı zî-zıllin vücûduna delîl olduğu gibi zıll-i ilâhî olan 'âlem dahi Zât-ı Bârî'ye delîl olmağla nûr-ı vücûd-ı Hak mezâhir-i kevnîyyede ne kadar zâhir olmuş ise ol kadar bilinir, yoksa hakikat ü hüviyeti haysiyyetiyle bilinemez. Bu takdîrce Hak min-vechin ma'lûm ve min-vechin mechûldür. Ya'nî 'âlem Hakk'ın zilli olup mukayyedâta zuhûru cihetiyle bize ma'lûm olur. 'Ale'l-ıtlâk teceliyyâta lâ-yetenâhîsi hasebiyle mechûl kalır. Zirâ bu mertebe zât-ı ehadiyyete mahsûs olan mertebe-i lâ-ta'ayyündür ki Hak bu mertebede hüviyet-i mutlaka-i zâtiyyesiyle kâ'im olup 'âleminden ganîdir. Şu cihetle ya'nî ıtlâk-ı zâtiyyesi i'tibâriyle Hak idrâk olunamaz, nûr-ı vücûdun a'yân-ı mümkünâtta zuhûr u imtidâdı kadar idrâk olunur.

Nasıl ki nûr-ı Vücûd-ı Mutlak bi-hasebî'z-zuhûr i'tibârât-ı mezâhir ile mahdûd ve mukayyed olmuş ise 'ilm-i beşer dahi onu idrâkte merâtib ile mahdûd ve mukayyed olmuştur. Meselâ ta'ayyünât ve keserâta hasr-ı nazar edenler yalnız halkı görürler ve ol kimseler ki sûret-i 'âlemden mütecellî olan vücûd-ı Ehadî'yi müşâhede ederler, mücerred vech-i Hakk'ı görmüş olurlar. Ve bir âdem ki halk ile Hakk'ı mütelâzım ve müşterek müşâhede eyler, hakikat-i vâhideyi zü'l-vecheyn olarak görür. Ve şol kâmiller ki cemî'-i keserâti hakikat-i vâhide müşâhede eder, nisbet ü izâfet ile mütekessir olan sırr-ı ehadiyyete ârif olur, hakk-ı ma'rifet ile Hakk'ı bilir.

Ehl-i tasavvuf ıstılâhınca halkı Hak'ta müşâhede edenler fenâ ile cem' makâmında hâl sâhibidir. Hakk'ı halkta görenler bekâ ba'de'l-fenâ ve fark ba'de'l-cem' makâmında kâmilü's-şuhûd olan evliyâ'ullâhtır. Şu inkisâma nazaran Hak'tan gâfil olup halk ile meşgûl olanlar hiss-i 'âdiye tecâvüz edemeyen hiç makûlesinden ma'dûd kalır.

⁵⁷ ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَائِمًا﴾ âyet-i kerîmesinde Cenâb-ı Rabb-i 'İzzet, Hazret-i Peygamber'e hitâben buyurur: "Rabbine nazar etmez misin ki a'yân-ı mümkünât üzere memdûd olan nûr-ı vücûdu nasıl meddeyledi." Ya'nî

suver-i 'âlemde ve 'âlemin a'yânında nice tecellî kıldı? Eğer onun meşîyyeti tecellî edeydi ol zıll-i memdûdu sâkin ederdi; ya'nî onu izhâr etmek için mümkinâta tecellî etmez idi, 'âlem-i mekâmin gayb u 'ademde kalırdı.

Şübhe yoktur ki ziyâ-yı şems münbasıt olmadıkça zılâl-i vücûdî zâhir olmaz. Nitekim leyle-i muzlimede bir şahıs kâ'im olsa onun zıllı görülmez. Zılâlin ta'ayyünü ziyâyâ mütevakıf olduğu gibi zıll-i ilâhî olan 'âlemin zuhûra gelmesine dahi 'illet-i mûcibe nûr-ı tecellîdir. Her ne vakit nûr-ı tecellî-i ilâhî aslına rücû' edip mütekallis olsa zıll-i 'âlem dahi makbûz ve münkâtı' olup Hak onu kabz-ı yesîr ile kabz eder.

چو سلطان عزت علم بر کشد
جهان سر بجیب عدم در کشد⁵⁸

İşte çâr-tâk-ı cihân nasıl ki Hakk'ın ism-i zâhiri olan nûrun tecellîsiyle nümâyân olmuş ise meşîyyet-i ilâhiyye ta'alluk ettiği ânda bu nûr-ı tecellî-i zât, zât-ı Hakk'a rücû' ederek 'âlem-i zulmet-âbâd 'ademde bî-nâm u bî-nişân kalır. ⁵⁹ «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» sırrı zuhûra gelir. Lisân-ı ehlullâhta kıyâmet-i kübrâ, ism-i zâhirin hükmü ism-i bâtına intikâl ederek suver-i şuhûdiyyenin mahv ü izmihlâliyle hakâyık-ı gaybiyyenin isbât ve inkişâfından 'ibârettir.

Nazar-ı ehl-i hakîkatte nûr-ı vücûd-ı Hak min-vechin 'âlemin 'aynı ve min-vechin 'âlemin gayrıdır. Umûr-ı müsellemedendir ki nûr dâ'imâ mün'akis olduğu zücâcın levniyle mütelevvin olur; ya'nî zücâce eğer sâf ve şeffâf olursa nûr dahi sâf ve şeffâf ve eğer mükedder ise mükedder olarak görünür. Kezâlik zücâce ahmer veyâ ahdar bulunur ise nûr dahi o şekilde müşâhede kılınır. Nitekim şu'â'-ı şemsin in'ikâsâtı bu müdde'âyı tenvîr eder. Görmez misin ki şu'â'-ı şems ecsâm u eşyânın elvân u eşkâliyle televvün ve teşekkül eder. Şu hâlde nûrun bi-hasebî'l-mahal zuhûra gelen televvünât ve teşekkülâtına bakıp da sen nûru "kırmızı veyâhûd yeşildir" der isen, sâdıksın; zîrâ şahidin histir ve eğer sen "nûr gayr-ı mütelevvindir" der isen yine sâdıksın; zîrâ delilin nazar-ı 'aklıdır. Şu kadar var ki bu bâbda hissin şehâdeti galat ve 'aklın delâleti sahihtir. Çünkü hakîkatte nûr zî-levn değil bî-rengdir. Mahallin sibgate isti'dâdı her ne ise ona boyanır, o sûret üzere görünür. Envâr-ı tecellî dahi bi-'aynihî bunun gibidir. Ya'nî mahal münâsebetiyle zâhir olup mezâhirin elvân u eşkâliyle mütelevvin ve müteşekkil olur ise de her nev' levn ü şekilden mücerred

58 "İzzet Sultanı (Allah) âlem çekince, cihan yokluk diyarına yönelir." Yani Mutlak varlık zuhûr edince, diğer varlıklar yokluk âlemine çekilirler. "Bostan", *Külliyât-ı Sa'dî*, s. 393.

59 "...O'nun zâtından başka her şey helak olucudur..." [Kasas 25/88]

ve münezzehtir. Binâ'en-'aleyh a'yân-ı mümkinâtta zuhûr u ta'ayyünü i'tibâriyle "Hak" 'âlemin 'aynı ve suverin ta'addüdât ve ihtilâfâtı hasebiyle 'âlem onun gayrıdır; zîrâ Hak müte'addid ve muhtelif değildir. Ta'addüdât ve ihtilâfât mezâhirin icâbâtıdır. Eğerçi nûr-ı vücûd-ı Hak mutlak olduğu hâlde bi-hasebi'z-zuhûr mukayyed olarak mezâhirin ta'addüdât ve ihtilâfâtıyla müte'addid ve muhtelif olmuş ise de Zât-ı Hak ehadiyyet-i 'ayniyye-i lâ-yezeliyyesiyle kâ'im olan hakikat-i vâhidedir, aslâ ta'addüd ü tahallûf ve tebeddül ü tahavvül eylemez.

Havâss-ı 'urefâ "âlem hayâl içre hayâldir" derler, çünkü istilâh-ı asfiyâda mir'ât-ı 'ilm-i ilâhîde zâhir olan suver-i a'yâna "hayâl-i evvel" ve mir'ât-ı a'yânda zuhûra gelen suver-i ekvâna "hayâl-i sâni" denilir. Ya'nî vücûd-ı hakikî "Hakk"a, vücûd-ı izâfî 'âleme mahsûs ve muhtass olmağla a'yân u ekvân için nisbet-i ittisâliyyeden gayrı vücûd olmadığına nazaran "hayâl" ta'bîr olunur.

Şu mezâyâyı mütefattın olan 'urefâ-yı hakâ'ik-âşinâ;

Beyit

كُلُّ مَا فِي الْكُونِ وَهُمْ أَوْ خِيَالُ
أَوْ عُكُوسٌ فِي الْمَرَايَا أَوْ ظِلَالُ
چيست آدم كه عكس نور لم يزل
چيست عالم كه موج بحر لا يزال⁶⁰

demişlerdir. Fakat onların "âlem mevhûm u muhayyeldir" demesi başka, 'ulemâyı 'avâmın tevehhüm ü tahayyülü başkadır. Zîrâ 'ulemâyı 'avâm "Âlem fi nefsi'l-emr Hak'tan hâric, kendi nefsiyle kâ'im, Haküzere emri zâ'ididir." gibi bir ma'nâ tevehhüm ve tahayyül ederler. Bu ise ehl-i hakikat 'indinde şirk-i 'azîmdir.

Vâkı'â 'ulemâ-i ehl-i hakikat dahi Hakk'ın zuhûr u ta'ayyünüyle 'âlemin tahaddüs ve tekevün etmesinde bir hükm-i gayriyyet tahayyül olunmağla "Âlem sivâ-yı Hak'tır." derler lâkin bunun me'âli zilliyetle müfesser idüğüne ve şübhe yoktur ki zilâl mensûb olduğu eşhâsın vücûdundan başka bir vücûd-ı zâtîyi mâlik olmadığına binâ'en her "zill" şahsın 'aynı olup gayrı olmadığı gibi zill-i nûr-ı Vücûd-ı Mutlak olan 'âlem dahi Hakk'ın 'aynıdır, gayrı değildir.

Beyit

حديث مشكل و سريست معلق
كه در كون و مكان كس نيست جز حق⁶¹

60 Bu kâinattaki her şey evhâm veyâ hayâl yahut da görünürdeki akisler veyâ gölgedir. İnsan lem yezel nûrunun aksî, âlem lâ yezel denizinin dalgasıdır. *Divân-ı Kâmil-i Câmi*, s. 497.

61 "Kevn ü mekânda Hakk'tan başka kimsenin olmadığı, müşkil bir söz ve muğlak bir sırdır."

[10] LÂYİHA

‘Urefânın gâyeti vahdet-i Hakk’a ‘ârif olup onunla tahakkuk etmektir, fakat vahdet-i vücûd için merâtib-i selâse sâbit olduğundan bu merâtib-i selâse-i asliyye bilinmedikçe vahdetin hükm ü hakîkati anlaşılabilir. Merâtib-i mezkûrenin evvelkisi “ehadiyyet”, ikincisi “ulûhiyyet”, üçüncüsü “rubûbiyyet” tir. Mertebe-i ehadiyyet; vahdet-i zât ile mu‘aven olan makâm-ı lâ-[ye]te‘ayyendir ki onda Hak gınâ-yı mutlak ile kâ’imdir. Bu makâmda bi’l-cümle nu‘ût u sıfât ve neseb ü izâfât müstehlik olup Cenâb-ı Bârî’den gayrı bir şey yoktur, zât-ı Hak her ne ise O’dur.

“Mertebe-i ulûhiyyet” vahdet-i esmâ ile müfesser olan ta‘ayyün-i evvel makâmıdır ki merâtib-i zuhûrun birinci derecesi olmak mülâbesesiyle ta‘ayyün-i evvel denilmiştir. Zîrâ bu makâmda Hak nu‘ût u sıfât ve neseb ü izâfât ile müte‘ayyin ve mütecellî olmuştur. “Mertebe-i rubûbiyyet” irâdât-ı Rabbâniyye ve îcâbât-ı imkâniyyeyi şâmil olan ta‘ayyün-i sâni makâmıdır ki vahdet-i ef‘âl ile yâd olunur.

Vaktâ ki ta‘ayyün-i evvel zât-ı ehadiyyenin muhabbet-i ezeliyyesi ve bi’l-kuvve serâ’ir-i şu‘ûn-i ayniyye ve hakâik-i ‘ilmiyyenin te’sîrât-ı mütekâbile-i asliyyesi hükmünce sûret-i ulûhiyyet üzere müte‘ayyin olup şiddet-i nûr-ı zuhûru hasebiyle Hak bânî ve ‘âlem zâhir olduysa nisbet-i ilâhiyye ve izâfât-ı kevniyyenin keserâtından ta‘ayyün-i sâni cihet-i vücûb ve imkânı câmi‘ olarak sûret-i rubûbiyyet takarrur eyledi.

Cihet-i vücûb-i esmâ vü sıfât-ı Samedâniyye’yi ve cihet-i imkân-ı letâ’if-i rûhâniyye ve kesâ’if-i cismâniyyeyi müstemil olan iki kavş-ı vücûddur ki biri âharsız tasavvur olunamaz. Kavseyn-i mezkûreynin mâbeyni dahi mültekiyyü’t-arafeyn ve mecma‘ul-bahreyn olan mertebe-i “kâbe kavseyn” dir. Bu mertebe hakikat-i Muhammediyye’nin müte‘ayyin olduğu makâmıdır ki kemâl-i insânî ona vusûlden ‘ibârettir.

Ta‘ayyün-i evvel, gayb-ı mutlakın ve ta‘ayyün-i sâni, ta‘ayyün-i evvelin şatr-ı bânîsinden zuhûra gelerek Cenâb-ı Hak sûret-i ulûhiyyet ve rubûbiyyette mütecellî olmuş ve ulûhiyyet ve rubûbiyyet, me’lûhiyyet ve merbûbiyyeti müstevcib ve müstelzim bulunmuş idüğüne binâen itibârât-ı mezâhir ile esmâ ve sıfâtın izhâr-ı ahkâm ü âsârı tecelliyyât-ı ehadiyye ve isti’dâdât-ı gayr-ı mec‘ûle-i evveliyyenin mukteziyyât-ı ezeliyyesinden olmağla ‘ilm-i ilâhîde mündemic olan me‘ânî-i asliyyenin kavâlib-i elfâza dökülerek kelimât-ı kudret-âyât-ı Sübhâniyye’nin intişârı iktizâ eylemiştir. Bu sûretle hurûf-ı ‘âliyyât-ı vücûd sutûr-ı sâfilât-ı şuhûda nüzûl

ederek ⁶² ﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي﴾ hükm-i ‘âlîsınca bihâr-ı hakâ’ik-nisâr-ı vücûb sevâhil-i imkâna bir mertebe le’âlî-feşân-ı gaybül-guyûb olmuştur ki el’ân hazâ’in-i kevn ü mekân onunla mâl-â-mâldir. Zîrâ telâtum-i suver temevvüc-i bahr-ima’nâya dâlldir. Fi’l-hakîka ta’ayyünât-ı şuhû-diyye vücûd-ı Hakk’a delîl ise de sivâ-yı Hak denilen ‘âlem, Vücûd-ı Mutlak’ın zill-i nûr-ı zuhûru olup vücûd-ı Hak’tan gayrı bir vücûd-ı müstakil ile mevcûd olmadığından Hakk’ın vücûduna delâlet edecek yine Hakk’ın kendi vücûdudur.

Bu takdîrce ya’nî hakîkatte Hak’tan başka vücûd olmayıp Hakk’ın vücûdu kendi vücûduna delîl olunca esmâ’ullâh için iki medlûl sâbit olur: Biri zât ve diğeri sıfattır. Zât bi’l-hâssa kendi hüviyyet-i mutlaka-i külliyyesiyle müteferrid olan vücûd-ı mahz-ı ilâhîdir ki ‘âlemînden ganîdir. Zât-ı ehadiyyenin ‘âlemînden gınâsı keserât-ı nesebiyye ve hazerât-ı esmâ’iyeden istiğnâsıdır. Sıfat şol şeydir ki her isim onunla ism-i âhardan mümtâz ve münfasıl olur, fakat esmânın imtiyâz u infisâli makâm-ı ehadiyyette tasavvur olunamaz. Çünkü bu makâmda kâffe-i esmâ vü evsâf müstehlik olmağla berâber bir ism-i âhardan kesb-i imtiyâz u infisâl edemez. Esmânın imtiyâz u infisâli Hazret-i ulûhiyyete mahsûstur. Zîrâ esmâ-i mütekâbile ve sıfât-ı müt’eaddidenin butûnu haysiyyetiyle onun havâss-ı lâzimesinin mecmû’undan hâsıl olan sûret-i ma’kûle sûret-i ilâhiyyedir ki sûret-i ‘âlem üzere zâhirdir.

Makâm-ı ehadiyyette her isim ve sıfat diğerrinin ‘aynı olduğu gibi makâm-ı ulûhiyyette dahi her isim ve sıfat diğerrinin gayrıdır. Meselâ makâm-ı ehadiyye-i zâtiyyede ism-i Gafûr’un ism-i Müntakim’den ve ism-i Zâhir’in ism-i Bâtın’dan hiçbir farkı yoktur. Çünkü vahdet-i zât mukâbil-i kesret olmadığından onda esmâ vü sıfâtın temeyyüz ve ta’ayyünü mümkün değildir. Ammâ makâm-ı ulûhiyyet ki ‘inde’s-sûfiyye Hazret-i vâhidiyyetle anılır; şu makâmdaki vahdet mukâbil-i kesret olmağla bunda bi’l-cümle esmâ, imtiyâzât-ı husûsiyyeleri ile mümtâz ve munfasıl olarak her isim kendi mukteziyyâtı her ne ise onunla temeyyüz ve ta’ayyün eylemiştir.

Ez-cümle ism-i Hâlık îcâd ile, ism-i Râzık irzâk ile, ism-i Zâhir izhâr ile meşgûl ve mukayyed olduğu gibi ilâhın me’lûhsuz tahakkuku muhâl olduğundan merâtib-i esmâ mezâhir-i ekvânî îcâb ederek ⁶³ ﴿فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ﴾ nass-ı celîlince envâr-ı cemâl-i ilâhî mecâlî-i mümkinâta bi’l-asâle vücûh-ârâ-yı vuzûh olmuş

62 “De ki: Eğer Rabbinin sözlerini yazmak için deniz mürekkep olsaydı, kesinlikle Rabbinin sözleri tükenmeden deniz tükenirdi...” [Kehf 18/109]

63 “...Her nereye dönerseniz vech-i ilahî oradadır...” [Bakara 2/115]

ve 'âlem onun in'ikâsât-ı tecelliyyâtıyla bi't-tab'iyye sûret-i zilliyet ve 'ademiyyet üzere zuhûra gelmiş olmağla Hak maksûdun-bi'z-zât ve müstenidün-'aleyhtir. Halk ona muhtâc ve münfakirdir. Halkın Hakk'a ihtiyâc u iftikârî mürebbî-i 'âlem olan esmâ-i ilâhiyyenin muktezâ-yı ahkâm u âsârı olup min-ciheti'r-rubûbiyye Hak muhtâcun-ileyh ise de muhtâcun-ileyh olan şey hâricde muhtâcsız ta'ayyünedemez. Binâ'en-'aleyh Hak ve ehadiyyet i'tibâriyle ya'nî makâm-ı ulûhiyyette ta'ayyün ü tecellîsi mülâbesesiyle 'âleminden ganî olamaz. Herhâlde Hak halkı ve halk Hakk'ı muktezî ve müsted'î olmağla ne ulûhiyyet halktan, ne halk makâm-ı ulûhiyyetten ayrılabilir. Şu kadar var ki zât-ı ilâhî vücûd-ı 'aynî ve hakîkî ile kadîm ve bâkî ve sivâ-yı Hak olan 'âlem vücûd-ı izâfî ve hayâlî ile muttasîf olup hâdis ü fânîdir.

Beyit

Nümûd-ı hestî-i mevhûmdur ten anladığım
Vücûd mahz-ı 'ademdir hemân ben anladığım

El-hâsıl kıdem ve bekâ Hakk'ın ve hudûs ü fenâ halkın şânından olmağla biz doğarız, biz doğururuz, biz ölürüz, biz birbirimize küfüvvü mu'âdil oluruz. Hak doğmaz, ölmez, ne bir şeye mümâsil, ne bir şey O'na küfüvv ü mu'âdil olur. Sure-i İhlâs'a nazar et ki sahâ'if-i kevn ü mekâna sıkışmayıp vahdet-i ilâhiyyeyi beş altı sözle nasıl tasvîr eylemiştir. ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ ya'nî Hak Celle ve 'Alâ cenâb-ı Peygamber'e buyurur: "Yâ Muhammed, su'âl edenlere haber ver ki vücûd-ı Hak hüviyyet-i zâtıyyesi haysiyyetiyle Ehad'dır, gayrdan ganîdir. ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ ya'nî Samedâniyyet i'tibâriyle Hak Vâhiddir, ulûhiyyet ve rubûbiyyet üzere mütecellîdir. Havâyic de muhtâc-ı ilâhîdir. ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ ya'nî zât-ı Hak musâhabet ve müşâreketten münezzeh olmağla ne vâlid, ne mevlûddur, ne bir ehad ona küfüvv olur. Zirâ hüviyyet-i vâcibesi bizim hüviyyât-ı mümkünemizden veledi intâc etmekle mukaddime veyâ mütevellid olup da vücûdda netîce şekline girmek nümâyîşinden 'âlî ve şebîh u nazîri olmak âlâyîşinden mukaddes ve müte'âlidir."

[11] LÂYİHA

Erbâb-ı vukûfa ma'lûm olduğu üzere ehl-i vahdet iki tâ'ifedir. Biri (همه اوست) ve diğeri (همه از اوست) diyen takımdır. "Heme üst" diyenlerin 'inde vüçûd birdir, o dahi Vâcibü'l-Vücûd olan Hudâ'nın vüçûdudur. Hudâ'nın vüçûdundan gayrı vüçûd yoktur. Her ne ki mevcûd ise Vâcibü'l-Vücûd'dur. "Heme ez-üst" diyenlere göre vüçûd iki kısımdır; biri vâcib ve diğeri mümkündür. Vücûd-ı vâcib hakîkî ve vüçûd-ı mümkün zillî ve hayâlîdir. Bu takdîrce 'âlem âyînelerde mün'âkis olan suver-i misâliyye gibi şöyle bir nümâyışten 'ibâret olduğuna ve nazar-ı im'ân ile bakılsa âyînelerdeki suver-i misâliyye nâzırın vüçûduyla kâ'im olup 'aks-i mevhumdan başka bir şey görülemeyeceğine binâ'en hakikat-i mes'ele yine "heme üst" diyenlerin sözünde kalır.

Lâkin "heme ez-üst" demek tefhîm ve tefehhümce daha elverişli olduğundan ekserî erbâb-ı şühûd bu ta'bîri ihtiyâr u iltizâm etmişlerdir.

Hafî olmaya ki 'al'l-'umûm ekâbir-i sûfiyye 'inde heyûlâ-yı ekvân olan a'yân-ı sâbite; mir'ât-ı vüçûd-ı Hak ve meclâ-yı esmâ ve sıfât-ı mutlaktır. Ve ba'zı mutasavvıfa katında vüçûd-ı Hak mir'ât-ı a'yân-ı sâbitedir. Sûret-i evvele göre vüçûd-ı Hak merâyâ-yı a'yân-ı müte'addidede zâhir olmağla ona "vahdet der-kesret" derler ve sûret-i sâniye nazaran a'yân-ı mümkünât âyîne-i zâtta nümâyân olmağla buna "kesret der-vahdet" itlâk ederler. Ehl-i tarîkatin "kesrette vahdet, vahdette kesret" ta'bîrlerinin asl u menşe'i budur.

Şeyhu'l-ekber cenâb-ı Muhyiddîn'in *Füsûsul-Hikem*'deki tedkîkât-ı kudsiyyelerinden müstefâd olan hülâsa-i ma'nâya bakılınca a'yân-ı sâbite 'ilm-i ilâhînin serâ'ir-i ezeliyyesi ve suver-i kevnîyenin hakâyık-ı asliyyesidir. İlmin ma'lûma tâbi'iyeti hasebiyle Hak sûret-i a'yân üzere mütecellî olduğundan a'yân-ı sâbite vüçûd-ı Hakk'a ve suver-i kevnîyye a'yân-ı sâbitenin iktizâsınca ta'ayyün ettiğinden mevcûdât-ı mümkünke a'yân-ı sâbiteye mir'ât-ı mücellâ olup 'âlem merâyâ fi'l-merâyâdır.

Beyit

جهان مرآت حسن شاهد ماست
فشاهد وجهه فی کل زرات⁶⁴

64 "Cihân bizim sevgilimizin güzelliğinin aynasıdır, bütün zerrelere onun güzelliğine şahit ol.", *Divân-ı Kâmil-i Câmî*, s. 186.

Ba'zı 'ulemâ-yı nâkısın besbelli sırr-ı tevhîde vâkıf olamadığından Hudâ 'âlemin ve 'âlem Hudâ'nın gayrıdır, diyerek iki vücûd isbât edip dâ'ire-i isneyniyette gezinirler. Bu ise dûne't-teslîs bir şirk-i mûcibi't-telvîstir.

Vâkı'â mevcûd iki hâlden hâlî değıldir, yâ onun için evvel olur yâ olmaz. Eğer evveli yok ise kadîm ve eğer evveli var ise hâdistir. 'Âlemin evveliyet-i izâfiyyesi sâbit olmağıla mevcûd hâdis olduğıunda iştibâh yoktur. Lâkin şive-i hudûs 'ukûl-i za'ife ashâbının tevehhüm ettiğıi gibi yoktan var olup da bir vücûd-ı müstakil ile ta'ayyün etmek ma'nâsına mahmûl olamaz; zirâ 'adem-i sırf hâsıl-ı vücûd olmak muhâldir.

'Âmme-i asfiyâ 'indeinde asl-ı vücûd Zât-ı Ecell u A'lâ'ya mahsûs ve münhasır olan hakikat-i vâhidedir, aslâ ta'addüd edemez. Bunda isneyniyet, teslîsiyyet, gayriyyet tasavvur olunamaz, fakat ol vücûdun zâhiri var, bâtını vardır. Zâhiri zulmet-i halk, bâtını nûr-ı mutlaktır. Bu nûr-ı mutlak ⁶⁵ «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ» âyet-i kerîmesinin nâtik olduğı nûru'l-envârdır ki kemâl-i ihâta vü ifâzası hasebiyle idrâk ve ibsâr edilemez. Zirâ zâhir iken görünmemek şa'sa'sı nûra mahsûstur. Nitekim nûr-ı basar zâhir olduğı hâlde gâyet-i letâfetinden ötürü görülemez. 'Ulemâ-yı mütebassırîn nûru, ⁶⁶ وهو الظاهر بنفسه والمظهر لغيره deyü ta'rîf ederler. Şân-ı Bârî'de ⁶⁷ «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ» denilmesi fi nefsi'l-emr rü'yetullâhın muhâl olmasından değıl, belki nûr-ı mutlakı rü'yete şiddet-i leme'ân u feyezânı mâni' olduğıundandır. Çünkü bu nûr bir bahr-ı bî-pâyân u bî-kerândır, bî-reng u bî-nişândır, nâ-mahdûd ve nâ-mütenâhîdir, mevcûdâtın mâ-bihi'l-hayâtı odur, cân-ı cihândır, cihân onunla mâ-lâ-mâldır, bünyâyî ve şinevâyî, peydâyî ve rûşenâyî ondandır, her yerde sârî, her şeyde cârîdir.

Neşv ü nemâ, devâm u bekâ, hüsn ü behâ, tabî'at u kâbiliyyet, hareket ü hâsiyyet onun âsârıdır. Feyyâz-ı lâ-yezâldır, bârika-i fûrûz-ı Celâl u Cemâl'dir. Şu'â'-ı âfitâb kurs-ı âfitâbdan sâdır olduğı gibi kâffe-i kâ'inât O'ndan zuhûra gelmiş, O'nun tecelliyyâtına mezâhir olmuştur. Her zerrenin O'na ve O'nun her zerreye nisbeti müsâvîdir. Zerrât-ı kâ'inât içinde tekaddüm ve te'ahhur yoktur, gûyâ ki efrâd-ı mevcûdâtın her ferdin bu nûr-ı vücûda nisbeti şu kitâbın hurûfundan her bir harfîn midâdına nisbeti gibidir. Kitâbette hurûfâtın cümlesi bir cins mürekkebden yazılmış olmağıla meyânelerinde tekaddüm ve te'ahhur olamaz, tekaddüm ve te'ahhur tertîb ve terkîbedir. Elhâsıl vücûd-ı mümkinât bir nûr-ı tecelliden

65 "Allah göklerin ve yerin nurudur..." [Nûr 24/35]

66 O'nun zâhir olması kendisindedir. Gayrısını da zâhir kılan O'dur.

67 "O'nu gözler idrâk edemez..." [En'âm 5/103]

iktibâs-ârâ-yı şuhûd olmağla bi'l-cümle eşyânın mebd'e ü menşe'i birdir. Eğerçi mevcûdâtın a'yân-ı sâbiteleri îcâbınca ya'nî mâhiyyât-ı asliyyeleri mütehâlifü'l-iktizâ olduğundan her biri hilkat u kâbiliyyetine münâsib elvân u eşkâli, evsâf u ahvâli iktisâb ederek sûret ve sîrette yek-dîgerine mübâyin olup mütefâvit ve mütefâzıl görünür ise de bu tefâvüt ve tefâzul ta'ayyünât-ı eşyâdan 'ibâret olan 'âlem-i kesretin îcâbâtındandır, hakîkat-i vahdete hâlel getirmez. ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ﴾⁶⁸ Şu mebhâsı ya'nî tekevün ve ta'ayyünü tasvîr için temsîl edecek olsak diyebiliriz ki eşyâ-yı mütenevvi'âyı muhtevî bir nihân-hâne-i zulmette îkâd olunan şem'in ziyâsı ve nihân-hâne-i zulmetin her cüz'üne münteşir olarak onda mestûr ve muhtefî bulunan şeyleri bi'l-ihâta izhâr u irâ'e eylediği gibi hikmet-hâne-i 'ilm-i ilâhîde henüz râyiha-i vücûdu şemm etmeyerek hâl-i 'ademiyet üzere müstetir olan a'yân-ı sâbite ki eşyânın hakâyık-ı mücerrede-i asliyyesinden 'ibârettir, Cenâb-ı Hak onlara ya'nî sevâd-ı a'yân-ı sâbiteye ifâza-i envâr-ı vücûd etmesiyle 'alâ-hasebi'l-isti'dâd suver-i kevnîyye kemâhuve 'aleyh zuhûra gelmiştir. Ziyâ lâhik olduğu ecsâmı tenvîr ile onların ve ecsâm-ı müstenîre ziyânın 'aynı olup yek-dîgerinden fasl u tefrîki mümkün olamadığı gibi nûr-ı tecellî dahi suver-i kevnîyyenin ve suver-i kevnîyye nûr-ı tecellînin 'aynı olarak dâ'imâ ebeden Feyyâz-ı Lem-Yezel müfîz ve mümiddir, 'âlem ondan müstefîz ve müstemiddir.⁶⁹ ما أظهر الأشياء فهو عينها kelâmının ma'nâsı nûr-ı tecellînin eşyâya sereyânıyla bi-hasebi'l-mezâhir feyezânından kinâyet olmak gerektir.

Şi'r

Nûr-ı vahdetden olup şu'le-pezîrâ-yı hudûs
Verdi fer 'âlem-i tekvîne merâyâ-yı hudûs

Aslı vâr fer'idir ol asl-ı usûlün bu cihân
Belki 'ayniyyet ile cilve-i nûr cây-ı hudûs

Eylemiş ehl-i hikem mevc ile bahri temsîl
Tâ ki mâ'lûm ola mâhiyyet-i ma'nâ-yı hudûs

Varı var bil yoğu da yok var ise iz'ânın
Sanma yokdan var olur bunca berâyâ-yı hudûs

68 "O, hem evveldir, hem âhirdir, hem zâhirdir, hem bâtındır. O, her şeyi kemâliyle bilendir."
[Hadîd 57/3]

69 Eşyadan ne zuhur ederse aynısı olan zatımı tesbih ederim.

[12] LÂYİHA

Kâffe-i ecsâm u eşyâ tabakât-ı muhtelife üzere halk u tekvîn ve tabî'at u mer-tebelerine göre birer meziyyet-i mahsûsa takdîr ve ta'yîn kılınmıştır ki onunla te-meyyüz eylemişlerdir. Meselâ neşv ü nemâ nebâtâtın, hiss u hareket hayvânâtın hasâ'is-i tabî'yyesinden olarak evsâf u ahvâlce mümtâz ve mütebâyin bulundukla-rı gibi mahlûkât-ı sâ'ire dahi meziyyât-ı zâtıyyeleri i'tibâriyle mütehâlifü'l-iktizâdır. Hîçbirisinin sûret-i isti'dâdı, sıfat-ı kâşife-i imtiyâzı başkalarına benzemez.

İnsân denilen mahlûk-ı garîbin de kendine mahsûs birtakım havâss u haysiy-yâtı vardır ki mevcûdât-ı sâ'irede görülemez. Ez-cümle hâssa-i celîle-i fikr ü şu'ur nev'-i benî Âdem'e mahsûs bir feyz-i bâhiru'z-zuhûrdur, onunla eyâdî-i havâss-i hayvâniyyenin yetişemeyeceği nice nice ma'lûmât-ı külliyye husûle getirilir. Şu ma'lûmât-ı külliyye 'âlem-i hissînin fevkinde bir 'âlem olmağla insânda hayvânât-ı sâ'irede bulunmayan bir cevher-i meziyyetin leme'ân ettiğini gösterir. Buna lisân-ı şerî'atte "rûh" ve ıstîlâh-ı hukemâda "nefs-i nâtika" ta'bîr olunur.

Münkir-i ma'nevîyyât olan ba'zı tabî'iyûn ile onların peyrev-i dalâletleri bu-lunan birtakım süfehâ-yı lâ-ya'kılûn, nefs-i nâtıkayı inkâra tasaddî ederek tefrika-i efkâra bâ'is olmuşlar ise de ekser-i hukemâ ve 'âmme-i 'urefâ vü asfiyâ insânda rûh-ı hayvâniyyeden fazla bir cevher-i rûhânî olduğuna hükmeylemişlerdir. Rûh-ı insânî kütüb-i semâviyyenin her birisinde, hususiyle Kur'ân-ı Kerîm'de mestûr ve musarrâh olup ancak sırr u hakîkati keşf u beyân buyrulmadığından 'ulemâ-yı şerî'at rûhun vücûdunu kabûl u ikrâr ile berâber künh ü keyfiyeti bilinemeyece-ğine kâ'il olarak teftîş ü tafahhusunda ihtiyâr-ı sükût edip; ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ﴾⁷⁰ "Rûh-ı insânî Cenâb-ı Rabbü'l-'â-lemîn'e ma'lûm bir emr-i Rabbânî'dir." dediler. Tarîk-i savâb u selâmet dahi budur.

Felâsife-i İsrâkiyyûn rûhun hakîkat u mâhiyyeti her ne kadar mechûl ve mestûr ise de âsâr-ı zâhiresiyle vücûduna istidlâl olunabileceğinden ve fî haddi zâtihî rûh mümkinâttan olup umûr-ı imkâniyyede dahi bahs u münâzara mümkün olduğun-dan tedkîkât ve tahkîkâta giriştiler. Şu cihetle rûh hakkında söz çoğaldı. Her ne kadar akvâl-i müte'addide var ise de cümlesi rûhun cisim veyâ cevher veyâhûd'araz olup olmaması husûsundadır.

Kudemâ-yı hukemâ hemân ekseriyyet üzere; "Nasıl ki Vâcibü'l-Vücûd te'âlâ ve tekaddes hazretleri cihât ve mekândan münezzeh olarak bu 'âlem-i kâ'inatta fâ'il ü mü'essir ise onun sırr-ı emr-i tekvîni olan nefs-i nâtika-i insânî dahi mâdde ve

70 "Sana ruhtan soruyorlar, de ki: ruh Rabbimin emrindedir" [İsrâ 17/85]

mekândan mücerred bir cevher-i rûhânî olup hızâne-i kalbde harâret-i garîziye ile cevelân-ı demden husûle gelen rûh-ı hayvânî vâsıtasıyla bedende tedbîr ve tasarruf eder.” dediler. Sâdât-ı sûfiyye bu re’y-i dil-âgâhâneyi kabûl ve tasdîk ile hakikat-i insâniyye rûhtan ‘ibâret idüğünü ve rûhun hakîkati serâ’ir-i lâhûtiyyeden olup ma’rifet-i rûh vesîle-i ma’rifetullâh olduğunu ‘alâ-vechi’l-‘iyân keşf ü beyân ederek:

أقبل على الروح واستكمل فضائلها
فأنت بالروح لا بالجسم إنسان⁷¹

vetîresince tarîk-i zühd ü tecrîdi ve cilve-i ‘aşk u ‘irfân ile neş’e-i zikr u tevhîdi irâ’e ve îzâh ettiler.

Rûhun bedenle muhtelit olup olmadığında ihtilâfa düşenlerin kimisi gül suyunun gülde sereyânı kabîlinden olarak “Rûh bedene muhâlit bir cevher-i nûrânîdir.” ve kimisi “Rûh bir cevher-i ferd olup mütehayyiz ve mütehayyize hâl ve mahall olamayacağından bedenle muhtelit değildir. Tê’sîr ve tasarrufu tedbîr iledir. Bu dahi ‘aşık ile ma’şûk beynindeki ‘alâkaya şebîhtir. Mevt, ‘alâkanın inkıtâ’ından ‘ibâret bir emr-i ‘ârızîdir.” dediler.

Ehl-i Sünnet ve Cemâ’at ‘inde rûh ne cevher, ne ‘arazdır. Belki âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfede hurûc ve duhûl ve rızâ ve ta’zîb ve ten’îm gibi evsâf ile tavsîf olunduğuna nazaran rûhun bedene dâhil ve mâhiyyetiyle bu cism-i mahsûse muhâlif olduğunu ihtiyâr ettiler ise de ne idüğünü ta’yîn edemediler. ‘Ukalâdan bir tâ’ifenin re’y ü ihtihâdına göre rûh fi nefsi’l-emr vâhid olup kâffe-i kâ’inâta sârî bir feyz-i Bârî’dir. Eşcâr u nebâtât ve sâ’ir cemâdât ve ma’deniyyâta te’sîr ü ta’alluku i’tibâriyle rûh-ı tabî’î ve silsile-i hayvân u insâna nisbet ve irtibâtı hasebiyle rûh-ı hayvânî, rûh-ı insânî tesmiye kılınır. Gûyâ ki ecsâm u ebdân zurûf u evânî ve rûh âb-ı revân hükmünde olup birtakım zurûf-ı müte’addide ve evânî-i muhtelifeye bir âb-ı revân taksîm edilmiş gibidir.

⁷² لون الماء كلون إنائه medlûlünce bu sırr-ı hayât tabâyi’in mukteziyyâtıyla mütelevvin ve muhtelif olarak her şeyde başka bir feyz u hâlet ve meziyyet ü mâhiyyet gösterir. Nasıl ki ziyâ-yı şems küre-i arza nüzûl ile arâzî-i münbitede berekât-ı celîle ve emâkin-i müntinede ta’affûnât-ı sakîle zuhûruna bâ’is ise bu rûh-ı küllî dahi kavâbil-i ‘unsuriyyeye göre ifâza-i ahvâl edip mezâhir u menâzırın ihtilâfâtıyla

71 “Ruha yönel ve onun faziletlerini tamamla/Sen ruhla insansın cisimle değil.” Ebu’l-Feth Bustî’ye aittir. Kaynaklarda “ruh” yerine çoğunlukla “nefs” kullanılmaktadır.

72 Suyun rengi kabının rengi gibidir.

mütekessir ve mütenevvi'dir. Mezâhir u menâzırın ta'addüd ve ihtilâfi vahdet-i âfitâba halel getirmediği gibi keserât-ı ecsâm u eşyâ dahi vâhidiyyet-i rûha münâfi değildir, demek isterler.

Fi'l-hakîka bu 'âlem-i kâ'inâtteki bi'l-cümle mevcûdâtın zî-hayât olduğunda iştibâhyoktur. 'Ale'l-husûs ba'zı hukemâ zâten şu 'âlem-i kâ'inât zerrât-ı gayr-ı mütenâhiyye-i rûhâniyyenin ictimâ' u imtizâcıyla kesb-i vücûd ederek rûh-ı mahz ve hüsn-i mutlaktan 'ibâret idüğüne kâ'il olmuş ve bu re'y-i dil-pezîr 'inde'l-'u-refâ şâyân-ı tahsîn ü takdîr görülmüş ise de rûh-ı insânînin vâhid olduğuna bir i'tirâz vârid olur; çünkü rûh-ı insânî vâhid olmuş olsaydı idrâkât u irâdât-ı beşeriyeye müttehid olup nâs yek-dîgerinin serâ'ir u zamâyirine muttalî' olmak lâzım gelir idi. Vâki'-i hâl ise bunun hilâfinadır. Vâhidiyyet-i rûha zâhib olanlar "Rûhun serâ-perde-i 'unsuriyyet ve tabî'iyette intişâr ederek muktezâ-yı 'unsuriyyet ve tekâzâ-yı tabî'atla meşgûl ve me'lûf olması eşhâs-ı sâ'irenin ittilâ'-ı idrâkâtına mâni' ve ma'a-hâzâ çok kere birine lâyih olan şey dîgerine dahi sânih olageldiği vâki'dir." diyebilir ise de bu müdâfa'aları mu'terizi iknâ' ve ilzâm edemez.

Tabî'iyûnun ekserîsi mâddiyyâta meftûn olmak hasebiyle ma'neviyyâtı idrâk edemediklerinden hayvânât-ı sâ'ire gibi insânda dahi harâret-i tabî'iyeye ile hâsil olan buhâr-ı latîften başka rûh olmadığına ısrâr ederler. Şu kadar var ki insânın hayvânât-ı sâ'ireye nisbetle 'anâsırı daha imtizâclı olduğundan hissi ziyâdedir. Bir hakikat-i mümeyyezi var ise 'akıldan 'ibârettir, derler. Bu ise beyyinü'l-butlândır.

Çünkü insân 'akıl değil 'âkıldır. Zât başka, sıfat başkadır. Herkesin "gözümle gördüm, kulağımla işittim, ayağımla gittim" demesi 'âlem-i vücûdda bi'l-cümle âlât u a'zâ ve havâss ü kuvâyı câmi' bir cüz'-i asliyyeye delîl-i kavîdir. Bu dahi her ferdin "ben" diyerek kendi zât u hakikatine işâret eylediği bir sırr-ı Samedânî'dir ki nev'-i benî Âdem'e vedî'a-i kudret olan nefha-i ilâhiyyenin hâsil-ı ma'nâsıdır.

Mısrâ'

Var anla âdemiyyetin ey âdemim diyen

Hiç kimsenin kendi ma'rifet-i zâtında huccet ü istidlâle ihtiyâcı yoktur. Zîrâ rûh ile insân beyninde tahallül-i vâsıta muhâl olduğundan azher-i eşyâ insâna kendi zât u hakikatidir. Gerek mest ü gerek huşyâr bir ân ondan gâfil değildir. Çok kere insân öyle dalar ki bayağı cism ü cesedini unuttur. Nitekim iştigâl-i fikr-i 'amîk ile bir matlabın husûlüne müteveccih olduğumuzda kâffe-i eczâ vü a'zâ-yı bedeniyyemizden zâhil oluruz. Lâkin nefsimizden gâfil olmayıp dâ'imâ bir hakikat-i mücerrede ve fâ'il-i muhtâr bulunduğumuzu hissederiz. Mütevec-

cih olduğumuz matlab husûle geldikte “ben yaptım, ben işledim” deriz. Elbette şu “ben” dediğimiz re’y ü tedbîre muktedir bir zât-ı sâhib-şu’ûra işâret olmak iktizâ eder. Havâss ü kuvâmızı teftîş edecek olursak; meselâ göz görmek, kulak işitmek, fikir tasavvur etmek, hayâl tasvîr-i eşkâl ile çeb ü râst gezinmek sadedinde görüleceği gibi sâ’ir âlât u a’zâmızın cümlesini eşgâl-i mahsûsalarıyla mukayyed ve meşgûl buluruz.

Taharriyyâtımızı biraz daha yükselterek ta’mîk-i nazar edince bunların kâffesi bir hükm ü irâdeye tâbî’ âlât-ı ‘ameliyye mesâbesinde olup cümlesinin fevkinde her birini kendine bi’l-izâfe “gözüm böyle görüyor, ‘aklım şöyle gösteriyor” diyen bir mâdde-i ma’neviyenin vücûduna hükmeyleyiz. “Bedenimizin iştigâlât-ı ‘adîdesiyle husûle gelen matlabın sâhibi odur.” demeye mecbûr oluruz. İşte bu mâdde-i ma’neviyye “ben” lafzının ma’nâsı olan sırr-ı insâniyettir. O da nefis-i nâtika tesmiye kılınan rûh-ı insânîdir ki iklîm-i tende debdebe-i mâhiyyeti tantana-i âsârıyla zâhir u’âyândır.

Beyit

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست
لیک کس را دید جان دستور نیست⁷³

Cism-i insânın a’zâsından biri kat’ olursa cüsseye ‘ârız olan noksândan nefis-i nâtika vârestedir. Ya’nî bir ‘uzuv değil, bir kaç mefkûd olsa temâmiyyet-i insâna hâlel gelmez. Zîrâ a’zânın ba’zısı gitmekle “Nısf veyâ sülüs-i insân kaldı.” denilmez. “Falân kimsenin ayağı eli veyâhûd sâ’ir a’zâsı kat’ olundu.” denilip yine maktû’ a’zânın sâhibine işâret olunur. Demek oldu ki insân bu heykel ü cüsseden ‘ibâret olmayıp onun mâverâsında bir emr-i hafîdir. Bi’l-farz vücûdumuz birtakım âlât u edevâtın irtibâtıyla teşekkül etmiş bir mâkine hükmünde i’tibâr edilmiş olsa bile yine bir kuvve-i muharrikeye istinâd umûr-ı zarûriyyedendir. Kuvve-i muharrike demin deverânıyla husûle gelen buhârdır, denilecek olsa hareket ve ‘atâlet demin cevelân u ferâğına mahsûs değildir. Zîrâ “âdem” ahlât-ı erba’anın biridir. Ahlâtın herhangi biri vücûddan tamâmıyla ifrâğ edilse “ten” mu’attal olup mevt ‘ârız olur. Lâkin mevt ile fenâ bulan cüssedir. Rûha mevt ‘ârız olmaz, rûh ebedî ve bâkîdir. İnsân terkîbât-ı cismâniyyesi i’tibârıyla hayvânâta müşârik ise de hayvâniyyetten fazla bir ‘ulviyyet-i rûhâniyyeye mâliktir.

73 “Birbirinden cân u ten pinhân değil/Lik yok destûr-i rü’yet cânâ bil” (Cân ve ten birbirinden gizli değildir. Fakat cânı, görmeye izin yoktur.) *Mesnevi-i Şerif: Manzum Nahîfi Tercümesi*, (Aslı ve Sâdeleştirilmişiyile), c. I, s. 2.

Nazar-ı im'ân ile bakılsa 'âlem-i rü'yâ bu 'ulviyyet-i rûhâniyyenin isbât-ı kemâlâtına bir burhân-ı hakâyık-nümâdır. Hâlet-i nevmde bi'l-cümle âlât u a'zâ ve havâss ü kuvâmız mu'attal olduğu hâlde nefsimizdeki harekât u idrâkâtımız kendi kendine fâ'il u mutasarrıf ve müdrîk ümüteharrîk bir mâdde-i ma'nevîyyenin vücûduna delîl-i zî-hayât olduğundan başka rûhun kâffe-i kâ'inât ile 'alâka-i tâmme ve ihâta-i fevka'l-'âdesini gösterir.

'Ale'l-husûs seyrü'n-nevm 'illetine mübtelâ olanlar uykuda iken yataktan kalıp damlarda ve uyanık iken gezemeyeceği yerlerde gezer ve gâh karanlıkta bir şey bulup yer içer ve ferdâsı sorulsa cümlesinden bî-haberdir. Hattâ pek çok hastalar görülmüştür ki kendileri esîr-i firâş olarak bî-tâb u bî-şu'ûr iken sokaktan geçen kim olduğunu bilir ve nice şeyleri kable'l-vukû' haber verir. İşte havâss-i beşeriyye mu'attal olduğu hâlde insânın böyle hareket etmesi ve gâ'ibden haber vermesi ve bu 'illete mübtelâ olanlar teşrîh olundukta ziyâde ve eksik hiçbir yerlerinde bir eser bulunmaması bir hâlet-i rûhâniyye olması iktizâ etmekle insânda cism ü cesedden başka bir cevher-i rûhânî olmak lâzım gelir.

'İlm-i tıbda isbât olunmuştur ki beden-i insân dâ'imâ tahallül ve seyelândadır. Ya'nî harâret-i garîziyyenin te'sîriyle âlât u a'zâ-yı bedeniyye 'ale'd-devâm eriyip gitmekte ve bedel-i mâ-yetehallel i'ânesiyle onların yerine bi-'aynihî yeniden âlât ve a'zâ vücûda gelmektedir. Bu sûretle beden-i insân 'ale't-tedric her yedi sene de tekmiilen teceddüd eder. Şu hâlde hakikat-i insâniyye cism ü cüsseden 'ibâret olmuş olsaydı insânın yedi sene evvelki insân olmaması ve ma'lûmâtı bu müddeti tecâvüz edemeyip yedi sene mukaddem bildiğini sonra bilmemesi iktizâ eder idi. Vâki'-i hâl ise buna muhâlif olmağla insânın cism ü cüsseden başka bir emr-i ma'nevî olmasına kat'iyyen hükmolunur.

Dikkat buyrulmaz mı ki kuvâ-yı bedeniyye hudûd-ı erba'îne kadar nasıl nümûvvü kemâlde ve ondan sonra inhitât u zevâldedir. İdrâkât-ı rûhâniyye ise bi'l-'âkis hudûd-ı erba'îni ba'de't-tecâvüz kuvvet ve vüs'at bulur, kemâlât-ı 'akliyye ziyâdeleşir. Hengâm-ı şeyhûhette 'ârız olan "ateh" idrâkât-ı rûhâniyyenin tenâkusundan neş'et etmez, belki bünye-i beden eczâ-yı ferdiyye-yi 'unsuriyyeden tereküb ettiğine ve kâffe-i mürekkebâtın mürûr-ı vakt u zamân ile karîn-i inhilâl u izmihlâl olması umûr-ı tabî'iyyeden bulunduğu binâ'en refte refte havâss ü kuvâ-yı bedeniyyede hâsıl olan vehn ü fütûr ve za'f u kusûrdan nâşî bir keyfiyyettir. Havâss ü kuvâhâricden ahz-ı ma'lûmât için rûhun âlât-ı mahsûsası hükmündedir. Nasıl ki bir âletin 'amelden kalması sâhibine îrâs-ı nakîsa etmeyeceği gibi havâss ü kuvâ-yı bedeniyyenin dahi dûçâr-ı ihtilâl olması kemâlât-ı rûhâniyyeye müs-

telzim-i noksân olamaz. Şu kadar var ki rûh bünye-i bedenle âmîziş edip onunla mümtezic olduğundan bünye-i bedene ‘arız olan ‘acz u hâlel münâsebetiyle evvelki hükmünü icrâ edemez olur.

El-hâsıl beden her ne hâl u minvâl üzere bulunursa bulunsun, rûh mücerredâtan olup kendi kendine kâ’im u dâ’im bir emr-i ezelîdir. Zât-ı Bârî’yi idrâke iktidârımız olmadığı gibi onun sırr-ı tekrîm u tekvîni olan rûhun künh ü hakikatini dahi ‘alâ-vechî’t-tafsîl bilmeğe muktedir değil isek de hâlât-ı vicdâniyye ve irâdât-ı bâtniyyemizle icmâlen vücûdu sâbit olup rûşen-dilân-ı basîret ‘indeinde mânend-i bedîhî-i evvelî zâhir ve celîdir. Fi’l-hakîka mevâdd u mâhiyyâtı mechûl olan şeylerin ıstıtlâ’-ı künh ü hakikatinde akvâl u ârâ çoğalmak umûr-ı tabî’iyyeden olmağla rûh hakkında ihtilâfât-ı kesîre vukû’a gelmiş ise de bu bâbdaki mütalaâtun en za’if ve sahiîfî sırf mâddiyyâta sarf-ı efkâr eden tabî’iyyûn ile tenâsuh-i ervâha kâ’il olan hulûliyyûnun zanniyât-ı fâsîdeleridir. Tabî’ilerin mezheb ü müdde’ası hiç olmaz ise zevâhir-i hikmete kâbil-i tatbîk olduğundan onlarla bahs ü muhâvere mümkündür. Hele hulûlîlerin i’tikâd ve iddî’ası hiçbir sened ü huccete müstenid olmayıp vehmiyyât-ı müşevveşe ve hayâlât-ı müzahrefe kabîlinden olmağla ‘inde’l-‘ukalâ şâyân-ı istimâ’ değildir.

Cühelâ-yı müte’akkilînden pek çok efkâr-ı muzlime ashâbı vardır ki müşâhede-i envâr-ı hakîkate kâbil olamadıklarından mâdde ve mâhiyyeti bilinmeyen şeyin mevcûd ve mü’essir denilmesini bî-ma’nâ zannederek rûh-ı insânîyi inkâra tasaddî ederler. Hâlbuki bir şeyin mâdde ve mâhiyyeti bilinmemesiyle mevcûd ve mü’essir olmaması lâzım gelmez. Meselâ harâret ve elektrik ecsâm-ı gayr-ı mevzûnenin aksâm-ı ‘azîmesindedir. Herhangi hakîme bunların künh ü hakikatinden su’âl edecek olsak “henüz bilinmemiştir” cevâbını alırız. Ma’a-hâzâ hikmet-i tabî’iyyece harâret ve elektriğin mâdde ve mâhiyyeti mechûl olduğu hâlde eserden mü’essire istidlâl tarîkiyle âsâr-ı zâhirelerine nazaran kâffe-i eşyâda mevcûd ve mü’essir olduklarına hükmolunarak bu ‘âlem-i kâ’inâtın erkân-ı esâsiyyesinden ‘addolunmuştur. Kezâlik bi’l-cümle kuvâ-yı asliyye ve havâss-ı tabî’iyyenin künh ü hakikati gayr-ı ma’lûm iken âsâr u ahvâlî delâletiyle vücûdu sâbittir.

Hikmet-i tabî’iyye tabî’at-ı külliyyenin telkîn ve ta’lîmiyle vücûda geldiği gibi ma’rifet dahi hilkat-i beşeriyyenin ihtâr u irşâdıyla husûle gelmiştir. Tedkîk-i mâddiyyât ile meşgûl bulunan “âlimler” eşyâ-yı hâriciyyenin yek-dîgeriyle olan sûret-i imtizâc u irtibâtından ve esbâb ile müsebbebâtın te’sîrât u münâsebâtından bi’t-tecrûbe istihsâl-i ma’lûmât ederek âsâr-ı tabî’ata kesb-i vukûf eylediği gibi tahkîk-i ma’nevîyyât ile tevaggul eden “ârifler” dahi umûr-ı bâtniyye ve ahvâl-i

vicdâniyyeyi bi't-taharrî esrâr-ı rûhâniyyeye vâkıf olurlar. Beynlerinde şu kadar bir fark vardır ki 'ulemâ-yı mâddiyyûn âlât u edevât-ı tahsîliyyeyi hâricden cem' u tedârik etmeğe muhtâcdır. 'Urefâ-yı ma'neviyyûn ise bu ihtiyâcdan berîdir, çünkü onların âlât u edevât-ı tahsîliyyesi fikr ü mütâla'anın mahsûlü olan müşâhedât-ı 'akliyye ve mükâşefât-ı kalbiyyeden 'ibâret olup bu ise kendilerinde mevcûddur.

Beit

Etsin vücûd nüshasın evvel mütâla'a
Esrâr-ı hikmete taleb-i itilâ' eden

Zihnimizi teşvîşât-ı hâriciyyeden tecrîd ile hakikat-i bâtiniiyemize teveccüh edince kendimizde "tefekür", "tedbîr", "taharrî", "temyîz", "tatbîk", "tahkîk" gibi hâller buluruz. Şu hâlleri vücûdumuzun eczâ-yı 'unsuriyyesiyle mukâyese ettiğimizde a'zâ-yı cismâniyyemizin hiçbirisine isnâd edemeyerek bi'z-zât müdrîk ve mutasarrıf bir hakikat-i mücerrede-i rûhâniyyeye nisbet etmeğe mecbûr oluruz. İşte bu ahvâl-i ma'neviyye rûhumuzun fezâ'il-i mahsûsa-i zâtiiyesidir ki ef'âl-i beşeriyye onların inzimâm u i'ânesiyle kesb-i intizâm eder. Nev'-i benî Âdem 'alâ-kadri'l-imekân bu hikmet-hâne-i 'âlemdeki tertîb ve nizâma vâkıf olup her fi'il ve 'ameli bir maksad ve maslahat mülâhazasına mübtenî ve i'mâl-i fikr ü şu'ur ederek esbâb ile müsebbebât arasındaki esrâr u irtibâta muttalî' olduğundan mebâdî-i umûru bi't-tasavvur müntehâ-yı metâlibe müntakıl olur. Bu sûretle tertîb ü nizâma vâkıf olmak eşyâ beynindeki revâbit ve 'alâ'iki idrake âlet olan fikre mütevakkıf olduğuna ve sâ'ir hayvânât ise kuvve-i müfekkireye mâlik olmayıp onların idrâkâtı havâss-i cismâniyyeye münhasır bulunduğu binâ'en ef'âl-i hayvâniyye râbitasız birtakım cüz'iyât-ı müteferrikadan 'ibârettir. Vâkı'â hayvânâtta dahi muhayyir-i 'ukûl olacak sûrette âsâr-ı 'acîbe görülür ise de teceddüd ve tenevvu' edemeyerek nesak-ı vâhid üzere cârîdir.

İnsân ise 'arîz u 'amîk düşünerek ve dakîk u enîk tecrübelerle ma'ârif-i külliyye vücûda getirerek ân-be-ân âsâr-ı beşeriyye teceddüd ü tenevvu' ve terakkivü teves-sü' üzere olup bir dereceye kadar "berr"de, "bahr"da, "hava"da, tasarruf-ı icrâ-yı merâm edebilir. Hattâ cihet-i cismâniyyesi i'tibâriyle hayvânâtın pek çoğundan za'îf u 'âciz iken onların en kavîlerini ve en büyüklerini zîr-i zabtına alıp istediği gibi kullanıyor, dilediği işleri gördürüyor. Bunlar ise kuvve-i bedeniyenin kârı olmayıp ancak nev'-i benî Âdem'e mahsus olan meziyyet-i rûhâniyyenin âsârıdır. Ba'zı 'âriflerin tefsîr u tahrîrinden anlaşıldığına göre ⁷⁴ ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ﴾ hükm-i

74 "Andolsun ki biz Âdem oğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kıldığımızdır..." [İsrâ 17/70]

âlisindeki sırr-ı tekrîm ile ⁷⁵ ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ nass-ı celilindeki istihlâfın ma'nâ-yı zâhirîsi insânın bu iktidâr-ı rûhânîsidir.

Beyit

نه فلک راست مسلم نه ملک را حاصل
آنچه در سر سویدای بنی آدم ازوست⁷⁶

Îlâhî, insân ne nüsha-yı kübrâ-yı garâbet-nümâdır; bir taraftan kerâmet ve hilâfetle tebcîl ü tavsîf ve diğerk taraftan ⁷⁷ ﴿أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ﴾ redî'esiyle tenkil u ta'rîf olunur. Besbelli sûret-i seniyye-i insâniyyeden mahrûm olan birtakım nâkısân-ı bed-fercâm; ⁷⁸ كما 'idesince sunûf-i en'âmdan şerru'l-enâm olmak gerektir ki sırr-ı sûret-i Rahmân olan meziyyet-i rûhâniyyeyi inkâra kalkışıp "insânın hayvândan farkı yoktur" iddî'asında bulunurlar, tabî'at ve hilkate karşı irtikâb-ı denâ'etle i'lân-ı rezâlete mütecâsir olurlar.

Lâhika: Hakikat-i insâniyye bir sırr-ı 'acîb olmağla efkâr-ı nâs, teşettüt ve tefrikadan kurtulamamıştır. Çok kimseler sûret-i cismâniyyeye bakıp hayvâniyyetten ve ba'zıları sıfat-ı rûhâniyyeye nazarla mertebe-i ulûhiyyetten dem ururlar. Nev'-i benî Âdem'in şu küre-i 'âlemdeki bedâyi'-i âsârı ân-be-ân güneş gibi mütelâmî'u'z-zuhûr olarak mahlûkât-ı sâ'ireye bi'l-vücûh teferruk ve rûchâniyyetimiz nümâyân iken meziyyât-ı insâniyyeden iğmâz-ı 'ayn eyler. Beşeriyyeti, behîmiyyete müsâvî tutup tahkîr u tezlîle kalkışanlar gışâve-i şekâvetle basîreti kapanmış olan gümrâhlardır.

Beyit

گر نبیند به روز سپهره چشم
چشمه آفتاب را چه گناه⁷⁹

Bunların efkâr u ef'âline dikkat olunsa vezâ'if-i dîniyye ve tekâlîf-i şer'iiye onlara ağır geldiğinden ve 'ale'l-husûs âhiretçe mev'ûd olan 'azâb u 'ikâb rûha 'â'id olmağla zu'm-ı bâtıllarınca rûhun 'adem-i vücûdu sâbit olduğu takdîrde esâs âhirededilmemiş olacağından icrâ-yı huzûzâtında kendilerini serbest bulundurmak için "İmtiyâzât-ı beşeriyyenin asl u faslı yoktur, aslanan tabî'at-ı hayvâniyyedir."

75 "Muhakkak ben yeryüzünde (benim emirlerimi tebliğ ve infaza me'mur) bir halife (bir insan, âdem) yaratacağım" [Bakara 2/30]

76 "Ne feleğin müsellemi ne meleğin hâsılıdır. Benî Âdemin kalbindeki küçücük siyahlığın (süveydasındaki) sırrındadır o şey ki O'ndandır." "Dîvân", *Külliyât-ı Sa'dî*, s. 577

77 "...Onlar dört ayaklı hayvânlar gibidir. Hattâ daha aşağılıkdırlar..." [A'râf 7/179]

78 Her kap içinde bulunansızdır.

79 "Eğer yarasa, gündüz vakti görmüyorsa güneş ışığının ne günahı var." "Gülistân", *Külliyât-ı Sa'dî*, s. 25

iddi'âsiyla def-i 'inân ederek bir mer'â-yı cehl ü tuğyâna düşüp dâ'ire-i insâniyeyetin hâricinde gezinirler ve bu harekât-ı sefhânelerini sanki 'akıllarınca kavâ'id-i hikmete bi't-tatbîk sûret-i ma'külede göstermek sadedinde bulunurlar. Lâkin 'aceze-i mahlûkun şöyle böyle demesiyle ne âhiretin inhidâmı kâbil ve ne de sefâhetle hikmetin ictimâ'ı mümkündür.

Muktezâ-yı 'akl u hikmet bi-hasebi't-tâkati'l-beşeriyye her şey 'alâ mâ-huve 'aleyh idrâk u iz'âna sarf-ı iktidâr ile sûrî ve ma'nevî esrâr-ı kâ'inâtı anlamağa sa'y etmektir. Yoksa kendi mezâk ve meşrebine muvâfık olanı kabûl ve muğâyir bulunanı reddeylemek değildir. Belki asıl nâdânlık ve hayvânlık budur. Zîrâ ahvâl-i hayvâniyyeye nazar olursa hayvânât emzice-i husûsiyyeleriyle mahdûd ve mukayyed olduklarından dâ'imâ tabi'atlarına hoş gelen şeyi talep ve hoş gelmeyen şeye izhâr-ı gazab ettikleri görülür.

Hak ve hakikati teftîş u taharrî insânın lâzime-i hilkat u mâhiyyeti olduğundan erbâb-ı 'akl u edeb kendi mezâk u meşreblerine tatbîk-i umûr ile redd ü kabûl yoluna gitmezler. Nefsü'l-emre nazar edip ahkâm-ı İlâhiyye ve tabi'at-ı külliyyenin gösterdiği usûl üzere giderler. Evhâm u hayâlâta düşüp de iltizâm-ı hayvâniyyetle huzûzât-ı nefsâniyye hevâsına uyup insâniyyetten insilâh etmezler. İnsânı insân, hayvânı hayvân bilirler. Muktezâ-yı mazhariyyet her ne ise ona ri'âyet ederler. Rûhâniyyet ve cismâniyyete terettüb eden fezâ'il ü vezâ'ifi tahsîl ü tekmîle çalışırlar.

Ma'neviyyât ile mütevaggıl olan bazı zevât nefs-i nâtıkayı pek ziyâde isti'zâm edip olmayacak sevdâlara ya'nî bi'l-cümle 'avâlim gûyâ ki insân için yaratılmış olduğundan kâffe-i ecrâm-ı 'ulviyye ve süflîyyede keyfe mâ-yeşâ hüküm sürebilecek kadar kendilerince bir 'azamet ve ceberût tasavvur ederek içinden çıkılamayacak hulyâlara düşer. Bu ise galebe-i vehm ü hayâlden neş'et eden bir vesvese-i bî-me'âldir.

Fi'l-hakîka vahdet-i İlâhiyye kevn ü mekânı câmi' olarak âsâr-ı tecellî her zerrede meşhûd ve mütecellî olduğu gibi sîret-i insâniyye dahi bu âsârın cümle-i esrârından olup nev'-i benî Âdem'in sûret-i Rahmân üzere şeref-yâb-ı tekvîn u tekrîm olduğuna diyecek yok ise de

⁸⁰ «أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى» iddiâ'sına kalkışacak ve bunca 'avâlim-i lâ-yetenâhiyyede tasarrufa muktedir olacak kadar değildir. ⁸¹ «ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ» nass-ı celîlince hilâfetin hükmü küre-i zemîne münhasırdır; kürrât-ı sâ'ireye tecâvüz edilemez, hattâ küre-i nesîmînin hâricine çıkılamaz.

80 "Ben sizin en yüce Rabbinizim" [Nâziât 79/24]

81 "Onlardan sonra, arkalarından sizi yeryüzünde halifeler yaptık" [Yûnus 10/14]

Eğerçi tavâ'if-i beşer küre-i arz üzerinde intişâr ederek medeniyet ve ma'rifet kuvvetiyle sâha-i rub'-ı meskûnu ba'zı mertebe i'mâr eylemiş, sırr-ı istihlâfın feyz ü fazîletini göstermiş ise de gerek Âdem ve gerek bi'l-cümle benî Âdem 'ubûdiyyetle müftekırdır. ⁸² من خدای عالم آدم یافتیم

Vâkı'â ⁸³ وأنا سره الإنسان سري و hadîs-i kudîsine nazaran insâniyyetin hüviyyet-i asliyyeye der-kâr olan nisbet ü izâfeti i'tibâriyle bir emr-i 'azîm olduğunda işti-bâh yoktur. Fakat bu ma'nâdan murâd vedî'a-i Rabbü'l-'ibâd olan emânetin ne olduğunu anlamış, merâtib-i 'irfânı ikmâl ederek ahlâk-ı ilâhiyye ile bi't-tehalluk evc-i a'lâ-yı kurb u kabûle su'ûd eylemiş olan insân-ı kâmilîdir. Yoksa yalnız ta'rîf-i mantıkiyyeye mâ-sadak olup da sûretâ iki ayak üzere meşyeden ve ma'nen esfelüs-sâfilîn-i zalûmiyyet ve cehûliyyette merdûd u mescûn olan nâkislara şümûlü olamaz. Nasıl ki nüfûs-ı kâmilîn melâ'ike-i arazînden efdal ise sâ'ika-i sû-i ahlâk ile bîşe-zâr-ı cehl ü şekâvette dönüp dolaşan gürûh-ı nâkısın dahi behâ'im u en'âm-dan edalldir.

Kıt'a

آدمی زاده طرفه معجونیست
ازفرشته سرشته وز حیوان
گر شود سوی این شود به ازین
ورشود سوی آن شود کم از آن ⁸⁴

Hilkat-i beşeriyye sûrî ve ma'nevî terakkiyyât ve tedenniyyâta kâbil olduğundan efrâd-ı benî Âdem'in tasavvurât ve temâyülâtı ihtilâf üzeredir. Kimisi büsbütün hevâ-yı nefis ü tabî'ate teba'îyyetle lezâ'iz-i bâtınıyyeden ve kimisi sevdâ-yı ma'nevîyyâta pek ziyâde düşüp levâzım-ı mâddiyyeden mahrûm kalır. Bu sûretlerin ikisi de hakîkatte ifrât u tefrîttten 'ibâret bir tavr-ı nâ-makbûldur.

Terakkiyyât-ı sahîha-i insâniyye rûh ve cesede 'â'id olan iştiyâkât u ihtiyâcâtı ikmâl ü istikmâl ile her ikisinin müterakkıb olduğu lezâ'iz u levâzımı bi'l-istikmâl hudûd u vezâ'ifi tecâvüz etmeyerek intibâh ve i'tidâl üzere hüsn-i isti'mâlden husûle gelir ise de ekserî halk sûret-i cismâniyyeye mâ'il, sıfat-ı rûhâniyyeden gâfil olmağla terakkiyyât-ı sahîhaya yol bulamayıp hırs u hevâ vâdilerinde ifnâ-yı 'ömr ederler.

82 Ben âlemin Hudâsı olarak âdemi buldum.

83 "İnsan benim sırrımdır ben insanın sırrıyım" Rivâyet dönemi eserlerinde ve tahrîc kitaplarında kaynağı tespit edilemedi.

84 İnsanoğlunun garip bir hamuru var, melek ve hayvândan yoğrulmuş. Eğer bu tarafa (melekliğe) giderse ondan iyi olur. Şayet diğer tarafa (hayvânlığa) giderse ondan aşağı olur.

Beyit

النفس تطمع و الأسباب عاجزة
والنفس تهلك بين اليأس و الطمع⁸⁵

Mebhas-i rûhta en ziyâde galeyâna gelen gulât-ı mutasavvıfıdır. Bu gürûhun ekserîsi⁸⁶ «وَنَفَّخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» âyet-i kerîmesindeki “neff” ve “nisbet”e türlü türlü ma'nâ vererek hulûl ü ittihâda izhâr-ı meyelân ile mezlaka-i ilhâda düşmüş ve daha nice nice firak-ı zenâdika onların gösterdiği tarîk-i fesâda sülûk ile idlâl-i 'ibâda sa'y edegelmıştır. Hâlbuki râz-âşinâyân-ı vahdete ma'lûm olduğu üzere hulûl ü ittihâd bir nev' tahdîd u takyîd olduğuna ve bu misillu tahdîdât ve takyîdâtın hakk-ı Bârî'de tasavvuru muhâl idüğüne binâ'en hakîkatte hulûl ü ittihâda imkân ve ihtimâl yoktur.

Evet, envâr-ı esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye a'yân-ı kevnîyyede zâhir olmağla merâyâ-yı kâ'inât tulû'-ı mihr-i ehadiyyete mezâhir-i şuhûdiyyedir. Âsâr-ı feyz ü tecellî yalnız nev'-i insâna münhasır değildir. Her şeyde 'alâ-merâtibi isti'dâdihim meşhûd ve mevcûddur. Belki hakîkat-i vücûd bir zât-ı eccl ü a'lâya mahsûs ve mahsûr olup Hak'tan gayrı yoktur. Heyâkil-i mevcûdât nûr-ı Vücûd-ı Mutlak'ın inbisât u inkişâfıyla sûret-i zillîyyede ta'ayyün etmiş olduğundan her zerre “ene'l-Hak” demiş olsa bâdî-i nazarda hakkı vardır. Ammâ hakîkatte zât-ı Bârî her nev' hudûd u kuyûddan ârî, tebeddül ü tagayyürden berî, hüviyyet-i mutlakasıyla 'âlemînden ganî, kadîm ve bâkîdir. Suver-i mâsivâ kîsve-i îcâda giren niseb-i 'ademiyyeden 'ibâret olup ahvâl-i husûsiyyeleriyle mahdûd u mukayyeddîr, mübeddel ü mütegayyirdir, hâdis u fânîdir. Hiçbir vakit ne hâdis kadîm ve ne de kadîm hâdis olabilir. Elbette halk başka, hâlık başkadır. Fakat bu başkalık vücûd i'tibârıyla değil, zıllın ziyâyâ nisbeti kabîlindedir.

Beyit

سبحان من تحير في ذاته سواه
فهم و خرد به كنه كمالش نبرده راه⁸⁷

Meşhûr Hüseyin bin Mansûr el-Hallâc gibi ba'zı 'uşşâk-ı zevi'l-ibtihâc kendilerine 'arız olan ezvâk-ı vücûdiyye ve eşvâk-ı şuhûdiyyenin galebe-i sekr ü hâleti hasebiyle meyhâne-i bî-hûdîde *ene'l-Hak*-gûy-ı vecd ü hâl olmuş ise de bunların hâli başka, hulûl ü ittihâdın me'âli başkadır.

85 “Nefis tamah eder, sebeblerse aciz/Umutsuzluk ve tamah içinde nefis helak olur gider” Harun Reşid'e atfedilir.

86 “Ruhumdan ona nefheyledim...” [Sâd 38/72]

87 “Zâtı ile kendisinden gayriyi hayrette bırakanı tesbih ederim. Akıl ve idrak onun kemalinin künhüne vakıf olmak için yol bulamaz.” *Divân-ı Kâmil-i Câmi*, s. 82

Beyit

Her sâlik-i hakîkate bir feyz eder zuhûr
Mi'râc-ı 'aşk u şevk idi Mansûr'a dâr-ı Hak

Ekâbir-i ehl-i safâdan şeyh Ebu'l-Vefâ hazretlerine “Mansûr'un ene'l-Hak demesine ne buyurursunuz?” deyü su'âl ettiklerinde nazar-ı hayretle bakıp “Ene'l-Hak demesin de ene'l-bâtıl mı desin?” buyurmuş oldukları kütüb-i menâkıbda mezkûrdur. 'Ulemâ-i zâhir dekâyık-ı vahdete vâkıf olmadığından İbn Mansûr'un sözlerini küfr ü ilhâda haml ile katline kıyâm edip üç yüz dokuz sene-i hicriyyesinde ol veliyy-i kâmilî salb ettiler. “Urefâ-yı bâtın” nazarında âlem denilen şu cihân-ı mülk ü şuhûd nûr-ı vücûd-ı ilâhîden müfâz u mün'akis olmağla; ⁸⁸ «فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ» nass-ı celîlince her manzarada zâhir olan sır-ı sun'-ı Mecîd'dir. Her cihet ü cânibden işitilen terâne-i tevhîddir. Şecere-i Tûr'dan “Ene'al-lah” nidâsı zuhûra gelince “Ene'l-Hak” sadâsının bir insân-ı kâmilîden sudûru müsteb'ad olamayacağından Mansûr'u ma'zûr görürler.

Lâhika: Kudemâ-yı sâdât-ı sûfiyye ⁸⁹ من عرف نفسه فقد عرف ربه hadîs-i şerîfindeki remz ü işârete nazaran ma'rifet-i nefis ma'rifet-i Hakk'a delîl olduğundan hakikat-i medlûle vusûl için usûl-i sülûkü vaz' ederek bir meslek-i irşâd açıp nâ'ire-i 'aşkı 'alevlendirdiler, hissiyyât-ı ma'nevîyyeyi uyandırdılar. Nice nice erbâb-ı kâbiliyyet sâ'ika-i istidâd ile onlara peyrev olarak ba'zı mertebe esrâr-ı dil ü câna kesb-i vukûf ettiler ise de maksad u ma'nâ pek 'azîm olmağla 'alâ-vechi't-tamâm idrâk u ihâta kâbil olmadığından vâdî-i hayrete düştüler ve makâm-ı hayrette bir zevk ü lezzet buldular ki dünyâve mâ-fihâyı ona değıştiler. Ekserîsi sa'âdet-i bekâyı ihrâz için zâviye-i fakr u fenâyâ çekildiler, uzaktan seyre baktılar.

Beyit

چه شکرهاست در این شهر که قانع شده‌اند
شاهبازان طریقت بمقام مگسی ⁹⁰

Hayretin ne 'âlî bir neş'e-i kudsî-hâssiyyet olduğuna nazar et ki Fahr-i 'Âlem sallallâhu 'aleyhi ve sellem efendimiz bile ⁹¹ رَبِّ زِدْنِي فِيكَ تَحِيْرًا nidâ-yı müstâkâne-siyle füzûnî-i hayreti istidâdan hâlî kalmadılar. 'Ulemâ-yı zâhir bu hâlleri bile-

88 [Bakara 2/115]

89 “Kendini bilen Rabbini bilir” *Keşful Hafâ*, c:2, s. 262.

90 “Bu şehirde ne şekerler vardır ki tarikâtın şahbazları sineklik makamına kâni' olmuşlardır.” *Divân-ı Hâfız*, s. 491.

91 “Rabbim! Zâtında hayretimi artır.” Rivâyet dönemi eserlerinde ve tahrîc kitaplarında kaynağı tespit edilemedi.

من عرف نفسه بالذل والحقارة فقد عرف ربه بالعظمة
 من عرف نفسه بالذل والحقارة فقد عرف ربه بالعظمة
 والكبرياء deyü te'vîl ü tefsîr ile teskîn-i heyecâna çalışırlar. Vâkı'â insânın 'acz u
 iftikârı idrâk edebilecek kadar 'ârif-i bi'n-nefs olması ahlâkça fezâ'ilden ma'dûd
 ise de taharriyyât-ı ma'neviyye bu derecede kalmaz. Peki ne taharrî edeceğiz?
 Hakikat-i rûhu mu bileceğiz? Hayır, biz başka, rûh başka değiliz ki onu araya-
 lım, ne olduğunu bilelim. Haniya ba'zı kere insân dalgınlıkla meselâ koyundaki
 sâ'ati göremeyip aradığı gibi biz dahi hilkatimizdeki hâssa-i asliyyeyi unutmşuz,
 hakikatimizden gâfil kalmışız, müteyakkız olup onu bulacağız. 'İnde'l-'urefâ nefsi-
 nâtıkayı bilmek, nefsi-i nâtıkada mündemic olan neş'eyi bulmak, tenvîr-i vicdân
 ile zevk-i 'irfâna mâlik olmaktır. Bu zevk ile kendimizi ya'nî bi'z-zât nefsi-i Rah-
 mânî'den ifâza kılınmış bir emr-i izâfî olduğumuzu anlayacağız. İnsâniyyetle ru-
 bûbiyyet beynindeki esrârı bileceğiz, o bilişle Hakk'a vâsıl olacağız. Beyne'l-asfiyâ
 vusûlün ma'nâsı sırr-ı hüviyyeti bilâ-ittisâl u infisâl idrâk ederek tarîk-i rızâda is-
 bât-ı 'ubûdiyyetle hubb-ilâhîye mazhar olmak, onunla dâ'im u bâkî kalmaktır.

Beyit

هرگز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق
 ثبتست بر جریدهء عالم دوام ما⁹²

Taharriyyât-ı ma'neviyyenin müntehâsı ve hadîs-i şerîf-i mezkûrun netîce-i
 mü'eddâsı sâ'ika-i sülûk ile zâ'ika-i zıkr ü tevhîdi kendimize hâl u mâl ederek
 onunla sırr-ı vahdete, asl u hakîkate 'ârif olmaktan 'ibârettir. İşte ol vakit huzûr-ı
 kalb husûle gelir, havf ü hüzn ber-taraf olur. İnsânın dâ'imâ arayıp bulamadığı
 matlab-ı hakîkî budur. Benî Âdem ona vâsıl olmadıkça her neye nâ'il olsa müs-
 terîh olamaz, cân sıkıntısından kurtulamaz. Taharriyyât-ı ma'neviyyece ikmâl-i
 merâtib ile huzûr-ı kalb denilen ni'met-i 'uzmâya vusul 'uzamâ-yı asfiyânın vaz'
 ettiği usûl-i sülûk üzere mücâhedâta mütevakıftır. Bu da 'akabât-ı nefsi görüp
 geçirmiş bir rehber-i hidâyete teşâdüf edilmedikçe mümkün olamaz, ser-men-zil-i
 müşâhedâta varılamaz, serâ'ir-i vahdet anlaşılabilir.

Beyit

قطع این مرحله بی همراهی خضر مکن
 ظللماتست بترس از خطر گمراهی⁹³

92 "Aşk ile zinde olmuş bir gönül asla ölmez. Âlemin ceridesinde bizim bekamız bununla sabit
 olmuştur." *Divân-ı Hâfiz*, s. 10

93 "Hızır'ın yoldaşlığı olmadan merhaleleri kat etme. [O yol] karanlıktır, yolunu kaybetmek teh-
 likesinden kork." *Divân-ı Hâfiz*, s. 509

Rüteb-i dünyeviyyeden bir küçük rütbe hezâr güne minnet ü meşakkatle ih-râz edilebiliyor, vesîleler vâsıtalar aranılıyor. Bunca temelluklar, tabasbuslar irtikâb olunuyor, çîn-i cebînler görülüyor, yürekler eziliyor da sa'âdet-i dâreyni te'mîn eden merâtib-i sermediyye kolaylıkla mı husûle gelir? Kıldan ince, kılıçtan keskin-denilen sırât-ı müstakîm tarîk-i vahdettir. Bu tarîk ile gidilecek, ne kazanılabilecekse kazanılacaktır. Hubb-ı dünyâ mâ-halakallâhı huzûzât-ı nefsâniyye vâdîlerine düşürmüş; tarîk-i vahdet, tek ü tenhâ, hubb-ı Hudâ mübtelâlarına mahsûs ve münhasır kalmıştır. Ne onların halkı görmeğe vakti var, ne halk onları görebiliyor.

Beyit

الله تحت قباب العز طائفة
أخفاهم في لباس الفقر إجلالا⁹⁴

94 “Allah’ın izzet kubbelerinin altında bir taife vardır ki/ Onları yüceltmek için fakirlik elbisesinin içinde saklıyor.” Beyit Râbiatu’l-Adeviyye’ye atfedilir. Feriduddin Attar, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, thk. Asım İbrahim el-Keyyâlî, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, s. 104.

[13] LÂYİHA

Hukemâ-yı İslâm'dan meşhûr İbn Sinâ;

هبطت إليك من المحل الأرفع
ورقاء ذات تعزرو تمنع⁹⁵

matla'yla başlayıp inşâd eylediği *Kasîde-i Rûhiyye*'sinde nefsi-nâtıkayı bir verkâya teşbîh etmiş, bu verkâ-yı kudsiyyet-irtikânın hakikat-i asliyyesi itibâriyle mele-i a'lâya ve beden-i insâna ta'alluku hasebiyle âşiyâne-i süflâyâ mensûb ve merbût olduğunu göstermiştir. Hakikaten rûh-ı insânî 'âlem-i emr ü hüviyyetten fâ'iz olan bir nûr-ı lâ-yezâlidir, nisbet-i zâtıyyesi pek 'âlidir. Şu 'ulviyyeti⁹⁶ «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ» âyet-ki kerîmesinde beyân buyrulduğu üzere isti'dadımız iktizâ etmiş, onu taleb ü istid'â ile yerlerin göklerin tahammül edemeyeceği bâr-ı girân altına girmişiz. Füzûnî-i fazl u kemâl dâ'iyyesiyle meydâna atılmış, vazîfelerimizin ne derece ağır olduğunu bilemediğimiz için zalûm u cehûl olmuşuzdur. Âyet-i celile-i mezkûredeki letâ'if-i ma'nâ vezâ'if-i esâsiyyemizin şiddet-i ehemmiyyetinden kinâyedir. "Nübüvvet", "şerî'at", "diyânet", "medeniyet" vezâ'if-i beşeriyyeyi telkîn u ta'yîn ile insânı, insâniyyetin muktezî olduğu terakkiyyâta îsâl içindir. Bârika-i 'akl u vicdânı bedreka-i terakkî olmak üzere halk u ihsân buyrulmuştur. Rûh-ı insânî fi haddi zâtihî idrâk-i mahz ve kemâl-i mahz olarak ma'kulât u ma'neviyyâta bizzat muttali' ve mâddiyyâtı havâss ü kuvâ-yı bedeniyye delâletiyle bi'l-vâsita müdrîk olup her iki ciheti cevher-i zâtındaki hâssa-i 'akl ile ihâta eyler. Ittlâ'ât-ı ma'neviyyenin mecma'ı vicdân, idrâkât-ı mâddiyyenin menba'ı hiss-i müşterektir. Vicdânın mahalli kalb, hiss-i müşterekin mevki'i dimâğdır. Kâr-gâh-ı bedende 'aklın tasarrufâtı medârik-i hissiyyenin göstereceği ma'lûmâta tâbi'dir. Medârik-i hissiyye de havâss-i hamse-i zâhire ve havâss-i hamse-i bâtınadan ibârettir. Havâss-i hamse-i zâhire "sâmi'a", "bâsıra", "zâ'ika", "şâmme", "lâmise" dir. Havâss-i hamse-i bâtına "hiss-i müşterek", "mütehâyile", "müfekkire", "vâhime", "hâfıza" ta'bîr olunan kuvvetlere münkasımdır. Havâss-i zâhirenin hâricden ahz u tedârik ettikleri ma'lûmât hiss-i müşterek merkezinde toplanır. Sâ'ir havâss-i bâtına orada müctemî' olan me'ânîyi diledikleri sûrete ifrâğ ederler. 'Akıl o suverde tatbîk ve tedkîk ile tasarruf eyler.

95 "Çok yükseklerden süzülüp gelen gururlu ve nazlı bir güvercin sana kondu." (Mahmut Kaya, *Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, 2003, s. 325)

96 "Biz emaneti göklere ve yere teklif ettik..." [Ahzâb 33/72]

İnde't-teşrih re'sin cihet-i tülünde rûh-ı hayvânî denilen buhâr-ı latîf ile memlû, mücevvef üç mahall vardır. Cumhûr-ı hukemâ bu mücevvefleri butûn-i selâse i'tibâr edip re'sin üst tarafındakine "batn-ı evvel" ve alttakine "batn-ı sâni" ve bu ikisinin arasında olana "batn-ı sâlis" dediler. Şu üç batnın her birisine üçer cihet dahi tahsis eyleyip; cihet-i evvele "mukaddime", sâniye "mutavassıt", sâlise "mu'ahhar" ta'bîr ettiler. "Hiss-i müşterek" batn-ı evvelin mukaddeminde, "mütehayyile" mu'ahharında, "vâhime" batn-ı sâlisin mukaddeminde, "hâfıza" mu'ahharında, "müfekkire" batn-ı evvel ve sâlis arasında olan ikinci batında bulunduğunu istikşâf eylediler ve bunların sûret-i hareketlerini dahi şu vechile gösterdiler ki ibtidâ havâss-i zâhirenin ihsâs ettiği mesmûât ve meşhûdât ve mezûkât ve meşmûmât ve melmûsâtın suver-i mahsüseleri hiss-i müştereke intikâl edip onda mürtesim olur ve ondan kuvve-i mütehayyileye geçip hıfz olduğundan mürûr-ı zamân ile vâki' olan mensiyyât-ı hayâl ile tahattur olunur. Vâhime dahi hayâldeki mahsûsât-ı hâriciyyenin ahvâl-i cüz'iyeye ve me'ânî-i külliyyesinde tasarruf ederek hâfızaya teslim edip hîn-i hâcette yine vâhime vesâtatıyla yâda getirilir ve hiss-i müşterek haremlik ve selâmlık arasında olan dolâb mesâbesinde olup derûn u bîrûnun menkûlâtını bi't-telakkî hâricden dâhile, dâhilden hârice edâ eder. Ya'nî hâricden aldığını mütehayyileye, mütehayyile dahi vâhimeye, vâhime dahi hâfızaya teslim ettikte kuvve-i müfekkire suver-i mahsüseyi hasbe'l-iktizâ terkîb u tafsîl ve tertîb ü teşkîl ederek hiss-i müştereke ircâ' kılınır ve ondan lisâna gelip hârice nakl u beyân olunur.

Gerek havâss-i hamse-i zâhire ve gerek havâss-i hamse-i bâtına insânda mevcûd olduğu gibi bi-'aynihî hayvânda dahi mevcûddur. Zirâ hayvânât dahi kuvve-i sâmi'a ile esvâtı ve bâsıra ile mübsirâtı ve zâika ile mezûkâtı ve şâmmeye ile meşmûmâtı ve lâmise ile melmûsâtı hissederek kezâlik havâss-i zâhire ile hâricden alınan mahsûsâtı hiss-i müşterek ahz edip hayâle ilkâ eyler ve bu mahsûsâtta mutasavver olan umûr-ı ma'neviyye-i cüz'iyeyi vâhime idrâk edip hâfıza hıfz eder. Meselâ koyun kurdu gördükte kurdun sûreti koyunun derîçe-i çeşminden ebniye-i hiss-i müşterekine mün'akis olup hayâlde mazbût kalır ve her ne vakit görse evvelki gördüğü sûret olduğunu bi't-tahayyül onu tanır. Vâhimesi dahi ol sûrette bir 'adâvet-i mahsûsa hissederek bu ma'nâyı hâfızasında hıfzedip ondan tevahuş üzere bulunur. Lâkin hayvânâtta fikir olmadığından külliyyâtı idrâk edemeyip müdrekat-ı hayvâniye birtakım cüz'iyât-ı müteferrikaya münhasırdır. İnsân ise i'mâl-i fikr ü şu'ûr ederek nice nice ma'lûmât-ı külliyye istihsâl ile dâ'ire-i idrâkâtı vüs'at ü kuvvet bulur.

Şöyle ki; kuvâ-yı hissiyye ile tahsîl u tedârik etmiş olduğu umûr-ı cüz'iyeden birtakım umûr-ı külliyye ve ma'lûmât-ı 'umûmiyye intizâ' ve onları kendine kânûn ve kâ'ide ittihâz edip selb ü isbât ile tertîb-i mukaddemât eyleyerek pek çok mechûlâta dest-res olur. Meselâ efrâd-ı insâniyyeden gördüğü suver-i cüz'iyenin teşahhusâtını tecrîd ile zihinde mutlakâ insân tasavvur ve kezâlik sâ'ir hayvânât envâ'ında dahi bu vechile tasarruf ederek cümlesinden e'amm olan hayvân mefhûmunu alıp mecmû'unu onun tahtında derc eyler ve kezâlik eşcâr u ahcârda böylece tasarruf ederek takım takım ma'lûmât-ı külliyye tahsîl edip eşcâr ve sâ'ir nebâtâtı cism-i nâmî, ahcâr u ma'deniyyâtı cism-i gayr-ı nâmî tahtında derc eder ve sonra bu külliyyâtın cümlesini dahi mutlakâ cisim tahtında münderic kılar ve bu külliyyâtın her birine birtakım ahvâl-i külliyye isbât eyler. Meselâ hayvânda 'ale'l-umûm hareket-i irâdiyye olduğunu bilip bu 'ilm-i 'umûmî ile gerek efrâd-ı insâniyyeden ve gerek hayvânât-ı sâ'ireden birini görse onda hareket-i irâdiyye olduğuna istidlâl eder. İşte bu tasarrufât-ı zihniyyeye fikir denilir ve şu sûretle kuvve-i müfekkireye "mutasarrıfâ" nâmı verilir.

Ber-minvâl-i meşrûh insân mahsûsâtın 'ulûm-ı külliyye ahz u tedârik ettiği gibi her şeyin asl u hakikatini teftîş edegeldiğinden ecsâm-ı mürekkebenin eczâ-i asliyesi olan 'anâsırdan ve ahvâl-i sâ'iresinden bahs ile inceden ince düşünerek ve türlü türlü tecrübeler ederek birtakım 'ulûm-ı külliyye tahsîl eyler ve bununla dahi kânî' olamayıp semâvâta ve mebd'e ü me'âd ile Mübdî'-i kâ'inâta 'ilm ü ma'rifet tahsîl etmek sevдâsına düşer. Fikrin bu mertebesi gâyet rakîk u 'amîk olmağla insânın asıl şeref ü şânı ve fehm ü fetânetçe birbirine nisbetle olan fazl u rüchânı meydâna gelir.

Fikir ile 'aklı temyîz etmek biraz müşkildir. Ba'zı 'ulemâ "fikir", "akıl", "zihin" şey'-i vâhid olduğuna zâhib olmuşlardır. Fakat dûr-bîn-i im'ân ile bakılsa fikir havâss-i zâhire ve bâtınanın ahz u tedârik ettiği mahsûsâtta tasarruftan ve zihin onlarda tecrîd ü terkîb ile tasavvurdan 'ibâret olmağla fikir re'is-i kuvâ ve zihin onun mu'âvin u müşâviri makâmında bir kuvve-i dekâyık-ihitivâdır; ammâ hazret-i 'akıl cümlesinin fevkinde olarak gerek tasarrufât-ı fikriyye ve gerek tasavvurât-ı zihniyyede tedbîr u tatbîk ile nef' u zararı, hayr u şerri, hakk u bâtılı temyîz ve tefrîk edici bir hâkim-i hakâyık-nümâdır.

Nazar-ı ehl-i hikmette cevher-i 'akıl rûhun bedene ta'allukuyla berâber ebniye-i vücûda müntabî' olup hamîr-i tabî'at ve 'unsuriyyetle mayalanmış ya'nî ebdân u ecsâdın neşv ü nemâsına ve ezmân ü ahvâlin îcâb ü iktizâsına göre mütezâ'id ve mütenâkis bulunmuş olduğundan mütehâlifü'z-zuhûr ve mütefâvitü'l-ahkâmıdır.

‘Avâriz-ı kevnîyyeden kat’an nazar her şahsın ‘aklı şahs-ı diğerin ‘aklına mu’âdil ve müsâvî bulunmuş olsaydı mezâhib ve meşârib tenevvu’ ve ta’addüd etmezdi ve her şahıs şeh-râh-ı ihtidâdan başka savb-ı nâ-savâba gitmezdi, efkâr u ‘akâ’id birleşirdi, mezâlim ü mefâsid ber-taraf olurdu. Tahsîl-i ma’ârif-i mütenevvi’ada bir vakitte ve bir senede ve bir üstâddan şerîk oldukları hâlde telemmüz eden şâkirdlerin cümlesi ta’allüm ü tefehhümde yeksân olmak lâzım gelirdi.

Bundan anlaşılıyor ki fi nefsi’l-emr ‘ukül-i nâs mütefâvittir. Vâkı’â karîha-i insân efzâyiş-i ‘ilm ü hüner ve güzâriş-i tecârib ü ‘iberle vüs’atlenir ise de hiç kimse merzûk olduğu ‘akl-ı fitriyyesinin haddini tecâvüz edemez. Şu kadar var ki kuvâ-yı beden eczâ-yı ‘unsuriyyenin refte refte ifâza ettiği neşv ü nemâ ile terakkî ettikçe kuvve-i ‘âkile dahi kâbiliyyet-i bedenle berâber derece derece tezâyüd eder. Hukemâ bu etvâr-ı mütevâliyye müddetlerinde cereyân eden terakkiyyâta nazaran ibtidâ; etfâlin fi’il ü idrâkten hâlî olan isti’dâdına “‘akl-ı heyûlânî”, sâniyen; bedîhiyyât ile iktisâb-ı nazariyyâta olan kâbiliyyetine “‘akl bi’l-meleke”, sâlisen; bedîhiyyâttan istinbât-ı nazariyyâta olan mümâresesine “‘akl bi’l-fi’il”, râbi’an; idrâk ettiği nazariyyât dâ’imâ ‘indinde hâzır olmasına “‘akl-ı müstefâd” ta’bîr ettiler. Bu mertebe ‘aklın derece-i tamâmı olan müşâhede-i guyûb makâmıdır ki enbiyâ-yı ‘izâma mahsûstur.

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾⁹⁷

97 “...Şübhesiz ki bunda akledecek bir kavm için âyetler var.” [Rûm 30/24]

[14] LÂYİHA

Öteden beri “İşrâkiler” kâffe-i ma‘ârif ü ma‘lûmâtı kalbe isnâd edegelmiş ise de taksîm ve ta‘rîfte ‘adem-i isâbetle mevârid-i gaybiyye ve medârik-i hissiyyeyi mezz eylemekten neş‘et etmiş bir sehivdir.

Tıbb u teşrîhe nazaran insândaki hiss ü idrâk kuvveti a‘sâb ile kâ‘im olup a‘sâbın merkezi dahi dimâğ olduğundan idrâkât-ı cismâniyye oraya müntehîdir. İttilâ‘ât-ı rûhâniyye vesâ‘it u âlâta muhtâc olmayıp nefis-i nâtikanın muktezâ-yı şânıdır. Şu kadar var ki bedenin nezâhet ü letâfeti ittilâ‘ât-ı rûhâniyyeyi tesrî‘ ve teshîl eyler.

Beyit

Sırr-ı butûnu suver eyler ‘ıyân
Hüsn ü bahâ rûha bedenden gelir

Rûhun ma‘kûlâtı bi’z-zât ve mahsûsâtı bi’l-vâsita idrâk edegeldiği müttefe-kun-‘aleyh olmağla kalb bilâ-âlet husûle gelen ittilâ‘ât-ı zâtiyye-i rûhâniyyenin menba‘ı ve dimâğ âlât-ı bedeniyye vesâtatıyla istihşâl olunan ma‘lûmât-ı cismâ-niyyenin merkezidir.

‘İnde’l-‘urefâ kalb ta‘bîrinden maksad kütüb-i teşrîhiyyede gösterildiği vechile çam ağacı salkımı hey‘etinde sûrî tarafı sadrın esfelinde sol cihetine mütemâ‘il ve yassı cânibi sadrın vasatına mülâsık ve muttasıl olup “yürek” denilen ‘uzuv değil-dir. Belki zikr-i zarf irâde-i mazrûf kabîlinden olarak bu ‘uzv-ı cismânî-i mahrûtiyyü’ş-şekilde cevelân eden serâ‘ir-i ma‘neviyye murâd olunur. Nitekim ba‘zı üdebâ-yı hakâ‘ik-âşinâ:

Beyit

ندانم اوست دل یا اوست در دل
مرا پوشیده گشت این راز مشکل⁹⁸

neşidesiyle kalbin mehbîtü’l-envâr-ı hüviyyet olduğuna işâret eylemiştir.

Ehl-i tahkike göre “kalb” ‘atâyâ-yı Sübhâniyye’den olup âsârı kişver-i derûn-ı as-fiyâda cârî bir latîfe-i Rabbâniyye’dır ki bi’l-cümle vâridât-ı gaybiyye ve ilhamât-ı

98 “Bilmem o gönül müdür veyâ gönülde midir? Bu müşkil sır bize örtülü kaldı.” Şebüsterî, *Gülşen-i Râz: Tashîb-i İntikâdî ve Mütâlâ‘a der-Akâyid u İrfân*, haz. M. Beşir Enver Ebûherî, İslâmâbâd 2007/1386, s. 97.

Gülşen-i Râz’ın tenkidli metninde beyit şu şekildedir:

دل اندر روی او یا اوست در دل
به من پوشیده شد این راز مشکل

“Gönül onun yüzünde midir yoksa o gönülde midir? Bize bu müşkil sır örtülü kaldı.”

ile dâ'ire-i hirmân u husrân içinde kalınır. Bi'l-farz ¹⁰³ من قال لا إله إلا الله فقد دخل الجنة va'd-i 'âlîsınca zühhâdın lezâ'iz-i 'âdiyyeden 'ibâret olarak tasavvur ettikleri bir na'îm-i istirâhate girilse bile onun ni'am-i dünyeviyyeden ne farkı vardır.

Beyit

Tecellî neş'esin ehl-i şikem idrâk kâbil mi
Behişt andıkça zâhid ekl ü şurbün lezzetin söyler

Cinân-ı kulûba duhûl sermâye-i kalb-i selîme mütevakkıf olduğu teslim-kerde-i fuhûldür. Çünkü Hak suver-i a'mâla bakmaz, kalbe nazar eder. İfâza-i tecelliyyât için kullarında kalb-i selîm ister. Sermâye-i kalb-i selîm ancak zikrullâhtır. Zikrullâh dahi mevârid-i hissiyye tathîr olunmadıkça gönüllerde karâr etmez. Mevârid-i hissiyye havâss-i hamse-i zâhireden ve hâvass-i hamse-i zâhire herkesin bildiği vechile "sâmi'a", "bâsıra", "zâ'ika", "şâmmе", "lâmise"den 'ibârettir. Havâss-i mezkûre muhtelifü'l-mecârî beş lüleden bir havza su dökülür gibi hâriciden ahz ettikleri mevâddi hiss-i müştereke ilkâ ederler. Her havzın pâk olması ona cereyân eden suyun pâk olmasına ve suyun pâk olması mecrâların tathîr edilmesiyle temiz tutulmasına mütevakkıf olduğu gibi havz-ı derûnun kesb-i nezâfet ederek letâ'if-i ma'neviyyenin temevvüc eylemesi dahi mevâdd-ı hissiyyenin tathîr olunmasına muhtâcdır. Bu ise havâss-i mezkûreyi iştigâlât-ı fâside-i hâriciyyeden men' için bir müddet ihtiyâr-ı 'uzlet ve zikrullâha muvâzabetle hâsıl olur. Zîrâ terakkiyyât-ı ma'neviyyece tahliye ba'de't-tehliyedir. 'Alâ'ik u 'avâ'ik-i fâsideden hâlî kalacağız. Hakikat-i mücerrede-i insâniyyeye meylederek terbiye-i nefis ve tasfiye-i kalb ve tehzîb-i ahlâk ile uğraşacağız, âdemiyet ne olduğunu anlayacağız. Hil-ye-i insâniyyetle bi't-tehallîdâb-ı 'ubûdiyyeti takınıp Cenâb-ı Hakk'a münîb ve müteveccih olacağız. El-hâsıl kemâl-i ihlâs u istikâmetle isr-i asfiyâya sâlik olup zulûmât-ı tâgûtiyye ber- taraf edildikçe envâr-ı tevhîd ü 'irfân leme'âna, inkişâfât-ı vicdâniyye cevelâna başlar, idrâkât-ı rûhâniyye kuvvetleşir, cennet-i kalb açılır, na'îm-i hakîkate girilir.

İşte ol vakit ¹⁰⁴ ﴿وَقِي أَنْفُسَكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ âyet-i kerîmesindeki mezâyâya kesb-i ittilâ' edip esrâr-ı lâ-mekâna mekân olduğunu anlarsın.

103 "Kim Lâ ilahe illallah derse muhakkak cennete girer." Benzer lafızlarla rivayetler mevcuttur. Buhârî, "İmân" 33; Müslim, "İmân", 8, 84; Tirmizî, "İman" 17; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, 45/483.

104 "Nefislerinizde de, halâ görmiyecemisiniz?" [Zâriyât 51/21]

Beyit

Güftugû çok saded-i ‘aşkda cumhûra göre
Hakk’ı kendinde ara mezheb-i Mansûr’a göre

Basîret-i bâtinîyeye mâlik olan ‘ârifler cemâl-i vahdeti her zerrede görürler, Hakk’ı kendilerinde bulurlar. Hakk’ı bulmak hakîkat-i insâniyyeyi anlamaktır. Hakîkat-i insâniyyeyi anlamak ittisâl u infisâlsiz sırr-ı hüviyyete vâkıf olmaktır. Hak Sübhânehû ve te‘âlâ âhar şey ile ittihâddan münezzehtir, O’nun gayrı ne vardır ki Ol ola ve Ol “ne”nin gayrıdır ki O’nunla ittihâd eyleye.

Şi‘r

جناب حضرت حق را دویی نیست
در آن حضرت من و ما و تویی نیست
حلول و اتحاد اینجا محال است
که در وحدت دویی عین ضلال است¹⁰⁵

Serâ’ir-i vahdete muttali‘ olup hakk-ı ma‘rifetle Hakk’ı bilmek merâtib-i beşerîyenin müntehâsıdır. Bu feyz ü rifate nâ’iliyyet hidâyet ve kâbiliyyetle meşrût olduğundan herkese müyesser değildir. Hidâyet Cenâb-ı Hakk’ın hediyyesi ve kâbiliyyet tabî‘at u hilkatın ‘atiyyesidir. Tecelliyyât-ı İlâhiyye isti‘dâdât-ı eşhâsa göre vârid ve vâki‘ olmağla elbette kâbil-i sa‘âdet olanlar mazhar-ı hidâyet olup Hakk’ı ararlar. Meydân-ı ma‘rifette ‘alâ-kadri’l-isti‘dâd kat’-ı merâtib edip harem-serây-ı kurb u kabûle dâhil olurlar.¹⁰⁶ من تقرب إلي شبرا تقربت منه ذراعا hadîs-i kudsîsindeki beşâret bu nükteye işârettir. Onun için sırât-ı hakîkî iki kısım olup biri “mine’l-‘abd ile’r-Rabb” ve diğeri “mine’r-Rabb ile’l-‘abd”dir. Etkiyâ-yı vâsilîn kuldân Hakk’a yol mâsivallâhtan tecerrüd ü teberri ve Hak’tan kula tarîk’inâyet ve hidâyet yüzünden teverrüd ü tecellî neş’elerine müntehâ olduğunu göstermiştir.

Mâsivâ denilen mu‘amma hakîkat-i vücûddan gâfil olanların mülâhaza-i gayriyyetle tasavvur ve tahayyül ettikleri mevhumâta tâbi‘ bir ism-i bî-müsem-mâdır. ‘Urefâ-yı asfiyânın mâsivallâhtan tecerrüd ü teberriye dâ’ir tenbîhâtı¹⁰⁷ «أَفْرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوِيَهُ» nass-ı celîlince hevâ-yı nefis ve dünyâyı ilâh ittihâz eden eşkiyâ-yı ‘adîmü’l-intibâhın me’lûf oldukları zünûb-ı hod-perestîden bi’t-tevakkî

105 “Cenâb-ı Hakk için ikilik yoktur. O hazrette ben, biz ve senlik yoktur. Hulûl ve ittihâd, burada imkânsızdır. Vahdette ikilik, gölge gibidir.” *Gülşen-i Râz*, s 80-81

106 “Kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşırım”. Müslim, “Tevbe”, 1; “Zikir ve Dua ve Tevbe ve İstîğfar”, 20 ve 22.

107 “Gördün mü, o kimseyi ki; heva ve hevesini kendisine tanrı edinmiş...”[Câsiye 45/23]

mesûbât-ı fakr u fenâyı taharrîye teşvîk içindir. Çünkü Fahr-i Âlem sallallâhu ‘aleyhi ve sellem; ¹⁰⁸ وجود كذب لا يقاس عليه ذنب آخر buyurmuş, fakr ile fahr etmiş, ¹⁰⁹ إِذَا تَمَّ الْفَقْرَ فَهُوَ اللَّهُ kelâm-ı vahy-intizâmıyla fakrın gâyeti, vusûlün nihâyeti olduğunu i‘lân u i‘lâm eylemiştir.

Ehl-i tahkîke göre fakrın ma‘nâsı sıfât-ı beşeriyyenin bi'l-küllîyye imhâ vü ifnâsıdır. Zîrâ gayret-i Hak isneyniyyet ve gayriyyete kâ'il olmadığından fenâ-i küll kurb u vusûlün hasâ'isindedir.

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ... وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾¹¹⁰

108 “Senin varlığın öyle bir günahdır ki başka günahla kıyas olunmaz.” Bu lafızla herhangi bir rivâyet tespit edilemedi.

109 “Fakirlik tamamlandığında o, Allah'tır.” Kaynağı tespit edilemedi. Ehl-i sülûk indinde maruf bir söz olarak nakledilir.

110 “Şüphesiz ki bunda kalbi olan kimse için elbette bir öğüt vardır.” [Kaf 50/37] ... “Ve bunu ancak sâlim akıl sahipleri tefekkür eder.” [Bakara 2/269]

[15] LÂYİHA

İnsânın kuvve-i ‘akliyesiyle esbâb-ı tabî‘iyyeyi bi’t-taharrî tasarrufa muktedir olduğu gibi kuvve-i kalbiyenin i‘ânesiyle dahi esbâb-ı tabî‘iyye-i cismâniyesiz tasarrufa iktidârı der-kârdır. Meselâ isâbet-i ‘ayn u nazarla pek çok insân ve hayvânların helâk u heder olduğu hezâr kere işitilmiş ve görülmüştür.

Nefs-i insâniyyenin ya’nî rûhun ba’zı âsârı vardır ki mecrâ-yı tabî‘iyye-i cismâniyye üzere cârî olmayıp belki keyfiyyât-ı ma‘neviyyenin heyecânıyla ‘arız olur; ‘aşk u sevdâdan, ferah u sürûrdan, hüzn ü kederden hâdis olan hâlât u infî‘âlât gibi. ‘Ale’l-husûs tevehhümâtın te’sîrâtı ‘acâ’ib-i müsellemedendir. Zîrâ duvâr kenârında ve ip üzerinde yürüyen kimsenin ‘indeinde düşmek tevehhümü gâlib oldukta bilâ-şek bu tasavvurdan nâşi düşer. Onun için pek çok kimseleri görüyoruz ki meşk ü meleke ile bunu i’tiyâd ederek ‘avâ’ik-i vehmiyye kendilerinden zâ’il oldukta bî-mehâbâ gâyet mürtefi‘duvârların ve pek yüksek incecik iplerin üzerinde gezip düşmüyorlar ve düşmedikten başka birtakım harekât-ı garîbe ile icrâ-yı lu‘biyyât ediyorlar. Onu i’tiyâd etmeyenler hayrette kalıyor. Kezâlik suda yüzmek dahi izâle-i evhâm ile havf u haşyetin indifâ‘ından ‘ibârettir. ‘İlm-i sibâhatta tebahhur edenler bî-ka’r u bî-kenâr olan bihâr-ı ‘azîmede ‘arîz u ‘amîk yüzüp gidiyorlar. Bu sûretle kesb-i itmînân edemeyenlerin yüksek yerlerden düşmesi ve suda yüzemeyip batması nefis-i insâniyyenin tevehhümünden neş’et ettiği sâbit olur.

Nefs-i insâniyyenin esbâb-ı tabî‘iyye-i cismâniyesiz bedende böyle âsârı görülünce gayrı şeylerde dahi te’sîri câiz olacağından isâbet-i ‘ayn mâddesi tasdik olunur. Şe’âmet denilen şey dahi mev’hûmun mevcûda te’sîri kabîlinden bir keyfiyyet-i ma‘neviyyedir. Meselâ bir hânede vefeyât-ı müte‘âkibe vukû‘unda veyâ mûcib-i idbâr ba’zı hâlât-ı mü’ellime zuhûrunda vâhime-i halk ol hânenin meş’ûmiyyetine hükmedip artık her kim onu istimlâk ü isticâr edecek olur ise ‘umûmun zannı o kimsenin vefât edeceğine veyâ bir belâya uğrayacağına munsarîf olur. Herkes birbirine bakarak oraya gözünü dikip musîbete müteveccih ve muntazır bulunur. Asıl şe’âmet nâsın tevehhüm-i musîbetle kötü zann peydâ etmesi, fenâlığı intizâr eylemesidir. Hadîs-i kudside ¹¹¹ أنا عند ظن عبدي بي vârid olmasına nazaran tecelliyyât-ı İlâhiyye zunûn-ı ‘ibâda göre vâkî‘ olageldiğinden ekseriyâ halkın zannı doğru çıkar. Herhâlde ihtiyâta ri‘âyet muktezâ-yı ‘akl u dirâyetdir.

111 “Ben kulumun bana olan zannı üzereyim...” Buharî, *Edebül-Müfred*, 216; “Tevhîd”, 15. Müslim, “Zikr ve dua”, 2.

Gerek ‘âmmenin zâhib olduğu teşe”ümâttan ve gerek kendi hakkında meselâ “hasta olacağım” veyâhûd “falân gün yola çıkarsam bir felâkete tesadüf edeceğim” gibi tatayyüren sû-i tevehhümâttan ictinâb eylemeli, mesâ’ibi da’vet etmemelidir. İsbet-i ‘ayn nazar sâhibinin gözüne bir zât veyâhûd başka bir şey güzel göründükte ifrât-ı istihsân ile rûhundan hâsil olan bir te’sîrdir. Fakat bu keyfiyyet sinâ’at-i sihriyye gibi sâ’ir te’sîrât-ı rûhânîyye kabilinden olmayıp ancak bazı kimselerin havâss-ı zâtiyye-i tab’iyyelerinden ma’dûd bir emr-i fitrî ve cibillîdir. Onun için ‘ulemâ “Sinâ’at-i sihriyye ile kâtil olan katlolunur, ammâ isâbet-i ‘ayn u nazarla kâtil olan katlolunmaz.” dediler. Zîrâ ‘ayn u nazar sâhibi bu fi’lin kendinden sudûrunda mecbûl u meftûr olup irâdât u ihtiyâriyle onu ikâ’ ve iktisâb etmediğinden fâ’iline bir şey terettüb etmez. Sinâ’at-i sihriyye ise tevessülât-ı nefsânîyye ve teveccühât-ı kalbiyyeden neş’et etmekle irâdet ü ihtiyâra râci’ tasarrufât-ı rûhânîyyedir.

İbn Haldûn’un tahkîkâtına göre nüfûs-ı sâhirenin üç mertebesi olup evvelkisi âletsiz ve mu’insiz olarak yalnız himmet-i kalb ve teveccüh-i derûn ile mü’essir olandır ki asıl hukemânın “sihr” tesmiye ettikleri budur. İkincisi tabâyi’-i ecrâm u eflâkten veyâ ‘anâsir veyâhûd havâss-ı a’dâdan bir mu’in ile mü’essir olanlardır. Buna tılsimât ıtlâk olunur. Üçüncüsü kuvve-i mütehayyilede bir te’sîrdir ki sâhibi sâ’ir kuvâ-yı mütehayyileye taslît-i evhâm edip onlara bir nev’ tasarruf ile murâd ettiği suver u hayâlâtı kendi rûhunun kuvve-i mü’essiresiyle nazar edenlerin hiss u şuhûdu derecesine bi’t-tezyîl tecessüm ettirir. Hâricde mevcûd gibi görünür. Hâlbuki hâricde bir şey yoktur. Yoksa şa’beze denilir. İşte merâtib-i sihrin icmâlen ta’rîf u beyânı bundan ‘ibâret ise de “sihr” nüfûs-ı sâhirede sâ’ir kuvâ-yı beşeriyye gibi bi’l-kuvve bir hâssiyyet olup fi’ile çıkması riyâzet ve kendilerince ma’rûf ve mer’î olan da’avât ve münâcâta muvâzabet ve müdâvemetle şeyâtîne ta’zîm u ‘ibâdete mütevakıftır. Bu ise Cenâb-ı Hak’tan gayrıyata’abbüd ve sücûd demek olmağla sihrin gâyeti küfre varır ve küfr onun esbâb-ı lâzimesinden olur, lâkin “Sâhirin katli küfr-i sâbıkı için mi, yoksa âlemde menşe’-i fesâd olan şeylerde tasarrufu için midir?” deyü fukahâ ihtilâf ettikleri gibi “Sihr hakîkaten sâbit bir şey midir, yoksa bir emr-i tahayyülî midir?” bahsinde dahi tereddüd eylediler. “Hakîkati vardır” diyenler iki evvelki mertebeye ve “hakîkati yoktur” zehâbında bulunanlar mertebe-i sâliseye nazar etmişlerdir. Binâ’en-‘aleyh beynlerindeki ihtilâf nefsü’l-emre ‘âid olmayıp ancak merâtibde iştibâhtan neş’et etmiş bir nizâ’-ı lafzîdir. Nasıl ki şimdi Avrupalılar ‘akliyyâta meyl ü i’tibâr ile fûnûn-ı hikemiyye ‘asrımızda intişâr u iştihâr etmiş ise tevârîh-i kadîmeye nazaran zamanıyla Süryânî-

ler, Keldâniler pek ziyâde sihr u tılsımâta düşüp aralarında ma'ârif-i garîbe çoğalmış, 'ale'l-husûs ümmet-i Kıbt u Nebt sinâ'at-i sihriyyede gâyetü'l-gâye ilerlemişti. Hazret-i Mûsâ 'aleyhi's-selâmın mu'cizeleri de seherenin iddi'aları cinsinden olup 'asâ-yı ejder-nümâ temâsîl-i sihriyyelerini bitirdi, firâ'ine-i Mısır'ı kahr u helâk eyledi. Bu vukû'ât Kur'ân-ı Kerîm'de ber-tafsîl beyân kılınmağla sihrin vücûd u vukû'unda şek ve şübhe yoktur. Şu kadar var ki ümem-i mâziyye mahv ü münkariz olmalarıyla berâber 'ilimleri de mahv ü münkariz olup erbâbı kalmamıştır denilebilir. Ma'a-hâzâ kurûn-iahîreye sihriyyâtın ba'zı serpintileri erişmiştir. Hattâ 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'e dahi sihir yapılmıştı. Hiçbir şey işlemezler iken kendilerine bir şey işliyorlar gibi görünür idi. İ'âne-i vahy ü ilhâm ile sihir takımı Medîne-i Münevver'e karîb bir kuyudan çıkarılıp Sûre-i Mu'avvize inzâl buyrularak ibtâl olundu. Sihrin eğerçi usûl ü kavâ'idi mechûl ü meşkûk ve şer'an memnû'iyeti hasebiyle mensî ve metrûk ise de zevâyâ-yı 'âlem 'acâ'ib ü garâ'ibden hâlî değildir, bilemediğimiz köşelerde ve bucaklarda neler bulunur.

Lâhika: Hakikat-i âdemiyye nefis-i nâtıkadan 'ibâret ise de ber-muktezâ-yı irâde-i ezeliyye nefis-i nâtika neş'e-i 'unsuriyyede istitâr ederek bedenle âmîziş ettiğinden insân lafzının medlûlü rûh ma'al-ceseddir. Her iki cüz'ün medârik-i mahsûsası vardır. Emr-i idrâk 'akla 'â'id olduğundan "akıl" bir dereceye kadar havâss-i zâhire ve bâtınanın delâletiyle husûle gelen mahsûsât ve ma'lûmâtta bi't-tasarruf gerek cismâniyyât ve gerek rûhâniyyâtı derk eder. Buna iştigâlât-ı sûriyye ve iş-tiyâkât-ı ma'neviyyemiz şâhid-i 'âdildir.

'Aklın idrâkât-ı cismâniyye ve rûhâniyyedeki kâbiliyyet-i mutlakasına nazaran cumhûr-ı 'ulemâ me'âş u me'âd i'tibâriyle 'aklı iki kısma taksîm etmiş. Temâyülât-ı 'umûmiyye dahi bunu mü'eyyid olarak 'ukûl-i nâs, me'âş u me'âd cihetlerini teftîş ü taharrîden ayırlamamıştır. Şu kadar var ki hubb-i şehevâtın galebesi sebebiyle ekserî halk hiss ü şuhûda peyrev olarak mahsûsât u mâddiyâtta ziyâde meyl ü ikbâl edegeldiğinden onlarda 'ilm-i me'âş kuvvetleşir. Tabî'at dahi bununla ülfetleşerek cihet-i me'âd unutulur ve ba'zı zevât sâ'ika-i îmân ile zâ'ika-i 'irfâna mâlik olarak ma'neviyyâta mu'tekid ve müteveccih olup sa'âdet-i uhreviyyeyi tâlib ve 'ibâdât u tâ'ata muvâzabetle ilâhiyyâta mâ'il u râgıb olduğundan bunlarda dahi bi'l-'akis me'âd kavî ve cihet-i me'âş za'îf olur. Nitekim riyâziyyât ve tabî'iyât gibi ma'ârif-i mâddiyye ve sâ'ir hıref ü sanâyi'-i sûriyyede mahâret-i tâmmе ile mütefennin olanlar ekseriya 'ulûm-i uhreviyyede bî-behre vü bî-nasîb ve bi'l-'akis 'ulûm-ı uhreviyyede mütemekkin olanlar dahi umûr-ı dünyeviyyede ecnebî ve garîbdir.

Beyit

Hikmetinde ben de hayrânem ki yok cem' eylemiş
Meşreb-i 'irfân ile 'akl-ı me'âşî bir yere

Şerî'at-ı Ahmediyye her iki ciheti ber-tafsîl irâ'e etmiş, ya'nî me'âş ü me'â-da dâ'ir sûret-i salâh u felâhı göstermiş olduğundan mütemessik-i şerî'at olan erbâb-ı hidâyet cânibini iltizâm ile 'izzet-i dünyeviyye ve sa'âdet-i uhreviyyeyi istihsâle çalışmış ve çalışmakta bulunmuş ise de terbiye-i İslâmiyye'nin kavâ'id-i asliyesince matlab-ı hakîkîâhiret olmağla evâ'ilde 'ilm-i me'âda dünyâda i'tinâ kılınmıştır.

Vâkı'â dünyâ ve ukbâ gibi ihâta-i hudûdu müte'azzir ve âsâr u ahvâli yek-dî-gerine mugâyir iki cihân-ı zıddiyyet-iştimâli birleştirip de her ikisine müterettib olan 'ulûm u kemâlâtı ve vezâ'if ü vâcibâtı ikmâl ve ifâya ne 'ömr-i beşer kâfi ve ne de kuvvet-i 'akl vâfidir. Ma'â-mâ-fih birinin intihâb ü ihtiyârı tarafına gidilince cihet-i me'âdi tercih lâzım gelir ise de insân sûret-i cismâniyyesi hasebiyle dünyâyâ ve sıfat-ı rûhâniyyesi münâsebetiyle 'ukbâyâ muhtâc ve merbût olduğundan dirâ-yet-i sahîha her ikisine hizmet ü ri'âyet mecbûriyyetini gösterir. Dünyânın usûl ü ahkâmı mazbût ve ma'lûm olmağla icâb u iktizâsına göre hareket edilebilir. Lâkin 'ukbânın usûl u ahkâmı ta'akkul ve tasavvur ile anlaşılamadığından umûr-ı uhre-viyyede behemahâl enbiyâ-yı 'izâma bi'l-mütâba'a tebligât-ı semâviyyeye mürâ-ca'atten, ya'nî serâ'ir-i şer'iyyeyi araştırarak o yolda i'mâl-i fikr ü şu'ûr ile istitlâ'-ı hakîkate çalışmaktan başka tarîk-i tahkîk yoktur.

[16] LÂYİHA

İnsânın tab'an tefekkür-i ulûhiyyetle taharrî-i hakk u hakîkate mecbûriyyeti müsellemdir. Bu mecbûriyyet ihtilâf-ı edyân ile sâbit ise de nev'-i benî Âdem'in ibtidâ-yı zuhûrunda hangi dîn ile mütediyyin olduğu muhtelefün-fihtir. Delâ'il-i 'akliyyeye nazaran şems-perestlik akdem-i itikâdât olmak ağıleb-i ihtimâlâtur. Eğerçi insân kendi fi'il ve sun'unun medhali olmayarak zuhûr eden havâdis-i gayr-ı mütenâhiyyenin bir mübdi'i olduğunu bi-hasebî'l-'akl derk edebilir ise de birdenbire bir zât-ı Vâcibü'l-Vücûd'un eser-i fi'il ü sun'u olduğunu bulamayacağından ve a'yân-ı mevcûdâta nazar olununca bu 'âlem-i kâ'inatta mihr-i münûr-i müsellemtü't-te'sirden daha 'azîm ve cesîm bir şey görülemeyeceğinden en evvel göze çarparak ve dîde-i 'akl u dikkati kamaştıracak bu heykel-i 'acîb-i nûrânîdir. Harâretin vücûduyla rûy-i arzda cemî' ecsâm-ı nâmiyyenin nümüvv ü inbisâtı emr-i mahsüstür. Bu dahi eşi'a-i şemsin te'âküsünden hâsıl olarak zamân-ı şitâda eşi'anın inhirâfıyla te'âküse za'af geldikte erzâk u ekvât matmûre-i kûmûnda mestûr kalır. Henüz idrâk-i hakîkate hayyize-nümâ-yı hayret olan 'akl-ı kâsır-ı insânî şu hâleti müşâhede edince ve bi'l-husûs tebâ'ud-i ziyâ ile en 'azîz olan nûr-ı basarın bile gaybûbet ettiği gibi âfitâb-ı 'âlem-tâbın tulû'uyla cihânın münevver ve gurûbuyla muzlim olduğunu görünce neyyir-i a'zamı tevkîr u ta'zîm ile ondaki envâr-ı feyz ü tecellîye meczûb u meftûn olup ibtidâ-yı emrde mübdi' ve mürebbî şems olduğuna zâhib olmak umûr-ı tabî'yyedendir. Meğer ki Hazret-i İbrâhim 'aleyhi's-selâm gibi basîret-i kalbiyye ve kuvve-i kudsiyye-i nebeviyye ile ¹¹² ﴿لَا أُحِبُّ الْأَقْلِينَ﴾ âyet-i ilhâm-gâyetini gûyân olarak rehberini tevfiğ ile semt-i tevhîd-i İlâhî'ye pûyân ola.

Beyit

وفي كل شيء له آية
تدل على أنه واحد ¹¹³

'Akâ'id-i ihtirâ'iyede nihle-i kadîme şems-perestlik olduğu zâhirdir. Lâkin nev'-i beşerin teceddüd ve terakkîye der-kâr olan heveskârlığı ve umûr-ı fikriyyede-ki sebâtsızlığı hasebiyle ecnâs u akvâm rûy-i arzda izdiyâd u intişâr ile şu'ub u kabâ ile inkisâm ettikçe 'adât u itikâdât dahi inkılâb u inşi'âb ederek taharrî-i kevâkibe

112 "...Ben böyle sönüp batanları (Tanrı diye) sevmem." [En'âm 6/76]

113 "Her şeyde O'nun birliğine delâlet eden bir ayet vardır. Her bir şeyde onun vahdaniyetine dair deliller vardır." Kaynaklarda bu mısranın kime ait olduğu ihtilâftır. [İbn Kesir, *Tefsîr-rû'l-Kur'ani'l-Azim*, c. I, s. 24] İbnü'l Mu'tez'e nisbet ederken [Beyhakî, *Şuabul İman*, c. I, s. 130-131] Ebu'l Atahiyeye ait olduğunu söyler.

düştüler, her fırka kendine mahsûs bir ma'bûd ittihâz ile ona perestişe başladılar. Meselâ tavâ'if-i Ârab'dan Kinâne kabîlesinin Kamr'a ve Tay kabîlesinin Süheyl'e ve Benî Esed'in 'Utârid'e ve Benî Kusay'ın Şu'arâ-yı Yemânî'ye taptıkları gibi.

Ümem-i mütekaddimenin birtakımı kendileriyle güneş ve kevâkibin beyninde mübâenet ve mübâ'adet müşâhede ederek bi'z-zât onlara tevessül ve takarrübe tarîk bulamadıklarından cüst ü cû-yı vesâ'ite kıyâm ettiler. Kimisi ecrâm-ı 'ulviyyenin te'sîrâtını en ziyâde eşcâr u ahcârda tevehhüm edip kebîr ve 'azîm olan eşcâr u ahcâra ve kimisi kevâkibin hey'et ü hareketlerine nazaran birtakım eşkâl-i nücûmiyye tahayyül ederek onların nâmına i'mâl ettikleri heyâkil u esnâma perestişe rubûbiyyet-i cemâdâta kâ'il oldular ve san'at-ı sanem-tırâşide bir derece kesb-i mahâret eylediler ki 'âdetâ tirâş ettikleri putların hüsn ü tenâsübü hayret-endâz-ı 'ukûl-i enâm olarak nice 'âmiyân-ı ke'l-enâm onlara ifrât-ı meyl ü muhabbetlerinden nâşî menşe'-i aslı olan nücûm-perestliği unutup elleriyle yaptıkları putlara 'arz-ı hâcât ile münâcâta giriştiler.

Beyit

خود بخود نقش دیو می کردند
پس ز دستش غریو می کردند¹¹⁴

mefhûmunca puthâneler binâ ve mihrâblar vaz' u inşâ ile esnâma ilticâ ettiler. Nitekim kabl'l-İslâm Ka'be-i Mu'azzama'da îstâde-i mevki'-i ihtirâm olan Lât ve Menât hikâyeleri meşhûr-i kâ'inâttır. Ve kimisi kevâkibin te'sîrâtını kâfi göremediğinden âb ü türâba ve riyâh u bihâra ve hazân u bahâra mü'ekkel birtakım melekler tasavvur edip onların nâmına tersîm olunan eşkâl u eşhâsa perestiş etti. Âvâre-i deşt-i taleb olan efrâd-ı benî Âdem hâlıkını yerde gökte aradığı gibi niceleri dahi envâr-ı vahdetin pervânesi olarak ârzû-yı vuslatla sabr u sâmanı yanıp âteşe tapındı ve bu şu'le-i 'aşk u muhabbetle kalb ü idrâki 'alevlenerek kemâl-i germî ile ocaklar, âteş-gedeler iş'âl u i'zâz edildi, âteş-perestlik âyîni şerâre-pâş-ı zuhûr oldu.

Vaktâ ki tekaddüm-i ezmine ile sırr-ı temeddün zuhûra gelerek tesâdüf ve tecrübe ve tekessür oldukça beyn'e'n-nâs 'ulûm u ma'ârif takarrur etmekle efkâr-ı beşeriyye tevessü' ve terakkîye başladı. Nazar u istidlâle yol açıldı. Mîlel-i kadîme içinde Şit 'aleyhi's-selâmın oğlu Sâbî'ye mensûb olan tâ'ife ki, "sâbî'e milleti" denilir, onlar en ziyâde medeniyetle müştehir olup;

114 "Kendi kendilerine div(şeytân) resmi çizdiler ve sonra onun korkusundan bağıştılar" *Mesnevîhâ-yi Hakîm Senâi: be-inzimâm-ı Şerh-i Seyrül-ibâd ile'l-Me'âd*, tsh. Muhammed Takî Razavî, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahrân, Tahrân 1969. s. 191. İkinci beyitteki *zi-desteş* ifadesi, Razavî'nin neşrettiği metinde *zi-bîmeş* şeklindedir.

Şi'r

و اذا نظرت الى السماء بنظرة
 فارى السماء تدل انك واحد
 واذا نظرت الى الكواكب بنظرة
 فعلى المكوكب للكواكب شاهد¹¹⁵

muktezâsınca suver-i heyâkilin fevkinde mü'essir ü muktedir ve mâlik u müs-takîl bir ilâhın vücûdunu ikrâr u i'tirâf ettiler ise de defâten nücûma 'ibâdetten i'râz u inhirâf edemeyip “Kevâkib, ilâh ile 'ibâd arasında vâsıta-i mevâhibve sebeb-i husûl-i metâlibdir.” dediler. Bu sûretle Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyyetini bi't-tasdîk onun tefvîz u irâdâtıyla seyyârâtın rûy-i arzda tasarrufuna kâ'il olarak her bir seyyâreye bir iklim nisbet edip rûy-i arzı yedi kısma taksîm ettiler ve her kısma bir seyyârenin hükmüne zâhib olup iklim-i evvele “kamer”, sâniye “utâ-rid”, sâlise “zühre”, râbi'a “şems”, hâmise “merîh”, sâdise “müşteri”, sâbi'a “zu-hal” tasarruf eder deyü i'tikâd ettiler ki ol vakitten zamân-ı karîbe gelince cemî'-i milel coğrafyâ kitâblarını bu usûl üzere binâ eylemişlerdir. Hattâ 'asrımızda bile beyne'l-'avâm şâyi' olan “yedi iklim dört köşe” lakırdısı bu efkârın döküntüsü olmak gerektir. Sâbi'e milletinin mevâtını Sûriye ve Fenike ve Mısır diyârına karîb olmağla 'alâ-tarîki'l-ihtilât onların şu i'tikâdı Bahr-ı Sefid sevâhiline dek münteşir oldu. Refte refte bilâd-ı garbiyyeye dahi tecâvüz edip Yunanîler'e sirâ-yet eyledi. Yunanîler sâbi'e milletinden ahz ettikleri bazı 'ulûm ile nücûm-pe-restliğe daha birtakım i'tikâdât-ı vâhiyye zamm u 'ilâve edip “ta'addüd-i âlihât” sözünü çıkardılar. Meselâ güneş ve seb'a-i seyyâre ve 'anâsır-ı erba'a ve mevâlîd-i selâsenin her biri başlı başına birer ilâh olmak üzere tevehhüm ettiler ve bazı hükümdârların nesl ü neseblerini birtakım “âlihât”a nisbet ederek meşhûr İskender'e ve sâ'ir pâdişâhlara tevcih-i ulûhiyyet edip teksîr-i hurâfâta bâ'is oldular. Buna dâ'ir olan hikâyât “mitoloji” denilen esâtîr-i Yunaniyye'de ber-tafsîl derc ü tastîr edilmiştir.

Sâbi'e milletinin 'ukalâ ve 'ulemâsı dîn-i kadîm olan heyâkil ü esnâm âyînini 'ilm-i nücûmdaki mahâretlerine binâ'en şevâhid-i nazariyye ve kavâ'id-i 'akliyyeye tatbîk ile zâhirde bir sûret-i ma'küleye ifrâğ ettikleri misillu akvâm-ı Fâri-siyye dahi 'ulûm u ma'ârifte biraz ilerleyerek içlerinde Keyûmers ve Zerdüş't ve Mânî gibi bazı 'ukalâ ve 'ulemâ zuhûra geldi. Onlar dahi âteş-perestliği iltizâm edip kavânîn-i 'akliyyeye tevfiik ile mebâhisi tenvîr u ta'mîk ettiler. Meselâ Keyû-

115 “Göge bir nazarla baktığımda/Semanın senin birliğine işaret ettiğini görürüm/Yıldızlara bir nazarla baktığımda da/Yıldızların onları yaratana şahadet ettiğini görürüm”

mers nûrun asl-ı vâhid-i ezeli olup bi-nefsihî hâlık ve kadîm olduğuna ve zulmetin nûrdan münba'is mahlûk ve muhdes idüğüne ka'il oldu. Nûra "Yezdân" ve zulmete "Ehremen" itlâk edip "hayır Yezdân'ın, şer Ehremen'in işidir" dedi ve bunun üzerine îrâd-ı berâhîn ile mezhebini te'sis ü telkîn eyledi. Zerdüşt ise Menüçehr neslinden olup ekâlîm-i 'âlemde pek çok seyr ü seyâhat ve enbiyâdan Eremyâ 'aleyhi's-selâma mukârenetle tahsîl-i 'ilm ü ma'rifet ederek 'Acemistân'a 'avdetinde müddet-i medîde savma'a-nişîn-i 'uzlet ü riyâzet olduktan sonra bir dirâ'a-i sefid giyip ve ridâ-yı âteş-perestânı omuzuna koyup savma'asından hurûc ile mülûk-i Îrânîyye'den Geştâsb bin Luhrâsb'ın huzûruna geldi ve iddî'â-yı nübüvvetle te'lîf-kerde-i telbîsi olan Zend ü Pâzend kitâblarını neşr ü i'lân ederek halkı dînine da'vet eyledi ve dedi ki: "Cenâb-ı Hakk'ın vücûdu vâcib ve zâtıyla kâ'im vâhid-i mutlaktır." Hayrî tefekküründen nûr ve şerri tasavvurundan zulmet, tekevün-i nûr u zulmet aslen ve tab'an mütebâyin olmağla yek-dîgerinden ayrılıp nûr hayrın ve zulmet şerrin hâlıkı oldu. Bi'l-cümle ef'âl u ahkâm bu iki hâlıkın âsârı idüğüneisrâr eyledi. Kendisinden mu'cize talep olundukta "Âteş bana te'sir eylemez." deyü cevâb verdi. Berây-ı imtihân üzerine erimiş bakır döktüler ise de aslâ müte'essir olmadı. Geştâsb kendisine îmân etmekle dîn-i Zerdüştiyân şuyû' buldu. Mânîdahi mülûk-i Sâsâniyân 'asında ressâmlık ve nakkâşlıkla meşhûr-ı cihân olduktan sonra san'atındaki mahâreti mu'cize ittihâz ile da'vâ-yı nübüvvetle kıyâm etti. Nûr ve zulmetin ezeli iki asl-ı kadîm olduğuna ve bi'l-cümle mevcûdâtın bu iki asl-ı kadîm-i ezelden zuhûra geldiğine ka'il olup "Her şey hakikat-i asliyesi i'tibâriyle kadîmdir." dedi ve pek çok halk kendisine ittibâ' ile âyîni şöhret-gîr-i âfâk oldu.

Mânî'nin bu sûretle iştihârı mülûk-i mezkûreden Behrâm bin Hürmüz'ün efkâr-ı ihtiyâtkârânesine elvermediğinden ilhâd ve zındık töhmetiyle mübtelâ-yı mâ-lâ-ya'nî olan bî-çâre Mânî'yi tutup derisini yüzdüler ve saman ile doldurup Istahr¹¹⁶ Kal'ası'nın kapısına astılar. Bunun üzerine etbâ' u yârânı Îrân'da karâr edemeyip aktâr-ı ba'ideye firâr ettiler. El-yevm Hind ve Çin taraflarında dîni şâyî'dir.

Meşâhîr-i müfessirînden Hüseyin Vâ'iz'in *Cevâhiru't-Tefîr*'deki tahkîkâtına göre cemâ'at-i mecûs usûlen sekiz ve fûrû'an yetmiş fırkaya münkasımdır. Fırka-i evveli Keyûmersiyân'dır ki icmâlen mezhepleri zikrolundu.

Bunların ba'zısı "Keyûmers hazret-i Âdem'in oğludur." ve ekserîsi "Bi'z-zât hazret-i Âdem 'aleyhi's-selâmdır." derler.

Fırka-i sâniye “Zürvâniyân”, fırka-i sâlise “Zerdüştiyân”dır ki sâlifü’z-zikr Zerdüş’t’e mensûb olan gürûhtur. Fırka-i râbi’a “Sâneviyye”, fırka-i hâmise “Mâneviyye”dir ki Mânî-i merkûma tâbi’ olanlardır. Fırka-i sâdis “Mazdekiyye”, fırka-i sâbi’a “Deysâniyye”, fırka-i sâmine “Merkiyûniyye”dir. Bu sekiz fırkanın altısı onar ve ikisi beşer şu’beye münkasım olmağla mecmû’-ı mezâhib-i mecûs yetmiş bâliğ olur ise de en meşhûr ve en esâslı dînleri mârru’l-beyân Keyûmers ve Zerdüş’t ve Mânî’nin usûl ü âyînleridir ki Keyûmersilerle Mânîler iki, Zerdüş’tiler üç hâlîka mu’tekiddirler.

Fî’l-hakîka Zerdüş’t üç ilâh olmak lâzım geleceğini neşr ü beyân ile küfr ü tuğyânı îlân etmiş ve halkı teslîs ü teşrike düşürmüş ise de ledet-tedkîk Hıristiyanların teslîs ü teşriklarından daha ma’kûl ve daha ehvendir. ¹¹⁷ ﴿وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾ *Milel ve Nihal* ıstîlâhınca esnâma perestiş edenlere “vesenî”, nücûma ve heyâkile ‘ibâdet eyleyenlere “sâbi’î”, güneşe ve âteşe tapanlara “mecûsî”, nûr ve zulmete isnâd-ı hâlîkiyyetle Yezdân ve Ehremen i’tikâdında bulunanlara, âyînlerince pişvâlarını “brahman” ‘unvânıyla yâd ederek ona mensûb oldukları cihetle “brahmanî” ıtlâk olunur.

Lugat-i Fârisiyye’de “brahman” mutlakâ müşrik ve putperest ma’nâsına mahmûl ise de *Burbân-ı Kâtı* mütercimi Âsım Efendi’nin tedkîkine göre “brahman” lisân-ı Hindî’de necâbet-i ‘ırk u neseble ma’rûf ve mu’teber olan kimselere ıtlâk olunduğundan ‘ale’l-umûm tavâ’if-i âteş-perestân ihtirâmen mürşid ü muktedâlarına bu nâm ü ‘unvânı tahsîs eylemişlerdir.

Ekser müverrihlerin rivâyetine nazaran kudemâ-yı ehl-i Hind ‘an-asl ta’addüd-i erbâb ü âlihâta mu’tekid olup ancak cümlesinin fevkinde “Brâhmâ” isminde bir ilâh-ı kadîm itikâd ettiklerinden bu dîn-i bâtula mensûb olan rû’esâ-yı rûhâniyyeye “brahman” denilir. Şu takdîrce Brâhmâ dîninin zamânen tekaddüm ü teşâbukı ve edyân-ı sâ’irenin sonradan ‘alâ-tarîki’l-iktibâs tahaddüs ü telâhuku mülâbesesiyle bi’l-cümle fırak-ı mecûsiyyenin kâhinlerine “brahman” denilmiş olması yakışık alır.

Coğrâfîyâ kitâblarına bakılınca el-hâletü hâzihî Brâhmâ dîni Yezdân ve Ehremen i’tikâdının asl u esâsı olmak üzere Hindistân ve Moğolistân’ın ekserî yerlerinde intişâr u iştihâr eylemiş olduğu gibi Çin ve Tibet taraflarında dahi bunun nev’-i dîgeri olarak “Buda” nâmıyla bir dîn-i mahsûs münteşir olmuştur.

Onların ya’nî Buda dîninde bulunanların zu’m-ı bâtılınca gûyâ ‘ilm-i ilâhî ‘akâ’id-i ‘âlemi tashîh için ibtidâ “Buda” isminde bir şahsa intikâl eylemiş ve ondan sonra mürûr-ı zamân ile halkın i’tikâd ü diyânetlerine ‘arız olan ihtilâl u i’vicâcı mahv ü izâle ile ez-ser-i nev tashîh-i ‘akâ’id için vakt-be-vakt bu ‘âlem-i nâsût-

117 “...her kimi de Allah şaşırtırsa yoktur ona artık bir hidayet edecek.” [Mü’min 40/33]

ta dört defa zuhûr etmiş ve nihâyet mîlâd-ı Mesîh'ten beş altı karn mukaddem Şakyamuni isminde bir şahsa hulûl ile dünyâya gelmiş ve merkûm Şakyamuni el-yevm mevcûd olan Buda dînini te'yîd ederek onun rûhâniyyetini halefen 'an-selef "Dalaylama" nâmıyla yâd olunan Tibet hükümdârlarına müntakil olur imiş. Bu tâ'ife dînlerinin 'uzamâsına ve hükümdârlarına fevka'l-âde itâ'at ü inkıyâd ile Buda'nın ulûhiyyetine kâ'il olup ona perestîş ederler.

Kurûn-ı kadîmede putperestlik en ziyâde teşehhür edip hemân rub'-ı meskûnunun her tarafında bi'l-intişâr 'acîb u garîb suver-i'âdide ile icrâ olunagelinmiş iken sonradan nücûm ü kevâkibe i'tibâr edilerek bayağı metrûk ve mensî kalmış. Refte refte nücûm ü kevâkib dahi i'tibârdan sâkit olup güneşe, âteşe tapanlar çoğalmış. El-yevm Hind'de ve Çin'de, Japonya'da birtakım hayvânlara, böceklere perestîş edenler var ise de ekseriyyet üzere Asya'nın kıt'a-i şarkıyye ve cenûbiyyesindeki halkın ciğerleri sevdâ-yı nûr u nâr ile yanıp yakılmakta bulunmuş, şimdiki hâlde oralarda âyîn-i mecûsiyân ta'ammüm eylemiştir.

Beyit

ای تیر غمت را دل عشاق نشانه
خلقی به تو مشغول [و] تو غایب ز میانه¹¹⁸

Vaktiyle mahv ü münkariz olan sâbi'ilerin şive-i i'tikâdlarına şebîh hâlâ Hindistân'da ashâb-ı rûhâniyyât tesmiye olunur bir tâ'ife vardır. Sâbi'iler kevâkibin suver-i müzeyyenelerine ta'abbüd ederler idi, bunlar heyâkil-i rûhâniyyelerine tapınırlar. Ashâb-ı rûhâniyyât mücerredât ve ma'neviyyâta mâ'il ve 'âlemin havâdis u nekâyistan münezzeh ve mukaddes kâdir u kayyûm bir hâlık u sâni'i olduğuna kâ'illerdir. İ'tikâdlarına göre ol hâlık-ı kâ'inât rabbül'-erbâb ve ilâhü'l-âlihât olup bâr-gâh-ı ehadiyyetinin kemâl-i ulviyyet ü 'azametinden nâşî künh ü hakîkati bilinemez ve ona vusûle tarîk bulunamaz. Meğer ki mukarrebîn-i bâr-gâh-ı ehadiyyet olan rûhânîlere tevessül edip onların vesâtat ve şefâ'atleriyle takarrüb oluna. Rûhânîler sükkân-ı mele-i a'lâ ve nüdemâ-yı bezm-i kibriyâ olup mevâdd-ı cismâniyye ve kuvâ-yı cesedâniyye ve harekât-ı mekâniyye ve tegayyurât-ı zamâniyyeden mu'arrâ ve müberrâlardır. Cevheren ve fi'ilen ve hâlen münevver ve mutahhar olarak kemâl-i nezâhet ü kudsiyyet üzere mecbûl ve heme-ân tesbîh ü takdîs-i Cenâb-ı Rabbül'-erbâb ile meşgûllerdir. Rûhânîler icâd u ihtirâ' ve umûru bir hâlden bir hâle ifrâ' u ircâ'a muktedir olup halk ile hâlık arasında esbâb-ı mutavassıttır. Bi'z-

118 "Ey gamının oku âşıkların gönlüne nişâne olmuş, halk seninle meşgul ve sen ortada yoksun." Hayâl-i Buhârâyî, *Dîvân*, tsh. Azîz Devlet-âbâdî, Tebrîz 1973, s. 240.

zât kudret ü ma‘rifeti hazret-i ehadiyyetten ahz u telakkî edip bir kısmı ‘ulviyyâta ve bir kısmı süfliyyâta ifâza-i şu‘ûnât eder. ‘Ulviyyûndan olan her rûhânînin bir heykeli ve her heykelin bir feleği vardır. Rûhânîlerin heyâkile ve heyâkilin eflâke nisbeti ervâhın ebdân u ecsâda nisbeti gibidir. Her heykel muhtass olduğu kevâkib ü eflâki tavr-ı mahsûs üzere taharrî ve tedvîr etmekle harekât-ı muhtelifе zuhûra gelmiş ve şu harekâttan tabâyi‘-i ‘ulviyyede te’sîrât ve ol te’sîrâttan terkîbât ve terkîbâttan imtizâcât hâsıl olarak ‘anâsır-ı süfliyye bu vâsıta ile kesb-i irtibât edip mevcûdât-ı mümkünine derece derece ta‘ayyünetmiş ve her mevcûda müdür ve müdebbir olmak üzere bir melek ta‘yîn kılınmıştır ki, onun sebab-i vücûdu ve rabb-i hâssıdır. Meselâ cevvdе birtakım melâ’ike vardır ki ra‘d ü berk ve sehâb ü şihâb ve emtâr u selûc ve riyâh onların tedbîr u te’sîriyle husûle gelir. Kezâlik küre-i arzda hâdis ve hâsıl olan zelâzil ve miyâh ve ebhire ve mevâlid ve mürekkebâtın cümlesi emâkin-i arziyyeye me‘mûr melâ’ike-i mahsûsanın imdâd ü i‘ânesiyle vücûd bulur.

El-hâsıl; “Bu ‘âlem-i tekvîndeki hâlât u hâdisât bi’l-cümle vukû‘ât u inkilâbât rûhânîlerin ef‘âl ü âsârı olmağla rûhânîler mutasarrıf-ı kâ‘inât ve muhaddid-i şeş-cihât olduğundan ekvânın erbâb u âlihâtıdır.” derler ve öyle tenbîh ederler ki enbiyâ nev‘i beşerden olup ekl ü şürbde ve sâ‘ir umûr u husûsta bizimle müşterek olduğundan onlara mutâva‘at ve mütâba‘at bize farz ve vâcib değildir. Ancak bize farz ve vâcib olan odur ki ‘aciz u kusûrumuzu bilip hakîkat-i asliyyemiz olan rûhânîyyete teveccüh etmeliyiz. ‘Uzlet ü halvet ve tahâret ü riyâzet tarîkine sülûk edip ber-muktezâ-yı beşeriyet giriftâr olduğumuz kesâfet ve gîzetten halâs olarak rûhânîlere kesb-i münâsebet etmeğe çalışmalıyız. Zirâ ‘âlem-i eşbâhın esâsı nâr ve ‘âlem-i ervâhın aslı nûrdur. Nârın hasîse-i tabî‘atı tekebbür ü ‘isyân ve şehvet ü tuğyân olduğu gibi nûrun lâzıme-i mâhiyyeti dahi nezâhet ü letâfet ve sekînet ü safvettir. Hasâ‘is-i nâriyye zâ‘il olmadıkça hasâ‘il-i nûriyye leme‘ân etmez. ‘Ale‘d-devâm iltizâm-ı mücâhedât ile rablerimiz ve ilâhlarımız ölüp rabbü‘l-erbâb ve ilâhü‘l-âlihât indinde sâ‘illerimiz ve şefi‘lerimiz bulunan rûhânîlere her hâlükârda teşebbüh ve tevessül ve tevekkül üzere bulunmalıyız. Tâ ki harîm-i kuds ü kurbîyyete dâhil olup hâcetlerimiz hâsıl ve ni‘am-ilâhî bize vâsıl olsun, derler. Bu tâ‘ife Hunûd’un erbâb-ı tasavvufundandır. Fi’l-hakîka Cenâb-ı Hakk’ı ve ‘âlem-i ervâhı ve ondaki melâ’ike-i kirâmı tasdîk u ikrâr ile ma‘neviyyâta meyl ü i‘tibârlarına diyecek yok ise de tasarrufâtı melâ’ikeye isnâd ve nübüvvet ve risâletinkâr etmeleri eser-i zeyğü dalâl olmağla işrâk ü ilhâddan hâlî değildir.

﴿وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾¹¹⁹

119 “...Allah dilediğini doğru yola ulaştırır.” [Nûr 24/46]

[17] LÂYİHA

Tevârîh-i 'umûmiyyeye nazaran nev'-i beşerin mebde-i zuhûru ve mevtın-ı aslı-si Asya kıt'ası olduğundan efkâr-ı i'tikâdiyye en evvel oralarda meydân-ı iştihâra çıkıp ba'dehû refte refte sülâle-i benî Âdem'in aktâr-ı 'âlemde intişâr eylemesi ve ârâ vü ehvânın tezâyüd ve telâhuk etmesiyle kıta'ât-ı sâ'ireye intikâl ve hemân rub'-ı meskûnun her tarafında inşî'âb ve insicâl ederek firak-ı muhtelifе zuhûra gelmiş, ya'nî tavâ'if-i beşeriyyenin her birisi tabi'at-ı insâniyyede merkûz olan taharriyyât-ı ma'neviyyenin ve kendi isti'dâd-ı mahsûsâlarının sevkiyle birer tavr u tarîke sâlik olarak yek-dîgerine mübâyin mezâhib-i müte'addide ser-nümâ-yı hudûs olmuş ise de cümlesinin me'âl u mü'eddâsı bir ma'nâ-yı vahdet-intimâya müntehîdir.

Beyit

Tezâhümden sıyânetdir ta'addüd râh-cûyânı
Hakikatde değildir muhtelif ârâ vü mezhebler

Edyân-ı bâtula ashâbından 'addolunanların herhangisiyle hasbihâl edilse, ya'nî 'akl u vicdânında cevelân eden taharriyyât-ı ma'neviyyesinin netîcesi araştırıl-sa zât-ı Hakk'a mâ'il ü muvahhid ve onun tahsîl-i rızâsıyla meşgûl olup vücûd-ı hâlîka mu'tekid idüğü görülür. Hattâ gerek "vesenî" ve gerek "sâbi'iler"ın kâffesi vahdâniyyet-i ilâhiyyeyi mukırr u mu'terif idiler; fakat ber-muktezâ-yı câhiliyyet ta'abbüd etikleri esnâm u evsânı ve suver u heyâkili vâsıta-i vuslat ü kurbıyyet ve vesîle-i şefâ'at ü mağfıret 'addederler idi. El'ân Hind ve Çin taraflarındaki efrâd-ı mecûsiyyân dahi âtes-gedelerin zâtına perestîş etmeyip ondaki envâr-ı feyz u tecellîye ri'âyet ederler.¹²⁰ ﴿ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْمَى ﴾ âyet-i kerîmesinin hüküm ü tefsîri bu müdde'âyı ya'nî tavâ'if-i mübtedi'anın ta'abbüdât-ı muhterî'alarından murâdı ma'bûd-ı hakîkiye tevessülден idüğüne dâ'ir olan ma'nâyı tasdik ve tenvir eyler.

İnsânlar¹²¹ ne sûretle perestîş ederse etsin esâs tedeyyün tevhid olduğundan ﴿ كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكَمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ ﴾ nâss-ı celîlinin medlûl-i 'âlîsiyle dahi istidlâl olunur. Ya'nî 'an-asl nâs ümmet-i vâhide iken beynlerinde ihtilâfât zuhûra gelmiş ve bu ihtilâfâtı

120 "...Biz onlara sadece bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz..." [Zümer 39/3]

121 "İnsanlar tek bir ümmet idi. Ayrılmaları üzerine Allah rahmetinin müjdecileri ve azabının habercileri olmak üzere Peygamberler gönderdi ve berâberlerinde hak ile kitab indirdi ki nas arasında ihtilâf etikleri noktada hakem olsun..." [Bakara 2/213]

bi'l-muhâkeme hak üzere bulunan fırkaya eltâf-ı ilâhiyyeyi tebşîr ve tarîk-i butlân-da olanları gazab-ı ilâhî ile tenzîr eylemek için kütüb-i mukaddese inzâl ve nebîler bi'set ü irsâl kılınmış olduğu anlaşılır.

Kıyas-ı kadîme ve tevârîh-i 'atîka dahi vakt-i sa'âdetten evvelki zamân u a'sâr-da enbâ-i ilâhî râyegân olduğunu gösterir, çünkü vaz'-ı şerâyi'den murâd irşâd-ı 'ibâddır. Bu hikmete mebnî teblîgât-ı semâviyye çâr-tâk-icihâna yayılarak sımâh-ı ümem ü 'âlem onunla dolmuş idi. Hattâ o zamânlarda zuhûra gelen hukemân-ın ekserîsibi'z-zât enbiyâ-yı 'izâma mukârenetle envâr-ı nübüvvetten iktibâs-ı kemâlât ederek vahdet-i ilâhiyye ve 'avâlim-i gaybiyyeyi ikrâr etmiş ve pek nâdir olarak ba'zılarının vâdî-i inkâra gitmiş olduğu erbâb-ı mütâlâ'anın ma'lûmudur.

Enbiyâ-yı 'izâmın vücûdu bir nûr-ı hidâyet-nümûd olmağla ekseriyâ âfâkı zalâm-ı zulm ü câhiliyyetin kapladığı evânda eşi'a-pâş-ı zuhûr olarak me'mûr ve meb'ûs oldukları kuttânı büldâna işrâk-ı 'adl ü 'irfân edip ahkâm-ı münezzelenin şa'şâ-a-i âsârı bir vakt-i mukadder kadar bâkî kalır idiyse de tetâvül-i kurûn ü duhûr ile envâr-ı nübüvvetin tebâ'udü umûr-ı tabi'iyeden olmağla onun irtifâ' u inktâ'ı yine zalâm-ı zulm ü câhiliyyetin 'avd ü rücû'una bâ'is olur idi.

El-hâsıl Âd ve Semûd ve Fir'avn ve Nemrûd hikâyâtı misillu vukû'ât ve hâdisât-tan anlaşılır ki eyyâm-ı sâlifede 'ale'd-devâm gâh efkâr-ı bâtilanın sû-i te'sîrâtıyla tarîk-i tevhîd unutulur halk küfr ü 'isyân ve şîrk ü tuğyân tarafına dökülür ve gâh enbiyâ-yı 'izâm gönderilerek sırât-ı müstakîm gösterilir, halk hak ve hakîkate da'vet olunur idiyse de şûrişler ber-taraf olamayıp çok kere erbâb-ı dalâl ü fesâd kuvvetleşerek enbiyâ-yı 'izâma türlü türlü ezâ vü cefâlar edilir ve ba'zen kahr u gazab-ı ilâhî onlara müstevlî olup hark u gark vukû'a getirilir ve zelzeleler zuhûra gelir, dâr u diyârları zîr u zemîne geçirilir iken erbâb-ı şekâvet çoğalıp icrâ-yı mef-sedetden geri kalmazlar idi.

Bu keşâkeşler tâ bi'set-i seniyyeye kadar imtidâd eyledi. Vaktâ ki 'asr-ı güzîn-i Muhammedî silsile-i risâletin hâtimesi ve i'lân-nâme-i 'adâletin fâtıhası olup dîn-i mübîn-i ilâhî ikmâl ü itmâm edildi, esâtîr-i 'âtıla ve desâtîr-i bâtila fesh u nesh olundu. Vücûd-ı Seyyidü'l-Kevneyn ile berât-ı nübüvve tuğrâ-yı hâtemiyyet çekildi. Kitâb-hâne-i kâ'inât âyât-ı beyyinât ile tezyîn olunup kelimât-ı ezeliyye ve kemâlât-ı enfüsiyye ve âfâkiyye tefsîr ü beyân kılındı. Kur'an-ı Kerîm sudûr u sûtûra şeref-bahş-ı i'câz olup muhâfaza-i Cenâb-ı Hayru'l-hâfizîn ile ibkâ buyruldu. Ka'be-i Mükerrreme kible-i mu'azzama-i Ehl-i İslâm oldu. Efkar-ı 'umûmiyyeyi bir merkez ittihâza celb u cem' için makâm-ı tevhîd ta'ayyün eyledi. Artık kâffe-i enâmın bu makâma tevcîh-i veche-i inkiyâd ü ihtirâm ile teşyîd-i râbita-i

uhuvvet ve ittifâka ihtimâm etmesi 'akl u iz'ân iktizâsından bulunmuş ve fî nefsi'l-emr irâ'e-i hakk u hakîkatle mûsilun-ilallâh olan sırât-ı müstakîm gösterilmiş iken birtakım âdemlerin nîk ü bedi fark u temyîze iktidârlarıyla berâber girîve-i butlân-ı dalâle sapmasına ism-i Mudill'in ism-i Hâdî'ye te'âruz u tekâbüünden başka ne ma'nâ verilebilir? Elbette bir sâ'ika-i ma'neviyenin hükm ü te'sîri olmamış olsa insân câdde-i hakk u hakîkatten ayrılmak istemez. Bu sâ'ika-i ma'neviyenin teşrîh u tavnîhi murâd olursa tînet-i asliyenin icâb ettiği bir mazhariyetten 'ibârettir denilebilir.

Zîrâ her şahıs ve belki dâ'ire-i tabî'atte mevcûd olan her şey hilkaten her neye kâbil ise ona mazhardır. Mazhar olduğu her ne ise ya'nî isti'dâd-ı fitrîsi nasılsa onun hükmünce harekette muztarrdır. Mevcûdât-ı mümkün kâbiliyyât-ı zâtiyyeleri i'tibâriyle esmâ vü sıfât-ı ilâhiyyeye mazhar olduğuna ve esmâ vü sıfât ise te'sîrâtça mütehalîfî'l-ahkâm bulunduğu binâ'en ef'âl ü harekâtta mugâyeret umûr-ı tabî'iyedendir. Demek isterim ki ber-muktezâ-yı kâbiliyyet ism-i Mudill'e mazhar olanların dalâlete sa'y etmesi ve ism-i Hâdî'ye mazhar bulunanların tarîk-i hakk u hidâyet üzere gitmesi şîve-i zuhûr iktizâsından olmağla harekât-ı beşeriyedeki ihtilâfâta diycek yoktur. Şu kadar var ki enbiyâ-yı 'izâm gönderilerek hak ve bâtlı tefrîk ve ta'yîn edilmemiş olsaydı dalâlet ü hidâyetin mukteziyyâtı tahakkuk edemeyeceğinden şekâvet ü sa'âdetin hükm ü hakîkati bilinemez idi. Rusûl ü enbiyânın bi'set ü da'veti yeryüzünden dalâlet ü şekâveti kaldırıvermek için değil, ancak her ikisinin mûcib ü muktezâsını ve âhiretçe netâyic-i müterettibelerini i'lân ü beyân ile ahkâm ü nizâmı te'sîs ve te'mîn içindir.

Vesâtat-ı rusûl ü enbiyâ ile 'ale'l-'umûm vaz' olunan şerâyi'-i ilâhiyye salâh u takvâyı emr, fesâd ü fahşâyı nehy ederek haşr u neşri müzekkirolduğuna ve bu ise tabî'at-ı şehevâniyyeye muhalîf bulunduğu binâ'en insân kendi hâline bırakılsa dâ'imâ perde-i şerî'ati yırtıp atmak ve bu 'âlem-i mahsûsâta dalarak keyfe mâ-yeşâ icrâ-yı huzûzât ile atıp tutmak ister. Şu dâ'iyye-i nefsâniyye 'ale'd-devâm şerî'ate ve şerî'at ona zıdd-ı tâm olmağla pençeleşmekten hâli değil ise de siyer ü tevârîhe nazar olursa a'sâr-ı enbiyâda ve ona karîb olan zamânlarda şerî'at gâlib ü hâkim ve devâ'î-i nefsâniyye mağlûb ü mahkûm olarak dâ'imâ efkâr-ı uhreviyye müte'âlî ve âmâl-i dünyeviyyenin mütenezzil olduğu görülür ve bi'l-'âkis vakt ü zamân uzaklaştıkça efkâr-ı uhreviyye tedennî ve âmâl-i dünyeviyyenin terakkî ettiği müşâhede olunur. Nitekim 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm Efendimiz'in; *بدأ الاسلام غريبا وسيعود غريبا*¹²² buyurması bu ma'nâya delâlet eylediği gibi zamânımıza âhiru'z-zamân de-

122 "Bu din garip başladı ve başladığı gibi garip olarak geri dönecek." Müslim, "İman", 232; Yak-

nilmesi dahi silsile-i nübüvvetin inkıtâ'ıyla nâsın şurûr u şehevâta inhimâk ederek âhireti ferâmûş etmesinden kinâyedir.

Yoksa zamâna 'aklen hadd ü nihâyet takdîr olunamaz. Çünkü zamân harekât-ı ecrâmdan bi'l-hesâb istinbât olunan sinîn ü şuhûr ile mahdûd değildir. Bu hesâb insânların ihtirâ'-kerde-i efkârı olan 'ilm-i nücûm vâsıtasıyla istihrâc edilen evkât-ı mu'ayyeneden 'ibârettir. Hakikat-i hâlde zamân kuvve-i mutlaka-i ilâhiyenin pertevi olan bir emr-i basît-i küllîdir. Kâffe-i ecrâm üemkineyi muhîttir, başlı başına hâkimdir, bi'l-cümle mevcûdât onun esîr ve mahkûmudur. "Zamân" ne hâdiseler, hengâmeler çıkarır, ne kıyâmetler, 'alâmetler koparır. "Zamân" a mukâvemet olunamaz, esrâr u ahkâmı 'akıl ile bilinemez. Meselâ bir devirde Mûsâ'yı Fir'avn ile mübtelâ eder. Ümmet-i Kıbt'ı muzmahil ve benî İsrâ'il'i muzaffer edip sonra onları dahi dûçâr-ı kahr u 'ikâb eyler. Cenâb-ı Mesîh'i eyâdi-i Yehûd'a düşürür, nice nice ezâ ve cefâlardan sonra pâye-i rûhâniyyetini izâz ile 'âlem-i 'ulvîye götürür, diğeri bir devirde;

گنج بی مار میسر نشود قصه مخوان
دولت مصطفوی را لهب [و] بولهب است¹²³

fehvasınca kefere-i Kureyş'in 'inâd ü 'isyânını fezâ'il-i îmâniyyenin zuhûruna 'illet edip füyûzât-ı Muhammediyye'yi izhâr ile tarîk-i hakk u hidâyeti gösterir. Bu devrede dahi bir medeniyet-i 'acibe çıkarır, berây-ı imtihân münkir-i "ilâh" olanlara vüs'at ü fırsat verir, şer'at ve âhireti unutturur, tabî'ate taptırır, efkâr ve ahlâkı değıştirir, hayvâniyyeti insâniyyete tercih ettirir, daha neler olur kim bilir.

'Urefâ-yı ehl-i şuhûda göre zamânın hükm ü te'siri takdîrât-ı ilâhiyenin ma'nâ-yı mümteni'ü'tağyîridir. Ahkâm-ı zamâniyye meşiyet-i Rabbâniyye'ye tâbi' olup Cenâb-ı Hakk'a râci' olduğundan¹²⁴ لَا تَسْبُوا الدَّهْرَ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الدَّهْرُ¹²⁴ buyrulmuştur.

Fi'l-hakika zamân serâ'ir-nümâ-yı Sübhân olan bir mîzân-ı hakâyık-beyândır. Mine'l-ezel ile'l-ebed zerrât-ı kâ'inât onunla ölçülür, mevcûdât-ı mümkinenin hudûd ü derecâtı, hâlât ü harekâtı onunla tahdîd ve ta'yîn olunur ki netice-i mahsûl ü mü'eddâsı¹²⁵ دَرِّ لَيْسَ فِي الْإِمْكَانِ أَبَدٌ مِمَّا كَانَ¹²⁵ ﴿كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾¹²⁶ dır.

laşık ibarelerle İbn Hanbel, I, 185, 399; II, 389; IV, 74; Dârimî, "Edahi", 15.

123 "Hatarsız yilansız hazine mümkün müdür, hikaye anlatma. Hazret-i Peygamber'in dini için âteş, Ebû Leheb'dir." Yani, tehlikeyi göze almadan hiçbir hazineye ulaşamaz, boşuna dil dökme. Hazret-i Peygamber'in dininin parlaması, Ebû Leheb'le mücâdele edilerek gerçekleşmiştir.

Bu beyit, Hâfız-ı Şîrazî'nin muteber neşirlerinden bulunmamakla berâber, ona atfedilmektedir.

124 "Dehre sövmeyin. Çünkü dehr ancak Allah'tır." Müslim, "el-Elfaz mine'l Edeb ve Gayrihâ", 5.

125 Olandan daha iyisi imkan dahilinde değildir. Bu görüş İmam Gazâlî'ye aittir.

126 "...O, hergün bir iştedir." [Rahmân 55/29]

müfâd-ı ‘âlîsınca şu’ûnât-ı ilâhiyyeye hadd ü pâyân olmadığından bî-çâre insân vukû‘ât ü hâdisâtın asl u esâsını idrâk edemeyip dağdağ-a-i in ü âna düşer. Bulunduğu hâle nazaran bir mâzî ve istikbâl tasavvur ederek geçmişle geleceği muvâzeneye kalkışır. Gûyâ tedbîr ve tefekkürle tagayyürât-ı kevnîyyenin mebâdî-i mütekaddime ve me‘ânî-i mûcibesini anlamış gibi birtakım ahkâm çıkarır ve pek çoğu bu ahkâm-ı zihniyyeye meftûn ve mağrûr olarak te’sîrâtı esbâba hâml ile Müsebbibü'l-esbâbdan gâfil kalır.

Şi‘r

اگر محول حال جهانیان نه قضاست
چرا مجاری احوال برخلاف رضاست
هزار نقش برآرد زمانه و نبود
یکی چنانکه در آئینه تصور ماست¹²⁷

127 “Eğer yeryüzündekilerin hâlini tahvil eden kaza kader sdeğil ise niçin hallerin seyirleri/mâceraları ârzü edilenin hilâfî üzeredir. Zaman içinde binlerce hadise zuhur eder ve bir tanesi dahi bizim tasavvur aynamızdaki gibi değildir.” *Dîvân-i Enverî*, be-ihitimâm: Muhammed Takî Müderris-i Razavî, Cild-i evvel: Kasâyıd, Büngâh-i Terceme ve Neşr-i Kitâb, Tahrân 1337. s. 41.

[18] LÂYİHA

Cenâb-ı Hakk'ın ihâta-i ezeliyye ve ifâza-i lâ-yezâliyyesi i'tibâriyle kâffe-i tarâfin mebd'e' ve merci'i zât-ı Hak olduğunda iştibâh yok ise de cümlesinin mütesâviyen ona vusûl ü nisbeti kâbil-i isbât olamadığından kurb u bu'ddan hâlî değildir. Cahîmin esâsı bu'diyyet ve na'îmin muktezâsı kurbiyyet olmağla merâtib ü derecâtı ta'yîn için kurb übu'd iki cihet-i i'tibâriyyedir.

Neseb ü izâfâta bakılınca turukun 'akreb ü a'deli ve asveb ü ekmeli tarîk-i vahdetdir ki hakikat-i asliyyeye münthehî olan sırât-ı müstakîm ondan 'ibârettir. Lâkin insân kendi kendine kalsa ya'nî min-kıbeli'l-Hak rusûl ü enbiyâ gönderilmeyip de vâsıta-i vahy ü ilhâm ile vahdâniyyet-i ilâhiyye bildirilmemiş olsa bi't-tab' zalûm ve cehûl olan efrâd-ı beşerin hod-be-hod sırât-ı müstakîmi bulup esrâr-ı vahdete tahsîl-i ma'rifetle rızâ-yı Bârî neden 'ibâret idüğünü bilmek ve onun mücebince hareket eylemek mümkün değildir. Zîrâ Cenâb-ı Hakk'ı ve rızâ-yı mutlakı ta'akkul ve tasavvur ile idrâk etmek muhâldir. İnsânın ta'akkul ve tasavvuru kendi zâtına râcî'dir. Havâss ü kuvâ ile bilinmesi şânından olan şeyleri 'alâ-kadri'l-ikmân ihsâs ve idrâk edip nazar u istidlâl ile onlarda tasarrufa muktedir olur. Şu şöyledir, bu böyledir diyebilir. Vâkı'â tabî'at-ı beşeriyyenin fevkindeki serâ'ir-i ma'nevîyyeye dahi delâlet-i 'akl u vicdân ile ba'zı mertebe tahsîl-i ıttılâ' mümkün ise de 'alâ-vechi't-tafsîl bilinemez. Zîrâ mahsûs olmayan şey üzerine burhân ikâme olunamaz. Çünkü mantıkça burhânın şurûtundan biri eczâsı olan kazîyyeler, yakîniyyât-ı eveliyyeden ve mevzû' u mahmûllerinin hudûd-ı zâtîyyesi ma'lûm olan mevâddan olmaktır. Serâ'ir-i ma'nevîyye ise bu şurût ve hudûdun hâricinde olmağla onlarda burhân-ı nazârî cereyân edemez. İnsânın serâ'ir-i ma'nevîyyeye kesb-i vukûf etmesi Cenâb-ı Hakk'ın bildirmesiyledir. Cenâb-ı Hakk'ın bildirmesi dahi vahy ü ilhâm tarîkiyledir. Şu hâlde vahy ü ilhâm halk ile hâlık arasında bir vâsıta-i ma'rifettir ki havâss ü kuvâ ile ihsâs ü idrâk olunamayan umûr onunla bilinir. Vahy ü ilhâm hasâ'is-i rûhâniyyeden olmağla zî-rûh olan kâffe-i mevcûdâtta âsârı meşhûd ise de insân 'akl u nutku delâletiyle şu küredeki mevcûdâtın hâiz olamadığı bir hâssa-i rûhâniyyeye mâlik olduğundan nev'-i beşerin telakkî-i vahy ü ilhâma isti'dâdı en ziyâdedir.

Ba'zı erbâb-ı mütâla'a insânın 'akl u nutku i'ânesiyle celb-i menfa'at ve def'-i mazarrat edebilecek vesâ'it ü âlâtı tedârike muktedir olması, ve sâ'ir hayvânâtın bu misillü vesâ'it ü âlâtı tedârikten 'âciz bulunması gibi ahvâl-i zâhireye nazaran vahy ü ilhâm zevi'l-'ukûl olmayan hayvânda daha ziyâde olmak lâzım geleceğine zâhib

olmuş ise de vahy ü ilhâm celb-i menfa'at def'-i mazarrat edebilecek vesâ'it üâlâtı tedârikteki 'aciz ü iktidâra mübtenî olmayıp ancak idrâk ü isti'dâd ile mütenâsibdir. Çünkü vahy ü ilhâm ma'nevî bir telkîn ve ta'lîmden 'ibârettir. Telkîn ve ta'lîm ise idrâk ü isti'dâda göre vâki' olur. Elbette her kim ziyâde müdrîk ve müsta'id ise sâ'irlerinden ziyâde onun istifâde ve istifâza etmesi umûr-ı tabî'adan olduğuna ve insânın hayvânât-ı sâ'ireye nisbetle idrâk ü isti'dâdca bir kabiliyyet-i külliyyeye mazhariyyeti müsellemler bulunduğuna binâ'en hayvânât her nev' kemâlâtta insânın mâdûnu olduğu gibi vahy ü ilhâm husûsunda dahi dündür.

Vâki'â aksâm-ı hayvânâtta vahy ü ilhâma dâ'ir nice nice hâlât-ı 'acibe görülür. Ez-cümle kedi veyâhûd kelb münkabız olsa telyîn edecek otu kendilerinin bulup müdâvât ettiği ve karga gagasıyla deniz suyunu alıp ihtikân ederek kabzdan kurtulduğu müşâhed ve ma'lûmdur.

İşte bu gibi şeylerin ve bi'l-husûs ¹²⁸﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّخْلِ﴾ âyet-i kerîmesinin delâletiyle hayvânâtta âsâr-ı vahy ü ilhâm olduğuna istidlâl edilmekte ise de hayvânâtın dâ'ire-i kabiliyyeti dayyık ve insânın vâsi' olmağla hayvânâta gelen vahy ü ilhâm yalnız onlara göredir. İnsâna vârid olan 'umûma 'â'iddir. Zîrâ nev'-i insân imâmet ve hilâfeti câmi' olmağla berrde, bahrda, havada tasarruf eder; derece-i ulûhiyyete kadar varmak ister. El-hâsıl aksâm-ı hayvânât hâl ü şânlarına münâsib olan vahy ü ilhâma nâ'iliyyetle karîn-i i'zâz ü ikrâm olmuş ve lâ-siyyemâ nev'-i insân külliyyâtı idrâke der-kâr olan isti'dâdı haysiyyetiyle cümlesine bi't-tekaddüm tekrîm kılınmıştır. Şu tekrîmin me'âsir-i celîle-i ma'neviyyesinden olmak üzere her şahsın mahzen-i derûnu mevrîd-i vahy ü ilhâm olmağla kulûb-i insâniyye merâyâyı sâfiyye gibi suver-i gaybiyyeyi kabûle kâbildir. Şu kadar var ki ba'zı âyinelere müşevveş ve münharif ve mükedder ve muzlim ve ba'zısı müstakîm ve müstevî ve münevver ve müncelî olduğu gibi ba'zı zevâtın mir'ât-ı vicdânı envâr-ı tevhid ü 'irfân ile cilâ-pezîr-i letâfet ü rikkat ve çok kimselerin âsâr-ı kasvet-nisâr-ı şîrk ü tuğyân ile jeng-dâr-ı gîlzet ü ru'ûnet olduğundan ötekilere münkeşif olan serâ'ir u me'ânî berikilerin 'indinde mestûr ve mahfidir; çünkü müsta'idd-i 'aks u tecellî değıllerdir. Onun için kulûb-i kâsiyye ashâbı yâ esrâr-ı isti'dâda vâkif olamadıklarından veyâhûd 'inâd ü hasedlerinden nâşî 'urefâ vü asfiyâyı redd ü inkâra ictisâr ederler. 'Urefâ ve asfiyâ ise hakikat-i hâle 'ârif olduğundan onları ma'ât-te'essüf ma'zûr görürler.

128 "Rabbin bal arısına vahyetti..." [Nahl 16/68]

[19] LÂYİHA

Benî Âdem idrâk ü isti'dâdca hayvânâtta mümtâz olduğu gibi efrâd-ı beşeriye dahi min-ciheti'l-kemâlât yek-dîgerine nisbetle karîn-i imtiyâz olup tefâvüt ve tefâzul üzere bulunduğundan merâtib-i insâniyye mâdûn ve mâ-fevki iktizâ eylemiştir. Nazar-ı im'ân ile bakılsa kemâlât-ı insâniyye iki nev' görülür. Biri tahsîl ü tederrüs ile öğrenilen ma'lûmât-ı sûriyye ve dîgeri vahy ü ilhâm ile âyîne-i derûna mün'akis olan telkînât-ı ma'neviyyedir. Ma'lûmât-ı sûriyye serâ'ir-i âfâkiyyeyi ve telkînât-ı ma'neviye hükm-i enfüsiyyeyi bildirir.

Ma'lûmât-ı sûriyyenin gâyeti hikmet ve telkînât-ı ma'neviyyenin nihâyeti nübüvettir. Hikmet hakâyık-ı eşyâya kesb-i vukûf ile âsâr-ı şuhûdiyyeyi kemâhuve 'aleyh bilmekten ve "nübüvvet" mâverâ-yı mahsûsâtta esrâr-ı gaybiyyeyi idrâk ile evâmîr-i ilâhiyyeyi telakkî eylemekten 'ibârettir. Merâtibin gösterdiği ihtilâfâta bak ki hukemânın 'aklı "âsâr"a ve enbiyânın nazarı "mü'essir"e müteveccih ve mün'atîf olmağla hukemâ eşyâyı, enbiyâ hâlık-ı eşyâyı bilirlerse elbette zât-ı mü'essire vâkıf olanların evleviyyetle mâhiyyet-i âsâra 'ârif olmaları lâzım geleceğinden enbiyâ-yı 'izâm için her iki cihet-i kemâliyye hâsıldır.

Merâtib-i insâniyyeyi ikmâl ile 'akl-ı kâmile mâlik olmak ne derece müşkil olduğuna nazar et ki 'âlemde mevcûd olan bir milyar halk içinde pek az mücid ve müceddid zuhûra gelmiş olduğunu tevârîh-i ümem mütâla'ası bize 'ilme'l-yakîn beyân eder.

Şimdiye kadar şu cîsr-i fâniden güzêrân eden bunca halâ'ik meyânında îcâd u îcâz ile benî nev'ine fâ'ik olan zevât-ı mümtâze iki kısma münkasımdır: Birtakımı î'mâl-i fikr ü şu'ûr ile ihtirâ'-ı 'ulûm u sanâyi'e muktedir olup dünyâyâ müte'allik olan umûru tanzîm ve teshîl ettiler. Onlar hukemâ vü felâsifedir. Ve birtakımı tevârüd-i vahy ü ilhâm ile kalb-i mübâreklerine lâyiğ olan serâ'ir-i me'âdi ve onun zımnında lâzıme-i me'âşî tefhîm ü ta'lîm edip sa'âdet-i uhreviyye ve selâmet-i dünyeviyyeyi mutazammın ve mütekeffil olan şerâyi'î vaz' u te'sîs eylediler, sırât-ı müstakîmi gösterdiler, halka hâlıkı bildirdiler. Bunlar enbiyâ-yı 'izâm ve rusûl-i zevi'l-ihtirâmdır, salavâtullâhi 'aleyhim ecma'în.

Efrâd-ı benî Âdem içinde evliyâ ıtlâk olunur daha birtakım tâ'ife-i celîle var ise de onlar hâricde bir sınıf-ı mahsûs olmayıp dâ'ire-i nübüvvet dâhilindeki sunûfun efdal ü ekmelidir. 'Urefâ-yı sûfiyye 'indinde "velâyet", "nübüvvet", "risâlet" esâsen bir mâye-i 'ulviyyetin mahsûlü olup yek-dîgerini mükemmil ve müstelzimdir.

Velâyet, nübüvvetin bâtını ve nübüvvet onun zâhiri olduğu gibi nübüvvet dahi risâletin bâtını ve risâlet onun zâhiridir. Her nebî ibtidâ derece-i velâyete ve

ba'dehû fazl ü kerem-i ilâhî ile mer-tebe-i nübüvvete ve lede'l-iktizâ meşîyyet-i Rabbâniyye'nin ta'allukuyla makâm-ı risâlete su'ûd ve irtikâ eder. Bu takdîrce velâyet, nübüvvetin ve nübüvvet risâletin mukaddimesi olduğundan her resûl ma'a-risâletihî velâyet ve nübüvveti ve her nebî ma'a-nübüvvetihî velâyeti ve her velî yalnız şeref-i velâyeti hâ'izdir.

Mutasavvıfadan 'acîb ve garîb işitilen sözlerin birisi de budur ki onların ekserî-si; "Velâyet nübüvvet ve risâletten erfa' ve a'lâdır." derler. Vâkı'â bâdî-i nazarda bu ma'nâ câlib-i ta'accüb ise de hakikat-i murâdları anlaşılınca mûcib-i istiğrâb olacak bir şey kalmaz. Mutasavvıfanın maksadı, mutlakâ "velâyet" nübüvvet ve risâletten erfa' u a'lâ demek değildir. Belki şu merâtib-i selâsenin şahs-ı vâhidde cem' olmak i'tibâriyledir. Ya'nî velâyet ve nübüvvet ve risâleti câmi' olan zâtın kendi velâyeti kendine nisbetle nübüvvet ve risâletten a'zam u efdaldır. Çünkü velâyeti nübüvvet ve risâletten akdem ü esbak olup onların husûlüne illettir. 'Ale'l-husûs velâyet sırf umûr-ı bâtınıyyeden olup cemâl-i vahdete ve nübüvvet ve risâlet bi-hasebî'l-vazîfe kemâl-i kesrete mütekâbil ve müteveccih olduğundan velâyet bilâ-meşgale huzûr u safâya ve nübüvvet ve risâlet halk ile meşgale-i ibtilâyı mûris ü muktezî olduğuna binâ'en "Mer-tebe-i velâyet rusûl ü enbiyânın kendi zâtlarınca ercahve evlâdır." demek isterler. Yoksa meşreb-i tahkîkte nihâyet evliyâ bidâyât-ı enbiyâ olmağla hiçbir vakit velâyet nübüvvet ve risâlete tercîh edilemez. Zîrâ enbiyâ-yı 'izâm muktedâ ve evliyâ-yı kirâm onlara muktedâdir.

Ta'rîfât-ı mevzû'aya gelince beyne'l-'ulemâ عند الفنا عن الولاية هي قيام العبد بالحق عند الفنا عن نفسه وذلك يتولى الحق إياه حتى يبلغ مقام القرب والتمكين النبي هو الإنسان الكامل المبعوث من عند الله إلى خلقه لدعوتهم إليه و خلاصهم من الجهل والظلمة¹²⁹

الرسول هو الإنسان الكامل الجامع لهذه المراتب كلها من النبوة والولاية وما يتعلق هما من العلم والمعرفة¹³⁰

diye ta'rîf olunur. Şu hâlde velâyetin hükm ü tasarrufu bâtında ve nübüvvet ve risâletin hükm ü tasarrufu zâhirde cârî olmağla yek-dîgerinden ayrıldığı gibi nübüvvet ve risâlet dahi birbirinden fasl u tefrîk olunmuştur. Zîrâ 'urefâ-yı muhak-kikîn من اوحى إليه بملك او الهمم في قلبه او نبه بالرؤيا الصالحة، فالرسول أفضل بالوحي الخاص الذي فوق وحي النبوة لأن الرسول هو من اوحى إليه بجبريل عليه السلام خاصة بتنزيل

129 "Velayet; kulun nefsinde fena bulup Hakk ile kaim olması ve böylece kurb ve temkin makamına ulaşınca kadar yalnız Hakk'a yönelmesidir. Nebi, ona çağrılmaları ve cehalet ve zulmetten kurtulmaları için, Allah tarafından yaratıklarına gönderilen insan-ı kâmindir."

130 "Resul, o insan-ı kâmindir ki nübüvvet ve velilikten olan tüm bu mertebeleri ve onlarla ilgili olan ilim ve marifeti zatında toplayan kişidir."

¹³¹ الكتاب من الله تعالى medlûlü üzere ta'rif eylemişlerdir. Ma'nâca risâletin nübüvvetten farkı Cibrîl 'aleyhi's-selâmın nuzûlüyle tenzîl-i kitâbdan 'ibâret kalır.

Tasavvufu hikmete tatbîk hevesine düşen 'ulemâ-i mutasavvıfın ekserîsi cihet-i te'vîli iltizâm edip; "Cibrîl'den murâd 'akl-ı kâmilin husûlûdür ki rusûl-i kirâm bu mertebeye ba'de'l-vusûl telakkî-i vahye kâbil olmağla kitâb denilen şey, kulûb-i kudsiyyelerine inzâl ve ilkâ edilen me'ânînin sûret-i mecmû'asından 'ibârettir." derler. Lâkin şu te'vîlleri 'inde ehli's-serî'a mazbût ve ma'lûm olan revîş-i vahye muhâlif olmağla 'ulemâ-yı zâhir kabûl etmedikten başka melâ'ike-yi inkâr tevehhümüne mebnî belki de ikfâr ederler. Vâkı'â hazerât-ı sûfiyyenin keşfiyyâtına göre rusûl ü enbiyâda 'avâlim-i lâhûtiyyenin envâr-ı lâmi'atü'l-âsâr-ı rûhâniyyesinden olmak üzere bir nûr-ı 'aklî hâsıl olup onunla emâkin-i melekûtiyyeyi bi'l-müşâhede serâ'ir-i gaybiyyeye muttali' olurlar. Fakat bununla berâber Cibrîl-i Emîn emr-i hâss-ı ilâhîyi teblîğ ve telkîne me'mûr bir vâsıtâ-i vahy-i celîl olarak kâffe-i rusûl-i kirâma nüzûlü mukarrer ve müsellemdir. 'Ale'l-husûs şeff'-i bâhirü'l-bünyânımız Fahr-i Kâ'inât Efendimiz'e kirâren ve mirâren vürûd üvusûlü âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfenin delâlet-i kesîresiyle müberhen ve müsbet olduğundan 'amme-i 'ulemâ-yı İslâm Cibrîl 'aleyhi's-selâmın nüzûlünde ittifâk eylemişlerdir. Artık buna muhâlefet dâ'ire-i İslâm'ın hâricinde söz söylemektir.

Hakikat-i vahye 'atf-ı kelâm olununca kütüb-i mu'teberede mestûr olduğu üzere Hâris bin Hişâm, 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm Efendimiz'den keyfiyyet-i vahyin zuhûrunu istifsâr ve isti'lâm ettiklerinde; "Gâh taraf-ı gaybdan sem'-i salsala-i ceres gibi mahûf ve müdhîş bir sadâ vâsıl ve o esnâda bana gâyet ta'b u meşakkat hâsıl olur. Ba'dehû sadâ kesilir, ben dahi vahyolunan kelâm-ı ilâhîyi fehm ü hıfz etmiş bulunurum. Ve gâh emîn-i vahy-i ilâhî olan melek racûl sûretiyle bana zâhir olup teblîğine me'mûr olduğu kelimât-ı ilâhiyyeyi edâ ettikçe ben dahi fehm ü itkân ve zabt-ı iz'ân ederim." deyü buyurdular. Şu hâlde keyfiyyet-i vahy iki hâletten 'ibâret olup biri sadâ-yı mehîb istimâ'ı ve dîgeri vâsıtâ-i vahy olan melâ'ikenin sûret-i nâsûtiyyeyi temsîliyle ahkâm-ı ilâhiyyenin onlardan istifhâm u istitlâ'ıdır. Hâlet-i ûlâ enbiyâ-yı Benî İsrâ'îl hazerâtının ekserîsine vârid ve vâki' olup ancak hâlet-i sâniye 'ulû'l-'azm olan enbiyâ-yı mürselîne mahsûstur.

131 "Nebi kendisine bir melek aracılığıyla vahyedilen, kalbine ilham verilen ya da salih rüya ile uyarılan kişidir. Resul, nübüvvet vahyinin de üzerinde olan hususî vahiy sayesinde daha üstündür. Zira Resul Allahu Tealâdan özel olarak kitap indirilerek Cibril (a.s) aracılığıyla vahiy indirilen kişidir."

İlhâm 'alâ-tarîki'l-feyz rûha ilkâ olunan bir 'ilm-i ma'nevîdir ki min-gayri istidlâl mûcib-i 'amel olur. 'Ulûm-ı mevzû'anın mebâdî-i evveliyyesine nazaran ekserî mesâ'il-i esâsiyyenin ilhâma istinâdı beyne'l-'ulemâ muhakkak olduğu gibi mevâdd-ı müşkilenin teshîl-i husûlüne mu'aveneti dahi musaddaktır. Zîrâ kulûb-ı münevver ashâbının pek çok işlerde mülhem olup tedâbir-i zâhire ile tesviyesinden 'aciz oldukları umûru onun i'ânesiyle hall ü fasl ettikleri müsellemdir. Hattâ bu emrin vukû'u herkesçe 'alâ külli hâl vâreste-i kayd-ı işkâl olmağla inkâra mecâl yoktur.

El-hâsıl gerek vahiy ve gerek ilhâm hasâ'is-i rûhâniyyeden olmak haysiyyetiyle zî-rûh olanların ekserisinde âsârı nümâyân ise de 'ale'l-'âde insân ve hayvâna vürûd eden şeyler kuvâ-yı rûhâniyyenin ilkâ'ât-ı cüz'iyye-i ma'neviyyesinden ve enbiyâ-yı 'izâma vârid olan haberler feyz-i hâss-ı ilâhî olup bi'z-zât Hak Sübhânehû ve te'âlâ hazretlerinin inbâ'ât-ı külliye-i Samedâniyye'sinden ma'dûd ve müfâz olmağla aslâ yek-dîgerine nisbet kabûl etmezler. Şu kadar var ki cüz'ün külle delâleti kabîlinden olarak bir sûret-i istidlâl bulunabilir. Ya'nî nüfûs-ı insâniyye ve hayvâniyyede görülen ilkâ'ât-ı ma'neviyye min-kıbeli'l-Hak vahyin imkân-ı nüzûlüne delîl olmağla enbiyâ-yı 'izâmın 'alâ-vechi'l-küllî inbâ'ât-ı gaybiyyeye mazhariyetleri bi-tarîki'l-evlâ tasdîk olunur.

Lâhika: Muhakkik-i zû-fünûn müverrih İbn Haldûn 'avâlim-i gaybiyyeyi saded-i isbâtta *Mukaddime*'sinin fasl-ı sâdisinde der ki: "Zihnimizi şevâ'ib-i şübühât ü evhâmdan bi't-tahliye nefsimize mürâca'at ettiğimizde vicdân-ı sahîh ile üç 'âlemin vücûduna yakînen hükmederiz. Evvelkisi 'âlem-i hiss ü şuhûddur ki onu hayvâna müşârik olduğumuz havâss ile ta'yîn eyleriz. Sonra nev'-i beşere mahsûs olan fikri i'tibâr ettiğimizde mahsûsâtın fevkinde olarak sahîfe-i kalbimize menkûş olan suver-i 'ilmiyyesiyle nefsi insâniyyenin vücûduna 'ilm-i zarûrî hâsıl edip anlarız ki bu 'âlem-i fikr nefsi nâtika-i insâniyyenin havâss-ı lâzime-i zâtiyyesinden olup 'âlem-i hiss in fevkinde bir 'âlem-i dîgerdir. Ba'dehû harekât-ı fi'iliyye tarafına temâyülâtımızla kalblerimize vârid olan ilkâ'ât ü ihtârât-ı ma'neviyyeyi kendimizde bi'l-müşâhede fevkimizde bir 'âlem-i sâlis in vücûduna istidlâl eyleriz. Ya'nî tabî'at-ı beşeriyyenin fevkinde bir 'âlem-i a'lâdan sudûr ettiğini görürüz. İşte bu 'âlem-i sâlis 'âlem-i ervâh u melâ'ike olup onda birtakım zevât-ı müdrike vardır ki beynimizde mübâenet mevcûd iken bizlerde âsârı meşhûddur. Bu 'âlem-i rûhâniyyenin ve ondaki zevât-ı 'âliyyenin vücûduna rû'yâ-yı sâdika ile istidlâl olunur ki bîdâr iken gâfil ve bî-haber olduğumuz umûr 'âlem-i menâmda ilkâ olunup vâkı'a mutâbık olunca 'âlem-i a'lâdan fâ'iz olduğunu biliriz. Tahkîkât-ı ehl-i şuhûda göre vahy ü ilhâm tarîkiyle vukû'a gelen ilkâ'ât-ı ma'neviyye hengâm-ı

menâmdaki inkişâfâtın ‘aynıdır. Şu kadar var ki rü’yâ hâlet-i menâmda, öteki hem hâlet-i menâm hem hâlet-i yakazada vâki’ olur. Lâkin nevmin galebesi sebebiyle iştigâlât-ı cismâniyyenin ber-taraf olmasından dolayı mesîre-i menâmda mu‘ayyen ve mufassal ve rûhun bedene ‘avd ü rücû’uyla iştigâlât-ı cismâniyyenin tezâhüm ü te‘âruz etmesinden nâşî teng-nây-ı bîdârîde mübhem ve mücmel olarak zuhûra gelir ise de ekseriyâ‘ârıza-i gaffletle unutulur gider. Fakat bu hâl henüz ‘alâ’ik u ‘avâ’ik-ı mâsivâdan kurtulamamış, basîret-i bâtuniyyesi açılmamış olan kâsırın ü mahcûbînin hâlidir. Yoksa ¹³² أشباحنا أرواحنا diyen dil-âgâhân-ı hakîkatin ‘inde ne meşgale-i mâsivânın ne nevm-i yakazanın hükmü vardır. Onlara göre vücûd ‘ayn-ı şühûddur. Herkes için mevânî’-i cismâniyyenin indifâ’ı mümkün olsa her şahıs mugayyebâta kesb-i ittilâ’ edip şu gördüğümüz suver-i ‘unsuriyye-i hakâyık-ı gaybiyyenin bi-hasebi’l-isti‘dâd ta‘ayyünât ve teşekkülâtından ‘ibâret olduğunda hiç kimsenin iştibâhı kalmaz idi. Lâkin huceb-i cismâniyyeden insilâh müte‘azzir olmağla hayyize-i bünyân-ı mâsivâ bu hakâyıkı temâşâ edemezler ise de tabî‘at-ı kevnîyyenin mukteziyyât-ı esâsiyyesince ‘âlem-i ecsâm ‘âlem-i ervâha, ‘âlem-i ervâh ‘âlem-i melâ’ikeye muttasıl ve mürtebit olup yek-dîgerine tekâbül ile ifâza-i kemâl ederler.

Zuhûr u butûn birbirini muhît ve muhtevî olduğundan her ferdin sûret-i bedeniyyesi i‘tibâriyle cismâniyyâta irtibâtı olduğu gibi hakîkat-i asliyyesi mülâbese-siyle rûhâniyyâta dahi merbût olup ma‘neviyyât ile münâsebâtı der-kârdır. Ancak kimisi bu münâsebâtın künh ü keyfiyyetini bilip tezyîd ü teksîrine çalışır.

Ve kimisi meşâgil-i mâddiyyenin haylûleti hasebiyle gâfil kalır. Binâ‘en-‘aleyh münâsebât-ı ma‘neviyyeden âgâh olanların ‘inde ‘avâlim-i gaybiyye mekşûf u meşhûd ve gâfil olanların nezdinde mestûr u mefkûd olduğundan ötekiler Hudâ’yı ve berikiler mâsivâyı görür. Münâsebât-ı ma‘neviyyenin gâyeti mertebe-i nübüvvetin husûlünden ‘ibâret olmağla enbiyâ-yı ‘izâm herkesten ziyâde serâ’ir-i melekûtiyyeye vâkıftır. Zîrâ onların âyîne-i zât u sıfâtları Hak Celle ve ‘Alâ Hazretleri’nin esrâr-ı ulûhiyyet ve rubûbiyyeti envârıyla münevver olup ef’âl-i sakîme ve ahlâk-ı zemîmeden münezzehe ve mutahhardır. Rûh-ı mukaddesleri galebe-i cezbe-i ilâhiyyeden nâşî ervâh-ı ‘ulviyyîn ve melâ’ike-i mukarrebîn ile rûhânî mu‘âmele ve mücâmelede bi’l-istiğrâk tavâ’if-i beşerin hîta-i ‘akl u tasavvurlarından hâric nüfûs-ı zekiyyelerine mahsûs ve münâsib bir nûr-ı basîret ile hakâyık-ı gaybiyyeyi müşâhede ederler. Münâsebât-ı ma‘neviyyeleri aslâ münkatı’ olmaz, istedikleri ânda ‘avâ’ik-i beşeriyeden insilâh edebilirler. Lemh-i basardan daha serî

132 “Bedenlerimiz ruhlarımızdır.”

‘avâlim-i ‘ulviyyeye ‘urûc ve yine misâl-i berk tecellî-i ‘âlem-i hiss ü şehâdete nüzûl ile her iki cihetin muktezâsı üzere meşgûl olurlar.

Bu hâlât-ı seniyyenin cümlesi birtakım idrâkât-ı rûhâniyyeden ‘ibârettir ki kemâl-i sür’atten nâşî vahiy ile tesmiye olunmuştur. Zîrâ lugat-i Arab’da “vahiy” sür’at ma’nâsındır.

Cenâb-ı Âişe radiyallâhu ‘anhâdan mervîdir ki Resûl-i Ekrem sallallâhu ‘aleyhi ve sellem hazretlerine ekseriyâ soğuk günde vahy-i ilâhî nâzil olur ve bu esnâda ce-bîn-i pür-nûrlarından katarât-ı ‘arak seyl-âb edip ‘ilâca muhtâc bir ‘illet ‘arız olmuş gibi tab‘-ı ‘âlîlerinde inhirâf u ızdırâb iştidâd ederek nevm ü gaşy misillu ‘alâ’im-i bîmârî görülür idi. Vâkı’â hakikat-i vahy enbiyâ-yı ‘izâmın ‘alâ’ik-i bedeniyeden müfârat ve mele-i a’lâda melâ’ike-i kirâma mülâkât ve mukârenetle kelâm-ı ilâhîyi ahz u telakkî ettikleri hâlâtta ‘ibârettir. Bu hâlet ise rûhun bedenden inkıtâ’ına şebîh bir keyfiyyet olmağla nefis-i nefis-i nebevîde ızdırâbın vukû’u mukarrer ise de vahyin ibtidâlarında vâki’dır. Yoksa lutf-ı ilâhî mütekerrir ve merraten ba’de uhrâ ‘âlem-i gayba vusûlleri mütekessir oldukça beşeriyetten melekîyyete hurûca üns ü ülfet hâsıl olup aradan hicâb-ı hissî ki müşâhede-i guyûba hâ’ildir, onun ber-taraf olmasıyla ızdırâblar zâ’il olur. Nitekim hicret-serây-ı Medîne-i Münnevver’e teş-rîf-i risâlet-penâhîden sonra evvelki şiddet ü su’ûbetin hiffet ü suhûlete tebeddül etmesi vakt-i bi’setten on sene mikdâr-ı zamân mürûr eylemesiyle üns ü ülfetin husûle gelmesinden nâşîdir. Hattâ Mekke-i Mükerrreme’de ikâmetleri hâlinde nâzil olan suver ü âyâtın ba’de’l-hicre nüzûl edenlerden aksar olması dahi bu ma’nâya delâlet eder. Çünkü bidâyet-i tecellîde bi’t-tab’ havsala-i telakkî mütedayyık ve refte refte feyzân-ı i’câz u inşirâh ile mütevesis’ olmak lâzım geleceğinden ber-muktezâ-yı hikmet-i İlâhiyye suver-i Mekkiyye kasîr ve suver-i Medeniyye tavîl olarak nâzil olmuştur. ¹³³ ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ Merâtib-i vahyin ikmâlî semâ-i hakîkate ‘urûc etmekle müyesser olabileceğinden her nebiyy-i zî-şânın hâl ü mertebesine göre bir mi’râcî var ise de mi’râc-ı Muhammedî cümlesinden etemm ü ekmeldir. Zîrâ mertebe-i “kâbe kavseyni ev ednâ”ya cenâb-ı Mustafâ’dan başka vâsıl olmuş yoktur.

﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ﴾ ¹³⁴ nass-ı celîli hükmünce Server-i Kâ’inât Efendimiz vesâtat-i Rûhu’l-Emîn ile mevâşî-i melekûtiyyeden Burâk-ı kudsiyyet-iltisâka bi’l-

133 “...şüphesiz ki bunda düşünecek bir kavim için âyetler var.” [Rûm 30/21]

134 “Kulu Muhammed’i geceleyin, Mescid-i Harâm’dan kendisine ba’zı âyetlerimizi göstermek için, etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir. Şüphesiz ki her şeyi hakkıyla işiten, hakkıyla gören O’dur.” [İsrâ 17/1]

irkâb tayy-ı mekân ettirilerek gâyet az bir müddet içinde Mekke-i Mükerrerme'den Beyt-i Makdis'e götürülüp orada ervâh-ı enbiyâ-yı 'izâm ve melâ'ike-i kirâmı bi'l-müşâhede ba'zı serâ'ir-i ilâhiyye izhâr u irâ'e buyrulduğu mansûs ve musarrâh olmağla onu inkâr edenler millet-i İslâmiyye'nin hâricindedir. Hazret-i Peygamber'in gerek bu seyr u seferleri ve gerek âsumân-ı kurbiyyete 'urûcları müttfe-kun-'aleyh ise de cismânî veyâ rûhânî olup olmadığına ihtilâf edilmiştir. 'Ulemâ-yı zâhirin Mekke'den Kudüs'e kadar cismânî, ötesi rûhânî vukû' bulduğuna kâ'il olanları var ise de ekser-i Ehl-i Sünnet sûret-i cismâniyyede vâki' olduğuna hüküm eylemiş, mütekelliminden pek az ve mutasavvıfından pek çok fazla bi'l-külliyeye rûhânî idüğüne zâhib olmuştur.

El-hâsıl mi'râc-ı cismânî edille-i şer'iyeye ile, mi'râc-ı rûhânî edille-i 'akliyye ile karîn-i sübût olduğundan her 'asr u zamânda sulehâ-yı müteşerri'in mi'râc-ı cismânîye ve ekser muhibb-i hikmet bulunan 'ukalâ-yı mütedeyyinîn mi'râc-ı rûhânîye i'tikâd ederek iki tarîk açılmış ise de fi nefsi'l-emr mevrîd ü müntehâları birdir. Çünkü nazar-ı asfiyâda mi'râc hakikat-i Muhammediyye'nin inkişâfiyla makâm-ı hüviyyetin ta'ayyününden 'ibâret bir sırr-ı terakkî olup ancak bu sırrın cilve-i kemâlî sûret ü ma'nânın müttehidü'l-me'âl olmasıyla tahakkuk edeceğinden mi'râc-ı meşhûr rûh ve ceseddedir. Yoksa mi'râc-ı rûhânî Resûlullâh'ın muktezâ-yı hâl ü şânı olmağla bir ân ondan hâlî kalmamışlardır.

El-ân ve kemâ-kân rûh-ı mukaddesleri mi'râcdadır. "Cesedin sekâleti su'ûda mâni'dir." diyen sükalâ fitrat-ı selîme-i enbiyâyı kendi hilkat-i sakîle-i sakîmelerine kıyâs eyleyen erbâb-ı gîlzet ü dalâlettir. Bu gürûh nezâhet-i nûrâniyye ve rûhâniyyeden gâfil olmağla onlar letâ'if-i tecellîyi tefehhüme kâbil değildir.

Beyit

Reng-i mey bi-rahne eyler şîşe-i meyden güzâr
Olamaz eflâk sedd-i âsmân-peymây-ı rûh

medlûlünce safâ-pezîr-i rûhâniyyet olan zevât-ı mukaddesinin semâ-yı hakîkate 'urûc u 'ubûru cism-i şeffâfın içinden nûrun mürûruna benzer. Ma'a-hâzâ hikmet-i cedîdeye nazaran tabakât-ı eflâkin vücûdu olmadığından semânın hark u iltiyâma kâbil olup olmadığına dâ'ir mübâhasâta mahal kalmamıştır. Yalnız şimdiki 'ukalâya göre küre-i nesîmin hâricinde insân için ta'ayyüş ü teneffüs mümkün olup olmadığı cây-ı bahs ise de elbette bi-hasebi'z-zâhir küre-i nesîmde tasavvur edilen mûmâna'at ve mukâvemet kuvve-i kâhire-i lâ-yezâliyyeye tekâbül edemeyeceğinden onun dahi hükmü sâkıttır. İrâdât-ı ilâhiyyeye karşı bir şey duramaz.

Cenâb-ı Hak dilediğini 'arş-ı a'lâya çıkarır, istemediğini tahte's-serâya geçirir.

﴿وَاللَّهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾¹³⁵

Meşreb-i felâsifeye mâ'il ekserî efâzıl mi'râc ve ona mûmâsil bulunan mesâ'ili ma'kulâta tatbîk hevâsıyla kayd-ı te'vîle düşüp me'ânî-i maksûdeyi hudûd-ı asliyesinden çıkarırlar. Ez-cümle re'is-i hukemâ-yı İslâm Ebû 'Aliyyi'bni Sînâ meahas-i mi'râcda ihtiyâr-ı tekellüfle gûyâ Cibrîl'in vürûdu kuvve-i kudsiyyenin vücûduna ve Burâk'ın nüzûlu 'akl-ı fa'âl mertebesinin husûlüne işâret olduğu gibi eflâke su'ûd dahi havâss-ı cismâniyyeden kuvâ-yı rûhâniyyeye intikâlden ve Sidretü'l-Müntehâ'yı kemâl-i 'akliye vusûlden kinâyet vâdîlerinde irhâ-yı 'inân etmiş ise de hakikat-i mi'râca erişmemiştir. Çünkü kuvve-i 'akliyye ve cerbeze-i hikemiyenin delâlet ü mu'âvenetiyle bu misillu gavâmız-ı ma'neviyyenin kûnhüne varılamaz. Her ne denilmiş olsa tasavvurât derecesinde kalır. Gavâmız-ı ma'neviyyeyi anlamak isteyenler hukemânın arkasına düşmemeli, 'urefâ-yı sûfiyyenin gösterdiği yola gitmelidir. Zîrâ 'urûc ve nüzûl gibi tabî'at-ı 'umûmiyyenin hâricindeki mevâdd-ı 'azîme havâss-ı nübüvvetin esrâr-ı 'acîbesindedir ki onlara kesb-i vukûf zâ'ika-i îmân ile vicdânca hâsıl olacak 'irfân-ı ma'neviyyeye mevkûftur.

135 "Ve göklerin de yerin de mülkü, Allah'ındır ve gidiş de Allah'adır." [Nûr 24/42]

[20] LÂYİHA

Enbiyâ-yı mürselîn salavâtullâhi ‘aleyhim ecma’in hazerâtının vücûd u vürûd-u kendilerine mensûb olan milel ü şerâyi’ ve sâ’ir âsâr u vekâyi’ ile müdellel ve müsbet olduğundan zevât-ı mukaddeselerini inkâra mecâl olmayıp ancak bahs u münâzara merâtib-i nübüvvât ve onun havâssından olan mu’cizâtın mümkün ve mütehakkık olup olmamasındadır. Bu mebhaste ‘ukalâ-yı ‘âlem ihtilâf ederek kimisi muhâl ve kimisi mümkün nazarıyla bakıp inkâr u ikrâr tarafına gitmiştir. Ekseriyâ kemâlât-ı beşeriyeyi havâss-i cismâniyye ile tahsîl ve tedârik olunan ma’lûmât ve idrâkâta hasr u kasr ederek füyûzât-ı ilâhiyyeyi tahdîd ü takyîde kalkışanlar bi’t-tab‘hakikat-i insâniyyeye müterettib olan meziyyât-ı ma’nevîyyenin derecâtını bilemediklerinden esrâr-ı vahy ü nübüvvete vâkıf olamayıp ‘an-cehlin mu‘ârazaya tasaddî ederler. Şu gurûhun üdebâ ve zurefâsından geçinen biraz iz‘ânlı ve insâfıcaları çâresiz vürûd-ı enbiyâyı tekzîbe yol bulamadıklarından âsâr-ı zâhi-reye nazaran sâ’ir meşâhîr-i ümem sırasına tenzîl ile “âkıl u ‘ârif zâtlar idi” derler.

Hâlbuki ahvâl-i benî Âdem’in inkılâbâtıyla vukû‘ât-ı esâsiyye-i ‘âleme ihâle-i enzâr-ı dikkat olursa gerek ‘ulûm u fûnûn ve gerek edyân u şerâyi’ gibi me‘âsir-i ‘azîme-i insâniyye enbiyâ-yı ‘izâmıdan telakkî edilmiş ve el-hâletü hâzihî meşhûdumuz olan terakkiyât-ı medeniyye ve intizâmât-ı beşeriyeye hep bu menâbi’-i feyz u hakîkatten nebe‘ân ve cereyân ederek ‘ale’t-tedric kurûn-ı ahîreye müteselsilen intikâl eylemiş olduğu görülür. Ve enbiyâ-yı ‘izâmın ta‘lîmât u tebligâtında öyle te’sîrât-ı ‘acîbe müşâhede olunur ki sâ’ir meşâhîr-i ümemden hiçbirisinde onun bir zerresi bile görülemedikten başka kudret-i beşeriyenin fevkinde bir kuvve-i kudsiyyenin âsârı olduğuna bi’z-zarûre hükmolunur.

Ez-cümle Hazret-i ‘Îsâ ‘aleyhi’s-selâm ki müddet-i nübüvvet-i seniyyeleri üç buçuk seneye resîde olmamış ve henüz kavâ‘id-i şer‘iyyeleri takarrur edip de makâsîd-ı âliyyeleri anlaşılmamış iken Havâriyyûn’dan ve onların telâmîzinden birkaç kişinin yalnız o nâm-ı sa‘âdeti ba‘zı aktâra neşr ü i‘lân etmesiyle hemân iki üç ‘asır içinde pek çok insânlar ulûhiyyet-i Mesîh’e kâ’il olup ona perestîşe başlamış ve ilâ-yevminâ-hâzâ millet-i Mesîhiyye bu i’tikâd üzere tevessü‘ edip nice nice devletler teşekkül eylemiştir. Şu hâl-i muhayyirü’l-‘ukûle nazar olunsun ki milâd-ı ‘Îsâ’dan bu âna kadar bin dokuz yüz bu kadar sene güzâr etmiş ve artık o ‘asır ile bu ‘asrın beyninde bir vech-i münâsebet kalmamış ve zâten cenâb-ı Mesîh’e isnâd ile sonradan ihdâs olunan dîn-i ‘İsevî ekânîm-i selâse gibi ‘aklen bir esâs-ı gayr-ı kaviyyeye mübtenî bulunmuş olduğu hâlde onun uğruna fedâ-yı cân ede-

cek milyonlarla insânlar hâzır ve müheyyâdır. Âyâ şu kuvvet ve te'sîr hukemâdan hangisinin mezhebinde görülebilir? En meşhûr feylesofların efkâr-ı i'tikâdiyyeleri 'inde'l-'umûm 'âdî papasların akvâl-i ihtirâ'ıyyeleri kadar kesb-i ehemmiyyet edememiştir. Bu ihtirâ'âtın cümle-i 'acâyibinden biri Hıristiyanlarca haç ta'bîr olunan şeydir ki zâten merdûd u bâtil ve zerre kadar kadr u meziyyeti olmadığı vâreste-i delâ'il iken cihânı zîr-i zabtına alan hükümdârlar onu ta'lik-i girîbân-ı mefharet etmiş, takdîs u ta'zîme mecbûr olmuşlardır. Haydi bu mecbûriyyete sebep 'umûmun ona meyl ü muhabbetidir diyelim; yâ 'umûmun meyl ü muhabbetine sebep nedir? Cehâlettir denilecek olursa bu söz 'ayn-ı cehldir. Zîrâ milyonlarla insânları techîl edecek ne delîl-i istikrâ'î ve ne de bir kimsenin buna iktidârı vardır. Herkes haçın fi haddi zâtihi hükm ü ehemmiyyeti olmadığını bilir. Haça edilen takdîsât u ta'zîmât ancak cenâb-ı Mesîh'e olan nisbet ü ta'allukun eseridir. Şu nisbet ü ta'allukun te'sîrât-ı fevka'l-'âdesine bakınız ki bi'l-farz haçın bir köşesine tezyîfen ta'arruz edilecek olsa derhâl Hıristiyanlık 'âlemi cûş u hurûşa gelir, kanlar dökülür, cânlar fedâ olunur. Bu irtibât ve i'tikâd nâmûs-ı millînin te'sîs etmiş olduğu bir ittihâddır ki 'aklın hâricindedir. Cihân-ı beşeriyette teşkil-i millet kadar daha bir emr-i 'azîm tasavvur olunabilir mi? Elbette buna muvaffak olmak hâriku'l-'âdedir. Ahvâl-i Benî İsrâ'il'e nazar ediniz; satvet-i 'asabiyyeleri külliyyen zâ'il olup ümmet-i Kibt'ın taht-ı esâret ü hakâretinde kalmış ferâ'ine-i Mısır'ın şevket ü 'azâmeti ¹³⁶﴿أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى﴾ derecesine varmışken Hazret-i Şu'ayb'ın çobanlığından yetişen Mûsâ 'aleyhi's-selâm'asâsından başka elde bir medâr-ı istinâd olmadığı hâlde da'vâ-yı ulûhiyyet eden cebâbireyi mahv ü müzmahil eyledi, yeniden bir ümmet vücûda getirdi, dîn-i cedîd ve şer'-i cedîd vaz' u te'sîs eyledi, vahdâniyyet-i ilâhiyyeyi bildirdi, kudret-i Samedâniyye'yi gösterdi. Yahûdîlerin görüp geçirmiş oldukları vukû'ât u hâdisâta bakılınca şimdiye kadar hezâr kere mahv ü münkariz olmaları lâzım gelirken mücerred Hazret-i Mûsâ'ya olan îmân u i'tikâdları sebebiyle milliyetlerini muhâfaza edip her yerde başlı başına kaldılar.

'Ale'l-husûs İslâm'ın sûret-i zuhûru mülâhaza buyrulsun. Ol vakit hitta-i Hi-câz'da bir gûne mekâtib ü medârisin aslâ vücûdu olmayıp ahâlisi mahsûl-i tabi'atları olan eş'âr-ı fitriyyeden mâ-'adâ her nev' 'ulûm u fûnûndan berî olarak sevda-yı evsân u esnâma düşmüş, bevâdî-i dalâlette kalmış birtakım serseri müşriklerden 'ibâret idi. Cenâb-ı Mustafâ sallallâhu 'aleyhi ve sellem misâl-i mihr-i münîr o zulmet-hâne-i câhiliyyette doğmuş, tîre-derûnân-ı cehâlet arasında yetişmiş, sığar-ı sinninde bir kere 'ammîleriyle berâber Şâm'a gidip geldikten sonra artık Mek-

136 "...Ben sizin en yüce rabbinizim." [Nâzi'ât, 79/24]

ke'den dışarı çıkmamış, zâten velâdetlerinden evvel pederleri irtihâl edip kendileri mânend-i dürr-i yetîm sadefçe-i hânedân-ı Ebû Tâlib'de kalmış, hiçbir şey okumamış, mekteb yüzünü görmemiş oldukları hâlde ehl-i teşrike aslâ şerîk olmamış, dâmen-i 'ismetlerine zerre kadar gerd-i me'âsî konmamıştır. Evâ'il-i hâllerinde bile nâsiye-i sa'âdetleri şa'sa'a-i kemâl ü cemâl ile münevver ve mu'allâ olup âyîne-i mâhiyyetleri ¹³⁷ فَقَدْ رَأَى الْحَقُّ مِنْ رَأْيِي سِرْر-ı celilini gösterir idi. Hakîkat-i kudsiyye-i Muhammediyye'lerinde bi'l-kuvve merkûz olan dâ'iyye-i hak-cûyî ve hak-şinâsî dâ'imâ hayyiz-i fi'ile çıkıp halka reh-nümâ-yı hidâyet olmak ister. Şu cihetle ekserî evkâtları Cebel-i Hirâ'da ve pîrâmen-i 'Arafât'ta 'uzletle geçip kendi kendilerine ağlar inler, Hakk'ı arar, Hakk'ı dinler idi.

Vaktâ ki vahy-i güzîn-i ilâhî vesâtat-i Cibrîl-i Emîn ile şeref-resân-ı sudûr olup sadr-ı nübüvveti inşirâh-ı 'azîm geldi. En evvel; *﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ﴾* En evvel; *﴿اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ﴾* ¹³⁸ âyet-i kerimesi tenzil buyruldu. Envâr-ı me'ânî-yi Kur'âniyye ve esrâr-ı mezâmîn-i Furkâniyye leme'ân ve cevelâna başladı. Kelime-i neyyire-i tevhîd ki "Lâ ilâhe illallâh"tır, 'unvân-ı hidâyet-beyân-ı "Muhammedun Resûlullâh" ile terdif ü tevşih edildi. İşte kelime-i celîlenin kuvvet ü kudsiyyeti cihân içinde bir cihân-ı İslâmiyyet teşkil eyledi ki ilâ kıyâmî's-sâ'at bâkîdir. İbtidâ-yı emrde 'âmme-i 'âlem Resûlullâh'ın a'dâ vü ağıyarı olup imdâd-ı Bârî'den başka yâri yoğ iken şu kelime-i lâmi'anın kuvve-i câmi'a-i celâl-il-âsârı nice nice a'vân u ensârı cem' ederek livâ'ül-hamd-i muzafferiyyeti açmış ve kulûb-i kâbile-i sü'edâya bir tohm-ı hidâyet saçmıştır ki el'ân iktitâf olunan esmâr-ı füyûzât onun âsâr-ı esrârıdır. Elbette te'yîdât-ı ilâhiyyeye iktirân etmeyen bir sözün bu derece hükm ü hikmeti hâ'iz olup bir millet-i 'azîme teşkil edebilmesi muhâl olmağla Resûl-i Ekrem'in min-tarafillâh meb'ûs ü mürsel ve vahyen ve ilhâmen mü'eyyed ü mübeccel olduğunda iştibâh edenler zevi'l-'ukûlden sayılamaz. Rûhâniyyetlerinin câzibe-i füyûzâtına nazar et ki Hind'den, Yemen'den, İrân'dan, Türkistân'dan, el-hâsıl cihânın her cihet ü cânibinde mütemekkin olan her cins ehl-i îmândan her yıl yüz bin, yüz elli bin Müslimîn ve muvahhidîn fevc-â-fevc merkad-i münevverlerini ziyâret için arz-ı Hicâz'a dökülerek Ravza-i tâhireleri etrâfında pervâne-vâr tavâfa sa'y etmekte, sıdk-ı nübüvvet ve risâletlerine şehâdet eylemektedir. Bu kudsiyyet-i hâriku'l-'âdeyi göremeyenler ulû'l-ebşârdan 'addolunamaz.

137 "Beni gören gerçekten hakkı görmüştür." Müslim, "Rüya", 11.

138 "Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir alekadan yarattı. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. O Rab ki kalemle yazmayı öğretti. İnsana bilmediği şeyleri öğretti." [Alak 96/1-5]

E'âzım-ı 'âlemden tanılanların hangisi nâ-bûd ve nâ-bedîd olmamış, nesyen mensiyyen hükmüne girmemiştir? Târîhlere mürâca'at edelim, meşâhîr-i ümem olmak üzere kimlere tesâdüf edeceğiz: Ferâ'ine-i Mısır'ın birincisi ve en eskisi Ramsis-i Sâni, Nemâride'den Bahtunnasr, Yunanîlerden İskender, Rumlardan Sezar, Tatarlardan Atilla, Moğollardan Cengiz Hân, Etrâk'ten Timûr-ı Gürkân değil mi? Ramsis devletinin en iktidârlı zamânı ki bundan üç bin üç yüz otuz sene mukaddem bir cesîm ordu ile çıkıp nehr-i Fırâ'ta dek gitti. Vardığı memâliki harâb ü yebâb etti. 'İbâdullâhî putperestliğe icbâr eyledi. Nâ-hak yere kanlar döküldü. 'Âkıbetü'l-emr makhûren ve münhezimen helâk oldu. Ahâlî cevri ü 'tisâftan kurtuldu.

Bahtunnasr iki bin dörtyüz seksen sene evvel Bâbil'den 'azîm bir 'askerle çıkıp Sûriye diyârını pây-mâl-i zulm ederek Kudüs-i Şerîf'i yaktı, yıktı. 'Ulemâ ve kibâr-ı Benî İsrâ'îl'in kâffesini zencîr-bend olarak Bâbil'e nakl ettikten sonra Mısır'ın arâzî-i süflâsına dek istilâ ve âsâr-ı 'umrânı ihrâk u imhâ edip sekiz sene kadar envâ'-ı mezâlim ile ahâlî-i Mısır'ı dūçâr-ı âh u vâveylâ eyledi. Ahâlî ise buna tâkat getiremeyip bi'l-ittihâd merkûmu kahren ihrâc u ib'âd ettiler. Çok geçmeden 'illet-i cünûna uğrayıp dâr-ı cahîme yıkıldı gitti. İskender iki bin yüz sene evvel Makedonya meliki Atinas'ın oğlu Filibus vefâtında ecdâdından mevrûs Makedonya tahtına ondokuz yaşında cülûs eyledi. Trakya ya'nî şarkî Rûmeli ve Polupolişya ya'nî Mora cezîresi ve sâ'ir Rûmeli'nin ba'zı cihetleri dâ'ire-i itâ'tten hurûc ile İskender'i istihfâf ettiklerinden İskender az zamânda âteş-i tuğyânı söndürüp ahâlîsini yeniden taht-ı teba'iyetine aldıktan sonra tarz-ı cedîdde ta'lîm eylediği Makedonya 'askerinden kırk elli bin kişi ile Mısır'ı feth ederek berk-ı hâtîf gibi cânib-i şarka geçip Dârâ'yı katl ve memâlik-i Îrân ve Tûrân'ı zabt ile Hind'e dahi tecâvüz ve Bâbil'e 'avdetinde otuz iki yaşında vefât eyledi. Na'sımın Mısır İskenderiyyesi'ne naklolunduğu mervî ise de el-yevm kabri nâ-ma'lûmdur.

Bu pâdişâh müddet-i hayâtında mehâsinden hiçbir işe muvaffak olamayıp yalnız fethettiği memâliki harâb u vîrân etti. Îrân kütübhânelerini yaktı, 'ulûm-ı kadîme-i şarkiyyeden cihânı mahrûm bıraktı. Evâhir-i 'ahdinde müdmin-i hamr olmağla ser-âmedân-ı devletinden ba'zılarını hâlet-i sekrde kendi eliyle katleyledi. Putperestler i'tikâdında ilâh-ı kebîr 'addolunan müşterî yıldızının oğlu olduğunu bi'l-iddî'â ol vakit necm-i mezkûrun timsâli iki boynuzlu insân sûretinde tersîm olduğundan kendisi dahi tâcına iki boynuz şeklini koyup "te'ellüh" eyledi. Hâsılı ser-germ-i cünûn-ı sahbâ olup ne yaptığını bilemeyerek "ömr ü ikbâli humâr-âlûd-ı helâk ü heder oldu.

Sezar bin sekiz yüz seksen sene evvel Roma Cumhûriyeti gibi kavânine mürâ'âtle meşhûr ve muntazam olan bir hükûmeti bozup tasallut etti. Yedi yüz yıldan beri te'essüs eden hürriyet ve medeniyet 'âlemini zîr u zeber eyledi. Artık ondan sonra Avrupa'da Hıristiyanlık revâcğîr-i iştihâr olmağa başladı. Bu uğurda hasr u hesâba gelmez insânlar katlolundu.

Atila Tataristân'dan bir sürü süvâriyle çıkıp Alman ve İtalyan diyârını geçerek Roma şehrini yaktı ve 'avdetinde Fransız ülkesinde tâlî'i ma'kûs ve livâsı menkûs olup 'askeriyle berâber mahv ü telef oldu.

Hicret-i seniyyenin karn-ı sâdisinde Cengiz Hân ve karn-ı tâsî'in evâ'ilinde Timûr-ı Gürkân hurûc ile bilâd-ı şarkıyyeyi pây-mâl ve dimâ'-ı beşerıyyeyi istihlâl ederek istilâ ettikleri memâlik-i ma'mûreyi târümâr ve ahâlisini bilâ-istisnâ katl u îdâm ile dûçâr-ı kahr u dimâr edip elleri kanlı 'âzim-i dârü'l-bevâr oldular.

İşte cihâna gelip nâmları elsine-i enâmda mesel-i sâ'ir gibi dâ'ir olan en 'azametli hükümdârânın hâli ve netîce-i a'mâlî şu minvâl üzeredir. Bunların her biri yâ bir büyük hânedân-ı saltanat a'zâsından veyâhüd şedidü's-şekîme bir kavm-i 'âzîm rü'esâsından olup teşebbüs ettikleri umûrun icrâsına memleketlerinin serveti, 'asâkir u 'avenenin kesreti yardım edip maksadlarına dest-res olurlar idi.

Ammâ Hazret-i Mustafâ 'aleyhi's-selâm bilâ-peder ü mâder 'ammileri Ebû Tâlib'in kefâletinde yetîm kaldılar. Ne servet ü sedenesi, ne 'asâkir u 'avenesi var idi. Fakat ol Mahbûb-ı Kibriyâ dünyâ ve mâ-fihâyâ değer bir hilkat-i pesendîde ve ahlâk-ı ber-güzîde ile benî nev'i meyânında leyle-i muzlimede nûr gibi ta'ayyün ederdi. Sinn-i temyîze vusûllerinde kavm u kabîlesi arasında kemâl-i sıdk u istikâmetle ma'rûf ve meşhûr olup "Emîn" tesmiye etmişler idi. Vatanları olan arz-ı Hicâz ise hilye-i medeniyet ü ma'rifetten hâlî olup ahâlisinin esnâm u evsâna perestîşten başka âmâlî yok idi.

Hazret-i Mustafâ 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm 'aşîretini tevhd-i Cenâb-ı Bârî'ye da'vet ettiklerinde kâffesi kendisinden î'râz ederek zât-ı mukaddeslerine olan muhabbetleri defâten 'adâvete münkalib oldu. Tetâbu'-ı mu'cizat ve tevâtür-i âyât-ı beyinât ile mü'eyyed oldukça müsta'idd-i hidâyet olan erbâb-ı 'akl u insâf tav'an dîn-i İslâm'a duhûle şitâb edip az vakit içinde cem'ıyyetleri biraz çoğaldı ise de kütüb-i siyeri mütâlâ'a edenlere ma'lûm olduğu üzere Mekke-i Mükerrreme'den Medîne-i Münevvere'ye nakleden Muhâcirîn ve onları kabûl ü îvâ eyleyen Ensâr'dan haml-i silâha muktedir olanların 'adedi iki yüz kişiden 'ibâret idi. Hattâ Gazve-i Uhud ki hicretin üçüncü senesi Şevvâl'inde vâki'ol-

muştur, bu gazâda pek ziyâde i'tinâ olunmuş iken 'asker-i İslâm yedi yüz neferi tecâvüz edememiş idi.

Resûl-i Ekrem sallallâhu 'aleyhi ve sellem böyle kalilü'l-mikdâr bir küçük müf-rezeyi dîn-i mübîn-i ilâhîye muhâlif olan 'aşâ'ir u kabâ'il-i 'Arabîyye'nin üzerine sevk ederek refte refte cümlesine gâlib oldular, mülûk-i Fürs ve Rum'a elçi gönderdiler. Yâdîn-i İslâm veyâhûd cizyeyi kabûl etmeyenlere i'lân-ı harb ettiler. On sene zarfında birkaç bin kişiye bâliğ olan 'asker-i İslâm etrâf-ı Şâm ve 'Irâk'a müstevlî olup livâ-yı sa'âdet-iltivâ-yı Muhammedî her cânibe neşr-i envâr-ı vahdâniyyet eyledi. Heyâkil ü esnâmın zulmet ü sıkleti ortadan kaldırıldı, sırât-ı müstakîm gösterildi.

Hulefâ-yı Râşidîn ve sâ'ir âl ü ashâb-ı güzîn rıdvânullâhi te'âlâ 'aleyhim ecma'in hazerâtı irtihâl-i Resûlullah'tan sonra ol server-i serâ'ir-dân-ı her-dü-serânın sünen-i seniyye-i sedâd-ihativâlarına ittibâ' u iktidâ ile i'lâ-yı kelimetullah için metâ'ib-i cihâd u gazâyı ihtiyâr ederek cemî' milel ü akvâma karşı durdular. Râyet-i nusret-âyet-i İslâmiyyân aktâr-ı cihânda leme'âna başladı. Az bir zamânda fütûhât-ı Müslimîn imdâd-ı Cenâb-ı Rabbül-'âlemîn ile Kâşgar'dan ya'nî aksâ-yı maşrıktan Bahr-i Muhît-i Garbî'ye ve şimâlden tâ Kostantiniyye'ye kadar muntehâ oldu.

Kur'an-ı Kerim'in ahkâm-ı celilesince mücerred dîn için bir damla kan dökmek harâm olduğundan ahâlî-i bilâd yâ dîn veyâhûd cizye kabûlü beyinde tahyir olunarak dîni kabûl edenler dâru'l-emân-ı İslâm u îmâna dâhil olup uhuvvet ü müsâvâta ve cizyeye muvâfakat eyleyenler taht-ı himâyet ü ra'îyyete alınarak her ne mezhebde bulunursa bulunsun bilâ-istisnâ hukûk-ı medeniyyede İslâm ile hem-'inân olup hürriyyet ve müsâvâta nâ'il olurlar idi. Ber-muktezâ-yı medeniyyet her cem'îyyetin kuvve-i mâliyyeye ihtiyâcı mukarrer olmağla cihânda hiçbir şekl-i hükûmet yoktur ki mâlsız idâre olunabilsin. Zîrâ hey'eti li-ecli'l-muhâfaza ittihâz olunacak esbâb sarf-ı mâla mütevakkıftır. Hey'et-i İslâmiyye'nin dahi idâresi kuvve-i mâliyyeye muhtâc olduğundan cizye nâmıyla muhtasarca bir vergi tarhına lüzûm görülmüştür. 'Asr-ı evvelde cizye-güzâr olanlar asker vermek, muhârebeye gitmek tekellüfâtından mu'âf olup kendi memleketlerinde mekseb ü ma'îşetleriyle iştigâl ederek hâllerince hürriyyet ve istirahatleri servetçe iktidâr u istitâ'atleri İslâm'a tekâbü'l edecek derecede mükemmel idi. El-hâsil âdâb u ahlâk-ı insâniyye takarrur ve ta'ayyün etmiş, şerî'at-ı garrâ gerek Müslim ve gerek gayr-ı Müslim kâffe-i efrâdın hâkim ve hâmisi olup hukûk-ı 'umûmiyyeyi tahdîd ve te'mîn eylemiş olduğundan yek-dîgere ta'arruz ve tecâvüz ihtimâli yok idi.

İşte Hazret-i Peygamber'in ve ahlâf-ı kirâmının hâl ü şânı bu minvâl üzere geçti. Hulefâ-yı Râşidîn radiyallâhu te'âlâ 'anhüm şerî'at-ı ilâhiyye ve sîret ü sünnet-i nebeviyyeye tevfiik-i hareket ettiklerinden İslâm cihân-gîr oldu. Kalem-rev-i hükûmetleri nûr-ı 'adâletle doldu. Halîfe-i sâni ki cenâb-ı 'Ömerü'l-Fârûk'tur, 'asâkir-i İslâm Kudüs ve Şâm'ı zabt u teshîr ettiklerinde teftîş-i vukû'ât ve te'sîs-i nizâmât için halîfe-i müşârün-ileyhin oraya 'azîmetine lüzûm görülmüş idi. Çâresiz bir hizmetçiye ihtiyâcları der-kâr olup ancak kendileri bir köle ve bir deveden başka hadem ü mevâşîye mâlik olmadıkları gibi kölesi için bir deve istîcârına dahi iktidârları gayr-ı kâfi olmağla berâber kölesinin râcilen rikâbında it'âbına da şefkat ü merhametleri kâ'il olmadığına ve böyle sırf kendi nefesine 'âid bir iş için bey-tü'l-mâle tahmîl-i masrafla deve istîcârını dahi tecvîz etmediklerine binâ'en mâlik oldukları deveye bir sâ'at kendisi ve bir sâ'at kölesi râkib olmak üzere bi'l-mukâvele 'abd-i memlûklarını hıttâ-i 'Arab'a mâlik olan zât-ı mübârekleriyle müsâvî tutup bu sûretle yola revân olurlar. Tamâm Şâm'a dâhil olacakları hengâmda nevbet dönüp köleye düşmüş ve bi'l-cümle ümerâ-yı 'askeriyye ve rü'esâ-yı rûhâniyye ve sâ'ir kibâr u sigâr-ı memleket istikbâllerine çıkmış olduğundan köle şu debdebe-i müstakbilini görünce "Amân yâ emire'l-mü'minin! Ben 'âr u hicâbımdan helâk olacağım, siz râkib olunuz." zemînlerinde hezâr kere ilhâh uistirhâm etmiş iken "Bu gibi tantanalar fesh-i mukâveleyi îcâb eden şeylerden değildir." diyerek meşy ü harekete devâm ederler. Devenin yuları ellerinde olduğu hâlde emsâli cihânda görülmemiş bir mehâbet, bir mehâfet ile huzzâr u nuzzâra selâm vererek Şâm'a girerler. Ba'dehû Kudüs-i Şerîf'i bi't-teşrîf oradaki emâkin-i mukaddeseyi tathîr ü tenzîf ve ahâlîsine ez ser-i nev imtiyâzât-ı lâyıkâ ihsân u i'tâsıyla tesrîr ve taltîf buyururlar ki hâlâ vukû'âta vâkıf olan Hıristiyanların hatır-nişân-ı şükrâniyyetleridir. Târihlere nazar olunsun, şimdiye kadar 'âlemde velvele-endâz-ı 'azamet olan hükümdârânın hareketi buna benzer mi, kıyâs kabûl eder mi? Kahr u galebeyle mâlik bir gâlibin esîr-i pençe-i mağlûbiyyet olan mahkûmunu hukûk u hürriyyette kendi nefesine mukâbil ve müsâvî tutması kadar dünyâda daha büyük mürüvvet ve 'adâlet olabilir mi?

İşte bu sıfat-ı cemîle Resûl-i Ekrem'den ahlâf-ı kirâmına intikâl etmiş bir haslet-i celîledir ki bayağı İslâm'dan başka ümem ü akvâmda görülememiştir. Fahr-i Âlem sallallâhu te'âlâ 'aleyhive sellem Efendimiz'in cihâna gösterdikleri hikmet-i idâre mücerred mekârim-i ahlâka mübtenî olup şimdiye kadar yeryüzünde teşekkül eden suver-i hükûmetin hiçbirine benzemez bir tarz-ı nevîn-i mukaddestir.

Vâkı‘â halife-i sâlis Hazret-i ‘Osmân bin ‘Affân’ın evâhir-i evân-ı hilâfesinde hâdis olan fiten ü fesâd erbâb-ı bağy u irtidâda imdâd ederek Mervâniyyân ve Süfyâniyyân’ın türemesiyle evvelki halâvet ü letâfeti zâ‘il olmuş ve ilâ-yevminâ-hâzâ hükûmetler Mu‘âviye’nin açmış olduğu eser-i istibdâddan ayrılamamış ise de *Kur‘ân-ı Mübîn* ve ehâdis-i şerife-i Seyyidü’l-Mürselîn hâlâ zâ‘ika-sencân-ı fetânet o çâşnî-i hikmet ü hakîkati tezkîr ettirir. ‘Ahd-i sa‘âdetin ne ‘âlem-i ‘adl ü mekremet olduğunu gösterir. Zulmet-endûd-ı dalâlet olan kara yürekli bu mezâmîn ü me‘ânîden müstenîr olamazlar ise de ahkâm-ı neyyire-i Ahmediy-ye’nin şa‘şa‘a-i isâbet ü intizâmı ilâ-kıyâmi’s-sâ‘a rûşen-dilân-ı hidâyete zâhir bir mu‘cize-i bâhiredir.

﴿فَمَنْ يُرِدِ اللهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ﴾¹³⁹

139 “Hâsılı Allah her kimi hidayetinde erdirmek isterse, İslâma sinisini açar, gönlüne genişlik verir, her kimi de dalâlete bırakmak isterse onun da kalbini daraltır, öyle sıkıştırır ki sanırsın öfkesinden göğe çıkacak, imana gelmezleri Allâh o murdarlık içinde hep böyle bırakır.” [En‘âm, 6/125]

[21] LÂYİHA

Hakikat-i nübüvvet erbâb-ı vehm ü vesveseden kat'an nazar her 'akıl-ı selîmül-idrâkin kabûl ve teslîm edeceği sûrette 'ulemâ-yı İslâm tarafından isbât u îzâh edilmiş olduğu kütüb-i kelâmiyye ve sûfiyyeyi mütâla'a edenlerin ma'lûmudur. Fakat bu mebâhis pek mutavvel ü mufassal ve Huccetül-İslâm'unvânıyla meşhûr olan İmâmu'l-'urefâ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî hazretlerinin *el-Munkız min'e-Dalâl* nâm kitabındaki ta'rîf u beyânı gâyet müfid ü muhtasar olmağla biz onu intihâb edip şu lâyihamıza faslül-hitâb eyledik. İmâm-ı müşârün-ileyh buyururlar ki:

"Cevher-i insân ibtidâ-yı hilkatinde 'ilm ü idrâkten hâlî bir hâlde halk olunup 'avâlimden hiçbirine muttali' değildir. 'Avâlim ise bî-hadd u bî-hisâb olup mikdârını Allâhu 'Azîmüş-Şân bilir. İnsânın 'avâlimden haberdâr olması idrâki sâyesindedir. İdrâkâtten her bir idrâkte insânı bir 'âleme muttali' kılmak üzere birtakım kuvâ-yı müdrike halk u îcâd buyrulmamış olsaydı insân için şu'ûr hâsil olamayıp bize nisbetle 'âlem ma'dûm hükmünde bulunur idi. Hîn-i tevellüdümüzde en evvelki medâr-ı hiss ü idrâk kuvve-i lâmisedir. Bu kuvvet ile "harâret", "bürûdet", "yubûset", "rutûbet", "mülâyemet", "huşûnet" gibi şeylerin te'sîrâtı duyulur. Ba'dehû "kuvve-i bâsıra" küşâyış bulur. İnsân bu kuvvet ile elvân ve eşkâlî görür. Bi'l-âhare "kuvve-i sâmi'a" açılıp esvât u nagamât iştilir. Daha sonra "zâ'ika" ve "şâmme" icrâ-yı ahkâma başlar. Onlar ile tu'üm ve revâyihin keyfiyyâtı anlaşılır. İşte 'âlem-i mahsûsâtın vesâ'it-i idrâki olan havâss-i zâhire 'ale't-tedrîc bu vech üzere tekmîl olup insân yedi sekiz yaşına karîb oldukça kendinde kuvve-i mümeyyize halk olunup onunla müdrekat-ı hissiyyede bi't-tasarruf teftîş u tatbîk 'âlemine girilir ki bu hâl tavr-ı hissin fevkinde bir tavr-ı mahsûstur. Ba'dehû tavr-ı dîgere terakkî ile 'akıl halk olunarak bununla umûr-ı vâcibe ve mümkinine ve mümteni'a-yı ve bunlarla berâber tavr-ı 'akıldan evvel güzerân eden etvârda bulunamayan husûsâtı derk ve ta'akkul eyler. Tavr-ı 'aklın fevkinde dahi bir tavr-ı 'âlî vardır ki o da "nübüvvet"tir. Mertebe-i nübüvvetin husûlünde ma'nevî bir başka göz açılarak çeşm-i zâhirî ile görülemeyen mugayyebât ve âtîde vukû' bulacak hâlât u hâdisât müşâhede olunur. Ma'kulâtı idrâkten kuvve-i mümeyyizenin ve kuvve-i mümeyyize ile idrâk olunan şeylerden kuvve-i hissiyyenin ma'zûl ve mahrûm olduğu gibi 'akıl dahi tavr-ı nübüvvet'e hâs olan ittulâ'âtı idrâkte 'âciz ve kâsırdır.

Tavr-ı hissiyi tecâvüz edemeyenler tavr-ı temyîzdeki hâlî ve tavr-ı temyîzi geçemeyenler tavr-ı 'akıldaki neş'e-i kemâli bilemediği gibi tavr-ı 'akılda kalanlar dahi

havâss-ı nübüvvetten olan celâ'il-i âsâr u esrârı bilemezler. 'Aklın idrâk eylediği şeyler kuvve-i mümeyyizeye 'arz olundukta nasıl ki kuvve-i mümeyyize onları istib'âd eyler ise ba'zı 'ukalâ da ol vechile müdrîkât-ı nübüvveti istib'âd ederek kendileri o dereceye bâliğ ve vâsıl olamadıklarından fi nefsi'l-emr "mevcûd değildir" zannıyla inkâra kalkışırılar ise de zanları fâsiddir, istinâd edecek delilleri yoktur.

Cenâb-ı Hak temâşâ-yı mugayyebât için insâna uyku denilir bir hâssa-i 'acibe ihsân u itâ buyurmuştur ki insân uykuda iken âtîde vukû'a gelecek bir mâddeyi yâ 'aynıyla veyâ bir misâl hey'etinde görür ve çok kere gördüğü gibi zuhûra gelir. Bu hâli insân nefsinde tecrübe etmemiş olsa da bir kimseye ba'zı insânlar ölü gibi baygın düşüp havâss-i cismâniyyesi mu'attal olduğu hâlde mugayyebâta muttalî olurlar denilmiş olsa elbette inkâr eder ve bu husûsun emr-i müstahîl olduğunu isbât için esbâb-ı idrâkin havâss-i cismâniyyeden 'ibâret olduğunu ve bir kimsenin havâss-i cismâniyyenin vücûduyla derk edemediği şeyleri onların hâl-i 'atâletinde derk eyleyemeyeceğinin evleviyette kalacağını ityân ile ikâme-i burhâna ibtidâr eyler. İşte bu delil bir nev' kıyâstır ki nefsü'l-emr onu mükezzib olmağla insân için havâss-i cismâniyyeden başka rûhânî bir tarîk-i idrâk olduğuna hükmolunmuştur. El-hâsıl 'akıl etvâr-ı âdemiyeden bir tavır olup etvârdaki çeşm-i bâtînî ile insân çeşm-i zâhiri ve hiss-i 'âdînin görüp anlayamayacağı envâ'-ı ma'kulâtı müşâhede ve idrâk ettiği gibi nübüvvet dahi bir tavidir ki onda vücûd-pezîr olan dîde-i hakîkat-bînin nûrunda mugayyebât mer'î ve 'aklın derk edemeyeceği umûr u husûsât meşhûd ve mütecellî olur."

İmâm-ı müşârün-ileyh sırr-ı nübüvveti bu vechile keşf u tahkîk ettikten sonra buyururlar ki:

"Vâkı'â nübüvvetten murâd 'aklın hâricindeki eşyâyı idrâk ise de bu keyfiyet hakîkatte havâs-ı nübüvvetten bir hâssadır. Nübüvvetin bundan başka daha çok havâss-ı 'adîdesi vardır. Sen onları tasavvurla tefehhüm edemezsin, tasdîk ise tefehhümden sonradır. Anlamayınca nasıl tasdîk edebilirsiniz? Havâss-ı nübüvveti anlamak istersen tarîk-i tasavvufa sâlik ol. O esrârı sana tefhîm eyleyecek olan numûne-i tarîk tasavvufa ibtidâ-yı sülûkunda rû-nümâ olmağla başlar. Refte refte bu numûne ile sende bir zevk-i vicdân ve o zevkten bir neş'e-i 'irfân ve o neş'eden bir tasdîk u ikân husûle gelir ki bi'z-zarûre nübüvveti îmân edip tereddüde kalanların iştibâh u inkârı tarîk-i tahkîk bulamadıklarından neş'et ettiğine vâkıf olursun. 'İlm-i fikhî ve fenn-i tıbbî bildiğin sûrette fukahâ ve etıbbâyı her ne kadar bi't-telakkî müşâhede etmemiş isek de mü'ellefâtlarını bi'l-mütâla'a me'âllerine ve derece-i kemâllerine vâkıf olup meselâ İmam Şâfî'nin fakîh ve

Calinus'un tabîb idüğine 'ilm-i yakîn hâsil edersin. Dekâyık-ı tasavvufu lâyükıyla anlamış isek verese-i enbiyâ 'ulemâ-i sûfiyye olduğunda tereddüd etmezsin, onların esrâr u âsârına muttalî' olunca hakikat-i nübüvveti idrâkten 'âciz kalmazsın. Bunun inkişâfâtıyla Kur'ân-ı Kerîm'i ve ehâdis-i şerîfeyi mütâla'a ettikçe dest-res olacağı serâ'ir-i me'ânî Fahr-i Âlem sallallâhu 'aleyhi ve sellem efendimizin nübüvvetin derece-i a'lâsında olduğunu sana gösterir. İşte nübüvvet'e 'ilm-i yakîn tahsîlini bu yolda taharrî eyle; yoksa 'asânın yılanı münkalib ve kamerin münşakk olmasından taleb eyleme. Zirâ yalnız bu mu'cizelere nazar ettiğin ve bunları hasr u ta'dâdî mümkün olmayan karâ'in-i kesire-i hâriciyye ile birleştiremediğin hâlde ihtimâl ki mu'cizât-ı mezkûreyi sihr u tahyîl ve ber-vefk-ı âyet-i kerîme¹⁴⁰ «نُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» dilediğini idlâl ve istediğini şâh-râh-ı hidâyete îsâl eden Rabb-i Müte'âl cânibinden bir nev' ibtilâ vü tadrîl zannedebilirsin ve vârid olacak es'ile ve edilleden dolayı hayrette ve belki dalâlette kalırsın."

Siyâsiyyât ile tevaggul eden ekseri 'ulemâ-i milliyyîn mansıb-ı nübüvvet nev'-i insâna mahsûs bir mertebe-i kudsî-menkabet olup mülk ü saltanat ancak enbiyâ-yı 'izâmın min-kıbeli'l-Hak getirdikleri ahkâm-ı şer'iyeye imtisâl ile hâsil ve sâbit olacağına hükmederek; "Enbiyâ-yı 'izâmın nüfûs-ı kudsiyyeleri meşâgil-i dünyeviyyeden münkatı' ve dâ'imâ 'âlem-i gayba müteveccih olmağla nâ'im ve esnâ-yı hâbda nice vâkı'alar müşâhede eylediği gibi enbiyâ-yı 'izâm dahi melâ'ike-i kirâmı birer sûrette görür ve kelâmlarını istimâ' edip Bârî Te'âlâdan vahy olunan evâmiri nâsa tebliğ ile nevâmîs-i ilâhiyyeyi te'sîs ederler, gaybdan haber verirler. Sâ'ir nâsın rûhlarına bedenleri münkâd olup harekât ve sekenâtta a'zâ vü cevârihini kullandıkları gibi enbiyâ-yı 'izâma dahi 'anâsır u ecsâm itâ'at ve inkiyâd edip arz u mâdde ve nâr u havadabî't-tasarruf istedikleri ânda şedîd zelzeleler, kavî rüzgârlar ihdâs etmek, bulutları, deryâları tazyîk ile yağmurlar, tûfânlar cûş u hurûşa getirmek, semâdan âteş yağdırmak gibi hâriku'l-'âde şeyler yapabilirler. Çünkü havârik-ı 'âdâtın zuhûru nâsın kulûbüne ilkâ-yı havf u haşyetle itâ'at ve inkiyâdı mücib olup tenfiz-i ahkâma medâr olduğundan mu'cizât, nübüvvetin şerâ'it-i asliyyesindedir." dediler.

Bunların efkârınca nev'-i beşerin hayât ve bekâları birbirlerinin te'addilerini def için mülk ü saltanata muhtâc ve mülk ü saltanatın kıvâm u devâmı şerî'ate mütevakkıf olmağla nübüvveti esâs ittihâz edip nizâm-ı 'âlem şerî'atsız ve şerî'at nübüvveysiz tamâm olamayacağı gibi nübüvvet dahi mu'cizâtsiz tahakkuk edemeyeceğinden nübüvveti mu'cizâta ve mu'cizâtı nübüvvet'e rabt u şart ettiler.

140 "...Dilediğini saptırır dilediğini hidayete erdirir..."[Nahl 16/93]

Müverrih-i meşhûr İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde;

“Yâ halk bi't-tab' ve'r-rızâ nasb ettikleri hâkimin re'y ü tedbîrine kâ'il olmağ-la veyâhûd şevket-i kâhire ve cünûd-ı vâfireye mâlik bir mütehakkimin 'alâ-tarî-ki't-tegallüb cebren halkı itâ'at ve ittibâ'a muztarr etmekle mülk ü saltanatlar zuhû-ra gelmiş olduğuna ve ma'a-hâzâ enbiyâ-yı 'izâma inkıyâd eden ehl-i kitâb, kitâbsız olan mecûsi ve 'abede-i şems ve âteş-perestlerden ve onların emsâlinden kalîl olup gerek zamân-ı sâbıkta ve gerek hâlâ etrâf-ı 'âlemde bir peygambere ittibâ' etmeyen ümem-i 'adîdenin hayât u bekâlarından fazla cevânib-i şimâl ü cenûbda devletleri ve âsâr-ı satvet ü miknetleri mevcûd ve meşhûr bulunduğuna nazaran şerî'at ve nübüvvet mülk ü saltanata esâs olamayacağından şu fikirde bulunanların gılgizle-rini ba'de't-tashîh nübüvvet mâverâ-yı 'akıldaki umûru vahiy ile ta'lîm hikmetine mübtenî bir feyz-i ilâhî olup Cenâb-ı Kâdir-i Mutlak 'ibâdından dilediğini bu lutf-ı 'azîme mazhar ederek sıdk-ı makâllerine güvâh olmak için yedlerinde tavk-ı beşerden hâric umûr-ı garîbe halk u îcâd eyler.” deyü göstermiştir.

Fi'l-hakîka mülk ü saltanat inkılâbât-ı medeniyyenin ilcâ'atıyla teşekkül ederek ekseriyâ asâlet ve 'asabiyyete mâlik olan mütegalibeye mahsûs bir mansıb-ı siyâsî olup nübüvvetin ona ta'alluk eder ciheti yoktur. Çünkü nübüvvet inkişâfât-ı rûhâ-niyyenin derece-i müntehâsı olan bir rütbe-i Rabbânî'dir. Vâkı'â kütüb-i semâviyyede umûr-ı dünyâya ve mu'amelât-ı nâsa dâ'ir ba'zı evâmir u ahkâm münderic olduğuna ve bu evâmir u ahkâm vesâtat-ı enbiyâ ile tebliğ ve tefhîm buyrulduğuna binâ'en “İrsâl-i rusül ikmâl-i siyâsiyyât içindir.” gibi bir ma'nâ tevehhüm edilebilir ise de fi nefsi'l-emr matlûb olan mevâdd-ı siyâsiyye değildir. Enbiyâ-yı 'izâmın asıl vazîfe-i mukaddeseleri vahdâniyyet-i ilâhiyyeyi tefsîr u telkîn ile 'ibâdullâhı sırât-ı müstakîm olan tarîk-i vahdete da'vetten 'ibârettir. Bu maksadın husûlü bi't-tab' emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker usûl ü kavâ'idiyyenin vaz' u te'sî-sini iktizâ etmekle mevâdd-ı siyâsiyye onun zımınında tahaddüs eylemiştir. Hattâ¹⁴¹ “أنتم أعلم بأمور دنياکم” hadîs-i şerîfinin müfâd-ı 'âlîsinden dahi müstefâd olan şu mezâyâdır.

'Urefâ-yı mutasavvıfa nübüvveti “teşrî'iyye” ve “ta'rîfiyye” 'unvânıyla iki kısma taksîm edip nübüvvet-i teşrî'iyye 'alâ-tarîki'l-vahy inzâl olunan evâmir u ahkâm-ı ve nübüvvet-i ta'rîfiyye min-ciheti'l-ilm zât ve sıfât ve ef'âl-i Sübhâniyye'ye müte'allik gavâmiz-i esrârı inbâdan 'ibâret olmak üzere teşrîh ederler. Nübüvvet-i teşrî'iyye sâhib-i kitâb u millet olan rusûl-i kirâma mahsûs olup dîn-i ilâhiyi izhâr

141 “Siz dünyânızın işlerini daha iyi bilirsiniz.” Müslim, “Fazâil”, 141.

için ibtidâ ebu'l-beşerde zuhûra gelmiş ve ekmel-i beşer olan Hâtemü'l-Enbiyâ Muhammedü'l-Mustafâ sallallâhu 'aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerinin irtihâleriyle münkatı' olmuştur. Zîrâ dîn-i ilâhîden murâd olan netice-i hükm ü ma'nâ Kur'an-ı 'Azîmü's-Şân ile ikmâl ü itmâm edilmiştir.

Ehl-i tahkîke göre ¹⁴² لَانْبِيَّيْ بَعْدِي hadîs-i şerîfinin mazmûnu nübüvvet-i teşrî'iyenin inkıtâ'ına işârettir. Yoksa füyûzât-ı ilâhiyye gayr-ı münkatı' olmağla nübüvvet-i ta'rîfiyyenin âsârı verese-i enbiyâda bâkîdir.

Mu'cizât i'âne-i vahy u ilhâm ile esrâr-ı tabî'atı keşfedip sâ'ir nâsın idrâkten ve mislini ityândan 'aciz oldukları umûru izhâr eylemektir. Bu dahi hâssa-i nebeviyyeye mâlik olan zevât-ı kirâmın da'vâ-yı risâlette sâdık olduklarını isbât ile münkir bulunanları ilzâm u iskât için min-kıbeli'l-Hak beyânât-ı bâhiredir. Âlem mu'cizât ile memlû iken mu'cizâta muhâl nazarıyla bakıp da inkâr edenlere ta'accüb olunur.

Telgrafın zuhûrundan evvel meselâ "Bin sâ'atlik mesâfeye bir ân-ı lâ-yenkasım da haber gönderilebilir." denmiş olsaydı elbette ol vakit bunu işitenler "muhâldir" diyerek tekzîbe kalkışır idi. Ma'a-hâzâ seyyâle-i berkiyyenin bir hâssa-i serî'ası anlaşılmasıyla bin sâ'atlik mesâfeye bir ân-ı lâ-yenkasım da haber göndermek mümkün olduğu bi't-tecrûbe tahakkuk edip telgraf zuhûra gelmiş ve 'asrımızda tekrâr müşâhedât ile bayağı umûr-ı 'âdiyye sırasına girmiştir. Tecârib-i hikemiyyenin delâletiyle havârik-ı 'âdât denilecek derecede âsâr-ı 'acîbe vücûda getirmek mümkün olunca vahy ü ilhâm tarîkiyle de havârik-ı 'âdâtın imkânı tasdik olunur. 'Azîm ve cesîm şimendiferleri yürütmek nasıl ki kuvve-i 'akliyyeye 'â'id mu'cizât-ı 'ilmiyyeden ma'dûd ise Hazret-i Süleymân'ın dahi taht üzere havada tayerân etmesi kuvve-i nebeviyyeye mahsûs bir mu'cize-i bâhiredir. Beynlerinde şu kadar bir fark vardır ki şimendiferleri tahrîk eden kuvvet mâddiyyâta ve taht-ı Süleymânî'yi tahrîk eyleyen kudret ma'neviyyâta müsteniddir.

'Ulûm-ı tabî'iyede câhil olanlar bi't-tab' serâ'ir-i sînâ'iyeyi bilemediklerinden şimendiferlerin seyr ü hareketlerini görüp şaşıklıkları gibi 'ulûm-ı ilâhiyyeden gâfil bulunanlar dahi serâ'ir-i Rabbâniyye'ye vâkîf olmadıkları cihetle taht-ı Süleymânî'ye ta'accüb edip onu ve onun gibi mu'cizât-ı enbiyâyı inkâra ictisâr ederler. Bu ise îmân ve 'irfânın fîkdân u noksânından ileri gelmiş bir maraz-ı dalâlet u cehâlettir ki o maraza mübtelâ olanların irşâd ile ıslâh u iflâhı kâbil değildir.

¹⁴³ ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ﴾

142 "...Ben'den sonra nebi yoktur..." Buhârî, "Enbiyâ", 51; Müslim, "İmare", 44.

143 "Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin ve lâkin Allah, kimi dilerse hidâyet verir..." [Kasas 28/56]

Lâhika: Tûfândan evvel ve daha sonra lâ-yu'ad ve lâ-yuhsâ rusûl ü enbiyâ zuhûra gelmiş ise de ümmetleriyle berâber cümlesinin âsârı mahv ü münkariz olup kurûn-ı ahîreye suhuf-i ûlâdanyalınız *Zebûr*, *Tevrât* intikâl etmiş ve bir de eyâdî-i nasârâda birtakım *İncîller* deverân eylemekte bulunmuştur.

Kitâb-ı Zebûr hudûd ve ferâ'ize, helâl ve harâma dâ'ir bir gûne ahkâmı câmi' olmayıp tahmîd ü tehlîl tarzında mevâ'iz-âmîz yüz elli sûreyi hâvidir. Şimdiki zamânda ona mensûb bir ümmet-i mahsûsa şâyi' değıldir. Muhakkıkîn-i milliyîne göre asıl *Tevrât-ı Şerîf* Hazret-i Mûsâ'nın Tûr'da telakkî eyledikleri kelimât-ı 'aşereden 'ibâret olup esfâr-ı sâ'ire sonradan zamm u 'ilâve kılınmış, mile-i kadîme ahbâr u vekâyi'ini mutazammın bir târîh-i mukaddes hükmünde 'addedilmiştir. Eğerçi Yehûd'un Bâbil menfâsında ikâmetleri yetmiş yıla bâliğ olduğundan fuhûl-i 'ulemâya tareyân-ı inkîrâz ile ihtilâflar çoğalmış, hall-i müşkilâta kâdir kimesneler kalmamış, bu inkılâbât arasında 'an-cehlin lâ 'an-kasdin *Tevrât*'ın elfâz u me'ânisi mevâzi'-i asliyyesinden çıkarılıp ba'zı mertebe tahrîfât vukû'a getirilmiş olduğunu müdakkikîn isbât ediyor ise de esâsen kitâbın cenâb-ı Mûsâ'ya nisbetinde kıl u kâl tekevvün etmemiştir. *İncîller* ona kıyâs olunamaz. Çünkü *İncil-i Şerîf* nâmıyla Hazret-i Mesîh'e nüzûl eden kitâb-ı semâvinin şimdi vücûdu yoktur. Beyne'n-Nasârâ tedâvül eyleyen enâcîl-i erba'adır. Bunlar ise *Matta*, *Yuhanna*, *Markos*, *Luka* nâm kimesnelerin sonradan te'lîf u tasnîf etmiş oldukları kitâblardır. Hattâ i'tikâd-ı Nasârâ'ya göre zâten Hazret-i 'Îsâ'ya kitâb nâzil olmayıp ancak "Havâriyyûn kendilerinden işittikleri sözleri neşr u i'lân ile *İncil-i Şerîf* cem' u tahrîr edilmiştir." derler. Târîh-i 'urûcdan on iki sene mürûrunda Havâriyyûn'dan sâlifü'z-zikr *Matta* en evvel tertîb-i *İncil*'e yerâ'a-keş-i ibtidâ olarak kendi şîve-i lisân u beyânı üzere milâda dâ'ir bir kitâb yapmış olduğu gibi Yuhanna ve Markos ve Luka dahi birer kitâb yazmış olmağla bunların mecmû'una *İncil* ıtlâk ederler. Hâlbuki 'Îsâ 'aleyhi's-selâm enbiyâ-yı ulû'l-'azmden ve Benî İsrâ'îl'den olup 'İbrânî tekellüm ettiklerinden sâ'ir enbiyâ-yı ulû'l-'azme inzâl olunduğu gibi Hazret-i 'Îsâ'ya dahi sünen-i ilâhiyye iktizâsınca kavminin ve kendilerinin lisân-ı mâder-zâdları üzere *İncil-i Şerîf* vahy u tenzîl buyrulduğunda iştibâh yoktur. Şu kadar var ki *İncil-i Şerîf*'in asıl nüshası mefkûd olduğundan ihtimâlât-ı selâse hâtıra gelir:

Yâ yalnız Hazret-i Mesîh'in ezberinde olup zât-ı mukaddesleriyle berâber semâya ref olunmuş veyâhûd nübüvvet-i Mesîhiyye üç buçuk seneye karîb bir müddet-i kalileden 'ibâret olmağla zamânın 'adem-i müsâ'adesi cihetle cem' u tahrîr edilemediğinden asl u esâsı gayb olup gitmiş veyâhûd cem' u tahrîr edilmiş de Yahûdîlerin mühâcemât-ı müteväliyyeleri arasında ellerine geçip zâyî' edilmiştir.

Herhangi cihete ‘atf-ı nazar kılınsa ‘ale’l-husûs Nasârâ’nın Hazret-i ‘Îsâ’ya kitâbın ‘adem-i nüzûlü husûsundaki ikrâr u i’tirâflarına bakılacak olsa bu tâ’ifenin kitâb u hitâb-ı ilâhîden mehcûriyyet ve mahrûmiyyeti ta’ayyün eder, fakat millet-i İslâmiyye’ce Hazret-i ‘Îsâ’ya kitâbullâhın nüzûlü musaddak olduğuna ve şimdi asl u eseri görülemediğine nazaran yâ semâya ref’ olunmuş veyâhûd zâyî’ olmuştur gibi te’vîlâta mecbûr isek de min-küllî’l-vücûh eyâdî-i Nasârâda kelâmullâh olmak üzere bir kitâbın mevcûd olmadığı muhakkaktır. Onun için kudemâ-yı Nasârâ fi’l-asl “‘Îsâ’ya kitâb nâzil olmamıştır.” demeğe mecbûr oldular. Âyât ve ehâdîsi bir bâbdan ‘adederek cümlesini kelâmullâh hükmünde telakkî ettiler ve bu sözler gûyâ Havâriyyûn tarafından zabt u tahrîr kılınmış olmağla kitâbullâh denilen şey onların tertîb ettikleri enâcîl-i erba’adan ‘ibârettir demek istediler ise de işin tedkîk u ta’mîk ile vukû’ata tatbîkî tarafına gidilecek olsa enâcîl-i mezkûrenin Havâriyyûn’a nisbeti dahi meşkûk kalır. Çünkü Havâriyyûn tesmiye edilen zevât on iki kişiden ‘ibâret olup bunların cümlesi okuyup yazmadan berî birtakım ümmî âdemler idi. Şu cihetle *İncil*’i zabt edebilmeleri müsteb’addir. Ma’a-hâzâ sâhib-i *İncil* olan Markos ve Luka Havâriyyûn’dan olmadıktan başka Hazret-i ‘Îsâ’ya dahi aslâ görmemişlerdir. Yalnız Havâriyyûn ile görüşüp onlardan istima’ ettikleri sözleri ve hikâyeleri ba’zı âşinâlarının taleb ü iltimâslarıyla ‘ale’t-tahmîn Markos târîh-i ‘urûcdan yirmi sekiz ve Luka otuzbeş sene mürûrunda kitâblarına derc etmiş oldukları kütüb-i Nasârâda mezkûr ve mestûr ise de yazdıklarını Havâriyyûn’dan işitmiş ve işittikleri gibi yazmış oldukları neden ma’lûmdur? Şu hâlde kütüb-i erba’adan ikisinin bi’l-asâle Havâriyyûn’a mensûb olmayıp sonradan iki şahıs tarafından tertîb olunduğu tebeyyün etmez mi? Bu kazıyye inde’n-Nasârâ dahi mütebeyyin iken onlara nasıl *İncil* denilir!

Fi’l-hakîka Matta ve Yuhanna Havâriyyûn’dan olup Matta ‘urûcdan on iki ve bir rivâyete göre yirmi iki ve Yuhanna dahi kırk beş ve rivâyet-i uhrâya nazaran altmış beş sene mürûrunda cenâb-ı Mesîh’in evsâf-ı seniyyeleriyle ba’zı ahvâl u akvâllerine dâ’ir birtakım şeyler yazmış oldukları mervî ise de hadd-i tevâtüre vâsıl olamadığından rivâyât-ı vâkı’a bilâ-delîl mesmû’ât-ı münteşire kabîlindedir. Ma’a-mâ-fih Matta ve Yuhanna’ya nisbet olunan kitâblar ‘an-asl onların olduğu teslim olursa bile aralarında görülen ihtilâfât sonradan tahrîf olunduklarını kat’iyen isbât eder. ‘İnde’l-mütâla’a yek-dîgerini mükezzib nice nice akvâl-i muhtelif görülmekte olduğundan elbette yâ tahrîfin vukû’una veyâhûd ikisinden birinin sâdık ve dîgerinin kâzib olduğuna hükmetmek kavâ’id-i ‘akliyye iktizâsındandır. Zîrâ bu mâdde hakkında yek-dîgerine münâkız ve mübâyin olan iki rivâyet sahîh

olamaz. Lâ-mahâle biri gerçektir, öbürü yalandır. Şu kâ'ide-i 'umûmiyyeye nazaran yâ Matta doğru, Yuhanna yanlış veyâhûd Yuhanna doğru, Matta yanlış zabt u tahrîr edilmiş olduğu tahakkuk eder. Binâ'en-'aleyh yâ ikisinin şâyân-ı i'timâd ve ihticâc olmadığına veyâhûd Havâriyyûn'dan buldukları haysiyyetle hüsn-i zan tarafına giderek onlar evâ'ilde doğru zabt u tahrîr etmiş ise de mu'ahharan teşvîş ü tahrîf edildiğine hükmolunur.

Markos ve Luka'nın muharrerâtı dahi birbirine münâkız ve mübâyin olan rivâyet-i sehîfeyi câmi' olmağla onları da bu hükme tatbîk edip deriz ki: "Enâcîl" tesmiye olunan kütüb-i erba'a-i mezkûre müfred olarak Hazret-i 'Îsâ'ya vahy u tenzîl olunan *İncîl-i Şerîf* değildir. Mürettib ve mü'ellifleri her kim ise onlara mensûb ve kendilerinden menkûl birtakım hikâyât u hurâfâtı mütezammın târîhtir, o dahi müşevveş ve muharrefdir.

Kütüb-i mezkûrede mündericât-ı sahîha var ise Havâriyyûn'dan menkûl olmak üzere derc edilen şeylerdir. Hâlbuki vukû'ata tevfiik u tatbîk edilince onlara da mevsûk nazarıyla bakılamaz. Zirâ Yahûdîlerin yaygaraya yayıldıkları sırada derdest olunan Havârîlerin cümlesi cenâb-ı Mesîh'i inkâr etmiş, hattâ re'îsü'l-Havâriyyûn olup "Şem'ûnu's-Safâ" denilen bî-vefâ dahi Hazret-i 'Îsâ'yı bırakıp te'vilât-ı gûn-â-gûn ile mevki'-i muhâkemededen savuşmuş ve kimisi Yahûdîlere muhbirlik eylemiş olduğu ma'lûmdur. Şu hâller Havâriyyûn'un zâten cenâb-ı Mesîh'e râbita-i intisâbiyyeleri râsih olmadığına delâlet edeceğinden neşriyyât-ı vâkı'aları pek de şâyân-ı i'tibâr olamaz.

'Ale'l-husûs tehâcüm-i gavâ'il münâsebetiyle nihân-hâne-i hâfızalarında kalmış olan elfâz u kelimâtın ekserîsi unutulmak ve birçoğuna evhâm u ağrâz karışarak hey'et-i asliyyelerinden çıkarılmak ihtimâli vardır. Bi'l-farz kendileri unutmamış ve işittikleri şeylere efkâr-ı zâtiyyelerini karıştırmamış olsalar bile *İncîl*'in 'adem-i mazbûtiyyeti cihetle şuna buna nakl u hikâye edecekleri ahbâr u ahkâm kulaktan kulağa yayılarak efsâne şekline girip teşvîşât ve tahrîfâtan hâli kalamayacağına iştibâh yoktur.

Şu hâlâta nazaran kütüb-i mezkûrede cenâb-ı Mesîh'in dehân-ı mu'ciz-beyânlarından sâdır olan sözler hiç yok mu, yoksa var mı diyeceğiz? Evet hiç yok denilemez, vardır, fakat hangileridir bilinemez. Çünkü ne 'an'anesiyle zabt edilmiş ve ne de icmâ'-ı ümmet ile sâbit olmuştur. 'İnde'n-Nasârâ ve 'inde'l-'umûm musaddak ve ma'lûmdur ki 'Îsâ 'aleyhi's-selâmın müddet-i nübüvvetleri kalîl u kasîr olmağla zamân-ı âlîlerinde bir millet-i mahsûsa teşekkül edemedi. Yalnız muhibb ü müntesibleri on iki kişiden 'ibâret idi. Bu on iki kişiden ekserîsi dahi ahbâr u âsârları

şâyi' olmadan ötede beride maktûl oldular. Ortada yalnız sâhib-i *İncil* denilen eşhâs-ı erba'a kaldı. Şu dördün ikisi Markos ve Luka'dır. Onlar Havâriyyûn'dan olmayıp Pavlus'un tilmîzleridir. İsnâdları bulunan Pavlus, cenâb-ı 'İsâ'yı aslâ ne görmüş ve ne de kendilerinden bir söz işitmiştir.

Sonradan "Bana semâdan tecellî etti, şöyle oldu, böyle gitti..." diyerek ekâvîl-i mücerredeyi nâşir olan bir şahıstır. İsnâdları böyle olunca şâkirdleri Markos ve Luka 'âdî bir nâkil hükmünde kalır, rivâyetleri sened ve hucdet olamaz. Matta ve Yuhanna'ya 'atf-ı kelâm olununca vâkı'â bunlar Havâriyyûn'dan ise de rivâyetleri haber-i vâhid kabîlindendir, mütevâtir değildir. Çünkü tevâtürün cümle-i şurûtundan evvelâ birisi budur ki; meselâ bir âdemi veyâhûd bu makâmda hâsseten Hazret-i 'İsâ'yı bir sözü söyler iken veyâhûd bir işi işler iken işitip ve görüp de âhara nakl u hikâye eden âdemlerin 'adedi "dört", "beş", "on" deyü mahdûd ve mu'ayyen olmamalı. Sâniyen; bu vasf ile mevsûf olan cemâ'at-i kesîre şehâdet ettikleri şey her ne ise onu bi'l-fi'il görmüş olan ve 'adedi mahdûd ve mu'ayyen olmayan cemâ'at-i kesîreden nakl u rivâyet etmeli. Sâlisen; kendilerinde emâre-i kizb u galat bulunmamalı, ya'nî gerek çokluklarından ve gerek salâh u istikâmetlerinden ol kadar âdemin bir yere gelip ve birbiriyle ittifâk edip de yalan söyleyeceklerini 'akıl tecvîz etmemeli. Râbî'an; haber verdikleri şeyde ihtilâf ve tenâkuzları bulunmayıp cümlesi birbirine muvâfık ve mutâbık olmalı. İşte şu vechile sâbit olan habere haber-i mütevâtir denilir ki işitenlere cezm u yakîn ifâde etmekle sened ve hucdet olur. Bu takdîrce Matta ve Yuhanna nakl u rivâyet ettikleri şeylerde ittifâk etmiş ve bi'l-farz Markos ve Luka dahi Hazret-i 'İsâ'yı görmüş ve kendilerinden ba'zı şeyler işitip de berikilerle müttehiden şehâdet eylemiş olsalar bile ma'dûdiyyetleri cihtiyle hadd-i tevâtüre vâsıl olamaz, haber-i vâhid derecesinde kalır. Evet, ba'zı kere haber-i vâhid ya'nî yalnız bir yâhûd iki âdemin rivâyetine ve sözlerine hâricden karâ'in-i sâdika-i uhrâ inzimâm ederek galebe-i zan tevârüdüyle i'tibâr olunabiliyor. Lâkin bunların tebâyün ü tenâkuzları bir derece zâhir ve bâhirdir ki 'adem-i sîdk u sıhhatlerinden başkası hâtıra vârid olmaz.

Ma'a-hâzâ kütüb-i erba'a-i mezkûre evâ'ilde mu'teber 'adedilmemiş, *İncil-i Şerîf* olmak üzere kırk elli nüsha meydân-ı intişâra çıkıp her tâ'ife kendi kitâb u zehâbını doğru, dîgerlerini yanlış zannederek aralarında ihtilâfât-ı 'azîme tahaddüs etmiş idi. Ahvâl-i Nasârâ böyle birkaç yüz sene keşâkeşte kaldıktan sonra Kostantiniyye bânîsi Birinci Kostantin'in vâlidesi Eleni ve mu'ahharan Kostantin dahi tanassur edip Hıristiyanlığı bi'l-iltizâm ara yerdeki ihtilâfâtı ber-taraf etmek için sell-i seyf-i ikdâm eyledi. İznik'te, Kâdiköyü'nde, Ayasuluk'ta, Kostantiniyye'de

vakten bi-vaktin esâkıfanın cem‘ u celbiyle meclisler, meşveretler ‘akdedildi. Nihâ-yetü’n-nihâye kütüb-i erba‘a-i mezkûreyi nice nice kıl u kâl ve nizâ‘ u cidâlden sonra intihâb u ibkâ ve kusûrunu ibtâl u ilgâ eylediler. Bunun üzerine kütüb-i erba‘a-i mezkûre *İncil-i Şerîf* hükmünü iktisâb ederek iştihâra ve refte refte tanas-sur eden akvâmın her birisi kendi lisânlarına nakl u tercüme sarf-ı iktidâr etme-leriyle her tarafta intişâra başladı. Ba‘dehû kütüb-i erba‘a-i mezkûrenin nüsha-i asliyyesi şeytânlarla karışıp sır oldu gitti. Ta‘accüb edilmez mi ki hâlâ Hıristiyanlar asıl *İncil-i Şerîf*’in künh ü hakikatini bilemedikleri gibi *İncil* tesmiye ettikleri kü-tüb-i erba‘a-i mezkûre dahi fi’l-asl ne lisân üzere te’lîf olunduğu ve ne vâsıtalara zuhûra geldiğini ve sonra ne vechile yok olduğunu bilmezler. Vâkı‘â ba‘zı mü-verrihîn-i Nasârâ, Havâriyyûn’dan “Petrus” Roma’da esnâ-yı ikâmetinde gûyâ ki lisân-ı Rûmî’de bir *İncil* yazıp sâlifü’z-zikr Pavlus’a vermiş ve Pavlus dahi tilmîzi Markus nâmına neşretmiş ve Matta ile Yuhanna ‘İbrânî olarak birer *İncil* tahrîr edip ba‘dehû Rumca’ya tercüme kılınmış ve Luka dahi kendiliğinden *İncil*’i Rum lisânında kaleme alıp ba‘zı ekâbir-i Rum’a göndermiş olduğunu tasrîh etmişler ise de silsile-i nisbetleri mazbût ve ma‘lûm olmayıp hemân şöylece bir hikâyeden ‘ibârettir.

Meselâ; “Yuhanna ‘İbrânîce bir kitâb yazmıştır.” denilir. Fakat “O kitâbın asıl nüshası nerededir ve o kitâbı Yuhanna’nın yazmış olduğu ne ile sâbittir?” denilmiş olsa ne kitâbı irâe ve ne de Yuhanna’ya nisbetini isbât edebilirler. Ezmine-i ahî-reden kat‘an nazar mecâlis-i mebhûsenin in‘ikâd ettiği evânda dahi bu kitâbların sıhhat ü sekâmetleri ve hakîkaten eşhâs-ı merkûmeye mensûb olup olmadıkları husûsunda beyne’r-rehâbîn pek çok mübâhasât u muhâverât cereyân etmiş iken yine tamâmıyla def-i iştibâh edilemeyip ancak ekseriyyet-i ârâ ile eşhâs-ı merkû-meye nisbetlerini bi’t-tasdik sâ’ir kitâblardan esahh u asveb olduklarına hükme-dilerek *İncil-i Şerîf*’unvânı tevcîh olunmuştur. İşte bu vechile papaslar tarafından kütüb-i erba‘a-i mezkûreye kitâbullâh nâmı verilip tâ’ife-i Nasârâ onlara müntesib olmağla dîn-i ilâhîye mütemessik geçinirler ise de mütehâlifü’l-akvâl birtakım eş-hâsın te’lîf u tasnîf ettiği kitâblara hâşâ hiçbir vakit ne kitâbullâh denilir ve ne de onların gösterdiği usûl ü âyîne dîn-i ilâhî ıtlâk olunabilir. Hıristiyanların söz anlayanları bunu anlamamak kâbil değildir. Çâresiz düştükleri girdâbe-i dalâletten silkinip sâhil-i hidâyete çıkamazlar.

﴿وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾¹⁴⁴

144 “...her kimi de Allah şaşırtırsa artık ona hidayet edecek yoktur.” [Zümer 39/23]

[22] LÂYİHA

Ber-muktezâ-yı rubûbiyyet tecelliyyât-ı ilâhiyye isti'dâdâta göre vâki' olduğundan ezmân u a'sârın devr ü tebeddülüyle şerâyi'in nesh u tecdîdi lâzım gelmiş. Bu iktizâ-yı Rabbânî nev'-i beşerin zuhûruyla berâber icrâ-yı ahkâma başlamış. İnsânları ıslâh u irşâd için vakit vakit rusûl ü enbiyâ gönderilmiş. Her 'asr u zamânda hikmet ü maslahat gözetilerek şerâyi'-i cedîde te'sisine ihtimâm olunagelmış. Nihâyet bi'set-i câmi'a-i "Muhammediyye" nübüvvet ü risâletten aranılan maksad u ma'nâyı itmâm edip dîn-i ilâhî'alâ-vechî'l-kemâl zâhire çıkmış, cevâmî'u'l-kelâm esrârı Kur'ân-ı Kerîm ile açılmış, sûrî ve ma'nevî ni'am-ı mâ-lâ-nihâye-i ilâhiyye saçılmıştır. Sâ'ir kütüb ve suhuf-ı semâviyyenin nazmı tavk-ı beşerden hâric olmadığından enbiyâ-yı mütekaddimîn sıdk-ı da'vâ-yı risâlete delâlet ü şehâdet için kalb-ı asâ, ihyâ-yı mevtâ gibi hâricden mu'cizât-ı bâhireye muhtâc idiler; ammâ Kur'ân-ı Kerîm'in nazm-ı celîli ve üslûb-ı cemîli derecât-ı fesâhatin zirve-i 'ulyâsına 'âric tavk-ı beşerden hâric bir mu'cize-i 'azîmedir ki cihân onun mislini ityândan 'âcizdir. Şu hârîka-i hakâyık-bârîka Peygamberimiz Seyyidü'l-Mürselîn efendimizi del'îl-i hâriciyyeden müstağnî eylemiş. Bunda delîl ve medlûl mütehid ve şâhid ile da'vâ emr-i vâhid olmağla *Kur'ân-ı Mübîn* cemî'-i enbiyânın mu'cizâtına vuzûh-ı delâlette gâlib olmuş, teferrüd-i i'câz ile ahkâmı ilâ-kıyâmî's-sâ'at bâkî kalmıştır.

Şerî'at-ı Ahmediyye 'ale'l-'umûm nev'-i beşerin hukûk u menâfî'ini te'mîn ile hakkâniyyet ve vahdâniyyeti neşr u telkîn için vaz' u te'sis olunmuş ve kuvve-i nâsihâ-i hâtimesiyle ikmâl ü ibkâ kılınmış bir kânûn-ı ilâhîdir.

Gerek merâtib-i uhreviyye ve gerek mesâlih-i dünyeviyyeye müte'allik olan kavâ'id ü fevâ'idü vücûhuyla müştemil, sa'âdet-i dâireyni mütekeffildir. Şerî'at ve diyânetin vaz'-ı aslîsi 'ibâdullâhî siyâsiyyât ve ilâhiyyâtı takrîr u tefhîm ile ebnâ-yı âdemi dünyâ ve 'ukbâsından haberdâr ederek ahlâk-ı hasene ve 'akâ'id-i sahihâ-yı bi'l-ikmâl haber ve salâhı ta'yîn ü ta'mîm içindir. Siyâsiyyât nizâm-ı cihâna, ilâhiyyât intizâm-ı vicdâna hizmet eder. Birinin nef' u hükmü âfâkî ve dîgerinin enfüsîdir. Siyâsiyyât hükûmet ü 'azamet ve ilâhiyyât hikmet ü hakîkat yolunu gösterdiğinden bi't-tab' siyâsiyyâta meyledenler ekser ve beriki cihete gidenler enderdir. Şerî'at iki nev' ahkâmı şâmil olup biri bi-hasebi'l-ictimâ' münâkehât ve mu'amelât ve 'ukübâta dâ'ir usûl-i siyâsiyye ve dîgeri bi-hasebi'l-'ubûdiyye savm ve salât ve hacc ve zekât gibi her şahsın kendi zâtına 'â'id olan tekâlif-i dîniyyedir. Şu ahkâmın suver-i mecmû'asından bahseden 'ilme "fıkıh" ve 'ulemâsına

“fukahâ” nâmı verilmiştir. Şerî’atten maksad ‘adl-i mutlak ve diyânetten murâd¹⁴⁵ جذب الخلق إلى الحق kazıyyesidir.

Şerî’atin hülâsa-i tenbîhâtı salâh u istikâmet ve diyânetin netîce-i ta’rifâtı vahdet-i ilâhiyyeye tahsîl-i ma’rifettir. Demek olur ki şerî’at keyfiyyet-i ef’âl ü a’mâlî ve diyânet hakîkat-i îmân u i’tikâdî gösterir. Ef’âl ü a’mâlce hüsnıyyât evâmire imtisâl ve nevâhîden ictinâb ile ‘ibâdât u tâ’âta mütevakkıf olup ancak îmân u i’tikâd kavî olmadıkça ‘ibâdât u tâ’ât kökleşemez. Ef’âl ü a’mâlce matlûb olan mehâsin husûle gelemes. Îmân u i’tikâdın kuvvet ü kemâlî bi’t-tab’ insânın ilâhiyyâtındaki derece-i ma’lûmâtına tâbî’ olmağla bir âdem ma’ârif-i ilâhiyyede ne kadar mütefennin ve müteyakkın ise îmân u i’tikâdî o kadar sahîh ve sâlim olmak lâzım geleceğinden ilâhiyyât diyânetin asl u esâsıdır. İlâhiyyât bir dereceye kadar ‘akıl ile dahi idrâk olunabileceğinden yalnız nakliyyâta münhasır olmayıp ‘akıl ve nakil arasında müsterek ise de nazar-ı ‘aklî mâverâ-yı mahsûsâtı temâşâ edemediğinden ‘ukalânın ihtirâ-kerde-i istidlâlî olan ilâhiyyât za’if u rekîk olmağla berâber sahîh bir fâ’ideyi de husûle getiremez. Çünkü ilâhiyyâttan maksad-ı aslî mebd’ ü me’âda kesb-i vukûf ile sa’âdet-i uhreviyyeyi ihrâz u ikmâl ettirecek esbâb ü ves’îli istihzârdan ‘ibârettir. Bu ise şârî-i hakîkîden istinzâl olunan hikem ü hakâyıkı usûl ve ahkâm-ı şer’iyyeden bi’l-istinbât ‘ulûm-ı Rabbâniyye’de râsihînden olup o yolda kat’-ı merâtib-i kemâlât ile tahsîl-i rızâ’ullâha mütevakkıftır. ‘Ukalânın mahsûl-i hayâlâtı bulunan ilâhiyyât ‘ind-i ilâhîde mer’î ve mu’teber olan dîn-i aslîden hâric birtakım efkâr-ı hikemiyyeden ‘ibâret olup felsefiyyâttan me’hûz ve muktebistir. O misillu efkâr ne rızâ-yı Bârî’yi tahsîle medâr, ne âhıretçe bir fâ’ideyi müfid olmayacağı der-kârdır. Şu kadar ki insân bu ‘âlem-i fânîde bulunduğ müddetçe ‘aklî bir eğlence olabilir.

Sunûf-ı ‘ukalâdan her birisinde ilâhiyyâta mâ’il âdemler zuhûra gelmiş ise de İslâm içinde en ziyâde ona bezl-i vücûd eden tâ’ife-i sûfiyyedir. Fukahâ siyâsiyyâta, ‘ulemâ-i sûfiyye dahi dekâyık-ı ilâhiyyâta sarf-ı efkâr ile âsâr-ı ‘adîde vücûda getirmiş olduğundan zevâhir-i şer’iyyeyi öğrenmek isteyenlerin kütüb-i fıkhiyyeye ve serâ’ir-i dîniyyeyi bilmek ârzûsunda bulunanların kütüb-i sûfiyyeye mürâca’at etmeleri lâzım gelir. Zîrâ sûfiyye kadar ilâhiyyâtı anlamış daha bir ehl-i tahkîk görülememiştir. Hattâ İmâm Gazzâlî kuddise sırruhû *el-Munkız mine’l-Dalâl* nâm kitâbında “tarîk-i ilâhiye ancak tâ’ife-i sûfiyye sâlik olup sîretleri ahsen-i siyer ve tarîkatleri asveb-i turuk” idüğünü tasdik ile berâber kendisince münkeşif olan ma’lûmât-ı yakîniyye eser-i sûfiyyeye ba’de’s-sülûk husûle geldiğini i’tirâf eylemiştir.

İmâm Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî risâle-i meşhûresinde yazar ki: “Asr-ı sa’âdetde bulunan efâzıl-ı Müslimîn sohbet-i Nebî şerefinden ziyâde bir fazîlet olmadığından Hazret-i Peygamber’in âhireti teşriflerinden sonra o şerefi işrâb eden sahâbe nâmından başka bir nâm ile yâd olunmadılar. İkinci ‘asırda dahi ashâb ile mülâkât şerefini iktisâb eyleyen bahtiyârân-ı İslâm “Tâbi’in” nâmıyla benâm oldular. Daha sonra gelenler “Etbâ’-ı Tâbi’in” nâmını aldılar. Ba’dehû efkâr-ı nâs muhtelif, merâtib ü mezâhib mütebâyin olmağla emr-i dînde şeref-i imtisâlleri olan havâss-ı ümmete “zühhâd” ve “ubbâd” denilmiştir. Sonra zuhûra gelen ehl-i bid’at ve dalâlet içinde dahi birtakım “zühhâd” ve “ubbâd” türemiş olmağla onlardan tefrîk için isr-ı ashâba giden asfiyâ “sûfiyye” ‘unvânıyla mümtâz olmuşlardır.” Cumhûr-ı ‘ulemâ “sûfiyye” ta’birinin keyfiyyet-i iştikâkında ihtilâf edip kimisi “suffâ”dan ve kimisi “saffet”ten müştak olmasına kâ’il olmuş ise de İmâm-ı müşârün-ileyh bu vücûh-ı iştikâkı kıyâs u kâ’idece ba’id görüp “Zâhir olan sûfiyye bu kavmin lakabıdır.” demiş ve ekserî meşâyih-i muhakkıkîn kavli-i mezkûru bi’l-kabûl tâ’ife-i sûfiyye ise elbise-i fâhireyi terk ederek sûf giymeyi ‘âdet etmiş olduğundan şu mülâbesenin vech-i telkib olduğunu tensib eylemişlerdir. Ba’zı erbâb-ı mütâla’a sûfiyyeyi mutasavvifâdan tefrîk edip ricâl-i sûfiyye hakikat-i Muhammediyye’ye muhtass olan ‘ulûm u esrârî sûret-i tasavvufta beyân eden ‘urefâ-i billâh ve mutasavvıfa sûret-i sûfiyyeye ve sûret-i tasavvufa izhâr-ı meyelân ile dekâyık-ı ma’neviyyeyi bu yolda teftîş u taharrî eyleyen fuzalâ-yı dil-âgâh olmak üzere gösterirler. Vâkı’â tefâ’ul bâbına nazaran kâ’ide-i tasrîf mutasavvıfanın sonradan bi’t-tekellûf sûfiyyeleşmiş olduğunu bildirir. Hattâ mutasavvıfa-i müte’ahhirînin sözlerinde mütekaddimîn-i sûfiyyenin meşreb ü mesleğine mugâyir öyle şeyler görülür ki hazerât-ı sûfiyyenin büsbütün başka bir tâ’ife-i kudsi-menkabet olduğuna hükmolunur. Bu başkalığın asl u esâsı aransa anlaşılır ki beyne’l-İslâm ‘ulûm-ı hikemiyyenin esnâ-yı intişârında ve daha sonra ba’zı ‘ulemâ-yı ma’ârif-itissâm kudemâ-yı felâsife-i İsrâkiyye’nin ekseri mebâhis ü mesâ’ilini tasavvufa derc ederek hikem-i İslâmiyye’yi felsefiyyât ile mezc etmeğe savaşmalarından neş’et eylemiştir. Mutasavvıfaya karışmam, lâkin hazerât-ı sûfiyyenin hâlât u harekâtına bakılınca görülür ki bunlar erbâb-ı akvâl değil ashâb-ı ahvâldir. Akvâl ile ahvâl arasındaki farkı tasvîr için meselâ sekrin neden neş’et ettiğini bilmekle bi’l-fi’l ser-hôş olmak beynindeki tefâvütü tasavvur kâfidir. Tabîbler sekrin mi’deden dimâğâ su’ud eden ebhirenin istilâsından ‘ibâret olduğunu bilirler, fakat ser-hôş değildirler. Ser-hôşlar sekrin cihet-i hikemiyyesini bilmezler, ammâ pür-neş’edir. Kezâlik hakikat-i zühd ü takvâyı ve onun şurût ve esbâbını bilmekle bi’l-fi’l tarik-i zühd ü takvâya sâlik olup salâh u safvetle muttasıf olmak beyninde fark-ı ‘azîm vardır.

Tasavvufun fâ'ide-i müterettibesi kalbi mâsivâdan bi't-tahliye 'akabât-ı nefsi kat' ederek ahlâk-ı mezmûmeden mübâ'adet ve zikrullâha müdâvemetle bir zevk-i rûhânî ve şevk-i vicdânî hâsıl etmekten 'ibârettir. Hikem-i ilâhiyenin ihâta-i âsâr u esrârı kâbil olamadığı gibi bu zevk u şevkin dahi ne gâyet ü nihâyeti vardır, ne elfâz u 'ibârât ile tefhîm ü ta'rîfi mümkündür. Çünkü elfâz u 'ibârât ehl-i lügatin fehm ü idrâkte vâsıl olabildikleri me'ânî arasına vaz' olunmuştur. Ammâ şol me'ânî ki idrâkine yalnız kuvâ-yı bedeniyeyi ifnâ kâfi olamayıp belki zâtundan bi'l-külliyeye gaybûbet etmedikçe ona vusûl kâbil olmaya. O makûle me'ânî elfâz u 'ibârât ile takrîr ve ta'bîre gelemez. Zîrâ 'ayn-ı yakînî ile mu'âyene olunmak muktezâ-yı şânı olan bir şey'in 'ilm-yi yakînî ile tasvîr ve ta'yîni mümkün olamaz.

¹⁴⁶ كَمَا يَدْرُقُ لَمْ يَعْرِفْ idesince ser-hôşluğu i'tiyâd etmeyenlerin keyfiyyet-i sekri bilemedikleri gibi neş'e-i zikr u tevhîd ile zâ'ika-dâr-ı huzûr olmayanlar dahi ezvâk-ı rûhâniyyeyi bilemezler. Onun için halk erbâb-ı vecd u hâli redd ü kabûlden hâli olamayıp kimisi yâ hasedden veyâhûd'aklı eremediğinden inkâra tasaddî eder ve kimisi bu tâ'ifede görülen etvâr-ı 'acîbeye temâyül ile tasdik tarafına gider.

Münkirleri mu'âhezeye lüzûm yoktur. Tarîkat-ı sûfiyyeye muhibb ü mu'tekid olanları muhâkemeye gelince bunlar esâsen iki sınıftır: Biri sâ'ika-i 'aşk u 'irfân ile dekâyık-ı ma'neviyyeye tahsîl-i vukûf ederek her hâl u kâli sünnet-i seniyye ve sîret-i sûfiyyeye muvâfık olup sırât-ı müstakîm üzere giden ehl-i tahkîk ve dîgeri ifrât u tefrît ile sûfiyyeye sû-i taklîd yüzünden tezenduk eden erbâb-ı terzîkdir. Evvelkilere 'urefâ-yı muhakkıkîn ve berikilere gulât-ı mutasavvıfın itlâk olunur. Bu hazele-i gulâtın kimisi hulûle ve kimisi ittihâda kâ'il olup Hakk-ı Bârî'de hezeyânlar saçar. Ba'zısı da hurûfilik evhâmına düşüp noktadan, "harf"ten bahisler açar. Hurûfiler hayâllerince birtakım hutût u işârât ile 'âlem-i kâ'inâtı vücûd-ı âdeme sığdırır. O hulâsadan mebâhisi dolaştırarak bir ulûhiyyet çıkarır. Bunların cümlesi yâ sırr-ı vahdeti yanlış anlamaktan veyâhûd sıfat-ı iblîsiyyeti takınıp sâde-dilânı idlâl ile gâfil avlamaktan ileri gelmiştir.

Meydân-ı tasavvuf her kâmil ve nâkısın istediği gibi esb-i tasarrufu oynatabilecek kadar vâsî olduğundan ma'neviyyâta dâ'ir mermûzât u menkûlât bir derece çoğalmıştır ki sûfiyyenin sözlerini mutasavvıfanın kelimâtından ve mutasavvıfanın kelimâtını onların mukallidi bulunan hazele-i gulâtın ihtirâ'âtından seçip zâhire çıkarmak pek derin mütâla'a ve mümâreseye muhtâc olmuştur. Şu cihetle 'ulemâyı dîn 'ulûm-ı zâhirede mâhir ve mümâris olmayanları tasavvuftan men' ederler.

Fi'l-hakîka sûret-i tasavvufta münteşir olan birtakım mübhemât ve mühmelâtın 'akâ'id-i 'umûmiyyece sû-i te'sîrâtı kâbilü'l-inkâr olmadığından her olur olmaz kitâbları nazar-ı i'tibâra almamalı. Şeyhu'l-ekber gibi verese-i enbiyâ olan e'âzım-ı 'ulemânın kütüb-i meşhûresine bakıp yâ bî'z-zât tahsîl-i iktidâr ile onlardan istihrâc-ı mezâyâyâ veyâhûd bir mürebbî-i kâmile mukârin olup bi'l-vâsıta istitlâ'-ı hafâyâyâ çalışmalıdır. Zîrâ el-'iyâzu billâhi te'âlâ tehâcüm-i fesâdât ile bir kere dâ'ire-i dînden çıkıldıktan sonra tekrâr ona ric'at ihtimâli ba'iddir.

¹⁴⁷ «وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ»

147 "...Allah ise hakkı söylüyor ve doğru yola hidayet eyliyor." [Ahzâb 33/4]

[23] LÂYİHA

Hürriyyet insânın hukûk-ı tabî'iyyesindedir. Her şahıs âhara tecâvüz etmemek şartıyla kendi dâ'ire-i vücûd ve vicdânında mutlaku'l-'inândır, her nasil isterse kendini öyle kullanır. Dilediği gibi düşünür. Şu cihetle kimsenin mezheb ve meşrebine ta'riz u ta'aruz câ'iz değil ise de tâlib-i necât ü felâh olan her insân-ı 'âkil için sıfat-ı rûhâniyye ve sûret-i cismâniyyesine 'â'id olan ferâ'iz ve vezâ'ifi bi'l-ifâ mebd'e' ve me'âdını anlamak, ona göre basîret üzere davranmak lâzımdır. Mütâla'a-i 'âcizâneme kalırsa ma'nevîyyâtı inkâr ile mâddiyyâta hasr-ı efkâr etmek yâ noksânî-i idrâk ü himmetten yâhûd elsine-i enbiyâdan işitilen tenzîrât-ı uhreviyeden ihtirâzen evhâm u hayâlâta düşüp kendi kendini iğfal ü ıdlâl ile şekâveti sa'âdete tercîh eylemek gibi câhilâne bir hareketten ileri gelir.

'Âlemin 'abes olarak yaradıldığına kim kâ'il olur? Mâdâm ki Hâlık ve mûcid var, elbette bu halk u icâdda bir hikmet-i hafîyye ve 'illet-i gâ'iyye olmak iktizâ eder. Hilkatimizden murâd şübhe yoktur ki şerr u fesâd ve zulm ü 'tisâf değil, hayr u salâh ve 'adl u insâftır. Buna şehâdet-i vicdâniyye ve mûmâyelet-i kânûniyyemiz delîl-i kâfidir. Tînet ü fitratta müsterek olduğumuz efrâd-ı beşeriyyenin hiçbirisi vechen mine'l-vücûh kendilerine fezâyih ve kabâyihî 'azv u isnâd etmeyecek dâ'imâ mehâmid ve mehâsini isbât u iddi'âya kalkışır, vevlki bir mefsedeti mürtekib olup da 'inde's-sübût mahkûm olsalar bile kendilerince teberriden hâlî değillerdir.

Beyit

Emvâl-i halkı sârik olur sârikim demez
Kâtil vebâl-i katle dahi vermez ihtimâl¹⁴⁸

Demek olur ki hilkatimiz rezîlet istemez, fazîlet ister.

Kavânînin esâsı tabî'attır. Hevâ ü hevese kalsa insân kendi kendine ya'nî bir mecbûriyyet-i kânûniyye tahtında olmayarak başlı başına yaşamak sevdâlarında gezinir. Lâkin tabî'at bizi kendi hâlimize bırakmayıp âdâb-ı insâniyyeyi ikmâl ile makâsîd-ı medeniyyeye îsâl etmek için kendinden istihrâc-ı ahkâm u nizâma mecbûr eylemiştir. Bu mecbûriyyet isti'dâd ve hilkatimizin tahmîl ettiği irâde-i müttekâbile-i zımniyyesiyle takarrur ettiği ahkâm-ı kânûniyye, evâmir-i tabî'îye demektir. Evâmir-i tabî'îye şâri'-i hakîkî olan Cenâb-ı Hâkim-i Mutlak'ın cânib-i ilâhîsinden ilhâm olunan kavânîn-i asliyyesidir ki nev'-i insâna hayr u salâhı ara-

148 Ziya Paşa, "Tercî-bend", *Eş'ar-ı Ziya*, s. 70.

yıp sevmeyi ve ona bi'l-cümle kuvâ-yı zihniyye ve kalbiyyesiyle vusûle çalışmayı ta'lîm ü telkîn eder. Bu mezâyâ delâlet-i 'akl u 'irfân ve şehâdet-i kalb u vicdân ile anlaşılması ise de mücmel olduğundan "şerî'at", kavânîn-i asliyyeyi tefsîr ü tafsîl ve gâfil olanlara tezkîr ü tertîl içindir. Mâdâm ki nev'-i benî Âdem tab'an hayr u salâh ile me'mûrdur, bir mücrim nizâmât-ı mevzû'anın pençe-i te'dîbât u terhîbâtından kurtulsa bile mu'âheze-i bâtıniyyeden kurtulamaz. Şu hâlde insân için iki hâkim olup, biri "vicdân" ve diğeri "kânûn"dur. Nüfûs-ı 'âdile ve hayriyyeye vicdân ve şuhûs-ı zâlîme ve şerîreye kânûn hükmeder.

Beyit

Hak kazanmak da'vî-i tezvîr ile erlik değil
Er odur kim kendi vicdânında mes'ûl olmasın

'Acabâ mezâlim ve mefâsidi i'tiyâd ile vicdânını köreltmîş olan ve pençe-i mücâzât-ı kânûniyyeye düşmek ihtimâl-i ihtirâzından vâreste bulunan servet ü satvet ashâbına kim hükmeder? Polis pençesinden kurtulan hükümdârân ve gaddârân hemân geberivermekle pençe-i mücâzât-ı ilâhiyyeden kurtulsun mu? 'Adâlet, kâffe-i ezmine ve emkinede cârî bir irâde-i ezeliyyedir. Bu irâde-i ezeliyye mezâlimin yeryüzünden kalkması için değil, bizi imtihân içindir.

Erbâb-ı cebr u i'tizâlin zannettiği gibi "insân" ne fi'ilinin mecbûru ve ne de hâlikıdır. Ancak min-terafî't-tabî'a muhtâr ve muhayyer olup fi'ilinin fâ'ilidir. Mâdâm ki ef'âlinde muhtâr ve muhayyer olarak bu dâr-ı imtihâna gelmiştir, mücâzât ve mükâfâta istihkâkımız der-kârdır. Şu 'âlemde mücâzât ve mükâfâtın tamâmî-i icrâsı kâbil olmadığından ef'âl ü a'mâlimizin netîcesini bildirip herkesin hisse-i istihkâkını tahdîd ve ta'yîn ile mücâzât ve mükâfâtı bi-hakkın icrâ edecek bir mahkeme-i kübrâ-yı uhrâya muhtâcız.

İşte Cenâb-ı Rabbü'l-'âlemîn mahzâ re'fet ü rahmet ve 'adl ü 'âtîfet-i ilâhiyyesinden nâşî bizi i'dâm ve ifnâ etmeyip nasıl "velâdet" 'âlem-i gayb u 'ademden bu 'âlem-i şuhûd u vücûda vâsita-i intikâl olmuş ise mevt dahi bu 'âlem-i fenâdan 'âlem-i bekâya vâsita-i irtihâl olarak suver-i a'mâliyyemizle haşr u ihyâ ve mücâzât u mükâfât-ı hakîkiyyeye mahall ve medâr olmak üzere nâr-ı bu'diyyet ve nûr-ı kurbiyyetin âsâr-ı celâliyye ve cemâliyyesini câmi' bir cihân-ı sermediyyette ibkâ edeceğini rusûl ü enbiyâya vahy ü ilhâm ile teblîğ ve tebşîr buyurmuş ve fi'l-hakîka kudret-i Samedâniyye'ye nisbetle muhâlât ve mümteni'âtın tasavvuru mümkün olmadığından başka 'aklen neş'et-i sâniye halk ve tekvînce neş'et-i ûlâdan daha eshel bulunmuş iken ekserî erbâb-ı cehl ü tuğyân yâ havsala-i idrâklerine sığdıra-

madıklarından veyâhûd şurûr u şekâvete inhimâkları sebebiyle kendilerine güvenemediklerinden 'âlem-i âhireti külliyyen inkâr edip ona dâ'ir bahs ü münâzarayı bile istemezler.

Beyit

Mağlûb-ı hazz-ı nefis olan erbâb-ı ma'siyyet
İnkâr eder mi cenneti hiç dûzah olmasa

Ehl-i hicâba göre 'âlem-i uhrâdan ictinâba cehennem korkusundan başka ne sebep olabilir? Elbette 'aklen ve tab'an "âdem" vücûda takdîm olunamaz. Mevt-i ebedî hayât-ı sermedîye tercih edilemez. İrâdât u ihtiyâra, fikr ü idrâke mâlik olan bir vücûd-ı 'âkil niçin mahv ü nâ-bûd olsun? Müddet-i 'ömründe 'avâtuf-ı ilâhiyyeye mazhar olmak ümîdiyle tahsil ve taharrî etmiş olduğu bunca ma'lûmât u kemâlât ve hayrât u hasenâtın mükâfâtından mahrûm kalsın mı veyâhûd vezâ'if-i insâniyyeden tegâful ile irtikâb ettiği fesâdât ve seyyi'âtın mücâzatını görmeyerek ferîh u fahûr 'adem-âbâda yıkılsın gitsin mi? Şübhe yoktur ki 'âkil ve tabi'at ma'dûmiyyet ve mahrûmiyyeti istemez, dâ'imâ varlık ister. Dil-hâha nâ'il olmak dilerse de bu 'âlem-i terkîbde ne devâm u bekâ mümkün ve ne de aksâ-yı merâma vâsıl olabilmek kâbilidir. Zîrâ temâyülât-ı beşeriyyeye nazar olursa görülür ki metâlib ve makâsîdın hükm ü ehemmiyyeti kable'l-husûldür. Her matlab u maksadın ba'de'l-husûl hükm ü ehemmiyyeti zâ'il olur, çünkü her istenilen şeye nâ'iliyyetten sonra bu da kâfi değil imiş hâtırası heyecâna gelir, bir dîgeri istenilir.

Beyit

Bî-nihâyetdir fezâ-yı ârzû kim hiç kes
Vâsıl-ı gâyât-ı âmâl olmamış olmaz yine

El-hâsıl ilâ-âhiri'l-ömr her şahıs hâlince ârzûların tevârüd ve telâhukuyla hevâ-dâr-ı cüst ü cû ise de hiç kimse bu 'âlemde ne istediği gibi yaşamağa ve ne ber-vefk-i dil-hâh aradığını bulmağa muvaffak olabilir. Hattâ en ziyâde bahtiyâr 'addolunan bir hükümdâra dahi sorulsa kendi merâmınca nâ'il-i kâm olmadığını haber verir.

Beyit

Emniyyede merkûz iken lafz-ı menniyye
Kim kâmın alur ölmeden evvel hevesince

İşte insânın her ne bulsa ve her ne murâda vâsıl olsa daha ilerisini taharrî edecek dâ'imâ terakkub ve tevakku' üzere bulunması gönüllerde bir matlab-ı hakîkiyi gösterir ki o matlabın dâr-ı dünyâda istihsâli kâbil olmadığı anlaşılır.

النفس تطمع و الأسباب عاجزة
والنفس تهلك بين اليأس و الطمع¹⁴⁹

İnsânların birtakımı sâ'ika-i hidâyetle mebde' ve me'âda kesb-i vukûf ederek mat-lab-ı hakîkî Hakk'a vusûlden 'ibâret idüğünü bilirler. Şâri'in gösterdiği sırât-ı müs-takîm üzere giderler, ser-hadd-i murâda vâsıl olup harîm-i hakîkate dâhil olurlar.

Ve pek çoğu galebe-i gaffetle mebde' ve me'âda kesb-i vukûf edemeyerek dağ-dağa-i mâsivâya düşerler. Vusûl-i Hakk'a yol bulamayıp bevâdî-i dalâlette hâ'ib u hâsir kalırlar. Vâkı'â şeh-râh-ı sıdk u savâba doğrularak salâh u istikâmet üzere hareket etmek müşkil ve hevâ-yı nefse uyup da 'adem-i mübâlât tarafına gitmek âsân olmağla öteden beri herze-kerdân-ı gavâyet bu tarîk-i batâlet-gâyete sülûk edegelmiştir. Şu sülûkun menşe'-i aslîsi meyl-i şekâvet ise de bunlar kendi zu'mla-rınca gûyâ ashâb-ı re'y ü reviyetten görünerek kendilerini bir hikmet-i nâ-şinîde keşfetmiş gibi göstermek ve tesellî-i müflisân kabîlinden olarak hayâllerince bu 'âlemdeki ma'îşet ve mefsedetlerini te'mîn ve te'vîl ile huzûzât-ı zâtîyyelerine halel getirmemek için neş'e-i sâniyeyi inkâra ictisâr ederler fakat onların inkâr edip et-memesiyle irâdet-i ezeliyye ve 'adâlet-i ilâhiyyenin tagayyürü kabîl olmayıp 'âkıbe-tü'l-emr kaçındıkları dâm-ı belâya dûçâr olacaklarında iştibâh yoktur.

Mısrâ'

جان جاهل بدوزخ ارزانی¹⁵⁰

Hesâb u kitâbı pâk ve sînesi tâb-nâk olan asfiyâ-yı mü'minîn ve muvahhidîn, merci'-i aslî ve mevtın-ı hakîkiye vâkıf olup bu 'âlem-i dünyâ mezra'a-i âhîret bir mülk-i 'âriyyet olduğunu derk ü teyakkun ederek tezkîye-i zât u sıfâta sa'y ü gayretle sermaye-i kalb-i selîme mâlik olup gınâ-i rızâ ile münşerih ü mutma'in ve belki ârzû-yı dîdâr ile mevte hayâta tercih edip ân-be-ân 'ucb-ı 'unsuriyyeden bi'l-insilâh müşâhede-i nûr-i cemâl-i Lâ-Yezâl'e müterakkıb ve müteyakkın olur.

آنان که ربودهء الستند

ددر دادن جان گشاده دستند¹⁵¹

149 "Nefis tamah eder, sebeblerse aciz/Umutsuzluk ve tamah içinde nefis helak olur gider" Harun Reşid

150 "Câhilin canı cehennemel!"

151 Onlar elest meclisindeki sözlerine bağlıdırlar. Cân vermek üzere ellerini açmışlardır.

[24] LÂYİHA

Biz bu 'âlemde ne kadar mukadder ise ol kadar yaşadıkdan sonra hulûl-i mevt ile her şeyden mahrûm ve münkatı' olarak dağılıp gideceğiz. Lâkin nasıl dağılacamız, nereye gideceğiz, ne olacağız? İşte burası dakik u 'amîk bir bahs-i müte'as-siru't-tahkîk olmağla 'ukalâ-yı dünyâ hall ü faslında mütehayyir ve muzdaribdir.

Ekserî halk rivâyet olunan ni'am-ı cinâniyyeye tama'ından ihlâs-ı derûn ile sem'iyât-ı mücerredeye i'timâd, hayât-ı âtiye i'tikâd eylemiş ve çok kimseler havf-ı cahîm ile 'azâb-ı elîme düşüp insânın ma'dumiyyetine hükmederek feylesofluk yolundan girîve-i dalâle sapmış ve ba'zısı "Fikr-i beşer bu misillu mesâ'il-i gâmızanın nikâb-ı ihticâbını ref' edip de hakîkati vechile anlamak iktidârından mahrûmdur." diyerek tereddüd ve iştibâhta kalmıştır.

Vâkı'â neş'e-i uhrâ mahûf ve müdhiş bir emr-i 'azîm olmağla 'ulûm ve fûnûn nokta-i nazariyyesinden tafahhus u tedkîkine girişenler birtakım müşkilâta tesâdüf etmişlerdir ki 'acz u hayretten başka bir netîce hâsıl edememişlerdir.

Tahkîkât-ı 'urefâya göre bu mebhaste asıl nokta-i nazariyye mebd'e ve mercî mes'elesidir. Fakat ulûhiyyet ve insâniyyetin bir dereceye kadar sırr u hakîkati bilinmedikçe mebd'e ve mercî bilinemeyeceğinden neş'e-i sâniyenin künh ü keyfiyeti anlaşılabilir. Bu iki esâsa nazar olununca mebd'e ve mercî'i anlamak pek kolaydır.

Vücûd-ı mutlakın hâricinde ne tasavvur olunabilir? Elbette kâffe-i ecsâm u eş-yâ bir Hâlîk-ı Lâ-Yezâl'in tekvîn u tecellîsiyle zuhûra gelmiş olduğundan mebd'e-i hakîkî Hak demek olduğu gibi mercî-i hakîkî dahi Hak'tır.

¹⁵² كل شيء يرجع إلى أصله¹⁵² Hakk'a rüçû' edip aslına vâsıl olacağında kim iştibâh eder? Mühmelât-ı zâ'ideden kat'an nazar elfâzın me'ânîye delâleti kabîlinden olarak heyâkil-i 'unsuriyye hakâyık-ı rûhâniyyeyi ve hakâyık-ı rûhâniyye heyâkil-i 'unsuriyyeyi müstelzim ve muktezîdir. Zîrâ sûret ma'nâdan, ma'nâ sûretten ayrılamaz. Nasıl vücûd-ı insân rûh ve cesedden tereküb ederek zâhir ve bâtında birtakım havâss ü kuvâyı hâ'iz ise Vücûd-ı Mutlak dahi zuhûr u butûnu câmi' olup dış yüzüne 'âlem-i 'anâsır ve iç yüzüne 'âlem-i ervâh denilmiştir.

İstulâh-ı asfiyâda 'âlem-i anâsıra "nâsût" ve 'âlem-i ervâha "lâhût" ıtlâk olunur. Bu iki 'âlem misâl-i leyl ü nehâr yek-dîgerini der-agüş ve der-kenâr ederek hasr u hesâba gelmez nice nice 'avâlimi muhîttir.

Cesedimiz eczâ-yı mütezâdde-i ‘unsuriyyeden mürekkeb ve rûhumuz ‘alâyiş-i terkîbden mücerred olmağla cesed “nâsûtî” ve rûh “lâhûtî” dir. Ber-muktezâ-yı meşîyyet-i Rabbânî “rûh” denilen cevher-i latîf-i nûrânî, “cesed” nâmıyla yâd olunan şu heykel-i kesîf-i zulmânîye ta’alluk edip ¹⁵³ رق الزجاج وراقت الخمر فتشابها وتشاكل الأمر medlûlü üzere birbirinden fark u temyîz kâbil olamayacak sûrette âmîziş etmiş ise de bu kârhâne-i kevn ü fesâdda devâm u bekâ mümkün olamadığından ecsâm u eşyâ hâlden hâle inkılâb edegeldiği gibi meyâne-i rûh u cesedde hâsıl olan imtizâcın dahi ‘âkîbet iftirâka münkalib olmasıyla ta’allukun inkıtâ’ı umûr-ı tabî’iyyedendir ki mevt rûhun inkıtâ’-ı ta’allukundan ‘ibâret bir ‘ârıza-i zarûriyyedir.

Mürekkebâtın dağılması mücerredâtın ‘alâ-hâlihî bâkî kalması kânûn-ı hilkat iktizâsından bulunduğuna binâ’en tareyân-ı mevt ile “cesed” eczâ-yı müterekkibesi dağılıp eczâ-yı asliyyesine ya’nî ‘unsuriyyâta karışır, “rûh” dahi sıfat-ı mücerredesiyle rûhâniyyâta kavuşur. Binâ’en-‘aleyh cesedin menşe’ ü merci’i “Hak” ve rûhun mebde’ ü me’âdi ‘âlem-i lâhût-ı tâb-nâktir.

Haşr u neşre gelince; bu husûsta akvâl u ârâ muhtelif ise de Fahr-i Kâ’inât ‘aleyhi efdalût-tahiyyât efendimiz ¹⁵⁴ hadîs-i şerîflerindeki hakikat-i ma’nâ lâyıkiyla anlaşılacak olursa ihtilâfâta mahall kalmaz. Elbette herkes ne vechile yaşamış ise ol vechile ölür ve ne sûretle ölmüş ise o sûretle haşrolur. Ya’nî bu ‘âlemde mekârim-i ahlâk ve mehâsin-i i’tikâd ile tenvîr-i derûn edip de kalb-i selîme ve fikr-i müstakîme, îmân ve ‘irfâna mâlik olmuş, tahsîl-i ‘ilm ü kemâl ile uğraşmış, li-vechillâh ‘ibâdât u tâ’âta muvâzabet eylemiş, hayr u salâha çalışmış ise evâmîr-i ilâhiyyeye imtisâl etmiş, vezâ’if-i insâniyyeyi gözetmiş, vecîbe-i ‘ubûdiyyeti tanımış, emânetullâhî hüsn-i isti’mâl eylemiş olacağından ‘inde hulûlî’l-mevt bu efâl-i hasene ve a’mâl-i sâliha rûh-ı revânında menkûş ve mürtesem olarak yüz aklığıyla Hakk’a rücû’ eder, cinân-ı kurb u kabûle girer, müstahak olduğu mertebe-i tecellî-i lutf u cemâle mazhar olur, mükâfât görür.

Bi’l-‘akis sû-i ahlâk ve fesâd-ı i’tikâd ile kalb u vicdânını köreltmış, küfr ü isyân, şirk u tuğyân tarafına meyletmiş, tahsîl ü ‘ilm-i kemâl ile uğraşmamış, cehl ü nâdânîde kalmış, rezâ’il ü kebâ’iri irtikâb eylemiş, hayr u salâha çalışmamış ise, evâmîr-i ilâhiyyeye karşı durmuş, vezâ’if-i insâniyyeyi gözetmemiş, vecîbe-i ‘ubûdiyyeti tanımamış, emânetullâhî sû-i isti’mâl etmiş olacağından ‘inde hulûlî’l-mevt bu efâl-i zemîme ve a’mâl-i sakîme kezâlik sahîfe-i dil ü cânında menkûş u mür-

153 İbn İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, III/115.

154 “Nasıl yaşırıyorsanız öyle ölürsünüz, nasıl ölürseniz öyle dirilirsiniz.” Rivâyet dönemi eserlerinde ve tahrîc kitaplarında kaynağı tespit edilemedi. (*Mirkât*, I/332)

tesem olarak yüzkaralığıyla Hakk'a rüçü' eyler, cahîm-i bu'diyyet ve merdûdiyyette kalır, müstahak olduğu mertebe-i kahr u celâle mazhar olur, mücâzât görür demektir. Rûh hadd-i zâtında müdrîk ve hayr u şerre müsta'id olduğundan suver u eşkâlin merâyâyâ in'ikâs u intikâşî kabilinden olarak havâss ü kuvâ-yı cismâniyye vâsıtasıyla hizâne-i kalb u dimâğda müctemi' olan me'ânî-i hissiyye âyîne-i rûha mün'akıs ve müntekîş olup hâtimedeki hurûfun bâl-i mü'mine bi't-tekâbü'l temekkün ve takarrur ettiği gibi nîk ü bed her ne ise gerek 'akâ'id u ahlâk ve gerek sâ'ir ef'âl ü a'mâl-i müktesebe tabî'at-ı rûhâniyyeye münâsib birer sûret-i zilâliyye rengini alarak nihân-hâne-i rûh-ı insânîde münsubîğ ve muntabî' olurlar ve bir derece rûh ile ittisâl ü imtizâc hâsıl ederler ki gûyâ suver-i mezkûre rûhun ve rûh suver-i mezkûrenin 'aynı olup ¹⁵⁵ لون الماء كلون إنائه hükmüne girer.

Nasıl ki bu cesed-i 'unsurî şu 'âlem-i nâsûtta rûhun matıyyesi olup rûh onunla ülfetlenerek seyr ü hareket etmiş ise ba'de mufârakatî'l-beden gerek 'akâ'id u ahlâk ve gerek ef'âl ü a'mâl-i sâ'irenin intibâ'âtıyla tahassul eden suver-i zilâliyye rûha ma'nevî bir cesed misâli olup onunla berâzih-i müstakbeleyi bi'l-mürûr 'âlem-i ervâha vusûl bulur. Derece-i iktisâbâtına göre yâna'im-i kurb-i visâle duhûl ederek mütena'im ve müsâb veyâ cahîm-i bu'd u firâka düşerek mu'âkab ve musâb olur. Hazerât-ı sûfiyyenin keşfiyyât-ı kudsiyelerine nazaran "Cennet" tecelliyyât-ı zâtiyye ve sıfât-ı kemâliyye-i Rahmâniyye'nin ifâza-i envâr-ı cemâliyye-i lâ-yezâliyyesinden ve "Cehennem" esmâ-i celâliyye-i Rabbâniyye'nin ihâta-i Kakhâriyye'sinden 'ibârettir. Cennetteki hûr u kusûr ve eşcâr u esmâr u enhâr ki ahhâr u âsârda şâyî'dir, bunlar tevârüd-i tecelliyyât ile efkâr u ahvâl-i beşeriyyenin netâyic-i mes'ûdesi olmak üzere hikem ü hakâyık ve 'ulûm u ma'ârif sûretinde ehl-i cinâna min-kibeli'r-Rahmân mükâfâten ikrâm u ihsân buyrulacak ni'am-ı melekûtiyyeden kinâyedir. Meselâ muharremât ve şehvâtтан ictinâb u i'râz ile tabî'atte takarrur eden 'ismet ü istikâmet hûr u kusûr şeklinde ve mezra'a-i kalb-i insânîde sâbit u nâbit olan şecere-i tûbâ-yı tevhdîd uîmânın hükm-i nâmiyyesi eşcâr u esmâr sûretinde ve yenâbî-i 'akl u vicdân-dan güzêrân eden âb-ı zülâl-i 'ilm ü kemâl enhâr revîşinde gösterilir.

Bu müşâhedât-ı rûhâniyye işrâkât-ı cemâliyye-i ehadiyyenin in'ikâsât-ı sermediyyesiyle ta'ayyün edecek füyuzât-ı ebediyyedir ki en mücmel ta'rîfî ta'bîr-i lâ-yetenâhîdir.

Ehl-i cahîm olanlar dahi müktesib ü mürtekib oldukları ahlâk-ı fâside ve 'akâ'id-i bâtıla ve ef'âl-i zemîme ve a'mâl-i sakîmeleri 'alâ-tarîkî'l-mücâzât nukûş-ı

155 "Suyun rengi kabin rengi gibidir."

nâriyyede zehr u zakkûm hâletinde hayyât ve ‘akârib gibi müziyyâtın şekl ü hey’etinde görünerek siccîn-i bu‘diyyet ve esfeli’s-sâfilîn-i merdûdiyyette ‘azâb-ı rûhânî çeker giderler.

Şeyhu’l-ekber cenâb-ı Muhyiddîn kuddise sırruhû *Füsûsu’l-Hikem*’de mezâyâyı uhreviyyeyi tahkîk ve tahrîr ettikleri sırada buyururlar ki: “Elemhâne-i cahîmde çekilecek ‘azâb ¹⁵⁶ غَضَبِي عَلَيَّ غَضَبِي hükm-i âlisince refte refte ‘azûbete inkılâb ile sekenesinin tabî‘at-ı asliyyeleri sıfat-ı nâriyyeye tebeddül ederek cahîm ehl-i nâra na‘îm olur.”

Bu takdîrce muhalledün fi’n-nâr olurlar ise de muhalledün fi’l-‘azâb olmazlar. Çünkü ‘ukûbât-ı cehennemiyeye imtidâd u i‘tiyâd ile mukteziyyât-ı zâtıyye sırasına girer. Hunfesâlar me‘lûf olduğu mezbeleden çıkarılıp güller, sünbüller arasına konulsa yaşayamazlar. Ber-muktezâ-yı hubs-i tabî‘at onların murdârlığa mâ‘il olup müzahrefâtan telezzüz ettikleri gibi çirk-i şirk ü küfr ile âlûde-i fitrat olanlar dahi kendi sû-i isti‘dâdlarının efâl u i‘tikâdlarının pisliği içinde yuvarlanır, onunla ferahlanır.

‘Ulemâ-yı ‘avâm rahmet-i vâsi‘a-i ilâhiyyenin sırr-ı şümûlüne kesb-i vukûf etmiş olsaydılar ¹⁵⁷ الْحِكْمَةُ الْمَسْكُوتُ عَنْهَا ne demek olduğunu bilirler, ‘ibâdullahın ilâ gayri’ n-nihâye yanıp yakılarak mu‘azzeb olmasına hükmetmezler idi.

Telkînât-ı semâviyyede dürr ü yâkût ve mercân u zümrüd ve zeberced gibi ‘unsurî şeylerden masnû‘ ve mâ‘ûl köşkler ve zurûf u evânî misillu nesnelere gösterilmiş ise de bunlar ‘âlem-i ‘anâsırın cümle-i tezyînât ve tecemmülâtından olup halk-ı ‘âlem ise ber-muktezâ-yı hırs u heves şu gibi zî-kıymet nümâyîşe mâ‘il ve mütehâlik olduğuna ve bi’l-husûs enbiyâ-yı ‘izâm ekseriyâ vakt-i cehâlet ve ‘asr-ı câhiliyyette irşâden li’l-‘ibâd bi’set ü irsâl buyrulduğuna ve böyle hâl-i cehâlet u câhiliyyette kalanlar bi’t-tab‘ dekâyık-ı ma‘neviyyeye vâkıf olamayıp havâss-i cismâniyye ile görebildikleri ecsâm u eşyâdan başka bir şey anlayabilmek ihtimâlinden berî bulunduğu binâ‘en ¹⁵⁸ كَلِمُوا النَّاسَ عَلَيَّ قَدْرَ عُقُولِهِمْ ka‘idesince efrâdın idrâk ü isti‘dâdına nazaran tefhîm u ta‘lîme ri‘âyetten ileri gelmiştir.

Yoksa ‘ulemâ-yı ‘avâmın zâhib olduğu me‘ânî-i zâhireye haml olunamaz. Çünkü mücevherât ve emsâli gibi sâ‘ir mahsûlât-ı ma‘deniyye ve mürekkebât-ı ‘unsuriyye ‘âlem-i hiss ü şuhûda râci‘ olan fâniyyâtandır, emâkin-i basîta-i bâkıyyâta giremez.

156 “Benim rahmetim gazabımı geçmiştir. Müslim, “Tevbe”, 15. Benzer ifadelerle; Buhari, “Tevhid”, 15, 22, 28, 55; “Bed’ül-Halk”, 1; Müslim, “Tevbe”, 14, 16; İbn Mâce, “Sunne”, 13, “Zühd” 35; Tirmizi, “Daavât”, 99.

157 “Dile getirilmeyen hikmet.” Cürcânî’nin *Ta’rifât*’ında konu başlığı olarak mevcuttur.

158 “İnsanlara akıllarının alacağı kadar konuşunuz.”

Zirâ melekût-ı ilâhî dâr-ı dünyâdaki zehârif-i hasîseden müstağnî ve müte'âlidir.

'Ulemâ-yı 'avâm elfâzın delâletiyle anlaşılan me'âniden başka bir şey istihrâc ve istifhâma muktedir olmadıklarından cennette yâküttan falândan masnû' birtakım köşkların vücûduna itikâd ile i'lân-ı cennet eyledikleri gibi serâ'ir-i rûhâniyyeye dahi kesb-i ittılâ' edemediklerinden ahkâm-ı şer'îyyenin mazmûn-ı zâhiresine bakıp kıyâmeti nâsın kubûrdan kıyâmına haml ile haşr-i cismâniye kâ'il olurlar ise de bu iddi'â muhâli mümkün tasavvur etmek gibi 'aklın hâricinde bir hûlyâ-yı mümteni' u'l-icrâdır.

Hikem-i bâtıniyyeye nazar eden 'urefâ-yı asfiyâ fi'l-hakîka kudret-i Samedâniyye'ye nisbetle muhâlât ve mümteni'âta vücûd vermezler. Lâkin ma'dumâtun hey'et-i sâbika-i müteferikkalarına ircâ'ıyla i'ade ve ihyâsı hikmet ü tabî'ata muhâlîf idüğüne ve böyle hikmet ü tabî'ata muhâlîf bir irâde-i ilâhiyyenin sudûru ba'idü'l-ihitmâl olduğuna binâ'en haşr-i ecsâdı istib'âd edip ¹⁵⁹ ليس لهذا البدن بقاء ولا لأجزائه تركب كما كان بعد الفنا derler.

Hayvânât, insân dahi dâhil olduğu hâlde âkil [آكل] ve me'kûl olup yek-digerinin gıdâsıdır. Dâ'imâ birbirine hulûl u inkılâb ile terkîb ü terekkülden hâlî değillerdir. Hâl bu minvâl üzere iken meselâ beş bin sene evvel icrâsı müteferrik olup ecsâm-ı kesîreye karışmış olan bir cesedin şimdi i'ade ve ihyâsı lâzım gelse elbette ol cesed-i me'kûl birtakım ecsâm-ı 'adîde-i âkileye münkalib olduğu gibi ecsâm-ı âkile-i mezkûre dahi müteselsilen diğer birtakım ecsâm-ı 'adîde-i âkileye münkalib olarak en evvelki cesed-i me'kûl mahv-ı küllî ile 'adem-i sırf hâline girmiş demek olduğundan böyle mahv-ı küllî ile 'adem-i sırf hâline girmiş olan bir cesedi eczâ-yı 'ayniyye-i asliyyesiyle i'ade ve ihyâ etmek onu âkil olan nice yüz bin ecsâmı ihlâl ile rahne-dâr-ı fenâ eylemek lâzım gelir. Bu ise bahr-i 'ummândan alınmış ve yine bahr-i 'ummâna dökülerek katarât-ı lâ-yetenâhiyyeye karışmış olan bir katre-i binâm u nişânı bulup zâhire çıkarmak gibi keyfiyyât-ı müstahîledendir.

Vâkı'â Hazret-i Hakîm-i Mutlak 'azze şânuhû cüz'ıyyât ve külliyyâta 'âlim ve kâffe-i kâ'inatta mutasarrîf olup dâ'ire-i 'ilm ü iktidârından hâric bir şey yok ise de meşîyyet-i Samedâniyye halkın anladığı gibi değildir.

Meşîyyet-i Samedâniyye isti'dâd u kabiliyyete ve isti'dâd u kabiliyyetin iktisâb-ı vücûd ile kuvveden fi'ile çıkması meşîyyet-i Samedâniyye'ye tâbî olduğundan hikmeten ve tabî'aten muhâl ve mümteni' olan bir şeyin ne vücûd, ne

159 Bu bedenin fenadan sonra eskiden olduğu gibi cüzlerinin bir araya gelmesi ve bekâsı mümkün değildir.

‘ademine irâde-i ilâhiyye ta‘alluk eder. Binâ‘en-‘aleyhmürûr-ı duhûr ile ma‘dûm ve münkariz olan ecsâdın tekrâr iktisâb-ı vücûda isti‘dâdı kalmamış olduğundan eczâ-yı müteferrika-i ma‘dûmenin ictimâ‘ıyla evvelki sûret-i ‘unsuriyye üzere te-rekküb etmesi ve bu sûret-i müterekkibe-i kesîfe ile letâfet-serây-ı melekûta girerek bâkî kalması hikmeten ve tabî‘aten muhâl ve mümteni‘ idüğüne mebnî ona irâde-i ilâhiyyenin ta‘alluku tasavvur olunamaz.

‘Ale’l-husûs cesedin i‘âde ve ihyâsına dahi lüzûm yoktur. Çünkü iklim-i beden-de fâ‘il ve müdebbir ve mutasarrıf ve müdrîk ve muharrik ve mürîd ve muhtâr olan rûhtur. Cesedin rûha nisbeti bir âletin sâhib-i âlete nisbeti kabîlindedir. Elbette her fi‘il fâ‘iline muzâf olmak lâzım geleceğinden hayr u şerre vâkî‘ olan meylânına göre mükâfât ve mücâzât her ne ise rûha terettüb eder. Ona âlet olan cesedin iştirâkı iktizâ eylemez. Zîrâ nazar-ı ehl-i hakîkatte cesedin sırtımızdaki pîrehan ve belki hîn-i irtihâlde örtüneceğimiz kefen kadar kadr u kıymeti yoktur.

‘Urefâ-yı muhakkıkîn ‘indinde makbûl ve mer‘î olan kavâ‘id-i ma‘kûleye bakılınca ba‘s-i ervâhın kubûr-ı ecsâmdan ba‘de’l-hurûc suver-i müktesebe-i fi‘liyyelerinin intibâ‘atıyla teşekkül edecek kavâlib-i misâliyye ya‘nî tabî‘at-ı asliyye-i rûhâniyyelerine müterettib olan suver-i ma‘neviyye üzere haşr u neşr olarak ‘alâ kadri’l-istihkâk mükâfât ve mücâzât-ı hakîkiyyeye mazhar olmasından ‘ibârettir.

“Sırât” esrâr-ı şerî‘at üzere mevzû‘ bir kantara-i mefrûza-i ‘adâlettir ki bernehc-i şer‘î doğru gidenleri na‘îme ve bu hatt-ı müstakîmden inhıraf edenleri cahîme götürür. Mîzân, a‘yân-ı sâbite-i asliyyenin inkişâfât-ı ‘umûmiyyesine bir işâret-i mermüzedir ki hazret-i ‘ilmiyye-i ilâhiyyede meknûz olan hakâyık-ı ezeliyyenin izhâr u irâ‘esiyle her şahıs kendi meziyyet ü mâhiyyetini görüp Hakk’a râzı olacağını gösterir. Cilve-i rûhâniyyet “kâlbüd”-i cismâniyyette mestûr u muhtefî ve nûr-ı zuhûr-ı vahdete mukârenetle müte‘âlî ve mütecellî olduğundan her zerre kendi ‘âleminde bir âfitâb-ı âlem-tâb hükmünü iktisâb eylemiştir. Bu cihetle şu cihân-ı kesret-nişânda hakîkat-i asliyyenin temyîz ü temeyyüzü pek müşkildir.

تا نور حسن مطلق گوهر فروز خاک است

هر جغد بی پر و بال در چشم خود همایی است¹⁶⁰

fehvası üzere ‘alâ‘ik-i ‘unsuriyye her mevcûda hâlince bir perde-i pindâr olmağla nüfûs-ı kâsıra câme-i hayât-ı müste‘ârî terk etmedikçe ‘avâ‘ik-i ‘ucb u gurûrdan

160 “Onun (Allah’ın) mutlak güzelliğinin nuru toprağı mücevhere dönüştürdüğünde, her kanatsız ve tüysüz baykuş kendi gözünde bir hüma kuşu olur.” *Divân-ı Sâ‘ib-i Tebrîzî*, II/1091.

sıyırılmaz, kendisinin ne kırâta olduğunu anlayamaz. Meselâ Ebû Cehl'e kalsa kendisini Fahr-i' Âlem'e fâ'ik 'addeder. Kezâlik Yezîd-i mel'ûna sorulsa nefsi-i cinsini Hazret-i Hüseyin'e tercîh eyler. İşte bu cehâlet şekâvet-i ezeliyyenin tuğyânından ileri gelmiş bir dalâlet-i 'azîmedir ki ona mübtelâ olanlar kisve-i 'unsuriyyet içinde bulundukça onun ne olduğunu göremezler. Sû-i mazhariyyetlerini idrâk edemezler. El-hâsıl fitrat ve hilkat tabî'at-ı rûhâniyyenin mukteziyyât-ı ma'neviyyesinden olmağla mevânî'-i cismâniyye ber- taraf olmadıkça mâhiyyet-i asliyyenin sırr u sûreti ta'ayyün edemediği gibi perde-i zuhûrdan geçip buk'a-i butûna girilmedikçe 'avâlim-i gaybiyyenin künh ü keyfiyyeti dahi 'alâ-vechî't-tafsîl bilinemez. Zîrâ mukayyed-i mutlakı idrâk ve ihâta edemez. Hazret-i 'Alî kerremallâhu vechehû efendimizin ¹⁶¹ لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ مَا اَزْدَدْتُ يَقِينًا kelâm-ı 'âlîlerinden murâd kemâl-i îmân u 'irfânî ve gâyet-i vusûk u itmînânı beyândır. Yoksa bu 'âlemde hâsıl olacak ma'lûmât mezâhir-i 'unsuriyyece ne kadar mufassal 'addolunsa bile menâzır-ı mutlaka-i rûhâniyyeye nisbetle mücmeldir.

Beyit

سير رياض عالم جان با حجاب تن
گلزار را ز رخنهء ديوار دیدن است¹⁶²

Demek isterim ki neş'e-i dünyeviyyede müşâhede-i külliyye mümkün olamadığından burada nihân olan "yevme tüble's-serâi'r"de 'iyân olur, hakâyık-ı ma'neviyyenin suver-i tafsîliyyesi ancak orada görülür. Fakat burada bir şey görülememiş ise orada dahi görülemez. Neş'e-i uhreviyyedeki müşâhedât burada görülen mücmelâtın mufassalâtıdır.

﴿وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾¹⁶³

'Aleyhi's-salâtu ve's-selâm Efendimiz'in ¹⁶⁴ الناس نيام فإذا ماتوا انتبهوا hadîs-i şerîflerindeki hikmet-i ma'nâya dikkat et ki hayât-ı dünyâ nasıl numûne-nümâ-yı

- 161 "Şayet örtü kaldırılmış olsa benim yakînimde artma olmaz" İbn Kayyim el-Cevzi bu sözün Hz. Ali'ye nisbetini kabûl etmemekte ve sözün Amir b. Abadi Kays'a ait olduğunu söylemektedir. *Medâricü's-Sâlikîn*
- 162 "Rûh âleminin bahçelerinin seyri, beden ile hicâb altındadır (örtülüdür). [Ancak bu] bahçe, duvarın yarıklarından görülür." Kelîm-i Kâşânî, *Dîvân: Kasâid, Gazeliyyât, Mesneviyyât, Mukatta'ât*, tsh. Pertev Beyzâi, Kitâbfürûşî-i Hayyâm [y.t.y.], s. 124 .
- 163 "Her kim de bu dünyâda körlük ettise o artık âhirette daha kör ve gidişçe daha şaşkındır." [İsrâ 17/72]
- 164 "İnsanlar uykudadırlar ancak öldüklerinde uyanırlar". Rivâyet dönemi eserlerinde bulunmaktadır, bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 312. Bu sözün hadîs olmadığı Hz. Ali'ye ait olduğu belirtilir. Hatta bazı kaynaklarda bu söz Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye atfedilir.

nevm ü rü'yâ olduğuna ve ölmek uyanmaktan 'ibâret bir hâl-i teyakkuz u intibâh idüğüne vâkıf olasin. Bu teyakkuz ve intibâh, umûr-ı tab'îyyedendir. Herkes zâ'ika-i memât ile dünyânın ve kendi vücûdunun zıll u hayâl olduğunu anlayacağında iştibâh yok ise de 'ârifler hâl-i hayâtta iken hâb-ı girân-ı gaffletten uyanır, ölmezden evvel imâte-i shevât ederek ölür, ihyâ-yı kemâlât ile dirilir. ¹⁶⁵ «أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ» sırr-1 celîline mazhar ve mâ-sadak olur, fenâ içinde bekâ bulur, kendileri âhirete gider, eserleri, zikr-i cemîl-leri dünyâda kalır.

Beyit

ایہاالناس جهان جای تن آسانی نیست
مرد دانا، به جهان داشتن ارزانی نیست ¹⁶⁶

Kâle ba'zu'l-kümmel:

در آن روز اجسام در ارواح گم شو چنانکه ارواح در اجسام گم است ¹⁶⁷

Kâmil artar hemîşe kadr-i hüner
Andırır sâhibin cihânda eser

beyti mefhûmunca fûnûn-ı mütenevvi'ada fazl u kemâli cümle 'indinde zâhir ve şî'r ü inşâda ma'rifet ve liyâkati beyne'l-üdebâ bâhir olan meşâhîrden 'Ârif Hikmet Bey Efendi'nin te'lif-kerdesi olan şu *Levâiyihü'l-Hikem* kadr-şinâsân-ı ashâb-ı insâf u 'irfân taraflarından mütâla'a olundukça müşârün-ileyhin rûh-ı şerîflerini rahmetle yâd edecekleri şübheden berîdir. Binâ'en-'aleyh 'abd-i fakîr de gerek bâlâda muharrer beytin kâ'ilini ve gerek mîr-i Hikmet-perverin rûh-ı şerîflerini birer *Fâtiha* ile yâd eylemeyi vazîfeden 'addederim.

Fî 7 Rebi'ü'l-âhir 1321/Fî 20 Hazîrân 1319 / Harrerehû es-Seyyid Mehmed Emîn Ebu'l-Kemâl

165 "Hem bir adam ölü iken biz onu diriltmişiz ve kendisine bir nur vermişiz, insanlar içinde onunla yürüyor..." [En'am 6/122]

166 "Ey insanlar, cihân vücud rahatlığının yeri değildir. Cihanda rahatlık bulan âlim çok değildir." "Dîvân", *Külliyât-ı Sa'âdi*, s. 946.

167 "O günde cisimler ruhlarda kaybolur şöyle ki [dünyâda] ruhların cisimlerde gizlendiği gibi."

LEVÂMÎ'U'L-EFKÂR

[1] LEM'Â

Meşîyyet-i Rabbâniyye iktizâsınca insân ahsen-i takvîm üzere yaratılmış, rûh-ı izâfî neş'e-i istihlâfî îcâb etmiş, benî Âdem yeryüzünde “halîfetullâh” olmuş, hilâfetin bahşettiği ‘izzet ü imtiyâz meyâne-i mahlûkâtta insânı ser-firâz eylemiştir. Cismâniyyetçe ekser-i hayvânâtta za‘îf ve ‘âciz olduğumuz hâlde dilediğimizi zîr-i zabtımıza geçirip hizmetimizde kullanıyoruz, istediğimiz işleri gördürüyoruz. Tünelles ihdâs edip ‘azîm ve cesîm dağlar içinden berk-ı hâtîf gibi mürûr eyliyoruz, denizlerde muhîtlerde geziyoruz, balonlarla nesîme çıkıp tabakât-ı havayı ölçüyoruz. Esrâr-ı kâinâta kesb-i vukûf ile öyle büyük fikirler, san‘atlar husûle getiriyoruz ki sonradan biz de mütehayyir kalıyoruz. Bir ân-ı lâ-yenkasımda bin sâ‘atlık mesâfeden seyyâle-i berkiyye kuvvetiyle haber alıyoruz. İşte bu tasarrufât hakikat-i rûhâniyyemizin îrâs ettirdiği kemâlâtın âsâr-ı ihtirâ‘atı olup ‘âlemin ulû‘l-emri âdem idüğünü kat‘iyyen gösterir.

Ba‘zı meşâyih-i mutasavvıfa süveydâ-yı benî Âdem’de merkûz olan meziyyet ve hüviyyete nazaran insânı pek ziyâde i‘zâm edip derece-i ulûhiyyete çıkarmaktan ve ekser-i tabî‘iyyûn insânın maymûn neslinden türemiş ‘âdî bir hayvân olduğuna hükmederek batırmaktan hâlî kalmamıştır. Vâkı‘â beşeriyyet tefahhur ve tekeb-büre mâ‘il olduğundan vaktiyle ru‘ûnetler, huşûnetler bir mertebeye varmıştır ki ulûhiyyetin mâ-fevkine ta‘arruzla ¹⁶⁸ ﴿إِنَّ اللَّهَ فَكِيرٌ وَنَحْنُ أَغْيَاءٌ﴾ diyenler de olmuştur. Tabî‘at-ı beşeriyyedeki ulviyyet insânı şımarttırıp hudûdu tecâvüz ettirebilir. Lâkin maymûnluğ kabûl edecek kadar hasâset-i fikriyyeye ta‘accüb olunur.

Meşâyih-i mutasavvıfa küşûf u kerâmât dâ‘iyyesinde bulduklarından insânı i‘zâm etmek işlerine elverdiği cihetle re‘y ü beyânları maraz-ı ‘ivazdan gayr-ı sâlim olduğu gibi tabî‘iyyûn dahi haşr u neşri münkir olduğundan ve neş'e-i uhreviyye ise rûhâniyyet üzerine müterettib ve mübtenî bulunduğundan haysiyyet-i rûhâniyyeyi selb etmekle zu‘mlarınca ‘âlem-i me‘âdî yıkılmış, dünyâ-perestliği kuvvetlendirmiş olacaklarına binâ‘en mâhiyyet-i insâniyye husûsundaki hezeyânları sù-i garazdan kurtulamaz.

‘Akl-ı selîm sâhibleri ne onlara, ne bunlara i‘âne eder, nefsü‘l-emre nazar eyler. Hakikat-i hâlde insân hasâ‘is-i hayvâniyyeden fazla bir hâssa-i rûhâniyyeye mâlik olmuş, külliyyâtı idrâka kâbil kendisinde bir cevher-i ‘akl zuhûra gelmiş, medeniyyûn bi’t-tab‘ olarak yaratılmış, isti‘dâddan fitraten i‘mâr u intizâma meyyâl

168 Ayet metinde والله şeklinde başlatılmıştır. “...Allah fakirdir biz ise zenginiz...” [Âl-i İmrân 3/181]

bulunmuş olduğundan ma'mûriyyet-i 'âleme hizmet için feyz-i hilâfetle tekrîm edilmiştir. Medeniyet, hükûmet bu feyzin husûle getirdiği me'âsir-i celîledendir.

Nazariyyât-ı sahîhaya göre insân lafzının medlûlü rûh ma'a'l-ceseddir. Rûhun cesede, cesedin rûha ta'alluk ve irtibâtıyla ta'ayyün eden mâhiyyetimizin meziyyât-ı esâsiyyesi 'akıl, vicdân, nutktur. Sâ'ir havâssü kuvâ bunların hademesi mesâbesindedir.

'Akıl ihsâs ve idrâk edilen ecsâm u eşyânın künh ü hakikatini anlamak ister. Vicdân mevcûdâtın fevkinde bir kuvvet-i ezeliyye hisseder, onu arar. Nutk 'aklın anladığını, vicdânın aradığını ifhâm ve ifâdeye ihtimâm ile teba'iyet-i istifhâm u istifâdeye çalışır. İnsân dâ'imâ müstefhim ve müstefid olduğu şeyleri dîgerlerine ve dîgerleri dahi sâ'irlerine anlatmağa savaşı, ma'lûmât-ı beşeriyye teselsül eder, nev'-i benî Âdem şu teselsülât içinde tasarrufât ile ihtirâ'ata, tevsî'-i kemâlâta muvaffak olur. Sûrî ve ma'nevî terakkiyyâta yol bulup türlü türlü san'atlar vücûda getirir. Gûn-a-gûn meksebler, mezhebler meydâna çıkarır.

Beyne'l-beşer maksûm ve ma'rûf olan 'ulûm-ı meşhûre "edebî" ve "hikemî" ve "şer'î" 'unvânıyla üç kısımdır. Edebiyyât nutkun tevessü'âtından, hikemiyyât 'aklın taharriyyâtından, şer'iyât vicdânın serâ'ir-i semâviyyeye temâyülâtıyla efkârın ilâhiyyât ve siyâsiyyâtı tetebbu'âtından zuhûra gelmiş her kavim ve millet arasında derecât-ı medeniyyelerine göre az çok münteşir olmuş ve usûl ve fûrû'î'tibâriyle tekessür eylemiştir.

Tabî'atın garâ'ibe meyelânı münâsebetiyle sihr-i tilsimât, simyâ, kimyâ, nücûm gibi 'ulûm-ı garîbe ta'bîr olunur daha birtakım envâ'-ı ma'ârif ezmine-i kadîmede tahaddüs etmiş ise de hemân kâffesini emvâc-ı inkılâbât alıp götürmüş, kıbâb-ı 'âlemde mevhumü'l-i'tibâr bir sadâ-yı iştihârları kalmıştır. Kurûn-ı ahîreye bazı kırıntıları intikâl eylemiş olsa bile döküntü kabîlinden olarak ne usûl ü kavâ'idi tafsilâtıyla mazbût u müte'âref ve ne de erbâbı ma'rûf u meşhûrdur. Belki ötede beride, köşelerde bucaklarda bu misillü perâkende şeylerle meşgûl, zihni perîşân, ber-geşte-sâmân kimseler bulunabilir.

Fıkr-i sahîh 'ilm-i sahîh ister. Cumhûr-ı 'ulemâ 'ilmi; وهو الاعتقاد الجازم المطابق Cumhûr-ı 'ulemâ 'ilmi; وهو الاعتقاد الجازم المطابق ¹⁶⁹ ve gürûh-ı hukemâ; ¹⁷⁰ العلم هو حصول صورة الشيء عند العقل ta'rîfleriyle tasvir ederler. Bu ma'nâca ta'rîf-i evvel ehass, ta'rîf-i sâni e'amm ise de 'ilmin mâhiyyeti lâykıyla düşünülecek olsa ta'rîf-i evvel tercîh olunur. Zirâ yalnız bir şeyin

169 O, vak'aya mutabık bir i'tikâd-ı câzimidir.

170 İlim bir şeyin 'inde'l-akl sûretpezîr-i husûl olmasıdır.

‘inde’l-‘akl sûret-pezir-i husûl olması kifâyet etmez. Elbette ‘ilim vâkı’a mutâbık bir i’tikâd-ı câzim olmak gerektir ki onun hilâfını ‘akıl tasavvur edemeyip insân tereddüd ve iştibâhta kalmaya. Şu takdîrce ‘ulûm-ı beşeriyyenin en sahîhi bi’t-tecrûbe sâbit olup şehâdet-i hiss ü şu’ûr ile takarrur eden ma’lûmât-ı yakînedir ki hilâfını ‘akıl ne tasavvur ve ne tasdîk edebilir. Meselâ âteşin keyfiyyet-i harkı ve iki kere ikinin hâsıl-ı mecmû’u olan 4 gibi.

‘Ulûmun herhangi kısmında tekerrür-i tecârib ü tatbîk ile mahâret ve mümârese hâsıl edilirse ol fennin mesâ’ili erbâbına göre ma’kûlât-ı evâ’il gibi müstefî-i delâ’il olur. Ez-cümle fûnûn-ı riyâziyyede arzın küreviyyeti bir mes’ele-i müsellemdir ki ‘ilm-i hey’ette mâhir ve mümâris olanlara ‘âlemi şekl-i âhârda tasvîr ile tasdîk ettirmek muhâldir. Kezâlik ‘ibâdât ve tâ’ata sâlik olup da melekât-ı râsiha-itevhîd ümân ile vicdânca neş’e-i îkâna mâlik olanların ‘indinde mu’tekidât-ı dîniyyenin bi’t-tecrûbe sâbit olan ma’lûmât-ı yakîniyyeden hiç farkı yoktur, belki te’sîrâtça daha akvâdır. Çünkü ma’lûmât-ı yakîniyye meselâ ¹⁷¹ فوقنا السماء misillu ‘aklı ve cismânî bir biliştir. Mu’tekidât-ı dîniyye ise kalbî ve rûhânî bir anlayıştır. Ya’nî ma’lûmât-ı yakîniyyenin müte’allikun-bihi olan müdrekat-ı hâriciyyedir ki müdrikin gayrıdır. Bi’l-‘akis mu’tekidât-ı dîniyye hâricde mevcûd olmayıp nefsi-i mu’tekid ile kâ’im olan müdrekat-ı ma’nevîyyedir ki müdrikin ‘aynıdır. Bu makâmda idrâk ve müdrik ve müdrekun-‘aleyh şey’-i vâhid olmağla yek-dîgerinden ayrılamaz.

Eşcârın birtakımı müsmir ve birtakımı gayr-ı müsmir olduğu gibi ‘ulûmun dahi ba’zısı müsmir ve ba’zısı gayr-ı müsmirdir. ‘Ulûm-ı müsmire yâ’izzet-i dünyeviyye veyâhûd sa’âdet-i uhreviyyeyi istihsâle medâr olan fûnûn-ı fâzıladır. O da hikmet ve şer’âten ‘ibâret olup kûsûru fazladır. Edebiyyât hikmet ve şer’âte hâdim olmak hasebiyle fûnûn-ı fâzıladan ‘addolunur.

‘Ulûm-ı gayr-ı müsmire iki nev’dir: Biri fî nefsi’l-emr muzırrdır, sihriyyât gibi. Ve dîgeri ne nâfi’, ne muzırrdır; reml, vefk gibi. Birincisi şer’an merdûd, ikincisi mâ-lâ-ya’nî demek olup ‘aklen matrûddur. ‘Ale’l-ıtlâk muvâzene-i efkâr u efâl için hikmet ve şer’âtin redd ü kabûlü en sahîh mîzân ve mikyâstır. Bu mîzân ve mikyâs ile vezn u tatbîk edilince görölür ki hikmet ve şer’âte münâfi her ne var ise yâ muzırr, yâ abestir. Muzırrât ve ‘abesâtın vâcibût-terk olduğunu herkes mu’terif iken çok kimselerin muzırrât ve ‘abesâtı i’tiyâd etmeleri ‘akl u idrâklerinin gevşekliğinden ve daha doğrusu işledikleri şeyin hakîkate muzırr veyâ ‘abes idüğünü ‘alâ vechi’l-yakîn bilemediklerinden ileri gelir.

Derece-i yakîne vâsıl olan 'ilim, mûcib-i 'ameldir. Müşekkikler, mukallidler tahkik ve teyakkun neş'elerini bulamadıklarından 'amelde tereddüd ederler. Yoksa 'ilminde mütehakkık ve müteyakkın olanlar bildikleriyle 'âmil olmamak gayr-i kâ-bildir. Meselâ "'ilm-i arûz" da mâhir bir şâ'ire bahr-i remelden birinin bahr-i muzâ-rî'den olduğunu inandırmak nasıl ki müstahîl ise hikmet-i tabî'iyede mûmârese-i kâmileye mâlik olan bir 'âlimi "hava basîttir" deyü kandırmak mümkün değildir. 'Ulûm-ı dîniyye de bunun gibidir.

Zıkr-i tevhit ile tenvîr-i derûn ederek sahîhan zühd ü salâh yolunda tezevvuk eyleyen bir 'âbidin fisk u fücûra meyletmesi, şer'in hilâfına gitmesi pek ba'iddir. Ekser-i mütedeyyinlerin emr-i 'ibâdetde kusûr etmeleri 'adem-i i'tikâddan olmayıp ancak tarîk-i takvâda bi't-temekkün zevk alamadıklarından ileri geldiği gibi 'ilmiyle 'âmil olmayanların câdde-i hakîkatten inhirâfları dahi iktizâ-yı 'ilme 'adem-i i'tinâdan değil, 'ilimde rusûh bulamadıklarından neş'et eder. Fâsîdül-ahlâk olan ba'zı 'ulemâ zâ-hirde li-'illetin ber-mûcib-i 'ilm 'amel etmez gibi görünürse de ma'nen yine 'ilmiyle 'âmidir. İrtikâb ettikleri hâl u hareket mugâyir-i hakikat olduğunu bilirler. Fakat bilgileri rusûh ve yakîn ile kuvvetlenerek kendilerince zevk-i vuzûh hâsıl olamadığından hakkı iddî'âda ısrâr edemezler. Bu makûlelere ya'nî ma'rız-ı beyânda sükût ile geçiştirip doğru söylemeyenlere şeytân-ı ahras denilir.¹⁷² العلم بلا عمل كالشجر بلا ثمر müfâdına mâ-sadakı o misillü şeyâtîn-i ahrasın ma'lûmât-ı bî-fâ'ideleridir.

İdrâkâtte dâfi'-i şübühât olan derecât; 'ilme'l-yakîn, 'ayne'l-yakîn, hakka'l-yakîn mertebeleridir. 'Ilme'l-yakîn umûru 'alâ-mâ-huve 'aleyh tasavvurdan, 'ayne'l-yakîn bi'l-müşâhede tasdikten, hakka'l-yakîn ber-vech-i 'iyân rü'yet ile tezevvukdan 'ibâ-rettir. Bağdâd'ı görmediğimiz hâlde tevâtüren işitmekle bilâ-şek onun vücûdunu tasavvur edişimiz 'ilme'l-yakîn, Bağdâd'a takarrüb ile uzaktan görüşümüz 'ayne'l-yakîn, Bağdâd'ın içine girip bi'l-etrâf mu'âyene ederek bu ittlâ' ile tezevvuk edişimiz hakka'l-yakîn mertebesidir. Beyne'l-fuzalâ birinci dereceye 'ilm-i husûlî, ikinci ve üçüncüye 'ilm-i huzûrî itlâk olunur. 'İlm-i husûlî istidlâlde rusûh ile, 'ilm-i huzûrî gâyet-i maksûda vâsıl olup zevk-i vuzûh ile kemâl bulur.

Ma'lûmâtan 'illet gâye-i nefsi'l-emri bilmek; idrâkte, hükümde tereddüd etmemektir. 'Ulemâ-yı ri'yâziyyûn harekât-ı nücûmdan bi'l-istidlâl husûf ve kûsûfun ne zamân vukû' bulacağını istidlâl ederek idrâkinde, hükmünde aslâ mütereddid olmadığı gibi ma'ârif-i ilâhiyyede müteyakkın olan 'urefâ-yı Rabbâniyyûn dahi esrâr-ı âyât-ı Samedâniyye'den bi'l-istikşâf hakikat-i haşre vâkıf olarak kıyâmetin zuhûra geleceğinde kat'an tereddüd etmezler.

172 Amelsiz ilim meysesiz ağaca benzer.

Bir müneccim kable'l-vukû' husûf ve kûsûfu haber verir, sâ'ir mehere-i müneccimîn dahi öyle istihrâc ettiklerinden derhâl onu tasdik ederler.

'İlm-i nücûma fi'l-cümle intisâbı olanlar; "Evet, zıll-i arzın haylûletiyle kamerde husûf ve kamerin şems ile arz arasından mürûr eylemesi münâsebetiyle güneşte kûsûf vâki' olabilir, biz kitâblarda gördük, şübhesizdir." derler. 'İlm-i nücûma hiç vukûfu olmayanların kimisi nâkillere i'timâden imkânına kâ'il olup zuhûruna intizâr ve kimisi "Böyle şeyler mugayyebâtandır, müneccimler kâzibdir." diyerek inkâr ve 'inâdında ısrâr ederler.

Hengâme-i mahşer husûsundaki ihtilâfâtı buna temsil edebiliriz. 'Âlem-i beşeriyete şeref-bahş-ı vürûd olan kâffe-i rusûl ü enbiyâ o sırr-ı 'azîmi haber vermiş, teblîgât-ı semâviyyeye îmân eyleyen 'âmme-i 'ulemâ-yı milel bilâ-tereddüd tasdik edip kitâblara yazmış, erbâb-ı mütâla'anın ba'zısı tahkîk, ekserîsi taklîd yüzünden âhirete inanmış, câhilliler semâ'an tevârûs eden bir i'tikâd-ı müteselsil ile râvîlerin sözlerine bağlanmış, çok kimseler de 'ukalâlık taslayıp "Hayât-ı müstakbelin asl u faslı yoktur, müteferrik olan eczânın bir daha ittisâl ve ictimâ'ı kâbil değildir." zemînlerinden kopuşarak, hikmet-fürûşluğu takınarak inkâra tasaddî edegelmiştir.

Münkirlerin "'âlem-i uhrâ muhâlâtandır" demeleri 'ilm-i nücûma vâkıf olmayan cühelânın husûf ve kûsûfu mugayyebâtan 'addederek müneccimlere 'azv-ı kizb ile sû-i zan etmelerine şebîh bir safsatadır. Bu da hubb-ı dünyânın îrâs ettirdiği gaffletle neş'e-i asliyyelerini unutmuş, o neş'eden maksad ne olduğunu anlayamamış, mahsûsât ve mâddiyyâta hasr-ı efkâr etmiş, ma'neviyyâtan haz alamamış olduklarından neş'et eyler.

Fünûn-ı bahriyyede mütebahhir olan kapudânlar hava râkid iken ba'zı 'alâ'im-i cevviyyeden bir fırtına zuhûr eyleyeceğini keşf edip ihtiyât üzere buldukları gibi ebhâr-ı ma'ârif-i ilâhiyyede senâ-verân-ı rusûh olan 'ârifler mebâdî-i ekvâna nazarla hakâyık-ı imkânı bi't-taharrî sırr-ı me'âda muntakîl olarak 'âkıbetü'l-emr zâhirin bâtına 'avd u rücû'uyla "haşr" denilen hâdise-i 'azîmenin husûle gelip 'âlemin başına bir kıyâmet kopacağını neş'e-i uhrâ tahaddüsüyle serâ'ir-i me'âd münkeşif olacağını bilir, intibâh üzere bulunur. Nasıl ki sekene-i sefine sükûnet-i havaya bakarak fırtınanın zuhûr edeceğinden, sefinenin müzmaihil olacağından bî-haberdir, sükkân-ı cihânın ekserîsi de öylece dünyâyâ zevk u safâyâ dalmış, âhîret ve 'âkıbetlerinden gâfil kalmıştır. Vâkı'â bu gafflet i'mâr-ı 'âleme bâ'is olup bir mekr-i ilâhîden münba'is ise de o misillü gâfillerin yüzünden görülen harâbiyyet 'inde'l-mukâyese 'umrânından ziyâdedir.¹⁷³ ﴿قُلِ اللَّهُ تَمَّ ذَرَهُمْ فِي حَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ﴾

173 "...Sen "Allah" de, sonra onları bırak, daldıkları bataкта oynayıp dursunlar." [En'âm 6/91]

[2] LEM'Â

Herkes mukadderât ve ma'lûmâtтан hâlî, 'âciz ve câhil olarak tevellüd eder. Refte refte havâss ü kuvânın inkişâfiyla derece-i temyîze, mertebe-i rüşd ü bülûğa vâsıl oldukça hâmilelerinin mürebbiyelerinin göstereceği yollara sülûk eyler. Mevâki'-i tahsîle sevk edilirse mekâtibi, medârisi devrederek isti'dâd ve zekâsı ikdâm ve itinâsı kadar âlim olur. Mevâki'-i tahsîle girememiş, hâricde de ta'allûm ve teder-rüs edememiş olduğu hâlde fitrat-ı asliyyesi üzere câhil kalır.

Cehâlet, 'akîm ve sakîm bir hâlet-i elîmedir ki ona giriftâr olanlar zulmet içinde kalan gümrâhlara benzer. 'Ale'l-'amyâ hazelân ve husrân girîvelerinde dolaşır giderler. Cehâletin en başlıca netâyic-i muzırrası batâlet ve dalâlettir. Batâlet fakr u zarûreti, mezellet meskeneti îrâd ettirir. Dalâlet fisk u fücûr, kibr u gurûr, hırs u heves vâdîlerini gösterir, lâ-yetenâhî felâketlere, musîbetlere uğratar. Âlem-i cehâlet behîmiyyet ve hayvâniyyete mütekârib olmağla câhiller hevâ-yı tâbî'yyeye tâbî'dir. Temâyülât-ı nefsâniyyelerini teskîn edecek mülâhazâttan mahrûmdur. Onları hazz-ı nefis, cerr-i menfa'at, havf u haşyet bir dereceye kadar mûnis ve mutî' ettirebilirse de çok kere cüz'î bir sebeble bu kuyûddan dahi silkinir, halî'u'l-'izâr kalırlar, her fenâlığı icrâyâ mütecâsir olurlar.

Câhillerin birtakımı ne yapacağını, nasıl yaşayacağını bilemeyip ötede beride sürter gezer, birtakımı sâ'ika-i 'aciz u ihtiyâc ile bir mekseb ve ma'îşete yapışp hâzır u hâsıla kanâ'at eder. Zenginceleri mekseb ve ma'îşete hizmet ve san'ata tenezzül etmeyip sefâhet ve ma'siyet mühlikelerine düşer, mâlları da kendileri de mahv ü telef olur gider. Ba'zıları galeyân-ı ru'ünetle şerr u şekâvet yollarına dökülür. Azgıncaları kabına sığamayıp yektelik, kabadayılık taslayarak tâgî ve bâgî kesilir, 'akîbet yâ asılır yâ kesilir. Cühelânın kimisi de kurnaz olur. Temevvül ve tecemmül hulyâlarıyla leyl ü nehâr çalışır, denâ'et ve hasâseti takınır. Temelluk ve tabasbus ile her yere sokulur, her işe girer. Cüz'î bir menfa'at için her türlü rezâlet ve sefâlete, zillet ve hakârete katlanır. İnsâniyyetten 'âr ve nâmustan insilâh eyler. Zâhirde mürüvvet-şi'âr, sâhib-i vakâr görünür. Ma'nen mefsedet ve mel'anet düşünür, âlemi iğfâl ve ızrâr ile teksîr-i emvâle koyulur; gadr u nizâ', tezvîr u tama' fazîhaları içinde boğulur. İrtikâb, iddihâr, imsâk gâ'ileleriyle bîzâr ve bî-huzûr olarak geberir.

Câhillerin silsile-i idrâki hiss-i hayvânîden fazla kendilerince bi't-tecrûbe husûle getirebilecekleri bir vukûf-ı 'âdiye müntehi olup "Kavâ'id-i 'akliyye ve tatbikât-ı nazariyyeden 'ârîdir." zann u zu'mdan 'ibârettir. Fezâ'ilce tefâvüt-i derecâtтан bî-haber oldukları cihetle bilmedikleri şeye 'adâvet ederler. 'Ale'l-'umûm câhiller

hod-bîn, hod-endîş, hod-pesenddir, ‘anûd ve hasûddur. Her hâl u hareketleri onlara hoş görünür, kendi kendilerini beğenirler, sâ’irlerini tahkîr ve tezyîfe yeltenirler.

Câhiller iki sınıftır: Biri cehl-i basît derecesinde bulunanlar ve diğeri cehl-i mürekkeb meşgalesine düşüp fî haddi zâtihî bilmez ve bilmediğini bilmez olanlardır.

آن کس که نداند و نداند که نداند
در جهل مرکب ابد الدهر بماند¹⁷⁴

Cehl-i basît, etfâlin ‘akl-ı heyûlânilerine şebih olmağla bu mertebedeki câhiller ta’allüm ve terbiyeye kâbidir. Cehl-i mürekkeb mer’asında yuvarlanan merkebeler, belîd olan pelîdlerdir. Bunların ekserîsi belâdet-i fitriyyeleri iktizâsınca belâ-yı nâdânîden kurtulamayıp ilâ âhiri’l-‘ömr keşâkeşte kalırlar. Ba’zıları sa’y ü gayretle fî’l-cümle bir ‘ilim veyâ bir san’atı öğrenebilirlerse de tînet-i zâtiyyelerinde merkûz olan gîlzet ve huşûneti izâle edemeyip kibr u ‘inâddan geçemezler, ileri gidemezler, öğrenebildikleri derece her ne ise o mertebede beste-pây-yı temerrüd olup; “İşte olanı bu kadardır, ötesi yoktur.” diyerek bildiklerinde ısrâr, bilmediklerini inkâr ederler.

Cihân-ı beşeriyeti istilâ eden kâffe-i hatâyâ vü belâyânın menşe’i ve menba’i cehldir. Efkâr-ı muzırira, ahlâk-ı seyyi’e, ‘akâid-i bâtula cehâletten tevellüd eder. Bu ümmül-mefâsid ortadan kaldırılmadıkça veyâ hiç olmaz ise ma’ârifin ta’mîmiyle telkînât-ı fâsidesi te’sîrsiz bırakılarak gönüllerde fazîlet ârzûları uyandırılıp bir hüsn-i terbiye-i ‘umûmiyye takarrur ettirilmedikçe intizâm ve âsâyîş ile yaşamaklığın imkânı yoktur.

İnsân her ne türlü cehâlet ve kesâlette bulunursa bulunsun mâdâm ki insândır, kâbil-i terakkîdir. Cem’iyetlerin teşekkülü, kânûnların ve dev’ir-i siyâsiyyenin te’essüsü insânın terakkîsi içindir. Hükûmet, bu maksadı mütekeffildir. Terakkiyyât-ı insâniyye ‘ilm ü ‘adâlete mütevakkıf olmağla medeniyyetin rûkn ü rûhu ma’rifet ve ma’delettir. Hükûmetler bir taraftan ‘ulûm ve sanâyi’in mekâsib ve mesâlike inkısamıyla ‘amme-i efrâdı iktizâsına göre çocukken yakasından tutup mekteblere tevzî’ ederek ‘ale’t-tedric her mekseb ve mesleğе muktezî olan ma’ârifî tertîb ve ta’yîn ile ta’lîm ve terbiyelerine bi’l-i’tinâ tevsi’-i ma’lûmâta ve bir yandan mucâzât ve münâza’âtı bi-hakkın tahdîd ve tedkîk ile hall ü fasl-ı umûra kâdir, fâzil ve ‘âdil mahkemeler bi’t-te’sîs te’mîn-i mu’amelâta her şeyden ziyâde ihtimâm etmelidir. Ma’lûmât ve mu’amelâtın ilerlemesiyle insânlar terakkî eder, intizâm ve âsâyîş ile yaşar.

﴿ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾¹⁷⁵

174 “Bilmeyen ve bilmediğini bilmeyen o kişi, ebediyen cehl-i mürekkebe kalır.” İbn Yemîn, *Divân-ı Kit’âat u Rubâiyyât*, tashih ve mukaddime: Said Nefisi, Tahrân 1318, s. 51.

175 “...Bu, aziz ve âlim olanın takdîridir.” [Fussilet 41/12]

[3] LEM'Â

Bir âdem hâriku'l-âde bir zekâvet ve isti'dâd ile yüzyıl mu'ammer olup da 'ömr-i tabî'isinin son dakikasına kadar 'ulûm ve fûnûna hasr-ı iştigâl u efkâr eylemiş olsa yine bi'l-küllüyye izâle-i cehl ile 'ale'l-ıtlâk 'âlim olmak kâbil değildir. Bu haysiyet bir zât-ı vâkıfu's-sırr ve'l-hafıyyâta mahsûstur.

Beyit

العلم للرحمن جل جلاله
وسواه في جهلاته يتغمغم¹⁷⁶

İnsânın fitratça hâl-i aslîsi cehldir. Bürûdet harâretin fikdânıyla tahassül ettiği gibi 'ilim dahi 'ale't-tedric cehlin indifâ'ıyla ta'ayyün ederse de büsbütün cehlden sıyrılıp 'ilm-i mahz kesilivermek havsala-i beşerîyyete sığamayacak muhâlâtandır.

Lâ-yetenâhî bunca esrâr-ı kâ'inâtı 'alâ vechi'l-yakîn idrâk ve ihâtaya isti'dâdımızın vüs'atı yoktur. Şu kadar var ki erbâb-ı dânişten kiminin 'ilmi cehline ve kiminin cehli 'ilmine gâlib olur, tefâzul ve temâyüz bu muvâzeneden 'ibâret kalır. İmâm 'Alî kerremallâhu vecchê hazretleri minberde iken bir 'Arab kendilerinden bir şey sormuş, "bilmem" diye cevâb vermişler. 'Arab: "Öyle ise orada ne ararsın?" deyince; "Her şeyi bilen mekândan münezzehtir. Buraya çıkarlar ba'zısını bilip ba'zısını bilmeyenlerdir." buyurmuş oldukları mervîdir. İşin doğrusu da budur.

İnsânın anlayabileceği şeyler nazar, istidlâl, kıyâs, hayâl, vicdân, i'tikâd, ictihâd, tahlîl, tecrübe tarîkiyle ve havâss-i hamse-i zâhire ve bâtınanın delâletiyle istihsâl edilebilecek ma'lûmâta müntehîdir. O da telâhuk-ı efkâr ile tahavvül ve tebeddülde gayr-ı hâlîdir. Bir 'asırda nazaran, istidlâlen, kıyâsen sâbit olan şeylerin bir 'asr u zamânda butlânı tahakkuk ediyor. Hayâl, vicdân sâhibince medâr-ı hükm olsa bile tatbîkât-ı hâriciyyece burhân olamıyor. İ'tikâd, ictihâd ise bir siyâk üzere kalamayıp bir devirde düstûru'l-'amel olan ekserî mesâ'ilin başka bir devirde şekl ü sûreti değişip ehemmiyyeti zâ'il oluyor. Tahlîl, tecrübe vâkı'â tahkîkâtça en sahîh bir mîzân olduğuna diyecek yok ise de her şey bununla vezn ü tatbîk edilemiyor. Ba'zı mevzûnât ve mürekkebâtta hükmü cârî olabilir. Ziyâ, elektrik, harâret gibi mevâdd-ı esâsiyye teşrih olunamıyor. Eğerçi tecârib ile az çok havâss-i edviyye ve tabî'iyye anlaşılıyorsa da ekseriyâ fennî tecrübeler tahallûf edip bir 'asırda müsellemler olan mücerrebâtın 'asr-ı dîgerde 'aksi sâbit oluyor. Havâss-i cismâniyyede

176 "İlim şanı yüce olan Rahmân'ındır/Onun dışındakiler kendi cehaletleri içinde debelenmektedirler." Beyit, Zemahşeri'ye aittir.

galatâtan kurtulamıyor. Karşımızda büyük görülen şeyler uzaklaştıkça küçük görülüyor, sem'ıyyâtça dahi pek çok hatâlar vukû' buluyor.

A'sâr ve efkârın, hâlât ve hâdisâtın inkılâbâtıyla ma'lûmât u hissiyyât-ı beşeriyede mütehakkıku's-sübût olan tagayyürât ve tağlîtâta nazaran mine'l-kadîm firak-ı Sofistâ'ıyye'den "lâ-edriyye" tâ'ifesi hakâyık-ı eşyâyı redd ü inkâra girişerek tevehhümâta düşmüş. Felâsifeden birtakım bilgiçler dahi vardır ki her şeyin sıhhatinden 'akıllarının kemâl-i kifâyetinden emîn olup tahayyülâta dalmış, vâdî-i ta'akkulâtta hâ'ib u hâsir kalmıştır. Kurûn-ı ahîrede tahaddüs eden medeniyet-i cedîdenin husûle getirdiği ihtirâât ve keşfiyyâta bakıp 'aklı i'zâm ile mâddiyyâtı iltizâm eyleyen bilgiçler 'asrımızda pek ziyâde çoğaldı, lâ-edrîler azaldı.

Mizânu'l-'Ukûl mü'ellifi¹⁷⁷ mantıkiyyât bahsinde bu iki fırkayı muhâkeme edip; "Bilgiçler şükûk ve zunûnu yakîn sûrette göstermek dâ'ıyyesiyle yakînin kadrini tenzîle, lâ-edrîler esâsen binâ-yı 'ulûmu tahrîbe savaştır. Şu iki fırka bir hattın iki nihâyet noktalarında bulunur ki hakikat tamâm onun ortasındadır." diyor. Fi'l-hakîka müdakkikâne bir mütâla'anın irâ'e edeceği meslek-i *Sedâd* dahi bundan 'ibârettir.

Ehl-i tahkîk ne lâ-edrîler gibi nefy-i hakâyıkı hayâlâta koyulur, ne bilgiçlere pâ-dâş olup havsala-i beşeriyete sığamayacak kadar iddi'â-yı kemâlâta kalkışır. Zamânen kabûl ve tasdîk edilmiş olan 'ulûm ve fûnûnu tettebbu' ve tedkîk ile uğraşır; medeniyeti, insâniyeti ikmâl ü i'lâya çalışır.

Efkâr-ı sakîme ashâbı içinde yaratılmış oldukları 'asrın vücûda getirdiği ma'ârif ve menâfî'i beğenmeyip eski şeyleri karıştırırlar. Meselâ yakın vakitlerde ihtirâ' edilen usûl-i tahlîl ezmine-i mütekaddimedede 'unsuriyyetine hükmolunan havanın âb u türâbın besâ'itten olmayıp mürekkebâtan olduğunu bi't-teşrîh isbât eylemiş, tabî'ıyyât-ı cedîde 'anâsırı altmıştan ziyâdeye iblâğ ile ecsâmın eczâ-yı ferdiyyeden tereküb ettiğini göstermiş. Bu mebâhiste münâza'ât ve muhâverâta mahall kalmamış iken o gürûh yine 'anâsır-ı erba'adan bahseder. Menâfî' cihetine gelince öküz arabalarını şimendiferlere tercih etmek ister, hurâfât ve müzahrefâtan hazzeyler.

'İlm u cehl, vakt u 'asra tâbî'dir. Eski vakitlerde 'anâsır-ı erba'anın ne olduğunu bilenler fi'l-cümle 'âlim sayılırdı. Şimdiki 'asırda o misillu ma'lûmâtan dem uranlar câhil 'addolunur. Vâkı'â 'unsuriyyâtın a'sâr-ı karîbede evvelki sûret ü ma'nâsı değışip tavr-ı âhar üzere telakkî edilmiştir; fakat ileride telâhuk-ı efkâr ile bu tav-

177 Ali Sedad (1857-1900) Ahmed Cevdet Paşa'nın oğludur.

rın dahi butlânı tahakkuk edip tarz-ı dîgere münkalib olması da muhtemeldir. Ma'â-mâ-fih birtakım ihtimâlât ile kemâlât-ı cedîdeyi bırakıp da fennen 'adem-i sıhhati zâhire çıkarılmış, zamânen kadr u i'tibârı kalmamış olan pâzâr-ı 'âlemde işe yaramayan köhne şeyleri alıp satmak kâr-ı 'akıl değildir. 'Ulûm ve fûnûn ezmine-i âtiyyede ne şekl u sûrete girse girsın biz ona karışamayız. Elimizde mevcûd olanlara hükmümüz geçer. Ma'ârif-i hâzırının kâ'ide-i hilâfı tebeyyün etmedikçe onları sahîh bilip öğrenmek ihtiyâcâta muvâfık âsâr-ı müfide teftîş ü taharrîsiyle terakkî-i mülk ü millete, insâniyyete, medeniyyete hizmet etmek, sırât-ı müstakîm üzere gitmek ferâ'iz-i 'akliyyedendir.

'Asrımızda bilgiçlerden bir cemâ'at-i 'acîbe türemiştir ki onlar eskileri iltizâm eden efkâr-ı sakîme ashâbına zıdd-ı tâm olarak dâ'imâ me'âsir-i kudemâyı cerh u tezyîf ile gûyâ kâffe-i hikem ve fezâ'il sonradan münkeşif ve mütecellî olmuş, serâ'ir-i kâ'inâtı yalnız kendileri anlamış gibi hod-serâne bir vâdî-i mağrûrâne gezinirler, müceddid-i zû-fûnûn geçinirler. Ötekilerin gidişi ne kadar kabîh ise berikilerin düşü ol kadar şâyân-ı takbîhtir.

Tecellî tekerrür etmez. Bir ânın hükm ü îcâbı diğer âna benzemez. 'Asr u zamân ânât-ı müteselsileden 'ibâret olmağla her devrin tecelliyâtı başkadır. 'Ulûm ve fûnûn bir kavim ve millete münhasır değildir. 'Ale'l-'umûm nev'-i beşere mahsûs 'avâtıf-ı ilâhiyyedendir.¹⁷⁸ ترك الاول للاخر kâ'idesi gayr-ı mümkünür. Ma'ârif-i hâzıra, a'sâr-ı sâlife tecelliyâtının âsârıdır, efâzıl-ı kudemânın ber-güzâr-ı efkârıdır. Herhâlde eslâfî hayr ile yâd eylemeli, mâzîyi hâl u istikbâle âyîne-i 'ibret ittihâz ederek insâf ve intibâh dâ'iresinde terakkîye sa'y etmelidir.

178 Evvelkiler sonrakilere ne bıraktı ki.

[4] LEM‘A

‘Âmme-i fuzalâ “Menşe’-i hasenât ‘ilim, menba’-ı seyyi’ât cehldir.” diye hükmederler. Vâkı‘â bu hükme diyecek yok ise de hangi ‘ilim, hangi cehl olduğunu tasrîh ve tefrîk etmek lâzımdır. Mütâla‘a-i kâsırâneme kalırsa ez-cümle hesâb, hendese, hey’et, kimyâ gibi ‘ulûm ve fûnûn sanâyi‘ kabilindendir. Bu misillu ma‘ârif-i sinâ‘iyyenin mu‘âmelât-ı ‘umûmiyye ve münâsebât-ı medeniyyece lüzûm u ehemmiyyeti der-kâr ise de insâniyyet nokta-i nazariyyesinden bakılınca ma‘ârif-i sinâ‘iyyeyi öğrenmeğe fi nefsi’l-emr “iyi” veyâ onları bilmemekle “kötü” bir âdem olmak lâzım gelmez. Gerek fûnûn-ı mezkûre ve gerek riyâziyyât ve tabî‘iyâtın ma‘dûd bulunan sâ’ir ‘ulûm-ı mâddiyye nefsimizden ya’nî kendimizden hâric olan ecsâm u eşyâyı bize bildirir. ‘Acabâ hakikat-i zâtiyyemizi ne vâsıtayla anlayacağız? Meselâ insân nedir? İnsâniyyet ne demektir? Bunu hesâb, hendese, kimyâ kitâblarında arayacak olsak ona dâ’ir bir bahse tesâdüf edemeyeceğiz. Demek oluyor ki onları okumakla kendimizi bilemeyeceğiz. Asl u hakikatimiz bilinmedikçe hasenât ve seyyi’ât nasıl muvâzene olunacaktır? Şu hâlde kendi kendimizi bir ‘âlem-i mechûliyyette bırakarak ilâ âhiri’l-‘ömr ecsâm u eşyânın arkasına düşüp gidecek miyiz, yoksa insâfa gelip de “Yâhû biz pek âfâkî olduk, biraz da ahvâl-i enfüsiyyemizi düşünelim, ne olduğumuzu, ne olacağımızı anlayalım.” demeyecek miyiz? Elbette ma‘lûmât-ı âfâkiyyeye hasr-ı rağbet mutlaku’l-vücûb olan kemâlâtı takyîd ile ârzûları tahdîd demek olduğundan ‘ulüvv-i himmet ü hürriyyete münâfidir, onu erbâb-ı fazilet tecvîz etmez. Şimdi ne yapacağız? Tıbb u teşrîhe mimürâca‘at eyleyeceğiz? Evet tıbb u teşrîh cesede müte‘allik olan ‘avârız ve ahvâli irâ‘e eder. Meselâ gözün hâvî olduğu perdeleri, tabakaları, gışâveleri ta’yîn ve ta’dâd ederek hâricdeki sûret ve terkîbi gösterir; ammâ keyfiyyet-i nazarı, nûr-ı basarı gösteremez.

“Tıbb u teşrîhin mevzû‘u beden olmak mülâbesesiyle ‘ilm ü rûhun ona cihet-i ta‘alluku tahattur olduğundan etibbânın hakikat-i rûha vâkıf olmaları lâzım gelir.” gibi bir ma‘nâ tasavvur olunur. Lâkin onların bu bâbdaki ma‘lûmâtı cesedin keyfiyyât-ı ‘unsuriyyesine nazaran husûle gelen idrâkât-ı mâddiyyeye münhasırdır. Hakikat-i rûh ise fi haddi zâtihi bir emr-i ma‘nevî olup istitlâ‘ât-ı cismâniyye ile bilinecek mevâddan değildir. Binâ‘en-‘aleyh etibbâ ef‘âl-i bedeniyyeyi bilir, ahvâl-i rûhâniyyeyi bilemez. Onun için ekserî tabîbler rûhun vücûdunu inkâr ederler. Kendilerince ebdân-ı beşeriyyeyi herkesten ziyâde biz teftîş ve teşrîh ettiğimiz cihetle iklim-i bedende öyle bir şey olmak lâzım gelse bizim görmemiz iktizâ ederdi, demek isterler. Vâkı‘â zâhir-i hâlde vücûd-ı insân âlât ve a‘zânın imtizâc ve irti-

bâtından 'ibâret bir makine şeklinde görünür; ancak bu makinenin her cüz'ünde sârî, cismâniyyetten 'ârî bir "kuvve-i muharrike-i ma'nevîyye" vardır ki onu teşrîh ile mu'âyene kâbil olmadığı hâlde kâffe-i harekât ve idrâkâtın mebd'e ve men-ş'e'i odur. Etibbânın nazarı mü'essire tecâvüz edemeyip eserde kalmış olduğundan hakikat-i rûha âşinâ değillerdir. Onların efkârı, cihet-i hissiyye ve 'unsuriyyeye 'â'id olan mevâdd u âsârî tetebbu' ve tedkîk ile meşgûldür. Tabîblerden cesedin vech-i terkîbini, 'ilel ü emrâzın 'ilâc ve edviyyenin te'sîrve tertîbini sormalı, hakikat-i rûhu 'ilm-i rûha muttalî' olan 'âriflerden istiknâh etmelidir. 'İlm-i tıb ahvâl-i bedeniyyeye nazaran sıhhat-i vücûda hizmet ettiği gibi 'ilm-i rûh dahi kâr-gâh-ı bedende mutasarrıf ve müstetir olan kuvve-i muharrike-i ma'nevîyyenin künh ü keyfiyyetini bi't-taharrî selâmet-i vicdâna hizmet eyler. Nasıl ki tabîbler bi-hasebi's-sevk mekteplerde 'ilm-i tıbbî tahsîl-i vukûf edip hâlât-ı cismâniyyeden bahsederlerse ma'nevîyyât ile tevaggul eden 'ârifler dahi gönüllerinde bi-hasebi'z-zevk 'ilm-i rûha muttalî' olup kemâlât-ı rûhâniyyeden bahsederler.

Cismâniyyet nokta-i nazariyyesinden bakıp da rûhâniyyâtı muhâkeme edenlerin çıkaracakları ahkâm yanlıştır. Zirâ hükm-i revîş muhâkemeye tâbî' olduğundan muhâkemenin fesâdı hükmün fesâdını muktezîdir. Cühelânın galatâtı ters bellemeden ve 'ulemânın hatî'âtı ekseriyâ yanlış istidlâl etmeden neş'et eder. Rûhâniyyâtın cismâniyyâta irtibâtı der-kâr olduğundan tabî'atı bilenler o fûnündaki ma'lûmât-ı müktesebelerine istinâden "rûhâniyyâta dahi 'âlimiz" gibi zihinlerince bir gurûr ve vukûf hâsıl olmağla mu'ârazaya kalkışırılar ise de münâzaraca men' ve mu'ârıza mu'âraza cinsinden olmak şarttır. Bu husûstaki mu'ârazaları muvâfık-ı âdâb değildir.

Vâkı'â mu'âraza tezâyüd-i 'ulûma tâziyâne-i terakkî olduğundan muhâverât-ı 'ilmiyyeye diycek yoktur. Ancak her 'ilmin kendine mahsûs bir mevzû'u ve mahmûlü olmak hasebiyle münâzara 'ulûmun mevzû'u ve mahmûlü dâ'iresinde deverân etmek lâzım gelir. Çünkü mebhâhis ve mesâ'ili hadd-i asliyyesinden çıkarmak 'ulûm ve fûnûnu teşvîş etmektir. 'Ale'l-husûs kavâ'id-i fenniyye kâbil-i 'itirâz değildir. Meselâ "اكل" fâ'il, merfû'; "وكل" mef'ûl, mansûb kâ'idisi 'ilm-i nahvin usûl-i esâsiyyesindedir. Bu 'ilme vâkıf olmayanlarca "اكل" fâ'il, mansûb; "وكل" fâ'il, merfû' denilmesinde bir be'is yok ise de böyle denilmek lâzım gelse 'ilm-i nahvi mahvetmek iktizâ eder.

El-hâsıl riyâziyyât ve tabî'at gibi 'ulûm-ı mâddiyye mahsûsâtı ve efkâr-ı ma'nevîyye mâverâ-yı mahsûsâtı tedkîk ve tefahhus edegeldiğinden 'ukalâ ve 'urefâ iki kısma münkasım olup biri mâddiyyûn ve diğeri ma'nevîyyûndur. 'Ukalâ-yı mâd-

diyyûn tabî'at-ı kevni ve 'urefâ-yı ma'neviyyûn hakikat-i mükevveni araştırdıklarına binâ'en 'ukalâ-yı mâddiyyûna "tabî'iyûn", 'urefâ-yı ma'neviyyûna "ilâhiyyûn" nâmı verilmiştir. Bu ta'rîf ve takrîre göre 'ulûm-ı mâddiyyenin mevzû'u cismâniyyât ve efkâr-ı ma'neviyyenin mahmûlü rûhâniyyât olup aslen yek-dîgerinden ayrılmış olduğu gibi vaz'an dahi her ikisinin usûl ü kavâ'idi başkalaştıktan başka 'ulûm-ı mâddiyye ezhânda ne kadar kuvvetleşirse efkâr-ı ma'neviyye o kadar zayıflaşır. 'Ukalâ-yı mâddiyyûn havâss-i cismâniyyeye bi't-teba'iyye hâricdeki ecsâm u eşyâyı âlât u edevât vâsitasiyle tatbîk ü teşrîh ve tahkîk ü tahlîle savaşı, menâfi-i dünyeviyyeyi tahsîl ile uğraşır. 'Urefâ-yı ma'neviyyûn havâss-i rûhâniyyeye bi'l-mürâca'a hasâfet-i kalbiyye ve şehâdet-i vicdâniyyenin delâletiyle dekâ'ik-i ma'neviyyeye kesb-i ittilâ' eder, vahdet-i ilâhiyye ve hakikat-i insâniyyeden âgâh olur, tasfiyye-i derûn ve tehzîb-i ahlâk yoluna gider. İnsân lafzının medlûlü olan ma'nâ-yı aslîye vusûle çalışır, âhîret ve 'âkıbeti düşünür, intibâh ve ihtiyât üzere bulunur. 'Ukalâ-yı mâddiyyûn ise zevâhir-i tabî'atla meşgûl olup fikr ü nazarları mer'iyât ve mahsûsâta münhasır olduğundan dekâyık-ı ma'neviyyeye tahsîl-i vukûf edemezler. Âsâr u ekvâna bakıp vücûd-ı sâni'î ikrâra mecbûr olarak zihinlerince bir îmân-ı zarûrî hâsıl ederlerse de îmânın bu derecesi pek sâde ve sathîdir. Merâtib-i 'irfânı ikmâle 'adem-i kifâyetiyle berâber temâyülât-ı vicdâniyyeyi dahi tenvîre medâr olamayacağından onlarda ne tevhîd-i hakîkî, ne havf-ı ilâhî takarrur edebilir. Ma'a-hâzâ bu gürûhun ekserîsi havâdis-i hâriciyyeye dalarak Müsebbibü'l-esbâb'dan gâfil olur ve ba'zısı te'sîrâtı büsbütün tabî'ata 'azv u isnâd ederek el-'iyâzu billâhi te'âlâ Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd'u inkâra kalkışır.

Hakku'l-insâf az çok efkâr-ı ma'neviyyeye mâlik olmayan mâddiyyûn bi't-tab'nefs ü hevâya, âlâyiş-i dünyâyaya mağlûb ve meclûb olup kafaları hırs u hevesle dolmuş, mehâfet-i ilâhiyye ve meziyyet-i insâniyyeden insilâb ü insilâh etmiş olanlar mecnûnlardır; zencîr-i medeniyyetten başka onları zapt edecek bir kuvve-i mücbire yoktur. Ravâbıt-ı ictimâ'iyye palamarlarıyla bağlanmamış olsa idiler her fenâliği irtikâb ederlerdi. Demek isterim ki 'ulûm-ı mâddiyye havâyic-i medeniyyeyi teshîr ve teksîr etmekle tabî'at-ı beşeriyyedeki heyecân ve tuğyânı artırır, efkâr-ı ma'neviyyeyi teskîn ettirir, tarîk-i 'adl u i'tidâli gösterir. 'Ulûm-ı mâddiyyeye kalsa nev'-i insân kendisinin müsta'id olduğu bir derece-i kemâle vusûl için vücûda geldiğini bilemeyip güyâ ki i'mâr-ı memleket için yaratılmış bir ırgat mesâbesinde kalır idi.

[5] LEM'Â

Ahvâl-i beşeriyeye bakılsa insân hayât ve memât arasında bâziçe-i inkılâb olup ihtiyâcât-ı cismâniyye mütâla'ât-ı dünyeviyyeyi, iştiyâkât-ı rûhâniyye mülâhazât-ı uhreviyyeyi icâb etmekle 'akıl; me'âş ve me'âd husûslarında muztarr ve muzdarib kalmıştır. Efrâdın birtakımı cihet-i me'âşa ve birtakımı cânib-i me'âda temâyül edelmiş ise de hakikat-i insâniyyeye nazaran tarafını kollamak ya'nî rûhânî ve cismânî vazîfelerimizi bi'l-ifâ sa'âdet-i dâreyini istihşâle çalışmak vâcibât-ı esâsiyyedir.

Dirâyet-i sahiha hâl u istikbâli bi't-tefekkür bir hüsn-i hareket ittihâzından 'ibâret olmağa şerî'ü'z-zevâl olan hâl-i hayâta güvenip de istikbâli düşünmeyenler dirâyetsiz sayılır. Bu gürûh kendilerini imhâ eden seyl-i fenâyı selâmet-i bekâya tercîh ile sûd u ziyânını şaşırılmış, irâdât-ı ilâhiyyeye karşı durmuş olan gâfillerdir. Onların muhâkemâtından kat'-ı nazarla hikmet ma'îşet-i dünyeviyyeyi, şerî'at menzilet-i uhreviyyeyi teshîl ve tahşile hizmet ettiğinden insânın 'akliyyât ve nakliyyâta ihtiyâcı mukarrerdir. Hikmet ile hakâ'ik-i îcâdi, şerî'at ile mevcûdu anlayacağız. Bu iki feyz u fazileti iktisâb için edebiyâyata intisâb edeceğiz, lisân ve beyân fenlerini öğreneceğiz. Onları öğrendikten sonra 'ulûm-ı şer'iyye ve hikemiyyede cevelân eyleyeceğiz. Dünyâ ve 'ukbâ ne olduğunu araştırıp sa'âdet-i dâreyne muvassal bir sırât-ı müstakîm bulacağız. O yolda ikmâl-i ma'lûmât ile insân-ı kâmil olacağız. Efkâr-ı sahiha-i İslâmiyye hâhiş-gerân-ı 'ilm ü 'irfânı bu tarîk-i tahkik u terakkîye teşvik eder.

Fikhiyyâttan başka ma'lûmâta mâlik olmayan gılzâ-yı mukallidîn دیننا مبنیٰ¹⁷⁹ علی القول لا علی العقول diyenlerin eser-i muta'assibânesine ittibâ'en bi'l-cümle 'ulûm-ı 'akliyyeyi şer' u diyânete mugâyir 'addederek zu'mlarınca emr-i dîndeki sebât u salâbetlerini i'lân ile kendilerini aslah-ı 'ibâd göstermek için erbâb-ı hikmete karşı izhâr-ı cehl ü 'inâd edip nâmûs-ı şer' u diyâneti berbâd ettikleri gibi felâsifeden geçinmek isteyen süfehâ-yı müte'akkulîn dahi dekâyık-ı şer' u diyânete aslâ vukûf ve ma'lûmâtı olmadığı hâlde mücerred hikemiyyâttan birkaç mes'ele bellemek ile bir hakîm-i zû-fünûn kesilerek 'ulûm-ı dîniyyeyi istihfâfa mütecâsir olup feylesofluğun kadr u şânını ihlâl ederler.

Fırsat-ı güftâr yâ Rab düşmesin bed-gûlara

Vâkı'â edyânın mebnîyyun-'aleyhi nukûldür; ammâ nukûl, zevi'l-'ukûl içindir. Mecnûnların gayr-ı mükellef olmasına nazaran dîn, 'ukalâyâ mahsûs bir kânûn-ı

179 Bizim dinimiz nakil üzerine mebnîdir, akıl üzerine değil.

ilâhîdir. Hayr u şer, hak ve bâtil bu kânûn ile temyîz ve tatbîk olunup rızâ-yı Bârî'ye tevfi-k-i hareket edilecektir. Temyîz ve tatbîk hasâ'is-i 'akliyyeden bulunmağla 'akıl medâr-ı teklîf olmuştur. Her hâlde mükellefün-bihin ma'kûl olması lâzım geleceğinden menkûlât-ı gayr-ı ma'kûle hükümsüzdür. İ'tikâdımcı vaktiyle İsrâ'iliyyât'tan me'hûz ve menkûl olan birtakım hurâfât kitâblara karıştırılmamış olsa idi esâsen âsâr-ı İslâmiyye'de gayr-ı ma'kûl bir şey görülemezdi. Her nasılsa ba'zı müverrihler, müfessirler teksîr-i sevâd için onları yazmış çizmiş, nâkısalar sahîh bellemiş, intişâr-ı türrehâta sebep verilmiştir.

Ta'assubla hikmetin, dalâletle şerî'atın imtizâc ve ictimâ'ı kâbil olmadığından muta'assıblar kendilerince bir Müslümânlık gayretine düşüp mesâ'il-i hikemiyyeyi, meselâ arzın küreviyyeti hakkında hukemânın re'y u beyânlarını "hilâf-ı şer'dir" diyerek cerh ü ibtâlâ girişir; münbasit veyâ haymî olduğunu iddî'â ve isbâta kalkışır. Mâ'il-i şekâvet olan müte'akkıllar dahi feylesofluk yüzünden kopuşup bir bahis açar, gûyâ küre-i arzı öküzün boynuzu üstünde, öküz dahi balık üzere durmuş gibi şerî'ate bühtân ile hezeyânlar saçar. İnsâf olunsa kabâhat muta'assıblardadır; çünkü tesâhubları yolsuz olduğundan şer'-i şerîfe sû-i zân kazandırır. Fennen sâbit olan mesâ'ilin hilâfını iddî'â edenlere erbâb-ı fen ta'accüb eder. O güne şerî'ate aslâ i'tikâd etmedikten başka ma'kûl olduğuna hükmederek felsefeye vüsûk u i'timâdı artar.

Bu noktaya mebnî İmâm Gazzâlî (kuddise sırruhû) *el-Munkız min'e'd-Dalâl* nâm kitâbında felâsifeye mensûb olan 'ulûmu 'ale'l-ıtlâk mezmûm 'addeden mütedeyyinleri ta'yîb ve takbîh edip 'ilm-i hey'et 'âleme dâ'ir bâhis-i 'akliyyenin umûr-ı dîniyyeye kat'an ne nefyen, ne isbâten cihet-i ta'alluku olmadığını göstermiş, tabî'iyât ve ilâhiyyatta muhtâc-ı bahs u münâzara olan mesâ'ili tefrîk eylemiş ve hüsn-i sûretle tafsîl ve tahkîk buyurmuşlardır ki her ehl-i zekâvete mutâla'ası vâcibdir.

Dâ'ire-i ma'lûmât-ı beşeriyye mahdûd olduğundan her fennin 'âlimi mazbût ve ma'lûmu olan fenni i'zâm ve istiksâr eyler. Onun hâricindeki ebhâs ve efkârı bayağı dinlemek istemez, bi'l-farz dinleyecek olsa bile müstahzarât-ı zihniyyesine mütekarîb olan me'ânîye temâyül eder, onları tatbîk ile bir hüküm çıkarmak ister. Vâkı'â ba'zı 'ulûmun diğêr 'ulûma ta'alluk ve irtibâtı der-kâr olduğundan bu misillu 'ilimler arasında bir dereceye kadar münâsebet ve mutâbakat görülebilirse de esâsen 'ulûm ve fûnûn mebâdî vü gâyâtı ve mevzûât u ustulâhâtı i'tibariyleyek-diğêrinden temeyyüz eylemiştir. Ez-cümle hesâbın hendeseye, hendesenin hesâba ta'alluk ve irtibâtı müsellemlerle berâber her ikisi başka başka birer fenn-i müstakildir, ayrı ayrı ta'allûm ve tahsile mütevakkıftır. Ek-

ser-i 'ulemâ-yı nâkısın bilir bilmez 'ulûm ve fûnûnu karıştıır, mütefazzılâne her bahse karışır. Ba'zıları da ne tahsîl etmişler ise ona kanâ'at edip kemâlât-ı sâ'ireyi istihkâr-ı tezyîfâta kalkışır.

Zu'm u zunûndan sarf-ı nazarla ma'lûmât-ı sahîha-i insâniyye edebiyât ve şer'iyât ve hikemiyyâttan 'ibârettir. Eğerçi onların hâvî oldukları 'ulûm ve fûnûnu tamâmıyla okumak, her birisinin gavr u gâyetine vâsıl olmak muhâlâttan ya'nî 'ömür ve isti'dâdın yetişemeyeceği pek 'azîm ve 'âlî derecâttan olup husûlü müte'azzir ise de 'alâ kadri'l-îmkân bunları tahsîl ve ikmâl ile fezâ'ılce kalemen edîb, kalben müteşerri', 'aklen hakîm olan zevâta insân-ı kâmil denilir.

[6] LEM'Â

Nev'-i insân zî-nutk u şu'ûr olmak hasebiyle elfâz ve me'ânide tasarruf edegeldiğinden edebiyât tahaddüs etmiş, nazm u nesre inkisâm eylemiştir. Nazm u nesr elsinenin evzâ'-ı tabî'yyesinden mütevellid olmağla 'ale'l-ıtlâk hayvân-ı nâtık denilen insâna mahsûstur. Meselâ Arnavud, Çerkes gibi ba'zı akvâmın yazısı olmadığından bi'z-zarûre kaleme nesrde tasarruftan mahrûm iseler de mahsûl-i tabî'at olan ni'met-i nazmdan mahrûm değillerdir. Peka'lâ kendilerince ma'rûf u mukarrer ve yek-dîgerinden bi't-telakkî hâfızalarında mersûm ve musavver bulunan kavâ'id-i vezn üzere yapılmış bir nev' manzûmât aralarında münteşirdir. Ezberden okunur, onun istimâ'ıyla cûş u hurûşa gelip raks ederler. Ekser-i tavâ'if-i ümemin manzûmâtı yâ mûris-i hüzn ü keder bir fâci'a veyâ mûcib-i sürûr u tarab bir vak'ayı tasavvur ile hissiyyât-ı kalbiyyeyi tahrîk edecek hâlât u hayâlâtı veyâhûd mu'âşakaya dâ'ir şevk-engîz birtakım mezâmîn ü makâlâtı ve sâ'ir gûne 'ibret-âmîz vukû'ât u hikâyâtı müzekkirve muhtevî olup târîhleri, hikmetleri, 'aklı, eğlenceleri ona münhasırdır. Bu misillü manzûmât bizim i'tilâfât-ı edebiyemize tatbîk edilince terkîbât-ı mensûre tarzında kalır.

Ber-muktezâ-yı hilkat şîve-i zebân, lehçe-i beyân, cilve-i iz'ân muhtelif olmağla ümmetlerin tasarrufât-ı bedî'aca edâları yek-dîgerine benzemez ise de her birisinin edebiyât-ı mahsûsaları vardır. Fezâ'il-i temeddün, mîzâb-ı feyz ü kemâl olan kalemde teraşsuh edegeldiğinden şu mecrâ-yı terakkîye koyularak 'ulûm ve fûnûnu tahsîl ile tenvîr-i efkâra çalışan milel ü akvâmın karîhaları, selîkaları sâ'irlerine nisbetle mükemmel ve muntazam olmak lâzım geleceğinden onların edebiyâtı bi't-tab' daha parlak ve şakrak olur.

Her cinsten okur yazarların içinde lisânın vüs'at ü kâbiliyyetine göre fesâhat ve belâgat üzere nazmen ve nesren tertîb-i kelâmda mahâreti olanlar "edîb" sayılır. Kelâmın cevdet ü ciyâdeti mütekellimin zarâfet-i tab', letâfet-i ahlâk, metânet-i efkâr gibi meziyyât ile 'ulûm ve fûnûnca tetebbu'âtı nisbetinde ta'ayyün edeceğinden dünyânın her tarafında merâtib-i üdebâ mütefâvittir.

Evâ'ilde kavm-i 'Arab her nev' 'ulûm ve fûnûndan mahrûm olduğu gibi evzân u kavâfi dahi aralarında mestûr ve müretteb olmayıp şâ'irleri lisânca hulkî ve tabî'î tahassusu ve teşekkül eden belâgat-i fitriyyeye tâbi' bir zevk-i edebîden 'ibâret olarak fazîlet-i fikriyyeleri ona müntehî ve zâten lûgat-i 'Arabîyye'de şî'ir, 'ilim ma'nâsına mütezammın bulunmuş olduğundan zamân-ı câhiliyyette 'Arabların 'ilimleri eş'âr, 'âlimleri şâ'irler idi.

Âfitâb-ı İslâmiyye'nin tulû'uyla kavm-i 'Arab'ın gözü açılıp te'âtî-i 'ulûm u fûnûna başlanıldığı sırada mi'e-i sâniye ricâlinden Halîl ibn Ahmed el-Basrî nâm zât-ı şerîf eş'âr-ı 'Arab'ı bi't-tetebbu' müceddeden istihrâc eylediği 'ilm-i 'arûz üzerine bir kitâb-ı cedîd te'lîf ve tasnîf eyledi. Mü'ellif-i müşârün-ileyh bi'l-cümle manzûmât-ı 'Arabiyye'yi yegân yegân tedkîk ile on beş vezne hasr u telfik etmiş ve her vezni bir bahre nisbet edip her bir bahri dahi bir nâm ile ta'yîn ve tavsîf eyledikten sonra on beş vezin için otuz dört 'arûz ve altmış üç darb vaz' eylemiş, zihâfâtın'ilel ü esbâbını dahi ayrıca teşrîh ile yirmi üç 'illet göstermiştir. İşte beyne'l-İslâm şî'irin üssü'l-esâsı olan 'ilm-i 'arûz bu vechile vücûda getirilip enzâr-ı 'âleme 'arz olundukta her taraftan fuzalâ ve ezkiyâ ebhâr-ı eş'âra dalarak lâ-yu'ad velâ-yuh-sâ denilecek derecede sanâyi'-i bed'iyyeye dâ'ir cevâhir-i girân-bahâ sâhil-i îcâda çıkarılmış ise de bahr-i mütedârikten başka bir vezin 'ilâve edilememiştir. Fakat 'ulûm-ı 'Arabiyye pek ziyâde tevessü' edip lûgat, iştikâk, sarf, nahiv, me'ânî, beyân, bedi' 'ilimleri zuhûra gelmiş, 'arûz ve kâfiye fenlerinden başka kelâm-ı mevzûna mahsûs olarak bir de fenn-i 'arûz-ı şî'ir tedvîn olduğu gibi kelâm-ı mensûra mahsûs olarak fenn-i inşâ te'sîs edilmiş ve bu ikiye ya'nî şî'ir ve inşâyı şâmil olmak üzere "muhâdarât" tesmiye kılınan bir fenn-i mu'teber dahi mevki'-i intişâra konulmuş, mecmû'una birden "ulûm-ı edebiyye" itlâk olunmuştur. Beyne't-tullâb meşhûr olan iki fen bunlardır ki onların üzerine hesâbsız kitâblar te'lîf kılınmış, âsâr-ı üdebâ-yı İslâm ile kütübhâne-i 'âlem mâl-â-mâl olmuştur.

İstilâh-ı mantıkînde şî'ir muhayyelâttan mü'ellif bir kıyâs olup fâ'ide-i müte-rettibesi terğib ve tenfir ile infi'âlât-ı cismâniyyeyi husûle getirmektir, vezin ve kâfiye şart değildir. Vâkı'â şî'irin mâhiyyet-i mutlakası tahayyülâttan 'ibâret olmağla bu ma'nâ maksad-ı asliye muvâfık gibi görünürse de akyise-i mantıkiye başka, edille-i bed'iyye başkadır. 'Ulûm-ı edebiyye nazmı nesrdan tefrîk ü temyîz için vezin ve kâfiye kaydıyla takayyüd eylemiş, lisânların evzâ'-ı tabi'iyyesi de bunu îcâb ederek manzûmât vücûda getirilmiş olduğundan terkîbât-ı mensûre-i mütehayyileye şî'ir itlâk edilmek tarafına gidilse edebiyâtın bir kısım-ı küllîsini ihlâl ile husûsiyyet-i şî'riyyeyi pây-mâl etmek lâzım gelir.

Ta'rîfât-ı kudemâya göre mevzûn ve mukaffâ olan kelâma şî'ir denilirdi. Müte'ahhirîn-i üdebâ hilye-i hayâlden 'ârî bulunan manzûmât meziyyet-i şî'riyyeyi iktisâb edemeyeceğinden ta'rîf-i mezkûra bir de muhayyel sözünü 'ilâve ettiler. Ekser-i 'ulemâ dahi Kur'ân-ı Kerîm'de mevzûn ve mukaffâ ba'zı âyât-ı celîle vârid olduğundan def'-i iltibâs için على سبيل القصد والقييد 'ibâresini terdif ve tezyîl eylediler. Bu da ef'âl-i beşer mu'allellun bi'l-garaz olup bir kasd u kayd ile müdennes

ü mukayyed ve nusûs-ı ilâhiyye o misillü şevâ'ib ve nekâyisten berî, mukaddes ve mutlak idüğüne nazaran ihtirâza mübtenîdir.

El-hâsıl şî'ir bi-tarîki'l-kasd ve'l-kayd mevzûn ve mukaffâ ve muhayyel kelâm-dan 'ibâret olarak nazmın fevkinde 'addedilmiş, nâzım ve şâ'ir mertebeye yek-dî-gerinden ayrılıp vezin ve kâfiye derecesinde kalan mübtedîlere nâzım ve edebiyât-ta mütâla'a-i 'amîka ile hüsn-i selîkayamâlik olan müntehîlere şâ'ir nâm ve 'unvânı verilmiştir.

İnşâ ta'bîr olunan sınıâ't-ı tahrîriyye nesriyyâtta tasarrufât-ı kalemiyyeden ileri gelmiş, 'ale'l-'âde yazı yazanlarla tesvîd ve tebyîze kâdir olan muharrirlere kâtib; iktizâ-yı hâl u makâma, maslahat u merâma göre zarîf ü latîf, nâzik ü nefîs, ma'kul u ma'nîdâr bir edâ-yı selîs ile fesâhat ve belâgat üzere îcâd-ı kelâma muktedir bulunan muhterî'lere münşî denilmiştir.

Şî'ir ve inşâ elfâz u me'ânîden müteşekkîl olarak esâsen müttehid ise de usûl ü kavâ'idin tebâyünü vaz'an mugâyirâtı iktizâ etmiş, her ikisi birer fenn-i mahsûs olup iyice kesb ü tahsîle ihtiyâcmeseylemiştir. Şî'ir -kitâbette ba'de'l-mümârese başkaca ta'ayyün eder bir melekededen 'ibâret olmasına nazaran- kâtib ve şâ'ir bey-ninde neseb-i erba'a-i mantıkîyyeden 'umûm ve husûs mutlak bulunur. Her şâ'ir kâtibdir, her kâtib şâ'ir değildir denilebilir.

Hazret-i kalem umûr u mu'âmelâtın rûkn ü rûhu olmak hasebiyle kitâbet yü-zünden ma'îšetçe meksebler, meslekler açılmış, ekser-i halk o yollara dökülmüş, vâdî-i eş'âr tek ü tenhâ kalmıştır. Nâdiren ba'zı efâzil ve ezkiyâ şî'ire meyledegelmiş ise de teşehhür edenleri pek azdır. Nazar olunmaz mı ki Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâ-niyye'nin ibtidâ-yı zuhûrundan bu âna kadar beş altı yüz sene zarfında milyonlarla gelip geçmiş olan halk arasından sözleriyle iştihâr eyleyen zevi'l-iktidâr şâ'irlerimiz âsâr-ı mevcûdelerince ta'dâd edilmek lâzım gelse yüz kişiye bâliğ olamaz. Bu azlığı da felek çok görmüş, târihlere bakılınca hemân her biri türlü türlü felâketlere uğ-ratılarak telef olup gitmiştir.

İşlerin kitâbete ihtiyâcı nisbetinde fevka'l-'âde münşîler dahi yetiştirilememiş, bayağı her 'asırdaki birkaç kişi ta'ayyün edebilmiştir. Ortada görülegelen çokluk berây-ı ta'ayyüş birtakım 'aceze-i küttâbın izdihâmından 'ibârettir. Bu da edebiyâtımızdaki su'ûbetten ileri gelir. Çünkü lisân-ı 'Osmânî Türkî ve Fârisî ve 'Arabî'den müteşekkîl olmağla gereği gibi mahâret ve mümârese pek çok tevaggul ile tefennün ve tebahhura muhtâcdır. Ta'lîm ve ta'allûmün teshîli vâcibât-ı umûrdan ise de bir devletin lisân-ı resmîsini tashîh ve tenkîh etmek; usûl ü kâ'ide vaz' eyle-

mek, o kavâ'idi 'umûma kabûl ettirip emr-i tadrîsin ne yolda olmak lâzım geleceğine karâr vermek ve devletçe te'sîs edilecek bir encümen-i dânişin re'y ü tedbîrine vâbestedir. Efrâdın kudret-i münferidesi buna kifâyet edemez, etse bile düstûru'l-'amel olamaz. Me'mûl ederiz ki ileride bir 'asr-ı fazîlette buraları düşünülür, idâre-i ma'ârif fuzalâya tefvîz edilir, çâresine bakılır. Türkçe'nin hâl-i hâzırı eğerçi mazbût ve muttarid kavâ'ide müstenid değil ise de esâsen gâyetle matbû'dur, sehl ü sâdedir, cem' u tesniyesi müsâvidir. Te'nîs ü tezkîrden, mü'ennesât-ı semâ'iy-ye müşkilâtından sıfat ve mevsûf beyninde mutâbakat tekellüfâtından âzâdedir. Edâtça Fârisî Türkçe'ye şebîh olup 'Arabî'ye nisbetle tahsîli kolay bulunduğu ve zâten bülegâ-yı A'câm oralarda İslâmiyyet'in zuhûr u intişârından sonra fezâ'il-i 'Arabiyye'den iktibâs ile eş'âra başka bir zîb ü fer vererek tabî'atları hayrân edecek derecelerde hüsn-i beyân şîvelerini göstermiş olduğuna binâ'en şu'arâ-yı 'Osmâniyân o insicâm ve intizâma temâyül etmiş, vâdî-i eş'ârda 'urefâ-yı Îrân'ın isrine uyup gitmiştir.

Fi'l-hakîka mizâc-ı Îrâniyân tefahhura iğrâk ve mübâlağaya mâ'il olduğundan onların bu hâlleri bizimkilere sirâyet ederek saded-i sühanda hayli iğrâkçılar, mübâlağacılar türedi. Nitekim *Nef'i* bu yolda bir heybet-i 'azîme ile ifâ-yı nâm u şân eden e'âzımdandır. Ez-cümle şu beytindeki mehâbet

Zîr-i ankâ-yı şükûhunda felek bir beyzâ
Kef-i mîzân-ı vakârında zemîn bir miskâl¹⁸⁰

yerlere göklere dehşet verir. Kasâ'idi ser-â-pâ işte böyle hârika-i sühan ıtlâkına şâyân u sezâ ebyât ile meşhûndur. Medh u hicâda onun 'ulüvv-ı ka'bına yetişilememiştir.

Eğerçi medâyihte pek de ma'nâ-yı hakîkî aranmaz, cezâlet-i elfâz, kuvvet-i hayâl aranılırsa da gulüvv derecesine vardırılmış olan mübâlagât hoş görülemez. Ma'â-mâ-fih tâ'ir-i fikr ü hayâle hudûd ta'yîn edilemez. Şâ'irlerin cümlesi de mübâlagacı değildir. İğrâk-ı mübâlağa kasâ'ide mahsûs olup Nef'i ve onun pey-revleri bu tarzı ihtiyâr eylemiştir. Gazeliyyâta Nazîm'in;

Bin pâre olsa zerre değil ol dehân kadar
Yanında cüz'-i lâ-yetecezzâ cihân kadar

şu matla'ı gibi şeylere az tesâdüf edilir. Bu da gülünecek zarâ'if-i sühandan sayılır.

180 Nef'i, *Divân*, hazırlayan Metin Akkuş, Ankara: Akçağ Yayınları, 1993, s. 165. Aynı beyit *Nâilî Divânı*, 12. Kaside'de yer almaktadır.

Âzerî, Edîbî, Şeyhî, Yahyâ, Fuzûlî, Bâkî, Riyâzî, 'Arâyî, Nâ'îlî, Nâbî, Sâmî, Nedîm, Sâbit, Râgıb tavr-ı âher üzeredir. Bu ekâbir-i üdebânın kimisi sanâyî'-i bed'îyyeyi iltizâm etmiş, kimisi zühd ve 'aşk vâdilerine ve kimisi hikmet ve tasavvuf yollarına gitmiştir. Dîvânları mütâla'a edilince cihân-değer nefâ'is-i me'ânî görülür; ahvâlce, efkârca fevâ'id-i celîle kesb olunur.

Şî'ir esâsen müfred, rubâ'î, kıt'a, gazel, kasîde, mesnevî, tahmîs, müseddes, mutarraf, mutavvel, lugaz, mu'amma, şathiyât, şarkiyât kısımlarına münkasım olup hikmet, mantık, ahlâk, durûb-ı emsâl, tasavvuf, târîh, terennüm, mûsikî cihetlerine hizmet eder. Hıfz u zabtı âsân olduğundan pek çok me'ânî ezberlenir, hâfızaya vüs'at getirir; teşhîz-i ezhâna, terşîk-i lisâna bâ'is olur. 'İnde'l-'ukalâ şî'irin ehemmiyeti müsellemler ise de bundan maksad şâ'irlerin meziyyet ve fazîletidir. Hakikat-i hâlde şî'ir şuarânın 'ilm ü kemâline, 'akl u 'irfânına, zarâfet ü iz'ânına tâbî' bir sînâ'at-i nutkiyyedir.

Evet Dervîş Yûnus'un da güftârı var, Mevlânâ'nın da eş'ârı vardır. Âşık 'Ömer de şâ'irdir, İbn Sînâ da şâ'irdir. Leylâ Hanım'ın da dîvânı matbû', Fuzûlî'nin dîvânı da matbû'dur. Bunda hâsıl edilecek hükm ü zehâb ¹⁸¹ خذ ما صفا ودع ما كدر'dir. Her şâ'ir 'ilm ü kemâli, 'akl u 'irfânı, zarâfet ü iz'ânı kadar şî'ir söyler; karîhanın cevdet ü ciyâdeti mahfûzâtın cevdet ü ciyâdetiyle mütenâsibdir. Bunca 'ulemâ ve 'urefâ ve 'ukalâ ve üdebâ ve zurafâ fenn-i şî'ir üzere kitâblar yazmış, efzâl-ı eslâf ahlâfa nice nice yâdigârlar bırakmıştır. Onların mütâla'ası karîhayı, selîkayı tenvîr ve tevsî' eder, fikr ü hayâle metânet ve kuvve-i nâtıkaya talâkat ve belâgat îrâs ettirir. Bahs u cedelde, îrâd-ı meselde, îcâd-ı kelâmı, ilzâm-ı husamâda su'ûbet çekilmez. Maksad ve merâma mebhâs ve makâma göre söz bulunur. Hayr u şer, hak ve bâtil tefrîk ve temyîz olunur; 'adâlete, hakkâniyyete hizmet edilir, müdde'ilere gâlibiyetle kadr u haysiyet kazanılır.

Şâ'irlerin ba'zı medâyihi görülegeldiğinden müdâhene fazîhasıyla ithâm olunurlar. Hâlbuki şu fazîha ekâbirin mürevvic-i efkârı olan münşilerde bulunabilir. Şî'ir ma'kulât ve ma'nevîyyâtta ma'dûd bir emr-i hayâlidir. Umûr-ı mâddiyye vü siyâsiyye ve mesâlih-i düveliyyeye kat'an ta'alluk eder ciheti yoktur. Bir şâ'ir yâ hırs u tama' veyâ sâ'ika-i ihtiyâcile küberâdan birini medh etmiş ve buna müdâhinlik nâmı verilmiş olsa bile o makûle eşhâsa dâ'ir medâyihi'nin mülk ü milletçe bir sù-i te'sîri görülemez, o da ahyânen vukû' bulur. Ekser şâ'irler heccâv-ı zebân-dırâz olur.

181 Hoşuna gideni al, hoşuna gitmeyeni bırak!

Münşiler ise her gün ve her sâ'at ve belki her sâniyede mâ-fevkleri bulunan e'âzımın musîb ve gayr-i musîb birtakım irâdât u icrâ'âtını suver-i 'âdile ve hasenede gösterecek evsâf-ı zâtiyyelerini takdîs ve tevkîre medâr olabilecek 'ibârât düşünür. Bunları kaleme aldıkça sanki muhikkâne bir şey yazmış gibi ta'bîrât-ı müteşeddikânesiyle koskoslanır, mâdûnu olan müdâhinler tarafından alkışlanır. Kimisinin kaleminden nûr yağar, kimsinin kan damlar, yek-dîgerini iltizâm ve istishâb ederek rızâ-cûyâne, senâ-gûyâne refât u güftâr ile erbâb-ı ikbâle çatarlar. Müdâhinlik zemînlerinden kopuşup tedvîr-i dolâb-ı temellukât ile temevvül ve tecemmül yolunu tutarlar. Küttâbın şu evzâ' u ahvâli terbiye-i 'umûmiyyelerinin sû-i te'essüsünden ileri gelmiş, ef'âl-i i'tiyâdiyye hükmüne girmiş olmağla bu dolâbın içinde deverân edenler mesleklerinin ne derece mezmûm ve müstehcen olduğunu hasbe'l-îtilâf anlayamazlar.

Beyit

خرده بیناند در عالم بسی
واقفند از کار و بار هر کسی¹⁸²

medlûlünce hâricden nazar eyleyen ashâb-ı dikkat nefsü'l-emre, hakikat-i hâle 'ârif ise de devletçe ittihâz edilen tedâbîr-i siyâsiyye rü'esâ-yı küttâbın mahsûl-i aklâmı bulunduğundan onlara müdâhindir demek, mevki'-i mu'âhezeye çekmek kâbil olamadığına binâ'en münşilerin zemâ'iminden bahse cesâret edilemiyor. O gürûhun kabâyihi görülmüyor, şâ'irlerin ba'zen feverân-ı tabî'atla öteye beriye söylemiş oldukları medâyih gözlere çarpıyor.

182 "Herkesin işinden gücünden haberdâr olan hurdebînler, âlemde çoktur." Şeyh Behâyî, *Nân ü Helva*, [y.y.] 1268, s. 18.

[7] LEM'Â

Tahsîl-i elsineden 'umûmî ve husûsî iki maksad vardır. Maksad-ı 'umûmî, bir veyâ birkaç lisân öğrenip ifâde-i merâma kâdir olmak, sathîce görüşüp konuşmaktan 'ibârettir. Maksad-ı husûsî, kesb-i ma'rifettir. Lisân öğrenilmedikçe 'ulûm ve fûnûna ittîlâ' gayr-ı kâbil olduğundan iktisâb-ı ma'ârif için tahsîl-i lisâna şîtab olunur.

Tarîk-i medeniyette terakkî edememiş olan akvâmın lisânları 'ulûm ve fûnûndan hâlî ve bi'l-'akis tarîk-i medeniyette terakkî eyleyenlerin isti'dâd ve kâbiliyetleri sa'y ü gayretleri kadar lisânları 'ulûm ve fûnûn ile mâlîdir, zebân-ı mâder-zâda diyecek yok ise de elsine-i hâliyyeyi hâricden tahsîle çalışmak papağan kuşuna pey-rev olmaktır. Hilye-i 'ulûm u fûnûn ile mütehallî bulunan elsineye gelince; mücerred 'ulûm-ı lisâniyyeye dalıp o derecede kalmak dahi bir nev' papağanlıktır. Kemâlât-ı sahîha-i beşeriyyenin gösterdiği fevâ'id ve fezâ'il-i asliyyeye nazaran 'ulûm-ı lisâniyye maksûd bi'z-zât değildir. 'Ulûm-ı maksûda İslâmiyyet'çe fûnûn-ı şer'iyye, 'umûma göre fûnûn-ı hikemiyyedir. İhtiyâcât-ı medeniyeden istiğnâ gayr-ı kâbil olmağla biz dahi bilâ-istisnâ fûnûn-ı hikemiyyeyi tahsîle mecbûruz. Fûnûn-ı şer'iyye esâsen me'âda ve fûnûn-ı hikemiyye cihet-i me'âşa hizmet ettiğine binâ'en sa'âdet-i dâreyn denilen ni'met-i 'uzmâya vusûl şu iki tarîk ile ya'nî muktezâ-yı şer' u hikmet üzere giderek Cenâb-ı Hak'tan taleb-i tevfiik ile müyesser olabileceği teslîm-kerde-i erbâb-ı 'ukûldür. Bu hakîkate bakılınca fûnûn-ı şer'iyye yalnız İslâm'a değil, tâlib-i necât u felâh olan her insâna elzemdir. Sad hayf ki devâ'î-i dünyeviyyenin galebesiyle fûnûn-ı şer'iyyenin kadr u meziyyetini anlayanlar azalmış, fûnûn-ı hikemiyyeyi arayıp tarayanlar çoğalmış ise de enzâr-ı ulû'l-eb-sârda şer'ât ve hikmet hümâ-yı insâniyyet ve medeniyetin iki cenâhu olup, ancak onların imdâd ve i'ânesiyle evc-i a'lâ-yı terakkîde pervâz edilebilir.

İnsânın terakkîyyât-ı mâddiyye ve ma'nevîyyeye müsellemler olan ihtiyâc ve isti'yâkı tev'emdir. Makâsîd-ı esâsiyyede şer'ât ve hikmet müttehiddir. Bu ittihâdı tefrîk ile birine i'tinâ etmek, meselâ şer'âti bırakıp hikmete i'tibâr eylemek rûhu cesedden ayırmak, bir kanatla uçmak sevdâlarına düşmek gibidir. Fûnûn-ı şer'iyye ve hikemiyye terakkîyyâtça makâsîd-ı esâsiyyeyi istihsâlâ medâr olduğundan maksûd bi'z-zât 'ulûm-ı 'âliyyedir. Fûnûn-ı edebiyye onları tahsîle âlet menzilesinde bulunduğundan 'ulûm-ı âletiyeden¹⁸³ 'adedilmiştir.

Vâkı'â şî'ir ve inşânın terbiye-i ezhâna, temşîyyet-i umûra mu'âvenet-i külliyyesi der-kâr olmağla lüzûm u ehemmiyyeti musaddak ise de fî nefsi'l-emr edebîyyât,

183 Metinde "âliyyeden" yazılmıştır.

lafziyyât ve kışriyyâtta 'ibârettir. Ulü'l-elbâb ifnâ-yı 'ömr edecek kadar o vâdilerde dolaşmaz, âlât ile pek çok uğraşmaz. Âlâtta maksûd bi'z-zât olan kemâlâtı iktisâba girişir; insâniyyete, milliyete, medeniyyete nâfi'âsâr-ı müfide ihtirâ'ıyla ibkâ-yı zikr-i cemîle çalır.

Vaktiyle 'Arabî 'umûm düvel-i İslâmiyye arasında lisân-ı 'umûm ittihâz olunup fevka'l-gâye i'zâz edildiğinden her tarafta ya'ni Mısır, Şâm, Bağdâd gibi yalnız bilâd-ı 'Arabiyye'de değil İrân'da, Türkistân'da, Buhârâ'da, Afgân'da, Hind'de, Endülüste zuhûra gelen 'ulemâ ve 'urefâ bu lisân üzere te'lîfâta koyulmuş; her nev' 'ulûm ve fûnûna dâ'ir hesâbsız kitâblar tasnîf edilmiş olduğu erbâb-ı mütâla'anın ma'lûmudur. Fakat kitâbları bulmak müte'assir olmağla berâber onlardan istih-râc-ı mezâyâ 'Arabiyyât'ta tebahhura mütevakkıf olup bu ise herkes için müyes-ser olamadığından erbâb-ı mütâla'a pek nâdirdir. Şu 'usret ve nedrete sonradan 'adem-i rağbet dahi munzamm olarak kemâlât-ı İslâmiyye lâyıkıyla intişâr u istihâr edememiş, tettebbu'-ı 'ulûmdan mütezevvik olan ba'zı râsihîn 'indinde ma'lûm bir sırr-ı mektûm hükmünde kalmıştır.

'Arabiyye'ye nisbetle Fransızca'yı tahsildeki suhûlet ve bi'l-husûs Fransızlar medeniyyet-i cedîdenin husûle getirdiği fûnûn-ı 'akliyyede pek ziyâde kesb-i mahâretle lisânlarına kazandırdıkları meziyyet kâbil-i inkâr olmadığından tevsî'i ma'lûmât için Fransızca'yı ta'lîme sa'y edenlerin himmetleri şâyân-ı tahsîn ise de meşhûdâtımıza göre onunla tevaggul eyleyenlerin ekseri her nedense çılgın bir hâle giriyor, İslâm'a sû-i nazarla bakan bir ecnebî gibi 'âdetâ husûmet gösteriyor. Lâ-yenkati' eslâfî istihfâf-âmîz mütefazzılâne lâf u güzâflarla tezyîfe cür'etleri işi-tiliyor; ammâ kendilerinin 'ulûm ve fûnûna müte'allik âsâr-ı müfideleri görülmüyor. Fazîlet ve ma'rifetleri var ise Fransızca konuşmak ve birtakım romanlar tercüme edip masal okumaktan 'ibâret kalıyor.

'Asrımızda Fransızca'yı tahsile gösterilen hâhişler zaten dûçâr-ı tedenniyyât olan 'ulûm-ı İslâmiyye'yi büsbütün inhitâta düşürdü. İhtiyâcât-ı medeniyyeyi istihâle medâr olabilecek ma'ârif-i cedîde dahi tamâmıyla te'essüs edemedi. Yalnız Avrupa devletlerindeki şa'şâ'a-i terakkî memleketlerimize biraz mün'akis olarak onun sû-i te'srâtıyla frenkliğe temâyülât çoğaldı, 'âdât-ı ecnebiyyeyi icâbât-ı milliyeye tercih edenler tekessür ve terakkîye başladı, küfr ve İslâm arasında mütereddid ve müteşettit birtakım efkâr-ı 'acîbe türedi, ahvâl-i 'âlem istikrâh edilecek kadar pek fenâ bir sûrete girdi.

[8]LEM‘A

Şer‘iyyât kütüb-i semâviyye ve kelimât-ı nebeviyyeden ahz ile vaz‘ olunan ‘ulûm-ı nakliyyedir. Bu ‘ulûm esâsen diyânete müstenid bulunduğundan enbiyâ-yı ‘izâma tâbi‘ olan her millet ve ümmet arasında az çok tedâvül edegelmiş ise de ekserî şerâyi‘-i sâlîfe sırf umûr-ı rûhâniyyeye müte‘allik ve bir kavmin ıslâh ve terbiyesine münhasır olarak tahsîsan te‘essüs etmekle ezmine-i kadîmede ‘ulûm-ı nakliyye ne tevessü‘, ne takarrur edebilmiştir. Tetâbu‘-ı hâdisât ile tahavvül ederek refte refte hemân cümlesi mahv ü münkariz olmuş, kurûn-ı ahîreye yalnız *Tevrât*, *Zebûr* ve birtakım *İncîller* intikâl eylemiş, onların cümle-i muhteviyyâtı olan nakliyyât ortada kalmıştır.

Serâ‘ir-ı dîniyyeye bi‘l-ittilâ‘ ahkâm-ı şer‘iyyenin teşrih ve tefsiri evvel ve âhir ‘ulemânın ‘uhde-i dirâyetine bırakılmış bir vazîfedir; ammâ “anlayışa göre anlatılır, anlatışa göre anlaşılır” mefhûmunu ele alınca anlarız ki rusûl ü enbiyânın tebliğâtı ümmetin kâbiliyyetiyle mütenâsib olmak lâzım geleceğinden ne kadar anlatılmış ise ‘ulemânın anlayabileceği o kadardır, ya‘nî edyânın derece-i vüs‘at ü vaz‘iyyetine tâbi‘dir.

Nazar etmez misiniz ki *İncîllerde* ‘Îsâ ‘aleyhi’s-selâma isnâd olunan kelimâtın hemân kâffesi remz ve lügaz tarzındadır. Zîrâ zamân-ı ‘âlîlerinde mu‘tekidleri bulunan Havâriyyûn çobanlıktan, balıkçılıktan neş‘et etmiş, sâf-sîret bir alay ümmî âdemler idi. Havsala-i idrâkleri daha ziyâdeye müsâ‘id ve mütehammil olmadığından icmâl ve ibhâm ile geçiştirilmiştir. Yoksa cenâb-ı Mesîh tafsîl-i hakâyikte ‘âciz değil idi. Çe-fâ‘ide Hıristiyanlar o rumûzâtın dekâyıkını tefhîmde kâsır olup doğru anlatıldı ise de yanlış anlaşıldı. ‘Akîdece ekânîm-i selâse gibi içinden çıkılmayacak bir girîve-i ‘acâyibe tıklıp hâ‘ib u hâsir kaldılar, siyâsiyyâtça dahi mesâ‘îlin mahdûdiyyeti hasebiyle *İncîllerde* ihtiyâcât-ı ictimâ‘iyyeye kifâyet edebilecek ahkâm bulamayıp ‘ale‘l-‘amyâ papasların ekâvîl-i ebleh-firîbânelerine bağlanarak onların ilkâ‘âtıyla girdâba, hurâfâta daldılar.

Şu telkînât-ı garîbeye bak ki i‘tikâdlarınca ulûhiyyet “uknûm”lara inkisâm ediyor; bir üç oluyor, üç yine bir olup Allâh‘lık Mesîh‘te takarrur ediyor. Tuhaf değil mi? Tevellüdü i‘tibâriyle ‘Îsâ‘ya “oğul” deniliyor, ekânîmin ya‘nî rûh ve cesed ve kelimenin ittihâdiyle ulûhiyyeti takınır, oğul baba, baba oğul olur. Hıristiyanlar bu garâ‘ib-i teslîs ile berâber kendilerini muvahhid ‘adediyor, ehl-i kitâb geçiniyor. Ma‘a-hâzâ kitâb dedikleri enâcîl-i erba‘a-i ma‘lûme Betrus, Yuhanna, Luka, Markus nâm kimselerin yazıp neşrettikleri ahbâr ve hikâyâttan ‘ibâret olmağla hiçbir

vakit bunlara kitâbullâh denilemez. Hıristiyanlar bile şu hakîkate karşı söz söyleyemez. Vaktiyle *İncil* olmak üzere intişâr eden kırk elli parçadan ziyâde tavâmîr-i evrâk arasından papasların icmâ' ve ittîfâk ile kütüb-i erba'a-i mezkûre seçilmiş, onlara *İncil* itlâk edilmiş olduğunu herkes bilir.

İşte bu sûretle papaslar beğendikleri nesnelere "kitâbullâhtır" diyerek Hıristiyanlara kabûl ettirmiş, ulûhiyyetine kâ'il oldukları Hazret-i Mesîh'in Yahûdîler tarafından selb ve katl olunup mezâra konulmuş, üç gün sonra dirilip semâya su'ûd ettiğini bildirmiş. Allâhları gökte, papa cenâbları yeryüzünde onun halifesi, vekîli, nâ'ib-i menâbı olduğunu dahi inandırmış. Papalığın tahaddüsüyle daha birtakım merâtib-i mezhebiyye te'essüs ederek Hıristiyanlık 'âlemin her cihetine rehâbîn sûretinde şeyâtîn-sıfatiblisler yayılmış, onların ihtirâ' ettikleri âyîn ve erkân, dîn ü şerî'at hükmünü iktisâb ile 'İsevîlerin ona ittîbâ' ve inkiyâda icbâr edilmiş oldukları hakâ'ik-âşinâyân-ı vukû'âta ma'lûmdur.

El-hâsıl Hıristiyanlar papasalara tâbi' olup 'âlem-i semâya nisbet edilecek ne kitâbları, ne şerî'atleri vardır. *Zebûr*'da zâten ahkâm olmadığından ona dâ'ir bahse lüzûm yoktur. Erbâb-ı dikkat ve dirâyetin ma'lûmudur ki *Tevrât*'ta münderic olan kavâ'id-i teşrî'iyye Yahûdîler hâl-i Yahûdiyyet'te bulundukça yalnız onları çekip çevirecek kadardır. *İncil*lerde gösterilen usûl ise mu'âmelâtça bir karye halkını idâreye gayr-ı kâfidir.

Yahûdîleri keyiflerince mezellet-hâne-i ta'sîre bırakalım, milî-i mütemedineye bakalım. *İncil*lerin umûr-ı siyâsiyyece kifâyetsizliğiyle berâber papasların ihtirâ'-kerde-i ihtiyâlâtı olan âyîn-i nâ-ma'külun terakkiyyât-ı medeniyyeye mümâna'at-i mutlakası Avrupaca milâdın onüçüncü karnındansonra anlaşılmağa başlamış, birkaç 'asırdan beri oralarda medeniyet-i cedîdenin inkişâfıyla büsbütün zâhire çıkmış, düvel-i garbiyye *İncil*leri kiliselerde Nasrâniyyet'le meşgûl olan sınıflara terk ü teberrâ edip nizâmât-ı 'akliyye vaz' u te'sîsine çalışmış, idâre-i siyâsiyyelerini umûr-ı rûhâniyyeden bi'l-küllîyye tefrîk ile papasların mesâlih-i düveliyyece müdâhalâtı kesilip o mevânî'-i mübreme kat'iyen ber-taraf edilmiş. Avrupa devletleri buna muvaffak oldukları târihten i'tibâren tarîk-i terakkiye koyulmuş, ân-be-ân ilerlemekte bulunmuştur. İnkılâbât-ı zamân Hıristiyanlığın mâhiyyetini *İncil*lerin şâyân-ı nesh u fesh olduğunu gösterdi. 'Ukalâ-i akvâmın o cihetlere ma'nen meyl ü i'tibârı kalmadı. Şu kadar ki Hıristiyanlık sulbünden türemiş olduklarına binâ'en münâsebât-ı milliyelerini tarz-ı âhara ifrâğ ile Hıristiyanlıktan silkinip çıkamadıklarından zâhirde gayretini güderler, sıhhatine güvenemediklerinden değil nâmûslarına yediremediklerinden mezheplerini tahkîr

ettirmezler. Dünyevî işlerine elvermediği için umûr uma'lûmât-ı medeniyyede onu karıştırmazlar. Lâkin mir'ât-ı hâdisâta bakılınca öyle görülüyor ki Avrupa'da nihilist, sosyalist, kominist gibi tavâ'ifin galebesiyle ileride mezâhibin teşkil etmiş olduğu münâsebât-ı milliyye yerine mukteziyyât-ı beşeriyye kâ'im olup beyne'l-ümem ittihâd-ı menâfi' husûle gelerek Hıristiyanlığın mahv ü müzmahil olacağında iştibâh yoktur.

[9] LEM'Â

İnsânlar ne tasavvur ederse etsin, herhangi yola giderse gitsin incizâbât-ı ma'nevîyeden kurtulamaz, kıbâb-ı kudretin hâricine çıkamaz. Erbâb-ı gaffetin inkâr ve iddi'âlarından kat'an nazar hakikat-i insâniyye nefha-i Rahmânî'den feyezân etmiş olduğundan bu mahlûk-ı halûk cihet-i 'unsûriyesi ya'nî sûret-i nâsûtiyyesi mülâbesesiyle 'âlem-i halka sıfat-ı melekûtiyyesi münâsebetiyle Cenâb-ı Hakk'a merbût ve müncezibdir. Sözün doğrusu biz vücûdumuzdan husûle geldiği ecilden nasıl ki evlâdımıza meyl ü muhabbet edip sa'âdet-i hâllerini ârzû edersek nev'-i beşerin dahi hayr u salâha çalışıp âdemiyyeti takınarak sûrî ve ma'nevî i'tilâ eylemesi hubb-i ezeli iktizâsındandır. Şu irtibât ve incizâb kâbil-i infikâk olmayan ittisâlât-ı ebediyedendir.

Îmân ve itâ'at, küfr ve ma'siyet isti'dâda tâbi' umûr-ı 'âriziyyeden olup merâti-bce kurb u bu'd menzilelerini gösterir. Kurb u bu'd ef'âl-i zâhiriyyenin icâbâtıyla tahassul eden ahvâl-i ma'nevîyededir. Müte'addid ittibâ'ımız olduğu hâlde ba'zısının ef'âli matlûb ve merdîye tevâfuk etmekle onlar karîb ve ba'zısının ef'âli matlûb ve merdîye gayr-ı muvâfık olmakla yakın iseler de ba'id tanılır.

Tecelliyyât-ı ilâhiyye *habl-i verîdî*imizden daha ziyâde karîb olduğu gibi Cenâb-ı Hak bizim dahi ona öyle karîb olmaklığımızı ister. Ves'it-i kurbiyyet olacak nice nice esbâb-ı hayriyye halk edilmiş ise de en başlıcası ma'rifettir, ya'nî Ma'bûd-ı Mutlak'ı 'alâ vechi'l-kemâl bilmek, tarîk-i 'ubûdiyyette devâm ile rızâsını tahsile ihtimâm eylemektir.

Ma'rifet ve muhabbet mütenâsibdir. Mahbûbun 'azamet-i zât u sıfâtı anlaşıldıkça 'ulviyyet ve kudsiyyeti zihinde, gönülde yerleşir. Vicdân onu tefekkür ve tezekkür ile tenzîh ve tehlîle mecbûr olur. Bu mecbûriyyet bir 'alâka-i rûhâniyye husûle getirir ki insân kendini 'ibâdet ve 'ubûdiyyetten alamaz, perestîş ettikçe eder. Her perestîşinde bir neş'e-i dîger bulur. Ma'bûdun 'aşk u sevdâsıyla varlığını ifnâ eder, ya'nî kendi vücûdu Hakk'ın zill-i nûr-ı vücûdu olduğunu, Hakk'tan gayrı vücûd-ı hakikî ile mevcûd bir vücûd olmadığını yakînen bi'l-müşâhede tevehhümât-ı mâsivâyı ve onun icâb ettirdiği hayâlât ve hevâyı mahv ü hark eyler, ekvâna bakmaz. Cihân-ı ekvânda leme'ân eden envâr-ı tecelliyyâtı, esrâr-ı tasarrufâtı görür, 'irfân-ı mahz kesilir, hakk-ı ma'rifetle Hakk'ı 'ârif olur, mütâlâ'a-i ehadiyyetle tezevvuk eder, cinân-ı kurb u kabûle girer. İşte tevhîd ve îmânın gâyeti bu zevktir, önünde nihâyeti yoktur. Tînet-i insâniyyede bârika-pîrâ-yı kemâl olan hârîka-i rûhâniyyet her şahsa havâss-i ilhâmiyyeden birer hisse göstermiş, kâffe-i benî

Âdem bi'l-kuvve ittîlâ'ât-ı gaybiyyeye müsta'id bi't-tab' Cenâb-ı Hakk'a münkâd ve müncezib olarak yaratılmıştır. Ekserî halk efkâr-ı tâgûtiyyenin galeyânıyla hakikat-i lâhûtiyyelerinden gâfil kalmış; 'ahd-i ezeliyyeyi, isti'dâd-ı asliyyeyi, maksad-ı hakikiyi unutmış; hevesât ve huzûzâta dalmış, sâ'ika-i hubb-i şehevât ile hod-bîn ve hod-perest olmuş, ihtilâfât ve münâfât çoğalmış, 'âlemin her tarafını ağrâz-ı fâside istilâ etmiş, onun ilcâ'âtıyla mezâhib-i bâtıla tahaddüs eylemiş, cihân-ı beşeriyet keşâkeşlere düşmüştür.

İbtidâ-yı âferînişten beri rusûl ü enbiyâ fitrat-ı selîmeleri iktizâsınca Cenâb-ı Kibriyâ'ya müntehî olan rişte-i incizâbları sırat-ı müstakîmden ser-i mü kendilerini inhirâf ettirmeyip 'avn u savn-ı Samedânî'ye mazhar olarak irşâd-ı 'ibâda çalışmış, halk ile uğraşmış, sadâ-yı vahdâniyyet âfâka yayılmış, ehl-i dalâlet mine'l-kadîm o sadâdan tevahhuşla kimisi külliyyen inkâr u 'isyân ve kimisi dâ'iyye-i şirk ile teşkîk ü tuğyân vâdîlerine sapıp tarik-i İslâm'dan 'udûl eylemiş. Erbâb-ı hidâyet bi'l-'akis münâdiyân-ı Hudâdan işitilen nidâ-yı da'vete icâbetle İslâmiyyet yolunu tutup şeh-râh-ı şer' u vahdete pûyân olagelmıştır. Hakîkatte dîn-i ilâhî İslâmiyyet'ten ya'nî selâmet-i kalb ile Cenâb-ı Hakk'a îmân ve inkiyâddan 'ibârettir. İnsâniyyet ve 'ubûdiyyete terettüb eden kâffe-i mehâsin bunun içindedir.

Peygamberân-ı 'izâmın vaz' u te'sîsiyle uğraştıkları dîn-i ilâhî bi'set-i seniyye-i Muhammediyye ile kemâl ve hitâm bulup nübüvvet-i teşrî'iyye kapanmış, yalnız nübüvvet-i ta'rîfiyye kapısı açık bırakılmıştır. Bu kapının da miftâhı tevhîddir, dâ'ire-i dîn-i ilâhîye ancak tevhîd ile girilir. Hâlikıyyeti mâddeye hasretmek isteyen tabi'lerle ebediyyet-i zamâna perestîş eyleyen Dehrîler, ulûhiyyeti âteşte, güneşte, ecrâmı, ecsâmı, ekânîm-i selâsede arayan mecûsîler, hulûlîler, Nasrânîler gibi firak-ı dâlle ¹⁸⁴ الطریق الی الله بعدد أنفاس الخلائق 'idâdına dâhil ise de dâ'ire-i dîn-i ilâhiyyeden hâricden oraya teşrîk, teslîs, hulûl, ittihâd sığamaz.

Hilkat-i insâniyyeden, neş'et-i asliyyeden murâd ma'rifetullâhtır. Bu matlab-ı 'âlî Peygamberân-ı 'izâma min kibeli'r-Rahmân ta'lîm ve telkîn buyrulan bir lisân-ı mu'ciz-beyân-ı vahy u 'irfândan 'ale't-tevâlî nesak-ı vâhid üzere işitilmiş ise de nüketü mezâyâsı, mazmûn u ma'nâsı layıkıyla anlaşılamamış, 'asr-ı sa'âdetten evvel cüyende-gân-ı hakikat hayrette, halkın ekserisi dalâlet ve zucrette kalmış, her taraftan birtakım efkâr-ı muzlime ashâbı türemiş, metbû' ve muktedâ olmak hulyâlarıyla 'ulemâlık taslayarak Mûsâ'dan, 'İsâ'dan bahis açarak izâhâta, ihfâlâta girişmiş, neşriyyât-ı muhtelifе zuhûra gelmiş, putperestler, mecûsîler zâten küfriyyâta kapılmış, efkâr-ı kâ'inâtı zulûmât-ı câhiliyyet kaplamış, hattâ Ka'betullâh'ı

Lât ve 'Uzzâ sıklıkları işgâl ederek ol havâl-i mukaddese ehvâ-i müdeneseye celvelân-gâh olmuş, vetîre-i tevhîde münâfi yollara sülûk edilmişti.

Muhâbbet ve meşîyyet-i Rabbâniyye 'ind-i İlâhî'de mu'teber ve mer'î olan dîn-i İslâm'ın ikmâlen izhâr ve itmâmını iktizâ etmiş, 'alâ vechi't-tafsîl hükm ü ahkâmı takrîr ve teblîğ ile 'ibâdullâhî sırât-ı müstakîme teslîk için *Kur'ân-ı Mübîn* tenzîl buyrulmuştur. Şerî'at-ı Ahmediyye esâsen *Furkân-ı Azîmü's-Şân*'ın gösterdiği nusûs u husûstan 'ibâret olup ehâdîs-i şerîfe-i Seyyidü'l-Mürselîn o nûr-ı hakîkati tavnîh ve tebyîn eder. İstihrâc-ı makâsîd ve me'ânide li-eclî'l-ihhtiyâc ehâdîs-i şerîfeye istinâd edilir. Kütüb-i hadîste bir sarâhat ve işâret görülemediği hâlde icmâ'-ı ümmete nazar kılınır. Bunda da tenvîr-i ictihâda kâfi bir eşi'a-i istidlâl bulunduğuy takdîrde kıyâs-ı fukahâ medâr-ı 'amel olur.

Kur'ân-ı Kerîm kâffe-i 'ibâdullâha bir yâdigâr-ı Rabb-i Rahîm'dir. Müslümânlar îmân ve icâbet ve inkiyâd ve itâ'atındaki takaddümleri hasebiyle Şerî'at-ı Ahmediyye'nin nâşir u hâdimi, 'ulemâ-yı İslâm ahkâm-ı ilâhiyyenin hakâyık u dekâyıkını tefsîr ve teşrîh ve teblîğ ve tefhîm i'tibârı ile ümmetin mu'allim ve hâkimidir. 'Arab ve 'Acem'de zuhûra gelen e'imme-i 'izâm beş altı yüz sene müteväliyen ve mütemâdiyen ictihâd ile meşgûl olarak âyât-ı Kur'âniyye ve ehâdîs-i sahîha-i nebeviyyeden 'ibâdât ve münâkehât ve mu'âmelât ve 'ukûbât ve siyâsiyyâta dâ'ir lâ-yu'ad velâ-yuhsâ mesâ'il ve kavâ'id istinbât etmiş, fıkıh denilen fenn-i celîl vücûda getirilmiş. Bir de ayrıca 'ilm-i usûl-i fıkıh, 'ilm-i ferâ'iz tesîs olunduğuy gibi tefsîr, hadîs, kelâm, tasavvuf 'ilimleri dahi vaz' u tensîk olunarak mecmû'una "ulûm-ı şer'iyeye" ıtlâk edilmiştir.

Zevk-i Muhammedî'ye kesb-i vukûf edip hakkıyla Müslümân olmak isteyenler evvelâ dînimizin esâsı olan lisân-ı 'Arabiyye'yi tahsîl etmeli, âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfeden istihrâc-ı mezâyâyâ kâdir olabilecek kadar 'ulûm-ı edebiyede bi't-tefennün fıkıh ve usûl-i fıkıh 'ilimlerini görüp biraz tafakkuh edildikten sonra azıcık da 'ilm-i kelâm okumalı. Ba'dehû 'ilm-i tasavvufa dalıp Şeyhu'l-ekber radiyallâhu 'anh hazretlerinin âsâr-ı kudsiyyelerini mütâlâ'aya hasr-ı ihtimâm eylemeli. Ma'ârif-i ilâhiyye, serâ'ir-i ezeliyye ne olduğuy anlamalı; sâ'ir sâdât-ı sûfiyyenin kütüb-i meşhûrelerini dahi nazar-ı i'tinâdan ayırmamalı. 'Ale'd-devâm usûl-i tasavvuf üzere a'mâl u ef'âlî bi'l-muhâkeme terbiye-i nefis ve tasfiye-i kalb ve tehzîb-i ahlâk yollarını tutup isr-i asfiyâyâ sülûk ile istikşâf-ı hafâyâyâ çalışmalıdır. İşte ol vakit şerî'at, hakikat ne olduğuya muttalî' olup sa'âdet-i insâniyye neş'e-i İslâmiyye'den 'ibâret idüğünüy 'alâ vechi'l-yakîn görürler, şükûk ve şübühâtтан kurtulup itminân ve inşirâh bulurlar.

[10] LEM'Â

Rûh ve cesedden tereküb etmişiz, insân nâmını takınmışız. Melâbise-i rûhâ-niyye 'ukbâya ve münâsebet-i cismâniyye dünyâyâ irtibât ve ihtiyâc göstermiş olduğundan her iki ciheti taharrîye mecbûruz. Bu mecbûriyyet bir 'alâka-i zarûriyyedir ki onun hükm ü te'sîri altında eziliyoruz. Şübhe yoktur ki yaşıyoruz, ölüyoruz, 'âlem-i hestîde buldukça mütâla'a-i dünyeviyyeden; 'âlem-i nîstî görüldükçe mülâhaza-i uhreviyyeden feragat edemeyip ızdırâbât-ı müteselsile içinde boğuluyoruz. Şerî'at bu ızdırâbâtı teskîn ve ta'dîl ile me'âd u me'âşa dâ'ir umûr u mesâlihi ta'rîf ve teshîl için te'sîs edilmiştir. Her ne ararsak kitâbımızda buluruz.

¹⁸⁵ «وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ» nass-ı celîlince Kur'ân-ı Kerîmi hâta-i külliyyeyi hâ'iz olup kâffe-i şükûk ü şübühâtı dâfi'; zuhûr u butûnu, hudûd u metâli'i câmi'dir. Bu cihet-i câmi'a-i me'âniden makâsîd-ı muhtelifte zuhûra gelmiş, mezâhib-i müte'addide tekevvün etmesiyle kîl u kâller çoğalmış ise de biz onları teftîş edecek değiliz. Bi'z-zât kendimize râci' bulunan husûsâtı, bi'l-fi'il bizi halk u îcâd eden sâhibimiz, hâlıkımızla olan münâsebâtı, efrâdından sayıldığımız cem'iyyete, milliyete 'â'id mu'âmelâtı, dünyâdan kat'-ı 'alâka edip dâr-ı âhirete 'azîmetimizde geçilecek, görülecek 'ukubât ve hâlâtı öğreneceğiz, anlayacağız. Şu mesâlib-i mühimme terakkiyyât ve kemâlatın asl u esâsıdır, kûsûr şeyler 'abesât ve hevesâtır.

'Âlem-i beşerîyyet, mâddiyyât ve ma'neviyyâta merbût olduğundan Şerî'at-ı Ahmediyye cânibeyni cem' ederek cismâniyyet ve rûhâniyyâtın usûl ü furû'unu 'alâ vechi't-tamâm îzâh ve ifhâm eylemiş, sa'âdet-i dâreyne taraf-ı vusûlü etrâfiyla göstermiş, zâhir ve bâtın i'tibâriyle iki kısma münkasım olmuştur.

Şerî'atin zâhiri fıkîh, bâtını tasavvuftur. Husûsât-ı zâtiyye ve mu'âmelât-ı ictimâ'iyye ve milliyemize tefakkuh ile nizâm vereceğiz, Cenâb-ı Hakk'a olan nisbet-i esâsiyye ve ahvâl-i uhreviyyemize tasavvuf ile müteyakkın olup dâ'ire-i 'îrfâna gireceğiz. Basîret üzere yaşamaklığın, mütebassîrâne Hakk'a mülâkî olmaklığın esbâbını bi'l-istihsâl medeniyyete, insâniyyete, 'ubûdiyyete terettüb eyleyen vezâ'ifi ifâya, evsâf-ı lâzîmeyi ihrâz u itmâma ya'nî'ilm ü 'adâletle ittisâf ederek terakkiyyât-ı sûriyyeyi ikmâle çalışacağız. İslâmiyyet'in irâ'e ettiği tarîk-i müstakîm budur.

185 "...ne bir yaş ne de bir kuru yoktur ki her hal bir Kitâb-ı Mübin'de olmasın." [En'âm 6/59]

[11] LEM'Â

Öteden beri efâzıl-ı ümmet zâhir ve bâtına dökülmüş, ahkâm-ı zâhiriyyeyi izhâr ve isbât için vâdî-i istidlâl u ictihâda giden 'ulemâ "ehl-i zâhir", meşreb-i tasavvuf üzere hâlen ve zevkan esrâr-ı bâtınıyyeyi tedkîk eden 'urefâ "ehl-i bâtın" 'unvânını almıştır. Her şey'i erbâbından istifsâr ve istîzâh etmenin lüzûmuna bakılınca ehl-i zâhir şerî'atin dış yüzünü, ehl-i bâtın iç yüzünü teşrîh ve tahkîk ile tevaggul ederek ötekiler zevâhir-i ahkâmı, berikiler hakâ'ik-i esrârı anlamış, o yolda tefennün eylemiş olduğundan meselâ nikâh, talâk, hıdâne, verâset, şirket, şüf'a, rehin, ahvâl-i kefâlet, vekâlet, îcâr, istiğlâl, bey' u şirâ, sulh u ibrâ, diyet, kusâme, gurre, hükûmet, 'adl gibi münâkehât ve mu'âmelât ve 'ukûbâta dâ'ir mesâ'il ile namâz kılmak, oruç tutmak misillü 'ibâdât ve tâ'âta müte'allik tekâlîf-i dîniyyenin usûl ü erkân-ı zâhiriyyesini fihhiyyâta mâhir olan 'ulemâ-dan; vahdet-i ilâhiyye, mâhiyyet-i melâ'ike, kütüb-i semâviyye, vahy u tenzîl, hakikat-i nübüvvet, kazâ ve kader, 'âlem-i ervâh, ahvâl-i âhiret gibi 'akâ'ide 'â'id ma'neviyyât ile terbiye-i nefis, tasfiye-i kalb, tehzîb-i ahlâk yollarını, 'ibâdât ve tâ'âtın dekâyık-ı bâtınıyyesini ilâhiyyâta râsih olan 'urefâdan isti'lâm ve istiknâh eylemek iktizâ eder.

İhtimâl ki ehl-i zâhirden enzâr-ı kâsıra ashâbının buna cânı sıkılır, lâkin insâf buyrulmalı. Fihhiyyâta intisâb ile iktisâb ettikleri cüz'î bir fazileti büyük göstermek için "şerî'at bizim anladığımız kadardır" zu'm-ı ma'zûrânesine düşüp *Kur'an-ı 'Azîmü's-Şân*'ı küçültmek fezâhatundan ictinâb etmelidir. ¹⁸⁶ ﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لَكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَذَ كَلِمَاتِ رَبِّي﴾ mazmûn-ı celîlinin güncâyış-pezîr-i tasavvur olmayan vüs'at ü 'azametini bir kere şöyle göz önüne almalı da kemâl-i Mutlak'ın ne bî-hadd u pâyân olduğunu anlamalı.

Muhît-i 'ilm-i ilâhî idrâk-i beşerle muhât olabilir mi? Âyât-ı ilâhiyye mücerred elfâzın delâlet ettiği me'ânî-i zâhire-i lugaviyyeye hasr u kasr edilir mi? ¹⁸⁷ إن للقرآن ظاهرا وباطنا وحدا ومطلعا إلى سبعة أبطن merâtib-i Furkâniyye bir dereceye tenzîl olunur mu? Şerî'at zevâhirden, 'ulemâ-yı İslâm ehl-i zâhirden 'ibârettir, denilir mi? Hazret-i Peygamber sallallâhu 'aleyhi ve

186 "De ki: Eğer Rabbimin kelimâtı için deniz mürekkebe olsa idi her halde rabbımın kelimatı tükenmeden deniz tükenirdi...", [Kehf 18/109]

187 "Şüphesiz Kur'an'ın zâhiri, bâtını, haddi ve yedi batna matla'ı vardır.", Rivâyet dönemi eserlerinde yer almamaktadır, bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 99. Sufi kaynaklarda çokça kullanılan bu hadis en yakın lafızlar İbn Mes'ud'dan gelen bir rivayette varid olmuştur. İbn Hibban'ın *Sahib*'indeki kullanımı bir bölümünü kapsamaktadır: إن للقرآن ظاهرا وباطنا وحدا ومطلعا

sellem; ¹⁸⁸علمني ربي ثلاثة علوم علم أمرني بإفشائه وعلم نهاني عن إفشائه وعلم خيرني في إفشائه¹⁸⁸ buyurmadı mı? Hakikat-i Muhammediyye'ye muhtass olan 'ulûm-ı Rabbâniyye medrese-i ictihâda mı sığar? Müctehidler zann-ı gâlib üzere hükmeden erbâb-ı istidlâldir. Savâb ve hatâ beyninde mütereddiddir, istidlâlinde musîb ise onun için ecr-i ictihâd ve ecr-i isâbet mukarrerdir, musîb değil ise yalnız ecr-i ictihâda müs-tahak olur.

Bâb-ı ictihâdın mesdûdiyyeti efkâr-ı siyâsiyyeye mübtenîdir. Yoksa Şerî'at-ı Muhammediyye'nin muhtevî olduğu makâsıd ve me'ânî tamâm olmuş, hitâm bulmuş demek değildir. Ezmânın tebeddülüyle ahkâmın tahavvülü kâbil-i inkâr olmadığından iktizâ-yı zamâna göre ümmetin her vakit ahkâm-ı şer'iyede hakk-ı tasarrufu der-kârdır. İctihâd bir 'asrın veyâ bir memleketin 'ulemâsına mahsûs olamaz. Şerî'at Resûlullâh'ın ifşâsıyla me'mûr buyrulduğu 'ilimdir. Hükümü 'âmmdır, inhisâra gelemes, bir sınıfa tahsîs edilemez.

Ehl-i zâhirin derecesi vardır, ehl-i bâtının derecesi vardır. Zevâhir-i şer'iyeyi fukahâ, serâ'ir-i 'ulûm-ı Kur'âniyye'yi verese-i enbiyâ olan 'ulemâ-yı asfiyâ bilir. Meşreb-i tahkîkte fukahâya ve sâ'ir 'ulemâ-yı rüsûma 'alâ-merâtibihim "âlim bi-emrillâh" ve makâm-ı velâyet ve verâsete vâsıl olan ekmelîn-i 'urefâ vü asfiyâya "âlim billâh" denilir. Elbette muhâkemâta nusûs-ı katı'ada 'ibâdât ve siyâsâta dâ'ir ahkâm-ı sarîhada fukahânın kavliyle 'amel edecegiz. Hüküm-i Rabbâniyye'de, erbâb-ı hakîkatin kütüb-i kudsiyyelerinde bi't-taharrî emr-i tehzîb ü tasfiyede isr-i güzîn-i asfiyâya uyup gidecegiz.

188 Rabbim bana ifşasına emrolduğum, ifşasından men olduğum ve ifşa hususunda muhayyer bırakıldığım üç ilim öğretti." Rivâyet dönemi eserlerinde ve tahrîc kitaplarında kaynağı tespit edilemedi.

[12] LEM'Â

‘İlm-i zâhir fehmi evvel üzere Kur’ân-ı Kerîm’in zevâhirinden müstefâd olan ‘ilimdir ki hudûd-ı şer’iyye ve evâmîr-i dîniyye ve ‘akâ’id-i İslâmiyye’yi müstemildir. ‘İlm-i bâtın *Kur’ân*’ın butûnundan istinbât olunan ‘ilimdir. Bu ‘ilim esrâr-ı tevhide dâ’ir dekâyık-ı ma’nevîyye ve hakâyık-ı gaybiyyeyi mutazammındır. ‘İlm-i zâhir bâtın için “beden” ve ‘ilm-i bâtın zâhire nisbetle “rûh” mesâbesinde olup yek-digerinden ayrılamaz ise de tecelliyyât-ı ilâhiyye mütehâlifü’l-ahkâmıdır. Her şahıs bi-hasebi’l-isti’dâd bir hükm-i mahsûsa mazhardır. Ber-muktezâ-yı kâbiliyyet insânların kimisi telakkî-i zâhire, kimisi telakkî-i bâtına tâlib ve râgıb olagelmıştır. Meşârib ve tebâyi’in tebâyünü hasebiyle telakkî-i zâhire mâ’il olanlar telkînât-ı bâtınıyyeden haz alamazlar. Onun için ehl-i zâhir ile ehl-i bâtın beyninde zıddiyyet-i meşreb tekevvin eylemiştir. Munsif ve mu’tedil olan ba’zı fuzalâ-yı mutavassîtîn “Zâhir bâtının ‘aynıdır.” diyerek te’vîl etmek isterler ise de bu te’vîlleri hakîkati tebdîl edemez. Yalnız tarafeyni te’lif için bir hüsn-i niyyet derecesinde kalır. Mütâlâ’a-i âcizâneme göre zâhir bâtının ‘aynıdır deyip de te’lif-i ezdâd ile uğraşmaktan ise “Zâhir bâtını, bâtın zâhiri muktezîdir” denilmiş olsa hem isâbet edilmiş ve hem de nizâ’ber-taraf olmuş olur.

Çünkü zuhûr u butûn bir asl u hüviyyetten, cümle-i ta’ayyünâttan olmağla birbirini müstelzimdir. Bununla berâber bi-hasebi’l-mezâhir her ikisinin hükm ü te’sîri başkadır.

Ahvâl-i ümmet her ne vakit göz önüne alınıp da tedkîk edilecek olsa görülür ki şimdiye kadar ‘ulemâ ve ‘urefâ arasında zuhûra gelen ihtilâfât zâhir ile bâtın beynindeki ‘adem-i itilâfâttan neş’et etmiştir.

Vâkı’â ümmetin ihtilâfî rahmet-i vâsi’a ve ictimâ’ı huccet-i kâtî’adır. Fî nefsi’l-emr hakîkatin inkişâfî ihtilâfa, ya’nî münâzara ve mübâhaseye mütevakıftır. Zâten dîn-i Muhammedî hürriyyet-i efkâr üzerine mü’esses olmağla bir ‘âlim ve ‘ârifin re’y ü ictihâdı digerine lâzime-i imtisâl olamayacağı bedihîdir. Bunlara diyebilecek yok ise de ihtilâfât âdâb-ı millîyye dâ’iresi içinde deverân edip onun hâricine çıkmamak uhuvvet-i İslâmiyye mukteziyyâtından iken ağız-ı şahsiyyenin makâsıd-ı hakîkiyyeye galebesi seyyi’esiyle mes’ele âdâb-ı millîyye dâ’iresinden çıkarılarak eski zamânlarda ‘ulemâ-yı zâhir ehl-i bâtını ‘âdetâ ikfâra kalkıştılar. Gerek ellerindeki hükûmet kuvvetiyle ve gerek kesretleri haysiyyetiyle pek ziyâde tecâvüz edip keşf ü kerâmâtı bâhir olan bunca zevât-ı âliyyenin katl u salbine fetvâ verdiler, nicelerini şehîd ettiler. Halkı ‘ulûm-ı bâtınıyyeden men’ce çalıştı-

lar ise de cûyende-gân-ı hakikat tarîk-i tahkîk u taharrîden ayrılamayıp sâdât-ı sûfiyyenin âsâr-ı kudsiyyelerini hırz-ı cân ve bedreka-i râh-ı ‘irfân ittihâz eylediler. Efrâd-ı ümmet müteferrik olup kimi ‘ulemâ-yı zâhire ve kimi ‘urefâ-yı bâtına ‘arz-ı teba‘iyyet ve teslîmiyyet ederek meşrebce birbirine mübâyin oldular.¹⁸⁹ كُلِّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ ehl-i zâhir ‘âdât-ı kadîmeleri üzere eserden mü’essire istidlâl ve ehl-i bâtın mü’essirden esere intikâl ile hakkı arayageldiğinden ehl-i zâhirin efkârı esbâbda, ehl-i bâtının enzârı müsebbibdedir. Binâ’en-‘aleyh ehl-i zâhir esbâb ile tevaggul ettiğinden ekserisi dış perdede kalarak işin iç yüzüne vâkıf olmadı gibi Müsebbibü’l-esbâbdan dahi gaflet üzere bulunur, dünyâya âşık olur, merâtib ü menâsıb arar, mâl u menâli sever, vebâle girer, dağdağa-i kesretten kurtulamayıp “ömrü keşâkeşle geçer. Ehl-i bâtın ise sûretten insilâh etmedikçe ma’nâya ‘ubûr edemeyeceğinden bi’t-tab‘ onlarda hubb-i mâl u câh olamaz. Hak’tan gayrıya nazar etmezler; sıdk u safâ, ‘aşk u vefâdan başka yola gitmezler. **Mısra’:**

تو خواهی چنان باش و خواهی چنین¹⁹⁰

Fi’l-hakîka esmâ vü sıfât-ı ilâhiyye mütefâvitü’l-âsâr olmağla zâhir ve bâtın beynindeki mübâyenet ihtilâfâtı mûcib ise de sûret ma’nâyı ve ma’nâsûreti müstevcib ve müşt Emil olduğu gibi zâhir ve bâtın dahi yek-digerini müstev’ib ve müstekmîl olduğundan zâhirdeki dekâyık-ı ahkâm-ı ilâhiyye bilinmedikçe hakâyık-ı bâtınıye anlaşılabilir. Onun için terakkî-cûyân-ı ‘ilm ü ‘irfân zevâhir-i şerî’ate kesb-i ittilâ’ ettikten sonra cihet-i butûna ‘ubûr ederek ikmâl-i îkân edegelmiştir.

Hakîkatte zuhûr u butûn şerî’atın rûkn ü rûhudur. Her ikisini ya’nî zâhir ve bâtını cem’ ederek ma’mûru’l-cevânib olmağa sa’y ü ikdâm vâcib olmağla ‘ulemâ-yı ‘izâm “‘Ulûm-ı zâhiriyyede mütemekkin olmayanlara ‘ilm-i bâtın harâmıdır” dediler. Zîrâ pek çok kimselerin tasavvuf yüzünden tezendük etmiş olduğu tahakkuk eylemiştir. Bu misillü zenâdıkânın fezâ’il-i dîniyyeden mahrûmiyyetle küfriyyâta kaldığı gibi nice nice ehl-i zâhir dahi vardır ki beste-pâ-yı ta’assub olup kışriyyattan ayrılamamıştır. Enzâr-ı ulü’l-elbâbda zâhir şerî’atın kışrı ve bâtın onun lübbüdür. Lâ-mahâle nazar-ı i’tibâr “kışr”a ma’tûf olmayıp “lübb”e masrûf olduğundan elbette ona vâsıl olmayıp da kışriyyâta kalanlar nâkıs u kâsır ve “lübb”ü kışrısız arayanlar hâ’ib u hâsirdir.

189 “...her hizib kendilerindekine güvenmektedir.” [Rûm, 30/32]

190 Sen ister öyle ol ister böyle.

[13] LEM'Â

İnsânın hükm ü i'tibârı ma'lûmâtına tâbî' olmağla dâ'imâ bildiği şeyler nezdinde makbûl u mu'teber ve bilmediği nesnelere metrûk ve münkerdir. Meselâ hikmet-i tabî'iyeyi tahsîl ve ta'allüm etmeyenlere göre hikmet-i tabî'iyenin vücûdu yoktur. Ma'a-hâzâ hikmet-i tabî'iyeye erbâbı 'inde mevcûd bir fenn-i menâfi'-nümûddur. İşte bunun gibi 'ilm-i tasavvufa vâkif olmayanlarca kemâlât-ı ma'nevîyenin meziyyet ve mâhiyyeti meçhûldür. Nasıl ki hikmet-i tabî'iyenin mebâhis ve mesâ'ili bilmeyenlere câlib-i istiğrâb ise 'ilm-i tasavvufun mebâhis ü mesâ'ili dahi ona 'ârif olmayanlara mûcib-i ta'accüb olup yâ büsbütün redd ü tezyîfe kıyâm ederler veyâ vâdî-i insâfa giderek keff-i lisân edip "Bizim anlayacağımız şey değildir" derler.

Câhiller bi-hasebi'l-cehâle 'ulûmu münkir olduğu gibi müntesibîn-i 'ulûm içinde dahi öyle galîz müdde'iler görülür ki ne öğrenebilmişler ise onunla mağrûr ve müftehir olup dâ'ire-i ma'lûmâtlarının hâricindeki kemâlâtı istihfâf ve istihzâya kalkışırlar. Çok kimseler dahi vardır ki mesleklerine 'âid 'ulûm ve fûnûnu tahsile çalışmayıp başka birtakım şeylerle uğraşırlar. Meselâ tabâbet mesleğinde bulunduğu hâlde ona ehemmiyet vermeyip şâ'irliğe uzanır. Bu iki tâ'ife mahrûm-ı terakîdir, şâyân-ı levm ü takbîhtir.

Hakîkatte 'ilm ü cehl mesâlike tâbî' olmağla kemâl ü noksân bu noktada ta'ayyün eder. Meselâ 'ilm-i kelâm 'akliyyâta muhtâcdır. Hasbe'l-meslek mütekellimîn için 'ulûm-ı hikemiyyeyi bilmek vazîfe menzilesinde bir emr-i zarûrîdir, onları bilemezse nâkis sayılır, medhûl olur. Bi'l-'akis'akliyyâtın kelâma ihtiyâcı olmadığından bir mühendis veyâ bir müneccim onu bilmemekle ne nâkis sayılır, ne medhûl olur. Fakat 'adem-i vukûfunu i'tirâf etmeyip de 'ilm-i kelâma mu'teriz kesilir veyâ münkir bulunursa ol vakit noksânına, cehtine hükmolunur, ta'yîb edilir.

Hâricden 'ilm-i tasavvufu inkâr edenler bilemedikleri cihetle ma'zûrdur, fakat 'ulemâ-yı İslâm'dan sayılanların 'ilm-i tasavvufa i'tirâzları 'afv olunur kabâhatlerden değildir. 'Ulemâ-yı İslâm'a lâyük ve lâzım olan kütüb-i sûfiyyeyi bi'l-mütâlâ'a o fenne kesb-i vukûf etmektir. Öğrenememiş veyâ anlayamamış oldukları hâlde sükût eylemektir.

'Ulûm-i mütedâvile müteselsilen usûl ü furû' ka'idesince müretteb olup biri âharsız anlaşılmaz. Ez-cümle fûnûn-ı âliyyece 'ilm-i sarf nahvîn mukaddimesidir, sarf okunmadıkça nahiv bilinemez. 'İlm-i tasavvuf dahi şer'âtın dekâyık-ı bâtinîyyesini beyân ettiğinden 'ulûm-i zâhire-i şer'iyeye tasavvufun, tasavvuf ma'ârif-i ilâhiyyenin mebâdisi hükmündedir; zâhir görülmedikçe bâtına geçilemez. Usûl-i tasavvuf üzere terbiye-i ma'nevîyye bi't-takarrur kabîliyyet-i asliyye mu'akkile-i zikr u tevhd ile tecliyeye olunup âyine-i derûn tasfiye kılınmadıkça 'akl-ı me'âd açılmaz, letâ'if-i enfüsiyye nümâyân olamaz.

Ma'ârif-i ilâhiyyenin safahât-ı sinede cevalânı kuvâ-yı rûhâniyyenin inkişâfıyla inşirâh-ı sadr mütevakkıftır. Kudemâ-yı sûfiyye bu inkişâf ve inşirâhı husûle getirmek için şerî'atın iç yüzünden nokta-i hakîkate müntehi bir tarîk açmış, evâ'ilde o tarîkin muktezî olduğu âdâb u erkân rumûz ve işârât ile telkîn olunup sadran 'an-sadrin telakkî edilegelmışken refte refte beyne'l-İslâm 'ulûm ve fûnûn tezâyüd etmesiyle her yolda 'ulemâ-yı benâm intişâr eylediği gibi ricâl-i sûfiyye dahi verâ-yı perde-i hafâdan meydân-ı iştihâra çıkmış, me'ânî-i tarîkat sudûrdan sutûra müntakil olarak te'lîfâta girişilmiş, kitâblar yazılmağa başlamış, 'ilm-i tasavvuf tahaddüs edip 'ulûm-i şer'iyeden ma'dûd bir fenn-i müstakil olmuştur. Bu fende lâ-yu'ad velâ-yuhsâ kütüb-i girân-bahâ te'lîf ve tasnif edilmiş ise de cümlesinin eşher ve ekmeli *Risâle-i Kuşeyrî, Kâtu'l-Kulûb, İhyâ'u'l-'Ulûm, Avârifü'l-Me'ârif, Fütûhât, Füsûs, Mesnevî*dir. Kütüb-i mezkûreyi 'alâ-vechî'l-îkân mütâla'aya muvaffak olanlar ma'ârif-i ilâhiyyeye kesb-i vukûf ile havsala-i 'irfânları vüs'atlenerek idrâkâtça pek büyük kemâlâta vâsıl olacaklarında iştibâh yok ise de mütâla'a-i kütüb başka, bir mürşid-i sâhib-nazarın gönlüne girip zevk-i sülûk üzere ref'-i hucub başkadır. Şöyle bir temsil ile ihtâr edebiliriz ki; hâricde tıb kitâblarını kendi kendine okuyup tahsîl-i tabâbete çalışmakla 'ale'l-usûl mekteb-i tibbiyyeye dâhil olup kâ'ide-i tibbu teşrîh fenlerini öğrenerek bi'l-im-tihân isbât-ı ehliyyet ederek tabîb olmak beyninde fark-ı 'azîm vardır.

Tasavvuftan murâd ¹⁹¹ قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى nass-ı celilince muhâsebe-i nefse kıyâm edip mücâhedât ile bi't-tezekkî neş'e-i zikrullâhı kendine hâl u mâl ederek onunla bir derece-i mütekeyyif ve muttasıfolmaktır ki tevhîd-i mahz kesilmekten 'ibârettir. Ehl-i tarîk istilâhınca bu mertebeye "makâm-ı cem" denilir. Sellâk-i hakîkat te'âkub-ı vecdiyyât ü cezebât ile şu makâma ba'de'l-vusûl "makâm-ı fark" a nüzûl eder. O makâmda sırr-ı vücûd 'alâ-mâ-huve 'aleyh mekşûf ve meşhûd olur. İşte bu makâm-ı Sübhânî kâffe-i makâsıdın fevkinde, ta'rîf ü beyânı nâ-kâbil bir zevk-i rûhânîdir ki ona nâ'il olanların en evvelki kudemâsı *عَنْ نَبِيِّعٍ عَنْ* ﴿رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ﴾ ¹⁹² ذِكْرِ اللَّهِ sırasına geçip teşvîşât-ı vehmiyyeden halâs olmak; bâtında hak, zâhirde halk ile mücâmele ve mu'âmeleye girişerek sûrî ve ma'nevî ahz u i'tâda bulunmak, dünyâ ve 'ukbâyı kazanmaktır.

یا رب از عرفان مرا پیمانہء سرشار ده

چشم بینا جان آگاہ و دل ہشیار ده ¹⁹³

191 "Doğrusu felâh buldu tezekkî eden", [A'lâ 87/14]

192 "Nice erler ki ne ticaret ne bey' kendilerini zikrullahtan alıkomaz...", [Nûr 24/37]

193 "Ya Rab bana irfandan dopdolul bir kadeh ver; gören göz, hisseden can ve âkul bir gönül ver." Saib-i Tebrizî'ye aittir.

[14] LEM'Â

Tâ'ife-i sûfiyenin iştihârıyla dervîşlik intişâr ederek 'ale't-tedric turuk-ı müte'addide-i ma'lûme tekke-pîrâ-yı i'tibâr olup sûretâ her birisinin âdâb ve erkânı başka bir tarz u tavırda görünür ise de ma'nen cümlesinin müfâd ve mü'eddâsı birdir. Zîrâ esâsen dervîşlik şerî'at, tarîkat, hakikat, ma'rifet usûl ü kavâ'idine mübtenî bir meslek-i tasavvuftur. Şerî'at emr ü nehy olunan ef'âl ü a'mâlin ahkâm-ı zâhiriyyesini, tarîkat hudûd-ı şer'iyyeye kemâl-i mürâ'ât ile ahkâm-ı zâhirenin es-râr-ı bâtınıyyesini tefhîm ve telkîn eder. Şu hâlde tarîkat şerî'atın ma'nâsı olduğu gibi hakikat dahi tarîkatin ser-i müntehâsı ve ma'rifet hakikatın netice-i âliyyesidir. Binâ'en-'aleyh dervîşliğin bidâyeti şerî'at ve nihâyeti ma'rifettir ki hakâyık-ı vücûb u imkâna bi'l-ittulâ' ârif-billâh olmaktan beyne'l-'urefâ ma'rûf ve meşhûr olan seyr u sülûkun gâyet ve mâhiyyeti bundan 'ibârettir. Şu gâyet ve mâhiyyete vusûlü vukûf hâsıl edilmedikçe dervîşliğin feyz ü fazileti bilinemez; ya'nî tâc ile, hırka ile, post ile, pösteki ile anlaşılamaz. Bunlar sellâk-i sîret-i dervîşâneye terğîb için sonradan ihdâs edilmiş olan 'alâ'im-i masnû'a ve merâsim-i mahsûsadır.

Nâm u nişân aranmaz mülk-i hakîkât içre
Merdân-ı kibriyâyı hep bî-nişân görürsün

Ekser-i umûr-ı mevzû'anın mürûr-ı duhûr ile asl u esâsı gayb olup yerine birtakım bid'atler ve 'acib ü garîb âdetler kâ'im olmak inkılâbât-ı kevnîyye iktizâsından olmağla turukun vaz'-ı aslîsi ve şimdiki tarz-ı ca'lîsi nazar-ı tedkike alınsa bayağı sırr u hakîkati ve rûh u lübbü zâ'il olup yalnız mahdûd ve ma'dûd ba'zı istilâhât ile âyîne-i zâhiriyyeye müte'allik birtakım rüsûm u 'âdâtta başka bir şey kalmamış ve bu da zâ'idun'ale'l-asl kabîlinden olarak keyfe mâ-ittefak tarîkate ilhâk edilmiş olduğuna hükmolunur. 'Ale'l-husûs a'sâr-ı ahîrede ekseriyâ meşîhat irsen intikâl ve çok kere tekyeler para ile alınıp satıldığı gibi şeyhler dahi akçe mukâbilinde her istediklerine kisve-i hilâfeti iltibâs ile sû-i isti'mâl edegeldiğinden ân-be-ân meşâyih-i mukallidîn ve müzevvirîn çoğalarak bayağı usûl-i tarîkat büsbütün muhtell ve müşevveş oldu denilebilir. Hele zamânımızda tekyeler âdetâ lehviyyât ve la'biyyât sırasına ve nazar-ı efrâdda eğlence hükmüne girdi. Erbâb-ı vecd ü hâl oralar-dan çekilmeğe başladı. Meydân-ı muhabbet şekl-i dervîşâneyi medâr-ı ekl eden ve ekserîsinin ef'âl u akvâli şer'-i şerîfe mugâyir olduğu hâlde sözde keşf ve kerâmâta gelince Cüneyd ve Bâyezîd'i beğenmeyen müteşeyyihînile onlara mensûb olup bilâ-sa'y ü 'amel geçinmek isteyen gürûh-ı battâlîn ve gâfilîne münhasır kaldı.

Maraz-ı cehâlet ü dalâlete mübtelâ olan ehl-i garaz hak ve bâtili fark ve temyîz edemediğinden meşâyih-i kâmilini görmüş olduğu müzevvirîn-i müteşeyyihine kıyâs edip sû-izanüzere bulunur ve çok kimseler yâ kendilerinin liyâkatsizliğinden veyâhûd mensûb oldukları şeyhlerinin kifâyetsizliğinden, her ne ise, bir nice zamân pîr ‘aşkına tekâyâ ve zevâyâda dönüp dolaşarak tâb u tüvânı kesilmiş birtakım hurâfâtın galebe-i te’sîrâtıyla ‘akl u iz’ânı eksilmişi iken serâ’ir-i ma’nevîyeye dâ’ir bir şey istifâde edemediğinden yâ ‘alenen esâs-ı tarîkati inkâra kalkışır veyâhûd bu yoldaki sa’y ü emeğini ‘abes göstermemek için hâsıl ettiği sû-izanni nihân-hâne-i derûnunda ketm ederek kimisi perde-i tezvîr ü nifâka bürünüp sû-ret-i sûfiyânede ve kimisi echel ve ebter olduğu hâlde bâtından bahis açarak evâmir ü ahkâmı te’vîl ve tahrîf ile zındıklık yolunu tutup revîş-i rindânede görünür, sâde-dilân-ı ümmeti idlâle çalır.

Her yerde ‘an-cehl insânı ihlâk eyleyen mütetabbibler çok olduğu gibi her ‘asr u zamânda birtakım o erkânı iğfâl ile dâm-ı ihtiyâline düşüren muzırr müteşeyyihler dahi kesret üzere olup zî-‘urefâda görünürlerse de onların hâl u şânı başka, erbâb-ı hakîkatin ‘unvânı başkadır.

گر بشکل و صورتی انسان بدی
احمد و بو جهل را یکسان بودی¹⁹⁴

Huzzâk-ı etıbbâ emrâz-ı cismâniyyeyi teşhîs ve teşrîh ile bi’t-tedâvî sıhhat-i mizâc ve selâmet-i vücûda hizmet eder. Şuyûh-ı kâmilîn dahi sellâkin emrâz-ı rûhâniyyelerini teşhîs ü teşrîh ederek edviyye-i zikr ü tevhîd ile sıhhat-i kalb ve selâmet-i vicdâna nazar eyler. Herhangi fen olursa olsun tahsîl ve ta’allümü erbâbına mürâca’atle telemmüz etmeğe tevakkuf eder. Meselâ tabâbet bir ‘ilimdir. Lâkin mekteb-i tibbiyyeye girilip de ‘ale’l-kâ’ide usûl ü fîrû’u görülmedikçe veyâhûd hâricde fenn-i tabâbete vâkıf bir zâta mülâki olup da ondan öğrenilmedikçe ‘ilm-i tıbbın ne olduğu bilinemez. Kezâlik ma’ârif-i ilâhiyyede râsih bir müşid-i kâmile ‘arz-ı teslîmiyyetle zâviye-i sıdk u rızâda hizmet edilmedikçe bâb-ı himmet açılmaz, tarîkatin serâ’ir-i bâtiniyyesi anlaşılabilir. ‘Ale’l-usûl ikmâl-i sülûk etmeyenlerin tarîkate ta’n u ta’rîz eylemeleri bi-‘aynihî tabâbet ne olduğunu bilmeyenlerin fenn-i tabâbeti inkâra tasaddî etmesi kabîlinden bir cehl-i mahzırdır.

Esrâr-ı tarîkate kesb-i vukûf ile vicdânca zâ’ika-i ‘irfâna mâlik olmayanların dahi teşeyyuh edip tekye açması fenn-i tabâbeti öğrenmeksizin hekîm dükkânını

194 “Eğer şekil ve suret ile insan olunsaydı, Hz. Muhammed ve Ebu Cehil birbirine eşit/denk olurdu.”

küşâde edip “ben tabîbim” diyerek yalancılığı irtikâb eden mütecâsirlerin iğfâlât-ı ebleh-firîbânelerine benzer.

Zarar-ı ‘âmmî def için şer’an tabîb-i câhili men’ etmek câ’iz oluyor da cehele-i müteşeyyihîni tard eylemek neden câ’iz olmasın? Vaktiyle Yeniçeriler arasında türemiş olan tarîkat-i Bektâşiyye ulularının devletçe görülen mazarrâtını ta’dâd ve beyândan târîhler ‘âcizdir. Yeniçerilerin ilgâsıyla Sultân Mahmûd’un seyf-i salâbeti epeyce ‘ırk-ı Bektâşiyan’ı kesmiş idi. Çe-fâ’ide ötede beride saklananlar sûrâh-ı ihtifâya sokulan haşerât misillu yine sonradan ser-nümâ-yı fesâdât olmağa başladılar. Tanzîmât’ın bahş ettiği serbestlik yardımıyla evvelkinden ziyâde beyne’l-İslâm tohm-ı tefrikâyı îsâra koyularak san’at-ı idlâlde bir dâhiyye kesildiler. Her tarafta mezâk-ı me’âsiye muvâfik en safâlı yerlerde tekyeler uyandırıldı. Fısk u fücûr ocakları ‘alevlendirildi. Sabâh akşam ‘işret sofraları kurulur, meydân-ı muhabbete girilir, “erenlerin gerçeklerin demine hû” diyerek idâre-i ikdâh-ı mefsedete girililir, kafalar tütsülenir, sâzlar çalınır, iktizâsına göre bacılar, kızlar dahi birleştirilerek ‘âlem-i vahdet şenlenir, babalar ulûhiyyeti takınır; ledünniyyâttan, tasarrufâtan dem urur, “Allâh, eyvallâh!”la alkışlanır, ashâba, ümmete la’netler bağrılır, küfriyyât kapıları açılır, sebb ü şetm hezeyânları saçılır, rafz u ilhâd yolunda türrehât-â-miz ebyât u eş’âr okunur, bu zırlıklar zikr u ‘ibâdât hükmünde telakkî olunur.

Bektâşiliğin içyüzünü tefahhus ve taharrîye hâcet yoktur.¹⁹⁵ الظاهر عنوان الباطن kâ’idesince dış yüzündeki âsâr-ı şekâvet mâhiyyet-i mezmûmesini gösterir. Ser-hoşluğu i’tiyâd ile ona inhimâk eden, muharremâtı mübâh görüp günâhları sevâb ‘addeleyen kimselerden hayr u fazîlet mi umulur, öyle tarîk mi olur? Bu gürûh “Ezel-ebed, cennet-cehennem âdemin vücûdundadır. Onun hâricinde bir şey yoktur. Âdemiyetin gâyet ü kemâli sırr-ı vahdeti bilip ehl-i muhabbet olmaktır” zemînlerinde kendilerince sûretâ Müslümânîliğin pek ince perdelerinden kopuşup yavaş yavaş kandırarak dâm-ı tezvîrlere düşen cühelâyı öyle berbâd ederler ki ne dîn, ne îmân bırakırlar. Sözde tevellâ ve teberrâ gürültüsüyle hubb-i Ehl-i Beyt nümâyişleri dönüp dolaşırsa da işin içyüzüne gidildikçe onun dahi hükm ü ehemmiyeti zâ’il olup ortada bir Allâh kalır. O da gâlibâ i’tikâdlarınca gâh ezeli bir noktada, gâh hamse-i âl-i ‘abâda, gâh ‘Alî’de, gâh fazl-ı hurûfide, gâh sûret-i ‘âlemde, gâh vech-i âdemde cevelân eyleyerek türlü türlü şekillere girerek nihâyet beynlerinde münkasım olur. Cümlesi birer Allâh kesilir, o gâ’ile de aradan çıkarılır, evâmîr u nevâhî ber-taraf edilir, mes’ele hiçlikte karâr bulur. Ma’nen kâf-fesine nefîr-zen-i yuf olarak tekâlîften sıyrılıp ‘atâlet ve batâlet ‘âlemine girilir. Zâ-

hirde dervîşlik yüzünden görünerek beynlerince ma'rûf ve mevzû' birtakım âdâb u erkânı pek ziyâde i'zâm ile âyîn-i dalâlet-âgînlerine tarîk-i nâzenîn 'unvânını verip mâ'il-i şekâvet olan bâtılları, ahmakları, câhilleri avlayarak tevsî'-i şike-i fesâda çalışırlar. İşârât ve istilâhât-ı mahsûsalarını gâyet ağır bahâlara satarak "ilm-i ledün" ta'lîm edercesine telkînâta bi'l-i'tinâ bigâneye sır vermemek tenbîhâtını fevka'l-âde iltizâm ederler. Esrârımız meydâna çıkmasın deyü çıfıt-âsâ korkarlar. Bununla berâber hakâyık-ı ekvânı yalnız onlar anlamış gibi 'âlemi nazar-ı istihzâya alıp koskoslanırlar. Ne şaşılacak hamâkattir ki şu tâ'ife diyânet ve şer'ati hem kendinden koparıp mahvetmeğe savaşıyor, hem de yine kendilerince 'urefâ-yı İslâm'dan geçinerek millete böylelikle hizmet ve nusret eyliyor i'tikâdında bulunur.

Cehlin ol mertebesi sehl olmaz
Sa'sız tâ bu kadar cehl olmaz

El-hâsıl Bektâşîlik dince ne bir tarîktir, ne dervîşliktir. Şî'îlik, hulûlîlik, hurûfîlik, tabî'îlik, Dehrîlik 'akâ'id-i fâsîdelerinin muzahrafâtından teşekkül etmiş, ahkâm-ı şer'iyeden insilâh eylemiş, sermâye-i zünûb ile zevk u safâ ahz u i'tâsına dalmış, sûd u zebânını şaşırmış, zulmet-hâne-i husrânda kalmış bir 'ayyâşlık kumpanyasıdır.

﴿وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ﴾¹⁹⁶

196 "...Allah kime nûr vermemişse artık onun için bir ışık yoktur." [Nûr 24/40]

[15] LEM'Â

Dekâyık-âşinâyân-ı ahvâle müstağnî-i beyân olduğu üzere asıl dervîşlik Efhar-ı Kâ'inâta medâr-ı fahr olan fakrın netîce-i müfâdîdır. Sırr-ı meşreb-i Muhammedî'den iktibâs-ı feyz u kemâl eden âlu ashâbın cümlesi bu menkabet-i celîle-i fakr u fahri menâşîr-i siyer-i sâfiyyelerine ser-nâme-i mes'adet ittihâz ederek zehârif-i dünyâdan mübâ'adet üzere bulunurlar idi. **Mısrâ'**:

نیکوان رفتند سنتها بماند¹⁹⁷

medlûlünce onların ahlâk-ı ümmete yâdigâr-ı sa'âdetleri olan siyer ü sünnetlerine ba'zı erbâb-ı sıdk u safvet herkesten ziyâde izhâr-ı mütâba'atle safâ-yı zühd ü takvâya hasr u mümâyelet edip sûf giymeyi 'âdet edindiklerine binâ'en "sûfî" 'unvânını almışlardır. Bu tâ'ife-i 'aliyyenin sermâye-i 'izz u bekâları fakr u fenâdan 'ibâret olmağla onların isr-i sâmililerine bi'l-ittibâ' fakîrliği ihtiyâr edenlere dervîş denilmiştir. Hakîm Senâ'î'nin;

برگ بی برگی نداری، لاف درویشی مزین
رخ چو عیاران نداری، جان چو نامردان مکن
یا برو همچون زنان، رنگی و بوئی پیش گیر
یا چو مردان اندرآی و گوی در میدان فکن¹⁹⁸

dediği gibi dervîşlik ciddî ve samîmî, merdâne, 'âlî-cenâbâne terk-i mâsivâdan 'ibâret olup sellâk-iilâhîye mahsûs bir sîret-i celîledir. Tarîkat o sîretin sûretidir. Terk-i mâsivâ 'âlemden ferâgatle çırıl çıplak bir köşeye çekilerek aç susuz helâk olmak veyâhüd eldeki mülk ü mâlî istihlâk ile fakr u fâkaya düşüp hâl-i bî-nevâyîde kalmak, hiçbir işe yapışmayıp başkalarının i'ânesiyle yaşamak demek değildir.

Ehl-i hakîkate göre mâsivâ tevehhüm gayretiyle Hak'tan gaffeti îcâb eden heves ü hevâdır. Dervîşlik işte bu heves ve hevâdan ya'nî efkâr-ı bâtıla ve ahlâk-ı

197 "İyiler gittiler ve âdetleri kaldı" Bu mısra, Mevlânâ Celâleddîn'in *Mesnevî*'sinden alınmış olup beytin tamamı şu şekildedir:

نیکوان رفتند و سنتها بماند
وز لئیمان ظلم و لعنتها بماند

"İyiler gittiler ve güzel âdetleri kaldı. Alçaklardan ise zulüm ve lanet kaldı" *Mesnevî-i Şerîf: Manzum Nahîfî Tercümesi, (Aslı ve Sâdeleştirilmişiyile)*, c. I, s. 31

198 "Abâ bir giysin yoksa, dervîşlikten bahsetme. Delikanlı bir savaşı değilsin sen, nâmerdler gibi çabalama. Ya kadınlar gibi çek git, allık ve koku sürün. Ya da merdler gibi gel ve meydânda savaş." *Divân-ı Hakîm Ebül-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâ'î-yi Gaznevî*, haz. Müderris Razavî, Kitâbhâne-i Senâî, Tahrân 1341, s. 484.

fâsidenin tezâhümüyle tahassul eden dağdağa-i kesretin îrâs ettirdiği çûn u çirâdan bi't-teberri zeytûn yağı gibi süzülerek cümlesinin mâ-fevkine çıkıp hülâsa-i insâniyyete olan bir hâme-i hakîkatten 'ibâret kalmak, insân-ı kâmil olmaktan nasıl ki sünger suyu cezb ederse neş'e-i tevhîdi iktisâba öyle bir isti'dâd hâsıl edip mâ'û'l-hayât-ı zikrullâh ile hâne-i derûnu tathîr eyleyerek hubb-i Hudâ'ya müstağrak olmak, cân 'âleminde cânânı bulup ona hasr-ı ta'aşşukla esâret-i shevâtan kurtulmak, kemâl-i hürriyyetle 'ubûdiyyeti bi'l-iltizâm ma'nen Cenâb-ı Hakk'ı tezekkür ve tefekkürden birân hâlî olmamaktır.

غلام همت آنم که زیر چرخ کبود
ز هر چه رنگ تعلق پذیرد آزادست¹⁹⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de emvâl ve evlâda fitne denilmesi meyl-i tabî'î sâ'ikasıyla ekser-i halkın onlara meftûn olup Hak'tan gâfil kaldıklarına bi'l-îmâ terakkiyyât-ı ma'neviyyeye mâni' olacak kadar dünyâyâ i'tibâr edilmemesinin lüzûmunu ihtâr içindir. Ekser-i 'ulemâ-yı kâsîrîn "Şerî'atten başka tarîk yoktur." derler. Evet, asıl tarîk-i İslâm şerî'attir. Ammâ şerî'at onların bildiği gibi zâhire mahsûr ve maksûr değildir. Hakîkatte tarîkat denilen şey butûn-ı şerî'at üzere bir meslek-i tehzîb ü tasfiyedir. 'Abd ile ma'bûd arasındaki münâsebeti bildirir, 'ibâdet ve tâ'âtun es-râr u âdâbını, terakkiyyât-ı ma'neviyyenin usûl ü esbâbını gösterir, sellâki gâyet-i maksûda erdirir. O da neş'e-i muhabbetullâh ile münşerihu's-sadr olarak envâr-ı İslâmiyyet'in gönülde feyezân ve cevelânıdır. Tasavvuf bu feyezân ve cevelânı teksîr ile îkân u itkânı tekmîl eder, sırr-ı vahdete vâkîf olur.

Medreseler 'ulûm-ı zâhireyi tahsîl için te'sîs edilmiş olduğu gibi vaktiyle tekyeler, zâviyeler dahi erkân-ı tarîkat üzere 'ulûm-ı bâtnayı li-ecli'l-ikmâl vaz' u ihdâs olunmuş birer mekteb-i 'irfân idi. Evâ'ilde müsta'iddân-ı ümmet ibtidâ'ulûm-ı zâhireyi ba'de't-ta'lîm sevda-yı tasavvufa düşüp cihet-i butûna 'ubûr ederek seyr ü sülûkü ya'nî sûrî ve ma'nevî menâzil-i 'irfânı görüp geçtikten sonra bâtından zâhire 'avd u rücû' ile kisve-i şerî'ate bürünür, yâ rahle-i tadrîse veyâ seccâde-i irşâda geçip dekâyık-ı dîniyyeyi ta'lîm ve telkîn ederlerdi. Onun için cihân-ı İslâmiyyet'te lâ-yu'ad velâ-yuhsâ zâhir ve bâtnı ma'mûr 'ulemâ vü 'urefâ zuhûra gelmiş, âsar-ı ber-güzîdeleriyle kütüb-hâne-i 'âlem mâ-lâ-mâl olmuştur. Eğerçi yakın vakitlerden beri kuvve-i milliyeye 'arız olan za'f u halel seyvi'esiyle eski hâhişler kalmamış, tarîk-i ifâde vü istifâde kapanmak derecelerine varmış ise de e'izze-i

199 "Mavi gök altında dünyevî bağılıklardan azâde olma ârzusunun kölesiyim." *Divân-ı Hâfiz*, s. 69.

eslâfin kütüb-i celîleleri meydândadır. Dîn-i İslâm âşikârdır. Dekâyık-ı İslâmiyye'yi anlamak isteyenler Şeyhu'l-ekber, Mevlânâ, Gazzâlî, Fahr-i Râzî gibi efâhim-i 'urefâ vü 'ulemânın kütüb-i meşhûrelerine bakıp istihrâc-ı mezâyâyâ dikkat etmeli, sırât-ı müstakîm üzere gitmelidir. Yoksa birtakım ümmîlerin, abdâlların, fâsık ve münâfık müteşeyyihlerin, Bektâşi babaları denilen tahâretsiz şakîlerin, zındıkların tefevvühât ve tesvîlâtına aldanıp onlardan feyz ü terakkî ummak, tarîkçe beş on lakırdı bilenlerin laklakiyyâtı ile dervîşlik taslamak, uykusuzken helâya girip galebe-i nevm ile evliyâlık sayıklamak gibidir.

'Azîzim, meslek-i İslâm 'ilm ü kemâldir. 'İlm ü kemâl fikri uyandırır, fikir zikri cilâlandırır, zikir kalbe inşirâh getirir, hazîne-i envâr-ı ilâhî açılır.

﴿أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾²⁰⁰

200 “Demek ki her kimin Allah bağrını İslâma açmış ise işte o Rabbından bir nur üzerinde değil mi? O halde vay o Allah'ın zikrinden kalbleri katılara, onlar bir açık dalâl içindedirler”, [Zümer 39/22]

[16] LEM'Â

'Ulûm ve fûnûn, ta'lîm ü tedrîs ile bi't-tahsîl tedâvül edegeldiğinden şöhet ü şuyû' bulmuş, cihân-ı beşeriyete zîb ü fer vermiş ise de onların arasında kitâb-ı kâ'inâtın ledünniyyâtı olmak üzere daha nice nice ma'ârif-i ilâhiyye müstetirdir. Bu ma'ârif-i celîle ta'lîm ü tedrîs ile tahsîl olunamayıp ancak cânib-i Cenâb-ı Bârî'den ba'zı havâss-ı 'ibâdın kulûb-i sâfiyyelerine ikrâmen ilhâm olunur.

²⁰¹ ﴿فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا﴾ âyet-i kerîmesinin tefsîrine ve mâ-ba'dında beyân buyrulan hark-ı sefine, katl-i gulâm, ikâme-i cidâr kıssasının te'vîline nazar et ki Allâh'ın hakâyık-ı umûra 'ârif nasıl kulları vardır, zâhir ve bâtın birbirine ne derece mübâyindir, vâkîf olasın.

Şu kıssa-i serâ'ir-minassa Mûsâ 'aleyhi's-selâmın Hızır ile sûret-i mülâkâtını mütezammındır. Hazret-i Mûsâ Hızır'a; ²⁰² ﴿هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا﴾ "Âyâ sana tâbî' olsam min 'indillâh mazhar-ı ta'lîm olduğun rüşd 'ilmîni bana bildirir misin?" demedi mi? Hızır dahi bu talebe karşı ²⁰³ ﴿إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾ kelâmıyla mukâbele etmedi mi? Ya'nî; "Sen peygambersin; senin hükmün zâhire, benim nazarım bâtına masrûf ve ma'tûftur. Şâyed benden bir şey sâdır olur ki zâhirde münkir ve gayr-ı meşrû' görünür. Hasbe'l-makâm sabredemeyip sebebini bilemediğin cihetle i'tirâza kıyâm edersen, benimle refâkate mütehammil olamazsın." deyü söylemedi mi? Eğerçi Hazret-i Mûsâ ﴿سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي مَرَّةً﴾ ²⁰⁴ ﴿مَازْمُونِ لَكَ أَمْرًا﴾ "Beni ef'âline sabredici bulursun, işinde sana 'isyân etmem" deyip taleb-i mürâfakatinde ısrâr eylediyse de esnâ-yı seyâhatte hark-ı sefine, katl-i gulâm, ikâme-i cidâr vak'aları zuhûra gelince onları zâhir-i şer'-i şerîfe muğâyir görmesiyle ber-muktezâ-yı risâlet tahammül edemedi, i'tirâza başladı. Nihâyet Hızır ²⁰⁵ ﴿هُدًى فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأْتِيكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ diyerek vukû'âtın iç yüzünü ba'de'l-beyân kat'-ı rişte-i musâhabet edip ayrıldılar.

Gitdi tûbâ bir yana serv-i dil-ârâ bir yana

İşte bu kıssa-i mukaddese şu 'âlem-i kâ'inâtta vukû'a gelen hâlât u hâdisâtın 'ind-i ilâhîde mukadder ve ma'lûm birtakım esbâb-ı hafîyye ve esrâr-ı ledün-

201 "Derken kullarımızdan bir kul buldular ki biz ona nezdimizden bir rahmet vermiş ve ledünnimizden bir ilim öğretmiştik.", [Kehf 18/65]

202 Kehf 18/66.

203 Kehf 18/67.

204 Kehf 18/69.

205 Kehf 18/78.

niyyeye müstenid olduğunu, zâhir ve bâtın tatbikâtça bi'l-vücûh yek-dîgerine muhâlif olduğunu sarâhaten isbât eder. Efrâd-ı evliyâdan ba'zıları bâ-irâde-i Samedâniyye seyyâr olup diledikleri mahalde bulunabildikleri hasebiyle onlara “Hızır” tesmiye edilmiş olduğu kütüb-i sûfiyyede görülmüştür. Tefâsîrde haber verildiğine göre Hazret-i Mûsâ ‘aleyhi’s-selâmın mülâkî oldukları ‘âlim-i Rab-bânî tûl-i ‘ömrü mâlik olmuş Fârs mülûkünden Bilyâbin Milkan nâmında bir zât-ı zî-şân idi. Namâz kılariken etrâfındaki eşyâ yemyeşil kesilivermekle kendilerine “Hızır” denilmiştir.

Efvâh-ı nâsda her yüz senede yeniden ‘ömrü ü hayâtı tâzelenir dâ’im ve bâkî bir Hızır dönüp dolaşırsa da ‘aklen ve ‘âdeten hayyun lâ-yemût olmak üzere bir şahsın vücûdu kâbil-i tasavvur değildir. *Kur’ân-ı Mübîn*’de buna delâlet edecek bir işâret-i sahiha da görülememiştir. Ma‘a-hâzâ hadîs-i şerîfte ²⁰⁶ لو كان حيا لزارني vârid olduğuna ya’nî “Hızır hayâtta olsa idi beni ziyâret ederdi” buyrulduğuna nazaran ‘avâmın tahayyül ettiği ma’nâ evhâmdan ‘ibâret kalır.

206 Bu lafızla bir rivayet tespit edemedik. Sufiler arasında yaygın olan bu hadisin uydurma olduğu kaynaklarda zikredilir.

[17] LEM'Â

'Akliyyât havâss-i zâhire ve bâtınanın delâletiyle mahsûsât ve ma'kulâtтан bahsedilen 'ulûm-ı hikemiyyedir. O da esâsen riyâziyyât, tabî'iyât, ilâhiyyât ve siyâsiyyâtтан 'ibârettir. Telâhuk-ı ezhân ü efkâr ve tesâbuk-ı ezmân u a'sâr ile mebhâis ve havâdis çoğaldıkça usûl-i mezkûrenin fûrû' ve aksâmı dahi tekessür ederek zabt u ta'dâd olunamaz derecelerine varmış ve tavâ'if-i 'ulemâ taksîmât ve ta'rîfâtlara tasarruf edegeldiğinden akvâl u ârâ müte'addid ve müteşettit olarak her biri bir vâdî-i ihtilâf u ictihâda gitmiş ise de biz onların arkasına düşüp teftîş-i müfredât ile uğraşmayacağız.

'Akliyyât bir kavim ve millete mahsûs ve münhasır değildir. 'Ale'l-ıtlâk zî-nutk ve zî-şu'ûr olan nev'-i insânın hasâ'is-i tabî'iyyesindedir. Şu kadar ki 'ulûm-ı hikemiyye kâbiliyyet-i insâniyyenin derecât-ı asliyyesiyle mütefâvit ve 'umûmiyyet üzere tezâyüd ve terakkîsi milel ü akvâmın mesâ'î-i sûriyye ve ma'nevîyyesiyle mütenâsibdir.

Cihânın her tarafında 'akliyyâtтан bahs ediciler zuhûra gelmiş ise de târîh-i 'ulûm nokta-i nazariyyesinden bakılınca kurûn-ı mütekaddimedede hiçbir kavim ve millet Yunan-ı kadîm hukemâsının ka'bına varamamış olduğu görülür.

Mîlâddan evvel ümmet-i Yunan 'akliyyâtı kudemâ-yı Mısıriyyûn'dan ahz u tekkî ederek aralarında 'ulûm ve fûnûn pek ziyâde ilerlemiş, hattâ mehâsin üma'ârif kemâl-i meyl ü muhabbetlerinden nâşî Tales ve Solon gibi hukemâ-yı meşhûreye "sûfus" nâmı verilmişti.

Lisân-ı Yunanî'de "sûfus" 'alîm ve hakîm ma'nâsına olup Cenâb-ı Hakk'a mahsûs bir ism-i 'azîm olmağla mu'ahharan hukemâyâ bu tevkîr ve ta'zîm çok görülerek feylesof ta'bîr edilmiştir ki "muhibb-i hikmet" demektir. *Târîh-i Hukemâ'*da beyân olunduğuna göre en evvel feylesof 'unvânını alan Fisagores'tir. Ba'dehû Eminizokles ve Sokrat ve Eflâtun ve Aristo bu nâm ile ma'rûf ve mevsûf olup ondan sonra 'akliyyât, felsefiyyât ve muhibb-i hikmet olan fuzalâyâ "feylesof" ıtlâk olunmuştur ki elsine-i 'âlemde şâyî'dir.

Ta'rîfât-ı felsefiyyeye göre hikmet; tabî'at ve mâhiyyet i'tibârıyla mâddî ve ma'nevî kâffe-i ecsâm u eşyânın asl u hakikatini bilmektir. Bu ma'nâ-yı mutlak ıstîlahen takyîd edilerek meselâ hikmet-i tabî'iyye, hikmet-i riyâziyye, hikmet-i siyâsiyye gibi bir fenne tahsîs olunur ki o fennin ledünniyyâtı, ya'nî esrâr-ı muhtevîyyâtı demektir.

Felsefe işte şu ledünniyât ve esrârı câmi' bir 'ilim olup felsefe-i ilâhiyye, felsefe-i edebiyeye misillu birtakım derecâta taksîm kılınmıştır.

Ekser-i 'ulemâ "Hikmet nefsi-i insâniyyede 'ilm ü 'amelin husûlü, nefsi-i insâniyyenin bu iki cihetten mertebe-i kemâle vusûlüdür." derler. Ba'zı 'ukalâ "Hikmet her şeyi lâyük olduğu vechile bilmek ve lâyük olan ef'âli işlemektir." deyü tavr-ı âharda tasvîr ederler.

'Akl u hikmet en ziyâde vâcibü'l-ihtirâm olan mevâhib-i ezeliyyedendir. Kâffe-i efrâdın 'akl u hikmette iştirâki der-kâr ise de nev'-i insân bi'z-zât câhil ve bi'l-kesb 'âlim olduğundan bu iki kuvvet-i pür-meziyyetin hayyiz-i fi'ile çıkması, ya'nî kemâlât-ı 'akliyye ve hikemiyyenin husûle gelmesisa'y ü tahsile mütevakkıftır. Dâ'imâ çok çalışanlar az uğraşanlara nisbetle ziyâde bilir.

Metâlib-i 'ilmiyyede mesâ'î ve makâsîd-ı beşeriyye muhtelif olmağla sunûf-ı hukemânın birtakımı mahsûsâtü mâddiyyâta ve birtakımı ma'kulât u ma'neviyyâta hasr-ı enzâr eyleyerek her biri kendi meşrebince birer mezheb ihtirâ' edegeldiğinden fırak-ı felâsife çoğalmış ise de esâsen en meşhûr ve mu'teberleri tabi'iyûn ve ilâhiyyûndur. Tabi'iyûn iki kısımdır: Biri mâ-fevkâ't-tabi'iyeyi bir kuvvetin 'adem-i vücûduna kâ'il olan gulât ve diğeri mâ-fevkâ't-tabi'iyeyi kabûl ile rûhâniyyâta mâ'il bulunan duhâttır. İlâhiyyûn dahi iki sınıftır: Şer' u diyânete ittibâ' ile diyânet ve mücâhedeye sâlik olanlara "mutasavvîfîn" denilir. Şer' u diyânete i'tibâr etmeyip muktezâ-yı 'akl u hikmet üzere terbiye-i nefsi, serâ'ir-i bâtuniyyeyi araştıranlara "İşrâkiyyûn" itlâk olunur.

Hazret-i sûfiyye sarf-ı neş'e-i Muhammediyye'ye müteveccih ve muktedî olmağla şu iki gürûhtan hâricdir. Hasbe'z-zevk ve'l-hâl onların cilve-i fazl u kemâli başkadır.

İşrâkîler meslekçe mutasavvıfadan ayrılırlarsa da tasdik-i vahdâniyyette birleşirler. İhtilâfât, şive-i sülûk ile ta'bîrât ve istilâhâttan 'ibâret kalır.

Müttehiddir şer' u hikmet mebbas-ı tevhîdde

Nakl ile 'akl-ı ilâhiyyûn bir gûya iki

Vâkı'â kudemâ-yı ilâhiyyûn hikmet-i işrâkiyyeyi vaz' u te'sîs ile bir terbiye-i ma'neviyye yollarını açıp salâh u istikâmetin lüzûm u vücûbunu göstermiş olduğundan bu bâbdaki himmetleri insâniyyetçe şâyân-ı teşekkür ise de hikmet-i işrâkiyyenin ta'lîmâtı zulûmât-ı câhiliyyettekalın güm-geşteğân-ı dalâlete bir meş'ale-i intibâh olabilir. Ammâ mühr-i münîr-i nübüvvetin hîn-i tulû'unda hükümsüz kalır.

Mısra'

چراغ بيوه كجا شمع آفتاب كجا²⁰⁷

Yunan-ı kadimde felâsifeden Meşşâ'ıyyûn ve Revâkıyyûn 'unvânıyla iki tâ'ife iştihâr etmiş idi. Kudemâ-yı evâ'ilin ser-levhâ-i evâhiri olan feylesof-ı meşhûr Aristotales, İskender'e üstâd olduktan sonra hânesinin bahçesinde bir mekteb küşâd ve ayak üstünde gezinirken tadrîs ü ta'lîmi i'tiyâd etmiş olduğundan ondan telemmüz ile onun mezhebine tâbî' olanlara "Meşşâ'ıyyûn" denilmiştir. Eğerçi ol 'asırlarda beyne'l-felâsife kânûn-ı mantık üzere idâre-i kelâm etmek kâ'ide hükmüne girmiş ise de mantığın usûl ve fusûlü cem' u tertîb edilmemiş idi. İbtidâ Aristotales 'ilm-i mantığı tedvîn ve te'sîs ile 'ulûm-ı hikemiyyeye medhal ve mebd'e' ittihâz etmiş olduğundan kendisine "mu'allim-i evvel" nâmı verilmiştir.

Felâsife-i Meşşâ'ıyyûn "Gerek hissî ve gerek gayr-ı hissî her mevcûdun zâtı ve ahvâli enzâr-ı fikriyye ve akyise-i mantikiyye ile idrâk olunur, hattâ ulûhiyyet ve vahdâniyyet dahi nazar-ı fikr ile bilinir" hulyâlarına düşüp "Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd vâhiddir, vâhidden vâhid sâdır olur. En evvel sudûra gelen vâhid de 'akl-ı fa'âldir." dediler, tertîb-i 'ukûle giriştiler. Bi'l-cümle te'sîrât ve tedbîrâtı onlara isnâd ettiler.

Vâkı'â Eflâtun ve daha ondan evvel ba'zı felâsife melâ'ikeye 'ukûl tesmiye ederek 'âlem-i ervâha kâ'il olmuşlar idiyse de 'ukûl-i 'aşere mebhâisi silk-i intizâma girmemiş idi.

Aristotales bu mebhâsi tehzîb ve tafsîl ile rûhâniyyâtındaki mezhebini onun üzerine te'sîs eyledi. Felâsife-i Meşşâ'ıyyûn eğerçi sâ'ika-i kevn ü fesâd ile "suver" mütehavvil ve mütegayyir ise de zât-ı heyûlâ kadîm ve bâkî olduğuna ve heyûlânın kıdem ü bekâsı mevcûdâtın kıdem ü bekâsını müstelzim idüğüne binâ'en haşr-i cismânîyi inkâr edip haşr-i rûhânîyi kabûl ve ikrâr ettiler. Lem'a-i âtiyyede beyân edileceği vechile 'ukûl havâdisi gayr-ı ma'kûl olup şâyân-ı kabûl değildir.

İskender'in vefâtından sonra memâliki müt'eaddid hükûmetlere münkasım olduğu sırada Mısır'da teşkil-i saltanat eden Batlamyus hânedânı ekser-i felâsife-i Yunanî'yi İskenderiyye'ye celb ve da'vetle haklarında fevka'l-âde hürmet ve ri'ayet

207 "Sönmüş mum nerede, güneşin ışığı nerede." Bu mısra, Hâfız-ı Şîrazî'ye aittir. Beytin tamamı şu şekildedir:

ز روی دوست دل دشمنان چه دریا بد
چراغ مرده كجا شمع آفتاب كجا

"Dostun yüzünde, düşmanın gönlü ne bulur? Sönmüş mum nerede, güneşin ışığı nerede."
Divân-ı Hâfız, s. 21

ederek gâyet 'âlî bir dârü'l-fünûn binâ etmiş, 'Arablar buna "revâku'l-hikme" demiş olmağla ondan zuhûr eden hukemâyâ "Revâkıyyûn" nâmı verilmiştir.

Mü'ellif-i meşhûr Cevdet Paşa *Mukaddime-i İbn Haldûn*'dan 'ulûm faslının tercümesinde; "Asl-ı Yunan'daki Revâkıyyûn Zinûn [Zenon] nâm feylesofa mensûb olan tâ'ifedir." diyor. Feylesof-ı mûmâ-ileyh, târîh-i milâdîden 340 sene akdem Kıbrıs cezîresinde tevellüd edip ba'dehû Atina'ya nakl u hicretle orada ihtiyâr-ı ikâmet ve ba'zı felâsifeden tahsîl-i hikmet ederek bir mezheb-i mahsûs ihtirâ' eylemiş, bir revâk altında ders verdiğiinden telâmîzine "Revâkıyyûn" ta'bir edilmiş olduğunu yazıyor. Onun beyânına göre feylesof-ı mûmâ-ileyh, "Hilkat-i beşeriyeden murâd hüsn-i ahlâktır, o da salâh u istikâmetten 'ibârettir. Huzûzât-ı nefsânîyye rûhun emrâz-ı 'uyûbudur. Kâffe-i 'ulûm-i hikemiyye 'ilm-i ahlâkın mukaddimesidir." diyerek pek ziyâde tehzîb-i ahlâka ihtimâm ve i'tinâ etmiş olduğu anlaşılıyor.

Yunan-ı kadimde felâsifeden "Kelbiyyûn" nâmıyla daha bir fırka türemiş idi. Onlar şu 'âlemde fazîlet ve meziyyet 'addolunacak bir şey olmadığına kâ'il olarak dünyâdan i'râz ve inkîtâ' ile melâmet ve meskeneti ihtiyâr edip erbâb-ı hırs u hevesin yüklenmiş olduğu tecemmülât ve tekellüfâta şaşarlar idi. Sokâklarda mûcib-i mezellet olan köşe ve bucaklarda ârâm ettiklerinden "Kelbiyyûn" ile telkîb olundular. 'Ömrü bir küp içinde geçen Diyojen bu fırkanın ser-âmedânındandır.

"Dehriyyûn" ve "Sofistâ'ıyyûn" denilir kudemâ-yı hukemâdan daha iki tâ'ife vardır. Dehrîler hâlıkı, haşr u neşri, mebde' ve me'âdî inkâr edip²⁰⁸ ﴿وَمَا يَهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ﴾ i'tikâdında bulunurlar. Sofistâ'iler hakâyık-ı eşyâyı münkir olarak mer'â-yı vehmiyyâtta gezinirler. Bunların felsefesi pek rekîk ve za'iftir.

Târîh-i Hukemâ'dan nakl ile zikr u ta'dâd ettiğimiz felâsife kurûn-ı ahîrede en ziyâde ahbâr u âsârî şâyî' olan mütekaddimînin sunûf-ı meşhûresidir. Sırf mâddiyyâta sarf-ı efkâr eden gulât-ı tabî'ıyyûn ile Dehrîler ve Sofistâ'ıyyûn'un meslekleri takayyüdât-ı dîniyye ve şer'îyyeden berî olmağla her kavim ve millet arasında huzûzât-ı nefsânîyyeye meftûn ve meclûb, sû-i ahlâk ile ma'yûb ve menkûb bulunan serserîler mine'l-kadîm onların dümbâle-rev-i dalâletleri olagelmıştır.

208 "...Bizi ancak dehr helak eder..." [Câsiye 45/24]

[18] LEM‘A

Gürûh-ı felâsife kemâlât-ı ‘akliyyeyi isti‘zâm edip cihet-i sem‘iyyât ya’nî rusûl ü enbiyâdan işitilen tenbîhât ve teşrî‘ât olmasa bile insân mîzân-ı ‘akl ile fezâ’îl ve rezâ’îl beynini fark ve temyîz edebileceğinden ve fıtrat-ı asliyyesi icâbınca bi’t-tab‘ ef‘âl-i memdûhaya mâ’îl ü müncezib ve ef‘âl-i mezmûmeden mütehâşî ve müctenib olduğundan kendi kendine tarîk-i hakk u hidâyete sâlik olup sa‘âdet-i hâle vâsıl olabilir, zehâbında bulunurlar.

Fi’l-hakîka ‘akıl bir mîzân-ı sahihtir, ahkâmında kizb olmaz. Lâkin ‘akıl ile esrâr-ı vahdet-i ilâhiyye ve ahvâl-i uhreviyye ve sâ’ir hakâyık-ı ma‘neviyye gibi mevâdd-ı mu‘azzamayı vezn etmeğe tama‘ etmek bir altun terâzûsunu görüp onunla dağları tartmağa kıyâm etmek gibidir. Altun terâzûsunun dağları vezn edememesinden dolayı ahkâmında ‘adem-i sıdk u istikâmet lâzım gelmeyeceği misillü ‘akıl dahi hudûd-ı husûsiyyesinin hâricindeki umûr ve esrârı derk edememekle medhûl olmaz. Zirâ ‘alâ’ik-i ‘unsuriyye tamâmıyla temâşâ-yı ma‘neviyyâta mânî’dir. ‘Aklın mâverâ-yı mahsûsâtı seyredebilmesi ba‘zı kere rûhun şevâgil-i hissiyyeden halâs olmasıyla ‘alâ tarîki’r-rü’yâ husûle gelen bir rü’yet-i mahdûdeden ‘ibârettir. O da cismâniyyet ile mahlût olan rûhâniyyettir.

Beyit

سير رياض عالم جان با حجاب تن
گلزار را ز رخنه ديوار دیدن است²⁰⁹

Kudemâ-yı felâsife seb‘a-i seyyâre için effâk-ı seb‘a ve cümle-i sevâbit için felek-i sâmin ve mecmû‘unu muhît ve muhaddid olmak üzere felek-i atlas isbât ederek bu effâk-ı tis‘ada müdebbir dokuz cevher-i rûhânî ve cümlesine mebdê’ ve mü’essir olmak zu‘muyla bir ‘akl-ı küll i’tikâd eylemiş, bu sûretle melâ’ikeyi on ‘adede iblâğ ile ‘ukûl-i ‘aşere tertîb ve tesmiye edip cennet onlara ittisâl u mukârenetten ve cehennem infikâk ü mübâ’adetten ‘ibâret idüğüne zâhib olmuşlar idi. Şu i’tikâda istinâden ‘akıllarınca bir sa‘âdet ve şekâvet tahayyül edip; “İnsân eğer tehzîb-i ahlâk ve tahsîl-i ‘ulûm ile gerek hikmet-i ‘ameliyye ve gerek hikmet-i nazariyye ma‘lûmât-ı külliyye kesb etmiş ise bu ma‘lûmât-ı külliyye ba‘de müfâratı’l-beden rûh da bâkî kalarak mele’-i a’lâya ya’nî ‘ukûl-i ‘aşereye intikâl ve ittisâl ile mü’ebbeden mütelezziz ve mütena‘im olup sa‘âdet-i sermediyyeye nâ’îl olur ve eğer böyle ma‘lûmât-ı külliyye tahsîl edemeyip de ‘ömrünü şehvât-ı nefsâniyye

209 “Rûh âleminin bahçelerinin, beden örtüsü ile seyri, bahçeyi duvarın rahnesinden görmektir.” Kelîm-i Kâşânî, *Divân: Kasâid, Gazeliyyât, Mesneviyyât, Mukatta‘ât*, s. 124.

ve hissiyyât-ı cismâniyyesine hasr eylemiş ise rûh ba'de müfârakati'l-beden mele'-i a'lâya su'ûd edemeyerek zulümât-ı cehl ü nâdânîde mu'azzeb kalır.” derler idi.

Eğerçi felâsife-i sâlîfe 'âlem-i ervâhın vücûdunu ikrâr ile rûh-ı insânî neş'e-i dünyeviyyedeki iktisâbâtına göre müsâb veyâmu'âkabolacağına bi't-temâyül bu mes'elenin icmâlinde isâbet ettiler ise de 'ukûl-i 'aşere bahsinde ve ona müteferri' olan tafsilâtta râh-ı nâ-savâba gittiler. Zîrâ melâ'ikeyi on 'adede hasr ve te'sîrâtı onlara kasr etmeleri cihetle şer'-i şerîfe mu'tekidât-ı mebhûselerini cerh ü tezyîf eyledikten başka hukemâ-yı müte'ahhirîn rasadât ile daha birçok seyyârât keşfettiklerinden mütekaddimînin zu'm ettikleri 'ukûl ondan ziyâde olmak lâzım gelmekle hikmet-i cedîde dahi bu bâbdaki kelâmlarını redd ü tekzîb eylemiştir.

Kezâlik tahkîkât-ı müte'ahhirîne nazaran tabakât-ı eflâkin vücûdu olmadığından şu hâlde kudemânın tasavvur ettikleri cennet ve cehennem “ber-hevâ” olup mu'allakada kalmış, ya'nî esâsen bâtil olmuş demek olur.

Hicret-i seniyyenin mi'e'-i sâniyesi evâsıtında felâsife-i Yunan'ın ba'zı âsârı Bağdâd'a getirtirilerek beyne'l-İslâm intişâra başladığı hengâmda 'ukûl-i 'aşere mebhîsi meydân-ı iştihâra çıkıp ol vakit 'ulemâ ve 'ukalâ arasında mesâ'il-i gâmızadan olmak üzere telakkî edilir idi. Hattâ e'âzım-ı hukemâ-yı İslâm'dan Şeyhu'r-Re'îs Ebû'Alî İbn Sînâ 'aleyhi'r-rahme kütüb-i meşhûresinde mebhîsi-i mezkûreyi kemâl-i i'tinâ ile teşrih ü tenvîr ederek mezâhib-i felâsife üzere 'âlem-i 'ukûl u ervâhı ve mebd'e ü me'âdı takrîr u tahrîr ettikten sonra “Haşr-i cismânî i'tikâden bilinecek mevâddandır. Onu anlamak isteyenlerin kütüb-i şer'iyeye mürâca'at etmeleri lâzım gelir.” demiştir. Gerek hakîm-i müşârün-ileyh ve gerek ondan sonra pek çok 'urefâ-yı fezzâ'il-intimâ cennet ve cehennemi eflâkte arayan ser-be-hevâlara uyup gitmiş, dûr u dırâz makâleler, kitâblar yazılmıştır.

Kudemâ-yı felâsifenin birtakımı nefsi nâtıkaya kâ'il olarak hiç olmazsa berhayât oldukları müddetçe kendilerine eğlence olacak 'ukûl-i 'aşere 'âlemini isbât edip hayr u salâh tarafına meyletmiş ve birtakımı “İnsân denilen mahlûk rûh-ı hayvânîden fazla bir meziyyet-i hayâta mâlik olmayıp, sâ'ir hayvânât ve belki haşâyîş ve nebâtât gibi bir sadme-i rûzigâr ile mahv ü nâ-bûd olur.” diyerek hakikat-i insâniyyeyi tahkîr ü terzîl ile tarîk-i şerr u fesâdı göstermiştir. Efkâr-ı beşer şu iki zehâbın birini, ya'nî yâ bekâ-yı rûh veyâhûd hiçliğine meyelandan hâlî kalmamış ise de bir 'akl-ı selîm 'adem ü fenâyı vücûd ve bekâyâ tercîh edemez.

Meziyyet-i rûhâniyyeyi ketm ü inkâr ile insânın ihlâl ve i'dâmına hükmedenler husamâ-yı hakikat olan gâsîb ve gaddârlardır. Kavânîn-i 'âlem onların re'y ü mütâ-

la'âtı üzerine te'sîs edilmiş olsa ne 'ırz, ne dîn, ne medeniyet kalır idi. Şu gürûhun 'indinde dünyâ insânın mevcûdiyetiyle mevcûddur. Dünyâya gelip 'âleme kavuşamaz bir tesâdüften 'ibâret olmağla onların zu'm-ı harîsânelerine göre fırsat elde iken huzûzâtı, temettü'âtı ganîmet bilmelidir. Bunun ötesi helâk ve hederdir. Ahlâk ve âdâb denilen şeyler insânın kendi tevehhümâtıdır. Meselâ "Bir âdem 'bende 'âr u nâmûs vardır' deyü tahayyül eder, kendisinde bir 'âr u nâmûs îcâd edip kendi kendini o kayd ile mukayyed eyler. Eğer 'âr u nâmûs yok deyü hükmetmiş olsa idi o kayddan âzâde olurdu." derler. Kâffe-i kuyûddan insilâh ile hudûd ve hukûku pây-mâl etmek isterler.

210 ﴿وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾

[19] LEM'Â

Fezâ'il-i fikriyyenin en nâzik cihetleri felsefedir. Muhibbân-ı hikmet onunla mebbe' ü me'âd, serâ'ir-i ekvân, hakâ'ik-i ervâh, dekâyık-ı 'ulûm, mâhiyyet-i insân gibi gavâmızı bi't-taharrî gâyet-i 'irfâna vâsıl olurlardı. Zulmetin nûra haylûleti kabîlinden olarak mine'l-kadîm katâr-ı felâsifeye katılarak gelmiş birtakım 'ukûl-i muzlime ashâbı isbât-ı kîdem, nefy-i sâni', redd-i enbiyâ da'vâlarına düşmüş, şehvât-ı nefsâniyye yollarını açmış, o menfezlerden bir felsefe-i müzahrefe tahaddüs eylemiştir.

Felsefe-i müzahrefe tâ evvelden 'ulûm-ı 'akliyyenin arkasına düşerek uğradığı yerlere berâberce sokulup girmiş, her kavmin efkâr-ı fâsidesi dahi ona inzimâm ederek hayli tantana ile zeyğ u dalâl 'âlemine sermâye-i kıl u kâl olmuştur.

Târîhler bize bildirir ki 'ulûm-ı 'akliyye ibtidâ Keldânîler ile Mısırliler ve bir rivâyete göre en evvel Hindîler beyninde sûret-i intişâr u iştihâra girmiş, ba'dehû kudemâ-yı ehl-i Îrân ve Yunan'a intikâl eylemiştir. Kurûn-ı kadîmede Bâbil ve Mısır şehirleri merkez-i ma'ârif olmağla Îrânîler Bâbiliyyûn'dan ve Yunanîler dahi Mısır'a civâriyyetleri münâsebetiyle mütekaddimîn-i Mısıriyyûn'dan ahz u telakkî etmişler idi. Kable'l-İslâm bu iki ümmet-i mu'azzamanın ya'nî Fârs ve Rum milletlerinin devlet ve saltanatları 'azîm ve müddet-i medîde hükûmetleri müstedîm olduğundan onların içinde 'ulûm ve fûnûn pek ziyâde revâc-gîr-i i'tibâr olup nice nice 'ulemâ ve hukemâ zuhûra gelerek aktâr-ı kâ'inâta îsâr-ı kemâlât ile ikâ-yı nâm u şân eylemişlerdir. Nitekim felâsife-i Yunan meşhûr-ı cihân olmuştur.

Vaktâ ki Îrânîlerle Yunanîler arasında tahaddüs eden ceng ü cidâl, saltanat-ı Îrâniyye'yi karîn-i izmihlâl ederek Rumlar ehl-i Fârs'ın mülk ü saltanatlarına mâlik olduğu gibi 'ulûm-ı kesîrelerine dahi vâris oldular.

Mısrâ'

مَصَائِبُ قَوْمٍ عِنْدَ قَوْمٍ فَوَائِدُ²¹¹

Mu'ahharan tevâlî-i fiten ü fesâdât ile Rumların şevket ü saltanatları dahi zevâle yüz tutup 'ulûm ve fûnûna rağbetleri münkatı' olmak derecelerine varmış, sonraları aralarında Nasrâniyyet'in intişârı sebebiyle papasların pençe-i idlâl u istilâsına düşerek 'ulûm ve fûnûn büsbütün küşe-i metrûkiyyette kalmış idi.

211 Bir kavmin başına gelen sıkıntılar diğer bir kavmin faidesine olabilir.

El-hâsıl bir taraftan ehl-i teslîsin ilkâ'âtı ve diğerk taraftan putperestlerin ifsâ-dâtı mülâbesesiyle 'âlemin her tarafını zulümât-ı cehl ü dalâlet ve tâmmât-ı şirk ü şekâvet kaplamış iken mîlâddan yedinci karna karîb bir 'asr-ı sa'âdette envâr-ı İslâmiyyet 'arz-ı Bathâ'da pertev-endâz-ı zuhûr oldu.

Ol 'asr-ı sa'âdette bulunan âl u ashâb-ı hidâyet-iktisâb hazerâtı bi'z-zât Hâce-i Kâ'inât 'aleyhi ekmelût-tahiyât efendimiz hazretlerinden hakâyık-ı Kur'âniyye ve dekâyık-ı Furkâniyye ve sâ'ir serâ'ir-i sûriyye ve ma'neviyyeyi, ahlâk ve âdâb-ı insâniyyeyi tahsîl ü tekmi'l ederek hulâsa-i îmân u 'irfân ve netîce-i 'ilm ü ikân olan sırr-ı tevhd-i Sübhânî'yi neşr u 'lân eylediler. 'Âlem-i hakikat pîş-i 'azîmetlerinde ve seyf-i şer'at eydiye-i nusretlerinde sâye-bahş-ı muzafferiyet olarak nice nice ekâlîm ü büldânı ve hattâ bir müddet-i yesîre vü kalîlede Îrân ve Tûrân'ı feth u teshîr ettiler. Vâsıl oldukları yerlerde ta'mîm-i âsâr-ı 'adl u hakkâniyyet ve 'ibâdul-lâha ta'lîm-i esrâr-ı vahdâniyyet ederek halka hakâyıkı bildirdiler. Tarîk-i hakk u hidâyeti gösterdiler, insâna insâniyyeti öğrettiler. 'Âlem başka 'âlem oldu.

Fi'l-vâkı' devr-i Hulefâ-yı Râşidîn i'lâ-i kelime-i 'ulyâ ve 'lân-ı şer'-i garrâ maksadıyla cihâd ve gazâ mesleğinde güzâr edip 'asr-ı evvelde beyne'l-ümme âyât-ı kerîme ve ehâdîs-i şerîfeden başka 'ulûm yok idi. Vaktâ ki zamânın tebâ'ud u inkılâbı ve silsile-i sahâbe vü tâbî'inin inkitâ'ı ve efrâd-ı ümmetin tekessür ve izdiyâdı münâsebetiyle te'ât-i efkâr ve ebhâsa lüzûm görünerek Şâm'daki hükûmet-i Emeviyye'nin evâhiriyle Bağdâd'da te'essüs eden Devlet-i 'Abbâsiyye'nin evâ'ilinde ahbâr ve vekâyi'in zabt u tahrîrine, ehâdîs-i nebeviyye ve âyât-ı ilâhiyyenin teşrih ve tefsîrine başlanıldı. Hükûmetler ta'addüd edip İspanya'da emâret-i Emeviyye ve Afrika'da Devlet-i Fâtumiyye teşekkül eyledi. 'Arabî, düvel-i İslâmiyye'nin lisân-ı resmî ve 'umûmîsi olup kâ'ide tahtına alındı. Ta'lîm ve tadrîs ve te'lîf ve tasnîfe bed' edildi, bâb-ı ictihâd açıldı. Tefsîr ve hadîs ve fıkıh ve usûl-i fıkıh ve kelâm ve târîh ve beyân ve belâgat gibi 'ulûm-ı şer'iyye ve fûnûn-ı edebiyye ser-nümâ-yı zuhûr oldu. Müfessîrîn ve muhaddisîn ve fukahâ-yı müctehidîn ve müverrihîn ve mütekellimîn ve üdebâ-yı fâzîlîn el-hâsıl her nev' 'ulemâ-yı mütebahhirîn çoğaldı. Milletin isti'dâd ve kâbiliyyeti ve 'ale'l-husûs e'âzım-ı hulefâ-yı 'Abbâsiyye ve efâ-him-i fuzalâ-yı İslâmiyye'den Me'mûn bin Hârûn er-Reşid'in 'ulüvv-i himmet ü hamiyyeti 'ulûm-ı 'akliyye ve fûnûn-ı hikemiyyenin dahi intişâr u iştihârını muktezî olarak Rûm hükümdârına me'mûr-ımahsûs gönderildi. Hukemâ-yı Yunan'ın ba'zı kütüb-i mevcûde ve âsâr-ı mütebâkiyyesi Bağdâd'a getirtirilerek lisân-ı 'az-bü'l-beyân-ı 'Arabî'ye nakl ü tercüme edildi. 'İlm-i mantık medhal-i 'ulûm ittihâz olundu. Bu usûl üzere müdâvele-i efkâra başlanıldı. Eflâtun ve Aristotales ve Sok-

rat ve Bukrat gibi efâzıl-ı hukemânın kitâblarına şerhler yazıldı, hâşiyeler yapıldı. 'Akliyyât ve hikemiyyâtın her kısmı ya'nî riyâziyyât ve tabî'ât ve siyâsiyyâta dâ'ir olan 'ulûm ve fûnûn tekessür eyledi. 'Arâ'is-i efkâr-ı Yunaniyye âsâr-ı cedîde-i İslâmiyye ile hem-âğûş olarak âhenîn-i medeniyyet hacle-gâh-ı 'âleme velvele-i terakkî saldı.

Millet-i İslâmiyye'nin tirâşide-i zunûn-ı hukemâ olan ilâhiyyâta ihtiyâcı yoğ iken bu yolda dahi tedkikât ve tahkikâta girişildi. Hikmet-i İşrâkiyye bir 'ilm-i 'âlî olmak üzere kabûl ve telakkî edildi. Erbâb-ı tasavvuf ve işrâk zuhûra geldi, mebâhis-i ma'neviyye havâdis-i mâddiyye gibi ta'ayyün eyledi. Fakat meşreb-i sûfiyyenin mebnâsı zevk-i Muhammedî ve hikmet-i İşrâkiyye'nin muktezâsı nazar-ı 'aklî olduğundan esâsça yek-dîgerinden ayrılıp her ikisi birer sınıfa mahsûs oldu. Hatta ta'mikât-ı 'ilmiyye bir dereceye vardı ki endâhte-i küşe-i nisyân olan 'ulûm-ı garîbenin ya'nî simyâ ve kimyâ ve tılsımât ve cifr ve nücûm ve esrâr-ı hurûf gibi garâ'ib-i mâddiyye ve ma'neviyyenin dahi istitlâ'âtıyla uğraşıldı; "şu eyü, bu fenâ" denilmedi, 'ale'l-umûm ve 'ale'l-ıtlâk 'ulûm ve fûnûna çalışıldı. Darü'l-hilâfe-i Bağdâd'ın her köşesi birer mekteb-i fazl u 'irfân olarak sunûf-ı 'ulemâ ile mâl-â-mâl oldu. Ehviye-i efkâr, ehl-i enzâr ile cûş u hurûşa gelen bihâr-ı 'ulûm u fûnûn artık havâlî-i 'Irâkiyye'ye sığışamayıp aktâr-ı 'âleme yayıldı.

Afrika'da, İspanya'da, İrân'da, Türkistân'da enhâr-ı feyz u kemâl temevvüce başladı. Mısır ve Şâm ve Kurtuba ve Kayrevân ve Semerkand ve Isfahân şehirleri mahatt-ı rihâl-i 'ulûm u fûnûn olup ekser-i erbâb-ı isti'dâd oralarda neşv ü nemâ buldu. Ebu'n-Nasr Fârâbî, Ya'küb-ı Kindî, İbn Sînâ, İbnü'r-Rüşd, Ebû Bekir er-Râzî, Fahr-ı Râzî, Ebu'l-Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, sâhib-i *Keşşâf* Zemahşerî gibi ekâbir-i hukemâ vü'ulemâ ve daha pek çok fühûl u fuzalâ zuhûra geldi. Hîta-i hasr u ta'dâddan hâric nice nice te'lîfât-ı mu'tebere vücûda getirilip telâhuk-ı efkâr ile usûl ü fûrû', 'ulûm u fûnûn teceddüd ve tezâyüd eyledi. İhtirâ'ât-ı cedîde ve istikşâfât-ı 'adîde-i nâfi'a ile memâlik-i İslâmiyye ma'mûre-i hikmet ü medeniyyet oldu.

El-hâsıl millet-i İslâmiyye 'asr-ı evvelde ya'nî bidâyet-i zuhûru olan yüz sene zarfında hâriku'l-'âde fütûhât ve füyûzâta mâlik olarak hükûmetlerinin hudûdunu dâhil-i 'Arabistân'dan şarkan Sind nehrine ve garban Fransa ile İspanya arasında vâki' Pirene Dağları'na kadar îsâl ile meydân-ı memâlik-sitânîde hâ'iz-i kasîrû's-sebk-ı muzafferiyet olduğu gibi evâsıt-ı 'asr-ı sâniide hıttâ-i 'ulûm u fûnûnu teshîre sevk-i matiyye-i ihtimâm ederek 'âlem-i medeniyyette dahi az vaktin içinde serhadd-i kemâle vâsıl olup kâffe-i mile ü akvâma müsâbakat etmiş ve neşr-i âsâr-ı

fazl u 'irfân ile kişver-sitân-ı cihânı âbâd eylemiş iken ber-muktezâ-yı kudret-i kâhire-i Sübhâniyye şûriş-hâne-i Tataristân'da hazırlanan fitne-i Cengîziyye dehşet-nümâ-yı zuhûr olup bi't-tûl ve'l-arz küre-i arzı istî'âb eyledi. Sevâ'ik-i derd ü belâ gibi gülân-ı Moğol etrâf-ı 'âleme yayıldı, Türkistân ve Îrân'ı kastı kavurdu. Bu iki kıt'a-i vesî'anın ekser-i bilâd-ı meşhûre ve emâkin-i ma'mûresi pâ-zede-i huyûl-i Moğol olup harâb u yebâb eylediği gibi havâlî-i 'Irâkiyye'ye dahi nuhûset-endâz-ı duhûl oldular ve şehir-i Bağdâd'a hücum ve iktihâm ile bir derece katl-i 'âmm ettiler ki irâka-ihûn-i bî-günâhân ile Dicle Nehri bir bahr-i ahmer oldu. Bu ma'roke-i mü'elme hicretin altı yüz elli altıncı senesinin şehir-i Muharrem'inde vukû bulmuş ve artık Devlet-i 'Abbâsiyye büsbütün mahv ü münkariz olarak bakıyye-i 'Abbâsiyân Mısır'a çekilmiş idi.

Bir taraftan esâs-ı Devlet-i Âl-i 'Abbâs'ın şu sûretle rehîn-i indirâs olması ve diğer taraftan Etrâk-ı Selçûk'un Anadolu'ya itâle-i dest-i istilâ ederek i'lâ-yı 'izz u iştihâr eylemesi ve Bizans imparatorlarının ya'nî ol vakit İstanbul'daki Rum hükümdârlarının hırs ve havfını da'vet etmekle gâh papaların himmet ü himâyetine sığınarak Latinleri İslâm 'aleyhine teşvik u teslike ve gâh Avrupa devletlerine nâmeler yağdırarak hattâ Rum kızlarının pek ziyâde hüsn ü melâhatlerinden bahisler açılarak bu nâzeninler kendilerini Türklerden tahlîs için ihtiyâr-ı metâ'ib-i sefer edecek bahâdirân ile hem-âğûş-ı visâl olacaklarını iş'âr u ihtâra kadar irtikâb-ı denâ'etle 'umûm Frenklerin hevâ-yı nefsâniyyelerini teheyyc ve tahrîke başladılar. Zâten İslâm 'aleyhine ikâ'-ı fesâd etmek Roma papalarının cânlarına minnet olarak öteden beri sîne-i pür-kînelerinde feverân eden nâr-ı ta'assub mirvaha-i evfâh-ı Rumiyyân ile bir kat daha şu'le-rîz-i tuğyân olup Avrupa'nın her tarafına şerâre-pâş-ı şirret oldular, nâ'ire-i ihtilâli iş'âl ile micmere-i kulûb-i Salibiyyûn'a âteş-i şevk u gayret düşürdüler. Âlem-i cehl ü ta'assub 'alevlendi, şark ve garb birbirine karıştı, meşîme-i fiten ü fesâd bir hâdise-i Ehl-i Salîb tevlîd eyledi.

Bu hâdise-i Ehl-i Salîb dünyânın en 'acîb ve garîb ihtilâlât ve fesâdâtından ma'dûd olmağla tafsîlâtı pek uzundur. Fakat biz maksadı îzâh için muhtasarca îrâd edeceğiz.

Şöyle ki: Ruhbân takımı gûyâ Kudüs-i Şerîf'i ziyâret kâffe-i me'âsî vü kabâ-yihin ve belki katl-i nüfûs gibi cinâyât ve fezâyihın 'afvına bir berât-ı mağfiret olduğundan halkı Kudüs-i Şerîf ziyâretine tergîb ü teşvik ve sanki Müslümânlar tarafından Beytül-Kamâme'ye hakâret ve orada 'ibâdet ü tâ'âta vakf-ı vücûd eden ahyâr-ı kavme cevri ü eziyyet edildiği cihetle Hazret-i 'Îsâ 'aleyhi's-selâmın İslâm'dan ahz-ı intikâm için semâdan zamân-ı nüzûlü yaklaşmış olduğundan

cenâb-ı Mesih'i li-eclî'l-istikbâl Kudüs'e 'azîmete isti'câl olunmasının lüzûmundan bahisle ve daha bunun gibi nice nice türrehât ve tefevühât ile cehele-i nâsı tahrik ve teşvik etmeğe başladılar.

Ol vakit Hıristiyanların i'tikâdınca papaların dünyâdaki tahakküm-i fevka'l-'â-delerinden mâ-'adâ âlem-i 'ukbâda dahi hükmü cârî olup istediklerini cennete ve istemediklerini cehenneme ilkâ edecek kadar nüfûz ve iktidâra mâlik idiler.

Bu 'azametli lâ-yuhtî papalar tarafından Avrupa'nın her tarafına da'vetçiler gönderildi. Halkı ifsâda me'mûr olan şu da'vetçiler her yerde kendilerini gökten inmiş bir mahlûk-ı mübârek göstererek tebşîrât-ı semâviyyeden bahse giriştiler. Şeyâtine hayret-bahş olacak sûrette envâ'-ı ihtirâ'ât ü iğfâlât ile Frenkleri bir mertebe cûş u hurûşa getirdiler ki koca karılar bile cenge hazırlandılar. Bir dîn kavgası meydâna çıkarıldı, harb-i mukaddes i'lân olundu. Bu harb-i mukaddeste bulunacakların olmuş olacak günâhları 'afv u mağfîret olunup cennetle tebşîr edildi. İtalya ve Lombardiya ve Alamanya ve Cermanya ve Romanya ve Fransa ve İngiltere'den, el-hâsıl Avrupa'nın her tarafından Kudüs-i Şerîf yolunda ve dîn uğrunda kurbân olmak için dağlardaki Hıristiyanlara ve zindândaki hırsızlara varınca hesâbsız kabadayılar, kahramânlar tecemmu' ve tekessüre başladı. Bu 'avene-i şeyâtîn olan haveneye "cünûdullâh" nâmı verildi.

İşte şu sûretle 'umûm çelîpâyîler İslâm 'aleyhine zünnâr-bend-i ittifâk oldular. Kimisi İstanbul'da Rumlar ile birleşip Anadolu'ya geçerek berren Haleb ve Antakya ve Şâm ve Kudüs taraflarına muhâcemâta ve kimisi donanma tertîb ve techîz ederek bahren Saydâ ve Afrika sevâhilini tazyîkâta kıyâm ettiler. Bu hây u hûy-ı Ehl-i Salîb, Piyer nâm râhib-i ebleh-firîbin iğvâsıyla 1095 sene-i milâdiyyesinde gulgule-gîrâ-yı iştîdâd olup tahmînen bir buçuk 'asır imtidâd ederek ta'yîn ve ta'dâda gelmez telefât ve hasarât vukû'a getirildi, millet-i İslâmiyye'ye 'azîm rahneler açıldı. Lâkin bi-kudretillâhi te'âlâ tâ'ife-i Salîbiyyûn ne bastıkları yerlerde câygîr-i sebât ve ne de karşılıklarına çıkan şüc'ân-ı İslâm'a tâb-âver-i musâffât olamayıp ekseriyâ düçâr-ı kahr u inhizâm olurlar idi. 'Âkıbetül-emr imdâd-ı Cenâb-ı Rab-bü'l-'ibâd ile Emîr Salâhaddîn gibi bir merd-i neberd-âyîn-i sa'âdet-karîn zuhûra gelerek bunca muhârebât ve mücâdelâttan sonra arz-ı Sûriye telvîsât-ı Ehl-i Salîb'den büsbütün tathîr olunup artık fûrce-yâb-ı hüçûm olamayacak sûrette tard u tedmîr olundular. Ber-minvâl-i meşrûh iki 'asırdan beri millet-i İslâmiyye eşrâr-ı Tatar ve Ehl-i Salîb-i bed-gir-dâr gibi şark ve garbdan ser-nümâ-yı fesâd olan iki dâhiyye-i 'azîme arasında kalmış ya'nî dünyâda emsâli görülmeyen bir beliyeye kitâl u ihtilâl uğramış idi ki, me'âsir-i medeniyyet şöyle dursun hey'et-i

mecmû'â-i milliyye inhitâta ve inkırâza yüz tutmuş idi. El-hâsil mi'e'-i hâmiseden sonra havâlî-i Îrân ve Türkistân ve nevâhî-i 'Irâk ve 'Arabistân'a müstevlî olan fiten ü fesâdât şîrâze-i tedâbîr ü terakkiyyâta îrâs-ı inhilâl ederek âsâr-ı 'umrân ve medeniyyet karîn-i izmihlâl olmuş ve sadr-ı evvelde te'sîs ve tedrîs olunan medâris ve durûs hemân külliyyen münderis ve menkûs olarak yalnız silsile-i 'ulûm u fûnûn değil şecere-i milliyyetimiz kökünden mahv ü münkariz olmak derecelerine gelmiş iken Cenâb-ı Rabb-i Mennân, Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye'yi izhâr ile şevket-i İslâmiyye'yi te'yîd ve tecdîd için bir medâr-ı istinâd ve istikrâr ihsân eyledi.

Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye ibtidâ Konya vilâyeti dâhilinde vâki' Söğüd sahrâsında vaz'-ı bünyân-ı satvet edip az vaktin içinde 'umûmen Anadolu'ya mâlik olmuş ve refte refte Rum İli'ne sevk-i cünûd-ı muzafferiyetle mülûk-i Rum'a gâlib olarak bi'l-'izzeti ve'l-ikbâl İstanbul'u pâyitaht-ı saltanat ittihâz etmiş olduğundan şu fütuhât ü gâlibiyet aktâr-ı mezkûrece millet-i İslâmiyye'nin uğradığı hasarâtı ve Endülüs kıt'asının dûçâr olduğu zâyî'âtı bir dereceye kadar unutturarak telâfi-i mâ-fât ile bu ümmet-i merhûmeye i'âde-i hayât eylemiştir. Yoksa envâr-ı İslâmiyye'nin intifâ-pezîr-i zevâl olmasına bir ramak kalmıştı.

[20] LEM'Â

Îrâde-i ilâhiyye i'mâr-ı 'âlemi muktezî idüğüne ve i'mâr-ı 'âlem 'ilm ü ma'rifete mütevakıf olduğuna binâ'en şâhid-i cihân-pesend-i 'ulûm u fünûn bir yerde ârâm u karâr bulamayıp iklimden iklîme geşt ü güzâr ile aktâr-ı kâ'inâtı dil-sîr-i feyz u kemâl ve her mahalde başka bir kisve-i teceddüd ü tecellîye girerek tarz-ı âharda 'arz-ı cemâl edegelmıştır.

Bir zamân Hindîlerle Mısırlılar arasında dökülüp saçılmış ve nice eyyâm Yunan ve A'câm ile tarh-endâz-ı merâm olmuş ve sonra hitta-i Bağdâd'a düşüp oralarını tenvîr ile 'Arab'ın yüzünü ağartmış ve bir aralık diyâr-ı garba çekilerek nev-âşinâyân-ı Efrenc'e izhâr-ı gunc ü delâl ile eğlence olup haylî müddetten beri onlara hasr-ı visâl eylemiş ise de bu hercâ'î hezâr-âşinânın daha nerelere gideceğini ve ne renk ü sûretlere gireceğini kim bilir.

Zamânın yapacağı şeylere karışılmaz lâkin şimdiki hâlde sa'âdet-i dünyeviyyenin asl u esâsı bulunan 'ulûm ve fünûn aktâr-ı garbiyyede temekkün ve takarrur eylemiş olduğundan tâlib-i terakkî olan her kavim u milletin ma'neviyyât ve ilâhiyyâtta mâ-'adâ mâddiyyât ve mahsûsâta müte'allik ma'ârif ve sanâyi'i Frenklerden tahsîl ve ta'allüme mecbûriyyeti müsellemdir. Zîrâ tabî'atın hükm-i zâhiriyyesini onlar kadar anlamış henüz bir kavim zuhûra gelmemiştir. Burası kâbil-i inkâr değil ise de Frenklerin keşf ü ihtirâ' ile 'arz-ı iftihâr edegeldikleri hazâ'in-i 'ulûm u fünûn millet-i İslâmiyye'nin eski mâlikânesidir. Sad hayf, vâ-esefâ ki hakk-ı verâset ahlâfâ 'â'id olup bize intikâli lâzım gelir iken galebe-i gafletle eyâdî-i ecânibe geçmiştir.

Ahvâl-ı ümem ü akvâma vâkıf olan erbâb-ı mütâla'aya ma'lûm olduğu üzere Frenkler milâd-ı 'İsâ'dan evvel ve daha sonra tavr-ı vahşiyyet ve câhiliyyet üzere olup ba'de'l-'urûc Havârîlerin etrâf u eknâfa dağıldıkları sırada bazı tilmîzleri Avrupa kıtasına geçerek âyîn-i rehbanîyyet üzere iltizâm-ı zühhd ü riyâzetle telkîn-i Nasrâniyyet'e hasr-ı merâm ettiler. Hemân bir iki 'asır içinde Avrupa halkının mecmû'u tanassur edip ruhbân takımına 'arz-ı teslîmiyyet ve mutâva'ate başladılar. Ruhbân takımı milâdın dördüncü karnından sonra pek ziyâde kesb-i nüfûz u haysiyyet eyledi. Vaktâ ki beşinci karnın evâsıtında Cermanya tavâ'if-i vahşiyyesinin savl-ı sadme-i hücumuyla Roma devlet-i mu'azzamasının bir vücûd-ı kadîd gibi dağılması ya'nî rub'-ı meskûnu teshîr ile Bahr-i Muhî'ten Nehr-i Fırât'a kadar temdîd-i bünyân-ı satvet eden öyle bir 'azametli devletin binâ-yı şevket ü saltanatı rehîn-i inhidâm olarak tiz vaktin içinde müzmahil ve münkariz olmak hasebiyle ruhbân cemâ'atine te'sîs-i mebânî-i 'izz ü ikbâl için bir meydân-ı vâsî açıldı.

Yedinci karna karîb bir zamânda câzibe-i diyânetle halkının pek çoğunu dâ'ire-i itâ'atlerine çekip bir derece i'tibâr ve iktidâra mâlik oldular ki yalnız bu kuvvetin isti'mâli Roma şehriyle havâlisini istilâyâ kifâyet eyledi.

Elsine-i cühelâda "rîm papa" ta'bir olunan Roma başpiskopoları oralarını zîr-i tahakkümlerine geçirerek 'âdetâ bir hükûmet-i mutlaka vü müstakille teşkil ettiler. Sûret-i irşâdda Avrupa'nın her tarafına itâle-i dest-i istibdâd ve cehele-i nâsı bu takrîb ile kendilerine münkâd ederek bayağı ümerâ-yı akvâmı taht-ı tâbi'iyetlerine aldılar.

Âyîn-i rehbanîyyet 'ale'l-'amyâ halkı itâ'ate da'vetle *semi'nâ ve etâ'na* hükmünü tefhîm ve telkînden 'ibâret idüğüne ve ol vakit Avrupa ahâlisi her nev'ulüm ve ma'âriften bî-hazzu bî-nasib olup hâl-i vahşîyyet ve câhiliyyette bulunduğu binâ'en tâ'ife-i rehâbînden işitilen sözler hükm-i hafîyye ve âyât-ı ilâhiyye hükmünde telakkî edilerek rehâbîn cemâ'atinin te'sîr ve tegallübü tezâyüd ettikçe etti. Bir taraftan papasların ahkâm-ı münferidânesi ve diğerk taraftan ber-muktezâ-yı câhiliyyet ümerâ-yı akvâmın etvâr-ı mütegalibânesi sebebiyle Avrupa halkı tahammül olunamayacak derecede esâret ve hakârete ducâr olmuş idi.

Ümerâ-yı akvâmın asâlet ve istiklâline, fart-ı muhabbetleri ve zâten cengâver olmak hasebiyle bayrakları altında olanları himâye etmek gibi ba'zı 'âdetleri olduğundan yek-digeriyle muhâsemât ve mücâdelâttan hâli kalmazlar idi. Papaslar gûyâ min-kıbeli'l-Hak dîn-i 'İsevî'yi ta'lîm ve te'yîde me'mûr olmak vesîlesiyle arayerde bir vâsıta-i sulh u salâh sûretinde görünüp tavâ'if-i vahşîyyenin ahvâl-i i'tisâfiyyelerini te'vilât-ı gûn-â-gûn ile setr ederek zâhiren emniyyet ve âsâyîşi i'âde ve ma'nen kendi hüsn-i hâllerini bildirerek rü'esâyı taraflarına imâleye çalışır idiyse de tavâ'if-i vahşîyyenin rü'esâsı kan lekeleriyle mülemma' olan kılıçlarına dayanarak hây u hûy-ı ceng ü vegâdan başka şey kulaklarına girmez idi.

Bu keşâkeşler arasında eski Roma teb'ası şevket-i zâile ve saltanat-ı sâbıkalarının usûl ü kavâ'idini henüz unutmadıkları cihetle her ne kadar latme-hâr-ı te'addîsi oldukları dest-i tegallübe karşı büsbütün baş kaldıramazlar idiyse de 'alâ külli-hâl gerek tavâ'if-i vahşîyye rü'esâsına ve gerek papaslara muhâlefet ve mukâvemetten hâli değiller idi.

El-hâsıl Avrupa kıt'ası bu 'asırlara dek pek ziyâde muhtell ve müşevveş olup medeniyyet ve ma'delet şöyle dursun dâ'imî sûrette esâsı ne hükûmet ve ne mülk ü devlet var idi. Tavâ'if-i vahşîyyeden 'ibâret bir takım cem'iyetler hemân ân-ı vâhidde teşekkül eder, birleşir ve derhâl ayrılır, seyl-i cûşân gibi dâ'imâ ileri doğru

akın edip hüçûm ve iktihâma devâm ile yek-dîgerini batırmakta herkes birbirini müheyâ bulur idi.

Sekizinci karndan sonra ba'zı devletler kavânîn ve nizâmât ile vahdet-i idâreyi meydâna getirmeğe çalışmış ve fi'l-hakîka bir dereceye kadar bunun hüsn-i te'sîri görülerek mukârenet-i cins i'tibârıyla buldukları yerlerde karâr edip ta'yîn-i hudûda ve râbita-i tasarruf ile temellük-i arâziye başlanmış ve bu sûretle vahşiyet ve bedeviyetten bi'l-irtikâ hadariyyet ve medeniyyet 'âleminde yaşamak hâhişleri zuhûra gelmiş ise de yine tamâmıyla takarrur edemedi.

Ekseriyâ müteneffizân-ı akvâm tasallut ve tasaltundan ferâgat edemeyip her biri kendi tevâbi'âtıyla başlı başına ikâmet etmek için mâlik oldukları arâzinin en mürtefi' noktasında kal'a kılıklı müstahkem meskenler inşâ ettirmiş ve ma'iyetinde bulunan cengâverleri ze'âmât ve tîmârât tahsîsiyle etrâfına cem' edip efrâdın kimini hür bırakarak ve kimini mâlikâneler ile berâber alınır satılır 'abd-i müşterâ hâline koyarak zencîr-i tegallüb ile kendilerine bağlamış olduğundan krallar şehirlerde mahsûr ve etrâf u enhâ-yı bilâd mütesaddî-i ızrâr-ı 'ibâd olan birtakım mütegalibîn-i mezâlîm-i'tiyâd ile bi'z-zât zu'amâ ve onların tevâbi'i bulunan üserâ-yı şekâvet-intimâya mahsûs ve maksûr oldu.

Fi'l-asl krallar tavâ'if-i vahşiyenin re'îs-i rü'esâsı hükmünde iken zu'amâ gürûhunun zuhûrundan sonra eski nüfûzlarını gayb edip dârâtça ashâb-ı tîmârât ile müsâvî olmak derecesine tenezzül ettiler. Zu'amâ gürûhu mâlikâneleri dâhilinde bulunan halka keyfe mâ-yeşâ tahakküm etmeğe başladılar, ya'nî istedikleri gibi neşr-i evâmîr ile vergi tarhına ve cezâ tertîbine kadar mütecâsir olarak kendi kendilerine 'alem-efrâz-ı imtiyâz oldular.

Usûl-i ze'âmet Avrupa fâtipleri olan eski Cermanyoluların 'âdât-ı kadîmesinden olmağla sâlifü'z-zikr Roma devletinin inkırâzından sonra hemân Avrupa'nın her tarafında takarrur etti ve zu'amâ cem'iyetleri bir derece kesb-i meziyyet eyledi ki her mâlikâne sâhibi başlı başına bir hükümdâr-ı müstakil idi denilse mübâlağa edilmemiş olur. Şu zu'amâ-yı cehâlet-nümâ galebe-i kibr ü hevâ ile lâ-yenkati'ihtilâf-ı ârâ-yı hırs u heycâ olup gâh krallara ilticâ ve gâh krallardan inkitâ' ederek yek-dîgeriyle birleşip kralların 'aleyhine ve krallar bunların üzerine kıyâm ile 'ale'd-devâm kudurmuşcasına boğuşup birbirlerini ihlâke ikdâm ederler idi.

Cem'at-i rehbanîyye bu kargaşalıktan istifâde garazıyla sıfat-ı hâkimiyyeti takınarak gâh sûret-i hakta îrâd-ı va'z u nasîhat ve gâh 'âdetâizhâr-ı 'unf u şiddetle

tarîk-i cebr u şirrete sarak kendi dâ'ire-i hükûmet ve menfa'atlerini tahkîm ve tevsî'e çalışırlar idi.

İşte Avrupa halkı şu üç nev' âfet içinde kalmış ya'nî krallar ile zu'amâ cem'iyyeti ve ruhân cemâ'ati gibi yek-dîgerine zıdd-ı tâm ve birbirinden ziyâde haris-i 'izz ü ihtişâm olan hûn-hâr ve gaddârların pençe-i zulm ü istilâsına düşüp tahmînen bu hâl-i tahakküm ve teşettüt on ikinci 'asrın evâ'iline kadar imtidâd etmiş idi. Vâkı'â hiss-i medeniyet 'asr-ı mezkûrdan daha evvel kavânîne sûret-i irtibâtı ve bu sâyede intizâm ve âsâyış üzere yaşamanın lüzûmuyla vech-i ittihâd u ihtilâtı tanıtırmış ve ba'zı milletler buna çalışarak te'sis-i nizâmâta ihtimâm etmiş ise de rusûh-gîr-i istikrâr olamayıp dâ'imâ etvâr-ı vahşiyeye ve efkâr-ı câhiliyyenin sademâtıyla mahv ü münderis olur. Ma'â-mâ-fih ârzû-yı medeniyet arasına harekât-ı vahşiyâ-neye karşı gelerek pençeleşir idi. 'Âkıbetü'l-emr tebâyi'-i kavmiyyedeki heyecân-ı cehâlet ba'zı mertebe kesb-i sükûnet ederek Avrupalılar on üçüncü 'asırdan sonra tarîk-i temeddün ve terakkîye koyuldu.

İtifâk-ı müverrihîn üzere bu iki sebep beyân olunmuştur: Birincisi; yukarıdaki lem'ada iş'âr ve îzâh olduğu vechile ruhân takımının tahrîkâtı üzerine 'umûmen Avrupalıların ehl-i İslâm'a i'lân-ı harb etmesiyle bir buçuk 'asırdan ziyâde imtidâd eden Ehl-i Salîb muhârebâtı şarkın medeniyetini ve ümmet-i Muhammediyye'nin kemâlâtını temâşâyâ vesîle olarak efkârlarında vüs'at ü terakkî husûle gelmesi ve ikincisi; zu'amânın nüfûzu günden güne tedennî ederek onların taz-yîkât ve ta'addiyâtından ahâlînin kurtulmasıyla san'at ve ticârete dökülmesidir. Lâkin vukû'ata dikkat olursa anlaşılır ki zu'amânın tedennîsi Avrupalıların aktâr-ı şarkiyyede müşâhede ettikleri kemâlât-ı İslâmiyye'nin zihinlerince îrâs eylediği intibâhâtın eser-i terakkîsi olmağla ikinci derecede beyân olunan sebep bi't-tab' birinciye tâbi' olduğundan Avrupalıların asıl terakkîyyât-ı medeniyelerine sebep ma'ârif-i İslâmiyye'dir.

Salîbîlerin havâlî-i şarkiyyeye vukû' bulan muhâcemâtı medeniyet-i İslâmiyye'nin devr-i inhitâtına tesâdüf etmiş olduğu hâlde ol vakit 'umûm Avrupalılar tâ'ife-i ruhânın ferîka-i mekr ü mefsedeti olarak yırtıcı hayvân sûretinde tahayyül ettikleri ricâl-i Müslimîn'in 'ulviyyet ve 'adâletini görünce vâlih ü hayrân kaldılar. Bir taraftan guzât-ı muvahhidînin darb-ı dest-i celâdetinden dil-hûn ve bir yandan hilâf-ı me'mûl olarak müşâhede ettikleri bedâyi'-i kemâlâta meftûn oldular.

Gerek bu muhâcemât arasında ya'nî Kudüs ve Şâm'a esnâ-yı istilâlarında ele geçirdikleri âsâr-ı 'ilmiyye vü sînâ'iyye ve gerek Endülüs kıt'asının zabtından sonra dest-res oldukları kütüb-i mütenevvi'a-i hikemiyye vü siyâsiyyenin intişârıyla Av-

rupalılar esrâr-ı medeniyet ve ma'rifete kesb-i vukûf ederek 'ale't-tedric işi ilerlettiler. Ya'nî târîh-i hicretin ikinci 'asrı evâsıtında kavm-i 'Arab hukemâ-yı Yunan'ın kitâblarını kendi lisânlarına bi't-tercüme 'ulûm ve fûnûnu kemâl-i sa'y ü ikdâm ile teccid ü te'yîd ve tevsî' ü tezyîde himmet ettikleri gibi kavm-i Efrenc dahi bâlâda 'arz u irâd olunan esbâb u vesâ'il ile hukemâ-yı İslâm'ın âsâr-ı 'ilmiyelerine nâ'il olarak kendi lisânlarına nakl u tercümeye sarf-ı gayret edip İbn Sînâ ve İbnü'r-Rüşd ve Ebû Bekir er-Râzî gibi zevât-ı fezâ'il-simâtın kitâblarını düstûru'l-'amel ittihâz eylediler. Tatbîk ve tecrübe yoluna gidip tabi'iyâtı bi'l-fi'il tedkîk ü mütâla'a ve cismâniyyâtı tahlîl ü teşrîh ile bi'l-muvâzene tahkîk ve mu'âyeneye hasr-ı efkâr ettiler, nice nice keşfiyyât-ı cedîde ve 'ale'l-husûs fenn-i tıbâ'at gibi âsâr-ı 'ilmiyenin intişâr u inkişâfına bâ'is olan birtakım muhterî'ât-ı müfide vücûda getirdiler.

İşte vaktiyle dağlarda palamut ve deniz kıyılarında ahtapot toplamadan ve papasların türrehât ve hurâfâtını âyât-ı ilâhiyye gibi dinleyerek kenîselerde dırılanıp zırlamadan başka bir şey bilmeyen Avrupalılar on beşinci 'asr-ı milâddan sonra bir derece istitlâ'-ı mezâyâ-yı hikmete çalıştılar ki 'âdetâ'ulûm ve fûnûnun usûl ü fûrû'unu bir tarz-ı cedîde ifrâğ ederek gûyâ esâsen kendileri îcâd etmiş gibi oldular.

El-hâsıl târîh-i 'ulûm nokta-i nazarından bakılınca zamânımızda münteşir ve mütedâvil olan fûnûn-ı hikemiyyenin ekseriyyet üzere müccid ü mü'essisi kavm-i Yunan ve nâşir ü mukarriri kavm-i 'Arab ve şimdiki hâlde müceddid ü mütemmi-mi kavm-i Efrenc olduğunda iştibâh kalmaz.

[21] LEM'Â

²¹²الفصل للمتقدم kâ'idesince millet-i İslâmiyye'nin neşr u takrîr-i 'ulûmdaki meziyyet-i fâ'ikası müsellemlerle olmağla, "Esâsen medeniyet-i cedîdenin vâzı'ı 'uzamâyı İslâm'dır" denilmek ve bu bâbdaki hakk-ı tekaddüm ü tefevvuklarını tasdik ile takdîr edilmek lâzım gelir iken ekseriyâ Frenklerin ve onların mukallidi olup bir müddetten beri aramızda türemiş olan yeni fikirlilerin bu kaziyeye-i meşhûre ve müsellemeden tecâhül ile "İslâmiyyet terakkiyyât-ı medeniyeye mâni'dir." demeleri ne derece insâf ve 'irfâna mugâyir bir zehâb-ı bâtul olduğu müstağnî-i delâ'ildir.

Farz edelim ki mübâyenet-i dîn ü şerî'at ve muhâsede-i mülk ü millet sebebiyle Frenkler bizim fezâ'ilimizi inkâr ve kendi 'ulviyyet ve meziyyetlerini isbâta tasaddî ederek şöhret-i milliyyelerine hizmetle iftihâr etmiş olsunlar. Bâ-'acabâ milletimizden ma'dûd olanların inkârlarına ihânet-i cibilliyeden başka ne sebep olabilir?

Hakku'l-insâf millet-i İslâmiyye'nin meydân-ı ma'ârifteki müsâbakatı ve neşr-i âsâr-ı medeniyete vukû'bulan hizmet ü himmeti fuzalâ-yı İslâm'ın 'ulüvv-i kadr u menziletlerine bir delîl-i celîl olmağla bi'l-vücûh şâyân-ı tebrîk ve tebcil ise de ²¹³تزايد العلوم بتلاحق الأفكار fehvâsinca kâlâ-yı girân-bahâ-yı 'ulûm u funûn eyâdî-i garbiyyûna intikâl edeli müsâ'ade-i vakt u zamân ile başka bir şekl ü sûrete girerek evvelki tarz u tavrı hemân külliyyen tebeddül etmiş ve usûl-i medeniyet dahi büsbütün değışmiş olduğundan me'âsir-i cedîdeye tatbîkan ma'ârif-i mevcûdemizi tashîh u ıslâh ile noksânımızı ikmâle ihtiyâcımız der-kârdır.

Mehâsin-i ecdâd ile 'arz-ı iftihâr eden tehî-mâyegân-ı kabiliyyet gibi yalnız menâkıb-ı eslâf ile izâ'a-i evkât etmemeli, 'asrımızın ihtiyâcât ve îcâbâtına göre ser-maye-i servet ü ma'mûriyyet olan ma'ârif ü sanâyi'î tahsîl ü ta'mime çalışmalıyız. الحكمة ضالة المؤمن أينما وجدها أخذها ²¹⁴hadîs-i şerîfinin hikem-i 'âlisince hikmet mü'minin kendi mâlı olmağla her nerede bulursa alır ve hattâ ²¹⁵اطلبوا العلم ولو في الصين tenbîh-i nebiyyâneye ittibâ'en diyâr-ı mecûs olan aksâ-yı Çîn'e dahi gider, ma'ârif-i lâzımeyi tahsîl eyler. Şerî'at-ı Ahmediyye hevâ-perestân-ı dalâletin anladığı gibi değıldir. Şerî'at muktezâ-yı vakt u hâle göre bi'l-mu'âmele esbâb-ı mütekâbile-i mukâvemetin ikmâl u istihzârını emreder. ²¹⁶من لم يعرف عرف زمانه فهو جاهل

212 Fazilet öncekilere aittir.

213 İlimler fikirlerin çarpışmasıyla ziyadeleşir.

214 "Hikmet müminin yitiğidir onu nerde bulursa alır." Tirmizî, "İlm", 19; İbn Mâce, "Zühd", 15.

215 "İlim Çin'de de olsa alınır." Rivâyet dönemi eserlerinde bulunmamaktadır, bk. Aclûnî, *Keş-fü'l-Hafâ*, II, 44.

216 Zamanının örfünü bilmeyen cahildir.

ta'rîf-i 'umûmisi îcâb-ı 'asr u zamâna 'adem-i vukûftur. Bu ise mülk ü milletçe bir âfet-i 'azîme olduğundan selâmet-i milliyesini arayan her kavim için tabî'at-ı 'âlemi bilip ona göre hareket etmek ya'nî mukteziyyât-ı 'asriyyeye nazaran levâzım-ı medeniyyeyi ikmâl ile akvâm-ı sâ'ireye karşı esbâb-ı mukâvemeti istihsâl eylemek en birinci farızadır. Zîrâ mir'ât-ı kâ'inâta bakılsa dâ'imâ gâlibiyet esbâb-ı miknet ü mukâvemete mâlik olan akviyâda görülür.

Üç yüz milyon nüfusa karîb olan koskoca Hindistân'ın 'an-asl iki ada halkından 'ibâret bulunan İngilizlerin pençe-i istîlâsına düşmesi, beş on seneden beri Hîve ve Hokand hânlıklarıyla Buhârâ hükümdârlığının mahv ü müzmahil olup Moskof'un taht-ı esâretinde kalması, el-hâletü hâzihî gözümüzün önünde Kâbil pâdişâhlığı gedâlık derecesine tenezzül ederek Afgânistân gibi bir kıt'a-i cesîmenin tiz vaktin içinde şu hâl-i mağlûbiyyet ve felâkete ducâr olması şübhe yoktur ki levâzım-ı medeniyyet ve esbâb-ı mukâbele-i mukâvemetin eser-i fikdân u noksânıdır.

Eslihâ-i 'atıka ile şimdiki âlât-ı cedîde-i harbiyyeyi mukâbele sevdâsına düşmek öküz 'arabasıyla şimendifere yetişebilmeyi tasavvur etmek gibi bir tahayyül-i mecnûnânedir. Sad hayf, vâ-esefâ ki Hîve ve Hokand ve Buhârâ ve Afgânistân gibi kıta'at-ı 'azîme ki ahâlisi yek dîn ve yek cins oldukları ve mine'l-kadîm şecâ'at ve metânet ve besâlet ve salâbet ve 'ulüvv-i himmet ü hamiiyetle muttasif ve meşhûr buldukları hâlde mücerred inkılâbât-ı kevniiyyeye 'adem-i ittîlâ'ları sebebiyle îcâbât-ı medeniyyeye tevfiq-i hareket edemediklerinden ya'nî mukâbele-i bi'l-miskâ'idesince mühimmât-ı harbiyye ve tedârikât-ı sâ'ireye mâlik olamadıklarından belâ-yı esâret ü hakârete giriftâr oldular. Bu vukû'ât-ı mükeddere 'ale'l-'umûm ümmet-i Muhammediyye'ye bir gayret-i mü'essire olmak lâzım gelir iken hâlâ kesb-i intibâh edilemiyor, kıta'at-ı mezkûrede ser-nümâ-yı âfât olan hâlât ve hâdisâta bir nazar-ı bi-kaydâne ile bakılıyor.

Avrupa'da ise efkâr-ı düveliyye tamâmiyle İslâm 'aleyhine olup lâ-yenkattî müzâkerât-ı hafiiyye ve 'aleniyye devâm etmekte, imparatorlar yek-dîgerinin pâyitahtlarına gidip birbirleriyle görüşmekte, türlü türlü entrikalar, politikalar deverân eylemekte iken mülûk-i İslâmiyye bunların cümlesinden gâfil, yek-dîgerinin ahvâlinde mütecâhil olup gûyâ ki ortada mûcib-i hareket olacak bir şey yoğ imiş gibi bir 'âlem-i sükûn u sâdegîye çekilerek kendi irâdât-ı zâtiyye ve huzûzât-ı şahsiyelerinin icrâsıyla iştigâl ediyorlar, ittihâd ve ittifâka çalışılmıyor. Hiç olmazsa bir kere mülûk-i İslâmiyye ifâ-yı hac vesîlesiyile Mekke-i Mükerreme'de birleşip ahvâl-i 'umûmiyye üzerine bahs u müzâkere edilerek ciddî

ve hakîkî hey'et-i mecmû'a-i İslâmiyye'ce bir tarîk-i selâmet ü terakkî aranmak, Avrupa'nın muvâzene-i 'umûmiyye-i düveliyyesine karşı bir muvâzene-i 'umûmiyye-i İslâmiyye vaz' u te'sîsiyle icâbât-ı 'asra göre tedâbîr-i lâzîme-i ittihâdiyye ve ihtiyâtiyye ittihâz olunmak gibi müntic-i fevz ü felâh olan mevâdd-ı hayriyye hiç kimsenin hâtırına gelmiyor.

Frenklerden gözü korkmuş olan ba'zı erbâb-ı vehm ü vesvese bu re'y ü takrîri ya'nî hükümdârân-ı ehl-i İslâm'ın ictimâ'ı mâddesine dâ'ir olan tedbîri tasvîb etmezler. Çünkü "Bu ictimâ'ın vukû'u Avrupa'ca bir heyecân-ı 'azîmi mûcib olur." mülâhazasıyla düvel-i ecnebiyyenin müdâhale ve belki muhâcemelerinden ihtirâz ederler; fakat bu ihtirâz düvel-i ecnebiyyenin müdâhalât u muhâcemâttan fâriğ oldukları takdîrde vârid olur. Ma'a-hâzâ Avrupalılar İslâm 'aleyhine her ne tasavvur olunmak ve yapılmak mümkün ise onu ikâ' u icrâdan bir ân hâlî degîllerdir. Nitekim âsâr-ı istilâ her tarafta görülmektedir. Mülûk-i İslâmiyye müteferrik ve müteşettit bulundukça bu seyl-i istilâyâ karşı duramazlar. Zîrâ 'asrımız Ehl-i Salîb 'asrının bir devr-i dîgeridir. İhtimâl ki ittifâk ve ittihâd ile devâm ü bekâmız te'mîn edilebilir. Ve illâvukü'ât-ı 'umûmiyye 'ale't-tedric yeryüzünde bir hükûmet-i İslâmiyye bırakmayacak gibi gösteriyor. Şu cihetle evhâm u hayâlâta vücûd verilmeyerek hemân tedâbîr-i mukteziyyeye teşebbüs olunmalı, ittifâk ve ittihâda çâre aranmalıdır. Mütâla'a-i kâsîrâneme göre zâten hacc-ı şerîfin hükûm-i ma'neviyyesinden kat'an nazar, min ciheti'z-zâhir sebep-i vaz'ıyyet ü farziyyeti firak-ı İslâmiyye'nin bir nokta-i asl u ittihâda celb ü da'veti kazıyyesinden 'ibâret olmağla bundan a'lâ bir vesîle-i ictimâ'ı olamaz.

Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye hilâfet ve saltanatı cem' etmesiyle berâber kuvvet ve kudretçe sâ'ir mülûk-i muvâhidenin ekber ü efhâmı ve belki 'âlem-i İslâmiyyet'in mihver-i a'zamı bulunduğuna binâ'en hükümdârân-ı ehl-i îmânı ikâz ve irşâd ile dâ'ire-i ittifâk u intibâha da'vet eylemek ona düşer idi. Ne garîbdir ki Amerika'da hey'et-i sefâret teşkil ediliyor da Fâs'a, Afgân'a, Buhârâ'ya, Kâşgar'a süferâ gönderilmez. Amerika şöyle dursun Paris ve Londra ve Viyana'ya verilen ehemmiyyetten ziyâde memâlik-i mezkûre mühimdir.

Re's-i umûrda bulunanların 'akl u şu'ûru ve neş'e-i milliyyeden zâ'ika-i huzûru olmuş olsa idi pâdişâhları farîza-i ittihâda âgâh ederler, ahvâl-i 'âleme vâkîf, 'âkil ve 'ârif zevât intihâb edip Merâkeş'e, Kâbil'e, Buhârâ'ya, Kâşgar'a birer hey'et-i sefâret gönderirler, 'Acemleri hâb-ı gafletten uyandırırılar, beyne'l-İslâm husûl-i ittihâda hasr-ı ihtimâm ederek hey'et-i mecmû'â-i muvâhidenin tahdîd-i iktidârıyla tevhid-i efkâra çalışırılar idi. Çe-fâ'ide iş başındaki gafillerin 'adem-i mübâlâtı

tezâyüd-i muhâcemâta sebep olarak kıta'ât-ı mezkûre göz göre [göre] öldü gitti. Milyonlarla nüfûs-i İslâmiyye ecânibin ayakları altında ezildi kaldı.

Vâkı'â farîza-i ittihâd, İslâm'ın kavâ'id-i esâsiyyesinden olmağla her 'asr u zamânda mer'iyeti müselleme ise de eski vakitlerde mülûk-i İslâmiyye'nin iktidârıyla düvel-i Hıristiyanıyye'nin iktidârı hemân müsâvî ve belki bizim iktidârımız daha 'âlî idi. Fakat iki üç 'asırdan beri medeniyet-i cedîde Avrupa devletlerinin ahvâlini başkalaştırmış; ya'nî gerek kavâ'id-i siyâsiyye, gerek fûnûn-ı harbiyye ve 'ulûm-ı bahriyye ve umûr-ı mâliyyeleri teceddüd ve tevessü' ederek derece-i kemâle vâsıl olmuş ve bi'l-'akis mülûk-i İslâmiyye'nin usûl ü idâresi minvâl-i kadîm üzere kalmış olduğundan şimdiki hâlde mülûk-i İslâmiyye'den hiçbirisinin münferiden mukâvemete kudreti yoktur. Binâ'en-'aleyh dîn ü devletçe en ziyâde gözetilecek cihet ve mülk ü milletçe en büyük fevz ü nusret 'anâsır-ı İslâmiyye'yi cem' u mezc ile bir vücûd-ı siyâsî şekline koyup beyne'l-mülûk ittifâk ve ittihâdın husûlünden 'ibâret iken bu vecîbe-i esâsiyye nazar-ı i'tinâdan ol kadar ib'âd edilmiştir ki değil iki devlet, hattâ iki Müslim'i bir merkez-i ittihâdda görmek mümkün olamıyor.

[22] LEM'Â

'Umrân-ı 'âlem ve sa'âdet-i hâl-i benî Âdem 'ulûm ve ma'ârifte mütevakkıf idüğü ilhâm-ı tabî'atla bilinmiş ve tecârib-i 'umûmiyye ile tasdik ve tenvir edilmiş bir hakikat-i müsellemedir. 'Asrımız 'asr-ı medeniyet olduğuna ve medeniyetin esâsı 'ulûm ve ma'ârif bulunduğuna binâ'en şimdiki vakte göre husûl-i terakkîye başka tarîk aramak 'abestir. Nitekim yukarıda zikr u ta'dâd olunan esbâb-ı müt'e-addide ile Avrupalılar bu nokta-i mühimmeden şâh-râh-ı medeniyete sâlik olarak 'ale't-tedric meşhûdumuz olan şu derece-i kemâle vâsıl oldular.

Ya'nî ibtidâ Ehl-i Salîb'in esfâr-ı şarkıyyede ezhânca hâsıl ettikleri intibâh ile intizâm ve âsâyiş ârzûları cûş u hurûşa geldi. Sonra intişâr-ı ma'ârif sâyesinde herkesin gözü açılıp efrâd-ı ahâlî menâfi' ve sanâyi'i teftiş ü taharriye döküldü. Hikmet-i tecrübiyyenin esâsı vaz' olundu. Refte refte ma'ârifin ilerlemesiyle siyâsiyyât terakkîye başladı, efkâr-ı 'umûmiyye agraız-ı husûsiyye-i şahsiyyeye galebe etmesiyle hürriyyet ve hakkâniyyet takarrur etti.

Kavânîn-i esâsiye taht-ı zamân-ı 'umûmîye aldırılarak hukûk-ı medeniyet te'mîn edildi, hükûmetler usûl-i meşrûtiyyet ve cumhûriyyete münkalib oldu, beliyeye-i istibdâd ortadan kaldırıldı. Milletler dâ'iyye-i müsâbakate düşüp aktâr-ı 'âlemi geşt ü güzâr ile sâha-i cihânı mesâha ettiler, her nev' temettu' ve ticârete yol buldular, ekâlîm-i cedîde keşf eylediler. Levâzım-ı medeniyenin ikmâl ü istikmâliyle bir mertebe uğraştılar ki mu'cize-i 'ulûm ıtlâkına sezâ-vâr olacak sûrette âsâr-ı bedî'a zuhûra getirdiler.

Ez-cümle bahr u berrde tayy-ı mekân ettiren vapurlar, şimendiferler, berk-ı hâtıf gibi tahte'l-arz mürûr eden tüneller, bir ân-ı lâ-yenkasımda bin sâ'atlık mesâfeye îsâl-i peyâm eyleyen telgraflar ve daha nice nice muhayyirü'l-'ukûl olan san'at ve ma'rifetler meydân-ı şuhûda geldi. Ahvâl-i 'âlem başkalaştı, efkâr-ı nâs değışti, mesâ'î-i 'umûmiyye mahsûsât ve mâddiyyâta mün'atıf oldu, hayâlâta i'tibâr edilmediğinden efsâneler azaldı, kemâlât-ı 'akliyye çoğaldı.

Eğerçi 'ulûm ve fûnûn medeniyet-i cedîdeyi ve medeniyet-i cedîde 'ulûm ve fûnûnu tezyîd ü te'yîd ederek ahvâl-i 'âlem bir hüsn-i sûret peydâ eylemiş ya'nî mukaddemâ Avrupa'yı istilâ eden dâhiyye-i istibdâd ve istiklâliyyet ve onun 'avârız-ı mübremesinden olan beliyeye-i esâret ortadan kaldırılarak hukûk-ı insâniyye ve hürriyyet-i şahsiyye ta'ayyün ve takarrur etmiş, 'ulûm-ı 'akliyyenin intişâr-ı envârı sebebiyle zalâm-ı cehl ü batâlet ber-teraf edilip mesâ'î-i beşeriyyenin netîce-i mes'ûdesi olan hıref ü sanâyi' zuhûra gelerek menâfi'-i 'umûmiyye teshîl ve te'mîn

edilmiş. El-hâsil her nev' levâzım-ı medeniyye, lezâ'iz-i bedeniyye bir derece kesb-i intizâm ve istikrâr eylemiştir ki gûyâ dünyânın hakîkati Avrupa kıt'asında münkeşif olmuş gibidir. Fakat Frenklerin ezmine-i 'atıkada ber-muktezâ-yı câhiliyyet papalara pek ziyâde hüsn-i i'timâd ve i'tikâdı olup onlardan tarz-ı ilâhiyyatta işitmiş oldukları hurâfâtı ol vakit sahîh bellemiş iken sonradan 'akliyyâtın inkişâfıyla muhterî'ât-ı mesmû'anın fesâd-ı butlânı tahakkuk etmesinden mi veyâhûd esâs-ı medeniyetleri mahsûsât ve mâddiyyât üzerine mübtenî olarak bu yolda iktisâb-ı terakkiyyât ile terbiye-i 'umûmiyyeleri hevesât-ı sûriyyeye sevk olunmasından mıdır, her ne hâl ise zevâhîr-i tabî'ata ifrât-ı meyl ü i'tibârları mülâbesesiyle mekârim-i ahlâk ve mehâsin-i i'tikâda müte'allik olan fezâ'il-i ma'neviyye hemân unutulmuş ve temâyülât-ı nâs ol kadar hubb-ı şehevâta mün'atıf olmuştur ki bayağı insâniyyetin bir ism-i resmîsi kalmıştır.

Efkâr-ı 'umûmiyyenin îcâbât ve inkılâbâtına nazar olunsa öyle teferrüs edilir ki insânlar gide gide menâfi'-i zâtiyye ve huzûzât-ı nefsâniyyeye hasr-ı inhimâk ile evâmir-i ilâhiyye, şe'âir-i insâniyye efsâne hâline girip yâ büsbütün behîmiyyet ve hayvâniyyete münkalib olarak 'âlem-i beşeriyyette bir Herc ü merc-i 'azîm peydâ olur veyâhûd tedkîkât-ı hikemiyyenin ilerlemesiyle dekâyık-ı ma'neviyyenin lüzûm-ı taharrîsi anlaşılıp efkâr-ı nâs biraz ol tarafa dökülerek bir muvâzene-i sahîha-i medeniyye husûle gelir. Yoksa şimdiki hâlde 'âlemi istilâ eden dünyâ-perestlik, hod-endişlik seyyi'elerinin iz[di]yâd u iştîdâdına bakılacak olursa yeryüzünde eser-i sıdk u salâh kalmayacak gibi görünüyor.

[23] LEM'Â

Harekât-ı 'akliye mahdûddur. Efkâr-ı beşer 'âlemin içini dışını kemâ-hüve hakkuhü anlayabilecek kadar iktidârı hâ'iz olmadığından bi't-tab' kemâlât-ı ma'neviyyesi 'âlî bulunanların ma'lûmât-ı sûriyyesi dûn ve ma'lûmât-ı sûriyyesi mükemmel olanların kemâlât-ı ma'neviyyesi nâkıs olageldiği vâreste-i kayd ü zunûndur.

Ma'â-mâ-fih hakikat-i medeniyye ma'neviyyât ve mâddiyyâtı câmi' olmağla rûh cesedsiz ve cesed rûhsuz olamadığı gibi ne ma'neviyyât mâddiyyâtsiz ve ne de mâddiyyât ma'neviyyâtsiz tahakkuk edemeyeceğinden her ikisinin ya'nî gerek iş-tiyâkât-ı rûhâniyye ve gerek ihtiyâcât-ı cismâniyyenin ikmâl ü istihsâline çalışmak vezâ'if-i esâsiyyedendir.

Zîrâ terakkiyyât-ı sahîha-i beşeriyye şu iki matlabın ta'ayyün ve te'âlisinden 'ibâret olmağla makâsîd-ı medeniyye onlarla tamâm olur, nûr u fer bulur, bunlardan birinin fıkdanı diğerinin noksânını müstelzim olduğundan herhangi biri eksik olacak olur ise makâsîd-ı medeniyye o nisbette nâkıs kalır. Tevârih-i ümem öyle gösterir ki eski zamânın medeniyyeti hemân ekseriyyet üzere'akâ'id ve ahlâk esâslarını mübtenî olmağla ezmine-i kadîmede efkâr-ı 'umûmiyye teftîş-i ma'neviyyât ve ilâhiyyâta münhasır olmuş gibi bir dâ'ire-i mahdûdeye girmiş idi. A'sâr-ı karîbede tahaddüs eden medeniyyet-i cedîde hikmet ve ma'rifet ve müsâvât ve hürriyyet kavâ'id-i külliyyesinden ileri gelmiş olduğundan câ-be-câ Avrupa'da ma'neviyyât ve ilâhiyyât merâklıları bulunabilir ise de Frenklerin asıl efkâr-ı 'umûmiyyeleri mevâdd-ı hâriciyye ve me'âsir-i mâddiyye taharriyyâtına mün'atîf olarak mer'iyât ve mahsûsâta hasr-ı i'tinâ edilmiş, oralarda 'ulûm-ı 'akliyye ve ma'ârif-i sînâ'iyye pek ziyâde tevessü' eylemiştir.

Fi'l-hakîka milel-i mütekaddimenin 'ulemâ ve hukemâsı ve 'ale'l-husûs İslâm'ın 'urefâ ve fuzalâsı ma'neviyyât ve ilâhiyyâta i'tibâr ve ihtimâm ile bu yoldaki fezâ'il ü kemâlâtı safâ-bahş-ı lâhûtiyyân olacak bir derece-i 'ulyâya îsâl etmiş. Avrupa'nın 'ukalâ ve ezkiyâsı dahi mâddiyyâtı iltizâm ile mahsûsâta dâ'ir olan tahkîkât ve ihtirâ'âtı zihinlere dehşet verecek mertebede ikmâl eylemiş, 'alâ kadri'l-îmkân cihânın hükm-i bâtuniyye ve zâhiriyyesi meydâna çıkarılmış ise de hakku'l-insâf eski zamânlarda hakâyık-ı mâddiyye lâyıkiyla anlaşılammış, şu yeni vakitlerde Avrupalılar zevâhirce çokça iştiğâl eylediklerinden onlara göre dekâyık-ı ma'neviyye mestûr kalmış olduğundan anlayanlar i'tirâfa mecbûrdur.

Nazar-ı im'ân ile bakılsa Frenkler ma'neviyyât ve ilâhiyyâttan tebâ'ud ve tevahuş etmelerinde ma'zûrdur. Çünkü bu tâ'ife zâten firak-ı Nasâra'dan olup 'akîde-i

Nasârâ ise ekânîm-i selâseye ya'nî hulûl ü ittihâd tarîkiyle Hazret-i Mesîh'in ulûhiyyetine mübtenîdir. Elbette erbâb-ı 'ukûl beşeriyeti müsellemlen bir zâtın ulûhiyyetine kâ'il olup da biri üç, üçü bir bellemek gibi ma'nâsız, münâsebetsiz hayâlâta düşmez, bu misillu tarz-ı ilâhiyyâtta tasnî' olunan hurâfâtı kabûl etmez.

Ma'neviyyâtın asl u esâsı tevhîddir. Hıristiyanların 'akîde-i ihtirâ'iyeleri ise teslîs ve teşrîk üzere mevzû' ve mü'esses olmağla onların ma'neviyyâtındaki ma'lûmâtı tevehhümât-ı bâtıla kabîlindendir. Şu cihetle Frenkler Hıristiyanlık içinde bulunduğça dînlerinde 'akl u vicdânın tasdîk eyleyebileceği sûrette deka'ik-i ma'neviyye göremezler ki ona meyledebilsinler. Hıristiyanlık'tan çıkıp da 'umûmiyyet üzere bir dîn-i dîger dahi ittihâz eylemezler. Ma'â-mâ-fîh şimdiki ahvâl-i medeniyelerine bakılınca Frenkler şu terakkiyyât-ı 'ilmiyye ve 'akliyyeye vaktiyle mâlik olmuş olsaydı şüphe yok ki Hıristiyan olmazlar idi. Her nasılsa zamân-ı câhiliyyette Hıristiyanlık üzerlerine yüklenip o sulbden türemiş olduklarından sûretâ Hıristiyan görünürlerse de ma'nen 'akâ'id-i menkûleye i'tibâr edenleri pek azdır. Hemân ekseriyyet ve belki 'umûmiyyet üzere tabî'at-perest olan tavâ'if-i 'acibedir.

El-hâsıl Frenkler gerek kütüb-i dîniyyelerinde ma'neviyyât-ı ma'kûle görmediklerinden ve gerek terbiye-i 'umûmiyyeleri menâfi'-i dünyeviyye esâslarına mübtenî olmak mülâsesiyle cihet-i uhreviyyeyi tefahhus ve taharrîye ihtimâm edemediklerinden, her ne ise, aralarında ilâhiyyât karîn-i i'tinâ' vü itlû' olamayıp pek geri kalmış, sâ'ir 'ulûm-ı hikemiyye gâyetü'l-gâye ilerlemiştir.

Hele memleketlerindeki kemâlât-ı sînâ'iyye ve intizâmât-ı belediyye ve kavânîn-i esâsiyye ve usûl-i idâre-i mülkiyye ve 'askeriyye ve mâliyyelerini gören erbâb-ı dikkat hayrân olmamak kâbil değildir.

Millet-i İslâmiyye'nin terbiye-i asliyyesi iktizâsınca menâfi'-i dünyeviyye maksûd bi'z-zât olmayıp ancak matlab-ı hakîkî merâtib-i uhreviyye olduğundan öteden beri 'ulemâ-yı Muhammediyyîn serâ'ir-i ilâhiyyeyi tedkîk ve tahkîk ile uğraşarak bu yolda her milletten ziyâde tefennün ve teferrüd etmiş oldukları tefsîr, hadîs, fıkıh ve usûl-i fıkıh, kelâm, tasavvuf 'ilimlerinde tebahhur edenlere ma'lûmdur.

Vâkı'â beyne'l-İslâm 'ulûm-ı 'akliyye dahi 'alâ vechi'l-kemâl intişâr eylemiş, nice nice âsâr-ı ber-güzide vücûda getirilmiş ise de şimdiki 'asırda hikmet-i siyâsiyye ve ma'ârif-i mâddiyye başka bir kisve-i teceddüd ve terakkiye girmiş olmağla hayât-ı dünyeviyyenin istilzâm ettiği ihtiyâcât-ı sûriyyeyi Avrupadaki me'âsir-i cedîde-i medeniyede, istiksâ'ât-ı ma'neviyyeyi kütüb-i İslâmiyye'de ve bi'l-husus tahkîkât-ı sûfiyyede aramak lâzım gelir.

Ber-muktezâ-yı hamîyyet-i gafîrâne bir vasiyyet olmak üzere ihtâr ederiz ki; ‘asrımızda iki tâ’ife vardır, onların fikr ü mütâla‘aları işe yaramaz. Biri ta‘assub ve ta‘annüdü lâzime-i diyânet ‘addeden ‘ulemâ-yı ‘avâm ve dîgeri büsbütün Frenklere temâyül ile şe‘â’ir-i İslâmiyye’den insilâh eyleyen süfehâ-yı ke’l-hevâmmdır.

‘Ulemâ-yı ‘avâm teceddüdât-ı umûr u ‘ulûma vâkif olamadıklarından ‘ale’d-devâm eski şeyleri iltizâm ile yenileri cerh ü tezyîfe kıyâm ederek geçmişleri i‘âde-ye savaşıır, muhâlât ile uğraşıır. Ötekiler teceddüdât-ı umûr u ‘ulûma biraz kesb-i vukûf etmiş iseler de me‘âsir-i İslâmiyye’yi bilemediklerinden eskileri külliyyen terk ü ta’til ile ‘ale’l-ıtlâk yeni şeyleri ta‘mîm-i tafdıle kalkışıır. Muta‘assıbların netîce-i zehâbı mülk ü milleti mehâsin-i cedîde-i medeniyyeden mahrûm edip ecâni-be mağlûb eylemek ve berikilerin hulâsa-i re’y-i nâ-savâbı her hâlükârda ecâni-be taklîd ile kemâlât-ı İslâmiyye’yi bitirip milleti mahvetmektir.

Hakâyık-ı ahvâle ‘ârif olan erbâb-ı ‘akl u intibâh ne eskileri tahsîn, ne yenileri takbîh eyler, her ‘asr u zamânın ‘örf ve îcâbı mütehâlif olduğunu bilir.

Fî-nefsi’l-emr ihtiyâcât-ı vakt ü hâle göre terakkiyyât-ı medeniyye ve insâniyye-ye medâr olan ‘ulûm ve fûnûnu tahsîl ü tekmîl ile tenvîr-i milliyete çalışır.

217 ﴿وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾

Harrerehû Es-Seyyid Mehmed Emin /Cemâziye’l-ülâ sene 1321

Bismillâhirrahmânirrahîm**[24] LEM'Â**

Medeniyyetin ta'yîn-i mâhiyyeti biraz müşkil ise de inkılâbât-ı ictimâ'iyenin gösterdiği âsâr u ahvâle nazaran medeniyyet bir kavim ve millete mahsûs ve münhasır olmayıp 'ale'l-ıtlâk nev'-i beşerin tevessü'ât-ı 'ilmiyye ve 'ameliyyesiyle ta'ayyün eden bir hâssa-i tabî'yesidir. 'İlm ü 'amel kâbiliyyât-ı milel ü akvâma tâbî' umûr-ı ihtiyâriyyeden olmağla medeniyyetin asıl medâr-ı te'essüs ve teşekkülü milel ü akvâmın meyl ü istî'dâdıdır. Ba'zı ümmetler 'ilm ü 'ameli diyânet ve şerî'ate ve ba'zıları 'akl u tabî'ate tevfiik ve tatbîk ederek her birinin dil-hâhları vechile medeniyyeti tertîb ve tensîk edegelmiş olduğuna vukû'ât-ı târihiyye delâlet eder.

İnkılâbât-ı ictimâ'iyenin mukaddemât ve netâyicine dikkat olursa ahvâl-i beşeriyye etvâr-ı muhtelife üzere görülür. Medeniyyetten murâd olan "intizâm" defâten hâsıl olamayıp 'ale't-tedric 'ilm ü 'amelin inkişâfâtıyla incilâ-pezîr-i kemâl olageldiğinden insânın ibtidâ-yı zuhûrunda bi't-tab' libâs ve gıdâ ve mesken ve me'vâ gibi havâyic-i zarûriyyesi teşkilât-ı sına'iyye ve te'sîsât-ı fikriyyeden 'ârî olmak lâzım geleceği misillu tekâzâ-yı şehvet ve icrâ-yı nüfûz u kuvvet husûsları dahi her nev' tahdîdât ve ta'dilât-ı kânûniyyeden berî olarak tabî'at-ı hayvâniyyenin îcâb u iktidârına göre cârî idi denilebilir. Bu müdde'ânın sübût u sıhhatine elyevm Afrika ve Amerika taraflarındaki vahşîlerin ahvâli medâr-ı istidlâl olmağla tavr-ı aslî yâ vahşîyyet veyâ vahşîyyete karîb bir tefrikadan 'ibâret idüğüne hükmolunur. Kavâ'id-i tabî'iyye iktizâsınca her intizâmın evveli nizâmsızlıktır.

Her şey bidâyetinde za'îf u nâkis olur, refte refte iktisâb-ı kuvvet ederek müsta'id olduğu derece-i kemâle vusûl bulur. İnsânı nizâmsızlıktan hâl-i intizâma îsâl eden esbâbın en birincisi ihtiyâcât-ı tabî'iyenin ilcâ'âtıyla husûle gelen hiss-i terakkîdir. Hiss-i terakkî 'ilm ü 'ameli ve 'ilm ü 'amel hiss-i terakkîyi tezyîd ederek cem'iyât-ı beşeriyye bu sâyede intizâmât-ı medeniyyeye mâlik olur.

Hayvânât ber-muktezâ-yı hilkat âlât u esliha makâmına kâ'im olmak üzere kendilerine verilmiş olan diş ve hortum ve boynuz ve pençe gibi şeylerin i'ânesiyle def'-i mazarrat ve celb-i menfa'at ederler, çerâ-gâh-ı 'âlemde bî-çûn u çirâ gezerler. İnsân ise âlât u esliha-i tabî'iyeden mahrûm olup ancak i'mâl-i fikr ü şu'ûr ile hâricden kendini vikâye edebilecek esbâb arar, onlarla ta'arruz ve tehaffuza çalışırsa da hayvânâtın pek çoğuna nisbetle za'îf ve 'âciz olduğundan müteferrik bulunduğça münferiden ne müdâfa'aya ve ne de nev' ü nesli muhâfazaya kâdir olabilir.

'Ale'l-husûs emr-i ta'ayyüşte bir derece mu'âvenet-i mütekâbileye muhtâcdır ki bir şahıs kendi kendine kifâf-ı nefis için bir günlük ekmek hâsıl etmek murâd eylese âharın i'ânesi olmadıkça buna kudret-i münferidesi kifâyet edemez. Bir dilim ekmeğin husûlü ekincilik ve değirmencilik, fırıncılık gibi sanâyi'-i 'adîdeye müte'alik nice nice âlât u edevâta ve nazariyyât u 'amelîyyâta mütevakkıf olup bunların cümlesini i'mâl ü icrâya şahs-ı vâhidin gücü yetmez.

El-hâsıl havf u haşyet, 'acziyyet ü za'fiyyet ihtiyâcı ve ihtiyâc ihtiyât ve intibâh ile ictimâ'ı îcâb ettirdiğinden nev'-i beşer sûret-i infirâdda yaşayamayıp ihtilât ve ittihâda mecbûr olmuş, yek-dîgerinin mütemmim ü mükemmili ve mu'âvin ü muhâfız olmak üzere yaratılmıştır. Benî Âdem için cem'iyetsiz devâm ü bekâ mümkün ve mutasavver değildir. Binâ'en-'aleyh cem'iyet efrâdın vücûduyla sâbit bir hâl-i aslîdir ki delîlden müstağnîdir. Şu hâle tavr-ı ictimâ' denilir. Hukemânın "İnsân medeniyyün bi't-tab'dır." demelerinden murâd isti'dâd-ı ictimâ'ı beyândır. İsti'dâd-ı ictimâ' çekirge ve karınca ve arılar ve turnalarda ve daha sâ'ir ba'zı hayvânatta meşhûd ise de onların dâ'ire-i ictimâ'iyeleri mahdûd olduğundan teceddüd ve tenevvu' edemeyip buldukları hâl içinde deverân ederler, bi'l-'akis nev'-i beşer bir tavr u hâl üzere kalamayıp dâ'imâ hudûd u kuyûddan insilâh ile me'âric-i terakkîye tarîk arar, teceddüd ve tenevvu' ister. Bu dâ'iyye-i tabî'iyye insân için taleb ü taharrînin lüzûmunu göstermiş, sûrî ve ma'nevî bir büyük meydân-ı merâtib ü makâmât açmış olduğundan sâ'ika-i sa'y ü 'amel ile tabaka-i süflâ-yı vahşîyyet ü hayvâniyyetten derece-i 'ulyâ-yı medeniyyet ü insâniyyete ve belki kat'-ı merâhil-i ma'rifetle ser-hadd-i hüviyyete kadar yol bulabilir.

İnsânı hakîkî mezellet ve cehâletten evc-i a'lâ-yı sa'âdet ü hakîkate îsâl eden vesâ'it ve vesâ'ile nazar olunsa görülür ki nev'-i insân birtakım esbâb-ı müteselsile-i tabî'iyyenin esîr ve ser-gerdânı olarak bilâ-ihtiyât onların içinde yuvarlanmağa mecbûrdur.

Beyit

چه کند کز بی دوران نرود چون پرگار
هر که در دایره گردش ایام افتاد²¹⁸

Bu mecbûriyyet ahvâl-i beşeriyyeyi ihtilâfa düşürüp etvâr-ı müte'addide zuhûra gelmiş ise de esâsen tavr-ı ictimâ' iki nev'dir: Biri "bedeviyyet" ve dîgeri "hadariyyet" tir. Bedevîler konar geçer makûlesidir ki kabâ'il ü 'aşâ'ire inkisâm ile otlu,

218 "Günlerin dönüş dâiresine düşen her kişi pergel gibi devranın peşinden gitmemek için ne yapsa...", *Divân-ı Hâfız*, s. 216.

sulu, düz sahrâlarda ve yüce dağlarda ve kumsal yerlerde, el-hâsıl yünden ve kıldan ma'mûl çerge ve çadır i'mâl ederek istedikleri mahallerde rekz-i hıyâm-ı ârâm edip ma'îşet-hâne-i 'âlemde diledikleri gibi istifâ-yı merâm ederler. Tavr-ı ictimâ'ın bu derecesi sehl ü sâde ya'nî takayyüdât-ı nizâmiyye ve tekellüfât-ı tanzîmiyyeden âzâdedir.

Hadarîler ta'yîn-i hudûd ve taksîm-i arâzî edip karye ve nâhiye ve kasaba ve şehirlerde 'âlâ-merâtibihim menâzil ve mesâkin inşâ vü ittihâz ile münteşir ve mutavattın olurlar. Kurâ ve nevâhîde tabî'at-ı asliyyesi üzere kalanlara "köylü", büyük kasaba ve şehirlerde mukîm olup ber-muktezâ-yı tena'um perverde-i hüsn-i terbiyyet olanlara "şehrî" ıtlak olunur.

İnsân medeniyyün bi't-tab' olduğundan her ne türlü teşettüt ve tekâsülde bulunursa bulunsun bi'l-âhare intizâm ve âsâyiş ile yaşamanın lüzûmunu hissetmemek kâbil olamaz. Bu hiss-i medenî inkılâbât-ı ictimâ'iyeyi iktizâ edegeldiğinden ahvâl-i beşeriyye bir siyâk üzere kalamaz.

İnkılâbât-ı ictimâ'iyeye ibtidâ etvâr-ı vahşiyeden başlayıp refte refte bedeviyet ve hadariyyet sûretlerine müntemî ve daha sonra inkişâfât-ı fikriyye ya'nî teşkilât-ı sinâ'iyeye ve tensikât-ı siyâsiyyenin i'ânesiyle şehriîğın ma'nâ-yı lâzımîsi olan mer-tebe-i medeniyyete müntehî olur. Şu takdîrce medeniyyet inkılâbât-ı ictimâ'iyeyenin netîce-i 'ulyâsı ve kemâlât-ı esâsiyye-i ittihâdiyyenin derece-i müntehâsıdır.

Tabî'at-ı insâniyye serâ'ir-i kevnîyyeyi tecessüs ü taharrî ve tevessü' ü terakkîye mâ'il ve müsta'id olduğundan teceddüd-i kurûn u duhûr ile 'ulûm ve fûnûnca keşfiyyât-ı cedîde zuhûra gelmek umûr-ı tabî'iyeden olmağla medeniyyet bir sûret ü sıfatta karâr edemeyip hâlden hâle intikâl ederek tezâyüd ve tenâkustan hâlî değildir. Ya'nî ma'ârif ve bedâyi' ve hıref ü sanâyi'in meyâdîn-i fazl u hünerde göstereceği suver-i sa'y ü te'âlîye göre ta'ayyün eder.

El-hâsıl medeniyyet tevessü'ât-ı 'ilmiyye ve 'ameliyyeden tahaddüs eden bir vücûd-ı sanâyi' ü siyâsî olmak i'tibâriyle şekl-i hâricîsi servet ü ma'mûriyyet ve hikem-i dâhilîsi müsâvât ve hürriyyettir. Binâ'en-'aleyh hakikat-i terakkîye nazar olununca medeniyyeti 'ulûm u fûnûnda ve müsâvât u hürriyyeti 'akl u edeb dâ'i-resinde aramak lâzım gelir.

'Ulûm ve fûnûn, servet ü ma'mûriyyeti ve nizâmâtın mevzû'-ı aslîsi olan 'adâlet, müsâvât ve hürriyyeti tezyîd ü te'yîd ile memleketçe intizâm ve âsâyiş husûle geleceğinde iştibâh yoktur. 'Acabâ insânların kendi ahvâl-i kalbiyye ve umûr-ı vicdâniyyelerince intizâm ve âsâyişe tarîk nedir? Elbette vezâ'if-i insâniyye ihtiyâ-

cât-ı mâddiyyenin istifâsıyla bir hüsn-i ta'ayyüşü istihsâle ve yalnız memleketçe intizâmâtı ikmâle münhasır olamaz. Zîrâ hayât-ı beşeriyyenin mukteziyyâtına nazaran servet ü ginâ fezâ'il-i asliyyeden ma'dûd olmayıp ancak levâzım-ı 'ârızıyyedir. İnsânın tabî'at-ı medeniyyesi îcâbınca terakkiyyât-ı sûriyyeye meyl ü incizâbı mukarrer olduğu gibi hakikat-i bâtiniyyesi iktizâsınca tefeyyuzât-ı ma'nevîyyeye dahi iştiyâkı müsellemdir.

İnsân her nerede mukîm olursa olsun ve inkılâbât-ı ictimâ'îyyenin herhangi tavr u derecesinde bulunursa bulunsun sâ'ika-i nâtıkiyyetle bu kâr-hâne-i kudretin mevcûdiyyeti kendi hâlıkını tefahhus ve tefekkürden 'ârıza-i mevt ü hayât ile mebd'e' ü me'âdını, âhîret ve 'âkıbetini tezekkür ve tefekkürden hâlî kalamaz. Meğer kim ²¹⁹ خلق الله البقر في صورة البشر medlûlünce tefehhüm ve tefattuna gayr-ı kâbil bir serserî-i lâ-ya'kıl veyâhûd galebe-i fisk u fücûr ile hissiyyât-ı kalbiyyeden insilâh etmiş bir mülhid-i mütecâhil ola. Bu misillu belâhet ve meyl-i şekâvet gibi 'avâriz-ı mâni'adan kat'-ı nazarla nev'-i insân 'akl u vicdâna mâlik ve bî't-tab' tarik-i temeddün ve terakkîye sâlik ve mütehâlik olduğundan dâ'imâ hak ve hakikat arar, fazîlet ve sa'âdet ister. Hilkat-i beşeriyyede bî'l-kuvve merkûz olan şu dâ'iyye-i tabî'îyyenin hayyiz-i fi'ile çıkması ya'nî insânın 'alâ-kadri'l-imekân hak ve hakikate kesb-i vukûf ile tenvîr-i derûn ederek fazîlet ve sa'âdete nâ'il olabilmesi 'akâ'id-i sahîha ve ahlâk-ı haseneye mütevakıf olduğundan ihtiyâcât-ı mâddiyyenin istihsâli ne kadar lâzım ise iştiyâkât-ı ma'nevîyyenin istikmâli o kadar elzemdir. Zîrâ insân sıfat-ı rûhâniyyesi mülâbesesiyle i'tikâdsız ve nisbet-i medeniyyesi münâsebetiyle ahlâksız olamaz.

'Akâ'id-i bâtıla ve ahlâk-ı fâsideye mübtelâ olan her ne kadar sûret-i zâhirede hüner ü ma'rîfet ve servet ü ma'mûriyyete mâlik olsa dahi sîretçe hüsn-i hasâ'il ü fezâ'ilden mahrûmiyyeti mülâbesesiyle şehvet ü şeytanet ve şirret ü şekâvete ziyâde mâ'il olmak lâzım geleceğinden ne tantana-i sûriyyesi pâyidâr ve ne de fi nefsi'l-emr şâyân-ı i'tibâr olur. Bunların debdebe-i mefsedet-medârı dış yüzü ma'mûr, iç yüzü vîrân olan binâya benzer. Hakikat-i hâle nazaran medeniyyetin cismi "cem'iyyet", rûhu "insâniyyet" tir. Her cem'iyyetin tevessü' ve terakkîsi ma'lûmât-ı sînâ'iyyeye ve insâniyyetin ta'ayyün ve tecellîsi kemâlât-ı Rabbâniyye'ye mütevakıf olmağla medeniyyet-i mükemmele ihtiyâcât-ı mâddiyye ve iştiyakât-ı ma'nevîyyenin ikmâl ü istikmâlinde 'ibârettir. Fünûn-ı 'akliyye mâddiyâtı ve 'ulûm-ı dîniyye ma'nevîyyâtı câmi' olup bu iki maksadın vâsıta-i husûlüdür. Binâ'en-'aleyh fünûn u 'ulûmu mekseb ve mesleklere göre tevzî' ve taksîm ile emr-i tedrîs

219 Allah sığırı insan suretinde yarattı.

ü ta'îmi ta'mîm ederek bir ciheti cem'iyete ve diğer ciheti insâniyete hizmet etmeli, bilâ-istisnâ kâffe-i efrâd mekâtib ve medâriste ma'ârif-i lâzimeyi bi't-tahsîl isti'dâd ve kâbiliyyetlerince mekâsib ve mesâlike münkasım olmalı. Âfât-ı cehl ü ta'assub ortadan kaldırılmalı. İhtilâf-ı kavmiyyet ve milliyyet mâni'-i ünsiyyet olmadığını herkes lâyıkıyla anlamalı. Mekâtib ü medâris "ana" ve nizâm u kânûn "baba" ittihâz olunarak ebnâ-yı vatana evlâd-ı medeniyyet nazarıyla bakılmalı. Bu sûret ü ma'nâ ezhân-ı 'umûmiyyede takarrur edip uhuvvet-i insâniyye ta'ayyün eylemeli. Zîrâ cem'iyetten 'illet-i gâ'iyye efkârın bir nokta-i asliyyede müctemi' olmasıdır. Müteşettitü'l-efkâr olan cem'iyetler için devâm ü bekâ bi-haseb'l-'âde mümkün ve müyesser değildir, 'âkıbetü'l-emr dağılır gider.

Mukaddemât-ı mürûreden hâsıl olan netîceye göre 'ulûm ve fûnûn, nizâm ve kânûn efrâdı bi't-terbiye efkârı bir nokta-i asliyyede toplayıp uhuvvet ve ittihâdı husûle getirmek, cem'iyetin devâm ü bekâsını te'mîn etmek husûslarına hizmet ediyor. Şu hâlde 'ulûm ve fûnûn, nizâm ve kânûn cem'iyetçe nokta-i asliyye olmayıp ancak efrâd-ı cem'iyeti bir nokta-i asliyyeye îsâl için esbâb ve vesâ'il hükmünde kalır.

Şimdi efkâr-ı 'umûmiyyece "umde-i ictimâ'" olabilecek nokta-i asliyye nedir, onu aramak iktizâ eder. Bu mes'ele-i mühimme tedkîk ü ta'mîk olununca "kavmiyyet", "diyânet", kuvve-i hâkime meydâna çıkar. Bu da milel ü akvâmın hâl ü şânına göredir. Meselâ Fransızlar mezhebce âyîn-i 'İseviyye'ye tâbî' iseler de Hıristiyanlık onları teşkîl etmeyip Fransızlar Hıristiyanlığın zuhûr ve intişârından evvel mevcûd olarak 'an-asl cinsiyyet-i mahsûsa ile üremiş, efrâd-ı kavmin tekessürüyle bir kıt'a-i mahsûsada türemişlerdir. Hıristiyanlık sonradan kavmiyyetlerine inzimâm etmiş bir emr-i 'ârîzîdir. Bi'l-farz Hıristiyanlık aralarından kalkmış olsa yine Fransızlar kendi yerlerinde Fransız oldukları hâlde kalırlar. Demek isterim ki Fransızlık Hıristiyanlıkla kâ'im olmayıp bi'l-'akis Hıristiyanlık Fransızlıkla kâ'im olduğundan bunlar için ve böyle aslen ve neslen yek-cins bulunan sâ'ir akvâm için nokta-i ictimâ' kavmiyyettir. O da fitrî ve cibillî olarak tabî'at-ı cinsiyyeden ileri gelir. Bu misillu ecnâs ü akvâm medeniyyetçe, hükûmetçe istedikleri şekl ü sûrete girebilirler. Medeniyyetin, hükûmetin onlara nisbeti elbisenin lâbise nisbeti kabîlindedir. Nitekim birkaç 'asırdan beri Avrupa'da zuhûra gelen medeniyyet-i cedîde Fransızların ve sâ'ir Frenklerin efkâr u etvârını başkalaştırıp Hıristiyanlıktan çıkamamışlarsa da mevâdd-ı siyâsiyyece umûr-ı mezhebiyyenin hükm ü te'sîri kalmamıştır.

[25] LEM'Â

Ümmetleri teşkil eden kuvâ-yı esâsiyye muhtelif olmağla devletlerin mâ-bihî'l-kıyâmı, neş'et ve nizâmı yek-dîgerine benzemez. Ez-cümle Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye'nin zuhûr u i'tilâsı ve şimdiye kadar devâm u bekâsı 'asrımızdaki düvel-i ecnebiyyede görülen revâbit-ı medeniyye ve zavâbit-ı 'akliyyeye müstenid olmayıp mücerred şerî'at-ı Ahmediyye ve sünen-i seniyye-i Muhammediyye'ye kemâl-i inkıyâd u ihtirâm ile 'urve-i vuskâ-yı tevhîde sarılarak uhuvvet, mürüvvet, şecâ'at, 'asabiyyet, 'adâlet, istikâmet gibi 'ulviyyet-i efkâr u ahlâk ve kelime-i vâhîde-i i'tikâdiyyeden teşekkül ve te'essüs eden ittihâd ve ittifâkın eseridir. Müslümânlık 'Osmanlılıkla kâ'im olmayıp belki 'Osmanlılık Müslümânlıkla kâ'im olduğundan devlet-i metbû'amızın rabîta-i esâsiyyesi İslâmiyyet'tir. El-'iyâzu bil-lâhi te'âlâ Müslümânlığın mahv ü izmihlâli lâzım gelse 'Osmanlılığın nâm u nişânı kalmaz. Biz İslâmiyyet'le yoğrulmuş, onunla vücûd bulmuşuzdur. Bizim gibi milliyetle yaşayan ümmetler için nokta-i ictimâ' diyânettir. Biz medeniyetçe, hükûmetçe istediğimiz şekl ü sûrete giremeyiz. Medeniyeti, hükûmeti, diyânet ve şerî'ate tatbîk ile o yolda bir hüsn-i idâre-i siyâsiyye vaz' u te'sîsine mecbûruz.

Devletler gerek kavmiyyet-i vâhidenin ve gerek diyânetçe bir hey'et-i müttehidenin tevessü'âtıyla teşekkül etsin ve gerek efrâd-ı muhtelifeden tereküb eylesin kuvve-i hâkime cem'iyât-ı beşeriyyenin rûkn ü rûhudur. Nev'-i insân hükûmetsiz yaşayamaz. Şu kadar var ki kavmiyyet-i vâhîde veyâ bir hey'et-i mütediyyine-i müttehidenin tevessü'âtıyla teşekkül eden devletlerde kuvve-i hâkime halkın meyl ü isti'dâdına tâbî' olduğundan irâdât-ı 'umûmiyye herhangi cihet ü cânibe akar giderse hükûmet onun temevvücâtıyla çalkanarak, süzülerek 'âkîbet kabûl-i 'âm-meye mukârin bir sûret-i matlûbeyeye dökülür. Bu misillu hükûmetler suyun akışı gibi meylân-ı 'umûmiyyeden münba'is olmağla idâre-i siyâsiyyeleri suhûletle te'essüs eder.

Bi'l-'akis akvâm-ı muhtelifeden tereküb eyleyen devletler 'usret ve su'ûbet içindedir. Çünkü akvâm-ı muhtelifenin efkârı mecârî-i mütezâddeden nebe'ân eden enhâra benzer. Her birisinin menşe' ü menba'ı i'tibâriyle ahlâkça, 'adâtça âzmâyîşi, revîş ü nümâyîşi başka olduğundan mevânî'i ortadan kaldırıp da enhâr-ı efkârı bir mecrâ-yı ittihâda meylettirerek irâdât-ı 'umûmiyyeyi birleştirmek müşkilât-ı 'azîmedendir. Ma'â-mâ-fih buna çare bulunmadıkça, ya'nî akvâm-ı muhtelifeden müterekkib olan bir devlet 'anâsır-ı kavmiyyeyi mezc ederek yek-vücûd olmadıkça devâm u bekâsını te'mîn edemez, tarîk-i terakkîye gidemez.

Makâsıd-ı ittihâdiyyenin husûlü mehâmm-ı umûrdan olup mürûr-ı duhûra ve nice nice esbâb ve tecârib ile pek büyük 'akl u şu'ûra mütevakfif ise de mütâla'a-i kâsırâne kalırsa millet-i hâkime olacak kavim evvelâ kendini ve kendisiyle emr-i dinde müttefik olanları ıslâh ederek bi-hakkın metbû' ve muktedâ olabilecek hüsn-i hâle, fazilet ü kemâle îsâl ile cümleye fâ'ik bir kuvvet ü iktidârı, 'izzet ü 'itbârı hâ'iz olmak lâzım gelir. Ciddî ve samîmî 'adl u hakkâniyyete ri'âyeti siyâsiyyâtça sıyt u şöretleri münteşir olunca taht-ı tâbî'iyetinde bulunan akvâm-ı sâ'ire bi't-tab' ona mutî' ve müncezip olur. Bu itâat ve incizâbın göstereceği isti'dâda göre kâffe-i efrâdı muhtelitan çocukluktan birlikte ve bir usûl ü kâ'ide tahtında mekâtib-i 'umûmiyyeden yetiştirip lisân-ı vâhid ve nesak-ı vâhid üzere ta'lîm ü terbiyelerine hasr-ı ihtimâm ile bir yandan 'akâ'id-i bâtıla ve ahlâk-ı fâsideden neş'et eden ta'assubât-ı muzırının mahvına çalışmak ve diğer taraftan umûr u mu'âmelâtı ve mücâzât u mükâfâtı kavânîn ve nizâmâta tatbîk ile her zî-hakkın hakkını istihsâl ü i'tâya kâdir mükemmel ve 'âdil mahkemeler te'sîs ü teşkil eyleyerek halkı temîn edip ez-her-cihet hükûmete ısındırmakla berâber muhâfaza-i memâlik vazîfe-i şerîfesi bilâ-istisnâ 'âmme-i ahâlîye tahmîl ve tevdî' olunarak evlâd-ı vatan iktizâ-yı vakt u hâle göre 'askere alınıp 'asâkiri seyyâr hâlinde 'ale'd-devâm işgâl ü istihdâm ile ünsiyet ve ihtilâtı kızıştırıp 'umûm memâliki bir hâne şeklinde ve sekencesini ehl ü 'iyâl menzilesinde bulundurmak, her ferdi yek-dîğerinin hukûkuna ri'âyete mecbûr ettirip kavânîn ve nizâmâtın sûret-i muttaride ve mütemâddiyyede icrâ-yı ahkâmıyla kuvve-i hâkimeye 'â'id olan imtiyâzı herkese tanıttırmak; el-hâsıl 'urûk-ı câhiliyyede se-reyân eden dem-i fâsidi nişter-i hüsn-i terbiyetle ihrâc edip serserilik, serkeşlik, bigânelik gibi ru'ûnet ve huşûnetleri bi'l-izâlâ dâ'imâ kanları kaynaştıracak, ân-be-ân müvâlât ve münâsebâtı çoğaltacak, ittihâd ve ittifâkı uyandıracak bir kuvve-i muharrike-i siyâsiyye ihdâs olunmak iktizâ eder.

İşte bu sûretle ra'iyet hâl-i tufûliyyetlerinde dest-i himâyet ü sahâbete alınıp bir zamân mekteplerde ta'lîm ü terbiyeleri ikmâl ve bir müddet pûte-i 'askerîde kâl edilerek süzüldükçe kavâlib-i ittihâda dökülür. 'Ale't-tedric 'anâsır-ı muhtelif mâhiyyet-i uhrâya münkalib olarak bir neş'e-i sâniye husûle gelir, mübâyenet-i kavmiyyeden 'arız olan vahşetler zâ'il olur, cinsiyyetin hükm ü te'sîri azalır, insâniyyet ve hakkâniyyete bakılır, hukûk-ı müştereke-i 'umûmiyye, vezâ'if-i mütekâbile-i beşeriyye aranılır, kavâ'id-i kânûniyye, fevâ'id-i siyâsiyye gözetilir, halk itâat ve îtilâfa koyulur. Bi't-tav' ve'r-rızâ cümlesi kuvve-i hâkimenin 'adâlet ve re'fetine sığınır, artık onlar için nokta-i ictimâ' kuvve-i hâkime olmuş olur. Bu nokta-i ictimâ' hikmet-i siyâsiyyenin netîce-i mü'eddâsıdır; hükûmetçe vücûda getirilecek me'âsir-i medeniyyenin en mühim ve mu'tenâsıdır.

[26] LEM'Â

‘Âlem-i beşeriyet; kavmiyyet ve milliyet, ‘örf ve ‘âdet, ahlâk, i’tikâd, isti’dâd, irâdet ve ihtiyâr, hakve vazîfe, nizâm ve kânûn, ‘ulûm ve fûnûn esâslarına mübtenî olmağla bu erkân-ı asliyye medeniyetçe pek ziyâde vâcibü'l-‘tinâ olan mevâdd-ı ‘azîmedendir.

Ta’rifât-ı târihiyye ve coğrâfiyyeye göre “kavim” ber-vech-i ictimâ’ bir yerde sâkin olup lisân-ı vâhid ile tekellüm eden, kavâ'id-i mahsûsa ile idâre olunan, asl u nesl ile terkîbât-ı cismâniyye ve hissiyyât-ı rûhâniyyesi mahlût ve müşterek bulunan bir cemâ'at-i cinsiyyeye itlâk olunur. “Kavmiyyet”, ber-vech-i iştirâk pek çok zamân ahlâk ve âdâbın te’sîr ü tekâbülü, efkâr ve ‘adâtın tedâvül ü te’âmülü sebebiyle el-hâsıl mürûr-ı duhûr ile münâsebât-ı cinsiyyenin ebnâ-yı kavme bahşettiği tabî'at-ı mahsûsada rusûh-gîr-i istikrâr olan hâlet-i ‘umûmiyyeye denilir. Onun için her kavmin kendine göre bir ıstılâh ve isti’dâdı vardır ki başkalarına benzemez.

“Millet” kelimesi ‘Arabî’dir. Lügat-i ‘Arabîyye’de millet, dîn ve şerî’atle müfesser olduğuna nazaran millet, kelime-i vâhide-i i’tikâdiyye üzerine ittifâk ve ittihâd ederek bir dîn ü şerî’ate mütemessik bulunan gürûh veyâ gürûhlara itlâk olunur. Nitekim ‘Arab, ‘Acem, Türk, Tatar, Çerkes, Arnavud, Kürd akvâm u ecnâs-ı ‘âlemden ayrıca birer kavim u cins oldukları hâlde cihet-i câmi’a-i İslâmiyye mülâbese-siyle cümlesi ihvân-ı dîn olarak mecmû’una “ümme-i Muhammediyye” denildiği gibi Rûm, Bulgar, Ermeni başka başka bir kavim u cins iken *İncil’e* tâbi’ bulduklarından kâffesine “millet-i Mesîhiyye” ta’bîr olunur. Şu takdîrce millet e’amm olup nice nice akvâm u ecnâsı câmi’ olabilir. Meselâ “millet-i İslâm” denildiği vakit Dîn-i Ahmedi’ye tâbi’ olan bi’l-cümle akvâm onun dâhilindedir. Bu ma’nâdan anlaşılır ki dîn ve millet ‘araz-ı gayr-ı müfârik olup, yek-dîgerinden ayrılamaz.

“Milliyet”, mine’l-kadîm bir veyâ birkaç kavim ve cemâ’atin icmâ’ ve ictimâ’ıyla bi’l-ittifâk kabûl ve tasdik kılınmış, ‘inde’l-‘umûm takarrur edip lâ-yetegayyer hükmüne girmiş olan evâmîr-i şer’iyyenin vaz’ u ta’yîn ettiği şe’âir-i mahsûsa-i dîniyye ve onun mâ-hasal-i te’sîr ve terbiyesi bulunan usûl ü kavâ'id-i milliyenin sûret-i mecmû’asından ‘ibârettir. Her milletin hâricde mâ-bihî'l-imtiyâzı o sûret-i mecmû’anın ‘umûmiyyet üzere ümmet arasında ta’ayyün eden evsâf-ı husûsiyyesidir.

Elsine-i ‘avâmda ekseriyâ millet, cins ü cemâ’at ma’nâsına müsta’mel ise de galattır. Vâki’â beşeriyette aslolan cinsiyyettir. Milliyet bir dîn ve şerî’ate bi-ha-

sebi'l-ittibâ' onun üzerine sonradan 'âriz olur. Bir kavim eğer bir şerî'ate tâbî' ise diyânetin cinsiyete inzimâmıyla milliyet ve kavmiyyet birleşir, ol hâlde millet itlâkı sahîh olabilir.

Küre-i arz üzerinde intişâr ile bir milyar nüfûstan ziyâde tahmîn edilen nev'-i beşer esâsen Kafkasî ve Moğolî ve zencî olmak üzere üç tohumdan zuhûra gelmiş, sunûf-ı sâ'ire bu usûlün fûrû'ü olarak refte refte teşâ'ub edip kavmiyyet ve milliyet i'tibâriyle yek-dîgerinden ayrılmış, aktâr-ı âleme yayılmış, her sınıf birtakım evsâf-ı mahsûsa ile temeyyüz eylemiştir. Meselâ Kafkasıyyü'l-asl olup Avrupa kıt'a-sında ve Asyâ-yı garbîde sâkin olan ecnâs ü akvâm ile Moğol sülâlesinden ma'dûd olup Asyâ'nın kıt'a-i şarkıyyesiyle şimâl taraflarında bulunan ecnâs ü akvâm bey-ninde gerek şekl ü sîmâca ve gerek tabî'at u kâbiliyyetçe fark-ı 'azîm olduğu gi-bi Afrika'nın kıt'a-i cenûbiyyesiyle Okyânûs-ı cezâ'irînin cihet-i cenûbiyyesinde münteşir olan zencî tâ'ifesi dahi büsbütün başkadır.

İklîmlerin, fusûl ü mevâsimin îcâbât-ı vaz'ıyye ve ilcâ'ât-ı tabî'ıyyesi muhtelif bulunmağla beyne'l-beşer hilkatçe takarrur eden ihtilâfât-ı asliyyeye bir de ahlâk ve elsine ve 'âdât ve temâyülâtın mübâyeneti ve 'ale'l-husûs şâhid-i maksûd-ı hakîkat her zerrede başka tecellî ile cilve nümâ-yı şühûd olduğundan bî-çâre insân envâr-ı vahdetin pervânesi olup ârzû-yı vuslatla turuk-ı muhtelifeye sülûk etmesinden nâşî edyân u 'akâ'idin mugâyereti dahi munzamm olarak 'âlem-i beşeriyette bir heyecân-ı 'azîm peydâ olmuştur ki şu heyecânı ber-taraf etmek dünyâyı zîr ü zeber edip bir cihân-ı dîger îcâdına mütevakkıftır. Bunun imkânı mutasavver ise tabâyi'-i kavmiyye vü milliyeyde merkûz olan dâ'ıyye-i rekâbet ü müsâbakati dahi mahvetmek mümkün olur.

Tabî'at-ı insâniyye bulunduğu hâle kanâ'at etmez. 'Ale't-tevâlî tegallüb ve tahakküm, tefevvuk ve tekaddüm ister. Bunlar rekâbet ü müsâbakati ve rekâbet ü müsâbakat bunları tevlîd eder. Rekâbet ve müsâbakat gerek zâtî ve gerek 'ârizî olsun irâdât-ı kavmiyye ve milliyenin esâs u mebnâsıdır. Onun imhâsı beşeriyetin sebep-i ifnâsıdır.

Ba'zı millet ü akvâm müsâ'ade-i eyyâm ile esbâb-ı terakkîye dest-res olarak mey-dân-ı fazl u kemâlde ileri gider ve ba'zıları esbâb-ı terakkîye dest-res olamadığından geri kalır. Şübhe yoktur ki 'âkil ve dûr-endiş olan milletler cihân-ı medeniyette fazlen müsâbakat edenlerin isr-i medeniyesine taklîde, ya'nî onların keşf ü istihrâc eyledikleri vesâ'il ü vesâ'it-i medeniyeyi teftîş ve tahkîk ile dâ'ıyye-i rekâbete düşer, müsâbakata çalışır.

Rekâbet ve müsâbakat tabî'at-ı kavmiyye ve milliyenin iki kâ'ide-i esâsiyyesidir ki cem'iyetleri sa'y ü taharrîye icbâr eder, himmet ü hamiiyeti artırır; ziyâde çalışanları, çok arayanları dâ'imâ ileri götürür. Terakkiyyât-ı 'umûmiyye nokta-i nazariyyesinden bakılınca dâ'iyye-i rekâbet ü müsâbakata mâlik olan milel ü akvâm cânlı ve bu dâ'iyyeden münselih bulunanlar cânsız hükmündedir. Elbette cânlı cânsız istediği gibi kullanabileceğinden esbâb-ı medeniyyeyi ikmâl ve istihzâr ile kuvvet ü iktidârı hâ'iz olan milletlerin esbâb-ı mütekâbile-i medeniyyeden mahrûm bulunanlara tegallüb ve tahakküm etmesi umûr-ı tabî'iyededir.

Nev'-i beşer sunûf-ı müte'addideye inkisâm ederek sûretâ müteferrik ve müteşettit görünürse de tînet ü tabî'atte, idrâk ü isti'dâdda müttehid ve müşterek olduğundan milel ü akvâm yek-dîgerinden müstağnî olamayıp ihtiyâcât-ı medeniyyede birbirine taklîd ile esbâb-ı terakkîyi taharrîye mecbûrdur. 'İlmen hâl-i tenezzülde kalanların tavr-ı terakkîde bulunanlara yetişmeğe ve belki tekaddüm ve tefevvuk etmeğe çalışması vâcibât-ı 'akliyyededir.

Fakat bu mebhaste gözetilecek bir cihet vardır; biz onu bir mes'ele şekline koyup teşrih edeceğiz. Farazâ bir Tatar, milleti tarafından tahsîl-i 'ulûm ve fûnûn için İngiltere'ye gönderilse, sonra o Tatar "milletin" terakkiyyâtına hizmet edecek ma'lûmât u kemâlâtı tahsîl tarafına gitmeyip de girîve-i hevesât u huzûzâta sapmış olsa, İngilizlere mahsus etvâr u ahlâk ile tatavvur ve tahalluk ederek onların mezhebine, mizâc ve meşrebine dökülse ve memleketine 'avdetinde İngilizleri Tatarlara tercîh ile İngiltere 'âdât u i'tikâdını Tataristân'da tervîc ü ta'mîme çalışsa ne lâzım gelir? Elbette ol âdem Tatarları Tatarlıktan çıkarıp İngiliz etmeğe savaştığı demek olacağından kavm-i âhara hizmet, kendi kavmine ihânât eylemiş olur. Kavâ'id-i milliyeye onun irtidâdına hükmeder.

Evet, bir Tatar İngiltere'ye gitmeli, lâzım gelen ma'ârif ve sanâyi'i tahsîl edip Tatar olduğu hâlde memleketine 'avdet etmeli. Ebnâ-yı kavminin fitrat-ı asliyye ve kâbiliyyet-i cinsiyyelerine göre ta'lîm ve terbiyesine çalışmalı, kavmiyyete kuvvet vermeli, Tatarlığı i'lâ ve ihyâya gayret eylemeli; tâ ki Tatarlar Tatar oldukları sıfat-ı vahşiyetle kendi dâ'ire-i kavmiyyeleri içinde tevessü' ve terakkî ederek Tatarlık nâm u şânı aktâr-ı 'âleme yayılsın, akvâm-ı sâ'ireye fâ'ik olabilsin. İşte hissiyyât-ı 'asabiyyesi mükemmel olan erbâb-ı 'akl u hamiiyet için meslek-i millî budur. Yoksa ecnebî bir kavmin 'âdât u i'tikâdâtına taklîd ile hasâ'is-i kavmiyyeyi ihlâl eylemek değildir. Zirâ bunun netîcesi inkılâb-ı kavmiyyeti mü'eddîdir.

Her milletin sa'âdet ü selâmeti muhâfaza-i milliyete ve muhâfaza-i milliyet ebnâ-yı kavmin kelime-i vâhîde üzerine ictimâ' ve ittihâdıyla 'asabiyyete müte-

vakkıftır. Hakikat-i ta'assub bu 'asabiyyet-i milliyye demektir, yoksa ba'zı diyânet-fürûşân-ı ri'yâ-pîşegânın verâ-yı perde-i fesâddan sûret-i salâhta göstermek istediği zühd-i bârid veyâ ekser-i erbâb-ı cehl ü 'inâdın lâzıme-i hüsn-i i'tikâd 'adedegeldiği ta'annüd-i fesâd demek değildir. Dînsizlik ne kadar muzırr ise diyâneti sû-i isti'mâl ile ta'assubât-ı bâtılayı i'tiyâd etmek terakkiyyât-ı milliyye ve medeniyeye o kadar mâni'dir.

'Asabiyyet, tabî'at-ı cinsiyyenin temâyülât-ı 'umûmiyyesiyle takarrur eden ahlâk-ı kavmiyyeden çıkar. Ta'assubât-ı bâtıla denilen evzâ'-ı nâ-be-câ yâ dekâyık-ı dîniyyeyi anlamayarak 'an-cehlin veyâhûd li-farzin iltizâm olunan gılgizet ü fazâzetten neş'et eder. Buralarını fasl u tefrîk ile şîve-i sülûkü gösterecek hüsn-i terbiyedir. Zirâ efkâr u ef'âlin sekâmet ve istikâmeti terbiye-i 'umûmiyyenin sûret-i vaz' u te'sisine göredir. Hüsn-i terakkiye mâlik olan ümmetler milliyyeti medeniyetle, 'asabiyyeti 'ilm ü ma'rifetle tahkîm ve tenvîre sa'y ü gayret ederler, terbiye-i 'umûmiyyeyi bu esâs üzerine te'sîs ü tevsî' ile ahlâk-ı kavmiyyeyi tehzîbe çalışırlar. İhtilâf-ı kavmiyyet mâni'-i ünsiyyet olmadığını gereği gibi telkîn edip ma'ârif ve menâfi' i ve usûl-i âdâbı hikmet ve fazîlette, hikmet ve fazîleti kavmiyyete aslâ halel getirmeyerek kavâ'id-i milliyye dâ'iresinde ararlar. Çünkü efrâd-ı kavmi teşettüt ve tefrikadan bi'l-vikâye hâl-i ittihâd ve ittifâkta bulundurup dâhilî şikâk u nifâkı ortadan kaldıracak, hâricî ta'arruzâta karşı duracak ancak o dâ'iredir.

Ta'assubât-ı bâtılaya mübtelâ olan ümmetler hareket ve berekettten hâlî, gılgizet ve fazâzetle mâlî bir heykel-i sakîle benzer, 'âkıbet yıkılır. Kezâlik fesâd-ı ahlâk ile kuvve-i 'asabiyyesi zâ'il olan bir kavim dahi rûhsuz cesed gibidir, en sonra müzmahlil olur. Kavmiyyetin izmihlâlî iki nev'dir: Biri 'ale'l-âde i'lân-ı harb u cidâl ile musâdeme-i kıtâlden hâsıl olan mağlubiyet-i külliyyenin te'sîrât-ı fevka'l-âdesi, ya'nî eczâ-yı kavmiyyenin cem' u i'âdesi kâbil olamayacak sûrette tefrika-yı 'azîmeye dâ'ir olması ve diğeri efkâr-ı ecnebiyye ahlâk-ı kavmiyyeye karışarak kelime-i vâhîde-i ittihâdiyyeye halel gelmesiyle kuvve-i 'asabiyyenin bozulmasıdır.

Çok kere za'afın kuvvete mübeddel olduğu gibi 'ârız-ı inhizâm ile müteferrik olan eczâ-yı kavmiyye dahi ahz-ı sâr u intikâm dâ'iyyesi tabî'at-ı cinsiyede bâkî kaldıkça sâ'ika-i 'asabiyyetle yine bir merkez-i ittihâdda ictimâ' ederek i'âde-i ikbâl edilebilir. Lâkin efkâr-ı ecnebiyyenin istilâsı kahr u galebe tarikiyle olmayıp bir 'illet-i sâriyyenin vücûda te'sîriyle refte refte ifsâd-ı mizâc ederek mahv-ı hayâtı intâc eylediği gibi efkâr-ı ecnebiyye dahi evvelâ bir nokta-i za'ifeden fûrce-yâb-ı zuhûr olup 'alet-tedric intişâra başlar, sonra ebnâ-yı kavmin meyelânını cezb ve celb etmekle kuvvetleşir. Efkar-ı asliyye ve ahlâk-ı kavmiyyeye teşettüt ve tefrika 'ârız olur. Taklid

ve teşebbüh beliyyesi meydâna çıkar, âdetler tebeddüle yüz tutar, zî ve kıyâfet de-ğışir, lisân karışır, ‘akâ’id-i dîniyye bozulur, revâbit-ı ittihâdiyye çözüdür, temâyülât-ı shehvâniyye çoğalır, kuvve-i ‘asabiyye zâ’il olur. El-hâsıl yâ büsbütün kavmiyyet mahv ü müzmahil olarak taklîd ve teşebbüh ettiği kavm-i âhara inkılâb eder, nâm u nişânı gayb olur gider veyâhûd²²⁰ ﴿وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآؤُا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ﴾ sırrı zâhir olarak kemâl-i sefâlet ve hacâletle meydân-ı rezâlette perîşân ve perâkende olup akvâm-ı sâ’irenin taht-ı tahakkümüne girer, esâret ve hakâret boyunduruğu altında ezilir kalır.

﴿سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾²²¹

220 “...üzerlerine de zillet ve meskenet binası kuruldu ve nihayet Allah’dan bir gadaba değdiler...”
[Bakara 2/61]

221 “Allahın öteden beri cereyan edegelen sünneti, Allahın o sünnetine bir tebdil de bulamazsın.”
[Fetih 48/23]

[27] LEM'Â

Ahvâl-i milel ü akvâma vâkif olan erbâb-ı mütâla'a 'indeinde musaddak ve müsellemdir ki 'âdât, i'tikâdât, edebiyât; sâ'ir 'ulûm u ma'ârif ve hıref ü sanâyi' gibi nev'-i beşerin hasâ'is-i müştereke-i tabî'iyyesinden olmayıp her kavmin münâsebet-i mevki'iyye ve kâbiliyyet-i vicdâniyye ve tabî'at-ı cinsiyyesine göre mürûr-ı duhûr ile takarrur eden umûr-ı vaz'iyededir, bunlar taklîde gelmez.

Vâkı'a her kavim için terakkîye mâni' birtakım 'âdât-ı bâtula ve i'tikâdât-ı fâside bulunabileceğinden bu misillü şeyleri îcâb-ı hâle göre ta'dîl veyâ büsbütün terk ü ta'tîl, fezâ'il-i medeniyyenin iktisâb u intişârına çalışmak ve lisânca nefis-i nâtıkay-ı insâniyyeye sıklet-engîz olan ta'bîrât-ı galîza ile sıdk u sıhhatten 'ârî bulunan ıstılâhât-ı marîzayı tenkîh ve tashîh ederek edebiyâtı şîve-i belâgat ve hikmete alıştırarak ne kadar lâzım ise bu tenkîhât ve tashîhâtı kavâ'id-i milliyenin hâricine çıkarmamak o kadar elzemdir. Çünkü milliyet 'âdet ü i'tikâd ve lisânın ihtisâsı ve imtiyâzından 'ibâret olmağla kavm-i âhara taklîd tarafına gidilecek olursa neş'e-i milliyeye hâlel gelir, humâr-ı inkılâb ile ahvâl-i kavmiyye harâb olur.

'Âdât ve i'tikâdât ve elsinenin sahîfe-i 'âlemden mahv ü lağvi lâzım gelse beyne'l-beşer hilkat-i asliyyeye terettüb eden mübâyenet-i tabî'atten başka mücib-i ihtilâf olacak bir şey kalmaz idi. Münâsebat-ı kavmiyye ve kâbiliyyet-i vicdâniyye ve isti'dâdât-ı cinsiyyedeki ihtilâfât rûsûm ü 'âdât ve i'tikâdât ve edebiyâta tebâ-yini iktizâ eylemiş olmağla her kavmin kendine göre bir hâl u şânı ve şîve-i lisân u beyânı vardır ki başkalarına benzemez. 'Ale'l-husûs 'âdet, 'inde'l-'umûm dîn makâmına kâ'im olmuş bir şer'at-ı 'orfîyyedir ki hükm ü te'sîri 'akıl ile tatbîk edilemez.

Ba'zı üdebâ temsil tarîkiyle 'âdeti afyona ya'nî afyondan hâsil olan sekr ü ibtilâya teşbîh edip halk-ı 'âlemin ona mübtelâ olduğunu ve ba'de'l-ibtilâ terki müte'assir olup içinden kolaylıkla çıkılamayacağını ve her ehl-i 'âdetin neş'e-i îtilâf ve i'tibârı başkalarına mugâyir idüğünü beyân etmek isterler. Cümlelerin ma'lûmudur ki afyon fi haddi zâtihî zehir ve şifâyî câmi' bir şeydir. Çok kimseler afyonu tenâvüle başlayıp refte refte tezyîd-i derecât ile tiryâkilikte karâr eder. Artık onlara göre istimrâr-ı 'âdetle afyonu isti'mâl ağdıye-i tabî'iyye hükmüne girer, afyonsuz yaşayamaz olurlar. Hattâ şu zehr-i ibtilâyî "ak sülümen" gibi bir semm-i kâtili karıştırıp da onunla şifâ-yâb-ı safâ olanlar dahi vardır ki bunlara neş'e-i bahş-ı hayât olan derecenin 'aşr-i mi'şârını bir diğeri tatmış olsa humâr-ı memât ile üftâde-i hâk-i helâk olur. Lâkin tabî'at-ı beşeriyye hayr u şerre mâ'il olduğu gibi zehr ü şifâyâ dahi kâbil olmağla afyonun ednâ mertebesinden müte'essir olan bir âdem tiryâkilere

taklîden ‘ale’t-tedric afyonu isti‘mâle başlasa ân-be-ân izdiyâd-ı îtilâf ile kendisince bir i‘tiyâd u ibtilâ hâsıl olur ki afyondan başka bir şeyle mütelezziz olamaz. Bu telezüzün galebe-i sekr ü mekri sebebiyle evvelki hâli tebeddül edip tiryâkîliği ‘âdet eder, tiryâkî babalara karışır gider.

Beyit

Sen de ‘aklın var ise bir neş’e tahsîl et hemân
‘Âlemin ta’n etme tiryâkîsine ‘ayyâşına

medlûlüne musaddak olanlardan bulunduğum cihetle hiç kimsenin mezâk u meşrebine ta‘rîz ve ta‘arruz garazında değilim; ancak murâd-ı ‘âcizânem ‘âdât-ı kavmiyye i‘tiyâdât-ı şahsiyyeye şebîh olduğunu beyân, ‘alâ tarîki’t-teşbîh saded ü maksadı teşrîh ve tavzîhdir. Müvesvis olan ba‘zı münşîlerin zâ‘ika-i belâgati afyona ‘âdeti teşbîhte bir zevk-i mutâbakat ahz edememek hâtırası vârid ise de bu bir misâldir. Misâl, mümessilün-lehin ‘aynı olmak iktizâ etmez. Binâ’en-‘aleyh insicâm-ı kelâmı değiştirmeyerek deriz ki; afyonu tenâvüle alışmayanlara evvel-i emirde afyonun muzırr ve mizâc u tabî‘ata mugâyir olup hazm u kabûlü ağır görünür. Sonraları gide gide takarrur-ı îtilâf u i‘tiyâd ile vâhime-i mazarrat menfa‘ate ve vesvese-i mugâyeret muvâfakate tebeddül edip hazm u kabûlü kolaylaşarak tiryâkîlik ‘ârız olduğu gibi her kavim dahi kendi ‘âdât-ı mahsûsasının meftûn ve meclûbu olduğundan ecnebî bir kavmin ‘âdeti bâdî-i nazarda ona muzırr ve mizâc u tabî‘ate mugâyir olup hazm u kabûlü müte‘assir görünürse de ‘âdât-ı ecnebiyyenin biri veyâ birkaçı ol kavmin arasında intişâra yol bulup da istilâ-yı efkâra başlayınca taklîd emâreleri zuhurâ gelir, ‘ale’t-tedric üns ü ülfet hâsıl olarak eski vâhimeler ve vahşetler zâ‘il olur.

Efrâdın ekserîsi ol tarafa dökülür, mürûr-ı duhûr ile ‘âdât-ı kadîme unutulur, onların yerine ‘âdât-ı cedîde-i ecnebiyye kâ‘im olur, ‘akâ‘id ve ahlâkın ‘örf ve ‘âdete merbûtiyyet-i tabî‘iyyesi der-kâr olduğuna binâ’en onun tebeddül etmesiyle ‘akâ‘id ve ahlâka dahi tagayyür ‘ârız olarak hasâ‘is-i kavmiyye değışir. من تشبه قوم²²² mefhûmunca yâ büsbütün taklîd ve teşebbüh seyyi‘esi sebebiyle mukallid olduğu kavme münkalib olur veyâhûd tamâmıyla taklîd edemeyerek eskileri gayb ve yenileri tahsîl edemediği cihetle ‘ayb etmiş olacağından ‘inde’l-‘umûm ‘ayb u gayb arasında menkûb ve mezmûm kalır. Lâkin bu misillü hâl-i tezezbüz ve teşvîşe dūçâr olanlar ekseriyâ kendilerini toplayamayıp sademât-ı eyyâm ve galebât-ı milel ü akvâm ile târ u mâr olagelmıştır.

222 Kim bir kavme benzerse o da onlardandır. Ebû Dâvûd, “Libâs”, 5.

[28] LEM'Â

Hürriyyet ve istiklâliyyet milel ü akvâmın hukûk-ı tabî'yyesinden olmağla her kavim kendi kavmiyyet ve milliyetine münâsib olan rûsûm u 'âdâtı ihtiyâr ve ittihâz eylemekte mümtâz ve murahhastır. Makâsîd ve menâfi'in ihtilâfı hasebiyle bir kavmin rûsûm u 'âdâtı dîgerine makîsin-'aleyh olamayacağından güzel, çirkin her ne ise rûsûm u 'âdât-ı kavmiyyeye diyecek yoktur.

Fakat şurası bilinmek lâzımdır ki rûsûm u 'âdât-ı kavmiyye iki nev'dir: Biri diyânet ve milliyetle kâ'im olan rûsûm u 'âdât-ı esâsiyye ve dîgeri görenek ta'bir olunan birtakım i'tiyâdât-ı fer'iyyedir.

İ'tiyâdât-ı fer'iyye icâb-ı vakt u hâle göre tebdîl ve tağyîr edilebilir. Rûsûm u 'âdât-ı esâsiyye dahi kavmin icmâ' u ictihâdıyla ba'zı mertebe kâbil-i tashîh u ta'dîl ise de tağyîr ve tebdîli câ'iz olamaz, zîrâ kavâ'id-i "milliyye" her kavmin rûsûm u 'âdât-ı esâsiyyesinden 'ibâret olmağla onları tebdîl ve tağyîre kalkışmak esâs-ı milliyeti bozmak demek olur.

Meselâ 'adem-i tesettür Hıristiyanlarca mine'l-kadîm 'âdât-ı müstemirre-i 'umûmiyyeden olarak kavâ'id-i milliyye hükmüne girmiş olmağla Hıristiyanları tesettüre icbâr etmek Hıristiyanlığı bir Herc ü merc-i 'azîme düşürmektir. Belki onların gerek îtilâfât-ı husûsiyye-i zâtiyye ve gerek münâsebât-ı ictimâ'iyeleriyle mu'âmelât-ı müştereke-i 'umûmiyyeleri bu esâsa mübtenî olduğundan onu tağyîre kıyâm eylemek Hıristiyanlığı külliyyen mahvetmeğe savaşımdır. Kezâlik tesettür millet-i İslâmiyye'ce evâmîr-i mü'ekkede-i şer'iyyeden olarak kavâ'id-i milliyyeden ma'dûd bulunmuş olmağla onun hilâfını tecvîz eylemek esâsen 'âlem-i İslâmiyyet'i tezyîl ü ta'zîb ile teşvîş ü tahrîbe kalkışmadır.

Şu iki 'âdete müdâhale değil, 'alâ tarîki'l-hikme nazar olunsa 'adem-i tesettürün 'ale'l-ıtlâk şehvet ü menfa'ate ve tesettürün nikâh ve izdivâcdan maksad olan ihtisâs ve mahremiyyete hizmet ettiği görülür.

Şu takdîrce birinin mahmûlü medeniyyet ve dîgerinin mevzû'u insâniyyettir. Lezâ'iz-i sûriyyeyi levâzım-ı ma'neviyyeye tercîh edenler, 'adem-i tesettürü ve levâzım-ı ma'neviyyeyi lezâ'iz-i sûriyyeye takdîm eyleyenler tesettürü tahsîn ve tasvîb edeceğinde iştibâh yoktur. Fakat insâf edile istirâhat-i hakîkiyye insânın vicdânca hâsil edeceği huzûr ve emniyyetten 'ibâret olmağla her hâlde refâh-ı bâtuniyyeyi müstelzim olan levâzım-ı ma'neviyye lezâ'iz-i sûriyyeye mukaddemdir.

'Acabâ gönlünce muztarib olan bir âdem lezâ'iz-i sûriyyeden, intizâmât-ı medeniyyeden, falândan ne haz alabilir? "Muhabbet", rekâbet ve gayreti mûcib ol-

duğundan elbette gönül nihân-hâne-i cânında saklamak ile mutma'in olmadığı ma'şûkasını ağyâr arasında görmek istemez. İşte bu muhabbet-i tabî'yye ve onun havâss-ı lâzimesinden olan rekâbet ve gayret tesettürü ihtâr ve icbâr eyler. İnsân için emr-i cibillî olan 'ırz u edebin tatbîk-i mukteziyyâtı tarafına gidilse şübhe yoktur ki tesettür terbiye-i nisvânca 'adem-i tesettüre nisbetle daha ziyâde makbûliyyeti müstelzim olduğundan tezâyüd-i 'iffet ü 'ismet ve ricâlce husûl-i itmînân ile tekessür-i muhabbete bâdî olup salâh-ı hâle hâdî idüğüne her 'akl-ı selîm hükmeder. Esvâk upâzâra düşen ve bi't-tab' müzâvece-i zükûra nâ'il olup her istediği eşhâs ile görüşen bir dûşîze-i nâşîze mi, yoksa kâsırâtû't-tarf-ı 'izz ü nâz içinde mestûr ve mahfûz olan bir duhter-i pâkîze mi ziyâde sevilir?

Temâyülât-ı âdiyye ve ma'lûmât-ı câriyyeden kat'-ı nazarla insâniyyetin müte-rettib ve muktezî olduğu mehâsin-i âdâbı göz önüne alıp da bî- tarafâne ve mün-sifâne bir fikr-i sahîh u müstakîm ile ta'mîk u tedkîk olursa 'adem-i tesettür, ibâha-i nisvânı i'lân demek olduğundan tesettür ona tercîh olunur. Tesettüre 'adem-i tesettürü tercîh etmek, fâhişâtı muhadderâta takdîm ile onlara meyl ü muhabbet eylemek gibi harekât-ı rezîlâneneden gelir.

Şurası garîbdir ki Hıristiyanların ekser-i ehl-i 'ırz u nâmûs olan üdebâsı nisâ-larının 'adem-i mestûriyyetinden müştakî ise de 'âdetin galebesi çâresiz bu hâli irtikâba bâ'is olarak hâh u nâ-hâh ref'-i perde-i ihticâb ettikleri hâlde humakâ-yı İslâm'dan ba'zı füsekâ tesettürden şikâyet edip gûyâ medeniyetin intişâr u inkişâfı nisvânın mestûriyyetinden insilâhına mütevakkıftır zannederler. Fi'l-vâki' medeniyetçe muktezâ-yı hayvâniyyeti iktizâ-yı insâniyyete tafdîl etmek câ'iz ise 'adem-i mestûriyyet dahi tecvîz edilebilir. Ma'a-hâzâ tebâyi'-i hayvâniyyede bile dışisini kiskanıp ağyârdan esirgemeğe bir meyl ü mecbûriyyet görülmekte olduğuna nazaran tabî'atın dâ'imâ nisâca bir ihtisâs ve mahremiyyet istediğine hükmo-lunur. Şu kadar var ki hayvânât hâssa-i nutk u fikre mâlik olmayıp tabî'î ta'ayyüş ettiklerinden 'amelîyyât-ı sînâ'yye ile ya'nî medâr-ı mahfûziyyet olabilecek şeyler i'mâl edip de dışilerini setre muktedir olamadıklarından yalnız kuvve-i gazabiyye-leriyle muhâfazaya çalışır, müdâfa'aya kalkışır.

Nev'-i insân ise tabî'î ta'ayyüş edemeyip kâffe-i ihtiyâcâtını sa'y ü amel ile istihsâl ü iktisâba ve tab'an nisâyaya meyl ü muhabbetle izdivâca mecbûr olduğundan vikâye-i ırs u neseb için nikâh îcâb etmiş ve nikâhtan murâd ve maksad olan ihtisâs ve mahremiyyet tesettürü iktizâ eylemiştir. Nev'-i insâna hâs olan 'ırz u edebin îcâb u iktizâsı da budur.

[29] LEM'Â

Tarz-ı feylesofânedeki görünmek isteyen bazı hazine-i müte'akkılın kavmiyyet ve milliyet ve memleket ve 'örf ve 'âdete ittibâr etmeyip 'umûmen insânları kardeş ve dünyâyı vatan ittihâz ederler. Bâdî-i nazarda bunların şu zehâbından cümle hakkında hüsn-i zan ve hüsn-i niyyetle bir nîk-hâhlık anlaşılır ise de ta'mîk-i fikir olursa onlar hakikat-i hâli gözlerinden ketm ü ihfâ ile yine kendi kendilerini iğfâl etmiş oldukları görülür. Ezhân-ı beşeriyyeyi istilâ eden bunca ihtilâfât-ı asliyye vü vaz'îyenin mahv ü izâlesiyle insânları bir tavr u terbiyede bulundurmamak halk-ı cedîde muhtâcdır. Bu ise muhâl olduğundan zehâb-ı mezkûrun ne ta'mîki kâbil ve ne de husûsî olarak ittihâzı câ'izdir.

Şu ifâdâttan terbiyenin 'adem-i lüzûmuyla ta'assubun tervîci anlaşılmasın. Mâdâm ki tagayyür-i mâhiyyet mümkün değildir, esâs-ı terbiye usûl-i tabî'at ve hikmetten ayrılamaz. Murâd-ı 'âcizânem, zehâb-ı mezkûrda bulunanların efkâr-ı meşrûhaları tabî'at ve hikmete muhâlif olup kendi haklarında mazarratı bâ'is sâde-dilâne bir mütâla'a-i sathiyeden münba'is idüğünü 'arz eylemektir.

Mütâla'a-i kâsîrânemce 'umûmun hilâfına hareket yâ hamâkat ve ceahâletten veyâ "خالف تعرف" vetîresince müsellemtâr-ı umûru teşvîşe kalkışarak iktisâb-ı şöheretten veyâhûd hakikat-i hâlden iğmâz-ı 'ayn ile bazı ağrâz-ı şahsiyye ve menâfî-i zâtîyyeyi tervîc ve tahsîl için irtikâb-ı tezvîr ü ihânetten neş'et eder. Hakk u bâtılı, hayr u şerri fark ve temyîz insânın muktezâ-yı şânı olmağla mâhiyyet-i umûra nazar edenler sırf hayâlden 'ibâret olup hilye-i hakîkatten 'ârî bulunan efkârı takdîr eyleyemezler. İş 'âlem-i hayâle intikâl edince orada muhâl-i 'âdî bulunmayacağından her şey tasavvur olunabilir. Çok kimseler hayâlât-ı hod-perestâneye mübtelâ olduklarından hakîkati efsâne ve kendilerini hall u 'âkd-i umûrda yegâne 'addedererek icrâsı mümkün ve gayr-ı mümkün her ne ise efkâr-ı husûsiyyelerinde ısrâr ile hâh u nâ-hâh 'umûma kabûl ettirmek isterler. Hudûd u vezâ'ifi idrâk eden erbâb-ı 'âkl u edeb tasavvurât-ı zihniyyelerinin hâricinde tatbîk ve tasdîki kâbil olup olmayacağını ba'de'l-muhâkeme icrâ edeceği şeylerde hak ve hakîkat arar.

Tabî'at-ı beşeriyyedeki hırs u hevâ taharrî-i hakk u hakîkate mâni' olduğundan ekseriyâ efkâr-ı bâtıla ashâbı kâbilü'l-icrâ olmayan evhâm u hayâlâta giriftâr olarak kimisi tersine bir feylesofluk tasavvuruyla dînsizliği iltizâm edip ibtâl-i şerâyî' sevâdalarına ve kimisi rüsûm u 'âdâtı tezyîf ve tahkîr ile 'umûma muhâlefet belâlarını ve birtakımı huzûzât-ı nefsâniyyeyi i'zâm ile hürriyyet-i müfritaya mâ'il olup ibâha-i nisvân, iştirâk-i emvâl hulyâlarına düşer. Fî'l-hakîka medeniyet hevâlarıy-

la bihâr-ı ‘ulûm u fûnûn temevvüc eden yerlerde sükûnet-i efkâr kâbil olamayıp gûn-â-gûn ârzûların, her nev’ güft ü gûların, cüst ü cûların zuhûra gelmesi umûr-ı tabî’iyyeden ise de menâfi’-i ‘umûmiyye ve usûl ü âdâb-ı milliyeye muhâlif olan ilkâ’ât-ı muzırranın ahlâkça sû-i te’sîrâtı müsellemtandır. Siyâsiyyâtça o misillu neşriyyât ve teşebbüsâtta devâm ile ahvâl-i mülk ü milleti berbâd etmeğe çalışan bed-nâmlara sâ’î-bi’l-fesâd nazarıyla bakılarak tard u teb’îdlerine hükmolunmak lâzımdır.

Mukteziyyât-ı kavmiyyeden gâfil bulunanlar umûr-ı mevzû’aya muhâlif ve mu’arız olanların mazhar-ı mücâzât edilmesi lâzıme-i serbestîye muğâyir ‘addeyleyerek bu ma’nâda garâbet ü vahşet tevehhüm edebilirler. Biz onlara şurasını ihtâr ile ‘ilâve-i güftâr ederiz ki; ahvâl-i ‘umûmiyyeyi muhâkeme edenler efkâr-ı husûsiyye-i zâtîyye ve ağrâz-ı şahsiyyelerini ber- taraf etmedikçe istitlâ’-ı hakîkiye yol bulamazlar. Zîrâ muhâkemat-ı ‘umûmiyyede kıyâs-ı nefis kâ’idesi cereyân edemeyeceğinden bir netîce-i sahîhaya dest-res olamazlar.

Kıyâs-ı nefis başka, nefsü’l-emr başkadır. Meselâ ‘işreti i’tiyâd edenler kendilerine kıyâsen ser-hôşluğu ta’mîm ile ‘âlemi meyhâneye döndürmek isterler ammâ fi nefsi’l-emr ser-hôşluk hoş bir şey değildir. Kezâlik bir âdem hürriyyet-i müfritaya mâ’il olup li-garazin efkâr-ı ‘ammeye muhâlefetle dînsizliği iltizâm edebilir. Lâkin bir âdem hürriyyet-i müfritaya meyelân ile onun vücûbuna ve dînsizliği iltizâm ile edyânın ‘adem-i lüzûmuna hükmetmesi hükümsüzdür. Şer’ u kânûn ile meşrût ve mukayyed olmayan hürriyyet âdâb-ı insâniyyeye münâfi olup fi nefsi’l-emr şâyân-ı kabûl görülemeyeceği gibi bir âdem veyâ bir cemâ’atin dînsizliği tervîc etmesi dahi tabî’at-ı beşeriyedeki taharriyyât-ı ma’nevîyyeyi selb edemeyeceğinden eşhâs-ı sâ’irenin ve diğer cemâ’atlerin dînsizliğini müstelzim olamaz. Şu kadar var ki bu misillu mu’annidler yalnız tarîk-i müstakîmden ‘udûl ile kendi kendilerini iğfâl ve ıdlâl etmiş olurlar ve re’s-i umûrda bulunurlar ise kargaşalığa bâ’is olabilirler.

Lâzıme-i serbestîye diyecek yoktur. Elbette insân hürdür, fâ’il-i muhtârdır. Lâkin kavâ’id-i milliyeyi mahvedebilecek kadar bir ahvâl-i serbestî tasavvur olunabilir mi? Öyle bir usûlün takarrur etmesi milel ü akvâmın yeryüzünden kaldırılmasına mütevakıftır. Bu ise muhâldir.

Her hâlde her ferd bir kavim ve millete mensub olup ona ittibâ’ ile ma’îşet ü mu’âşerete muhtâc ve mecbur idüğüne binâ’en lâzıme-i serbestîyi dâ’ire-i kavmiyyet ü milliyet içinde aramak iktizâ eder. Çünkü ‘âlem-i beşeriyet kavmiyyet ve milliyetle muhât ve mahdûd olmağla onun hâricine çıkılmaz. Kavâ’id-i mil-

liyye hasâ'il-i cinsiyyeye inzimâm eden şe'â'ir-i dîniyyenin suver-i hâriciyyesidir ki her kavmin mâ-bihi'l-imtiyâzı kavâ'id-i milliyyesidir. Binâ'en-'aleyh kavâ'id-i milliyyeyi ihlâle çalışmak esâs-ı kavmiyyeti ibtâle kalkışmak demek olacağından muhabbet-i dîniyye ve hamiyet-i milliyyesi olmayanlardan ihânetten başka bir şey beklenilmez.

Devâm u bekâsını te'mîn etmek isteyen her kavim ve ümmet kavâ'id-i milliyyeye 'adem-i mürâât ile efkâr-ı hod-serânesine tâbi' olan müfsidlere ve gizli dîn tutan münâfıklara havene-i mülk ü millet nazarıyla bakıp 'âdetâ aralarından ihrâc eylemeli, vücûdlarını izâleye ihtimâm etmelidir. Tâ ki kargaşalıktan kurtulup iç-tinâm-ı terakkiyyât ile nâ'il-i merâm olabilsin.

[30] LEM'Â

Nev'-i beşer, hayvânât-ı sâ'ire gibi çerâ-gâh-ı 'âlemde bî-çûn ü çerâ ta'ayyüş edemeyip istifâ-yı ihtiyâcât için bi't-tab' sa'y ü taharrîye mecbûr olarak dâ'imâ vesâ'il-i hoş-güzerânîyi tasavvur ve teftîş edegeldiğinden insânın her hâl u hareketi bir maksad ve maslahat mütâlâ'asına mübtenîdir. Makâsîd u mesâlih-i beşeriyye ta'akkul ve tedbîre tâbî' olmağla ef'âlin efkârdan tahaddüsüne hükmolunabileceği gibi temâyülât-ı 'umûmiyyeye bakılınca 'âdâtın ahlâktan ve ahlâkın ef'âlde istimrâr ile îtilâfâtan tevellüd ettiğine karâr verilebilir.

Ekser-i 'ulemâ ba'zı ahlâkın terk ü ta'tîli kâbil ve ba'zısının gayr-ı kâbil olmasına nazaran bir kısmının ülfet ü 'âdetten ve bir kısmının fitrat ü cibilliyetten neş'et eylediğine kâ'il olmuşlardır. Vâkı'â terbiyenin gösterdiği tecrübeler bunu mü'eyyid olmağla ahlâkın birtakımı 'âdî ve birtakımı tabî'î olduğuna diyecek yok ise de gerek ahlâk-ı 'âdiyye ve gerek ahlâk-ı tabî'iyye ef'âlde istimrâr ile îtilâfâtan husûl ü zuhûra gelir. Şu kadar var ki ahlâk-ı 'âdiyye ülfet ve 'âdetin tebeddülüyle tagayyür ve tahavvül eder. Ahlâk-ı tabî'iyye, mâhiyyetin tebeddülü mümkün olamadığından tagayyür ve tahavvül edemeyip ancak ta'dîl ve tehzîb olunabilir.

Ahvâlimizi anlamak için delâ'il-i hâriciyye aramağa hâcet yoktur. Bi'l-cümle irâdât u icrâ'atımızın efkâr ve ahlâktan tekevvin ettiğini harekât ve sekenâtımız gösterir. Efkarın ahlâka ve ahlâkın efkâra irtibât ve istinâdı hasebiyle 'ale'd-devâm yek-digerini tahrîk ve tehyîc ederek ârzûların tevârüd ve tenevvu'u hubb-i şehevât ü hevesâta bâ'is olmuş, hevâ-yı hod-pesendî bir hürriyyet-i gayr-ı meşrû'a ihdâs etmiş; huzûzât-ı nefsânîyye, menâfi'-i zâtîyye dâ'iyeleri tena'um ve tahakküm dâhiyyeleri zuhûra gelmiş, şer' u kânûna ihtiyâc messeylemiştir.

Zâhirdeki ta'arruzât ve tecâvüzâtı def için şer' u kânûnun vücûdu ne kadar ehemm ise efkâr u ahlâkı tashîh ve teskîn ile bātındaki sû-i kasd ü niyyet, meyl-i şekâvet ve mefsedet gibi tasavvurât ve tasmîmâtı men' için hüsn-i terbiyenin ta'mîmi o kadar elzemdir. Zîrâ âyîne-i vukû'âta nazar olununca görülür ki cihân-ı beşeriyyeti hemânihâta eden kâffe-i beliyât ve hatî'âtın menşe' ü menbâ'ı efkâr ve ahlâkın butlân u fesâdıdır. Efkar ve ahlâkça butlân u fesâd ta'allüm ve terbiyeye tâbî' olup onun derecâtına göre ta'ayyün eder. Elbette herkes nasıl bellemiş ve öğrenmiş ve ne vechile büyümüş ve alışmış ise öyle bilir, o mişvâr üzere bulunur. Efkar, kuvâ-yı cismâniyye ve rûhâniyyenin hâricden ahz u telakkî ettiği idrâkât ve ittulâ'attan, ahlâk bi-hasebi'l-ictimâ' isti'dâdın inzimâmıyla i'tiyâdâtan inbi'âs eder. Şu hâlde mehâsin-i efkar doğru bilip doğru düşünmekten ve mekârim-i ah-

lâk kötü şeylerden ictinâb edip güzel işlerle iştigâli 'âdet eylemekten 'ibâret ise de birdenbire sahîh u sakîmi, nîk ü bedi fark ve temyîz ile derhâl kendisini âdem sırasına koymak, âdemiyetin müstelzim olduğu evsâf ile defaten muttasîf olmak mümkün değildir. 'Ale't-tedrîc insâniyyet ve medeniyyete 'â'id vezâ'if ü âdâbı ta'lîm ve telkîn edecek bir hüsn-i terbiyenin vücûbu tahakkuk etmiştir.

Terbiyet çocukluktan bed' eder, ilâ âhiri'l-'ömr tecârib ü tedâbîr ile sûretten sûrete münkalib olur gider. Etvâr-ı beşer her ne kadar muhtelif ise de terbiyenin netîce-i müfâdı bir gâyete müntehîdir. O da mehâsin-i efkâr ve mekârim-i ahlâkın ictimâ'ıyla nefis-i insâniyyenin mertebe-i kemâle vâsıl olmasıdır. Mehâsin-i efkâr ma'lûmât-ı sahîhadan ve mekârim-i ahlâk i'tiyâdât-ı haseneyi bi'l-iltizâm fezâ'ilce melekât-ı râsihadan ileri gelir. Şu hakîkate nazaran insâna mertebe-i kemâl her şeyi lâyıkiyla bilmek ve lâyık olan ef'âli işlemektir. Ağzını gözünü büzerek süzerek müteşeddikâne söz söyleyişler, mütezarrifâne refât u güftâr ile nâzikâne nümâ-yişler beyne'l-'ukalâ düstûru'l-'amel olan terbiyenin hâricindedir. O misillu evzâ'-ı hod-furûşânedan kat'-ı nazarla insânı insâniyyetin muktezî olduğu mertebe-i kemâle îsâl edecek hüsn-i terbiye sûrî ve ma'nevî olmak üzere iki nev'dir.

Terbiye-i sûriyye memleketten, terbiye-i ma'nevîyye tabî'atten çıkar. Terbiye-i sûriyye halk ile müdârâtı, terbiye-i ma'nevîyye hakka mürâ'âtı gösterir. Biz şimdi terbiye-i sûriyyeyi şöylece tasvîr edip deriz ki: Her insân kâffe-i iktisâbâtan mütecerred ve kâffe-i iktisâbâta müsta'id olarak tevellüd eyler. İbtidâ âğûş-ı peder ü mâdere düşer, refte refte kuvâ-yı cismâniyye ve rûhâniyyesine kuvvet ve vüs'at gelerek evvelâ sekene-i beyt ile ünsiyyet ve mu'âşerete; ba'dehû mahallesinin, kavim ve kabîlesinin efrâdıyla mürâfakat ve müşârekete başlar. Sinn-i bülûğ uvukûf râddelerine vâsıl oldukça tabî'at-ı beşeriyyede merkûz olan hürriyyet, ferdiyyet dâ'iyeleri, kendi kendine kazanıp başlı başına geçinmek, ebnâ-yı cinsine takaddüm ve tefevvuk eylemek gâ'ileleri galeyâna gelir. Artık tâ mezâra tıklıncaya dek gavâ'il ü şevâgil ile uğraşır durur.

Her insân yek-dîgerine muhâlif olan şu üç nev' hâlâta ya'nî ehl-i beyt ve memleket ve zamânın göstereceği telkînât ve te'sîrât ve takallübâta tesâdüf etmemek kâbil değildir. Bir âdemin hüsn-i terbiyeye mâlikiyetle memdûh ve mes'ûd olması derece-i ûlâda ehl-i beytin mu'âvenetine, sâniyen memleketin kâbiliyyetine, sâ-lisen zamânın müsâ'ade ve müzâheretine mütevakıftır. Zamân kendi kendine bir hâkim-i kaviyyü'l-iktidâr, ona hükmümüz geçmez. Ehl-i beyt, sükkân-ı memleket 'idâdında bulunmağla cem'iyetin hâricinde geçinemez. Elbette 'ırs u nâmûs ile teşekkül etmiş olan her hânedân evlâd u etbâ'ının edîb ve müstakîm ve sâlih ve 'afif

olduğunu ister, lâkin zarûret-i ictimâ'îyye icâbınca kendini bir sûret-i istisnâ'îyyede bulunduramayıp çâresiz ebnâ-yı cins ü cemâ'atle iştirâk ü ihtilâta mecbûr olduğundan ne efkâr-ı 'umûmiyye-i hâriciyyenin te'sîrâtını men' ve ne de evlâd u etbâ'ının efkâr-ı 'umûmiyye-i hâriciyyeye meyl ü irtibâtını kat' edebilir. Şu cihetle husûsî olarak, ya'nî peder ü mâder gibi hâmil ve sâ'ir mu'allim ve mürebbîler tarafından ta'lîm u tefhîm olunacak terbiyenin hükmü muvakkat olup asıl nüfûz u te'sîr terbiye-i 'umûmiyyededir. Binâ'en-'aleyh terbiye-i sûriyyenin esâsı memleketin usûl ü âdâb-ı 'umûmiyyesidir.

Bu takdîrce terbiye-i sûriyye rûsûm u 'âdâta ve mevzû' ve mestûr olan kavânîn ve nizâmâta tâbî' olmağla salâh u fesâdı medeniyetin tevlid edeceği hâlât u keyfiyyâta göredir.

Terbiye-i sûriyye derece-i ûlâda mektebden, derece-i sâniyyede meslek ü mektebden iktibâs olunur. Efkar ve ahlâkın bir noktada ictimâ'îyla kuvvet bulur, ma'ârif ve ma'lûmâtı arttırır. Umûr u mu'âmelâtta hüsn-i harekât ile lâzime-i müvâsât u müvâlâtı bildirir, ma'îşet ü mu'âşeret yollarını gösterir. Terbiye-i sûriyye mâddiyyâta müstenid olduğundan ma'mûr ve mütemeddin bir memlekette doğmak, yaşamak insânca bahtiyârlık sayılır. Terbiye-i ma'nevîyyenin asl u esâsını bilmek keyfiyyet-i idrâki anlamağa tevakkuf eder. Biz keyfiyyet-i idrâki tıbb u teşrîh yolunda arayacak değiliz. Ahvâl-i derûnu teftîş ile maksadımızı îzâh edeceğiz. Bu nokta-i nazariyyeden bakılınca idrâkât-ı beşeriyye zâtî ve 'ârızî olmak üzere iki nev' görülür. İdrâkât-ı zâtîyye tabî'atın ihtâr ve ilhâmıyla husûle gelen mefhûmât-ı bâtinîyyeden ve idrâkât-ı 'ârızîyye havâss-i cismâniyyenin delâletiyle hâricden ahz edilen ma'lûmât-ı zâhiriyyeden 'ibârettir. İdrâkât-ı zâtîyye bilâ-vâsıta kânûn-ı hilkatın ahkâm-ı asliyyesinden inbi'âs ile âyîne-i derûna in'ikâs eden itulâ'ât-ı vicdâniyyedir ki onlar her nev' galatât ve ihtilâfâtın berîdir. Herkes kendisinin insâniyyetten 'ibâret bir hakikat-i 'ulviyye olduğunu bilir, sefâlet ve hakâretten çekinir. İşte bu bir idrâk-i zâtîdir ki aslâ tahallûf eylemez. İdrâkât-ı 'ârızîyye teşvîşât-ı vehm ü hayâlden gayr-ı hâlî olmağla galatât ve ihtilâfâtın kurtulamaz.

Zihnimizi ilkâ'ât-ı hâriciyyeden tahlîs ile irâdât-ı kalbiyyeye mürâcâ'at ettiğimizde dâ'imâ 'ulviyyâtı taharrîye, süfliyyâttan tevakkîye nefsimizde bir meyl-i tabî'î hissederiz. Bî't-tab' 'adâlet, hürriyyet, 'ilm ü fazilet, 'izz ü sa'âdet, refâh u râhat gibi umûr-ı 'ulviyyeyi ararız, kendimizi onlara nisbet etmek isteriz. Bunların zıddı olan zulüm, esâret, cehâlet, mezellet ü meskenet, fakr u zarûret misillü ahvâl-i süfliyyeden ictinâb eyszeriz. Demek oluyor ki mehâsin ve mahâmide muhabbet eylemek, mekârih ve mefâside buğz etmek, hilkat-i insâniyyenin esâs u mebnâsi-

dır. Hiç kimse çirkinliği güzelliğe tercih etmez, herkes hüsn ü cemâli sever. Ancak kimi esmere, kimisi beyâza mâ'il olduğundan ihtilâf, suver u eşkâlde kalır. Kezâlik hayât ve zindegâniden murâd tahsil-i dest-mâye-i kâm-rânî olduğundan "servet" 'umûmun istediği şeydir. Şu kadar var ki esbâb-ı iktisâbiyye müte'addid olduğundan ihtilâf servetin taleb ü taharrîsinde ve ihrâz u isti'mâlindedir. Bu sûretle kâffe-i efrâd-ı beşeriyyenin usûl-i esâsiyyede müttehid, fûrû'âtta olan umûr-ı 'âdiyyede muhtelif idüğüne hükmolunur. Fî nefsi'l-emr hilkat-i insâniyyenin icâb u iktizâsı kıyâs-ı vâhid üzere cârî olduğundan terbiye-i ma'nevîyye, kavâ'id-i asliyyeye istinâden insânları uhuvvet ve ittihâda da'vet eder, hürriyyet ve müsâvâtı telkîn eyler, vicdâna tarîk-i mürâca'atı gösterir, hakkâniyyeti öğretir, lâzime-i hayr u salâhı, farîza-i edeb ü istikâmeti bildirir, haşyetullâhı kuvvetlendirir. Terbiye-i ma'nevîyyenin mikyâs ve mîzânı 'adl u insâf ve medâr-ı fazl u rüchânı 'ilm ü 'irfândır. 'Adl u insâf hâricden ta'allüm ve tahsîle muhtâc değıl, vicdâna lede'l-mürâca'â kıyâs-ı nefis ile bilinir.

'İlm ü 'irfân, erbâb-ı 'ilm ü 'irfândan ahz u telakkî olunur. Mevâki'-i tahsilde bulunmağıla, ma'ârifi zevk ittihâz ederek 'ale'd-devâm mütâla'a-i âsar ile istifâzaya 'âlimlerin, 'âriflerin sözünden, sohbetinden istifâdeye çalışmakla husûle gelir.

Kıyâs-ı nefis kazıyyesi ahkâm-ı tabi'iyeden istinbât olunmuş bir kâ'ide-i külliyye ise de ahvâl-i 'umûmiyye ve umûr-ı siyâsiyyece medâr-ı tatbîk olamaz, zâtiyyâtça te'essürât-ı rûhâniyye ve cismâniyyeyi bi'l-muvâzene te'emmül ve terahhumu ihtâr eder. Meselâ tahkîr olunmak tabi'ate girân geldiği için başkasını tahkîr etmemek, kendi nefsinde câ'iz görülmeyen bir mu'âmeleyi hakk-ı âharda câ'iz görmemek lâzım geleceğini ifhâm eyler. Tenbîhât-ı vicdâniyye düstûru'l-'amel tutularak 'adl u insâf ile ittisâf edilince ahkâm-ı nefsâniyyemiz mütenezzil olur, ahlâkımız i'tidâl bulur. Ahvâlce hazm u ihtiyât, efkâr ve ef'âlce intizâm u inzibât, gönülce inşirâh u inbisât husûle gelir, ihlâs ve i'timâd çoğalır, emniyyet ve ünsiyyet karârlaşır, mu'âmelât kolaylaşır.

Tabi'at mir'âta mümâ'il, her sûrete mütemâsîl bir sırr-ı fitrattır. Gerek sûrî ve gerek ma'nevî olsun mutlakâ "terbiye" hâricden 'aksedecek suver-i ta'lîmiyyenin hüsn ü kubhuna göre müntekîş ve müntebi' olur. Vâkı'â "Ba'zı âyînelerde çarpıklık görüldüğü gibi ba'zı kimselerin tabi'atında dahi bir nev' ru'ünet ve huşûnet olup pek kolaylıkla terbiye kabûl etmez." hâtıraları vârid oluyorsa da bu keyfiyyet nâdiren vukû' bulur. Bizim bahsimiz ekseriyyet üzeredir. Cumhûr-ı hukemâ nev'-i benî Âdem'in hayr u şerre kabiliyyetini tasdik ile berâber şerden ziyâde hayra meyelanına kâ'il olmuşlardır. Fi'l-hakîka tabi'atın her iki cihete kabiliyyeti der-kâr

olduğundan efrâdın ahyâra mukârenetle hayra ve eşrâra mütâba'atle şerre mâ'il olageldiği tecârib-i 'umûmiyye ile sâbit olan umûrdandır.

Mebde-i terbiyet evân-ı tufûliyyettir. Bâdî-i emrde herhangi sûret safha-i zihn ü hayâlde kökleşirse tabî'at onunla ülfetlenir. İleride tevârüd ve te'âkub eyleyecek ahvâl ona inzimâm ve inkılâb ederek kuvvetleşir, terbiyenin hey'et-i mecmû'ası o sûretten 'ibâret kalır. İsti'dâd ve îtilâfât ve i'tikâdâtın tebâyünü hasebiyle terbiye-i sûriyye muhtelif ise de bu ihtilâf insânın idrâk ü 'irfânına ve tabî'atın hayr u şerre meyelânına mâni' değildir. Her şahıs 'akl u isti'dâdı ve derece-i sa'y ü ictihâdı kadar tahsîl-i 'ilm ü kemâl ve tehzîb-i ahlâk edebilir. Şu kadar var ki mâhiyyet ve kâbiliyyeti tebdîl ve tezyîd ile hudûd-ı fitriyyeye tecâvüz edemez, mâ-hulika-lehin hilâfına gidemez. Nitekim ba'zı üdebâ-yı hakâyık-âşinâ:

اگر بیضه ز اغ ظلمت سرشت
 نهی زیر طاووس باغ بهشت
 بر آن اعتقاد که انجام کار
 نیاید ازو جز بدی آشکار²²³

telmîhâtıyla bu ma'nâya işâret etmişlerdir. Hilkat-i asliyye mümteni'ü't-tağyîr olmağla insânı istenilen hâle ya'nî fitratça müsta'id olduğu dereceden daha ileri bir mertebe-i kemâle îsâl etmek gayr-ı kâbil olduğunda iştibâh yok ise de terbiyeden murâd kimyâcılarının bakırı altına kalb etmeğe savaşması gibi tebdîl-i mâhiyyetle mehâsini ta'mîm eylemek, mefâsidi yeryüzünden kaldırırmek demek değildir. Ancak mâhiyyet ve kâbiliyyet neden 'ibâret ise onu hüsni-i ta'lîm ü terbiyetle tenvîr ü tezyîn ederek hakikat-i insâniyyeye müterettib olan hasâ'il ü fezâ'ili 'alâ kadri'l-îmkân tahsîl ve tekmîle çalışıp âdemiyyetçe terakkî etmek, huzûr-ı kalb ile yaşamanın yolunu bulup sırât-ı müstakîm üzere gitmektir.

Kıt'a

Huzûr-ı kalb ne 'izzetdedir ne servetde
 Ne bezm-i 'ayş u safâda ne genc-i 'uzletde
 O kîmyâ-yı sa'âdet ki hep onu ararız
 Olursa ancak olur hikmet ü fazîletde

223 "Eğer kötü tabiatlı karganın yumurtasını cennet bağı tavusunun altına koyarsan, ben o inançtayım ki işin sonunda ondan kötülükten başka bir şey bulunmayacağı açıktır." Bu beyitler, Molla Câmi'nin yeğeni Hâtîfî'ye atfedilmektedir.

'Ukûl-i selîme ashâbı 'indinde "hikmet ve fazîlet", ifrât ve tefrîttten mücânebetle kâffe-i umûrda lâzım ve lâyük olan dereceyi bulup nokta-i i'tidâlden şaşmamak, ziyâde ve noksân bir şey yapmamaktır. Bu mertebe-i kemâle vâsıl olanlar havf u hüzn şâ'ibelerinden berîdir, "huzûr-ı kalb" sermâye-i meziyyetleridir.

Sıfât-ı insâniyyeden her sıfatın ziyâde ve noksân cihetleri mezmûm, 'adl u vasatı memdûhtur. Meselâ cûd u sehâ fî nefsi'l-emr bir haslet-i hamîde olup ancak ziyâdesi isrâf, noksânı buhdür. Bunların ikisi de mezmûm olmağla memdûhiyyet hâl-i vasatta ya'nî isrâf ve buhl arasındaki hadd-i i'tidâlde kalır. Kezâlik şecâ'at bir sıfat-ı cemîledir, fakat ziyâdesi kuvve-i gazabiyyenin ifrâtından, noksânı kusûrundan neş'et etmekle cesâretin ziyâdesine tehevür, noksânına cebânet itlâk olunmuştur ki her ikisi mezmûmdur. Şecâ'at, tehevür ve cebânet meyânında mutavasıt bir hâlet-i memdûhadır. İşte bu hâleti ifrât ve tefrîttten bi'l-vikâye lâyük ve lâzım olduğu derece cesûr olanlara şecî' denilir. Fakat i'tidâli bilip hüsn-i isti'mâl etmek 'akl u dirâyete mütevakıf olduğundan جاهل جسور kazıyyesi gayr-ı sahihtir. العاقل جسور denilmek lâzım gelir. Câhil cesûr değil mütecâsirdir.

Ahvâl başka, ahlâk başkadır. Ahvâl; esbâbın telâhuk ve te'siriyle hüzn, sürûr, hacâlet, hiddet gibi gelip geçici şeylerdir. Ahlâk tekerrür-i i'tiyâd u îtilâf ile tabi'atte takarrur eden sıfatlardır ki melekât-ı râsihadan 'ibârettir. Sıfât-ı insâniyye gerek hüsn ve gerek kubh her ne ise onların ahkâm ve îcâbâtını icrâya mecbûruz. Tabi'atça mahzûsiyyet ve me'yûsiyyet, me'lûfâtın icrâ'âtındaki hürriyyet ve memnû'iyet nisbetinde terettüb edegeldiğinden herkes keyfe mâ-yeşâ yaşamak ister. Ammâ şer' u 'akl insânı kendi keyfine bırakmayıp ef'âlin meşrû' ve ma'kûl olmak lâzım geleceğini ihtâr ediyor. Bi't-tab' hasenât ve seyyi'ât tefrîk olunur, evâmir-i şer'ıyyeye ve ahkâm-ı 'akliyyeye muvâfık olan i'tiyâdât hüsniyyâttan ve mugâyir bulunan îtilâfât kabîhiyyâttan 'addolunarak nîk ü bed seçilir. Dâ'imâ fikr-i sahih mehâsini, fikr-i sakîm mefâsidi düşünür. İşte bunu düşünmekteki savâb u hatâ, sevâb u 'ikâbı ihdâs ile ²²⁴﴿فُلٌ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ سَاكِبَتِهِ﴾ nass-ı celîlinde mündemic olan esrârı gösteriyor. Nizâm u âsâyişi te'sîs ü te'mîn için a'mâle göre mükâfât ve mücâzât lâzım geliyor.

Tasavvurâtın tebâyünüyle temâyülât-ı beşeriyyede husûle gelen ihtilâf ahlâkça mugâyereti îcâb eylemiş, fitraten kâbil-i sa'âdet olanlar mehâsine ve mâ'il-i şekâvet bulunanlar mefâsîde insilâk ederek hayr u şer yollarına gidilmiştir.

Mehâsin; 'ilm u ma'rifet, mürüvvet ve merhamet, 'iffet ve 'adâlet, salâh u istikâmet gibi fezâ'il-i esâsiyye ve ona müteferri' iştigâlât u icrâ'ât-ı haseneden 'ibâret

224 "De ki: her biri kendi uyarına göre hareket ediyor..." [İsrâ 17/84]

olup cümlesi “iyilik” denilen bir maksad ve ma’nâyı mütezammın, mefâsid ise lâ-yetenâhî me’âsiye münkasım olarak “kötülük” ta’bîr edilen türlü türlü fenâlıkları müştemeldir.

Fenâlıklar kâbil-i hasr u ihsâ değil ise de istikrâren sıfât-ı seyyi’enin birtakımı kerîh, birtakımı muzırr, birtakımı da rezîldir. ‘Azamet, hased misillu şahsa ‘â’id uygunsuzluklar ahlâk-ı kerîheden; kizb, nifâk, riyâ, hased, hırs, tama’, sirkat gibi zımnında mel’ânet ve mazarrat olup iğfâl ve ihâneti, mekr u gadri, irtikâb u ızrârı istilzâm eden uğursuzluklar ahlâk-ı muzırradan; denâ’et, ebânet, cebânet sûretindeki murdarlıklar ahlâk-ı rezileden ma’dûddur. Bunların menşe’i hazz-ı nefis, hubb-i menfa’at dâ’iyyeleridir.

Tabî’ate kalsa dâ’imâ mezâk u mizâca hoş geleni yapmak, meşrû’ ve gayr-ı meşrû’ her ne ise mutlakâ kazanmak vâdilerinde gezinir. ‘Akl u vicdân ona muhâlefetle mümâna’atte bulunur, turuk-ı meşrû’â vü memdûhayı gösterir. Bu mücâdelelerin neticesinde tabî’atın ‘akla galebesinden sû-i terbiye, ‘aklın tabî’ate galebesiyle hüsn-i terbiye tarîki açılır. Artık herhangi yola gidilir de devâm ve istimrâr ile îtilâf ve i’tiyâd takarrur ederse onun hükmü bir i’tikâd husûle getirir ki o i’tikâd insan için meslek olur.

Tabî’atın gidişi huzûzât ve şehevâta, ‘aklın revîşi ma’lûmât ve kemâlâta müntehî olmağla öteki sehl ü hem-vâr, beriki sa’b u düşvârdır. Binâ’en-‘aleyh muktezâ-yı tabî’ate uyup gidenler ekser, iktizâ-yı ‘akl u hikmete ri’âyet edenler ender ise de bekâ-yı ‘âlem salâh ile kâ’im olduğundan Cenâb-ı Hak iyileri kötülerin üzerine kavvâm eylemiştir. Bir taraftan kötüler tahrîb ile, bir yandan iyiler ta’mîr ile uğraşır gider. Kâr-hâne-yi cihân bu minvâl üzere döner. Harâbiyyet ve ‘umrâniyyet terbiye-i ‘umûmiyyece sekâmet ü istikâmete göre ta’ayyün edegeldiğinden ‘inde’l-muvâzene herhangisi ağır veyâ hafif gelirse âsârı o nisbette zâhir olur. Hükûmetlerin en birinci vazîfesi intişâr-ı ma’ârifle halkın efkâr ve ahlâkını tenvîr ü tehzîb ederek terbiye-i ‘umûmiyyenin bir hatt-ı müstakîm üzere terakkîsine çalışmak, ezhândaki buhrânı def’ u izâleye çâre aramaktır.

Hâricde vukû’a gelen kargaşalıklar beyinlere saplanmış olan fenâlıkların pislikleridir. Bunlar tahliye kılınmadıkça efkâr-ı sahîha-i insâniyye cevelân edemez, ahlâk-ı hamîde takarrur eyleyemez, tarîk-i terakkîye gidilemez.

[31] LEM'Â

Şübhe yoktur ki a'mâl-i beşeriyye i'tikâda, i'tikâd dahi ta'allüm ve terbiyeye tâbi'dir. Mechûlât ma'dûmât hükmünde bulunduğundan 'akıl o cihete meyledemez. Her insân bellediği ve öğrendiği yolda idâre-i efkâr u a'mâl edegeldiğine nazaran harekât-ı beşeriyyede aslû'l-usûl olan 'ilimdir. 'İlmin de gâyeti i'tikâddır. Ya'nî nefy u isbât ile her nev' şükûk ü şübühâtı bi'l-izâle gerek umûr-ı dâniyye ve gerek mesâlih-i dünyeviyye ve mesâ'il-i 'ilmiyyede tefennün ve teyakkun ederek râsih ve sâbit olup fikrin husûle getirdiği neticeye rabt-ı kalb eylemektir. Asıl kemâlât-ı 'akliyye ve nakliyyeden murâd bu mertebenin istikrârıdır, yoksa 'ilm-i resmî ve nazar-ı sathî düstûru'l-'amel olacak bir hakîkati müfîd olmadığından mu'teber değildir.

İ'tikâdât iki nev'dir: Biri 'akâ'id-i mevsûka-i 'ilmiyye ve dîgeri 'akâ'id-i mevrûse-i 'âdiyyedir. 'Akâ'id-i mevsûka-i 'ilmiyye nice nice mücâhedât ve mütâlâât-tan sonra gönülce hâsıl olan yakîniyyâttan 'ibârettir. 'Akâ'id-i mevrûse-i 'âdiyye evfâhdan, âbâ vü ecdâddan istimâ' ile ezhâna intikâl etmiş, bilâ-rivâyetin kabûl ve tasdîk ile beyne'n-nâs takarrur eylemiş olan nakliyyât-ı mücerrededir.

Gerek tahkîk u taharrî ve gerek tevârüs ü taklîd ile hâsıl olsun "i'tikâd" bir keyfiyyet-i vicdâniyyedir ki irâdât-ı beşeriyyenin rûkn-i a'zamıdır. Hükm ü te'sîri ol kadar şedîd ve kavîdir ki 'âdetâ 'akla galebe-i mutlakası der-kârdır. Meselâ ekânîm-i selâse mes'alesi her ne zamân mevzû'-i bahs edilip de mîzân-ı 'akl u hikmetle vezn ü tatbîk olursa sûret-i kabûlünde bir cihet-i imkân ü ihtimâl görölmek kâbil değil iken milyonlarca Hıristiyan nâmıyla insânlar buna bağlanmış. Şu 'akîde-i 'acîbe bir derece şiddet ve kuvvet peydâ eylemiştir ki onun uğrunda fedâ-yı cân etmişlerin ve edeceklerin hadd ü hesâbı yoktur.

Nev'-i benî Âdem vicdân ve şu'ûra mâlik olmak haysiyyetiyle i'tikâdsız olmaz. Halkın yek-dîgerine i'tikâdsızlık nisbet etmesi mübâyenet-i efkârdan tahhüdüs eden bir ma'nâdır. Meselâ kerâmâta kâ'il olanların 'indinde kâ'il olmayanlar i'tikâdsız sayılır. Ma'a-hâzâ i'tikâdsız değillerdir. Kerâmâta kâ'il olanlar nasıl ki imkân nazarıyla bakıp vücûd u vukû'una mu'tekid olmuş ise kâ'il olmayanlar dahi bi-'aynihî muhâl nazarıyla bakıp 'adem-i vücûd u vukû'una mu'tekid olmuşlardır.

Temyîz ve teftîş hasâ'is-i 'akliyyeden olmağla insân için redd ü kabûl bir emr-i tabî'dir. Mer'iyât ve mesmû'ât gibi hissiyyatta ve i'tikâdatta fikrin tasarrufâtı redd ü kabûl yolunda birtakım muhâkemât-ı müteselsile-i zihniyye vü kalbiyyeyi

tevlîd eder ki mezhebler o muhâkemâtın ma'kûl veyâ gayr-ı ma'kûl her ne ise husûle getireceği hükümlerden teşekkül eyler. Bu hükümler makâsıd-ı uhreviyye ve metâlib-i dünyeviyye ile memzûc olduğundan insânın ma'nevî ve mâddî temâyülâtını celb ederek itmînân ve îtilâf ile düstûru'l-'amel olur, sonradan butlânı anlaşılrsa dahi içinden pek güç çıkılabilir.

El-hâsıl iz'ân ve idrâk sahîh u sakîm bir merkeze müntehî bulunduğundan her şahsın kendince bir i'tikâdı olmamak kâbil değildir.

Beyit

Tasavvur-ı beşer eyler mezâhibi icâb
Zevi'l-'ukûl olan elbet zehâbsız yaşamaz

Şu kadar var ki i'tikâd ahkâm-ı zihniyye ve kalbiyyenin netîce-i müfâdı olduğuna ve bu ahkâm ise ekseriyâ evhâm ile mahlût olarak savâb ve hatâdan hâlî kalamayacağına binâ'en doğru olur, yanlış olur; artık hak ve bâtulı fasl u tefrîk ile tashîh u tedkîk 'akl-ı selîm ve 'ilm-i sahîhe mütevakkıf ise de 'akâ'id-i 'âlemi bir asl u esâsa rabt etmek muhâldir. 'Akâ'idin ihtilâfı isti'dâd-ı 'âlemin îcâbât-ı tabî'yyesinden ve belki güncide-i hudûd u kuyûd olmayan vüs'at-i ilâhiyyenin mukteziyyât-ı ezeliyyesindedir.

Hutût-ı şu'â'iyye bir merkez-i münîrden intişâr ile hâricdeki eşyâya göre eşkâl-i mütenevvî'aya münkalib olduğu gibi nazar-ı ehl-i hakîkatte bi'l-cümle turuk bir makâm-ı tecelliden inbi'âs ederek irâdât-ı nâs ve isti'dâdât-ı eşhâsın ta'addüdâtıyla tekessür eylemiştir.

İnsân herhangi tarîke sülûk ederse etsin her şahıs kendi kalb ü vicdânının şehâdet-i ma'nevîyesiyle 'âlemin hâlık ve müdebbiri olmak üzere tabî'at-ı insâniyyenin fevkinde bir kuvvet-i ezeliyyenin vücûdunu hiss ü idrâk edip ona ta'zîm u ta'abbüdü kendine mecbûr görür. Bu mecbûriyyet mesâlik ve mezâhibi, makâsıd ve merâtibi çoğaltmış olduğundan insânlar türlü türlü zî vü kıyâfet ve şekl ü sûretlere girerek havâdis-hâne-i 'âlem me'âbid-i gûn-â-gûn ve merâsim-i 'adîde-i 'acâ'ib-nümûn ile tefrika-dâr-ı şu'ûn olmuş, vaz'-ı zâhiriyyeleri i'tibâriyle secde-gâh ve kıble-gâhlar yek-dîgerinden ayrılarak 'akâ'id u kavâ'id-i benî Âdem birbirine muhâlif düşmüş. Şu ihtilâfât arasında hakîkat-i vâhide-i asliyye unutulurak taleb ü taharrî herkesin tahayyülât ve tahakkümâtına göre tenevvu' eylemiş ise de yine cümlelerin murâd ve maksadı bir ma'bûd-ı mutlaktır.

Beyit

ای تیر غمت را دل عشاق نشانه
خلقی به تو مشغول [و] تو غایب ز میانه²²⁵

İnsânların yek-dîgerini redd ü inkâra hakkı yok ise de zât-ı Hak ta'addüd etmek muhâl olup fi nefsi'l-emr Vâhid olduğundan ona mevsûl olan tarîk-i müstakîm dahi vâhid olmak lâzım gelir. Hevâ-yı hod-pesendî iktizâsınca her tâ'ife kendi tarîkini müstakîm,âharını sakîm 'adedegeldiğinden beyne'l-ümem müşâcere-i kıl u kâl açılmış ve çok kere ta'assubât-ı zâ'idenin musâdemâtı cidâl ü kıtâli mü'eddî olagelmıştır.

Beyit

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند²²⁶

'Umûmun arayıp da bulamadığı hakîkat-i asliyye vahdet-i ilâhiyyedir ki nûr-ı zuhûriyyetin şiddeti ebsâr u idrâke mâni' olmağla hafâ-i ehadiyyeti iktizâ eylemiş olduğundan Zât-ı İlâhî'inâyet-i gınâ vü istitârda, envâr-ı esmâ vü sıfâtı kemâl-i zuhûr u izhârdadır.

Şa'şâ'a-i ehâdiyyeti idrâke 'âlem-i imkân müsâ'id olmadığından ba'zı siddikîn; ²²⁷ إدراك العجز عن درك الإدراك buyurmuş ve hakîkaten bu mebhaste kıl u kâle mecâl kalmamış ise de safahâtü'n-nefs ve âfâkta mütelâmi'ül-envâr olan âyât-ı Same-dâniyye hayret-nümâ-yı kâ'inât olmağla insân tefekkür ve tasavvurdan kendini alamaz. Çünkü hilkat, hâlıkın vücûdunu muktezî olduğundan hissiyyât-ı vicdâniyyenin esahh u akvâsı Cenâb-ı Hakk'ın 'azamet ü kibriyâsıdır.

Tabî'at-ı insâniyye her şeyden ziyâde "ulûhiyyeti" taharrî ve ona dâ'ir olan evâmîr u ahkâmı kabûl ü telakkîye mâ'il ü müsta'id olduğundan terbiye-i ma'neviyyenin rûhu tabî'atın hakk u hakîkate olan meyl ü isti'dâdıdır. Bu meyl ü isti'dâd hilkat-i beşeriyyenin bir süllem-i feyz ü i'tilâsıdır ki nev'-i insân onunla hazîz-i hayvâniyyetten evc-i a'lâ-yı melekiyyete ve belki ser-hadd-i hüviyyete kadar irtikâ edebilir.

225 "Ey gamının oku aşıkların gönlüne nişâne olmuş, halk seninle meşgul ve sen ortada yoksun." Hayâlî-i Buhârâyî, *Divân*, s. 240.

226 "Yetmiş iki milletin kavgasını tamamen hoş gör, çünkü hakikati görmeyince efsâne yolunu tuttular." *Divân-ı Hâfız*, s. 136.

227 İdrakin aczini idrak etmek, idraktır.

İsti'dâdın tefâvütü âsârıyla mânend-i bedîhî-i evvelî zâhir ve celîdir. Efrâd-ı beşer kâbiliyyetçe mütefâvit, fitrat-ı asliyyede müttehiddir. الفطرة كل مولود يولد على الفطرة. ²²⁸ hadîs-i hikmet-tahdîs-i cenâb-ı Nebevî maksadımızı te'yîd ve teşrîh ile hakikat-i fitriyyeyi tavzîh ve tasrîh eder. İslâm, lügatte inkıyâd ma'nâsınadır. Herkes Cenâb-ı Hakk'a mutî' u münkâd olarak sîret-i Müslimîn üzere tevellüd eyler, sonra tesâdüf edeceği sevk ve terbiyeye göre turuk-ı muhtelifeye sülûk ile o sûrette yaşar gider demek olur. Metâlib ve me'âdibe hadd ü pâyân olmadığından suver-i sevk ü terbiye kâbil-i ta'dâd değilse de esâsen insânların kimisi fitrat-ı asliyesi üzere İslâm ve îmân ve kimisi el-'iyâzu billâhi te'âlâ büsbütün ilhâd u inkâr ve en çoğu ikrâr-ı ulûhiyyetle berâber işrâk yoluna gitmiştir. Daha bir tâ'ife vardır ki onların bir kısmı; ²²⁹ كالكلب المتحير بين القرينتين mislince küfr ve îmân arasında mütereddîd olup zihnince hiçbir şeye karâr veremeyen hâsîrîn ve birtakımı lisânen izhâr-ı îmân ile kalben ızmâr-ı küfr eyleyen münâfıktır.

İhvân-ı şeyâtîn olan şu gürûh-ı münâfıkîn 'al'e'l-ittifâk münkirîn ve müşrikînden bir türdür. Çünkü bu gürûhun hâricde mezheb ü mişvârı ve meşreb ü girdârı ma'lûm ve mu'ayyen olmayıp her reнге girerler, her nev' meslek ve sıfatta görünürler. Zâhiren zühd ü takvâ, sıdk u hulûs, 'iffet ü nâmûs zemînlerinde idâre-i makâl ile mehâsin ve mesâlihten bahse girişirler. Ma'nen san'atları mekr u mefset, ma'rifetleri şerr u şeytanet olup i'mâl-i hiyel ü desâ'is ile 'âlemi ızzâr u igfâle çalışırlar, gizlice her türlü fisk u fücûru icrâya kalkışırlar.

Beyit

Bâtıl hemîşe bâtil u bihûdedir velî
Müşkil budur ki sûret-i hakdan zuhûr eder

Ehl-i nifâk her kavim ve millet arasında ve her vakt ü zamânda mevcûd olup ilkâ-yı şikâk edegelmiştir. Hattâ 'asr-ı sa'âdetde İbn Süfyân, İbn Selûl gibi münâfıklar var idi. Lâkin a'sâr-ı sâlifede 'akîde-i İslâmiyye'deki metânet ü kuvvet ve miyâne-i ümmetteki ittihâd ve uhuvvet sebebiyle mel'ânetlerinin bir gûna hükm ü te'sîri görülemedikten başka beyne'l-İslâm rezîl ve bed-nâm olmamak için fevka'l-gâye tesettür ve takıyyeye mecbûr bulunmuş olduklarından bayağı münâfıkların mü'minlerden fark u temyîzi müte'assir idi. Şimdi 'asrımızda mü'minler münâfıklardan seçilemez oldu. El-hâsıl tevhd-i 'irfân îmânın hasâ'sinden, şirk ü nifâk küfrün levâzımından olarak ibtidâ-yı hilkatten berî bu mâcerâ-yı tezâd

228 "Her doğan İslâm fitratı üzere doğar. Sonra anne-babası onu Yahüdeleştirir, Hıristiyanlaştırır veya mecûsileştirir" Buhârî, "Cenâiz", 91; Müslim, "Kader", 23.

229 İki köy arasında kalmış şaşkın köpek gibi.

salâh u fesâdı tevlid ile hak ve bâtil müteselsilen çarpışmaktan hâlî kalmamış, hayr u şer yolları açılmış, fitraten kâbil-i hidâyet olanlar tarîk-i hayr u salâha sâlik ve mâ'il-i dalâlet bulunanlar şerr u fesâd girîvelerine saplanıp me'âsiye mütehâlik olagelmiştir.

Hidâyet sa'âdet-i ezeliyyenin ve dalâlet şekâvet-i fitriyyenin mukteziyyâtından olmağla berâber çok kere cehâlet ve hubb-i şehvât tînet-i asliyyenin îcâbâtına gâlib gelerek erbâb-ı hidâyeti idlâl ile mühlike-i me'âsiye düşürebilirse de bu hâlât hevâ vü hevesin ilcâ'âtındandır. En sonra onlar:

Kimi vicdâna dokundu kimi cism ü câna
Zevk nâmıyla ne yapımsa peşimân oldum

müfâdını telkîn ederek izhâr-ı nedâmetle tarîk-i savâb u sevâba 'avdet eyleyeceğinde iştibâh yoktur. Ammâ şekâvet-i fitriyye ashâbı meyl ü me'âsî yüzünden her ne türlü felâketlere uğramış olsalar da aslâ müte'essir ve mütenassih olmazlar, ilâ âhiri'l-'ömr mezlaka-i dalâletten kurtulamazlar.

Halk ne mezheb ü mişvârda bulunursa bulunsun 'akâ'id den en sahîhi tasdîk-i vicdânıyla isr-i güzîn-i Muhammediyye'ye bi'l-ittibâ' o nûr-ı hidâyetin gösterdiği ahkâm u esrâra kesb-i ittılâ' ederek vicdânca zevk-i yakîn husûle getirmek, 'ibâdât u tâ'âta muvâzabetle gönülce bir inşirâh-ı 'irfân bulup onunla neş'e-i îmânı tezyîd etmek, her hâlükârda re's-i hikmet olan mehâfetullâhı düstûru'l-'amel ittihâz ile istikâmet ve hakkâniyyeti iltizâm eylemektir.

²³⁰ ﴿وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[32] LEM'Â

'Akâ'id ü mezâhibin ehemmiyeti yalnız mevâdd-ı rûhâniyyeye münhasır değil, umûr-ı dünyeviyye ve mesâlih-i düveliyyece hükm ü te'siri pek ziyâdedir. Ez-cümle Hıristiyan papaslarının ihtirâ'ât-ı 'acîbesinden biri "haç" ta'bir olunan şeydir ki zâten merdûd ve bâtil ve zerre kadar kadr u meziyyeti olmadığı vâreste-i delâ'il iken el-yevm cihânı zîr-i zabtına alan hükümdârlar onu ta'lîk-i giribân-ı mefharet ediyor, takdîs ve ta'zîme mecbûr oluyor.

Haydi bu mecbûriyyete sebep 'umûmun ona meylve muhabbetidir diyelim. Yâ 'umûmen meyl ü muhabbetine sebep nedir? "Cehâlettir" denilecek olursa bu söz 'ayn-ı cehldir. Zîrâ milyonlarla insânları techîl edecek ne delîl-i istkrâ'i ve ne de bir kimsenin buna iktidârı vardır. Herkes haçın fi haddi zâtihî şâyân-ı i'tibâr olmadığının bilir. Ona edilen takdîsât ve ta'zîmât ancak cenâb-ı Mesîh'e olan nisbet ü ta'allukun eseridir. Şu nisbet ü ta'allukun te'sîrât-ı fevka'l-âdesine bakınız ki haçın bir köşesine tezyîfen ta'arruz edilecek olsa derhâl Hıristiyanlık 'âlemi cûş u hurûşa gelir, kanlar dökülür, cânlar fedâ olunur. Bu irtibât ve i'tikâd nâmûs-ı milliyetin te'sîs etmiş olduğu bir ittihâddır ki 'aklın hâricindedir.

Eğerçi birkaç 'asırdan beri Avrupa'da şâyî' olan medeniyyet, milliyeti 'ilm ü ma'rifetle imtizâc ettirmiş olduğundan Frenklerin inkâr-ı 'umûmiyyeleri tekemmülât-ı sinâ'iyye ve tecemmülât-ı ictimâ'iyyeye masrûf ve ma'tûf olmağla zâhirde âsâr-ı ta'assub yok gibi gösterilirse de ma'nen her birisinde şaşılacak sûrette bir Hıristiyanlık gayreti müşâhede olunur. Avrupa'nın herhangi cânibine 'atf-ı nigâh edile her yerde milliyetin hâkim-i mutlak olduğu ve her devletin emel veârzûsu kendi âyîn-i mahsûsasının revâc-gîr-i iştihâr olmasıyla dâ'ire-i metbû'iyet ve mutâva'atin tevsî' u tahkîminden 'ibâret bulunduğu görülür. Ez-cümle İngilizler Protestanlığı teşhîr u ta'mîm için sarf ettikleri mebâliğ ve mesâ'inin teşrîhâtına girişilse insân hayrette kalır. Kezâlik Moskof yalnız kendi mezhebi olan Ortodoks âyînini iltizâmındaki ifrât-ı ta'assubdan başka 'umûmen Hıristiyanlığı himâye maksadıyla ihtiyâr eylediği fedâkârlıkların hadd ü hesâbı yoktur. Devletimizle açılan bunca muhârebeler hep o maksadın tervîcinden ileri gelmiş olduğunda şübhe mi vardır? Moskof'u şöyle bırakalım, en mütemeddin 'addettiğimiz sâ'ir Avrupalılar bile bugünkü günde Hıristiyanlık 'âleminin ihyâ ve ibkâsıyla açıktan açığa İslâmiyyet'in mahv ü ifnâsı husûsunda müttefik olduklarına vukû'ât-ı 'asriyye delîl-i kâfidir.

Düvel ü milel beynindeki hırs u rekâbet tabî'at-ı kevnîyyenin îcâbâtından olan bir hikmet-i bâligadır. Ba'zı mu'âhedât ve mukâvelât ile heyecânların teskîn u

ta'dîli mümkün ise de külliyyen ref u izâlesi gayr-ı kâbildir. Dâ'imâ basîret ü iktidâra mâlik olan düvel ü milel gâlib ve bi'l-'akis münâsebât-ı ca'liyyeye aldanarak tarîk-i müvâlâtı iltizâm edenler mağlûb olagelmıştır.

Eski Müslümânlar ²³¹ «وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ» nass-ı celilindeki mezâyâyı müteyakkın olup hîçbir vakit münâsebât-ı ca'liyyeye aldanmamış, şer'atin gösterdiği tarîk-i müstakîmden başka vâdilere sapmamış, 'ale'd-devâm hâkimiyyet ve milliyeti takviyete çalışmış, bizce sa'âdet-i dâreyn İslâmiyyet'le hâsıl olabileceğini lâyıkıyla anlamış, 'akîde-i hâlisalarını envâr-ı tevhid ile tenvîr etmiş, 'urve-i vuskâ-yı ittihâd u ittifâka sarılarak cihâd ve gazâ yollarına dökülmüş, Anadolu'yu, Rumeli'yi feth u teshîr eylemiş, 'âmme-i düvel ü milele tefevvuk edecek kadar hükûmet ve saltanatlarını tevsi' ile bir derece-i 'ulyâya vâsıl olmuşlar idi. Hâlâ şu içinde barınıp sığındığımız memleketler o mücâhid ve müte'âlî olan ecdâdımızın yâdigâr-ı muzafferiyetleridir. Sad hayf ki Yeniçerilerin lağvinden ya'nî iki yüz kırk târîhinden sonra hasbe'z-zamân Avrupa devletlerinin usûl-i 'askeriyyelerine tatbîkan bir nizâm-ı cedîd ihdâsına lüzûm görülerek ol vaktin ricâlî "mukâbele bi'l-mis" kâ'idesince muhâsamâtta ve mukâvemet maksadıyla umûr-ı harbiyyede hâh u nâ-hâh taklîde kat'iyen bir ihtiyâc hisseylemiş. Bu da inkilâbât-ı 'asriyyenin ilcâ'âtından ileri gelmiş olduğuna diyecek yok ise de sonradan te'âkub eden hissiyyât gûyâ "Kâffe-i husûsât ve mu'âmelâtta Frenklere taklîd edilmezse devletimizin bekâsı mümkün olamayacak." gibi tevehhümâta münkalib olarak evvelkilerin yalnız umûr-ı harbiyyede tasvîb ettikleri taklîd tadrîcen sû-i isti'mâl edildi, hâhişler idâre-i siyâsiyyenin mâ-fevkine tecâvüzle 'âdetâ Frenkliğe temâyülât çoğaldı.

'Ale'l-husus iki yüz elli beş târîhinde Tanzîmât'ın neşr u i'lânıyla 'ukûbât-ı irtidâd ortadan kaldırıldı, mülkümüzde medeniyetin ters tarafından kötü bir serbestlik zuhûra geldi. Efkâr-ı ecnebiyyeye perestîş edercesine fiskiyyâta mütemâ-yil alafraŋga-mizâc birtakım ahzâb-ı 'acîbe türedi. Zâhîren Avrupadaki 'ulûm ve fûnûnu te'sîs ve tahsîl ile vatan-perverâne bir şîve-i teceddüd ve terakkîye tergîb ve ma'nen kâfirâne şenî'a-i Nasrânîyyet'i tervîc ile İslâmiyyet'i tahrîbe kalkışanlar tekessür ve tahakküme başladı, etvâr-ı 'âlem karmakarışık bir hâle girdi.

Şu karışıklık refte refte büsbütün kuvâ-yı milliyeyi ihlâl ile izmihlâlî intâc edilecek âfât-ı 'azîmedendir. Zirâ her millet kendine mahsûs olan 'akâ'id u kavâ'idin teşkil ettiği ravâbıt-ı 'asabiyyetle kâ'imdir. Bu misillu hasâ'is-i esâsiyyede kavm-i

231 "Sen onların milletine tâbi oluncaya kadar senden ne Yahudiler ne de Nasraniler asla hoşnut olmazlar...", [Bakara 2/120]

âhara teşebbüh cihetine gidilince bi't-tab' ahlâk ve 'âdât-ı asliyye tebeddül ve tagayyür edeceğinden millet tezelzülâta düşer, ihtilâfât ve iğtişâşâtın imtidâdıyla irtibâta hâlel gelir, 'âkıbet yâ vücûd-ı millet dağılır veyâhûd sâ'ir akviyâ-yı akvâmın muhâcemâtına mukâvemetten 'âciz kalır. Pey-der-pey memleketler istilâ edilir, efrâdın kimisi kabûl-i ra'iyyetle esârete ve kimisi belâ-yı hicrete dûçâr olur.

Neş'e-i hestî yalnız bir yaşamaktan 'ibâret değildir. Zîrâ Kıbtîler de yaşıyor, İngilizler de yaşıyor; ammâ şu iki yaşayış beynindeki fark havsala-i tahmîne sığamayacak kadar mütefâvittir. İngilizlerin kadr u meziyyeti İngilizlik denilen hüviyyet-i mahsûsanın hâ'iz olduğu haysiyyâtтан 'ibârettir ki servet ü i'tibârları, satvet ü iktidârları hep onun âsârıdır.

Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye'nin dahi hüviyyet-i mahsûsası Müslümânlık'tır. Biz İslâmiyyet'le ta'ayyün ve teşahhus etmişiz, millet-i hâkime olmak şerefini ancak o hüviyyetin kuvvetiyle kazanmışızdır. El-'iyâzu billâhi te'âlâ bu kuvvet zâ'il olmak lâzım gelse nasıl ki rûhun inkitâ'ıyla bir cesed müzmahil olur, biz dahi öyle müzmahil oluruz; ne hâkimiyet, ne saltanat, ne devlet kalır.

Hıristiyanlık; ümmiyyet-i 'İseviyye'den 'addolunanları ez-cümle Ermenileri, Bulgarları, Rusları, Rumları, İtalyanları teşkil etmemiştir; belki onlar Hıristiyanlığı kabûl ile o gürûhtan sayılmışlardır. Biz öyle değiliz. Zâten ve esâsen bizi teşkil eden İslâmiyyet'tir, sebep-i vücûdumuz, sermâye-i mevcûdiyyetimiz odur. Piliçler yumurtadan zuhûra geldiği gibi biz dahi kelime-i neyyire-i tevhîdin intişârıyla ondan zuhûra gelmişiz, ya'nî bu kelime-i neyyire şa'sa'a-pîrâ-yı vahy u ilhâm olduğu dakikadan i'tibâren ilâ yevminâ hâzâ kâbil-i hidâyet olan efrâdı toplayarak bir millet-i İslâmiyye te'sis eylemiş, hey'et-i 'umûmiyyemiz işte şu te'sisin mahsûlü olarak "ümme-i Muhammediyye" nâmını iktisâb eylemişizdir. Biz dâ'ire-i İslâmiyyet'in hâricine çıkacak olsak barınacak bir yer bulamayız. Vatanlarımız fi'l-asl akvâm-ı sâ'irenin evtânıdır, biz sonradan gelip 'alâ tarîki'l-istilâ feth u teshîr ile mâlik olmuşuzdur. Bizim memleketler Londra, Paris, Berlin, Petersburg şehirlerine benzemez; çünkü bu şehirlerin ahâlîsi vatanlarının mü'essis ve bânîsidir, cümlesi yâr ve yek cihettir, içlerinde ağyâr yoktur. Onlar râbıta-i cinsiyyete bağlanmış olduklarından huzûr u hürriyyetleri vatana hizmetle tahsil u vikâye ederler. Hâl u mevki' iktizâsınca biz vatanlarımızı ancak nokta-i milliyyede bi'l-ictimâ' ağyâra gâlib olabilecek bir iktidâr ile muhâfaza edebiliriz. Devletimizin uğradığı şûrişlerden gözü korkmuş ve tab'an küfr ü şekâvete mâ'il bulunmuş olan efkâr-ı müzahrefe ashâbının kimisi selâmet her hâl ve husûsta büsbütün Frenklere benzeyerek Avrupa devletleriyle badaşmak ve kimisi tâ o derece temâyülâtı tecvîz etmeyip münâfikâne izhâr-ı

müvâlât ü mümâşât ile yarışmak sûretlerine dökülerek diplomatça bir politika ittihâzına mu'allaktır zannederler. Birinci zehâbın netîcesi Müslümânlık'tan çıkıp Frenk olmak lâzım geleceğini gösteriyor. Şu hâlde millet mahvoluyor, millet mahvolunca devlet nerde kalır, selâmet nasıl tasavvur edilir? İkinci zehâbın fezlekesi kizb ü nifâk fazîhalarını mütezammın bulunur ki devleti terzîl demek olur. Artık rezâlet içinde selâmet fikirleri pek rezîl görünür.

Vâkı'â Avrupa devletlerindeki intizâmâta diyecek yoktur; ammâ ne onların şu terakkiyyâtına Hıristiyanlık, ne bizim şimdiki tedenniyyâtımıza Müslümânlık sebebe değildir. Târihlerin gösterdiği inkılâbâta bakılınca görülür ki Avrupa devletleri iki üç 'asır evvel Nasrâniyyet'in terakkiyyât-ı medeniyyeye mâni' olduğunu anlamış, umûr-ı mezhebiyyeyi idâre-i siyâsiyyeden tefrîk ile nizâmât-ı 'akliyye vaz' u te'sisine mecbûr olup mesâlih-i düveliyyece papasların müdâhelâtı külliyyen men' edilmiş, hükûmetler onların ta'arruzât u teşvîşâtından kurtulduğu günden i'tibâren Avrupalılar terakkîye bed' eylemiş, idâre-i esâsiyyeleri usûl-i meşveret ü meşrûtiyyete münkalib olmuş, hürriyyet ve müsâvât takarrur etmiş, 'ulûm u ma'ârif intişâra başlamış, her türlü intizâmâta yollar açılmıştır.

Milletimizden kılâde-i taklîdi boyunlarına asıp Frenklere teba'iyet boyunduruğu altına girmiş olan ba'zı humakâ-yı füsekâ Avrupa'da Nasrâniyyet körlenmiş, efkâr-ı medeniyyet uyanmış olmasıyla husûle gelen terakkiyyâtı görüp bilâ-reviyyetin bizi de onlara kıyâsen diyânetten insilâh ile inkişâfât-ı medeniyye mümkün olabilir zann-ı fâsîdinde bulunurlar.

Hâlbuki ümmetlerin kâbiliyyet ü mâhiyyeti muhtelifdir. Avrupa devletleri Nasrâniyyet'le te'essüs etmemiş, belki onun zuhûrundan evvel mevcûd olarak Hıristiyanlık sonradan kavmiyyetlerine inzîmâm etmiş bir emr-i 'ârizîdir. 'Avâriz ise i'tibârattan 'ibâret olmağla hükümsüzdür. Onun için Avrupa devletlerinin dîn-i 'İseviyye'ye ihtiyâcı yoktur. Onlar kavmiyyetlerini 'akl u hikmetle bi't-tahkîm terakkî edebilirler.

Ammâ düvel-i İslâmiyye dîn-i Muhammedî'nin zuhûrundan evvel mevcûd değil idi. Bizi vücûda getiren ancak bu dîn-i mübîndir. Biz 'akl u hikmetle tahkîm edecek ve o yolda terakkîye medâr olabilecek kavmiyyete mâlik değiliz. Biz mevcûdiyyetimizi, terakkiyyâtça mes'ûdiyyetimizi asl u esâsımız olan İslâmiyyet'e hizmetle te'mîn ve tezyîd edebiliriz. Asl u esâsa hâlel gelince münkariz olmak tabî'dir.

'Âmme-i düvel ü milel dânsizliği ihtiyâr etmiş olsa devletimizce diyâneti iltizâm

eylemek zarûrîdir, zîrâ sülâle-i ‘Osmâniyye ‘an-asl Buhârâ’dan gelmiş küçük bir ‘aşîret iken İslâmiyyet’e mahsûs olan feyz ü ikbâl onu mertebe-i cihân-gîrîye kadar îsâl eylemiştir. Devletimiz ne ‘ilm ü ma‘rifet, ne medeniyyet kuvvetiyle te‘essüs ve tevessü‘ etmemiş, mücerred dîn-i sa‘âdet-rehîn-i Ahmedî’ye bi’t-temessük onun bahşettiği ‘ulviyyet ve iktidâr ile dünyâda fâ’iku’l-emsâl bir saltanat-ı cesîmeye mâlik olmuştur.

Müslümânlık sofilik demek değil, ‘ind-i ilâhîde mine’l-ezel mu‘teber ve mer‘î olan dîn-i İslâm’ın muhtevî bulunduğ evâmîr ü ahkâma bi’l-ittibâ‘ Allâh için kahramânlıktır, ya‘nî vahdâniyyeti, hakkâniyyeti isbât ve i‘lân ile kâfirlere, zâlimlere karşı durup boğuşmak, bilâ-pervâ hak yolunda fedâkârâne uğraşmaktır. Tarîk-i hak Cenâb-ı Hakk’ın vahiy ile irâ’e ettiği sırât-ı müstakîmdir. Bu sırât-ı müstakîm ‘ilm ü ‘adâlete hasr-ı i‘tinâ, cehl ü zulmden bi’l-vücûh ictinâb ü ittikâ farızalarını, hürriyyet ve müsâvât kâ‘idelerini göstermiş, hükûmetin usûl-i meşveret ve meşrûtiyyet üzere te’sîs olunmak lâzım geleceğini *Kur’ân-ı Mübîn*’deki “Sûre-i Şûrâ” kat‘iyyen bildirmiş, hukûk u vezâ‘if-i insâniyyeyi te‘mîn ve ta‘yîn için dîn-i Muhammedî’de pek mükemmel esâslar vaz‘ edilmiştir.

Medeniyyet şu esâsların tevessü‘âtıyla terakkiyyât-ı ‘umûmiyye-i beşeriyyeden ‘ibâret olmasına nazaran İslâmiyyet zübde-i medeniyyet demektir. Harekât-ı hod-serâneneden ferâgatle dînimizin hüküm ü hakâyıkını anlayıp da ona göre bir hükûmet-i meşrûta te’sîs edebilirsek işte ol vakit hüviyyetimizdeki ‘ulviyyeti meydân-ı mes‘ûdiyyete çıkarmış oluruz, zâlimlerin tazyikâtından, kâfirlerin ta‘rîzâtından kurtuluruz.

[33] LEM'Â

Ba'zı 'ukalâ efrâd-ı benî Âdem'in isti'dâdı kuvvette müsâvî, fi'ilde muhtelif idüğüne zâhib olurlar, "Kâbiliyyetçe 'adem-i tesâviye sebep 'avâriz-ı tabî'iyyeden-dir." re'yinde bulunurlar ise de delilleri zanniyât kabîlindedir, muhâlefeti iknâ' ve ilzâm edemez. Tatvîl-i bahs ü kelâma ne hâcet! İki şey yek-dîgerinin 'aynı olmak 'âlem-i kudrette görülen i'câz-ı ezeliye, tertîb-i tabî'îye mugâyirdir. Müte'addid kardeşler bulunur ki bir sulbden doğmuş, bir yerde büyümüş, bir mektebe devâm etmiş, bir kitâbdan okumuş, bir mu'allimden telemmüz eylemiş, vücûdca sıhhatçe birbirine mu'âdil bulunmuş oldukları hâlde hiss ü idrâkleri müsâvî değildir. Her birisinin meyelânı, zihinlerinin cevelânı başkadır.

Kâffe-i eşyânın a'yân-ı sâbiteleri iktizâsınca bir hakikat-i mu'ayyene-i ezeliyyesi vardır ki onunla hâricde temeyyüz etmiş, kâbiliyyet-i asliyyelerinin müsted'î ve muktezî olduğu şekl ü sûret, fitrat u tabî'at üzere kisve-i terkîb u tekvîne girmiştir. İsti'dâd işte o hakâyıkın dekâyık-ı ma'nevîyyesindedir; bi'l-kuvve kâbil-i zuhûr u vücûd olan şeyleri esbâb-ı mûcibenin te'âvün ve telâhukuyla yâ müddet-i karîbe veyâ ba'idede muktezâ-yı hilkat u hâle göre hayyiz-i husûle getirir. Ba'zı kere mevânî'in haylûletiyle fi'ile çıkamayıp kuvvede kalır. Onun için ekseriyâ muzâheret-i zamân u mekâna ya'nî kâbiliyyetleriyle mütenâsib esbâb-ı terakkîye mütesâdif olamayan nice nice erbâb-ı zekâvetin meziyyet-i zâtiyyeleri heder olup gider. Buna ne denilmek lâzım geleceğinde 'ukalâ ve ezkiyâ mütehayir ve mütereddiddir. Kimisi bahta, kimisi kadere 'azv u isnâd ile feryâd edegelmiştir.

Eski Yunan şâ'irlerinden meşhûr "Omirus" [Homeros] âhir "ömründe 'amâtârî olmağla bir gün sokakta berâ-yı isti'tâf inşâd-ı eş'âr edip gezerken ba'zı kimseler kendisinden baht ne olduğunu su'âl ettiklerinde: "Baht eğer var ise körlükte bana benzer." deyü cevap vermiş olduğu muhâdarât-ı Yunaniyye'de mestûrdur. Letâ'if-i hukemâda dahi 'alâ-tarîki'l-kinâye bahtın kör ve sağır olduğuna dâ'ir ba'zı telmîhâta tesâdüf edilmiştir.

Tasvîr-i maksad için şöyle tahayyül edebiliriz ki, baht bir hümâ-yı 'acâ'ib-nümâyı nâz u istiğnâdır, sayd u şikâra gelmez, tedbîr ü temennî fâ'ide vermez, lâyük olanı görmez, şikâyetleri işitmez, ekseriyâ evc-i i'tilâda uçup dururken gâyet-i gurûrundan revîşini şaşırır, dûş-i dúnâna konar, yine çekilir kaçar. Bayağı her 'asr u zamânda serfirâzî-i câh u ikbâl ile bahtiyâr 'addolunanların ahvâli bu tâ'ir-i sifle-şî'ârın edânîye mâ'il idüğünü göstermiş, 'ulüvv-i cenâb ashâbı ondan i'râz u ictinâbda tereddüd etmemiştir.

Âkıl odur ki itmeye tağyîr vaz'ını

İkbâl u baht kendüye yâr olmuş olmamış

Efvâh-ı nâsda dönüp dolaşan mu‘ammâ-yı baht henüz hallolunamamış ise ekseriyâ hilâf-ı usûl u me‘mûl zuhûra gelen ba‘zı terakkiyyât ve vukû‘âta nazaran baht tesâdüfât-ı hasenenin bir netîce-i mes‘ûdesidir veyâhûd dil-hâha muvâfık olan takdîrin ta‘bîr-i âharıdır denilebilir. Hangi sûrete dökülse: “Baht umûr-ı iktisâbiyyeden olmayıp ahkâm-ı Rabbâniyye’denir.” demek mecbûriyyetinden kurtulamayız. Ahkâm-ı zamâniyye ‘akl u tedbîr ile kâbil-i tevfiğ olamadığından ekserî baht isti‘dâda, isti‘dâd bahta tevâfuk etmiyor, bir kargaşalıktır gidiyor. Erbâb-ı hırs u heves kargaşalıkta tâkiyye kapılır hulyâlarıyla²³² یک لحظه بی حیایی و باقی همه حضور diyerek muhâcemâta girişiyor, birbirini itip kakarak devâ’ir-i resmîyeye sokuluyor, tekaddüm ve tefevvûk dâ‘iyyelerine düşüyor, kuvvetlileri silkinip teşrîfâtça bir mevki’-i iktidâra su‘ûd eyliyor, ta‘azzüm ve tebertumu takınarak²³³ منم دیگر نیست hevâlarıyla yükseliyor. Mâ-dûnu bulunanlar kendilerini aşağıda, onları yukarıda gördükçe “tâli’i yâver imiş” tefevvühâtından başka türrehât mı bulunamıyor, neden oluyor, ta‘rîz ü tesellî yolunda baht zırlıtısı meydâna çıkıyor.

Öteden beri mukbillerin tâli’i “sa‘d”e, müdebbirlerin “nahs”a nisbet olunagelmış ise de bu misillu ekâvîl-i bâtila müneccimlerin harekât-ı felekiyyeden istihrâc ile havâdis merâklıları beyninde şuyû‘ bulan erâcîf-i ‘âtıla kabîlindendir. Hikmet ve medeniyet terakkî eden yerlerde “sa‘d u nahs” yıldızların deverânında aranmaz, devletçe idâre-i siyâsiyyenin sûret-i vaz’ u cereyânında aranır. Zirâ umûr u mu‘amelât, mihver-i hükûmete merbût olduğundan onun mükemmel ve muntazam bulunmasıyla insânlar beytüş-şeref-i mes‘ûdiyyette ferîh u fahûr yaşarlar. Hükûmet-i fâzıla vü ‘âdileye mukârin olamayanlar zulm u cehâlet gibi iki nahs-ı ekberin iktirânıyla şe‘âmet-hâne-i menhûsiyyete tıklararak mâlel-i mütemeddinenin terakkiyyâtını gördükçe şaşarlar. Ber-muktezâ-yı nâdânî ne yapılmak, nasıl idâre olunmak, ne vechile yaşamak lâzım geleceğini bilemediklerinden şaşkınlık ‘âleminde makhûr u mendebûr kalırlar. İşleri baht u kadere ‘azv u isnâd ile mütesellî olup buldukları hâli hoş görürler, koyunların kösemene teba‘iyyetleri gibi müstebidlerin piş ü pesinde dolaşır, zeyl-i itâ‘at u kanâ‘ate yapışır, öyle alışır giderler. Bir iyilik görülürse baht ve kaderden memnûn ve müteşekkir olarak kibr u gurûru i‘tiyâd, göremezlerse mahzûn ve münkesir olup felekten melekten istimdâd ederler. Kavânîn-i esâsiyyesi ‘adl u hürriyyete mübtenî bulunan devletlerde hakk u vazîfe hilâfına gidilemediği cihete baht u tâli’den şikâyet ediciler dâ‘imâ azalmakta ve bi’l-‘akis irâdât-ı keyfiyyenin tegallübâtıyla hakk u vazîfe gözetilmeyen memleketlerde müştekîler, müsted‘iler ân-be-ân çoğalmakta bulunma-

232 “Bir ân hayâsızlık ve gerisi tamamen huzûr.”

233 Benden başkası yok.

sına nazaran insânlarca baht u tâlî'î çerh-i usûl ü idâreye tâbî' olup intizâmât-ı medeniyyenin derecâtına göre ta'ayyün eden bir emr-i i'tibârîdir.

Çünkü medeniyyet ne kadar ilerlerse mes'ûdiyyeti o nisbette görürüz. Mevâki'-i mütemeddinede bi't-tab' ma'ârif ve sanâyi' râygân olur, her türlü meksebler ve meslekler açık bulunur. Çocuklar hâmilelerinin sevgiyle, büyükler kendi irâdât u ihtiyârlarının zevk u şevkiyle istedikleri mekteblere girerler, ma'îşetçe diledikleri yollara sülûk ederler. Kimse kimseye sedd-irâh olamaz, temşiyet-i ağrâza iltimâs ve istishâba tarîk bulunamaz. Herkes iktidâr ve isti'dâdı yettiği kadar tahsile çalışır, fûnûn-ı lâzımeği öğrenir, bi'l-imtihân derece-i liyâkati zâhir olur. Bi'l-istihkâk gerek devletçe ve gerek san'at ve ticâretçe herhangi cihete gidecekse lâyık olduğu sıraya katılır, cem'iyete karışır, işe girişir. Ziyâde zekî olanlar, çok çalışanlar daha ibtidâdan ya'nî esnâ-yı imtihânda tefevvuk ve tekaddüm ederek tabi'atıyla ileri geçer, onlara yetişemeyenler bi'z-zarûre geride kalır, geri kaldıkları için i'tirâz ve iştikâya hakları olmadığını kendileri de bilir, ye's ü fûtûr getirmez, baht u tâlî'den bahs etmez, usûlen, kâ'ideten nâ'il olabilecekleri hükûkundan hiçbir vakit mahrûm olmaz, kimseden korkmaz, vazîfesini tanır, işiyle meşgûl olur. Îcâb-ı vakt u hâle göre idâre-i 'akl u şu'ûr ile mahâret ve ma'lûmâtı sâyesinde terakkiyâtça mümkün olan dereceyi bulur. Artık şu hengâmeler arasında süzülüp de bir mekseb ü ma'îşete dest-res olamayanlar zevâ'idden sayılır, i'tirâz ve iştikâya salâhiyyetleri yoktur. Hem de i'tirâz ve iştikâ etmezler, kısmete katlanırlar.

'Ulûm ve fûnûn mesâlik ve mekâsibe göre taksîm ile ta'mîm edilince başka menfezler kapanır, ma'ârif u sanâyi' kapıları açılır, herkes tahsîl ü ta'allüme dökülür, mektebler mahrec-i feyz u terakkî olur, sa'y ü zekâvetle, fehm ü fetânetle ileri gidilir, imtihânlar icrâ kılınır, ehl ve nâ-ehl seçilir. Sanâyi' cihetlerine gidenler mekseblerinde, siyâsî yollarına sülûk edenler mesleklerinde devâm ile ihrâz-ı kıdem, isbât-ı ehliyyet edebildikleri kadar i'tibâr kazanırlar. O i'tibâr ile kadr u haysiyyetleri artar, refte refte sıyt u şöretleri intişâr ederek servetçe, devletçe müyesser ve mukadder olan derecât ve makâmâta bi-hakkın vâsıl olurlar.

İntizâmât-ı medeniyye idâre-i siyâsiyyeye tâbî'dir. İdâre-i siyâsiyyenin rûkn ü rûhu dahi 'ilm ü 'adâlettir. Usûl-i meşrûtiyyet ve meşveret üzere bir hükûmet-i meşrûta te'sîs edilince ol vakit irâdât-ı keyfiyye ortadan kaldırılır. Hükûk-ı insâniyye taht-ı te'mîne alınır, herkes nizâmen istihkâkı her ne ise ona nâ'iliyyetiyle müsterîh olur, hürriyyet ve emniyyet ile yaşanılır, baht u tâlî' de ta'rîz ve teşekkiden kurtulur. Bütün kargaşalıklar irâdât-ı keyfiyyenin kavânine tefevvuk etmesiyle tahakkümâtan ileri gelir.

[34] LEM‘A

Kazâ ve kader ‘ilm-i ilâhîde meknûz olan serâ’ir-i ezeliyyedendir, ona ittîlâ‘ makdûr ve müyesser değildir. Ancak tabî‘at-ı kevnîyyenin gösterdiği hâlâta nazaran esbâb-ı takdîrâtın âsâr-ı zâhiresi olmak i‘tibâriyle dış yüzünden ba‘zı mertebe mukadderâta kesb-i ittîlâ‘ mümkün olabilirse de iç yüzündeki hikmet ü hakîkati anlamak muhâldir. Meselâ türâbı görüyoruz, bi‘t-tecrûbe türâbın tabî‘atında merkûz olan kuvâ-yı nâmiyye ve nâbiteyi nazar-ı im‘âna alarak ekip biçersek intifâ‘ mukadder idüğüne muttali‘ oluruz; ammâ kuvâ-yı nâmiyye vü nâbitenin künh ü keyfiyyetini bilemeyip yalnız “Toprakta böyle bir hâssa vardır.” deyü hükmedebiliyoruz.

İşte onun ve sâ’ir bi-ecma‘ihim havâss-ı tabî‘iyyenin icâbât u füyûzâtını görmekle ‘akıl taharriyyâta, tahkîkâta düşüyor, şu taharriyyât ve tahkîkâttan ma‘ârif u sanâiyâ‘ tahaddüs ediyor. ‘Ulûmca keşfiyyâtımızı büyük bir şey zannıyla mağrûr oluyorsak da anlayabildiğimiz dereceler pek sûrî ve sathîdir.

Her ne ise, ihtirâ‘âtımızdan biri de sînâ‘at-i zirâ‘attir. Ta‘ayyüşümüz için türâb, esbâb-ı tabî‘iyyeden; sînâ‘at, zirâ‘at esbâb-ı âdiyyeden olarak bu sebeblerin ictimâ‘ıyla mukadder olan intifâ‘ husûle gelir. Esbâb-ı mezkûrenin ‘ademi hâlinde ‘adem-i intifâ‘ mukadder olduğu anlaşılıyor. Demek oluyor ki mukadderât esbâbı, esbâb mukadderâtı ihdâs ve izhâr eyler. Devletler için umûr-ı siyâsiyyenin intizâmı dahi husûl-i terakkîye esbâb-ı esâsiyyedendir. Şu esbâbı istihzâr ile idâre-i ‘umûmiyyelerini bi‘t-tanzîm kavâ‘id-i hakkâniyyete bağlanmış olan hükûmetler dâ‘imâ ileri ve bi‘l-‘akis kavâ‘id-i hakkâniyyete münâfi hod-serâne hareket ile idâre-i ‘umûmiyyelerini tezebzüb ve teşvişe düşürenler iğtişâşâttan kurtulamayıp ânbe-ân geri gider, refte refte mefâsid ü mezâlimin iştidâdıyla mühlike-i izmihlâle düşer, kâr-hâne-i ‘âlem bu minvâl üzere döner.

Olur olmaz işlerin kadere isnâd olunması tabî‘iyyât ve sun‘iyyâtın lâyıkıyla anlaşılmasından ileri gelmiş bir hatâdır. Ef‘âl-i beşeriyye başkadır, ef‘âl-i ilâhiyye başkadır. Biz ‘âlem-i ekvâna nazar ettiğimizde ecsâm u eşyâyı mevcûdât-ı tabî‘iyye ve masnû‘ât-ı âdemiyyeden ‘ibâret görürüz. Mevcûdât-ı tabî‘iyye; sahrâlar, dağlar, taşlar, ma‘denler, sular, nehirler, bahrler, güneşler, aylar, yıldızlar gibi bizim dâ‘ire-i iktidârımızdan hâric olan arz u semâ ve mâ-‘aleyhumâdır.

Masnû‘ât-ı âdemiyye karyeler, kasabalar, şehirler ve sâ’ir sînâ‘î şeyler misillu insânın ihtirâ‘-kerde-i ‘akl u efkârı olan mâsivâdır.

Mevcûdât-ı tabî'iyeye lâ-yetegayyer bir tertîb-i dâ'imîye tâbi' olup ليس في الإمكان²³⁴ medlûlüne mâ-sadaktır, tebeddül ve ta'rîzden masûniyeti musad-daktır. Masnû'ât-ı âdemiyye ma'lûmâtça kemâl ü noksâna göre tahaddüs eder, her türlü şekl ü sûrete girer, tebeddül ü ta'rîzden hâlî değildir. Meselâ riyâziyyâtta mâhîr ve kâmil bir mühendisin açtığı tarîkler müstakîm ve müstevî bir nâkıs ve câ-hilin yapacağı yollar bizim İstanbul'un sokâkları gibi müşevveş ve münharif olur; ötekiler tahsîn, berikiler takbîh edilir.

Kezâlik bazı memleketler biçimli ve bazıları biçimsiz görünür. Şu hâllerin medeniyetçe kemâl ü noksândan ileri geldiğini enzâr-ı kâsıra ashâbı idrâk edemediğinden “Birtakım memleketlerin ma'mûr olması ve birtakım yerlerin hâl-i harâbiyyette kalması takdîrât-ı ilâhiyye iktizâsındandır.” deyü tasavvur edilir. Artık sâ'ir işlerde dahi bu misillu tasavvurât-ı bâtilânın ta'ammüm etmesiyle beyne'l-cü-helâ her ne yaparsa “Allâh” yapar i'tikâdı takarrur eder.

Âmennâ, her ne yaparsa “Allâh” yapar. Cenâb-ı Hak bu âlemi dilediği gibi halk ve tekvîn etmiş, cihânın 'ilm ü 'adl ile ma'mûriyyetine, cehl ü zûlm ile harâbiyye-tine meşiyet-i ilâhiyye ta'alluk eylemiş, nev'-i insâna bir irâde-i cüz'iyeye vermiş, ef'âl ü a'mâlda muhtâr ve mükellef buyurmuştur. Tahsîle çalışır isek “âlim”, şer' u kânûna ittiba' edersek “âdil” oluruz. Şu iki kuvvetin feyz u bereketiyle memleke-timiz i'mâr edilir, 'aksi takdîrinde cehl ü zulmün te'sîr ü tegallübüyle hâl-i harâbiyye-tte kalır. Hazret-i Hallâk-ı kâ'inât öyle istemiş, böyle yapmıştır.

Devletlerce usûl-i idâre, îcâbât-ı siyâsiyyeye tâbi' ef'âl-i beşeriyyedendir. Elbette muntazam olan memleketlerdeki âşâyîş ü'umrânı, servet ü sâ mânı melekler mü-vekkel olup da husûle getirmiyor. İğtişâş u harâbiyyete, fakr u sefâlete dûçâr olan memleketlerde cinler musallat olup berbâd etmiyor. Umûr u mu'âmelâtın mihveri hükûmettir. Hükûmet ne kadar düzgün olursa ma'îşet-i dünyeviyye o nisbette düzgün olur, intizâm ve istirahatle yaşanılır.

Bazı hükûmetlerin sû-i te'essüsünden nâşî zuhûra gelen haksızlıklara karşı ef'âl-i ilâhiyye ile ef'âl-i beşeriyyeyi fark u temyîze muktedir olmayanlar ne di-yeceklerini bilemediğinden ve daha doğrusu mütehakkimleri mu'âhezeye cesâret edemediklerinden mukadderâta 'azv u isnâd ile kendilerini esâret ü hakârete dü-şürürler. 'Ale'l-'amyâ bir itâ'atle sefâletlere katlanıp o rezâletlerin içinde menâfi'-i zâtîyyelerini tahsîl ü te'mîne çalışırlar, 'ale'd-devâm bununla uğraşırlar, marzîlerine tevâfuk eden hâlâttan memnûn ve tevâfuk etmeyen icrâ'ttan mahzûn olurlar. Gâ-

234 “Var olandan daha mükemmeli imkan dahilinde değildir.” Gazzâlî'ye atfedilir.

yet-i ye's ile “Ne yapalım, tecellîmiz müsâ'id değil, kader-i ilâhî böyle imiş.” gibi câhilâne sözleri medâr-ı hasbihâl ederek dırlanır dururlar.

Bi'l-'akis²³⁵ ﴿لَيْسَ بِظُلْمٍ لِّلْعَبِيدِ﴾ nass-ı celîlindeki 'adâlet-i mutlakayı idrâk edenler şân-ı ulûhiyyeti hilâf-ı hakkâniyyet olan şeylerden tenzîh ü takdîs ile, uygunsuzluklar sû-i idâre-i beşeriyyeden münba'is olduğunu bilirler, zâlimlere karşı dururlar, fenâlıkların def' u ref'iyle intizâm ve âsâyîşi te'mîn için tedâbir-i mü'essire düşünürler, hukûk u vezâ'if-i insâniyyeyi muhâfazaya kâfil ve kâfi bir hükûmet-i meşrû'a te'sîs ettirirler. Onun sâye-i 'adâlet ve himâyetinde ferîh u fahûr yaşar giderler. Sa'yen ve nizâmen terakkiyyât-ı mukaddereye nâ'iliyyetle Cenâb-ı Hakk'a şükrederler.

²³⁶ ﴿إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾

235 “...Allahın kullarına zulümkar olmadığındandır.”, [Enfâl 8/51]

236 “...Şüphe yok ki, yer Allah Teâlâ'nındır. Ona kullarından dilediğini varis kılar. Akibet ise muttakiler içindir.”, [A'râf 7/128]

[35] LEM'Â

Şübhe yoktur ki irâde-i külliyye Hakk'ın, irâde-i cüz'iyeye halkındır. İrâdâtımız kudret-i mutlaka-i Sübhâniyye'ye nisbetle cüz'î, bize göre küllüdür.

Efkâr-ı beşer tezâd ve tekâbülde cereyân eylediğinden dâ'imâ “şu şöyledir” diyenlere karşı “öyle değil, böyledir” demek gibi i'tirâzât, i'tiyâdât-ı 'umûmiyyeden olmağla dîn-i İslâm'da “Kul fi'ilinin hâlıkıdır.” iddi'alarına kalkışan İ'tizâliyyûn'a mukâbil insânın bi'l-külliyye irâdât u ihtiyârını selb ile hürriyyet ü iktidârı gasb etmeğe çalışın tâ'ife-i Cebriyyûn türemiştir.

“Kul fi'ilinin hâlıkıdır.” iddi'âsından maksad “İrâde-i ilâhiyye küllüdür, külliyyâta ta'alluk eder; irâde-i beşeriyye cüz'îdir, cüz'iyâyata tetâbuk eyler.” demek ise pek de reddolunamaz. Meselâ saçımız, sakalımız irâde-i külliyyenin ta'allukuyla tabi'ate itâ kılınmış olan kuvve-i nâmiyyenin eseridir. Bu ma'nâca esâsen saçımızın, sakalımızın vücûda gelmesi hilkat ve külliyyet i'tibâriyle bir fi'il-i ilâhîdir. Lâkin saçımızı, sakalımızı karıştırmak, istediğimiz şekillere koymak bizim irâde-i cüz'iyemize tâbi' umûr-ı ihtiyâriyyededir. Şübhe yoktur ki o fi'ili biz îcâd ve icrâ eyleriz.

Halk-ı ef'âl ta'biri irâde-i cüz'iyemizin telâhukuyla yapabileceğimiz şeyleri îcâd ve icrâ ma'nâsına hamlolununca İ'tizâliyyûn'a bir şey denilemez, çünkü îcâd ve icrâ cihân-ı beşeriyyetin mukteziyyât-ı tabi'iyyesindedir. Görüyoruz ki lâ-yenkâtı' bunca esliha, elbise, ebniye i'mâl ve ihdâs ile îcâd ediliyor; 'arabalar hayvânlarla koşturulup istenilen cihetlere sevk olunuyor, tramvaylar işlettiriliyor, şimendifer yürütülüyor, irâde-i cüz'iyemizin ahkâmını icrâ kılıyor. Bu ef'âlin cümlesi nev'-i beşere verilmiş olan iktidâr ile bizden halk olunup zuhûra geliyor.

Cebriyyûn'un zehâbını ta'ammüm etmek lâzım gelse ne insâniyyet, ne cem'iyet, ne hükûmet kalır. İnsânı insân eden, cem'iyetleri teşkil eyleyen, hükûmetleri te'sîs ettiren irâdât u ihtiyârdır. İrâdât u ihtiyârın insilâbı hâlinde insânın cemâdât sırasında bulunması cihân-ı beşeriyyetin mühmel ü mu'attal kalması iktizâ eder. İrâdât u ihtiyârı inkâr etmek “İnsânın vücûdu da yoktur.” demek gibi tehakkümâne ictisâr demektir.

Ben kendimi görüyorum, fıkır ü şu'ûra mâlik bir vücûd-ı meyyâl olduğumu hissediyorum, muttasıl düşünüyorum, işler yapıyorum, kalemi elime alıp yazı yazıyorum, koskoca bir kitâb tertîb ve te'lîf eyliyorum. Nasıl olur ki bu kadar umûr u ef'âl benden sâdır olsun da ben irâdât u ihtiyâra sahip olmayayım?

Cebriyyûn'un mezhebi zâten ve bedâhетен merdûd ve müzîf olmağla ona dâ'ir bahs ü muhâvere 'abes ise de İslâm arasında çok kimseler ²³⁷﴿وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ﴾ gibi âyât-ı celîleye nazaran tevehhümâta düşerek kâffe-i te'sîrâtın Cenâb-ı Hakk'a 'atf u isnâdını îcâbât-ı îmâniyyeden 'adedegeldiğinden biraz onları mu'âhezeye lüzûm görülür. Bu gürûh irâdât u ihtiyâra bir nev' şirk nazarıyla bakıp girîve-i cebre girîzân oluyorlar, ammâ onu bilmiyorlar ki esâsen şer'-i şerîfi ibtâl ile daha büyük vartalara düşüyorlar. Bunların dediği gibi nev'-i beşer ef'âlinde mecbûr ve muztarr bulunmuş olsa anasını, babasını katledenler, irtikâb-ı cinâyât ile şerr u şekâvet yollarına gidenler, memleketleri ihrâk eyleyenlerin cümlesi ma'zûr tutulmak; ahkâm-ı şer'iyye ve kânûniyye bâtil ve sâkit olmak lâzım gelir. Âmennâ, Cenâb-ı HakFa'âlün limâ-yürîddir, her ne murâd ederse onu tekvîne kâdirdir, en küçük karınca bile Hakk'ın meşîyyet ü irâdesiyle hareket eyler. Fakat şurasını anlamak ister ki karınca ayağını her kımıldattıkça bi'z-zât Cenâb-ı Hak onu tahrîk eder demek değildir. Karınca kararınca min-kıbeli'l-Hâlık cism ü cüssesine göre verilmiş olan iktidâr ile kımıldatır, kendi ayağını kendi kımıldatır, isterse yürür, istemezse yatar.

Hazret-i Allâh nev'-i beşerin vücûda gelmesini, 'akl u idrâk ile mümtâz olmasını, hâl-i ictimâ'da ta'ayyüşle tevessü' ve terakkî etmesini istemiş, rusûl ü enbiyâ göndermiş, tarîk-i müstakîmi göstermiş, bi-hasebi'l-'akl şer'-i şerîfe ittibâ' ile insânı mükellef eylemiştir. Meşîyyet-i ilâhiyyeta'alluk etmemiş olsaydı bunların hiçbirisi olmaz idi. Şu ahvâl-i esâsiyye takdîr buyrulmuş olduğundan ef'âl-i beşer hilkat ve külliyyet mülâbesesiyle Kâdir-i Lâ-Yezâl olan Hazret-i Ma'bûd'a, bizden sudûru münâsebetiyle 'aceze-i 'ibâda nisbet olunur.

Nev'-i benî Âdem hayr u salâha, şerr u fesâda mâ'il olarak yaratılmıştır. Tarîk-i hayr u salâha gidilirse ecr ü sevâb ve şerr u fesâda meyledilirse zecr ü 'ikâb tertîb ediyor. Hayr u salâhı, şerr u fesâdı bi'l-muvâzene ciheteşenden birini tercih etmek, o yola gitmek irâdât u ihtiyâra mütevakıftır. İrâdât u ihtiyârın 'ademiyyeti farz olursa ferâ'izin hükmü kalmaz. Meselâ eli ayağı bağılı bulunan bir âdeme "Niçin âbdest almadın, namâz kılmadın?" hitâb u 'itâbı vârid olamaz.

Mükellefiyyet irâdât u ihtiyârı iktizâ etmekle Cenâb-ı Hallâk-ı Zü'l-Celâl havâss-ı 'akliyye ve hissiyyeden olarak insân için idrâk, temyîz, tatbîk, mülâhaza kuvvetlerini halk u ihsân buyurmuş, bizi nîk ü bedde muhayyer eylemiş, muhtâr u mes'ûl etmiş, bahânelere meydân bırakılmamıştır.

237 "Fakat o âlemlerin rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz." [Tekvîr 81/29]

İdrâk ile mevcûdâtı görüp cihânı anlarız; temyîzle hüsn ü kubhu, hak ve bâtılı tefrîk ederiz, tatbîk ile umûru bi'l-mukâyese “hayr” fâ'ideli, “şer” zararlı olduğuna hükmeyleyiz. Hükmettiğimiz şeyleri mevki'-i mülâhazaya alıp suver-i icrâ'iyeye düşünürüz, zihnimizde her neye karâr verilmiş ise onu öylece yapar gideriz.

İşte bu yapmak me'selesi irâdât u ihtiyâra menûttur. İrâdât u ihtiyâr dahi vüs'ü iktidâr ile mukayyed ve meşrûttur. Eğer mutlak olmuş olsaydı her ferd dilediğini husûle getirebilirdi. Bu ise kâbil olamıyor; demek oluyor ki mahdûddur. Bu da vezâ'ifin gösterdiği hudûddur. Herkes vazîfesince vüs'ü iktidârı kadar iş yapabilir. Yaptığı iş memdûh ise memdûh, mezmûm ise mezmûm olur. Memdûhiyyet ve mezmûmiyyet fi'lin derecesine göre fâ'iline râci' olmağla mükâfât ve mucâzât iktizâ eylemiştir.

Mâhiyyeti isbât eden âsâr-ı 'ameldir
Mikdârına nisbetle kişi hayr u şer eyler

Ekser-i humakâ ve cühelâ vüs'ü iktidârlarından hâric işlere girerler, bi't-tab' onları husûle getiremeyince kendi münâsebetsizliklerine haml etmeyip baht u kadere 'azv u isnâd ederler. Bi'l-'akis 'ukalâ ve 'urefâ vüs'ü iktidârdan hâric işlerin 'adem-i husûlü mukadder olduğunu bilir, hudûdu tecâvüz eylemez, mukadderâtı mukadderât ile bi'l-muvâzene tedâbir-i mukteziyyeye teşebbüs eyler. Mümkün ve makdûr olan şeylerin esbâbını istihzâr ederek îcâb-ı hâl ü isti'dâda, vakt ü zamâna göre vüs'ü iktidârları yettiği derece mukadderâtı mukadderât ile vücûda getirirler. Meselâ bürûdetin şiddet-i te'sîriyle helâk olmak mukadder olduğu gibi tedârik-i harâretle bürûdeti def' edip ısınmak, helâktan kurtulmak dahi mukadder olduğunu bilirler.

Şu iki takdîr arasında insân için bir tedbîr vardır. Fırtınaya tutulmuş olan bir âdem boranın kendi üzerinden te'sîrâtını def' edebilecek esbâb bulabilirse boranın hükmünü def' etmiş, kaderi kaderle reddeylemiş olur. Zîrâ boranın zuhûru da mukadderdir, ona mukâvemet edecek esbâbın huzûru da mukadderdir. Kezâlik redd-i âhen be-âhen, redd-i şükr be-şükr gibi ve daha sâ'ir husûsât bi-ecma'ihim tezâd u tekâbül üzere cârî olup esbâbın za'f u kuvvetine tâbî'dir. Bi-hasebi'l-'âde elli kişinin yüz kişiye gâlib olması mümteni' iken ba'zı kere elli kişinin metîn ve müstahkem bir mevki'de bulunmakla; silâhları, ahlâkları daha mükemmel olmağla yüz kişiye galebe etmesi mümkündür. Mümteni'ât ve mümkinât cümle-i ahkâm-ı ilâhiyyeden iken mümteni'âta kader ta'alluk etmez, mümkinâta ta'alluk eder. Takdîr ve imkân tev'em olduğundan dâ'imâ mümkün bulunan şeyler mu-

kadder, mukadder olan nesnelere mümkündür. Şu kadar var ki imkân vüs'ü iktidâr ile mütekâbil, vüs'ü iktidâr ise mütefâvit olmağla ba'zı kimselerin muktedir oldukları işlerde diğerleri 'âciz kalır; lâkin 'âciz olanlar kendi 'aciz u kusûrlarını idrâk edemediklerinden veyâhûd meşhûdları olan iktidârî o kimselere çok gördüklerinden noksâniyyet ve nefsâniyyeti te'vîl ü teskîn için kadere 'azv ederler.

Vâkı'â hilkat ve kâbiliyyet iktizâsınca ba'zıları kâdir ve ba'zıları 'âciz olması takdîr edilerek esâsen 'aciz u kudret âsâr-ı ilâhiyyedendir, efrâda nisbeti i'tibâriyle derecâta göre ta'ayyün eder. Meselâ kuvvetçe mâdûnuna nisbetle "kâdirdir" deyü tavsîf olunan bir âdem mâ-fevkine nisbetle 'aciz vasfını iktisâb eyler. Kezâlik kâdir denilen kimesne de kendi mâ-fevkine nisbet edilince 'âciz görülür. Cemî'-i umûr bütün kuvvetlerin menbâ'ı olan tâ Cenâb-ı 'İzzet'e varınca bu minvâl üzere gider, nihâyet oraya dayanır. Kudretçe tafâvüt-i derecâttan kat'an nazar her şahsın kendine göre sûrî ve ma'nevî bir vüs'ü iktidârı vardır. O nisbette mükelleftir, fi'îl ve tertekte muhayyerdir. Muktedir olduğu şeyleri isterse yapar, istemezse yapmaz.

Ba'zı kere kazâ'en vukû'a gelen âfât ve hâdisât ile inkilâbât-ı kevnîyyeye bâ'is olan 'ilel ve esbâb-ı mübremeye tabî'iyye ba'de'l-istisnâ beşerîyyetin muhît ve muktezî bulunduğu 'ilel ve esbâb-ı 'âdiyye ef'âlî ve ef'âl onları icâb u istilzâm edegeldiğinden insân esbâb ü ef'âl arasında irâdet ve ihtiyâra mâlik olarak 'akl u idrâki, vüs' ü iktidârı kadar esbâb-ı hayriyyeye teşebbüsle ef'âl-i hasene ve ef'âl-i seyî'eyi irtikâb ile esbâb-ı şerriyyeye tehiyye etmiş olur. Meselâ eşhâs-ı muzırradan biri zihnince hırsızlığı tasavvur edip icrâsına karâr verince evvelâ esbâbını istihzâr eder, ba'dehû sirkate ictisâr eyler. Bu fi'îl-i kerîhi kendisi ihdâs ettiği gibi ona mütecâsir olmasıyla berâber esbâb-ı 'ikâbiyyeyi de yine kendisi ihdâs eylemiş olur. Kendi kendini pençe-i 'ukûbâta düşürür.

İcrâ'attaki hatâ ve savâb, günâh ve sevâb ashâbına râci'dir. Şu hakîkati anlamalı, doğru yola gitmeli, kadere bühtân etmemeli. "Acabâ sârikin sirkati kendiliğinden midir, yoksa tabî'at-ı insâniyyenin fevkinde bir kuvvetin icbârıyla mıdır?" deyip de ta'akkulât yüzünden tevehhümâta sapmamalıdır.

Hay hay, esbâb-ı mûcibe ve mâni'anın tevârüd ü tekâbülüyle bir gulgule-i çûn u çirâ tahaddüs etmiş, 'âlem-i imkân o gulguleden 'ibâret bulunmuş ise de esbâbın ilâ gayri'n-nihâye teselsül-i deverânı mümkün olmadığınan bir müsebbibe istinâdı lâzım gelmiştir. Cenâb-ı Vâcibül-Vücûd müstenidün-ileyh olmak i'tibâriyle kâffe-i umûr aslen ve esâsen meşîyyete müntehîdir. Hükm-i ilâhiyye iktizâsınca ef'âl ü esbâb beyninde muhayyer ve muztarr bulunmuş olduğumuz cihetle tef'tîş u tedkîk, tedbîr ü taharrî, sa'y ü i'tinâ, i'mâl ü icrâ bizim irâdât u ihtiyârimıza şâkile-i

isti'dâd ile vüs' ü iktidârimıza 'â'id olan mevâddandır. Meselâ cû' ve 'atşî mûcib esbâb da vardır, mâni' olacak sebepler de vardır. Biz şu esbâbı teftîş ü tedkîk ile vücûh-ı ma'îşetimizi tedbîr ü taharrî edeceğiz. Nâfi' olanları, işimize yarayanları istihzâr u istihâlâ sa'y ü i'tinâ eyleyeceğiz. Onları bulup i'mâl ü isti'mâl için bize düşen vezâ'ifi icrâya çalışacağız. Cû' ve 'atşî teskîn edecek esbâbın tahsîl ü tedâri-kine imkân bulunmadığı hâlde telef olmak mukarrerdir. İşte bu 'adem-i imkân ile tahsîl eden mukarrerât makdûrât-ı beşerin fevkinde olan mukadderât-ı ilâhiyye-dendir.

Şeyhu'l-ekber kuddise sırruhû hazretlerinin *Füsûsu'l-Hikem*'de;

اعلم أنّ القضاء حكم الله في الاشياء و حكم الله في الاشياء على حدّ علمه بها و فيها و علم الله في الاشياء علحدّ ما أعطته المعلومات ممّا هي عليه في نفسها و القدر توقيت ما هي عليه الاشياء في عينها من غير مزيد²³⁸

'ibâresiyle bed' ederek bahsin âhirine kadar tafsîl ve tahrîr buyurmuş oldukları me'ânîyi tefehhüm edebilirsen anlarsın ki kazâ Allâh'ın hükmüdür, O da 'ilm-i ezelisine ve 'ilm-i ezeli fi haddi zâtihâ eşyanın i'tâ eylediği ma'lûmâta tâbi' olup kâbiliyyet ve isti'dâda göre vâki'dir. Kader, 'ilm-i ilâhîde sâbit olan a'yân-ı mâ'lû-menin hâlen ve hakîkaten iktizâ ettiği hükmü tevkiyyetten, ya'nî esbâb-ı mukad-dereye ta'lîk ile evkât-ı mu'ayyenede min gayri ziyâdetin velâ noksân zuhûra gelmesinden 'ibârettir.

238 İlavelerle birlikte ilgili bölümün çevirisi şu şekildedir: “Bil ki kaza, Allah'ın eşyada hükmüdür. Allah'ın eşyada hükmü ise onun eşyada ve eşya ile ilgili olan ilmine dayanır. Bu ilim de, eşya kendi nefsinde ne hâl üzere sabit olmuşsa o hâle ait bilginin Hakk'a verdiği neticeye bağlıdır. Kadere gelince bu da eşyanın kendi nefsinde sabit olan hâli üzerine Hak tarafından verilen hükmün belirli zamana bırakılmasıdır.” Muhyiddin-i Arabî, *Füsûsü'l-hikem*, çev. M. Nuri Gencosman, İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1971, s. 129.

[36] LEM'Â

İnsân keyfe me't-tefak yaratılmış bir hayvân değildir. İnsânın hukûku ve ona mukâbil vezâ'ifi vardır.

Hukûk, hakkın cem'idir. Hak denilen şey tabî'at-ı insâniyyede mütecellî olmuş bir hükm-i ezeldir. Nev'-i beşerin zuhûra gelmesiyle, ya'nî her ferдин halk olunmasıyla berâber cânib-i Cenâb-ı Bârî'den yaşamak, anlamak, kazanmak, hür olmak gibi birtakım hukûk-ı zâtîyye ihsân buyrulmuştur ki onların insândan insilâbı lâzım gelse beşeriyyete 'adem tareyân eyler, ne cem'iyet, ne hükûmet kalır. Hukûk-ı mezkûre ²³⁹ «أَغْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ ثُمَّ هَدَى» nass-ı celîli hükmünce isti'dâ-dımızın muktezî olduğu bir istihkâk-ı fitriyyeden inbi'âs ederek tabî'atımızda incilâ-pezîr-i husûl olup bizi mâ-hulika-lehimize muvâfık bulunan makâsıda îsâl ediyor. Hilkat-i beşeriyye 'ulviyyet, kemâl, terakkî maksadlarına mübtenî olduğundan dâ'imâ 'ulviyyet ve kemâlât ve terakkiyyâtı taharrî edip gönüllerimizde, fikirlerimizde 'izzet ü fazilet ârzûları cevelân eyliyor. Bu ârzûlar 'avârizdan olmayıp kesb-i mes'ûdiyyet için fitrat-ı asliyyemize terettüb eden hukûk-ı zâtîyyemizin ilcâ'ât-ı tabî'yyesindedir. Medeniyyet o ilcâ'ât-ı tabî'yyenin hulâsa-i zâhiresidir. Zirâ dünyâca insân için mukadder olan her meziyyet ve mes'adet âyîne-i medeniyyette cilve-nümâ-yı teyessür olageldiğinden insâniyyet medeniyyetin 'illet-i müci-besi ve medeniyyet insâniyyetin sıfat-ı mütemâyizesidir.

Hukûk-ı zâtîyye iki nev'dir: Biri hayât, 'akıl, hürriyyet, müsâvât, 'ilm ü ma'rifet, sînâ'at, ticâret, i'tibâr, temellük, tasarruf misillu medeniyyetin muktezî bulunduğu hukûk-ı mevzû'adır.

Şu müfâda göre hukûk-ı tabî'yye vehbî ve hukûk-ı mevzû'a kesbî demek oluyorsa da hakikat-i asliyyeye nazaran hukûk-ı mevzû'a dahi hilkat-i beşeriyyeden mütereşşih olmağla hukûk-ı tabî'yye sırasında telakkî edilebilir. Fakat 'ilm-i hukûk ıstılâhınca her ikisi yek-dîğerinden temyîz ve tefrîk kılınmakla berâber mecmû'una ta'mîmen hukûk-ı insâniyye denilmiştir.

Münferiden ta'ayyüş ve tahaffuz mümkün olmadığından müctemi'an te'âvün ve temeddüne ihtiyâc messetmiş, nev'-i beşer medeniyyün bi't-tab'olarak yaratılmıştır. Hukûk-ı mevzû'a bu ictimâ'-ı zarûriyyeden mütehaddis olup "hukûk-ı mevzû'a-i efrâd" ve "hukûk-ı mevzû'a-i düvel" nâmıyla iki kısma inkisâm etmiş, kavânîn u nizâmatın vaz' u te'sisi lâzım gelmiştir.

239 "...Rabbımız her şeye hilkatini veren sonra da yolunu gösterendir." [Tâhâ 20/50]

Ba'zı mü'ellifler hukûk ve kavânîni mezc ederek bir ma'nâda isti'mâl etmek isterler ise de yanlıştır; çünkü hukûk-ı tabî'yye insânın zâtında mevcûd olup kendisinden aslâ infikâk etmez, tebeddül ve tagayyür eylemez, "İnsân bugün, hürdür yarın değildir." denilemez, hak olan şey her ân ve her zamânda ilâ-kıyâmî's-sâ'a haktır, rûz-i mahşerde de haktır. Mürûr-ı zamân ile ba'zı hukûkun sukûtu fi nefsi'l-emr hak olmadığından değil, ancak hukûkun mebzûl ve mu'attal bırakılması nizâmen gayr-ı câ'iz iken sâhibi onu aramamış, kendi hakkını kendisi iskât eylemiş demektir.

Kavânîn icâbât-ı medeniyye ve siyâsiyyenin ilcâ'âtıyla tertîb ü tanzîm edilmiş "emr u nehy" mecmû'alarındır, bizden hâricdir, iktizâ-yı vakt ü hâle göre tebeddül ve tagayyür eder. Vâkı'â hukûk-ı mevzû'a-i efrâd mu'âmelât u mukâvelâttan ve hukûk-ı mevzû'a-i düvel hükûmetlerce dâhilî ve hâricî idâre-i ictimâ'iyeye â'id nizâmât ve mu'âhedâttan 'ibâret olup eğerçi zâten hukûk-ı tabî'yyenin telkînâtıyla takarrur ederse de esâsen hukûk-ı tabî'yye gibi lâ-yetegayyer değildir, tebeddül ve tahavvülden gayr-i hâlîdir. Meselâ şahseyn beyninde bugün bir mukâvele 'akd olunur, öbür gün feshedilir.

Kezâlik iki devlet arasında bir mu'âhede yapılır, sonra kuvvet ü müknete göre hükümsüz bırakılır. Ma'â-mâ-fih hukûk-ı tabî'yye şöyle dursun, hukûk-ı mevzû'a bile kavânînden mukaddemdir. Zirâ mu'âmelât ü münâsebâtın vücûdu olmamış olsaydı kavânîn-i medeniyyeye ihtiyâc messetmezdi, mevcûd olmazdı. Demek oluyor ki maksûd bi'z-zât hukûktur, kavânîn onu bi'l-vikâye vezâ'ifin sûret-i cereyânını gösterir.

Veze'ifimiz dâhilî ve hâricî olarak iki nev'dir: Veze'if-i dâhiliyye 'akl u vicdâna ve veze'if-i hâriciyye şer' u kânûna tâbî' olup biri insâniyyete, dîgeri medeniyyete hizmetle iştiyâkât-ı ma'neviyye ve ihtiyâcât-ı mâddiyyeyi husûle getirir. Veze'if-i dâhiliyye kuvvâ-yı rûhânîyyenin harekâtından ileri gelir. Hârice tecâvüz edildikçe onlara usûl ü nizâm karışamaz, herkes nasıl isterse öyle düşünür. "Sen böyle düşün, şu i'tikâdda, bu fikr ü hayâlde bulun." deyü cebr olunamaz. Hiç kimse re'y ü rızâsının hilâfına bir tedbir ü tasarrufa kerhen sevk edilemez. "Şöyle vasiyyet ile falân mâlını falân mahalle vakfet, cûd u sehâ yoluna git." denilemez.

'Akâ'id, efkâr, ahlâk, 'ulûm, vesâyâ, evkâf, ebeveyne itâ'at ve hürmet, vatana muhabbet, komşusuna ri'âyet, düşmânlara mu'âvenet, fakîrlere ihsân u itâ, a'dâya müdârâ, ehîbbâyâ telattuf ve tevâzu', 'ulemâyâ ta'zîm gibi mütâla'ât ve mülâhazât 'akl u vicdâna râcî' veze'if-i dâhiliyyedendir. Bu veze'ifi hüsn-i isti'mâl ile insânı insâniyyetin mûcib ve muktezî olduğu derece-i kemâle îsâl edecek terbiyedir. Terbiyenin de redâ'et ve letâfeti ma'lûmâta, âdâtça itilâfâta göre ta'ayyün eder.

Veẓâ'if-i hâriciyye 'umûmî ve husûsî olarak üç kısımdır. Veẓâ'if-i 'umûmiyye efrâdın kânûnen emrolunan mevâddı ifâyâ, nehy edilen şeylerden ictinâba mecbûr olduğu tekâlîf-i medeniyeden; veẓâ'if-i husûsiyye her şahsın milliyetçe ve ma'îşetçe kendine ve â'ilesine 'â'id olan imtisâlât-ı dîniyye ve idâre-i beytiyyeden; veẓâ'if-i siyâsiyye, 'alâ-merâtibihim me'mûrîn-i devletin 'uhde-i dirâyetlerine tefvîz u tevdi' kılınan umûra dâ'ir icrâ'ât-ı resmiyyeden 'ibârettir. Medeniyet ve insâniyyetin üssü'l-esâsı hak, vazîfe, kânündür.

Cem'iyetçe hakkı olanın vazîfesi vardır, vazîfesi olmayanın hakkı yoktur. Bu ma'nâdan anlaşılıştır ki vücûdca sağlam olan sâ'iller, mâ'iller, işsiz güçsüz dolaşan cerrârlar, 'ayyâşlar, kallâşlar, müsfihâne başıboş gezen mîrâsyediler, köşeleri beyhûde işgâl eyleyen hâzır iyiciler zevâ'idden ma'dûddur.

Sinn-i şeyhûhete vâsıl olan ma'tûhîn ve mütekâ'idîn ile el-'iyâzu billâhi te'âlâ gözden, elden, ayaktan mahrûm kalmış, hiçbir işe yaramayacak sûrette 'acuz u zarûrete düşmüş olan mesâkin ü muhtâcîn ma'zûr u müstesnâdır, hakk-ı i'âşeleri vardır. Bunları idâreye cem'iyet borçludur. Ma'a-hâzâ ba'zı milel-i mütemeddine gözsüz, elsiz, ayaksız olanları dahi işgâl ile boş bırakmayıp hâllerine göre fabrikalarda istihdâm ederler.

Hakk u vazîfe mütekâbil olduğundan nizâm ve kânûn, hukûk ve veẓâ'if arasında bir mîzândır. 'İlm u 'adl onunla vezn olunur, makâsîd u mesâlih fasl u tefrîk edilir. Bu mîzânı vaz' u te'sîs hey'et-i 'umûmiyyeye, ya'nî efrâd-ı ahâlî tarafından intihâb olunan meb'ûsân-ı ümmete temşîyyet ü tenfiz, vesâ'it-i idâre-i cem'iyet olan me'mûrîn-i devlete 'â'id veẓâ'if-i siyâsiyyedendir. Şu veẓâ'ifin cümlesi hukûk-ı insâniyyeyi te'mîn ü tenvîr ile dâ'ire-i medeniyeti tevsi' edip intizâm ve âşâyîş üzere terakkî maksadına müntehî olmağla esâsen bir matlaba hizmet eyler. Hukûk-ı insâniyyenin ba'zısı tabî'î zuhûra gelir ve ba'zısı bi'l-kesb kuvveden fi'ile getirilir. Meselâ tenâsüb, zekâ, isti'dâd, kâbiliyyet gibi hukûk-ı tabî'iyeye hâricden kesb ü tahsile muhtâc olmayan mevâhib-i ezeliyyedendir. 'Ale't-tedric bedenin neşv ü nemâsıyla cibillî ta'ayyün eder, sonra mâşita-i medeniyet onları tezyîn eyler. Vâkı'â kazanmak, okumak dahi insânın hukûk-ı tabî'iyesinden ise de bunların kuvveden fi'ile çıkması ya'nî servet ü fazîletin vücûda gelmesi hâricden kesb ü tahsile mütevakkıftır. Kesb ü tahsil, sa'y ü 'amelden 'ibâret olup cem'iyât-ı beşeriyye onunla tevessü' ve terakkî edegeldiğine nazaran medeniyet sa'y ü 'amelin netâyic-i tabî'iyesinden ve hükûmet medeniyetin havâyic-i zarûriyyesindedir.

Cem'iyetler hükûmetsiz pâyidâr olamaz. Bu ma'nâca hükûmet kâffe-i makâsîd-ı ictimâ'iyenin mercî ve müntehâsıdır. Hükûmetçe icrâsı vâcib olan islâhât-ı

medeniyyenin de en mühim ve mu'tenâsı kavânîn-i esâsiyye ve ma'ârif-i 'umûmiyyedir. Kavânîn ve ma'ârifin intişârından murâd-ı aslî dahi hukûk u vezâ'if-i beşeriyyenin inkişâf u i'tilâsıyla insâniyyetçe irtikâdan 'ibârettir. Âmme-i fevâ'id ü fezâ'il "insâniyyet" içindedir, onun ilerlemesiyle her şey ileri gider.

[37] LEM'Â

Tekevvün ve temeddünden murâd terakkîdir. Terakkiyât ise hürriyete mütevakıftır. Ona mâlik olmayanlar meyyit hükmündedir. Ne Cenâb-ı Hakk'ın ihsân buyurmuş olduğu havâssü kuvâ-yı rûhâniyye ve cismâniyyelerini istedikleri gibi isti'mâl, ne hukûk-ı tabî'yye ve mevzû'alarına nâ'iliyyetle istihsâl-i âmâl edebilirler.

Hürriyyet, fi nefsi'l-emr 'akıl ile kâ'im olup insânın zâtına ve vatanına ta'alluk eder bir feyz-i ilâhîdir. Zâta müte'allik olan hürriyete hürriyyet-i şahsiyye, vatana ta'alluk eden hürriyete hürriyyet-i siyâsiyye denilir. Bu iki hürriyyetin hudûdu ve derecâtı vardır. Hürriyyet-i şahsiyyenin hudûdu dîgerin hudûd-ı hürriyyetidir. Her ferd başka bir ferdin hürriyyetine tecâvüz etmemek şartıyla hürdür. Âmme-i efrâda 'â'id olan hürriyyet-i şahsiyyenin birinci derecesi, her âdem nefsinden ve 'ırzından ve mâlından emîn olarak huzûr-ı mahâkimde ebnâ-yı cinsiyle müsâvî tutulması, ne zâtına îrâs-ı keder ve ne de hukûk-ı sâ'iresine îkâ'-ı zarar husûsunda korkmayıp kavânîn-i mevzû'aya mugâyir 'aleyhinde bir hüküm sâdır olmayacağından ve bir gûne mu'âmele-i zulmiyye ve tahkîriyye tecvîz edilmeyeceğinden emîn olmasıdır.

Derecât-ı sâ'ire hürriyyet-i mezhebiyye, hürriyyet-i edebiyye, hürriyyet-i 'akliyye, hürriyyet-i sına'iyeden 'ibârettir. Hürriyyet-i mezhebiyye vicdânca 'abd ile ma'bûd beynindeki münâsebât-ı ma'neviyyeyi muhâfaza eder. Vicdânın hâkimiyyeti Cenâb-ı Hakk'a münhasır olup oraya başkası karışamayacağından i'tikâda müdâhale olunmamak lüzûmunu bildirir. Fakat fiten ü fesâdı mü'eddî, 'akl u şer'e münâfi bir mezheb ihdâsına çalışan veyâ mezâhibi teşvîşe kalkışan olur ise men' edilir.

Hürriyyet-i edebiyye her ferdin kendince ve 'âilesince dilediği âdâb u âhlâkı intihâb ve ihtiyâr edebilmesidir. Âdâb u ahlâk numûne-i ef'âl u ahvâl olarak mâhiyyet-i eşhâs gösterirse de hâricde sû-i te'sîri görülmedikçe ne i'tirâz olunur, ne taht-ı memnû'iyete alınır.

Hüs-n-i terbiye bi't-tab' memdûhiyyeti ve sû-i terbiye bi'l-'akis makdûhiyyeti müstelzim olduğundan bu mükâfât ve mücâzât onlara yetişir. Meşreb ve mişvârı güzel, çirkin her ne ise kendi hâlinde kendi hayâliyle meşgûl olanlara bir şey denilemez. Şu kadar var ki, birinin hâl ü hayâli dîgerine tevâfuk etmez ise görüşülmeyiverir; lâkin âdâb-ı 'umûmiyyeye muhâlefet derecelerine varılırsa takbîh edilir, nizâmen îcâbına bakılır.

Hürriyyet-i 'akliyye 'ale'l-ıtlâk 'ulûm ve fûnûn ile ona dâ'ir efkâr u âsârın men' u tazyikinden, tahdîd ve takyiddan masûn kalmasıdır. Nev'-i insân dâ'imâ

‘akl u idrâki sâ’ikasıyla hakâyıkı anlamak, anladığını başkalarına anlatmak ister. Ma’lûmât-ı beşeriyye bu tahkîkât ve taharriyyât ile tevessü’ edegeldiğine binâ’en te’âtî-i ‘ulûm u efkâra mâni’ olmak, insânı cemâdât hâline koymak, ihtiyâcât ile iştiyâkât arasına bir sed çekip terakkiyyâtı ta’tîl etmeğe savaşımdır. Ma’â-mâ-fih hürriyyet-i ‘akliyyeyi sû-i isti’mâl ile kavânîn ve nizâmâta mugâyir neşriyyât-ı muzır raya mütecâsir olanlar hakkında bi’l-muhâkeme lâzım gelen cezâ tertîb ü icrâ kılınır. Yoksa bi’l-muhâkeme “Sen şunu söyleyebileceksin, bunu diyemeyeceksin, anladığın gibi yazamayacaksın, beğendiğini okuyamayacaksın, dilediğin kadar düşünemeyeceksin, düşündüğünü saklamağa mecbûr olacaksın.” deyü hiç kimse tehdîd edilemez.

Hürriyyet-i sinâ’iyye herkes istediği gibi ma’rifet ü san’atı tahsîl u icrâda, sa’y ü ‘amelde hür olmaktır. Hürriyyet-i ‘akliyye müdâvele-i ma’lûmâta sebep olduğu gibi hürriyyet-i sinâ’iyye dahi mübâdele-i mahsûlâta vâsıta-i müstakilledir. Bu hürriyyeti tazyîk u tehdîde kalkışmak insânlara karşı ma’îşet ü servet kapılarını kapayıp cem’iyyeti mühmel ve mu’attal bırakmak, memleketleri fakr u zarûrete uğratmaktır. Şirketler, bankalar, kumpanyalar, fabrikalar te’sîs ü küşâdı hürriyyet-i sinâ’iyyeye mütevakkıf olmağla ne kadar vüs’at gösterilir ise mu’âmelât o nisbette tevessü’ etmiş olur, hayr u bereket ziyâdeleşir.

Hürriyyet-i siyâsiyye ahâlinin hükûmetçe umûr-ı idâreye hakk-ı müdâhalesi olup iştirâkte serbest bulunmasıdır. Hürriyyet-i siyâsiyyenin hudûdu, kavânîn-i esâsiyye ile ta’yîn olunan hudûda müntehîdir. Derecâtı her ferdin vatan ve millet hakkında hayırlı ve fâ’ideli şeyleri düşünüp matbû’ât vâsıtasıyla ihtâr ve devletçe muzır bulunan nesnelere bi’l-i’tirâz kötülükleri yine matbû’ât ile ihbâr etmek ve meb’ûsânı intihâb eylemek salâhiyyetini hâ’iz olmasıdır.

Şu hürriyyeti selb etmek insânın vataniyle olan münâsebetini kat’ ve mâ-melekini gasb ederek kendisini memleketinden tard ile mehcûr-ı dâr u diyâr eylemek gibi bir zulm-i ‘azîmdir.

İnsânın gerek zâtı, gerek müktesebâtı vatanla kâ’im olduğundan hürriyyet-i siyâsiyye bâlâda mücmelen ta’dâd edilen hürriyyet-i şahsiyye ve onun cümle-i derecâtından bulunan hürriyyet-i mezhebiyye ve ‘akliyye ve sinâ’iyyenin müstenidün-ileyhidir. Ya’nî hürriyyet-i siyâsiyye şu hürriyyetlerin cümlesini muhît ve muhâfız olup insânca şahsen ve edeben ve ‘aklen ve mesleken ve mekseben emniyyet ve itmînân vatana mâlikîyyetle ve vatana mâlikîyyet hürriyyet-i siyâsiyyeye nâ’iliyyetle husûle gelir.

Hürriyyet-i siyâsiyyeden sâkit olanlar hukûk-ı medeniyyeden iskât edilen mücrimlere veyâ taht-ı mahcûriyyette bulunan müflislere benzer. Mücrimlerin, müflislerin ta'ayyüş ü tasarrufu mahdûd olduğu gibi hürriyyet-i siyâsiyyeye nâ'il olmayanların dahi ta'ayyüş ve tasarrufu mahdûd olarak mütehakimlerin emr u irâdelerine teba'iyete mecbûrdur. Irâdât u ihtiyârı gayrın dest-i tahakkümünde olup da dil-hâhlarınca kendilerini çekip çeviremeyenler gözü kapalı, kulağı tıkalı, eli ayağı bağlı bulunanlara şebîhtir. Sa'âdet-i insâniyye ve medeniyyeden mahrûmiyyetleri mukarrerdir. Fuzalâ-yı mu'âsırîmizden Münîf Paşa, *Telhîs-i Hukûk* kitabında hürriyyeti ziyâya teşbîh edip güneş doğunca en yüksek mahalleri ve vakt-i zevâlde en alçak yerleri tenvîr ettiği gibi hürriyyet dahi evvelâ havâssa, sonra 'avâma sirâyet edegeldiğini göstermiştir.

Vâkı'â hürriyyet 'akıl ile münkeşif ve 'ilim ile müstenîr olmasına nazaran ibtidâ erbâb-ı fazl u kemâlde zuhûru, ba'dehû efrâd u âhâda bi'l-intikâl intişârı tabî'îdir denilebilir. Zîrâ 'ulûm-ı 'akliyyenin mahsûl-i füyûzâtı olan medeniyyet-i cedîde Avrupa'da erbâb-ı fazl u kemâlin çoğalmasıyla te'essüse başlamış, hürriyyet o menâbi'-i terakkîden feverân-ârâ-yı kemâlât olarak dil-mürdegân-ı esârete ifâza-i hayât eylemiştir. Efrâd u âhâdın zihinleri, gönülleri, gözleri açılmış, refte refte ma'ârifin tezâyüdüyle insâniyyet, medeniyyet ve devlet, hükûmet ne demek olduğu anlaşılmuş; kâffe-i terakkiyyâtın üssü'l-esâsı hürriyyet idüğüne hükmolunmuş; bunun te'sîrât u teheyycâtıyla efkâr-ı 'umûmiyye cûş u hurûşa gelerek müstebidlerin 'aleyhine kıyâm edilmiş; nihâyet Fransa'da bin iki yüz altı sene-i hicriyyesine müsâdif olan ihtilâl-i 'azîm vukû'a gelmiştir ki şu kıtâl-i kıyâmet-misâl tarafdarân-ı istibdâdı dûçâr-ı kahr u nekâl ederek 'arak-ı tahakkümü kesip o heykel-i nuhûset-iştîmâlin vücûdu külliyyen ortadan kaldırılmış; 'anâsır-ı cedîde-i hürriyyetten mürekkeb yeni bir 'âlem-i medeniyyet teşekkül eylemiştir.

[38] LEM'Â

Dekâyık-ı medeniyyeye vâkıf olanlarca ma'lûm ve müsellemdir ki efrâd-ı beşer kendi kendini münferiden idâreye muktedir olamadığından bi't-tab' temeddün ve te'âvüne muhtâcdır. Bu ihtiyâc ictimâ'ı ve ictimâ' mu'âmelâtı ve mu'âmelât tabi'at-ı beşeriyyede celb-i menfa'at ve def'-i mazarrat dâ'iyyesi merkûz olmak münâsebetiyle münâza'âtı tevli'd eyler. Mâdâm ki insân için temeddün ve te'âvün bir emr-i zarûrîdir, ma'îşetin mu'âmelâta istinâdı mukarrer ve mu'âmelâtın müstelzim-i münâza'ât olduğu gayr-ı münkerdir. Her şahıs memleketin rûsûm u 'âdâtına ri'âyet ve kavânîn ve nizâmâta teba'iyyetle mükelleftir.

Rûsûm u 'âdât temâyülât-ı kavmiyyenin mürûr-ı duhûr ile hâsıl ettiği 'örf ve ülfetten, kavânîn ve nizâmât hakk u vazîfeden tevellüd eyler; çünkü beşeriyyet, medeniyyet, memleket müşterek olduğundan bu iştirâk-i tabi'î insânlara hakk u vazîfe tahmîl ü ta'yîn ve hakk u vazîfe kavânîn ve nizâmâtın vaz' u te'sisini teklîf ve telkîn eder.

Hukûk-ı beşeriyyenin esâsen tabi'î ve vaz'î olmak üzere iki kısma münkasım olup evvelkisine "kavânîn-i tabi'îyye" ve ikincisine "kavânîn-i mevzû'â" denilmiştir. Kavânîn-i tabi'îyye, ber-muktezâ-yı meşîyyet-i İlâhiyye tabi'at-ı insâniyyeye ta'lîm ve tevdî' olunan kavâ'id-i asliyyeyi ve kavânîn-i mevzû'â, münâsebât-ı müştereke ve mu'âmelât-ı mütekâbile-i 'umûmiyyeden tevellüd eden umûr ve husûsâta dâ'ir usûl ü ahkâm-ı medeniyyeyi câmi'dir. Kavâ'id-i asliyye bi'z-zât Cenâb-ı Hakk'ın irâdât-ı ezeliyyesidir ki 'alâ tarîki'l-ilhâm nev'-i insâna hayr u salâhı arayıp sevmeyi ve bi'l-cümle kuvâ-yı cismâniyye ve rûhâniyyesiyle ona vusûle çalışmayı ihtâr ve ifhâm eyler.

İrâdât-ı ezeliyye iktizâsınca hukûk-ı beşeriyyenin esâsı 'adâlet ve 'adâletin muktezâsı hürriyyet ve müsâvâttır. Hürriyyet keyfe mâ-yeşâ hareket etmek demek değildir. Hürriyyet, âharın hukûk u hürriyyetine ta'arruz etmemek şartıyla her ferдин kendi efkâr u ef'âlinde muhtâr ve murahhas olmasından 'ibârettir.

Bu takdîrce hürriyyet nev'-i beşerin hasâ'is-i tabi'îyyesinden olduğu gibi hürriyyete ri'âyet dahi vezâ'if-i esâsiyyesinden olmağla herkes herkesin hukûk u hürriyyetine ri'âyete mecbûrdur. Şu mecbûriyyet müsâvâtı ve müsâvât hürriyyeti tenbîh ve ta'mîm ettirir.

Müsâvât, hürriyyet-i müfrita tarafdârlarının zannettiği gibi iştirâk-i emvâl ü 'iyâle şümûlü olabilecek kadar vâsî' değildir. Bu fikirde bulunanlar ya'nî iştirâk-i emvâl ü 'iyâle kâ'il olanlar cihân-ı beşeriyyeti herc ü merc etmek isteyen husamâ-yı

insâniyettir. Onlar muhâkemât-ı mütecâsirânelerinden kat'-ı nazarla hakikat-i hâle bakılınca müsâvât, hukûk-ı 'umûmiyye-i beşeriyyenin tatbîkât ve icrâ'âtça muktezî olduğu ahkâm-ı mevzû'a-i meşrû'aya vücûb-ı ri'âyetle mahdûd ve mukayyedir. Ya'nî münâsebât-ı müştereke ve mu'âmelât-ı mütekâbile-i medeniyyede her nev' husûsiyyet ve istisnâ'iyetten 'ârî olan 'adâlet-i mutlakanın te'sîrât-ı mütesâviyyesinden 'ibâret bir hüküm-i vâcibü'l-kabûl olduğunu tasdîkte erbâb-ı 'ukûl tereddüd eylemez.

Kavânîn-i tabî'yye mer'îyyet-i ezeliyyesi haysiyyetiyle aslû'l-usûl olmak üzere kabûl edilmiş ise de kavânîn-i tabî'yyenin hüküm ü te'sîri 'akl u vicdâna 'â'id bir mes'ûliyyet-i ma'neviyyeden 'ibâret olduğuna ve ekseriyâ devâ'î-i nefsâniyyenin tehâcüm ü te'âruzu 'akl u vicdâna lâzîme-i mürâca'ati tahattur ve tezekküre mâ-nî' olarak insânî makâsîd u metâlib-i muhtelifeye sevk edegeldiğine binâ'en yalnız kavânîn-i tabî'yyenin 'adem-i kifâyeti tahakkuk etmiş olduğundan kavânîn-i mevzû'anın ihdâsına lüzûm görülmiştir.

Meselâ felâket-zedegâna ihsân u i'âne, kavânîn-i tabî'yyenin cümle-i icâbâtındandır. Buna ri'âyetle mürüvvet ve sehâveti i'tiyâd edenler vicdânlarıncâ bir inbisât u inşîrâh hissederek mahzûz u muğtenim ve ebnâ-yı nev'î arasında mu'azzez ve muhterem olurlar. Kavânîn-i tabî'yyenin hilâfına gidip de buhl u imsâki ihtiyâr eyleyenler ne kadar hasîs olsalar bir felâket-zede-i bî-dermânî görünce onun hâline acımamak kâbil olamayacağından az çok bir elem-i derûnî hissederek mahzûn u melûl olup ona vicdânen ifâsıyla mahkûm olduğu ihsân u i'ânenin 'adem-i icrâsından dolayı ma'nen taht-ı mes'ûliyyette kalırlar.

Kezâlik 'ale'l-'umûm hayrât u hasenâta muhabbet etmek kavânîn-i tabî'yyenin ahkâm-ı esâsiyyesinden olmağla vücûh-ı birre sarf-ı emvâl eylemek memdûh ve mebrûr olduğunda iştibâh yok ise de şu yolda sarf-ı emvâl için hiç kimseye cebr olunamaz, çünkü kavânîn-i tabî'yye esâs-ı hürriyyete mübtenî olduğuna ve esâs-ı hürriyyet her ferdin nîk ü bedî fark u temyîz ile umûr-ı zâtîyyesinde me'zûn ve murahas olmasından 'ibâret idüğüne binâ'en herkes dâ'ire-i mâ-melekinin fâ'il-i muhtârî ve kendi iklim-i efkârının hükümdârıdır. Şu kadar var ki ef'âl-i haseneye meyl ü i'tibârı hasebiyle mükâfâta ve onun hilâfı bulunan ef'âl-i kabîhaya ictisârı sebebiyle mücâzâta mazhar ve müstahak olur.

Mükâfât ve mücâzât her ne ise derece-i ef'âle göre fâ'iline râci' olmağla ne sevâb için icbâr, ne 'ikâb için iştirâk iktizâ eder. Bu ma'nâdan anlaşılıştır ki insân erbâb-ı cebr u i'tizâlin dediği gibi ne fi'ilinin mecbûru, ne hâlıkıdır. Ancak ef'âl u efkârında muhtâr ve muhayyer olup fi'ilinin fâ'ilidir. El-hâsıl fitrat-ı asliyye hür-

riyyeti ve hürriyyet irâdet ve ihtiyâra mâlikiyyeti muktezî olduğundan kavânîn-i tabî'yye bilâ-cebr u tazyîk insâna 'adl-i mutlak ve hayr-ı mutlakı bildirir.

Kavânîn-i mevzû'a tabî'at ve hilkatın ifhâm ve ihtâr eylediği ahkâm-ı mutlakayı îcâb-ı hâle göre tağyîr u tedkîk ve lede'l-hâce irâ'e-i cebr u tazyîk ile suver-i icrâ'ıy-ye gösterir. Meselâ 'umûmî ve husûsî bir emr-i hayra mâlının bir kısmını vakf u vasiyyetle 'âleme îsâr-ı menfa'at fî zâtihî makbûl ve müstehab olduğu kavânîn-i tabî'yyenin ihtârât-ı ma'neviyyesiyle anlaşılmiş ise de kavânîn-i mevzû'a işi bu derecede bırakmayıp vesâyânın vesâ'ik ile sübûtunu emreder. Onun için vasiyyet-nâmelerin tanzîmi şerâ'it-i mahsûsa ile takyîd olunmuştur.

Bir vasiyyetnâme huzûr-ı hâkime 'arz olundukta şerâ'iti mevcûd ise kabûl, değil ise reddedilir. Bu takdîrce vasiyyetnâmenin sahîh ve mer'ıyyül-hükm olması veyâ fâsid olup hükümsüz kalması onun hakkında kavânîn-i mevzû'anın vaz' eylediği kavâ'ide ri'âyet ve 'adem-i ri'âyetin eseri olmağla kavânîn-i mevzû'a herkesi kavâ'id-i mevzû'aya mürâât mecbûriyyetinde bulundurur.

Dikkat olursa kavânîn-i tabî'yyenin ihtârât-ı ma'neviyyesi salâh u fesâda meyelân-ı tabî'yyeyi izhâr için bir nev' imtihan olup onunla insânın ahvâl-i esâsiyyesine istidlâl olunabilir ise de cem'ıyyât-ı beşeriyyenin ahkâm-ı mutlaka ile idâresi kâbil olamadığından takyîdât-ı siyâsiyyeye ihtiyâc messeylemiştir.

Ez-cümle ahkâm-ı mutlaka-i tabî'yyeye nazaran birgün bir âdemin hakkı olan bir şey îfâ ve istîfâ olunmadıkça cemî'-i zamânda hakkı olmak ve her ânda da'vâya salâhiyyeti bâkî kalmak lâzım gelir. Lâkin nizâmât-ı medeniyyece mu'âmelâtta ta'tîl ve tekâsülü men' için tehdîd ve tahdîde lüzûm görülmüş olduğundan bilâ-özr mürûr-ı zamân istimâ'-ı da'vâya mâni' olmak üzere karâr verilerek hukûk-ı 'âdiyyede on beş ve 'arâzî husûsâtında on ve poliçe işlerinde beş sene mürûr-ı zamân vaz' olunmuştur ki bir âdem hakkını 'â'id olduğu sınıfa mahsûs müddette talep etmeyip de hasmı dahi i'tirâf ve tasdîk eylemediği takdîrde onun da'vâsı şâyân-ı istimâ' olmadığından hakkı kalmamış 'addolunur.

Kezâlik ahkâm-ı mutlaka-i tabî'yyeye bakılınca emr-i izdivâc bir tekâzâ-yı tabî'yyeden 'ibâret olup hasr u tahsîs kabûl etmez iken vikâye-i ırs u neseb ve himâye-i 'ırs u edeb maksadıyla usûl-i nikâh vaz' olunarak te'ehhül ü tenâsül bir kâ'ide tahtına alınmıştır.

Vâkı'â bu kâ'ide gayr-ı muttarid olup evkât u eyyâma ve temâyülât-ı milel ü akvâma göre tashihât ve ta'dilâtтан hâlî kalmamıştır. Meselâ ümem-i mütekd-dimedede li-hikmetin ahaveynin izdivâcı câ'iz görülmüş iken sonraları şu kâ'ideyi

cemî'-i milel lağvedip ba'zısı bir ve ba'zıları ta'addüd-i zevcâta kâ'il olmuşlar ise de şerâ'it-i mahsûsa ve ahkâm-ı mevzû'a ile takyîdden kurtulamamıştır. İşte bunun gibi pek çok şeylerde gerek 'asr u zamânın inkılâbât u ilcâ'âtı ve gerek hükûmet ü medeniyetin îcâbât u ihtiyâcâtı sebebiyle "insân" ahkâm-ı mutlaka-i tabî'iyede bî't-tasarruf kimisini icmâl u tafsîl ve kimisini ıslâh u ta'dîl ederek vaz'-ı nizâmâta mecbûr olmuştur. Bu takdîrce kavânîn-i mevzû'a esâsen ahkâm-ı mutlaka-i tabî'iyeden istinbât ve istihrâc olunmağla kavânîn-i tabî'iyenin sırrı u hikmetine 'ârif olmayanlar kavânîn-i mevzû'anın künh ü hakîkatine vâkıf olamazlar.

'Umûmu hoşnûd edecek hüküm henüz yeryüzünde görülememiştir. 'İnde'l-'akl sedâd u savâb üzere bir hüküm-i sahîhu'l-müfâd var ise kavânîn-i tabî'iyeden müstefâd olan ahkâmıdır.

Tabî'at ve hilkatın âsârı ber-muktezâ-yı isti'dâd meşiyet-i ilâhiyyeye müstenid olmağla ondan aslah ve eslem daha bir şey tasavvur olunamaz. Kâffe-i mevcûdât tabî'at ve hilkatlerine terettüb eden ahkâm-ı mukadderden hoşnûd ve onun men'-i icrâsından nâ-hoşnûd olduklarına nazaran her şey kendi dâ'ire-i nisâb u nesbinde kalsa 'âlem bir hazz-ı ebedî ve sulh-ı dâ'imî hâlinde bulunur idi. Fakat menâfi'-i tabî'iyeye beyne'l-mevcûdât maksûm ve müşterek olduğuna ve her tabî'at onun ikmâl u istifâsına bi-hasebi'l-ihtiyâc harîs idüğüne binâ'en istihsâl-i menâfi'de tekaddüm ve tefevvuk dâ'iyyesi zuhûra gelmiş olduğundan efrâd-ı mahlûkât müsâbakat ve rekâbet dâhiyyesine düşerek kâşâne-i cihân vukû'ât-ı müteselsile-i in u ândan kurtulamayıp gulgüle-i çûn u çirâ hall ü faslı nâ-kâbil bir mâcerâ şekline girmiştir. Miyâne-i hayvânâtta tahaddüs eden münâza'ât ekseriyâ tabî'atın kuvve-i gâlibesiyle def' u ref' olunageldiğinden onlar kendi beynlerinde uzlaşır giderler.

'Âlem-i hayvânâtta hâkim ve mahkûm tabî'atten 'ibâret olmağla hayvânâtın birbirine hırlayıp zırlaması bi-'aynihî ba'zı kere insânın kendi kendine darılıp barışması kabîlinden olup bir ânda cenge kalkışır ve yine bir ânda sulha yavaşır. El-hâsil hayvânâtın ef'âl u ahvâli ahkâm-ı mutlaka-i tabî'iyeye tâbî' olup siyâk-ı vâhid üzere cârî olmağla hâricden teşkil-i hükûmet ve tertîb-i medeniyete ihtiyâcları yoktur. Ma'a-hâzâ turnalar, arılar, karıncalar gibi ba'zı hayvânâtın hareket-i hususiyelerine bakılınca onların arasında dahi bir nev' isti'dâd ve cem'iyet ve hükûmet görülür ise de teceddüd ve tenevvu' edemeyip 'ale'd-devâm bir tavr u tabî'at üzere cereyân eyler.

Vâkı'â nev'-i insân terkîbât-ı cismâniyyesi i'tibâriyle aksâm-ı hayvânâtın ma'dûd ise de hasâ'is-i rûhâniyyeye 'â'id fazla bir kuvve-i 'akliyye ve nutkiyyeye

mâlik olup her yolda idâre-i efkâr u ef'âle muktedir olmağla umûr u ahvâl-i beşeriyeye gayr-ı muttariddir. Bu 'adem-i ittirâd inkılâbât-ı kevnîyeye tâbî' olan îcâbât-ı medenîyenin teceddüdât ve tenevvu'âtından ileri gelmiş ve bunun inkıtâ'î ilâ âhiri'd-deverân muhâl ve mümteni' bulunmuş olduğundan cem'îyyât-ı beşeriyeye terakkî ve tedennîden hâlî olamayıp dâ'imâ tavr u terakkîde bulunanlar ihtirâz-ı tedennîden ve hâl-i tedennîde kalanlar efkâr-ı terakkîden ferâgat edemez. Şu cihetle insân bir meyl ü ârzûda karar edemeyerek hâl u istikbâli bi'l-mülâhaza esbâb-ı kâm-rânî ve hoş-güzerânîyi tefâtîş ü tahsile mecbûr ve mütehâlik olmağla beyne'l-efrâd tekaddüm ve tefevvuk hulyâları takarrurettiği gibi 'ale'l-'umûm devlet ve milletler dahi tegallüb ve tahakküm sevdâlarına düşüp bilâ-ârâm yek-dîgerini batırmağa sa'y ü ikdâm etmektedirler.

Fi'l-hakîka terakkiyyât-ı medenîyeye taharriyyât-ı 'ilmiyye ve 'ameliyyeden 'ibâret olduğuna ve bunun tâziyâne-i tezyîd ü tekmîli müsâbakat ve rekâbet idüğüne binâ'en ümem ü efrâdın tarîk-i temeddün ü temevvülde çalışmasına diyecek yok ise de devletlerin hevâ-yı istiklâliyyetle birbirini mahv edercesine uğraşması, uğrunda hesâbsız insânların kazâ kurşunlarına uğratarak fidiye-i gurûr edilmesi 'âlem-i beşeriyette en acınacak hâlâtandır.

Dünyâda her şeyden ziyâde düşünülecek şey ceng ü harb denilen belâyâ-yı mübremenin def u ref'ine bir çâre aramak ya'nî şu musîbetin külliyyen ortadan kaldırılması mümkün olamadığı takdîrde hiç olmaz ise münâza'ât-ı düveliyyede düstürü'l-'amel olmak üzere bir nizâm ve kânûn vaz' u te'sîs kılınarak 'umûm devletlerin ittifâkıyla fevka'l-'âde bir mahkeme-i milel teşkiline teşebbüs olunmak kazîyyesi iken sad hayf, vâ-esefâ ki bu vecîbe-i esâsiyye nazar-ı i'tinâyâ alınmadıktan başka bi'l-'akis beyne'd-düvel "Hâzır ol cenge eğer ister isen sulh u salâh" demde-me-i hûn-hârânesi darb-ı mesel hükmüne girmiştir.

Mezâlim ve mefâsidin menşe' ü menba'ı araştırılsa anlaşılır ki fitrat-ı selîme-i insânîyyenin müterettib olduğu uhuvvet ve ittihâda 'â'id hukûk u vezâ'ifi gösterecek bir hüsn-i terbiye-i hakîkiyye ta'ammüm ve takarrur edememesiyle eşhâsın tefrika-i hod-endîşî ve hod-perestîye dolanmasından ileri gelir. Her ne vakit ki ahkâm-ı tabî'îyyeye mürâca'atle hüsn-i terbiye-i hakîkiyyeye bir mîzân u miyâs aranılacak olsa ona esâs olmak üzere kıyâs-ı nefis kazîyyesi meydâna çıkar. Kudemâ-i mecûsun mü'essis-i âyînî olan büzürgân-ı pîşîn ü pişvâları kıyâs-ı nefis kazîyyesini bir derece i'zâz ve ihkâm eylediler ki "Bizim gibi hilkatene hiss ü harekete mâlik olup da müte'essir olmak şânından olan canlı mahlûkâtı incitmek harâmıdır." diyerek ümmetlerine zebâyihî terk ettirdiler.

Hukemâ-yı mecûstan meşhûr Câmâsb bir gün bahçesinin tanzîmiyle iştigâl ettiği sırada atmış olduğu bir ufak taş oralarda gezinen bir kedinin gözünü kör etmesinden dolayı “Benim gibi bir mahlûkun ta’tîl-i ‘uzvuna sebep oldum.” diyerek kendisinin üç sene habsine hükmetmiş olduğu desâtîr-i kadîmede mezkûr ve mestûrdur.

Vâkı’â zî-rûh olan mevcûdâtın hasâ’is-i hayâtiyyece bizden hiç farkı olmadığından kıyâs-ı nefis nokta-i nazariyyesinden bakılınca sulara yüzen latîf u zarîf balıkları, yeryüzünde gezen o nâzenîn kuzuları, melek gibi havada uçan kuşları ihlâk ü itlâf ile cânlarına kıymak dâ’ire-i insâfın hâricinde bir i’tisâf-ı ‘azîm gibi görünür. Hâlbuki hey’et-i mecmû’a-i ‘âlem âkil ü me’kûl olarak yek-digere inkılâb u incizâb ile iktisâb-ı vücûd edegeldiğinden hayvânâtın birbirini ekl u bel’ ederek birtakımın memâtı dîger birtakımına mâye-bahş-ı hayât olması tabî’at-ı kevnîyyenin göstermiş olduğu muvâzene-i ‘umûmiyyeden istinbât olunmuş bir kâ’ide-i külliyye olmağla zebâyihî helâl ‘addedenlere i’tisâf ‘azv olunmaz. Çünkü mevrîd-i ictihâdları kavânîn-i tabî’iyyenin menşe’-i asliyyesi olan irâde-i ilâhiyyedir. Ne hâcet; cânlı şeylere dokunulmamak lâzım gelse çeşmeden bir bardak su dahi alıp içmemek iktizâ eder.

Zîrâ çeşmeden alınan bir bardak su hurde-bîn ile görülür birtakım hayvânât ile memlû olup suyun içilmesiyle cümlesinin helâk olacakları hikmet-i tabî’iyyeye vâkıf olanlarca müsellemdir. Hattâ nebâtâtın da bir hayât-ı mahsûsaları olmak mülâsesiyle tarlasında yetişmiş bir baklayı koparmak onu öldürmek demek olduğundan nebâtâtı dahi yememek lâzım gelir. Ma’a-hâzâ tabî’at bunları mübâh etmiş olduğundan onları bir hükme-i dîgere ifrâğ etmek, tevehhümâta i’tibâr ile ni’am-ı tabî’iyyeden istifâdeyi vuhûş u tuyûra ferâğ eylemektir.

Demek isterim ki kıyâs-ı nefis kazıyyesi ahkâm-ı tabî’iyyede cârî olamaz, ancak insânlara te’sîrât-ı rûhâniyye ve cismâniyyeyi izhâr ile lâzıme-i rahm u insâfî ihtâr için terbiyeye bir mîzân ü mikyâstır.

Meselâ sebb ü şetm te’sîrât-ı rûhâniyyeyi ve darb u cerh te’sîrât-ı cismâniyyeyi dâ’î olmağla herkes için bu misillü tecâvüzât ve ta’arruzâtın münfa’îl ve müte’essir olmak umûr-ı ıztırâiyyededir. Kıyâs-ı nefis nokta-i nazariyyesinden bakılınca, “Kendi nefsinde mûcib-i infi’âl ü te’essür olan bir şey, âharın hakkında tecvîz olunmamak lâzım gelir.” kazıyyesi ta’ayyün eyler.

Bu kâ’ideyi düstûru’l-‘amel ittihâz edenler hiç kimseyi incitmezler, tarîk-i rahm u insâftan başka yola gitmezler.

Beyne'l-efrâd hakikat-i insâniyyenin müstelzim ve muktezî olduğu bir hüsn-i terbiye ta'ammüm ve takarrur edipde insânlar kalb ü vicdânlarının ahkâm-ı sahîha-i ma'neviyyesine ittibâ' edecek olsa mugâyir-i tabî'at yeryüzünde hiçbir hâl u hareket zuhûra gelmez idi. Kalb ve vicdâna mâni'-i mürâca'at, ahlâk-ı fâside ve 'akâ'id-i bâtilanın sû-i te'sîrâtı hasebiyle 'ârız olan ru'ûnet ve huşûnettir. Şübhe yoktur ki insân ne sûretle alışmış ve zihnince her neye bağlanmış ise o yolda harekete mecbûr olduğundan ef'âl-i beşeriyyenin menşe' ve menba'ı ahlâk ve i'tikâddır.

Dekâyık-ı edebiyeye ve siyâsiyyeye vâkıf olan hükûmetler bir taraftan tehzîb-i ahlâk ve tashîh-i i'tikâda medâr olacak 'ulûm-ı nâfi'a neşr ü ta'mîm ile efrâdı hüsn-i terbiye-i hakikiyyeye yaklaştırmak için mektebler ve diğer taraftan ahkâm-ı tabî'iyyeyi bi't-tetebbu' insânları birbirleriyle uzlaştırıp fenâlıktan uzaklaştırmak için mahkemeler te'sîs ve tanzîme sa'y ü ikdâm ederler. Çünkü efrâdın ahlâk ve i'tikâdı tehzîb ü tashîh edilip de efkâr-ı 'umûmiyye bir merkez-i ittihâda rabt olunmadıkça kavânîn-i mevzû'anın hükm ü te'sîri muvakkat olup yalnız göze görünen ba'zı fenâlıkların mümkün mertebe def u ref'îyle uğraşılabilceğinden ve bununla intizâm-ı hakîkî takarrur edemeyeceğinden "âsâyiş" 'umûmî ve dâ'imî olamaz, hükûmetler keşâkeşten kurtulamaz, netîce-i mesâ'î kuru bir gürültüden 'ibâret kalır.

Rûh-ı idâre-i âlem 'ilm ü 'adâlettir. Ma'rifet ve ma'deleti ta'mîm ile hikmet ü şerî'ate tevfikân idâre-i siyâsiyyeyi tanzîme muvaffak olan devletler ekmel-i düvel-dir. Zîrâ ümmü'l-mesâ'ib olan cehl ü zulm ber-taraf edilmedikçe efkâr-ı sahîha-i insâniyye ve medeniyye ta'ayyün edemez, intizâm ve âsâyiş te'essüs eylemez.

[39] LEM'Â

Cem'ıyyât-ı beşeriyenin gerek inkişâfât-ı fikriyye ve gerek inkılâbât-ı medeniyyece terakkî ve tenezzülü kavânîn ve nizâmâtın kemâl ü noksânına tâbi'dir. Mukanninler ya'nî vâkı'-ı kânûn olanlar dünyâda en büyük vazîfeyi der-'uhde eylemişlerdir, çünkü mukanninler kavmin hem hâkim ve hâmîsi, hem mu'allim ve mürebbîsidir.

İttifâk-ı siyâsiyyûn üzere vâzî'-ı kânûn olanlara iki mütâla'a-i esâsiyye lâzımdır: Biri kavmin isti'dâd u kâbiliyyeti ve diğeri 'umûmun menfa'atidir.

Nitekim meşâhîr-i müfessirîn²⁴⁰ ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ﴾ âyet-i kerîmesini isti'dâd-ı kavim ile tefsîr ederek enbiyâ-yı 'izâmın bile min-kibeli'l-Hak isti'dâd-ı akvâma mürâât ile tebliğ-i evâmir u ahkâma me'mûr buyrulduğunu göstermişlerdir.

Vâkı'â isti'dâd u kâbiliyyetiyle mütenâsib olmayan evâmir u ahkâm vüs'ü tâkatin hâricinde bir nev' cebr u tazyîk demek olacağından bi-hasebi'l-'âde devâmı mümkün olamaz. Binâ'en-'aleyh ba'zı mütehakkimlerin kendi irâdât-ı keyfiyyelerine teba'ıyyetle vaz' etmek istedikleri kavânîn ve nizâmâtta karrur edemez; zîrâ bu misillu kavânîn ve nizâmât hak ve hakikate makrûn olmayıp ağrâz-ı şahsiyyeden neş'et ettiğine ve eşhâsın zevâl ü tebeddülüyle ağrâzın inkılâb ve teceddüdü umûr-ı tabi'ıyyeden bulunduğu binâ'en teşettüt ve tefrikadan kurtulamayacağından muttarid ve mütemâdî olamaz.

Kavânîn ve nizâmât bir kimsenin keyfiyle veyâ hükm ü emriyle te'essüs etmez. Kavânîn ve nizâmâtın mü'essisi 'adl-i mutlaktır. 'Adl-i mutlak nev'-i beşerin hukûk u menâfi'ini muhâfız ve müstelzim olup makâsıd-ı 'umûmiyyeye muvâfık ve nizâm-ı 'âlemi mûcib olan bir hükm-i ezeldir.

Meselâ sirkati irtikâb eden erbâb-ı cerâ'imın cezâlandırılması hukûk ve menâfi'-i beşeriyeyi te'mîne medâr olduğundan makâsıd-ı 'umûmiyyeyi muvâfık ve nizâm-ı 'âlemi mûcib olmağla 'ayn-ı 'adâlettir.

Kezâlik bir mekteb binâ etmek menâfi'-i beşeriyeyi müstelzim ve makâsıd-ı 'umûmiyyeye muvâfık olduğu cihetle makbûl u memdûh ve mektebi hedm eylemek menâfi'-i beşeriyeye ve makâsıd-ı 'umûmiyyeye muğâyir bulunduğu hasebile merdûd ve makdûh olduğundan 'adl-i mutlak mektebi binâ edene mükâfât ve hedm eyleyene mücâzât olunmasının lüzûmunu gösterir.

240 "Ve biz her gönderdiğimiz Resulü ancak bulunduğu kavminin diliyle gönderdik..." [İbrâhîm 14/4]

El-hâsıl 'adl-i mutlak hayr u menfa'ati emr, şerr u mazarratı nehy ettiğinden mükâfât ve mücâzât kavânîn ve nizâmâtın iki netîce-i esâsiyyesidir ki her zî-hakkın hakkını îfâ vü istifâdan 'ibâret olmağla 'umûmun matlûb ve marzisi olan refâh u râhat ve intizâm u emniyyet bu ma'nâdan tahassul eder.

Mâdâm kikavânîn ve nizâmâtın mevzû'u kavâ'id-i 'adliyye ve kavâ'id-i 'umûmiyyeye tatbîk-i ahkâm ile hukûk-ı müstereke-i beşeriyyeyi muhâfazadır ve kavânîn u nizâmâtın vaz' u vikâyesi hey'et-i 'umûmiyyeye 'â'id olmak lâzım gelir.

Medeniyyet-i sahîhanın gösterdiği revâbıt-ı asliyyeye göre devlet denilen şey bi'l-cümle efrâdın sûret-i ictimâ'iyyesinden 'ibâret bir vücûd-ı siyâsîdir. Bu takdirce hükûmet müsterek olmak iktizâ edeceğinden her ferdin müdâhaleye hakkı, ya'nî kavânîn ve nizâmâta tahsîl-i vukûf ile tefsîr u tedkîke ve suver-i icrâ'iyyeyi tefтіş ü tahkîke salâhiyyeti müsellemdir.

'Âkıl ve fâ'il-i muhtâr olan cem'iyyetlerde âmir-i mutlak kânûn olduğundan evâmir-i kânûniyye herkese hitâbdır, yalnız sunûf-ı hâkime 'indinde ma'lûm bir sırr-ı mektûm değildir. Şu kadar var ki, kavânîn ve nizâmât tanzîm ve tenfiz gibi iki kuvvet-i esâsiyyeyi hâ'iz olduğuna ve bi'l-cümle efrâdın bu iki kuvveti birden fi'ile getirebilmesi kâbil olamadığına binâ'en hükûmât-ı 'âdilenin iki kısma inkisâmı iktizâ eylemiştir. Biri efrâd-ı ahâlînin re'y ü rızâsıyla intihâb olunan meb'ûsân-ı ümmet ve dîgeri hasbe'l-usûl nasb ve ta'yîn kılınan me'mûrîn-i devlettir ki asıl irâdât-ı 'umûmiyyeden murâd şu iki hey'et-i mütekâbilenin ârâ-i müttehidesidir. Yoksa her şahsın dilediği gibi sâhib-i re'y ü hükm olması demek değildir.

Böyle olmak lâzım gelse cem'iyyetin vücûdu tasavvur olunamaz. Binâ'en-'aleyh muhâfaza-i cem'iyyet ve vikâye-i 'adl ü hürriyyet için kavâ'id-i medeniyye hukûk u vezâ'ifi ta'yîn ve tahdîd eylemiştir. Fakat bu ta'yîn ve tahdîd cebr u tazyîk ile değil, her nev' ta'arruzât ve tecâvüzâtı men' eden te'mînât-ı siyâsiyyeye tatbîk iledir.

Usûl-i iştirâk üzere idâre olunan ya'nî bir hükümdârın evâmir-i keyfiyyesine tâbî' olmayan memleketlerde hakk-ı te'sîs 'umûma 'â'id olduğundan kavânîn ve nizâmâtın neşr u i'lânı 'umûm tarafından tevkîl olunan meb'ûsân-ı ümmete ve hakk-ı tenfiz vesâ'it-i idâre-i cem'iyyet olan me'mûrîn-i devlete tahsîs kılınmıştır ki bundan iki vazîfe-i esâsiyye ta'ayyün eder:

Biri vaz'-ı ahkâm ve dîgeri icrâ-yı ahkâmdır. Şu iki vazîfe-i esâsiyye mîzân-ı 'adâletin iki keffe-i mütekâfiyyesidir ki dâ'imâ yek-dîgerini ta'dîl ü islâh ve tashîh u kemâl ile kıvâm-ı salâh u nizâm ve devâm-ı refâh u intizâma bâ'is olurlar.

İşte bu esâs üzere kendini idâreye muvaffak olan cem'iyet bi-hakkın ni'met-i tanzîmâta ve onun levâzım-ı asliyesinden bulunan devlet-i hürriyyet ve müsâvâta mâlik olup emniyyet ü istirahatle yaşar. Medeniyyet ve insâniyyetin îcâbât-ı sahîhasına vâkîf olarak sûrî ve ma'nevî kat'-ı merâtib-i kemâlât ile her nev' terakkiyyâta yol bulur, hayât u zindegânîden murâd olan sa'âdet-i hoş-güzerânîye nâ'il olur.

Cenâb-ı Erham ü Eşfak hazretleri işbu kitâb-ı hikmet-nisâbın mü'ellifi bulunan merhûm ve mağfûr Ârif Hikmet Bey'i garîk-i bahr-i rahmet buyursun, âmîn.

Harrerehû Es-Seyyid Mehmed Emîn / Rebî'ul-âhir sene 1321

SEVÂNIHU'L-BEYÂN

Bismillâhirrahmânirrahîm

[1] SÂNİHA

İctimâ‘-ı beşer yalnız sâ‘ika-i vukû‘ât ve ihtiyâcât ile karyelere, kasabalara, şehir-
lere tıklıp kümeslerdeki kazlar, ördekler gibi bir yere toplanmak demek değildir.
Cem‘iyyetlerin teşekkülünden murâd; intizâm ve âsâyiş ile yaşamaktır. İntizâm ve
âsâyişin husûl ü devâmı dahi te‘mînât-ı siyâsiyyeye mütevakkıf olmağla cem‘iyyet-
lerin “kavânîn” ve “nizâmât” a inkıyâd ve istinâdi zabt u rabta, hall u ‘akda ihtiyâc-ı
tab‘iyyeden ileri gelmiş bir emr-i zarûrîdir.

Kavânîn ve nizâmât, kendi kendini vaz‘ u icrâ edebilmek muhâl olduğundan
kavânîn ve nizâmâtı te’sîs ü tenfize kâdir bir “kuvve-i hâkime”nin vücûdu vâcib
olmuştur. Hükûmet, bu kuvve-i hâkime-i esâsiyenin ‘ale’l-‘umûm efrâd arasın-
da bilâ-istisnâ “hürriyyet” ve “müsâvât” mecrâsınca sereyân u cereyânıyla intizâm
veâsâyişi te‘mîn ve tezyîd edecek esbâb ve vesâ‘ili bi’t-taharrî lâzıme-i ma‘delet ü
medeniyete hizmetten ‘ibârettir.

Hükûmet, insânların zuhûruyla berâber tahaddüs etmiş, a’sâr u ezmânın ta-
havyûlât ve takallübâtı ümem ü akvâmın temâyülât ve teşe‘ubâtı hasebiyle bir
şekl u sûret üzere kalamayıp etvâr-ı muhtelifeye münkalib olagelmiştir. Evâ‘ilde
ekseriyâ beyne’l-kabâ‘il ‘akl u dirâyet, cûd ü sehâvet, celâdet ü şecâ‘at ile teşehhür
ve ta‘ayyün eden “haseb” ve “neseb” sâhibleri ve ba‘zen satvet ü savlete, şehâmet
ü haşmete mâlik ümerâ-yı ‘asâkirden “şedîdü’ş-şekîme ve ser-gerde” makûleleri bir
belde veyâ bâdiyede makâm-ı riyâsete geçip onların emr ü nehyi nizâm ve kânûn,
kuvvetini ve münâsib gördükleri sûret-i idâre hükûmet şeklini iktisâb ederek hal-
kın itâ‘at ve irtibâtı tezâyüd-i nüfûz u i’tibârlarına bâdî olup hânedânları, sâ‘irle-
rine bi’t-tefevvuk mehâfet ve mehâbetleri sârî, hükûm ü irâdeleri cârî olur idi. Bu
misillu hânedânların müteselsilen teşkîl ettikleri hükûmete “hükûmet-i nesebiye”
denilmiştir.

Teshîr ü istilâ, kahr u galebeye mütevakkıf olmağla ezmine-i kadîmede rü‘esâ-
yı ‘aşâ‘ir ve ümerâ-yı ‘asâkirin ba‘zıları kendi ‘aşîret ve ‘avenesi üzerine tahakküm
ile re’s-i umûra ba‘de’t-tasaddur tarîk-i tegallübe koyularak etrâf u eknâfa, emâkin
ü emsâra müstevlî olup müsâmaha-i vakt u zamâna ve müsâ‘ade-i baht ü ikbâl ile
havza-i hükûmetleri tevessü‘ ettikçe nâm u ‘unvânları emîr, hidîv, hâkân, sultân
elkâbına bi’t-tahavvül tasaltun edegelmiş, işte bu vechile ya‘nî birtakım mütegal-
libenin tasallutuyla sülâle-i mülûk ü selâtin türeyip pâdişâhlık şa‘şâ‘aları leme‘âna

başlamıştır. Hükûmet-i nesebiyye, müzâheret-i ekârib ü a'vân ile teşekkül ettiğinden bidâyetinde mu'avinlerin müşâreketi umûr-ı tabî'iyeden olmağla mansıb-ı ri'yâset ü imâreti i'tilâ eyleyenler müdâhale-i şürekâ ve muhâsama-i rukabâdan halâs olamayıp bi'z-zarûre her iş ser-âmedân-ı efrâdın re'y ü ittifâkıyla görülerek bir tarz-ı mahdûdiyyet üzere idâre olunup vaktâ ki a'sârın tebâ'ud ve inkılâbıyla silsile-i şürekâ vü rukabâ münkariz ve münkatı' olarak kevkebe-i saltanat takarrur edince hall u 'akd pâdişâhlara münhasır kalır. Saltanatın tevârüsen intikâliyle berâber iktidâr-ı siyâsîleri dahi ahlâfa intikâl eyleyerek bilâ-ihtilâf her istediklerini yapabilirler. Şu hâlde pâdişâhlar ber-vech-i istiklâl mutlaku'l-'inân olmağla hükûmetlerine "hükûmet-i mutlaka" nâmı verilmiştir.

'Adâletin istiklâl ile ictimâ'ı mümkün olamadığından dâhiyye-i istibdâdın zuhûra gelmesi, mezâlimin hüküm sürmesi, mü'esseselerin inkırâzıyla ahlâfın 'azamet ve ceberûtu takınarak keyfe mâ-yeşâ isrâf u i'tisâfa koyulması, ahlâkın bozulması, fesâdâtın çoğalması 'adât-ı kevnîyye iktizâsındandır.

Târîhlere bakılınca her nerede hükûmet-i mutlakâ te'essüs etmiş ise istibdâdın izdiyâd ve iştidâdıyla 'âkıbetü'l-emr 'azîm ve vahîm keşâkeşlere düşmüş, netâyic-i selâseden hâlî kalmamıştır. Yâ birdenbire düvel-i mütecâvirenin sademât-ı istilâ'iyesiyle büsbütün vücûdu dağılmış yâ'ale't-tedric memâliki zabt u taksîm edilerek binâ-yı saltanatı küçüle küçüle yıkılıp gitmiş veyâhûd efkâr-ı 'umûmiyyenin uyanmasıyla belâ-yı istibdâd ortadan kaldırılıp kuyûd u şurût altına alınarak hükûmet-i meşrûta'ya bi't-tahavvül izmihlâlden yakayı kurtarabilmiştir.

Meşrûtiyyete inkılâb eden hükûmetler iki kısımdır: Biri hükûmet-i meşrûta-i 'umûmiyye ve diğeri hükûmet-i meşrûta-i hasebiyyedir. Hükûmet-i meşrûta-i 'umûmiyye, millet meclisinin re'yine ittibâ' eyleyen hükümdârın hükûmetidir ki vükelâ-yı devletten başka bir de 'umûm tarafından vükelâ-yı ümmet intihâb olunur. "Meclis-i Meb'ûsân" 'unvânıyla bir meclis-i 'umûmî açılır. Kavânîn ve nizâmâtın vaz' u te'sîsi hükümdârın yed-i iktidârından alınıp meb'ûsân ve a'yânın re'y ü efkârına bırakılır. Kâffe-i efrâd u ahâlî bilâ-istisnâ müsâvât üzere tutulur. Hükümdârlık ba'zı şerâ'it ile bi'l-ibkâ vezâ'ifi tahdîd ve ta'yîn kılınır.

Her sene bir def'a meb'ûsân ve a'yân tecemmu' ederek vesâ'it-i idâre-i devlet olan me'mûrların, devâ'ir-i resmiyyenin harekât ve mu'amelâtını, kavânîn ve nizâmâta mürâ'âtın derecâtını, meclise verilen lâyhaların, tahrîrlerin, 'arz-ı hâllerin mündericât ve muhteviyâtını teftîş u tedkîk ile mesâlih ü mefâsidi tefrîk ma'kul ve meşrû' olan icrâ'ât u ihtirâtı tahsîn ve kabûl, nizâm ve kavânîne mugâyir bulunan halât u hasarâtı takbîh ve reddederek devletin sa'âdetini, 'umûmun hukûk

u hürriyyetini bi'l-muhâfaza esbâb-ı terakkîyi düşünürler. Lede'l-iktizâ me'mûrları ve hattâ vükelâ denilen mağrûrları mevki'-i mu'âhezeye çekip taht-ı muhâkeme-ye alırlar, vâridât u masârifâtı nazar-ı ihtimâmdan geçirip zevâ'idi ilgâ, nevâkısı itmâm ile mâliyyece bir muvâzene-i sahîha husûle getirirler. Îcâb-ı vakt u hâle göre ba'zı mevâdd-ı kânûniyye ve nizâmîyyeyi tayy u tebdîl veyâ tahdîd ü ta'dîl eyleyerek usûl ve ahkâmı hikmet ve hakkâniyyet gözetirler. El-hâsıl meb'ûsân ve a'yân efrâdın vekîli ve tercümânı olduğundan dâ'imâ efkâr-ı 'umûmiyyeyi delîl ve bürhân ittihâz ile cem'iyetin makâsîd ve menâfi'ine mutâbık bir hüsn-i idâre-i siyâsiyye te'sîs ettirmeğe çalışmak, vükelâ-yı devlete karşı durup mülk ü milletin hayr u selâmeti için uğraşmak vezâ'if-i insâniyyelerindendir. Şu haysiyyetle "millet meclisleri" adâlet ve hürriyyetin hâmîsi olan bir makâm-ı mes'adet-ittisâmdır. Elyevm Avrupa devletlerinin ekserîsi bu minvâl üzere idâre olunmaktadır.

Hükûmet-i meşrûta-i hasebiyye, her ne kadar bir hükümdârın vücûdu var ise de kavânîn ve nizâmâtın vaz' u tanzîmi "zâdegân" takımına â'id olup de'â'im-i devlet onların tensîb ve tasvîbiyle kâ'im olan hükûmete itlâk olunmuştur. 'Asrımızda şu cihetle idâre kılınan İngiltere devletidir.

Daha bir nev' hükûmet-i ahrârâne vardır ki ona "cumhûriyyet" ta'bir olunur. Hükûmet-i cumhûriyye usûl ü idârece hükûmet-i meşrûta-i 'umûmiyyenin 'aynıdır. Şu kadar var ki hükümdârları yoktur. Fransa'da, İsviçre'de, Amerika'da olduğu gibi.

Hürriyyet-i insâniyye vechen mine'l-vücûh istiklâl ve imtiyâzı kabûl etmediğinden serbestlik tarafdârları hükümdârlığı aslâ istemezler, o sıklığı çekemezler. Çâresiz umûr-ı siyâsiyye idârece riyâsete ihtiyâc göstermiş olduğundan hükûmet-i cumhûriyyenin ittifâk veyâ ekseriyyet-i ârâ ile nasb olunur bir re'îsleri bulunur, onu da efrâd-ı cem'iyet her ne vakit dilerse lede'l-iktizâ 'azledebilir.

İstîlâh-ı âharla hükûmet-i mutlakaya hükûmet-i vâhid, hükûmet-i meşrûtaya hükûmet-i ba'z, hükûmet-i cumhûriyyeye hükûmet-i 'avâm denilir. Hükûmet-i vâhid yalnız hükümdâra, hükûmet-i ba'z zenginlere, hükûmet-i 'avâm fukarâya hizmet eder.

Hükûmetler her ne tarz ve tavır üzere teşekkül ederse etsin "kavânîn" ve "nizâmât" her nev' irâdât-ı şahsiyyenin fevkinde bir irâde-i külliyye olmak gerektir. Bu kuvveti hâ'iz olmayan kavânîn ve nizâmât bi't-tab' icâb-ı hâl ü makâma göre isti'mâl olunacağından netîce-i müfâdı "va'z u nasîhat" mesâbesinde kalır, o memleketlerde irâde-i keyfiyye zuhûra gelir. Ne hak, ne vazîfe tanınır; ne hakkâniyyet, ne insâniyyet gözetilir; ne fazîlet, ne ehliyyet, ne istikâmet aranılır.

[2] SÂNİHA

Bî'set-i enbiyâdan, vaz'-ı şerâyi'den, te'sîsât-ı siyâsiyyeden, tehzîb ve terbiyeden mak-sad hukûk u vezâ'if-i insâniyyenin te'mîn ve ta'yîniyle kavâ'id-i hakkâniyyeti ta'mîm ve telkîn ederek halkı ve hükûmeti tarîk-i müstakîme teslik eylemekten 'ibârettir.

Hukûk-ı insâniyye, 'ilm-i hukûk ıstılâhınca hukûk-ı düvel ve hukûk-ı efrâd nâmıyla iki kısımdır. Hukûk-ı düvel; dâhilî ve hâricî ma'nalarına munsarîf olarak hukûk-ı dâhiliyye-i düvel hukûk-ı esâsiyye ve hukûk-ı idâre-i mülkiyye ve hukûk-ı cezâ'iyeden, hukûk-ı hâriciyye-i düvel dahi devletlerin yek-dîgeri arasında cârî olan münâsebât ve mu'âhedât ile milel-i muhtelife beynindeki müdâvelâtın müs-tenid bulunduğu kavâ'id-i 'umûmiyyeden 'ibârettir.

Hukûk-ı efrâd, insânların bi'z-zât kendilerine ve birbirleriyle olan mu'âmelât u mukâvelâtına ve hükûmetlerin sûret-i teşkilât ve icrâ'âtı husûsunda ahâlinin müşâ-reket ve müdâhelâtına müte'allik usûl ü ahkâmı câmi'dir.

'İlm-i hukûk birkaç 'asırdan beri Avrupa'da takarrur eden "hürriyyet" ve "müsâvât" fikirlerinin 'ale-t-tedric tevessü'âtıyla husûle gelerek ahvâl-i esâsiyye-i beşeriyye nazar-ı im'âna alınmış, bu nazarlara "hakve vazîfe" îcâbât-ı ictimâiyyenin rûkn u rûhu olduğunu göstermiş, oralarda ya'nî Avrupa-i garbîde medeniyet-i cedîdenin yetiştirdiği 'ukalâ ve üdeba hakk u vazîfe mebhâslerini tenvîr ve tevsî' ederek hasr u hesâba gelmez kitâblarte'lîf kılınmıştır.

Biz hukûk-ı düvel bahislerine girişmeyeceğiz, ancak anlayabildiğimiz kadar efrâda 'â'id hukûk u vezâ'ifi mücmelen ve muhtasaran ta'rîf ü tasvîr edeceğiz. Hukûk-ı insâniyyenin birtakımı vehbî ve birtakımı kesbîdir. Hukûk-ı mevhubê her ferde cânib-i Cenâb-ı Bârî'den ihsân buyrulan hukûk-ı tabî'iyedir. Hukûk-ı iktisâbiyye tabî'at-ı medeniyeden mütehâsıl olarak kavânîn ve nizâmâta tâbî' bulunan hukûk-ı mevzû'adır. Şu me'ânîyi biraz tafsîl ile teşmîle lüzûm görülür. Meselâ nev'-i beşer bi't-tab' temeddün ve ta'allüme mecbûr ve muhtâc bulunduğundan her ferdin cem'iyyet içinde yaşamak, umûr-ı cem'iyyete karışmak, oku-mak yazmak, ahvâl-i kâ'inâtı anlamak, anladığını anlatmak, el-hâsıl hâ'iz olduğu havâss ü kuvâ-yı rûhâniyye ve cismâniyyesini dilediği gibi isti'mâl ile hürriyyete mâlik olmak hukûk-ı tabî'iyesinden; mektebe girmek, bir meksebe yapışp ge-çirmek, mesleğince terakkî eylemek, hükûmetçe icrâ'âtı tefîş ve tedkîk ile idâreye iştirâk etmek hukûk-ı mevzû'asındandır. Fakat bu iştirâk kavânîn-i esâsiyyenin göstereceği derecâta tâbî'dir, hod-serâne değildir. Cem'iyyetçe vazîfesi olmayanın hakkı olmamak lâzım geleceği gibi vazîfesi olup da ifâsına çalışmayanların dahi

hukûkundan mahrûmiyetle mu'âkab olması iktizâ edeceğinden muvâzene-i ictimâ'iyeye hukûkun vezâ'if ile mütekâbil idüğünü göstermiştir. Mükellef olduğumuz vezâ'if müte'addid ise de cümlesinin menşe'i tabîattır. Hakkı aramağa, hakka ri'âyet etmeğe tab'an mecbûruz. Şer' u kânûn bu mecbûriyeti tefsîr ve tafsîl ile bizi dâ'ire-i himâyete almıştır. Dünyevî ve uhrevî selâmet ü sa'âdetimiz şu dâ'ire içinde deverân ederek tehzîb-i ahlâk ve tahsîl-i 'ulûm ile şer' u kânûna itâ'at ve hürmet, milliyete, medeniyete, insâniyete hizmet farızalarını bi'l-îfâ fiskıyyât ve menhiyyâtta ictinâba mütevakıf olduğu anlaşılmiş, esâsen vazîfelerimiz bu farızalardan 'ibâret bulunmuştur.

Hukûk-ı insâniyeye, hukûk-ı düvel ve hukûk-ı efrâd i'tibâriyle iki kısma münkasım olduğundan "kavânîn" dahi iki kısma inkısâm edip devletlerin hukûk-ı dâhiliyeye ve hâriciyelerine dâ'ir olan nizâmâta "kavânîn-i 'umûmiyeye ve siyâsiyeye" denilmiş hukûk-ı efrâda müte'allik bulunan nizâmât dahi "kavânîn-i hususiyeye ve medeniyeye" 'unvânını almıştır. Kânûnların, nizâmıların, meclislerin, mahkemelerin, 'askerin vaz' u teşkîli ve tertîb ü tanzîmi gibi ne kadar müessesât-ı ictimâ'iyeye var ise hepsinden maksad insândır. Ya'nî bunların kâffesi hukûku vezâ'if-i insâniyenin muhafazasıyla terakkiyâta hizmet etmek için yapılmıştır, başka bir maksada mebnî değildir.

Eski zamânlarda besbelli hikmet-i idare lâyıkiyla anlaşılammış olduğundan maksad-ı aslî, kudret ü şevket ve şân u şeref sâhibi bir hükûmetin vücûdudur ve bütün halk bu maksadın tervîcine âlet hükmündedir zu'muyla 'ibâdullâh hükûmetin levâzımından 'addedilir ya'nî herkes devlet için yaratılmıştır zannolunur idi. Hâlbuki hey'et-i ictimâ'iyeden maksad cem'iyeti teşkîl eden efrâdın selâmet ü sa'âdet-i hâli ve terakkiyât u tevessü'ât-ı mâddiyye ve ma'nevîyyesi esbâbının istikmâli olup hükûmet şu makâsıd-ı esâsiyyeye hizmetle mesâlih-i siyâsiyeye ve 'umûmiyyeye nezâret ve vekâlet için teşekkül ve te'essüs etmiş olduğu, sonradan medeniyet-i cedîde-i hâzırının meydâna çıkmasıyla tamâmen tezâhür eylemiştir.

Hükûmet şer' u kânûna muhâlif ta'addiyyâta ictisâr edenleri bi-t-te'dîb âsâyiş ve intizâmı sıyânetle mükellef iken ba'zı hükûmetler tavr-ı istibdâdı takınarak şer' u kânûnu gözetmeyip hod-serâne harekât ile âsâyiş ve intizâmı ihlâl edegeldiğinden idârenin yed-i istibdâddan kurtarılması ya'nî vükelâ-yı devlete karşı millet meclisinin teşkîliyle "usûl-i meşveret ve mes'ûliyyet" in te'sisi iktizâ eylemiştir.

Beşeriyet, medeniyet, memleket müşterek olduğu gibi hükûmet dahi müşterek olmak lâzım gelir. Hakîkatte devletler ma'nevî bir şirket-i siyâsiyedir. Her ferdin iktidârı bunda mecmû'un iktidârına müsâvidir. Nasıl ki şirket-i snâ'iyede 'alâkadârların irtibât ve intifâ'ı mütekâbil ise şirket-i siyâsiyyede dahi herkes hisse-

dâr olduğundan ahâlinin sa'âdet-i hâli devletin sa'âdet-i hâliyle mütenâsibdir. Onun için her âdem hükûmetçe intizâm u îtilâyı ârzû etmeğe mecbûrdur. Zîrâ devletin menfa'at ve mazarratında kendisinin de bir hissesi vardır. Mâl-i mîrî, efrâdın mâlî olmağla hazîneden bir şey sirket edilmiş olsa 'umûmun mâlî çalınmış demek olduğundan emvâlin hüsn-i idâre edilip edilmediğini teftûşe 'umûmun hakkı der-kârdır.

Şirket-i sînâ'îyye hissedârları ara sıra birleşip kâr ve zararı tedkîk ile işlerin yolunda cereyân edip etmediğini tefahhus eyledikleri gibi şirket-i siyâsiyyede 'alâkadar olanların dahi devlete ya'nî hey'et-i müctemî'a-i 'umûmiyyeye dâ'ir umûr u mu'amelât-ı esâsiyyeyi teftîş edip hasâr u mesârî anlamağa salâhiyyet-i medeniyeleri müsellemler ise de gayr-ı mahdûd bulduklarından cümlesinin ictimâ'ıyla bi'z-zât mesâlihînin rü'yet edilebilmesi kâbil olamadığına binâ'en "usûl-i tevkîl"e ihtiyâc messeylemiştir. Bu vekiller memâlik-i mütemeddînde ahâlî tarafından bi'l-intihâb ta'yîn kılınan "meb'ûsân-ı ümmet" 'unvânını almışlardır.

Meb'ûsân, Avrupâ'da her sene merkez-i saltanat olan şehirlerde ictimâ' ederler. Kavânîn-i esâsiyyenin gösterdiği hudûd dâhilinde umûr u mu'amelât-ı câriyyeye bi'l-müdâhale vükelâyî ve sâ'ir idâre me'mûrlarını mevki'-i mes'ûliyyete çekip evvelâ vâridât ve masârif-i 'umûmiyyenin muhâsebâtını nazar-ı tedkîke alırlar. Artık sırasıyla harbiyye, bahriyye, mülkiyye, 'adliyye, nâfi'a, ma'ârif-i 'umûmiyye, zabtiyye, sıhhiyye, belediyye ve bi'l-cümle fûrûât-ı idâreye müte'allik husûsâtı hadde-i tahkîkten geçirirler. Taht-ı karâra alınabilen mevâdd kavânîne zeyl olunur, karâr verilemeyen şeyler sene-i âtiyyeye bırakılır.

İşte bu vechile müteselsilen ve mütemâdiyen Avrupa devletleri nezdinde meb'ûsân-ı ümmet birleşerek mesâlih-i 'umûmiyye-i siyâsiyye gırbâl-i dikkat ve meşveretten geçirilip nîk ü bed seçilmiş, matbû'âta serbestlik verilmiş, her taraftan erbâb-ı 'ilm ü iktidâr zuhûra gelerek neşr-i âsâr ile şiddetli mübâhaseler, mu'arazalar devâm etmiş, musâdeme-i efkâr ile bârika-i hakikat zâhire çıkıp ihtiyâcât-ı insâniyye ve intizâmât-ı medeniyenin usûl ü esâsı anlaşılmiş, 'âkıl ve fa"âl "hürriyyete mey-yâl âdemler" re's-i umûra geçmiş, vükelâ-yı devletle meb'ûsân-ı ümmet çarpışarak, 'ale'd-devâm yek-digeri ile uğraşarak, boğuşarak icâbât-ı ictimâ'îyye tenkîd edile edile "idâre-i siyâsiyye" bir hüsn-i sûrete girmiş, "hukûk u vezâ'if-i insâniyye" kavânîn ile te'mîn ü ta'yîn kılınmış, kâffe-i umûr nizâmât-ı mahsûsaya rabt olunarak usûl ü kavâ'id takarrur etmiş, onun hâricine çıkmak ihtimâlleri ortadan kalkmış, terbiye-i 'umûmiyyede hürriyyet ve müsâvâttan müteşekkil bir hatt-ı müstakîm ta'ayyün eylemiş, herkes o hatt-ı müstakîm üzere mekâsib ve mesâlike inkisâm ile turuk-ı terakkîye dökülmüş, el-yevm Avrupâliler şu revîşe ân-be-ân ilerlemekte bulunmuştur.

[3] SÂNIHA

Nizâm-ı ‘âlem için diyânet evâmîr-i ilâhiyyeye, medeniyet ahkâm-ı ‘akliyyeye lâzıme-i imtisâli göstermiş, ma‘neviyyât ve mâddiyyâta olan temâyülât-ı insâniyye ve ihtiyâcât-ı ictimâ‘iye dahi bu vecîbeyi te‘yîden tenvîr etmiş olduğundan ümmetlerin kimisi şer‘e, kimisi kânûna ve ba‘zısı hem şer‘e hem kânûna ittibâ‘ edegelmiştir.

Benî Âdem arasında bir gürûh vardır ki onlar hod-serâne hareket etmek istediklerinden şer‘ u kânûnu gözetmeyip kendi keyif ve irâdelerine teba‘iyyetle, tarîk-i istibdâdı iltizâm ederek, hükûmeti vesile-i tahakküm ittihâz eyleyerek ‘ibâdullâha musallat olurlar.

İstibdâd; hırs u tama‘, kibr ü gurûr dâ‘iyyelerinden münba‘is bir hevâ-yı nefsâniyyeden ‘ibâret olup gâyeti halkı soymak, hakkı tanımamaktır. Ma‘îşet ve haysiyet kazanılan mülk ü mâlın mahrûsiyyet ve mecmû‘iyyetiyle, müsâvât ve hürriyyet hilkat-i beşeriyyede merkûz olan hukûk-ı tabi‘iyyenin ta‘arruzâtından masûniyyetiyle kâ‘im olduğundan, istibdâd ise insânın mâ-melekini, mâ-hulika-lehini muhâtara ya düşürüp emniyyet ve âsâyışı ihlâl edegeldiğinden ‘isyânların, ihtilâllerin zuhûr u devâmı zarûrîdir.

Rü‘esâ-yı istibdâdın efkâr-ı siyâsiyyeleri teftîş olursa netîcesi cebâbire-i kadîmeden kalmış köhne bir “kahr u lutf” kâ‘idesine müntehî olur. Gûyâ kahr ile mu‘terizleri korkutup istedikleri gibi ‘âlemi çekip çevirecekler, lutf ile dahi halkı kendilerine bend edecekler imiş. Zehî tasavvur-ı bâtil, zehî hayâl-i muhâl.

Vâkı‘â²⁴¹ *الاحسان يقطع اللسان* Arabca bir ‘ibâre olup efvâhda söylenirse de ne kavâ‘id-i külliyyededir, ne sıhhati müsellemdir; çünkü ihsân bi’t-tab‘ hırs u tama‘ı, rekâbet ve hasedi müstelzim olduğundan birine edilecek ikrâm, onun lisân-ı i‘tirâzını kat‘ edebilir. Ya‘nî bir âdemin veyâ lutf-dîdegândan birkaç kişinin belki ağzı kapanır ammâ dîğerlerin hırs u tama‘ını, rekâbet ve hasedini teheyyc edecekçi cihetle bin dehân-ı ta‘rîz açılır. El-hâsıl in‘âm ve ihsân ile ‘âmmeyi hoşnûd edebilmek kâbil olmadığından şirret ü şiddet tabi‘at-ı insâniyyeye münâfi olup mütemâdiyen ‘umûm ile cenk ü cidâl eylemek lâzım geleceğinden kahr u lutf fikirleri lâ-yenkati‘ birtakım kîl u kâlleri, ‘isyânları, ihtilâlleri tevlîd etmekten başka bir şey husûle getiremez.

‘Âkıl ve fâzıl olan devletler kahr u lutfu, hakk u ‘adâletin ta‘yîn ve takdîr edecekçi mücâzât ve mükâfâta hasr eyleyler, kâffe-i umûr u ahvâlde hakkâniyyeti mîzân ittihâz

241 İhsan, dili keser/muhalefeti susturur.

ederler. Hakkâniyyet; hilkat-i insâniyyede mütecellî olmuş bir hükm-i ezeldir. Gadr u zülmü i'tiyâd edenler dahi vicdânlarınca ol hükmün mahkûmudur, az çok ef'âl-i muzırralarından müte'essir ve müte'ezzî olmamak kâbil değildir. Yeryüzünde hakkâniyyeti istemez bir insân tasavvur edilemez. Hakkâniyyete i'tinâ olunan yerlerde ne kıl u kâl, ne 'isyân u ihtilâl kalır.

Hakkâniyyet; Cenâb-ı Hakk'ın ber-güzârı olan bir dürr-i yetîmdir. Eşrâr u eşkiyâ bile hakkâniyyetin 'azîz ve 'azîm olduğunu teslîm ile berâber ekseriyâ hevâ-i nefsâniyyeye ittibâ'en pây-mâl etmek isterler. Onun için ahyâr u ebrâr o ber-güzâr-ı ilâhiyyeyi muhâfazaya mecbûr olmuş, bu mecbûriyyetten kavânin ve nizâmât tahaddüs etmiş, meclislerin mahkemelerin te'sîs ve teşkiline lüzûm görülmüştür.

Meclisler devletlerin hukûk-ı siyâsiyelerini, mahkemeler efrâdın hukûk-ı şahsiyelerini vikâye ettiği gibi "hukûk-ı 'âmmeyi" dahi himâye etmek için bir makâm-ı hürriyyet iktizâ eylemiştir ki o da meb'ûsân-ı ümmetin mahâll-i ictimâ'idır.

Farazâ bir kimsenin bende bir hakkı olsa mahkemeye bi'l-mürâca'a isbât eyler, hükmettirir. Yâ ben otuz senedir 'adliyye mesleğinde bulunarak kıdemen ve ehliyyeten kesbetmiş olduğum hukûk-ı terakkîden mahrûm kalıyorum ki hayâtıma mukâbil sermâye-i 'izz ü i'tibârım olacak ancak o hukûktur. Böyle cân gibi kıymet-târ olan hukûkumun gasbedilmiş olmasından dolayı nereye mürâca'at edeceğim? Gasb edenlere mi gidip yalvaracağım? 'Adliyye Nâzırı "Benim haberim yoktur, ne olmuşsa bâ-irâde-i seniyye olmuştur, ne yapalım." diyor.

Şimdi mülkümüzde serbest-i matbû'ât takarrur ve irâde-i müştereke te'essüs etmiş olsaydı ben ve benim gibi hesâbsız mağdûrîn, mazlûmiyyetimizi gazetelerle i'lân ve meclis-i meb'ûsâna 'arz u ityân ile hukûk-ı mağsûbimizi bi'l-iddi'â istirdâd ederek ferîhu'l-fu'âd olup husamâ-yı hakkâniyyetten intikâm alırdık. Bunun için hürriyyeti dâ'imâ erbâb-ı istihkâk arar, erbâb-ı şikâk o şâhid-i hakîkatten kaçar, müstebidlerin ağuş-ı himâyetine sığınır, onların sâyesinde geçinir.

Câhil ve nev-heves olan hükümdârlar ber-muktezâ-yı gabâvet "hakk u 'adâlet" üzere icrâ'atta şân u şeref tasavvur edemeyip keyfe mâ-yeşâ hod-serân harekâtı lâzîme-i saltanat 'addeyleyerek tavr-ı istibdâdı takınırlar. Kimini itmâ', kimini ihâfe tarîkiyle tahakkümâta kalkıştırlarsa da beyhûde bir kurulmaktan 'ibârettir. İhtimâl ki harîs ve hâ'if olanları iknâ' ve iskât edebilirler ammâ'umûmiyyet üzere'âlemi ne itmâ', ne ihâfe ile iknâ' ve iskât etmek mümkün değildir. Çünkü insân makhûriyyet ve mağdûriyyete ırzâ olunamaz, felâketi kabûl için imzâ alınamaz, tabi'at-ı beşeriyye esâret ve hakârete katlanamaz.

Herhâlde müstebidlerin yâ irâdât-ı keyfiyyeden ferâgatle hakka kâ'il olarak şer' u kânûna ittibâ' etmeleri veyâhûd 'umûmen halkı mahvedip yalnız kendilerinin başlı başına ıssız bir mahalde kalmaları lazım gelir. Vâkı'â'asker, polis, zâbita gibi kuvâ-yı cebriyye onlara musahhar olup zâhiren tegallüb görünürse de ma'nen gâlibiyet mutlakâ halkın hey'et-i ictimâ'iyyesindedir. Zîrâ hükûmet halktan bir cüz' olmağla eczâ-yı sâ'ire her ne vakit olsa bi'l-ittihâd ona galebe eder. Bu müdde'âyı isbât için vukû'ât-ı târihiyye delîl-i kâfidir.

Mukaddemâ Avrupa devletlerinin hemân kâffesi usûl-i istibdâd üzere idâre olunurken mu'ahharan medeniyet-i cedîdenin zuhûruyla 'ulûm ve fûnûn tekesür ederek efkâr-ı 'umûmiyye uyanmış, hukûk u vezâ'if-i insâniyyenin meziyyet ü mâhiyyeti anlaşılmış, âfitâb-ı hürriyyet şa'sa'a-pîrâ-yı iştihâr olarak zulmet-i istibdâd ortadan çekilmiş, nice nice cidâl ü kıtâlden sonra düvel-i garbiyye şu gördüğünüz âsâyîş ve intizâmı kesb eylemiştir.

“Nasil istersem öyle yapacağım, dilediğim gibi 'âlemi kullanacağım.” diyerek câhilâne cihân ile boğuşmak, zamân ile uğraşmak başa çıkar şey değildir. Hem de niçin boğuşmalı, niçin uğraşmalıdır? Umûr u mesâlihî şer' u kânûna tevfiik ve tevdî edip sâye-i 'adâlette kemâl-i memdûhiyyet ve mes'ûdiyyetle râhat yaşama-lıdır. İlkâ'ât-ı şeytâniyyeye uyup kendini hırs u tama', kibr u gurûr mühlikelerine düşürmek rızâ-yı Bârî ve mardî-i 'umûmiyyeye muhâlif hareket-i gaddârânde ısrâr ile 'adâvet ve nefreti da'vet etmek, gazabullâha karşı durup sûrî ve ma'nevî bir mes'ûliyyet-i şedîde ve 'azîmenin altına girmek ne uğursuzluk ne 'akılsızlıktır.

Herhangi cihete tatbîk olursa istibdâd cinnet ve şiddetle karışık bir tavr-ı mezâlîm-i'tiyâddır demekten başka söz bulunamaz. Müstebidler mashara-i şeyâtîn olan mecânînden ma'dûddur. Deliler etıbbâya hücum ettiği gibi onlar dahi “Mecnûnsanız tedâviye muhtâcsınız.” diyen asdikâya husûmet edip saldırırlar, dostları düşmân görülür. Nasıl ki mecnûnlara mecnûn olduklarını bildirip ilzâm etmek kâbil değilse müstebidlere dahi ne derece nefis ü hevâya meclûb ve mağlûb olduklarını anlatmak mümkün değildir.

İnşâ'allâhu te'âlâ ileride bir tabîb-i hâzık yaradılır da istibdâd delileri zabt olunup çârelerine bakılır, yoksa iş onların dest-i tahakkümünde buldukça her ne türlü kânûnlar, nizâmlar, mecelleler, mahkemeler yapılsa hükümsüzdür. O mütemerridlere karşı hakkâniyyetten bahs eylemek mülhidlere 'ilm-i tefsîri tedrîs etmek gibidir.

[4] SÂNİHA

Hukemâdan işitildiğine göre; nizâm-ı 'âleme dâ'ir kâffe-i tafsilâtı câmi' bir kelime var ise o da korkudur. Elbette insân ya Allâh'tan, ya nâmûsundan, ya kânûnlardan korkar. Bu korkular kubhiyyât ve seyyi'âtta lâzime-i ictinâbı ihtâr ile insânı hüsn-i harekâta icbâr eyleyebilir. Vâki'â haşyetullâh ve havf-ı nâmûs kalb ve 'akla râci' bir emr-i vicdânîdir, ona karışılmaz. Ammâ kânûn hukûk-ı 'âmmeden ma'dûd bir emr-i medenî olmak haysiyyetiyle vezâ'if-i ictimâ'iyeye iktizâsınca her şahsı kânûna ittibâ' ettirmek için bir kuvve-i mücbirenin vücûdu vâcib olmuştur. Bu kuvve-i mücbire efrâda karşı hükûmet, hükûmete karşı efkâr-ı 'umûmiyyedir. Hükûmet efrâdı, efkâr-ı 'umûmiyye hükûmeti tehdid ve tahvif ederek şu iki kuvvetin te'sir ve tekâbülüyle husûle gelen muvâzene-i siyâsiyye kavâ'id-i hakkâniyyeti meydâna çıkarır, âsâyîş ve intizâmı takarrur ettirir.

Hafî olmaya ki efkâr-ı 'umûmiyye meselâ bir şahsın hakkını izâ'a 'umûmu ziyâ'-ı hukûk ile ihâfeye mahmûldür. Bir âdemin nâmûsuna dokunmak 'umûmun nâmûsunu ihlâl etmektir. Bugün bir kimse hakkında ikâ' edilen sû-i mu'âmele yarın bir dîgeri hakkında dahi vukû' bularak fenâlıkların teselsül ve ta'ammüm etmesi mukarrerdir. Her ferdin şahsiyyeti, milliyeti, menfa'ati vatan ile kâ'imdir. Vatanı muhâfaza kendini muhâfaza demektir. Memleketlerin salâh u refâhı hükûmetin salâh u refâhıyla mütenâsibdir. Hükûmetler bir şirket-i siyâsiyyedir. Her ferdin zararlı ve fâ'ideli şeyleri ihtâr ile müdâhaleye hakkı vardır. Hükûmetin fâsid olmasıyla umûr u mu'âmelâtın fesâda varıp kargaşalıkların tezâyüdü inkırâz ve izmihlâli intâc edeceğinden şübhe yoktur ki terbiyenin telkînâtıyla husûle gelen fikirlerden tereküb eder.

Bir cem'iyet ma'lûmâtça ne kadar terakkî eylerse efkâr-ı 'umûmiyye o nisbette tevessü' ederek hayr ve 'adli mücib olan işlerde hükûmete mu'âvin, şerru zulmü müstelzim bulunan husûsâtta mu'âriz ve mâni' olur. Hürriyyet ve müsâvât bu kuvvet ve iktidâr ile vücûda gelir, mütehakkimlere karşı durulur. Hod-serâne harekât ile teşvîş-i umûra ictisâr etmek isteyenlerin unûf-ı kibr u gurûrları kırılır, ahkâm-ı kânûniyyeye mürâ'ata mecbûr ettirilir, kavâ'id-i hakkâniyyet cevelâna başlar, irâdât-ı keyfiyye ortadan kalkar. İşte ol vakit hak nedir, ehl-i hak kimdir zâhire çıkar.

Rûhâniyyet ve cismaniyyet i'tibâriyle hilkat-i insâniyye melekîyyet ve hayvâniyyet arasında bir sır-ı mutavassıt olup tahsil-i kemâlât ile tasfiye-i zât u sıfâta muvaffak olanlar, melâ'ike-i arziyyeden efdal ve bi'l-'akis galebe-i cevelât ile

²⁴² ﴿وَلَهُمْ أَغْنَيْنَ لَا يَبْصُرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَدَانًا لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ﴾ nass-1 celîline mâ-sadak bulunanlar behâ'imden eskal olduğunda beyne'l-ulemâ iştibâh kalmamıştır.

Demek isterim ki hakikat-i-insânîyenin muktezî olduğu tehzîb ve terbiyeden tebâ'ud ile şehvât-ı nefsânîyyeye mağlûb ve meftûn olan cühelâ ve zulemânın fezâzat-ı fitriyyeleri iktizâsınca kibr u cebre, gadr u cevre meyyâl olması tabî'dir. 'Ale'l-husûs iktidâr-ı hükûmet öyle nâdân ve gaddârların eydiye-i istiklâliyyetlerine düşünce nemrûdiyyet ve şeddâdiyyeti takınarak ulûhiyyetin mâ-fevkine çıkıp lâ-yetenâhî mefâsid ve mezâlîme ictisâr edecekleri muhakkaktır. Cühelâ ve zulemâdan kat'-ı nazarla efsâne-i ikbâl bir efsûn-ı 'acâ'ib-nümündür ki bayağı 'âlim ve fâzıl olanların bile re's-i umûra geçince hâl-i aslîleri değişmiş, neş'e-i istiklâliyyet kendilerini ser-mest-i gurûr ederek hod-serâne harekât ile tahrîb-i kâ'inâta kalkışmış oldukları târîhlerde yazılmış, hattâ zamânımızda emsâli pek çok görülmüştür.

El-hâsıl istiklâliyyet istibdâdı tevlîd edegeldiğine ve istibdâd ile 'adâletin ic-timâ'ı gayr-ı kâbil idüğüne binâ'en herhâlde hükûmet; meşveret ve meşrûtiyyetle mukayyed olmak gerektir. İrade-i mutlaka Cenâb-ı Hakk'a mahsûstur, 'aceze-i mahlûka yakışır şey değildir. Hattâ "ilim ma'lûma tâbî'dir" mes'elesi tedkik edilince anlaşılır ki irâdât-ı ilâhiyye dahi keyfe mâ-yeşâ olmayıp isti'dâdât ve mâ-hiyyâta göre vârid ve vâkî'dir. Herhangi nazarla bakılsa isti'dâd agrâz-ı nefsânîyyeden münba'is bir tavr-ı tahakküm olup onun hüküm sürdüğü yerlerde vazîfe, 'ale'l-'amyâ bir itâ'atten 'ibâret kalır; ne hak tanılır, ne ehl-i hak söz söyleyebilir.

Eski zamânlarda te'lîf olunan "kütüb-i siyâsiyye" nazar-ı mütâlâ'adan geçirilince; koyunları çobana tevdî' edercesine efrâdı bir yed-i müstebide teslîm ile "Re'âyâ ved'atullâhtır, zulüm harâmıdır, hükümdârlar 'adl ile me'mûrdur, şefkat ve merhamet şân-ı şâhân iktizâsındandır, cevr ü cefâ âhîretçe müstelzim-i 'ukûbâtır." gibi siyâsiyyâtın va'z u nasîhat makâmında hüsn-i ahlâkı bi't-tavsiye teferru'attan 'ibâret bulunmuş olduğu görülür.

Târîhlere bakılınca tevâlî-i a'sâr ile refte refte efkâr-ı beşeriyye biraz daha te'âlî ederek erbâb-ı hükûmet mesâlih-i 'umûmiyyeyi li-eclî'n-nevbe efrâdın hizmetkârı mesâbesinde bulunduğu anlaşılmağa başlamış. Nitekim Şeyh Sa'dî "Koyunlar çoban için değildir, çoban koyunlara hizmet içindir." me'âlinde olan:

242 "...ve öyle gözleri vardır ki onlarla görmezler ve öyle kulakları vardır ki onlarla işitmezler, işte bunlar behaim gibi, hattâ daha şaşkıncırlar..." [A'râf 7/179]

گوسفندان برای چوبان نیست
 بلکه چوبان برای خدمت اوست²⁴³

beyt-i meşhûruyla tasvîr-i merâm eylemiştir.

Vaktâ ki te'âtî-i 'ulûm ile ezmine-i karîbede şa'ş'a-pîrâ-yı iştihâr olan medeniyet-i cedîde büsbütün efkâr-ı beşerîyyeyi tenvîr etmiş, hükûmet bir "irâde-i âmme" den 'ibâret olduğu tezâhür eylemiş, insânların öyle koyun sürüsü misillu bir yed-i müstebide teslîmi aslâ ve kat'â câ'iz olamayacağına hükmedilmiş, Avrupa-yı garbîde ihtilâlât-ı 'azîme ile istibdâd kösâmenleri aradan çıkarılmış, idârece usûl-i iştirâk kabûl olunarak hükûmetler, irâdât-ı 'umûmiyyenin gösterdiği îcâbâta tevfi-kan hürriyyet ve müsâvât esâsları üzerine kurulmuş, ekserî yerlerde meşrûtiyyet ve ba'zı memleketlerde cumhûriyyet takarrur ettirilmiş, hukûk-ı insâniyye fi'ilen ve mâddeten kavânîn ile te'mîn kılınmıştır. İşte bu te'mînât-ı siyâsiyye sâyesinde ân-be-ân oralarda âsâyîş ve 'umrân tezâyüd eylemekte, efkâr-ı 'umûmiyye tenevvürle ilerlemekte bulunmuştur.

243 Koyunlar, çobanın [emrinde] değil, tersine çoban koyunların hizmetindedir.

[5] SÂNIHA

‘Asrımızdaki düvel-i mütemeddine ‘ukalâ-yı milletin ictimâ’ıyla vaz’ u te’sîs kılınan “kavânîn-i esâsiyye”ye bağlanarak idare oluna geldiği gibi a’sâr-ı sâlifede zuhûr eden düvel-i İslâmiyye dahi *şerî’at-ı Ahmediyye*ye temessük ile idâre oluna gelmiştir.

Avrupalıların kavânîn-i esâsiyyeleri eski Rûm ve Roma devletlerinin ve bazı ümem-i mütekaddimenin siyâsiyyât-ı müteferrikalarını bi’t-tedkîk âsâr-ı ‘akliyyeden istihrâc ile tenkîden tertîb ve tensîk edilmiştir. Şerî’at-ı Ahmediyye *Kur’ân-ı Azîmü’ş-Şân*’ın nâtık olduğu evâmir-i rabbâniyye ve serâir-i samadâniyyeden bi’l-istinbât ‘âmme-yi ‘ibâdullâhın hayr u sa’âdeti için ‘adâlet-i mutlakayı te’yîden takarrur etmiş bir kânûn-i esâsi-i ezeliîdir. Avrupa kânûnları efkâr-ı beşeriyeden, şerî’at-ı Ahmediyye âyât-ı ilâhiyyeden me’hûz ve muktebes olduğundan ‘inde’l-muvâzene ötekiler zayıf, beriki daha akvâ olarak evveliyette kalır.

Aktâr-ı İslâmiyyenin her cihet ü cânibinde birkaç ‘asır mütevâliyen ve müte-selsilen ‘ulemâ-yı ‘izâm tarîk-i ictihâdda ikdâm ve ihtimâm ile *Kur’ân-ı Mûbîn* ve ehâdis-i şerîfe-i Seyyidü’l-Mürselîn’i bi’t-tetebbu’ tefsîr, hadîs, fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz ‘ilimlerini te’sîs ve tedvîn etmiş kavâ’id-i esâsiyye-i İslâmiyye bunlardan ‘ibâret olup onlara dâir lâ-yu’ad velâ yuhsâ kütüb-i girân-bahâ te’lîf ü tasnîf kılınmış ‘ulûm-i müessese-i mezkûre şerî’at-ı Ahmediyye’nin sûret ü müeddâsı ve şerî’at-ı Ahmediyye onların huccet ü ma’nâsı olarak ruh ve cesed gibi mütemezzicen bir şekl-i kudsiyyet-intizâma girmiş; kelâm, tasavvuf ilimleri dahi vücûda getirilerek ‘akâid ve ahlâkı tenvîr ü tehzîbe kâfivesâ’il mesâil meydân-ı fazl u ‘irfâna konulmuş terakkiyyât-ı sûriyye ve ma’neviyyeye yollar açılıp fezâil-i insâniyyeyi isbât ve istikmâl için her nev’ delâil ü vesâit tezâhür ve ta’ayyün eylemiştir. El-hâsil ‘indallah mu’teber ve mer’î olan “dîn-i İslâm” aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm Efendimiz’in bi’set-i seniyyeleriyle îzâh ve itmâm edildi. Ümmete ta’lîm ve telkîn buyurdıkları usûl ve ahkâm, verese-i kirâmı bulunan ‘ulemâ-yı a’lâmın himem-i mütevâliyye-i müciddâne ve müceddidânesiyle alâ-vechi’t-tafsîl teşrih ve tefsîr olundu, insânları ser-menzil-i hidâyet ve hakîkate îsâl edecek tarîk-i müstakîm gösterildi.

İslâmiyet’in ne ‘âlî bir neş’e-i kudsi-menkabet olduğunu anlamak ister. Ahlâka âid olan ferâiz-i milliyyenin en birincisi hakâyık-ı dîniyye ve dekâyık-ı şer’iyyeyi tefehhüm ve tafattun ile ‘urve-i vüskâ-yı tevhiide temessük ederek dâire-i uhuvvet ü ittihâdı tevsî’ ve takviyete çalışmak müttehiden sırât-ı müstakîm üzere sâlik olmaktadır.

Sırât-ı müstakîm dîn-i mübîn-i İslâm'dan ve dîn-i İslâm dahi Cenâb-ı Hakk'a itâ'at ve inkıyâd ile 'adl ü ihsândan 'ibârettir. Nitekim âyet-i kerîmede ²⁴⁴ ﴿مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ﴾ vârid olmuştur. Şu mezâyâdan anlaşıldığına göre Hazret-i Ulûhiyet'e tevcih veche-i teslîmiyyet ve 'ubûdiyyet ile selîmu'l-kalb olup hasenât ve hüsniyyâtı i'tiyâd edenler muhsindir. Bu takdîrce Müslim olanların muhsin, muhsin bulunanların Müslim idüğüne hükmeyleyebilirsek de muhsin olmayanlara Müslim denilip denilemeyeceğine karışmayız. Şu kadar ki Cenâb-ı Hak *Kur'ân-ı Kerim*'de zâlimlere la'net etmiş olduğundan dâire-i 'adl ü ihsândan çıkıp zulm ü te'addî yollarına sülûk edenlere "mel'ûndur" demekde tereddüd etmeyiz.

Dîn-i İslâm, 'adl ü ihsânı emreder. Şerî'at-ı Ahmediyye bu ma'nâyı tafsil ile 'adl ü ihsân husûsî ve 'umûmî olmak üzere iki kısma münkasım olduğunu gösterir. Husûsî 'adl ü ihsân, her şahsın kendi nefsinde 'âdil ve muhsin olması, 'umûmî 'adl ü ihsân dahi her şahsın kendi nefsinden hâric olan umûr u mu'âmelât-ı medeniyede 'âdil ve muhsin olarak doğru ve güzel ef'âl ve harekâtı iltizâm eylesidir. Onun için "ilm-i fıkıh" şu iki esâs üzerine binâ edilerek bir ciheti i'tikâd ve ahlâk ve 'ibâdâta, diğeri ciheti münâkahât ve mu'âmelât ve 'ukûbâta dâirdir.

İ'tikâd, ahlâk, 'ibâdât eşhâsın kendi nefsiyle kâim olan ahvâl-i enfüsiyyedir. Münâkahât, mu'âmelât, 'ukûbât tabî'at-ı ictimâ'iyenin îcâb ettirdiği umûr-ı afâkiyyedir ve nizâm-ı âlem, ahvâl-i enfüsiyye ve umûr-ı afâkiyyenin intizâmından 'ibâret olup "âsâyış" bu cümle-i esâsiyyeden tevellüd eyler. Şerî'at-ı Ahmediyye'nin gösterdiği usûl-i siyâsî, ahvâl-i enfüsiyye ve umûr-ı afâkiyyenin intizâmıyla âsâyışın husûlî, mülk ü milletin sa'âdet ü selâmete vusûlü maksadlarına müntehî şu makâsîd-ı mühimme medeniyetce metâlib-i asliyyeden olmağla dîn-i İslâm medeniyete, medeniyet dîn-i İslâm'a muvâfık ve mutâbıktır, demekten başka söz yoktur.

"İslâmiyyet, terakkiyyât-ı medeniyeye mâni'dir" diyen hâinlerin hamâkat ve cehâletlerine nazar et ki Devlet-i Osmâniyye'de hilâf-ı şer' olarak ba'zı müstebidlerin ittihâz ettikleri idâre-i keyfiyyeyi görüp onu mukteziyyât-ı İslâmiyye'dendir zannıyla galat-kârâne tefevvuhât ve türrehâta kalkışılar. Evet her idâre-i keyfiyye terakkiyyâta mâni'dir belki esâsen milletlerin, memleketlerin izmihlâlîne bâdîdir ama bu misillü mefsedetler dîn-i İslâm'dan hâric olan mel'ânetlerdir. Ahkâm-ı İslâmiyye başka, idâre-i keyfiyye başkadır. Her ne vakit usûl ü ahkâm-ı İslâmiyye'yi nazar-ı dikkate almış olsak Hâlîk'a ma'siyeti mûcib olan umûrda itâ'at câiz olma-

244 "Kim özü muhsin olarak yüzünü tertemiz Allâh'a teslim ederse..."[Bakara 2/112]

dığını görürüz. ²⁴⁵ راع وكلکم رسول عن رعيته hadîs-i şerîfinin müfâd-ı ‘âlisi üzere keyfe mâ-yeşâ harekâtın memnû‘ olup her şahıs vezâ’if-i müterettibesince ‘adâlet ve istikâmetle mükellef ve ‘aks-i takdîrinde me’âkib ve me’âtib idüğünü gösterir. *Kur’ân-ı ‘Azîmü’ş-Şân*’daki Sûre-i Şûrâ tahakkümât-ı hod-serâneyi kat’iyyen men‘ ederek meşveretin lüzûmunu bildirir.

‘Aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm Efendimiz’in evvel ve âhir benden sonra falan halîfedir deyu ta’yîn-i şahs etmeyerek halîfenin intihâbını ümmete terk ve tevdî‘ buyurmaları idâre-i İslâmiyye’nin “usûl-i cumhûriyyet”e mübtenî olmak lazım geleceğini sarâhaten isbât eder. Nasıl ki hîn-i irtihâllerinde Sahâbe-i Kirâm ihtilâfa düşüp Muhâcirîn ve Ensâr’dan her iki sınıfa mahsûs birer halîfe nasb edilmesi re’y u ictihâdında bulundularsa da ‘uzemâ-yı ashâb meydana atılarak bir ümmette iki halîfenin vücûdu ma’kûl ve meşrû‘ olmadığını ityân etmeleri üzerine ihtilâfât bertaraf edildi. Bi’l-ittifâk, icmâ‘-ı ümmetle Ebû Bekir es-Siddîk radiyallâhu anh hazretlerine bî‘at olundu. Cenâb-ı Siddîk’in vefâtlarından sonra yine bu sûretle icmâ‘-ı ümmetle Ömer ve Osman ve Ali radiyallâhu te’âlâ anhüm hazerâtı dahi intihâben makâm-ı hilâfete is’âd olunmuşlardır. Ne çâre ki sevânih-i âtîde arz olunacağı vechile ahîran hazele-i Süfyaniyyân zuhûra gelerek tezvîran ve tegallüben bir hükûmet-i gayr-i meşrû‘a te’sîs ettirmesiyle ‘umûma ait olan hakk-ı intihâb gasb edildi. Artık mülkiyet, gazûziyet seyyielerinden usûl-i istibdâd ser-nümâ-yı fesâd olup ilâ-yevminâ mülûk-i İslâm tahakkümen bu revîşi iltizâm ile şer‘in hilâfına gidilmiş zulüm ve te’addî yolları açılmıştır.

245 “Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden mesulsünüz”. Buhârî, “Nikâh”, 81; Müslim, “İmâre”, 20.

[6] SÂNİHA

‘Ulemâ-yı Şî‘a nusûs-i hafiyeye ve celiyye taharriyyâtıyla uğraşarak hilâfeti *İmâm Ali* kerremallâhu vechehû hazretlerine hasretmek istiyorlar. İcmâ‘-ı ümmeti cerh ve ibtâlâe ictisâr ediyorlarsa da bu iddi‘aları şerî‘ate, hürriyyete, hikmet-i hükûmete muhâlif olup şâyân-ı istimâ‘ değildir.

Dîn-i İslâm’ın erkân-ı esâsiyyesinden biri icmâ‘-i ümmettir. ‘Aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm Efendimiz ümmetin ictimâ‘ı huccet, ihtilâfı mahz-ı rahmet olduğunu bildirmiş ümmetin dalâlet üzerine ictimâ‘ etmeyeceğini haber vermiştir.

İcmâ‘-ı ümmet bir ‘ulviyyet-i mukaddesedir onun aleyhinde söz söylemek hürriyyet-i milliyeyi pây-mâl edip hukûk-ı ‘âmmeye ta‘arruzla millete ‘adâvet, dine ihânet, müstebidlere, zâlimlere hizmet ve mu‘âvenet eylemektir.

Avrupalılar milliyetce hürriyyeti, icmâ‘-i ümmeti te’sîs ve tahkîm için canlarını fedâ ettiler, kıyâmetler kopardılar. Dîn-i İslâm’ın bize bahş ettiği bu nimet-i celîlenin kadrini bilmeyip icmâ‘-i ümmet gibi bir feyz u fazîleti redd ü inkâra kalkışmak ne idrâksizlik ne hamiyetsizliktir. Şu hâlet-i süfliyeye, galebe-i istibdâd ile hissiyyât-ı asabiyye zâil olmaktan, esâret ve makhûriyyeti zevk ittihâz ile mezellet-i mahkûmiyyete, meskenete alışmaktan ileri gelir. Ekseriyâ‘aceze-i akvâma müstevlî olur. Şiiler hilâfetin İmam Ali ve evlâd-ı kirâmına hasr u intikâli iddi‘asında bulduklarından, hulefâ-yı selâsenin hilâfeti ise icmâ‘-i ümmetle sâbit olup onların murâd ve müdde‘alarına tetâbuk etmediğinden *icmâ‘-i ümmet* huccet olamayacağında te‘annüdle gûyâ Hazret-i Ali’nin hakkı bu yüzden ketm edilmiştir, diyerek hukûk-ı ‘âmmenin mebnî-i ‘aleyhi olan bir esâs-ı kaviiyyeyi hedm eylemekle sanki Ehl-i Beyt’in hukûk-ı mektûmesini zâhire çıkaracaklar gibi sa’y u gayret-i cemîlelerini gösteriyorlarsa da kavilleri fiillerine tevâfuk etmiyor. Sa’y u gayretlerinin netîcesi her iki tarafın yani gerek ümmetin ve gerek Ehl-i Beyt’in ‘umûmî ve husûsî hukûk-ı meşrû‘alarını bi’l-izâ‘a mütehakkimlere i‘ânenen ‘ibâret kalıyor.

Ne garibtir ki Şiilerin en galîzi olan ‘Acemler zâhirde hubb-i Ehl-i Beyt ile ser-kerem-i guluvv olarak hilâfetin cenâb-ı Ali’ye ve ahlâfına inhisârı husûsunda pek ziyâde ısrâr eylemekte iken Medîne-i Münevvere ve Mekke-i Mükerreme’de sâdât-ı Hasaniyye ve Hüseyniyye’den bunca zevât-ı zevîl-ihtirâm mevcut olduğu hâlde şürefâdan birini taht-ı İranîye iclâs ile bî‘at etmezler de *Kaçar* gibi bir kabîle-i sefileden sivrilmiş olan şâhlara bî‘at edip otururlar. Sülâle-i Hâşimiyye’nin hukûkunu gasb edenlere sebb ü şetm ile vakit geçirirler.

Acabâ Âl-i Kaçar'ın, Âl-i Süfyân'dan farkı nedir? Süfyânîler, Emevîler imâmet ve hilâfette hakları yok iken bu davâlara düşüp *Ehl-i Beyt*'in hukûkunu gasb ettiklerinden Acemler onları ve taraftarlarını tekfîr ederler. Lâkin Ehl-i Beyt'i bırakıp Âl-i Kaçar'a bî'at ettikleri cihetle Süfyânîleri Emevîleri tekfîr eyledikleri vartaya kendilerinin dahi düşmüş olduklarını anlamak istemiyorlar. Hilâfet, Emevîler asrında Ehl-i Beyt'in hakkı idiye şimdi de kemâ-kâne o hak onlardan mevcûd olanlarıdır. Ne zamanın tebeddül ve tekâdümüyle ne ehl-i tuğyânın tegallüb ve tesâdümüyle *hak* sâkıt olmaz.

Bizim şaşkın Bektâşîlere bak ki Şiiilere pâdâş olarak 'Acemler gibi kendi fenâlıklarını ve içinde buldukları asrın uygunsuzluklarını görmeyip eski haksızlıkları karıştırlar.

Şiiyyet delâil-i şer'iyeden hiçbirine müstenid değildir. Vaktiyle Cezîretü'l-Arab'da, İran'da sevdâ-yı saltanatla türemiş olan Zeydîlerin, Safevîlerin kendi menfa'atleri için kurmuş oldukları bir şebeke-i mefsedettir. Âhâd ve efrâddan nice âvâreler ona tutulmuş hâl-i dalâlette kalmıştır. Şiiyyetin evvel ve âhir beyne'l-İslâm ihdâs ettiği ifsâdâtı ta'rîf ve ta'dâddan tarihler âcizdir.

El-yevm desâis-i Şiiyye ezhânı teşvîş edip gidiyor, İslâm'ı tefrikaya düşürüyor. Hele Toskalık Arnavudları Şiilik yüzünden Bektâşilik mühlikesine düşmüş, İslâmiyet içinde İslâmiyet'e münâfi senedsiz, delilsiz, asılsız, esassız birtakım da'vâlar, hulyâlar zihinlerini işgâl etmiş, Bektâşî babalarının telkîn eyledikleri müzahrafât ile kafaları dolmuş, ayyaşlık vâdîlerine dökülmüş o zındıklara ifrât-ı teslîmiyyetle, inhimâk-i işretle esârete karîb acınacak bir mezellet ve sefâlete, humk u belâhete, fakr u felâkete giriftâr olmuşlardır. Sırlarının bilinemediğinden değil hâl u kâllerinin çapraşıklığından nâşî murâd ve maksatları anlaşılamıyorsa da vahşet ve huşûnetlerine nazaran Ehl-i Sünnet'e pek ziyâde hasım oldukları hissedilir.

Bektâşîlerin ahvâl-i zâhire ve bâtınaları teftîş olup im'ân ile bakılınca gûyâ ki ümmet, vaktiyle Hazret-i Ali'ye, Ehl-i Beyt'e hakâret etmiş hâşâ *Kur'ân-ı Kerim* de tahrif edilmiş esâs-ı dîne hâlel getirilmiş, şer'at çığırından çıkmış. Sonradan onlar bu işlerin hakikatine muttali' olup kendilerine küskünlük gelmiş şu herc ü mercler arasında bir tarik-i necât aramağa ihtiyaç messeylemiş o da dâmen-i Ehl-i Beyt'e sarılarak *tevellâ* ve *teberrâyı* muhkem tutup infirâd ve istisnâiyeti ihtiyâr ile *Ehl-i Sünnet ve Cemâat*'ten hâric dervişlik sûretinde Şiilik teşvîşliğini tasavvufa karıştırip zu'mlarınca nokta-i isâbete müntehî bir revîş-i diğerk ittihâzından 'ibâret bulunmuş olduğundan şu revîşle sefine-i Nûh sekenesi gibi sâhil-i selâmete çıkmak, emvâc-ı ihtilâfât arasında kalan mağrûkîni uzaktan seyr ü temâşâ ile zevk ü

sefâya dalıp aşk u muhabbet, îyş ü işret âlemine koyulmak, tûfân-ı çûn u çirâdan yakayı kurtarmak, âhîret ve 'âkıbeti düşünmeyip bu âlemde bir hoşça yaşamak tahayyülâtına saplanmış oldukları görülür. ²⁴⁶ ﴿وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾ vâkı'â herkes 'âkl u hayâlince tasvîb ettiği zehâbı vicdânen intihâbda muhtâr olduğundan ahkâm-ı zihniyyeye, hürriyyet-i fikriyyeye karışılmaz ise de Şiilik esâsen milliyeti teşettüt ve tefrikaya düşürmüş Bektâşilik dahi o menfezlerden süzölmüş bir fitne-i dalâlet olarak lâ-yenkati' sâde-dil Müslümânları ifsâd ile bünye-i ittihâdı tahrîb eylemekte bulunmuş iken nasıl hoş görülebilir.

Hoş görmek, Bektâşilerin zâhirdeki meslek-i dervîşâneleri îcâbından olduğu hâlde âyinlerince ikrâr etmeyenleri velev meşâhir-i e'izzeden olsa bile bir türlü hoş görmeyip mutlakâ'ulemâyı istihzâ ve belki bi'l-cümle eslâf-ı kirâm hakkında sû-i zan ile iftira fazîhalarından vazgeçemiyorlar, dâ'imâ cühelâ-yı Ehl-i Sünnet'den tenfire medâr olabilecek tezvîrâtı düşünüp idlâle çalışırlar. Hatta Yeniçeriler vaktiyle pek mûnis ve mutî' ve mütediyyin ve müttakî mücâhidîn iken sonradan aralarına haylûlet eden Bektâşilik seyyiesi kendilerini tarîk-i müstakîmden çıkarmış mudill ve mütecâsir bir fırka-i bâtula ve bâğiye sûretine girip 'isyân ve ihânet yolunu tutmuş, askere 'ârız olan fesâd-ı ahlâk ve sû-i i'tikâd yüzünden vekâyi'-i elîmenin te'âkubuyla a'sâr-ı ahîrede telâfisi gayr-i kâbil hasâretlere, mağlûbiyetlere uğranılmış olduğunu tarihler gösteriyor. Hemân Cenâb-ı Hak şimdiki asâkir-i nizâmiyyemizi o habîslerin ferîka-i dalâleti olmak âfâtından masûn eyleye.

Bektâşiliğin milliyetçe, siyasiyâtca sû-i te'sîrini cennet-mekân Sultân Mahmud pek güzel anlamış o merdûdların vücûdunu izâleye ihtimâm eyleyip epeyce 'urûk-ı mefsetdetleri kesilmiş iken her nasılsa Tanzîmât'dan sonra yine kökleşmeğe başlamışlardır. Elbette mülk ü millete, menâfi'-i devlete, muzır ve muhâlif olan efkâr-ı fâsideye meydân verilmeyerek 'akâid-i habîsenin bu bütün mahv ü ibtâli mümkün değilse de muhafaza-i intizâm u âsâyiş için bir dereceye kadar tashîh ile terbiye-i umûmiyyeyi tehzîb ve tevhîde çalışmak umûr-ı dâhiliyyece vezâ'if-i esâsiyyeden- dir. İnşâallâhu te'âlâ ileride devletimiz şaşkınlıktan kurtulur, memâliki istilâ etmekte bulunan şaşkınlıkları görür de def'-i mefâside medâr olabilecek tedâbîr-i hasene düşünür.

246 "...her kimi de Allah şaşırtırsa yoktur ona artık bir hidayet edecek" [Mü'min 40/33]

[7] SÂNIHA

Ehl-i Beyt'e tevellâ 'âmme-i Müslimîn'e farz-ı 'ayn olduğu gibi a'dâlarından teberrâ dahi vâcibü'l-edâ bir deyindir; çünkü hubb-i hakîkî evvelâ bir zâtı ciddî ve samîmî sevmek, sâniyen dostlarına muhabbet, düşmanlarına buğz ve 'adâvet etmek ile tahakkuk eyler. Aksi takdîrinde kazıyye nifâk şekline girer esdikâ-yı muhibbîne göre sevdiklerinin dostlarını, düşmanlarını tefrîk edip mâhiyeti anlamak merkez-i muhabbette müteyakkınâne sâbit-kadem olmak iktizâ eder.

Şiiler, Bektâşiler zâhirde Ehl-i Beyte tevellâ, a'dâlarından teberrâ da'vâlarını dermiyân ettiklerinden işi guluv derecesine vardiirmamış olsaydılar 'umûmen Ehl-i Sünnet kendileriyle berâber olup da'vâlarının sıdk u sıhhatine şehâdet ederdi. Diyanetten maksad olan uhuvvet ve ittihâd husûle gelirdi. Çe fâide efkâr-ı ma'nevîyeden ziyâde ağız-ı dîniyye ve düveliyyenin galeyânıyla meydâna atılan gulâtın dehânı hudûd-ı meşrû'ayı tecâvüz eylediklerine binâ'en Ehl-i Sünnet onlardan ayrılmağa mecbûr olmuştur.

Târihlere bakılınca Şiilerle Sünnîler beynindeki ihtilâfâtın üssü'l-esâsı hilâfet me's'lesi ile Cemel ve Sıffin vak'alarıdır. Şiiyyetin müheyyicleri husûsiyle İmâmeyn mezhebinin mürevvicleri hilâfet Hazret-i Ali'nin hakk-ı sarîhi iken gasb edildi, derler. Hâlbuki gasb edilmedi. Vakt-i mukadderi gelince ümmet kendilerine bî'at edip makâm-ı hilâfete is'âd olundular. Bunca zamân ehl-i fesâd ile uğraştılar şu hâlde nizâ' tekaddüm ve te'ahhura intikâl eder.

Şeyhu'l-ekber kuddise sırruhû *Fütûhât*'ında hulefâ-i erba'anın hilâfetce tekaddüm ve te'ahhuru efdaliyyet ve ekmeliyyet cihetiyle olmayıp ancak her birisinin hilâfetleri ve yek-dîgerinden evvel vefâtları mukadder olmasıyla hükm-i hafıyye-i ilâhiyyeden neş'et ettiğini göstermiş nasıl ki Fâhru'l-Enbiyâ en sonra bî'set edilip hâtıme-i mürselîn olmuşlar ise Seyyidü'l-asfiyâ cenâb-ı Aliyyü'l-Murtazâ dahi nübüvvet-i Muhammediyye esrârının vârisi olmak hasebiyle son devirlere kalarak hâtıme-i Hulefâ-yı Râşidîn olmuştur deyü hakîkati îzâh ve izhâr ile şân-ı Ali'yi bir derece î'lâ eylemişlerdir ki onun ötesinde söz yoktur. Bu dekâyık-ı dîniyyeyi tefehhüm edebilenlerin kânî' olup münâza'aya hitâm verileceği muhakkaktır, olsa olsa mu'araza, idrâk-i hakâyıkta kâsır olan mu'annidîne münhasır kalır.

Biz de onlara deriz ki yahu Ebû Bekir Es-Sıddık radiyallahu anh hâricden asker ve leşkerle gelip de tegallüben hilâfeti gasb etmedi. Kendileri ashâb arasında efrâd-ı ashâbdan buldukları hâlde 'âmme-i ashâb İslâmiyet'de kıdemi, emr-i dînde rusûh-i kademi olduğuna 'ale'l-husûs 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz

maraz-ı mevtlerinde namâza çıkamadıkça başkalarını salâta istihlâf etmeyip ri-vâyât-ı sahihaca on yedi defa mütevâliyen ve münhasıran Ebû Bekir'i imâmete tevkîl buyurdıklarını ve bi'l-hâssa kendilerinin beyne'l-enâm müsellemler olan nice nice evsâf-ı celîlelerine binâ'en bi't-tav' ve'r-rızâ bî'at ettiler.

İnsâf ediniz, “tevâtür” ilm-i yakîn ifâde eder. ‘Akıl, kizb üzere ittifâklarını tev-cvîz etmeyecek mertebe bir cemm-i gafirin şehâdeti ‘inde’ş-şer’ akvâ-yı beyyineden olup mûcibiyle ‘amel ve hükm edilirken bizzât Resûlullah’ı görmüş, şeref-i sohbetleriyle müşerref olmuş binlerce Ashâb-ı Kirâm’ın butlân üzerine ittifâk eylemesi ‘aklen mümkün müdür? Ma’âhaza cenâb-ı Ali’nin dahi icmâ’-i ümmete dâhil olarak bî’at ettikleri müttefekun aleyhdir. Şu kadar ki bâdi-i emirde Fâtumatü’z-Zehrâ radiyallâhu anhâ hazretlerinin ısrârlarıyla hâtırlarına ri’âyeten tevakkuf edip onların irtihâllerinden sonra derhal bî’at eyledikleri mervî ise de târihlerce bu kavil mevsûk ve mu’temed sayılmıyor.

İşin en sahîhi, Sakîfe-i Benî Sâ’ide’de ashâbın ictimâ’ ettikleri esnâda Hazret-i Ali hâzır bulunmuş hattâ cenâb-ı Siddîk’a bî’at edildiği sırada Ebû Süfyân yanlarına sokulup; “gel sana bî’at edelim, eğer muhâlefet olunursa Mekke’yi süvârî ve piyâde ile doldururum” dedikte izhâr-ı infi’âl ile; “senin garazın İslâm arasına tefrika koymaktır” diyerek ondan i’râz etmiş oldukları meşhûrdur. ‘Ale’l-husûs İbn-i Esîr’in *Târîh-i Kâmil*’inde Ebû Bekir’e bî’at olunmakta bulunduğunu haber alınca gecelik elbisesiyle müsta’celen hâne-i sa’âdetlerinden çıkıp mecma’-ı ashâba giderek bî’atden sonra arkalarından gönderilen elbisesini Sakîfe’de giydikleri mu-fassalan mestûrdur.

İşte hilâfette akdemyyeti iddi’â olunan zât-ı mükerrem, cenâb-ı Siddîk’a ‘arz-ı bî’atle hakk-ı hilâfetlerini tasdik etmiş ve onların vefâtlarından sonra vasiyyetleri vechile Ömerül-Fârûk hazretlerine dahi bî’at eylemiş oldukları müsellemdir.

Şiilerin düştükleri varta-i dalâlete, rezâlete bak ki hem Ali’nin Şeyheyn-i Muhteremeyn’e bî’atini inkâra yol bulamadıklarından ikrâra mecbûr olurlar hem yine Şeyheyn-i Muhteremeyn’in hakk-ı hilâfetlerini redde kalkışılar. Şu cür’et ise tenâkuzla berâber tahtie-i ümmet cinâyetinden başka iltizâm ettikleri zâtı tezkîb demektir, bu ne herze yemektir. Şiilerin munsıfları, zarifleri mebhâs-i bî’atte söz bulamayıp bi’z-zarure mebhût ve mülzem olarak zehâblarından utanırlar yalnız edeb ve irfândan mahrûm bulunan bazı müteşeyyi’lerin mütecâsirleri, galîzleri gûyâ *Hazret-i Ali* mümâşât yüzünden takiyye-i bî’at etmişlerdir gibi müstehcen ve müstekreh te’vîlâta girişip dırlanırlar bu ise hâşa şâibe-i nifâkı ekdirir. Bi’l-vücûh şân-ı celîl-i esedullâha nakîza getirir bir sıfat-ı rezîle isnâd eylemektir.

Beyit

سخن شناس نه مدعی خطا اینجاست
چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست²⁴⁷

El-hâsıl Şiilerin gasb-ı hilâfet hususundaki iddi'aları ne bir delîl-i şer'î ne bir bürhân-ı 'aklîye müstenid olmayıp tuğyân-ı şekâvetle "ashâb-ı güzîn" hakkında sû-izandan 'ibârettir. Kütüb-i Şiiyye serâpâ bu misillu huccetsiz, tahkîksiz, müzîf ve mütenâkis zuhruf-i akvâl ile memlû iken birtakım serserilerinona kapılarak Ehl-i Sünnet'e karşı söz söylemiş bi-'aynihî Hıristiyânların bilâ-rivâyetin yekdiğere mübâyin İncillerdeki hurâfâtı sahîh belleyip muğâlata-i teslî ü teşrîke saplanarak ehl-i tevhd ile mücâdele eylemesi kabîlindedir.

Cemel ve Siffin vak'alarına gelince bunların tafsilâtı pek uzundur. Biz o tafsilâta girişmeyerek muhakkikîn-i mu'âsırımızden Subhî Paşa merhûmun tevârih-i selefden tenkiden te'lîf-kerdeleri olan *Hakâiku'l-Kelâm* târihindeki icmâlî bir kat daha sûret-i icmâle koyup muhtasaran beyân edeceğiz.

Halife-i Sâlis Osman bin Affân radiyallâhu anhın şehâdetlerinden sonra muhâcirîn ve ensârdan pek çok zevât Hazret-i Ali'nin hâne-i 'âlilerine gidip sana bî'at etmeğe geldik dediklerinde Hazret-i Ali bâr-ı hükûmeti tahammûlden istinkâf ederek; "size vezîr olmağı size emîr olmağa tercîh eylerim, her kimi intihâb eyleseniz teba'iyet ederim" buyurmuşlar idi ki bu da Şiilerin zannettikleri gibi Haydar-ı Kerrâr'ın harîs-i emâret olmadığını kat'iyen bildirir. Her ne hâl ise ilhâh ve ibrâm ile hilâfeti kabûle meylettirdiler, kendilerini Mescid-i Şerîf'e getirip orada cümlesi bî'at eylediler. Ba'dehû ashâb ve kibâr takım takım ziyaretlerine şitâb ile katele-i Osman'a icrâ-yı kısâs edilmesini taleb ve istid'aya başladıklarında ehl-i tuğyânın cem'iyetleri mün'akid bulundukça onun icrâsı kâbil olamayacağını, bi'l-farz teşebbüs etse 'azîm ve vahîm birtakım fiten ü fesâdâtın hudûsuna sebebiyet verileceğinden herhâlde cem'iyetler dağılıncaya kadar te'hîri lazım geleceğini beyân buyurması, Talha ve Zübeyr buna muhâlefetle kısâsın ta'cili re'yinde musır bulunması üzerine mübâhasât ve muhâverât çoğaldı. Talha ve Zübeyr münfa'ilen haccetmek vesîlesiyle sıvışıp Mekke'ye savuştular. Oradaki ashâba kavuştuklarında Hazret-i Ali'nin emri siyâsette acz ü rehâvetinden bahisle 'uzemâdan diğere bir

247 "Hatâ şuradadır ki söz ehli müdde'î değildir. Ehl-i dilin sözlerini işittiğinde bu hatâdır deme." Hâfîz'in divânında bu beyit, şu şekildedir:

چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست
سخن شناس نه ای جان من خطا این جاست

zâta bî'at olunmak lüzûmunu işâ'aya giriştiler. Teşkil ettikleri hey'et-i ittifâkiyyeye 'Âişe-i Siddîkâ'yı dahi dâhil ederek üç dört bin kişi ile Medine'ye doğru yürüdüler. "Hav'eb" nâm mahalle takarrüb eylediklerinde köpekler havlamağa başlayınca 'Âişe devesini durdurup; "ben Rasûlullâh'ın yanında birgün sâir zevcât ile berâber musâhabet olunurken 'sizden hangisine Hav'eb köpekleri havlayacaktır bilsem' buyurdıklarını işittim. Artık daha ileri gidemeyeceğim" diyerek orada tevakkuf eyledi. Onun için bu hâdiseye *Vak'a-i Cemel* nâmı verildi.

Hazret-i Ali, Talha ve Zübeyr'in hurûc u tuğyânını işitince bi'l-mecbûriyye mukâbeleye kıyâm ederek tarafeyn askeri karşılaştıkda cenâb-ı Murtaşâ her ne kadar nush u pend ile sulha çalıştılsa da öbür taraftan rû-yı rızâ göremeyip hûn-rîzâne mukâteleler zuhûra geldi. Esnâ-yı muhârebâtta Talha'ya isâbet eden bir ok yarasının kanı kesilmediğinden vefât etti. Zübeyr dahi yaralanıp âhirete gitti. Maktûller arasında 'Âişe'nin mahfeli görülünce Hazret-i Ali yanlarına gidip hâtırlarını tatyîb ile helalleserek birâderi Muhammed'e terfikan Mekke'ye gönderdiler, gürültüler de kesildi.

İşte Cemel Vak'ası'nın en mücmel hülâsatu'l-hülâsası bundan 'ibâret olup şu gâile biter bitmez fie-i bâğiyye reisi Mu'âviye, zaten evvelce Şâm valiliğinden azl edilmiş olduğundan menkûbiyete tahammül edemeyerek ahâlî ise katli Osman'dan dolayı heyecân ve helecâna düşüp fesâd u tuğyâna müteheyî bulunduğundan vukû'âtın husûle getirdiği isti'dâdî fırsat ve ganîmet itihâz eyleyerek kâtillerin kısâsı icrâ edilmediğinden dolayı Hazret-i Ali'yi ithâm ile minberlere çıkıp Osman'ın kanlı gömleğini, zevcesi Nâile'nin kesilmiş parmaklarını 'âleme teşhîr ve irâe ederek şûriş-engîz hutbeler okumağa, işleri karıştırmaya başladı. Şâmîleri gereği gibi cûş u hurûşa getirdi, emvâl-i beytü'l-mâli isrâf ve tebzîr ile meftûn-i mâsivâ birçok mel'ûnları itmâ' ederek enf-i ru'ûnetlerini şişirdi. Bağy u isyân yolunu tutup ümmeti tefrikaya düşürdü. Cemel Vak'ası'ndan sonra Hazret-i Ali kerremallâhu vechehû def-i teşettüt için Şâm üzerine asker sevk etmeğe tasmîm ile Kûfe'ye çekilmiş idi. Tertîbât-ı lâzımeği bi'l-ikmâl Medâyin tarafına gidip oradan Rakka'ya doğru hareket ettiler. Şâm fie-i bâğiyyesi kendilerinden evvel ol havâliye yayılarak Nehr-i Fırât'ın kenârlarını tutmuş olduklarından Ali'nin askerini sudan men'ettiler. Beri taraftan şiddetli hücumlar ile suyun başı zabt olundukta ber-aks Mu'âviye sudan men'in ref'ini istihâma dökülünce Ali 'âlî-cenâb suâllerini kabûl ile muttasıf oldukları insâniyyet ve mürüvveti bi'l-icrâ düşmanlarını zelâl-i adl ü ihsânile iskâ ettiler radiyallâhu teâlâ anhu. Mükerreren îrâd olunan nesâyih-i cemîleyi bâğiler işgâ etmediklerinden otuzaltı sene-i hicriyyesinin Zilhiccesi ib-

tidâsında kavgalara başlanılarak Muharrem'in evâhîrine doğru pek dehşetli vukû' bulan son muhârebede Şâmîler'in kadem-i mukâvemeti bi'l-küllîyye mütezil olmağla 'usâtın müsteşâr-ı hâssı olan 'Amr bin el-Âs, Mu'âviye'ye asker mesâhif-i şerîfeyi kargıların ucuna bağlayıp semâya ref' ederek Kitâbullâh beynimizi bulsun deyu bağırmaclarını emir ile, "kabûl olunursa bu vartadan kurtuluruz, ihtilâf vukû' bulursa tefrikaya sebep olur, muhâlifleri kazanır" dedi. Mu'âviye derhal şu tezvîri tasvîb ile desîse-i mezkûreyi isti'mâl eylediler. Silk-i 'asker-i Ali'de bulunan huffâz ve kurrâ, onu görünce muhârebeden ferâgatle "Kitâbullâh'a itâ'at vecîbedendir" dediler. Cenâb-ı Ali nâsa hitâb eyleyip "Mu'âviye ve 'Amr bin el-Âs Kitâbullâha hürmet edenlerden değildir, ben onları tâ tufûliyyetlerinden recûliyyetlerine dek bilirim. Tıfl iken eşerr-i etfâl ve recûliyyetlerinde eşerr-i ricâl idiler, mağlûb oldukları için böyle bir hud'aya teşebbüs ettiler, sizi aldatmak isterler, harbe devam ile netîce-i merâma vâsıl olalım" yolunda pek çok çalıştılar ise de ekseriyyet üzere tesâdüf ettikleri muhâlefetlerin def'ine çâre bulamayıp hâh u nâ-hâh nasb-ı hakem husûsundaki teklîfi kabûle mecbûr oldular.

Tahkîm mes'alesi bâğilerde mağlûbiyyet, Havâric'in zuhûruyla tarafdârân-ı Ali'de mübâenet husûle gelmesinden tehaddüs edip Mu'âviye, 'Amr bin el-Âs'ı intihâb eyledi. Hazret-i Ali cânibinden dahi re'y ü rızâlarına muhâlif olarak kurrâ ve ekser rüesânın ibrâmıyla Ebû Mûsâ el-Eş'arî hakem ta'yîn edildi. 'Amr ile Ebû Mûsâ sudûr edecek hükümden dolayı ne kendilerinin ne evlâd ve müte'allikâtlarının mes'ûl olmamalarına tarafeynden söz alıp tastîr olunan vesîkaya şahidler yazıldı. Mahall-i hakem olmak üzere Kûfe ile Irâk arasında vâki' *Dûmetü'l-Cendel* nâm mevki' tensîb olunup mütârekeye karâr verildi, hakemler orada birleşti. 'Amr bin el-Âs, Ebû Mûsâ'yı pek ziyâde tevfir ve ta'zîm ile kendisi söze mübâşeret etmedikçe 'Amr söz söylemeyip onu feth-i makâle mübâderete alıştırdı. Beynlerinde birçok makâlât ve mükâlemât cereyânından sonra 'Amr, Ebû Mûsâ'ya "netîce-i re'yiniz nedir" istifsâr eyledikde "benim re'yim ikisini yani Ali ve Mu'âviye'yi azl edip ârâ-i 'umûmiyyeye bi'l-mürâca'a meşveretle diğeri bir zâta hilâfeti tevcih eylemektir" dedi. 'Amr dahi "re'y-i rezîn budur, ben de müttefikim" söyleyince öyle ise i'lân edelim deyip mecma'-i nâsa girdiler. Ebû Mûsâ söze âğâz sadedinde iken 'Abdullah bin 'Abbâs yanına yaklaşip "galiba herif seni aldattı. Feth-i kelâmı ona teklîf eyle!" ihtârında bulduysa da dinlemedi. Koca Ebû Mûsâ hasmının desâisinden gâfil olarak "Eyyühe'n-nâs, İslâm hakkında eslem olan re'yde ittifâk eyledik o da Hazret-i Ali ile Mu'âviye'yi hal' edip ümmet kendilerine enfa' olacak bir zâtı hilâfete intihâbda muhtâr ve muhayyer olmasından 'ibârettir. İşte ben ikisini de hal'

ettim” dedi. Ba‘dehû ‘Amr ağzını açıp “Ey nâs Ebû Mûsâ dostu Ali’yi hal’ eylediği gibi ben dahi onu hal’ edip Mu‘âviye’yi nasb eyledim” haltıyyâtına girdi. Bunun üzerine her taraftan Ebû Mûsâ’ya itlâk-ı lisân olunarak müşâtemeler, muhâcemeleler, mudârebeler vukû‘a geldi, bîçâre Ebû Mûsâ güç hâl ile canını kurtarabildi. Basra’ya savuştu gitti.

İmâm Ali bir taraftan Şâmîler’in şemâtatı ve bir yandan Havâric’in leâmet ve şeameti arasında mükedder ve mütehayyer kaldı. Bununla berâber hamıyyet-i zâtıyyelerine halel getirmeyerek izhâr-ı hak için her iki gürûh ile uğraşmakta iken kırkıncı sene-i hicrîsi Ramazân-ı Şerîfinin onsekizinci günü Kûfe Mescidi’nde sabah namâzını kılariken esnâ-yı secdede “İbn-i Mülcem” nâm hâinin suikastıyla şehd-âb-nûş-ı şehâdet oldu. Radiyallâhu te‘âlâ anhu. Şu cinâyetin ta‘yîn-i esbâbında muhtelif rivâyetler var ise de cânî-i merkûm tutulup isticvâb edildikde bunlar üç habîs olup beyne’l-İslâm tekevvün eden münâza‘atı def’ için kendisi Ali’yi ve ötekiler ‘Amr bin el-‘Âs ile Mu‘âviye’yi katletmek üzere ittifâk ederek kendisi ber-mûcib-i ahd u mîsâk bu cinâyeti irtikâb ettiğini, refiklerinin sebât edip etmediklerinden haber alamadığını ikrâr etmiş olduğuna dâir intişâr eyleyen rivâyet, tevârih-i mu‘teberede en sahîh ‘addediliyor. ²⁴⁸ ﴿ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾

Vak‘a-i Cemel’in bidâyetinden tâ şehâdet-i Ali’ye kadar tehadüs eden vukû‘ât, zâhiren katele-i Osman’ın kısâsı mebasinden münba‘is olmuş gibi görünürse de işin iç yüzüne ta‘mîk-i nazarla bakılacak olsa bu mes‘ele Hazret-i Ali’den hilâfeti gasb için sûret-i ictihâda konularak tasnî‘ edilmiş bir mugâlata rengini gösterir.

Sözün doğrusu beyne’l-Müslimîn cidâl u şikâk kapılarının açılması *Fahr-i Âlem sallallâhu alleyhi ve sellem* mahz-ı selâmet ü salâh olan zamân-ı sa‘âdetlerinin tebâ‘ud etmesiyle ahlâk-ı İslâmiyyeye yakışmayan hırs u tama‘ seyyieleri tezâyüd eylemiş olmasından, ekâbir-i ashâbın ekseri dahi irtihâl edip *cenâb-ı Ali* kerremal-lâhu vechehû bir dürr-i yetîm gibi erbâb-ı nifâk arasında mahsûr ve müteferrid kalarak iktisâd ve kanâ‘ati, kitâb ve sünnete kemâl-i mütâba‘ati hevâdârân-ı mâsivânın mizâc ve menfa‘atlerine tevâfuk etmemesinden ileri gelmiştir.

Mücerred Rasûlullâh’ı görüp ashâbdan bulunmakla lâ-yuhtî veyâ ma’sûm olmak îcâb etmez, enbiyâdan bile zelleler sâdır olmuştur. Ehl-i Sünnet’den ba‘zı ulemâ-yı nâkîsîn meselâ Mu‘âviye ashâbdan bulunduğu için hakkında söz söylemek câiz olamaz, seyyietine bakılamaz gibi nâ-becâ istishâblar ile taassubât-ı gayr-ı meşrû‘anın hilâfında bulunanları iğdâb ederek vebâl-âmiz kıl u kâllere

248 “Bu, ‘azîz ve ‘alîm olanın takdîridir” [Yâsîn 36/38]

bâ'is olurlar bu misillu nâkısların ma'lûmâtı bir nebze 'arabiyyâta, fıkhiyyâta münhasır olup mütâlâ'a-i tevârih ile vukû'ât-ı kâinâta kesb-i vukûf edemediklerinden ehl-i nifâkın sâika-i hırs u hevesle dîni dünyâya değişip ne derece hubb-i sivâya dökülmüş, İslâmiyet'e ne nakîzalar getirilmiş *Ehl-i Beyt*'e nasıl eziyetler hakâretler revâ görülmüş olduğunu lâyıkıyla bilemeyerek müheyyic-i hamiyet olan şu hâdisât-ı elîme ve 'azîmeyi fülân festekîzden menkûl hikâyât-ı 'âdiyye sırasında telakkî ettiklerine ve bi'l-husûs ekser müfrid ve mu'annid müteşeyyi'lerin hudûdu tecâvüzle teberrâyı şer'an tecvîz edilemeyecek kadar götürüp 'uzemâ-yı İslâm aleyhinde te'addilerini görerek bu hâlâttan dahi tevahhuş eylediklerine binâ'en men' u tahzîr ile va'z u nasîhat yolunda teskîn-i husûmete çalışırlarsa da bir sebep-i meşrû' olmayarak, İmam Ali'ye muhâlefetle esâsen İslâm'ı tefrikaya düşürenleri, hânedân-ı Resûlullâh'ı tahrîb ve tahkîre cür'et eyleyenleri tesâhubdan ferâgat etmedikçe muhibbân-ı Ehl-i Beyt olan erbâb-ı tevellâ susamaz, kuru laflara kulak asamaz.

Hakku'l-insâf Şeyheyn-i Muhteremeyn ve Osman-ı Zinnûreyn hazerâtının hilâfetleri *icmâ'-i ümmetle* sâbit olduğundan onu nakz etmeğe hem zamânen salâhiyet kalmamış hem de gerek vahiy ve nübüvvetin zuhûr u vukû'u ve gerek *Kur'an-ı Azîmü's-Şân*'ın nüzûlü ol asrın ricâlinden naklen ve tevâtüren tahakkuk etmiş, şu haysiyetle *icmâ'-ı ümmet İslâmiyet'in* en esâslı rûkn ü delîli olup ona dokunmak binâ-yı İslâm'ı tahrîbe kalkışmak gibi ihânet-i milliyyeden ma'dûd olmağla öyle cinâyetten sakınmak, *icmâ'-ı ümmete i'timâden* inanmak vazîfeleri bize intikâl eylemiştir.

Bin üçyüz sene evvel gelip geçmiş olan ümmetin kendi zamanlarında kendileri için bi'l-ittifâk ictihâden te'sîs etmiş oldukları bir şeyi hedm etmeğe bizim ne hakkımız vardır. Sevâb ve hatâ, sevâb ve ikâb her ne ise onlara 'âid ve râci'dir bize ta'alluk eden ciheti yoktur. Bi'l-farz en evvel Hazret-i Ali'ye bî'at olunmak lâzım gelip de ol vaktindeki ümmet buna ri'âyet etmemiş olsun, şimdi bizim için İmam Ali'yi vücûda getirip o vazîfe-i bî'atı ifâ edebilmek mümkün müdür, mademki şu 'adem-i imkân meydândadır artık bununla uğraşmak ma'dûmu i'âdeye savaşmak kabîlindedir, hiçbir fâideyi müfid değildir. Eski 'asırlarda zuhûra gelen Râfizilerin, Bâtınîlerin maksadı ezhân-ı umûmiyyeyi teştît ve teşvîş için bu mesâili karıştırmak *icmâ'-ı ümmeti ibtâl* ile esâsen dîni ihlâl edip kendilerini müceddid ve mürşid tanıttırmak, halka imâm ve muktedâ olarak menâfi'-i dünyeviyyelerini yoluna koymaktan 'ibâret olduğunu tarihler göstermiştir. Şu desâis-i İblisiyye vukû'ât ve ihtilâlât ile ta'ayyün etmiş, netîce-i tezvîr anlaşılması iken hiyânetleri

şekâvetleri zâhir ve bâhir olan birtakım hınzırlara ittibâ' edenler onlardan beter hâin ve şakî hınzırlardır.

El-hâsıl Hulefâ-yı Râşidîn bi-hakkın hilâfete intihâb olunmuşlardır. Peygamberimizin pek büyük esdak ve e'azz dostlarıdır. Emr-i dînde vefâdâr, fedâkâr mu'âvinleridir. İslâmiyet'in müessisleri, muhâfızlarıdır. Onların düşmanları Resûlullâh'ın düşmanlarıdır. Resûlullâh'ın düşmanları, Ehl-i Beyt'in dostları olamaz. Ehl-i Beyt'e tevellâ hulefâya tevellâyı iktizâ eder.

Bilakis Cemel ve Sıffin ihtilâlcileri emîru'l-mü'minîne, ulü'l-emre karşı i'lân-ı bağı u 'isyân eden muhâriblerdir. Mehâsin-i İslâmiyye'nin muharribleridir. Âişe-i Sıddîka radiyallâhu anhânın hilâfeti, imâreti yakalamak gibi tabî'î bir garaz-ı dünyeviyyesi olmadığı hâlde mücerred Talha ve Zübeyr'in ilkâatına aldanarak onların işfâlâtını sahîh belleyip beyne'l-İslâm türemiş olan ihtilâfâtı bertaraf etmek niyet-i hâlisânesiyle işe karışmış sonradan Emîrül-Mü'minîn ile barışmış birbirleriyle helalleşerek Mekke'ye 'avdet edip ilâ-âhiri'l-ömr hânelerinde 'ibâdât ve tâ'âta hasr-ı evkât eylemiş zâten Cenâb-ı Allah berâatine şehâdet eylemiş olduğundan o güzîde-i Müslimîn'i beriyeü'z-zimme bilip ta'zîm eylemek kâffe-i mü'minîne vecîbe-i zimmettir. Cenâb-ı Âişe ba'de'l-istisnâ *Cemel* ve *Sıffin* vak'alarında Hazret-i Ali'ye izhârı husûmetle a'dâ olanlardan Ehl-i Beyt'e tevellâ edenler teberrâyâ mecbûrdur. Şu kadar ki la'ni, sebb u şetmi âdâb-ı İslâmiyye'ye murâ'âten i'tiyâd etmemek lâzımdır. O zamanlarda ve daha sonra *Ehl-i Beyt* 'aleyhine tertîb edilen tuğyânlarda bulunmayan esâgir ve ekâbir-i İslâm hakkında hüsn-i zanneyleyip geçmişleri hürmet ve rahmetle yâd etmek vâcibât-ı milliyyededir. Vicdân ve 'irfân sâhiplerinin ihvân-ı dîne gösterecekleri tarîk-i 'akl u i'tidâl budur.

﴿وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾²⁴⁹

249 "...ve kimi dilerse Allah, doğru bir yola hidâyet eyler" [Nûr 24/46]

[8] SÂNIHA

İmâmet ve hilâfet, şer'an hukûk-ı 'âmmendedir. Eimme ve hulefânın nasbı ittifâk-ı ümmet ileidir. Nasıl ki bi'l-ictimâ' Hulafâ-yı Râşidîn intihâb edilmiştir, dîn-i İslâm'ın en büyük şân u şerefi de budur. Hilâfetin müddeti, otuz sene olduğunu ondan sonra melikiyet, 'adûdiyet hüküm süreceğini Hazret-i Peygamber sallallâhu 'aleyhi ve sellem haber vermiştir. Şu mu'cize-i vahy u ilhâma nazar et ki o muhbir-i sâdıkın beyân buyurdıkları vechile *İmâm Ali* kerremallâhu vechehû hazretlerinin şehâdetlerinden sonra kusûr kalan altı mâh müddet *Hasan el-Müctebâ* radiyallâhu 'anhın hilâfetleriyle ikmâl olup ferâgat eyledikleri günde tamâm otuz sene hitâm buldu, bâb-ı hilâfet seddolundu. İmâm Hasan hazretlerinin mukâbeleye iktidârları var iken sebab-i ferâgatlerini ahîren ba'zı kimseler Hasan-ı Basrî'den sorduklarında "mülûk-i 'adûdiye silkine geçmemek içindir" deyu cevap vermiş oldukları sikâtan işitilmiştir. Vâkı'â İmâm-ı müşârün-ileyh gibi cenâb-ı Hüseyin ve ahlâf-ı kirâmları olan sâir eimme-i 'izâm radiyallâhu Te'âlâ'anhüm hilâfet-i sûriyyeden, siklet-i siyâsiyyeden i'râz ile 'uzlet ü inzivâyı ihtiyâr buyurmuş ve hâlâ sâdât ve şürefâ bu minval üzere ümmetin bî-vefâlığından nâşi kendilerine Belde-teyn-i Mübâreketeyn'de hasr u tahsîs kılınan bir imâret-i cüz'iyeye kanâ'atle kûşe-i tebâ'ude çekilmişler ise de Peygamberimiz sâhib-i şerî'at efendimizin sülâle-i seniyyeleri meydânda durup dururken ensâl-i mütegalibeden birtakım müstebidlerin emîr-i ümmet olması vechen mine'l-vücûh ne lâyıktır ne câizdir. Fi'l-hakîka İslâm'ın idare-i esâsiyyesi, ahkâm-ı şer'iyye ile meşrût ve mukayyed olduğundan dinimiz bir hükûmet-i meşrûta-i 'umûmiye sûretini gösterir. Lâkin efrâd-ı ümmet Rasullullâh'a ihtirâmen bu bâbdaki hukûk-ı ictimâ'iyelerini ta'dîl ile evlâd-ı nebevîyyeden aslah ve ehak olan bir zât-ı sahîhü'l-i'tikâda bî'at ederek bir "hükûmet-i meşrûta-i hasebiye" teşkil olunması vücûbunu hamîyyet-i milliyye bildirir.

Sülâle-i Mustafâviyye batn-ı güzîn-i Zehrâ'nın iki nev-pâre-i sa'âdet-karîni olan *Hasaneyn* hazerâtından münşe'ib ve müteselsil olmasıyla Âl-i Ahmed, Âl-i Ali demek oluyor. Millet bu Âl-i 'âlî'l-'âliyi bırakıp hitâm-ı dünyâ için hâricden ensâb-ı acîbetü'l-ahvâle intisâb etmesi, onlardan türemiş mütehakkimleri emir ve imâm tanınması nasıl bed-nâmlıktır anlaşılacağı gibi şu mütehakkimlerden ümîd ettikleri hitâm-ı dünyâ yine milletten alınan emvâlin mahsûl ü bâli iken kendi mallarını gayrın eline teslim edip ondan koparabildikleri paraları lütuf ve ihsân sûretinde bi't-telakkî taht-ı minnette kalması ne şekil nâ-kâmlıktır 'aklen kesdirilemediğinden başka efkâra bir derece hayret getiriyor ki insânın çıldıracağı gelir.

Mezhebde imâmımız Ebû Hanîfe Nu'mân bin Sâbit hazretlerine halîfe-i 'Abbâsî Ebû Mansûr tarafından Bağdâd kadılığı teklif olundukda sâhib-i şerî'atın Âl-i me'âl-menkabeti mevcûd iken Âl-i 'Abbâs'ın hilâfeti sahîh olamayacağına nazaran tefvîz-i kazâ şer'a tevâfuk edemeyeceğinden kabûlünde ma'zûr ve mütereddid bulunduğunu söylemiş olması 'Abbâsîlerin işine elvermediğinden mes'eleyi medreseye düşürüp gûyâ "a'lem-in vücûdu var iken 'âlimin iftâsı câiz olamayacağı hakkında bir ictihâdları sebk etmiş, kendileri de a'lem-i nâs bulunmuş oldukları hâlde kazâdan istinkâfları nakz-ı ictihâddır" diyerek bu ser-rişte ile zât-ı vâcibü'l-ihtirâm-larını ithâm eyledikleri erbâb-ı tahkîkden mesmû'umuz olmuştur. Hatta şenî'a-i darbı icrâyâ kadar ictisâr edilerek müteessiran irtihâl-i dâr-ı bekâ ettikleri meşhûr ve mütevâtirdir.

*Gülşen-i Hulefâ*²⁵⁰ târihinde İmâm-ı A'zam'ın kadılıktan i'râzını esnâ-yı beyân da kadıyân-ı âhir zamâna i'tirâz olarak şu **beyit**:

بو حنيفه قضا نکرد و بمرد
تو بمیری اگر قضا کنی²⁵¹

derc edilmiştir.

Muktedâ-yı mefhûmumuzun Ehl-i Beyt'e cansiperâne fart-ı muhabbetlerini meslek-i hakîkatteki şiddet-i sebât u metânetlerini anlamalı da Hanefiler sonradan mütegalibenin ıtmâ'larına kapılarak gösterdikleri rehâvetlerden utanmalı, Şiiler dahi insafa gelip hakk-ı 'âlilerinde irtikâb ettikleri hezeyânlardan nâdim olarak terk-i fezâhletle nîk-i nâm kazanmağa çalışmalıdır.

Şiiler öteden beri e'azz-ı İslâm'a ta'n ve teşnî' ile her şeyde isâbeti, fazîleti kendilerine hasrederek dîn içinde bir dîn-i diğeri ihdâsı vâdîlerine giderek te'annüd ve teferrüdü 'âdât ettiklerinden sanki İmâm Ca'fer es-Sâdık radiyallâhu anh ictihâden hakâik-i hafîyye-i şer'iyeden esahh ve eslem bir mezheb istihrâc eylemişler de İmâm-ı A'zam o mezhebi gasb ve ketm etmiş olduğunu ifk u iftirâ yolunda iddî'â ederler. Onu düşünmezler ki şu iddî'aları sahîh olup da İmâm Ca'fer es-Sâdık'ın ihtirâ ettiği mezhebi İmâm-ı A'zam gasb ve ketm ederek kendi nâmına neşr eylemiş ise *Mezheb-i Hanefî*, Mezheb-i Ca'ferî demek olur. Böyle olmayıp da külliyyen yok etmiş ise mezhep denilince bir âdemin ma'lûmu olamayıp pek çok kimselerin bilip kabûl etmesi lazım geleceğinden yalnız İmâm-ı A'zam başlı başına bir mezhebi nasıl mahv ü nâ-bûd edebilir.

250 Nazmizade Bağdadî, Şiir *Latîfî Tezkiresi*'ndedir.

251 "Ebu Hanîfe kadılık yapmadı ve öldü. Sen eğer kadılık yapmazsan ölürsün."

Ma'a-hâzâ İmâm Ca'fer es-Sâdık hazretlerinin mertebe-i zâtiyyeleri ictihâdın fevkindedir. Hiçbir vakit müctehidlik yoluna sülûk edip de öyle dağdağalara gir-memiş zerre denli halk ile uğraşmamışlardır. Bilakis'umûmen halk 'âleminden i'râz ve inkitâ'ı tamamen 'uzlet ve inzivâyı ihtiyâr buyurmuş olduklarını siyer ve menâkıba dâir bütün kitâblar, târîhler ihbâr ve isbât ediyor. Şiiilerin butlân u bü-htânı meydâna çıkıyor.

Sözün doğrusu, Şeyh İsmail Safevî saltanat-ı Îrâniyyeyi gözüne kestirmiş bu da bir mezheb-i mahsûs ihtirâ'ıyla 'avaneyi haveneyi çoğaltmağa mütevakkıf bulun-muş kendini bid'at ve dalâlet töhmetinden kurtarmak için o mezhebi 'uzemâ-yı eimmeden birine istinâd ile takviyete lüzûm görmüş *İmâm Ca'fer es-Sâdık* haz-retleri ise 'ulûmca sâirlerinden ziyâde kesb-i şöhret etmiş olduğundan ona 'azv u isnâd eylemiştir. Efrâdı teferruka düşürmek maksadıyla bab-ı ictihâdı açmış; Îrâniyyân arasında bir tohum-ı mefsedet saçmıştır ki o şûre-zâr-ı şekâvetten zuhû-ra gelen mel'anet filizleri her tarafa yayılarak fi'l-'asl hıyâbân-ı fazl u 'îrfân olan 'Acemistân'ı mugayyelân-ı hezelân kaplamış el-yevm keşâkeşlerin ardı arası kesile-meyip lâ-yenkâtı 'acib ve garîb müctehidler türemekte gûn-â-gûn ictihâdlar hü-küm sürmekte bulunduğundan hâr hâr ihtilâfât içinde hâib u hâsir kalmışlardır. Şeyh-i mûmaileyh İslâm'ın *Ehl-i Beyt*'e tabî'î muhabbetleri olduğundan Şiiyeti ol asra göre saltanat maksadını istihşâle müsait görmesiyle onu ele alıp meydân-ı ihtilâle atılarak pek çok uğraştıysa da netîce-i sa'y u 'ameli Ehl-i Beyt'e bir hizmet ve müzâheret şerefini göstermemiş, zâhirde onları istishâb ile ma'nen menâfi'-i zâtiyye emellerini husûle getirmekten 'ibâret kalmıştır.

Mu'âviye fecî'a-i katl-i Osmânî diline dolayıp birtakım sebükmağzânı celb ve cem' ederek bir devlet-i Emeviyye teşkil ettiği gibi şeyh-i mûmaileyh dahi hiyel-i Süfyâniyyeden tirâşide tarz-ı âharda bir desîse-i diğeri ihdâs ile *Haseneyn*'in şehâdeti-ni, Ehl-i Beyt'e ümmetin ihânetini, i'zâm ve i'lâna girişerek bu ser-rişteyi parmağına dolayıp enine boyuna çekerek birçok sâde-dilânı zındıkaya, ehl-i îmânı tefrikaya dü-şürmekle hükûmet-i Îrâniyyeyi yed-i iğtisâbına geçirdi. Ehl-i Beyt'e dostluk sanî'a-larıyla postu tahta serip şeyhliği şâhlığa tebdil etti. Sonradan âhirete yıkıldı gitti, seccâde-i a'mâlî cehenneme attı. Âl-i Ali'den bir zât-ı sûtûde-sıfâta 'arz-ı teba'iyetle; "hilâfet, sizin hakk-ı mevrûs ve meşrû'unuzdur" demedi, bî'at etmedi. Suyu kendi değirmenine çevirip öğüttüğü nân-ı harâm-ı saltanatla dil-sîr-i merâm olunca Ehl-i Beyt'e, yahu size du'alar diyerek uzaktan bir merhabâ ile işi geçiştirdi.

Süfyânîlerin hıyânet, Safevîlerin sadâkat yüzünden Ehl-i Beyt'in hilâfet-ce hukûkunu gasb ve ketme cür'etleri kâbil-i inkâr değildir. Şu kadar ki sıfâta

muhtelif, esâsta müttehiddirler. Şu iki tâifenin iddi'aları re's-i hatîet olan hubb-i dünyâdan neş'et etmiş teşvîsât ve telvîsâtta 'ibâret bulunmuş olduğu zâhirce çıkmıştır yalnız dikkat edilecek nokta Süfyânîlerin mel'aneti onların mahv ü münkariz olmasıyla berâber ortadan kalkmış, Safevîlerin mefsedeti el-yevm bâkî kalmış olmasıdır. Da'vâ başka hak başkadır, tezvîr ile da'vâ kazanılabilir hak kazanılmaz. Bâtıl, hak sûretine girse de hak olamaz.

[9] SÂNIHA

²⁵² الأئمة من قریش hadîs-i şerîfinde imâmet Kureyşilere tahsîs kılınmış olduğundan sadr-ı evveldeki ümmet sunûf-ı sâireden sarf-ı nazarla Kureyşiler içinde hilâfete ehakk ve elyak olanları aramış Ebû Bekir es-Sıddîk İbn-i Ebî Kuhâfe bin Osman bin Âmir bin Ka'b bin Levî ve kezâ Ömeru'l-Fârûk İbn-i Hattâb bin Nüfeyl bin 'Abdü'l-Ûzzâ ibn Rebâh bin Ka'b ve Osman Zinnüreyn İbn Affân bin Ebî Âs bin Ümeyye bin 'Abdüş-Şems ve Ali el-Murtazâ İbn Ebî Tâlib bin Abdülmuttalib bin Hâşim bin 'Abdü Menaf cihetinden Kureyşiyü'n-neseb bulunmağla berâber 'inde'l-umûm cümlesi memdûh ve muhterem olarak hilâfete aslah ve enseb görülmüş kendilerine "usûl-i meşveret" üzere sırasınca ittifâk-ı ârâ ile bî'at olunmuştur.

İmâm Ali'nin hilâfeti şehâdet-i Osman'ı müstevcib ve müte'âkib olan buhrânlarla tesâdüf ettiğiinden kâtillerin kısası bahsinde zuhûra gelen ihtilâfât kargaşalıklara bâ'is olup şikâk u nifâk yollarına gidilerek Talha ve Zübeyr gibi ba'zı harîsler nakz-ı bî'at etmişler ise de esâsen İmâm Ali'nin hakk-ı hilâfetini inkâr girîvelerine sapılmamış hatta Mu'âviye dahi şu hakkı inkâra kalkışmamıştır ancak Emevîlerden bulunmak hasebiyle katele-i Osman'ın kısası hususunda kıl u kâlle-re girişerek kendine meylettirebildiği fesedeye reis olmuş bu riyâsetle Süfyânîler derece-i saltanata îsâl edip bir "emâret-i Emeviyye" tehdâdüs eylemiştir. Şiilerin hiddet ü şiddet-i hadîs-i şerîf-i mezkûrdaki Kureyş'den maksad; Benî Ümeyye ve sâirleri olmayıp Hazret-i Peygamber kabîle-i Kureyş'in en güzîdesi bulunan "nesl-i Hâşim"den şeref-pâs-ı âlem-i şuhûd olmak hasebiyle Âl-i Hâşim'e 'atf u şümûlü lâzım gelirken şu lüzûma ri'âyet edilmemiş olmasından ileri gelir.

Reviş-i hâle bakılınca evvelkiler hadîs-i şerîfte "Kureyş" 'ale'l-ıtlâk zikredildiği cihetle sarâhat-ı mutlakaya i'tibaren vâdî-i ictihâda giderek zamanlarınca Kureyşiyü'n-neseb ashâbdan hulefâ-yı erba'ayı münâsib görüp bi'l-icmâ' onlara bî'at etmiş oldukları gibi Şiiler dahi Kureyş ta'bîrini takyîd ile kendi zamanlarında "Hâşimiyü'n-neseb" evlâd-ı Ali'den intihâb edecekleri zevâta bî'at eylemiş olaydı kim ne diyebilirdi. Âl-i Hişâm'ın hukûkunu muhafaza yalnız evvelki ümmete mi vâcib idi? Şiiler ümmet-i Muhammediyye'den değil midir? Bi'l-farz evvelkiler hata etmiş olsun mâdem ki Şiiler hilâfetin Âl-i Hişâm'a ihtisâsı vücûbuna vâkıf olup şu hakîkati anlamışlardır niçin o hakkı yerinde isti'mâl etmeyip yani Âl-i Hâşim'den birine bî'at eylemeyip de vaktiyle Safevîler'e şimdi de Kaçarîlere bî'at ettiler, da'vâ-

252 "İmâmlar Kureyş'tendir." İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 285; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 129.

larına muhâlif yollara gittiler? Besbelli onların tegallüb ve tahakkümünden korkmuş ve el-ân korkmaktadırlar. Öyle ise Süfyânîlere teba'iyet edenler dahi onların tegallüb ve tahakkümünden korkarlar idi. Şu hâlde Şiilerin Süfyânîlerden ne farkı kalır?

Bizim ahmak Bektâşîler Şiiyye'nin ne gibi desâis-i siyâsiyyeden tekevvin ettiğini bilemediklerinden anı bir sırr-ı hatîr zannıyla sûret-i teşeyyu'ü takınarak eski zamanların vukû'âtını karıştırıp karşılarında bir mübâriz olmadığı hâlde hubb-i Ehl-i Beyt yiğitliği taslarlar. Dergâh tarzında inşâ ettikleri meygedelere tıklararak kafaların kirişlerini çekip 'arak kuvvetiyle e'ázım-ı ashâba ve sâir e'azz-ı eslâfa bî-insâfâne kendi kendilerine atıp tutarlar. Bu fezâhat ise mezâristâna girip mevtâlara kılıç sallamak kabîlindedir.

Yâhû biraz sahve gelelim Bektâşîlik butûn-ı şerî'atten istinbât olunup da "hubb-i Ehl-i Beyt" esâslarına mübtenî bir tarîk-i hidâyet ise Râfîzîlerin gösterdikleri dalâlet yolu o tarîk ile birleşemez. 'Ale'l-'amyâ gitmemeli "Ehl-i Beyt nedir", "hubb-i Ehl-i Beyt ne demektir" anlamalı, basîret üzere hareket etmeli. Hakîkatte "beyt-i Muhammedî" sâkin oldukları hâne demek değildir, dâire-i dîn-i ilâhiyyeden 'ibârettir. Hamse-i âl-i 'abâ birleşip de yek vücûd olması bu dâirenin merkezi sırr-ı vahdet olduğuna işarettir. Sünnet ve şerî'at-ı Ahmediyye'ye bi'l-ittibâ' usûl-i İslâmiyet üzere dâire-i dîn-i ilâhiye dâhil olan kâffe-i Müslimîn Ehl-i Beyt'tir. Her dâire bir noktadan bed' ile yine o noktaya mütesâviyen müntehî olan bir hatt-ı müstakîmden teşekkül ettiği gibi "dâire-i dîn-i ilâhî" dahi nokta-i vücûd-i Muhammedî'den inbi'âs eden kelime-i tevhîdin imtidâdıyla mütehasıl bir hatt-ı müstakîmin ihâtasından müteşekkildir. Şu takdîrce dâire-i dîn-i ilâhî muhîti Muhammed, muhâtı ümmet olduğundan esâsen Ehl-i Beyt millet-i İslâmiyyedir. O da isr ve sülb i'tibâriyle'umûmî ve husûsî iki kısma münkasımdır. Nitekim der-vîşân beyninde "yol", "bel" ta'bîrleri zebân-zeddir.

Kısm-ı 'umûmî isr-i berîn-i Muhammedî'ye iktidâen dâire-i dîn-i mübine giren efrâd, kısım-ı husûsî sülb-i güzîn-i Muhammedî'den zuhûra gelen evlâddır. Husûsiyyet-i tabî'ye'umûmiyyete dâhil olarak evlâd dahi efrâd-ı ümmetten ma'dûd ise de vücûd-ı Muhammedî nokta-i asliyye olmak meziyetiyle ondan sonra anın hülâsa-i sülbü olan Hazret-i Zehrâdan mütevellid zevât-ı kirâma merkeziyet şerefi müntakîl olduğuna binâ'en bu bâbda 'umûmun husûsa teba'iyeti lâzıme-i diyânet bulunduğundan 'amme-i ümmetin o makâma ihtirâm ile Âl-i Resûlullâh'ı metbû' ve muktedâ tanımak onların içinden ekmel ü aslahı bi'l-intihâb ona bî'at olunmak dinimizin mukteziyât-ı kudsiyyesinden bulunan "usûl-i

meşveret ve meşrûtiyet” üzere bir hükûmet-i meşrû‘a te’sîs ile berâber şerî‘ati kütüb-i mu‘tebereye bi’l-mürâca‘a zâhire çıkarıp ahkâm-ı rabbâniyyeyi sırasıyla bâb bâb kitâblara, bi’t-taksîm mufassal ve mükemmel bir hüsn-i tertibe ifrâğ eyleyerek “Allah’ın kanûn-i esâsî-i Samadânîsi budur” deyip meydân-ı icrâata koymak kelime-i tevhîdîn telkîn ettiği sırr-ı ittihâdı sernâme-i i‘tikâd ederek efkâr-ı ‘umûmiyye bu nokta-i mühimme-i ictimâ‘iyyede müttehid ve müttefik olup ale’d-devâm İslâmiyet’i tahkîm ve takviyete çalışmak hubb-i Ehl-i Beyt iktizâsındandır.

Yoksa, “Âh imanım Ali! Anam babam sana kurbandır” diyerek kuru sözlerden ne çıkar. Envâr-ı hakikat-i Ahmediyye ve hikmet-i İslâmiyye’den müstenîr olan gönüllerde cevelân edecek muhabbet-i Ehl-i Beyt bâlâda muhtasaran ta‘dâd ettiğimiz makâsîd ve me‘ânîyi tafsîl ile hey’et-i mecmu‘â-i İslâmiyye’nin hayr u sa‘âdeti uğrunda ma‘nen ve maddeten vefadârâne, fedâkârâne sa‘y u sadâkatten ‘ibârettir. Bunun da mahsûl u müeddâsı, gayret-i sahîha-ı dîniyye ve hamiyet-i milliyedir. Şu mezâyâyı müteyakkın olup da şerî‘atın gösterdiği tarîk-i müstakîm üzere gidenlere Mustafavî ve Murtafavî denilir. Kitâb ve Sünnet’in hâricinde gezinenlere ‘akâid ve kavâ‘id-i İslâmiyye’nin hilâfında tezvîrât ile muhabbet-i ca‘liyye sûretlerine girip İblîsiyyeti takınarak efrâdı zındıkaya tefrikaya düşürenlere müzevvir, müfsîd, mudîll, münâfık ıtlâk olunur.

[10] SÂNİHA

Mezheb-i İmâmiyye'de bulunan Şiiler “imâmet”i kendi tertîpleri üzere eimme-i isnâ ‘aşera yani İmâm Ali ve Haseneyn ve Zeyne'l-Âbidîn ve Muhammed el-Bâkır ve Ca'feru's-Sâdık ve Mûsâ el-Kâ'zım ve Ali er-Rızâ ve Muhammed en-Nakî ve Ali et-Takî ve Hasan Askerî ve Muhammed el-Kâim el-Mehdî radiyallâhu te'âlâ anhüm hazerâtına hasrederek gûyâ cenâb-ı Mehdî havf-ı a'dâdan nâşî ihtifâ eyleyip 'Îsâ ve Hızır 'aleyhi's-selâm misillu tûl-i 'ömre mazhar olarak âhir zamanda zuhûr edeceklerine kâil olmuşlardır.

Hâlbuki Mehdî'nin imâm-ı bi'l-hak buldukları takdîrde a'dâdan havf edip saklanması ve hârikulade imtidâd-ı 'ömr ile bâkî kalması 'aklen ve 'âdeten ve hikmeten müzîf ve merdûd olduğu gibi imâmetin eimme-i isnâ 'aşere inhisârı dahi sâir evlâd-ı Ali'nin hukûkunu iskât ile bunca sü'edâ-yı sâdâtı hîç yerine koymak demek olup aslâ ve kat'â kabûl ve tasdik edilemeyeceğinden başka bu revîş cemâ'ati imâmsız bırakıp bî-namâzlığı tervîc eylemek kabîlindedir.

²⁵³ hadîs-i şerîfinin hükm-i 'âlisince herhâlde imâm-ı 'asrın bilinmesi ehemmi mühimmâtandır. Bunun da imâmın meydânda mevcûd ve mu'ayyen olmasıyla kâbil olabileceğinden Şiilerin hemen kâffe-i mesâil ü mesâlihde re'y u tedbîrleri şer' u 'akla münâfi olduğu gibi “eimme” hususundaki tertîpleri dahi hem meşrû' değildir hem gayr-ı ma'kûdür.

Kütüb-i kelâmiyyede bi'l-cümle âhâd ve efrâdın birleşip de milliyet ve cem'iyete ait olan bunca mevâdd-ı dîniyye ve mesâlih-i dünyeviyyeyi tedkîk ü tanzîm ile iştigâl edebilmesi mümkün olamadığından hall u 'akd-i umûra kâdir bir imâmın nasbı ümmet üzerine vâcib olduğu şer'an lede'l-iktizâ 'azli de ümmetin re'y u hükmüne müfevviz bulunduğu gösterilmekle berâber *Şerh-i Akâid*de onun hâiz olması lâzım gelen evsâf ve ahvâl:

ينبغي أن يكون الإمامَ ظاهراً لا مُختفياً ولا مُنتظراً، ويكون من قريشٍ، ولا يجوز من غيرهم، ولا يَخْتَصُّ ببني هاشمٍ وأولادِ عليّ رضي الله عنه، ولا يُشْتَرَطُ في الإمام أن يكونَ معصوماً، ولا أن يكونَ أفضل من أهل زمانه، ويُشْتَرَطُ أن يكونَ من أهلِ الولاية المطلقةِ الكاملة، أي مسلماً حراً ذكراً عاقلاً بالغاً سائساً قادراً على تنفيذ الأحكام، وحفظ حدود دار الإسلام، وإنصاف المظلوم عن الظالم 'ibârâtıyla tasrîh kılınmıştır.²⁵⁴ 'Acizâne öyle zannederim ki 'ibârât-ı mezkûrede

253 “Kim zamânının imâmını tanımadan ölürse muhakkak ki câhiliye ölümü üzere ölmüştür.” Rivâyet dönemi eserlerinde ve tahrîc kitaplarında kaynağı tespit edilemedi.

254 “İmâmın zâhir ve açıkta olması gerekir, gizli olmaması gerekir, İmâmın Kureyş'ten olması lazımdır. Başkalarından olması caiz değildir. Fakat Haşimoğullarından ve Hz. Ali'nin evladından

يَلا يُخْتَصُّ بِنَبِيِّ هَاشِمٍ وَأَوْلَادِ عَلِيٍّ munderic olan fıkra vaktiyle hulefâ-yı selâseye edilen bî'ata karşı Şiilerin dermiyân ettikleri i'tirâzâtı def ile icmâ'-i ümmete halel getirilmemek maksadına mübtenî olmak gerektir yoksa Hulefâ-yı Râşidîn'den sonra *Ehl-i Beyt*'in imâmete ehakk olduğunu inkâr edecek bir ahmak tasavvur olunamaz. Resûlullâh'a niyâbet ma'nâsına mutazammîn bulunan hilâfet-i tâmmenin müddeti Hulefâ-yı Râşidîn ile rehîn-i ihtitâm idüğüne diyecek yok ise de ba'de'l-hulefâ her kalem-rev-i İslâm'da ve her 'asr u eyyâmda riyâset-i 'âmme yani "İmâmü'l-Müslimîn ve Emîrü'l-Mü'minîn" olmak Âl-i Celîl-i Ahmediyye'ye mahsûs bir hakk-ı mukaddes ü meşrû' iken evvel ve âhir gasb u ketm edilmiş olduğu zâhir ve bâhirdir. Bu da Mu'âviye'nin bağı u hurûcuyla sernümâ-yı zuhûr olmuş bir ihânet-i 'azîmedir.

Şu ihânetin ne şiddetli mel'anet olduğuna nazar et ki hâlâ sû-i te'sirâtı kesilemeyip el-yevm münâfık-meşreb, bî-'akl u edeb birtakım galîz ve haşîn merkebler o mehîni ve hatta Yezîd-i la'îni bile teşâhub ederek câbecâ mahâll-i hamiyet güft u gûlara ma'ât-teessüf tesadüf ediliyor. Saadeddin Teftazânî *Şerh-i Akâid*de:

لم ينقل عن السلف المجتهدين والعلماء الصالحين جواز اللعن على معاوية وأعوانه، لأن غاية أمرهم البغي والخروج عن طاعة الإمام الحق، وهو لا يوجب اللعن
 demiş²⁵⁵, Yezîd'e gelince:

فنحن لا نتوقف في شأنه بل في إيمانه، لعنة الله عليه وأنصاره وأعوانه

deyu la'neti tecvîz eylemiştir.²⁵⁶

Bu tahkîkâta göre ekser nâkis ve nâkeslerin bellediği gibi Mu'âviye müctehid olmayıp bâğî ve tâğî bir müfsid bulunduğu hasebiyle ona ta'n, oğlu Yezîd-i pelîde la'n etmek lâzım gelirse de tedkîkât-ı târihiyyeye nazaran Yezîd lâ-yetenâhî kötü-

(r.a.) olması da şart değildir. İmamda mâsûm olma şartı aranmaz. İmamın, zamanının en üstünü olması şart değildir. İmam'ın kâmil ve mutlak bir velâyete sahib olması şarttır. İmam politikacı (sâis)dır. İmam güçlüdür. Dini hükümleri tatbik etmeye, İslâm ülkesinin sınırlarını korumaya, hak sahibinin hakkını haksızdan almaya muktedirdir." Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhü'l-'akâid*, haz. Süleyman Uludağ, 2. bs., İstanbul : Dergah Yayınları, 1982, s. 328-33. [metinde Taftazânî'ye nisbet edilen bu ibareler, Necmüddin Ömer en-Neseffî'nin *Metnu'l-Akâid*'ine ait parçalarıdır.]

255 "Selef müctehidlerinden ve takva sahibi âlimlerden Mu'âviye ve avanesinin lanetlenmesinin caiz olduğu konusunda bize bir şey nakledilmiş değildir... Hadlerini tecavüz etmişler (bâğî ve âsi olmuşlar, meşru) imama karşı ayaklanmışlardır. Bu hareket ise kendilerine la'net okunmasını gerektirmez." Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhü'l-'akâid*, s. 341.

256 "Onun durumunu tayin ve tesbitte tereddüt etmeyiz, hatta imansızlığı konusunda bile böyle hareket ederiz. Yezîd'e de, yardımcılara da, yoldaşlarına da Allah la'net eylesin." Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhü'l-'akâid*, s. 342.

lükleriyle berâber babasına nisbetle iyidir, denilebilir. Zirâ asıl fesâdâtı karıştıran hatta Yezîd'i bile yezîdiyyete alıştırın odur. Bunları tesâhub eden kötülerle Râfîzîler içinde muhibb-i Ehl-i Beyt geçinen sözüüm yabana ayıların beynindeki nisbet Mu'âviye ile Yezîd beynindeki nisbet kabilindedir. Güzerân eyleyen ve cereyân edegelen bütün fenalıklar yüzüstü kötülerle iki yüzlü uğursuz ayıların yüzündendir.

El-hâsıl İslâm arasında mebde-i mefâsid olan emâret-i Emeviyye'nin tehdâdüsüyle melikiyet, 'adûdiyet hây u hûları meydana çıktı. *El-Hükümü li-men galebe* belâları ta'ammüm etmeğe başladı. Her tarafta türlü türlü mülûk tarîk-i tegallübe sülûk ile gûn-â-gûn hükûmetler teşekkül edegeldi. Tuhaf değil mi evvelki münâfiklar Emevîler, Abbâsiler, Eyyûbiler gibi mütegalibeye hilâfet meziyetini vererek Allah'ın kapamış olduğu kapıya bir miftâh uydurup açmak istemiş sonraki müdâhinler dahi onların isr-i harîsânesine giderek selâtîn-i Osmâniyye'ye bu 'unvânı tevcîh ile isâette iştirâk eylemişlerdir. Her ne ise sahtekârâne temelluk-ı tezvîrât-ı me'lûfeleriyle tevaggul ve tezevvuk ede dursun neş'e-i hilâfet, Hulefâ-yı Râşidîn hazerâtının hasâis-i kudsiyyesinden olarak kendileriyle berâber gitmiş, 'ulüvv-i menkabetlerinin âsârı şerî'at-ı Ahmediyye'nin envârı içinde kalmıştır. Rudvanul-lâhi 'aleyhim ecm'aîn.

[11] SÂNİHA

Aktâr-ı İslâmiyye'nin her cânibinde zuhûra gelen tavâif-i mülûk milletin savlet ü salâbeti kuvvetiyle şerî'at-ı Ahmediyye'ye imtisâl ve itâ'ate mecbûr ettirilip mevâdd-ı esâsiyyede ahkâm-ı şer'iyenin hilâfına gidemezler idi. Eğerçi saltanat ve siyâset iktizâsınca me'mûrlara ta'lîmât i'tâsı misillu vakt u 'asra göre birtakım tertibât-ı fer'iyye mer'î olur ve ahyânen ba'zı hükümdarlar tavr-ı istibdâdî takınarak millet ve 'ulemâya tegallüb ve tahakküm ile bir dereceye kadar zulm ü i'tisâfa girişebilir idiye de şerî'atı tahkîr, ahkâmını tağyîr edemezler idi. 'Alâ külli hâl millet ve 'ulemâ istibdâda karşı durup fenalıkların men'ine çalışır bi'l-küllîyye söz anlatamadıkları hâlde hükümdârları hal' ettirirler idi.

Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye dahi İslâmiyet'in kuvâ-yı müttehidesiyle teşekkül etmiş olduğundan şerî'at-ı Ahmediyye'ye kemâl-i mürâ'ât ile umûr u mu'âmelâtta evâmîr-i ilâhiyyeye tevfi'k-i hareket ederek İslâmiyet'in gösterdiği usûle ittibâ' edegelmiştir.

Sultân Selîm-i Evvel ve Sultân Murâd-ı Râbi' gibi hadîd ve şedîd padişahlar bile zannolunduğu kadar müstebid olmayıp ahkâm-ı şer'iyyeye fevkalâde itâ'at ve ihtirâm ile münkâd ve mu'tekid olarak dâ'imâ'ulemâyı tevkîr ederler, nâmûs-ı şerî'atı muhâfaza tarzında giderler, 'ukalânın nasîhatini dinlerler idi. Onların cebr u şiddetleri müstahak-ı ta'zîr olan vüzerâ ve ümerâya, serkeşlik vâdilerinde dolaşan eşrâr u eşkiyâya münhasır olup hasbe'l-vakt icrâsına lüzûm görülen 'unf uâzâr kendilerini enzâr-ı ahlâfda gaddâr ve kakhâr gösteriyorsa da hakikat-i hâl öyle değildir.

Mülûk-i Osmâniyye'nin kâffesi şerî'at-ı Ahmediyye'ye mütemessik, münsif ve mütedeyyin, saltanatın İslâmiyet ile İslâmiyet'in 'adâlet ile kâim olduğunu müteyakkın idi. Dîn ve şerî'at bize bir yâdigâr-ı ilâhî olduğundan a'sâr-ı mâziyyede gerek padişahlar ve gerek sağîr ve kebîr bi'l-cümle ümmet bu nûr-ı hidâyetin etrâfında pervâne-vâr toplanarak efkâr-ı 'umûmiyye bir noktada müttehid olup maksadları i'lâ-yı dîn ü şerî'atten 'ibâret idi. Nitekim şu ittihâd ve ihtimâm ile bunca memleketleri feth u teshîre muvaffak olmuş dâire-i İslâmiyet'i tevsî' eylemişlerdir.

Sevânih-i âtîde arz olunacağı üzere vaktiyle Devlet-i Osmâniyye'de bir nev' millet-i askerî bulunan Yeniçerilerin iki yüz kırk bir tarihinde lağv olunması, müceddeden ihdâs edilen fırak-ı nizâmiyyeye "asâkir-i şâhâne" nâmı verilip yalnız hânedân-ı saltanatı muhâfazaya mahsûs olarak teşkîl kılınmış gibi sunûf-ı askeriyenin bir sûret-i ihtisâsiyyeye konulması hasebiyle milletin kuvvetü'z-zahr i'timâdî kalmamış ve zaten iki yüz elli beş târîhinde i'lân edilen Tanzîmât'tan sonra Avru-

palılara sût-i taklîd ile efkâr-ı 'umûmiyyeye bir kargaşalık 'ârız olarak İslâmiyet'e münâfi yollar açılıp diyânet ve şerî'atın te'sîs ettirdiği "nokta-i ictimâ" merkezinden çıkmış ahlâk-ı milliyye bozulmuş efrâd-ı ümmet teşettüt ve tefrikaya düşerek metâlib ve müerrib-i muhtelifে zuhûra gelmiş, revâbıt-ı asliyye çözülmüş, "ittihâd" ve "ittifâk" ortadan kalkmış olduğundan müstebitler milletin üzerine çullanıp bir "idâre-i keyfiyye" tehadüs eylemiştir. Onun tazyîkâtıyla kahr u mahv olup gidiyoruz.

[12] SÂNİHA

Usûl-i istibdâd yani idâre-i keyfiyye, shevât ve hevesâtın galeyânıyla huzûzât-ı nefsânîyyeden ileri gelen bir azgınlıktır. Onu ta'rif ve tasvîr edecek ta'bîr yoktur. Şu kadar var ki keyif ârzûlara, ârzûlar keyfe tâbî' olduğundan temâyülât-ı müte-silsilenin gösterdiği hâlâta nazaran "keyif" hod-serâne lâ yetenâhî bir neş'e-i inâi-yetten 'ibârettir, denilebilir.

İnsân tabî'at-ı hayvâniyyesi iktizâsınca kendi keyfine bırakılıp hiçbir kayd ile mukayyed olmak istemez dâ'imâ hudûdu tecâvüzle huzuzât-ı nefsânîyyesi-ni icrâya meyyâldir. Ama hakikat-i rûhânîyyemizin hasâis-i asliyyesinden olan "cevher-i 'akl" hayr u şerri, hüsn ü kubûhu, hak ve bâtıllık fark ve temyîz ederek tarîk-i teemmülü bi'l-irâe insânı şer' u kânûn ile mukayyed kılar. Ol hâlde insân ma-hulika lehine yani ne gibi makâsîd için yaradıldığına ve ne gûne vezâ'if ile mükellef bulunduğu vâkıf olup tarîk-i müstakîm üzere sülûk etmek mecbûri-yetlerini ihtisâsa başlar.

Hayvânât 'akla mâlik olmadığından tabî'atlarının hükm ü îcâbı her ne ise mutlaku'l-'inân olarak ona teba'iyetle bilâ-teemmül hareket eyler. Mecnûnlar suret-i beşeriyyede buldukları hasebiyle insâna, 'akl u şu'ûrdan insilâbları sebebiyle hayvâna meşârik ve müşâbihtir. 'Akl u şu'ûrun insilâbı hudûd u kuyûddan insilâhı müstelzim olduğundan mecnûnlar keyfe mâ-yeşâ hod-serâne divânelik âleminde gezinmek, hâtırlarına her ne hutûr ederse onu bilâ-pervâ yapıvermek sevdâlarında bulduklarına binâ'en şerî'at mecnûnların tasarrufâtan men'iyile hacrine, medeniyet bîmârhânelere konularak hapsine hükmeder.

İdâre-i keyfiyye hayvânların, mecnûnların ahvâline şebîh olup akıl ve vicdâna münâfi bir tavr-ı kerihdir. Hayvânlar, mecnûnlar ne yaptıklarını bilemeyerek tabî'atlarının sevkîyle bî-hıradâne bir hevâ-yı hod-nadâniye uyup gittikleri gibi müstebidler dahi ne işlediklerini idrâk edemeyerek kibr u 'azametlerinin zevk ü şevkiyle bî-hıradâne bir hulyâ-yı hak-nâşinâsiye düşüp hudûd-ı şer'iyye ve kuyûd-ı kânûniyyeden bi'l-insilâh fikr ü ziyâlarınca 'âlemi idâreye savaşıp giderler, 'ibâdul-lâhı bîzâr ve bî-huzûr ederler.

İstibdâd, serhoşluk gibi sû-i îtilâfdan husûle gelen bir ibtilâyâ benzer. Serhoşların bazısı hâl-i sahve gelir ayılır aklını başına toplar işe güce çalışır, bazısı da meş-

gale-i sermestîde devam ile ²⁵⁷ ما را بجهان خوش تر از این یک دم نیست iltizâm edip ayyaşlık deryâsına dalar, onun içinde müstağrak ve müstehlik olur, ‘âlem-i âbdan başka âlem tasavvur edemeyip o âlemden çıkacak olsa güyâ bu âlemdede bir neşât ve inbisât bulamayacak yaşayamayacak gibi tesvîlât-ı şeytâniyyenin tehâcümüyle vehm ü vesveseye düşerler. ‘Âkıbetü'l-emr ya intihâr veyâhûd “gelir mestâne başı secdeye ammâ neden sonra” fehvâsınca müzâheme-i ‘ilel ü eskâm ile bîtâb olarak ayyaşlıktan vazgeçip istiğfâr ederler.

Müstebidler dahi bi-‘aynihi serhoşluktan telezzüz edenler misillü idâre-i keyfiyyeden mütelezziz olup ondan başka bir idâre ta‘akkul edemeyerek cumhûriyet veyâ usûl-i meşrûtiyyet meydana çıkacak olursa söz ayağa düşerek ihtilâller zuhûra gelip ‘âlem herc ü merc olacak kıyametler kopacak vâdîlerinde birtakım tevehhümât ile nikhâhlık yüzünden müdafa‘âta kalkışırılar, bu ise türrehât-âmîz bir mugâlatadır.

Avrupa devletlerinin hemen kâffesi vaktiyle idâre-i keyfiyye serhoşluğuna mübtelâ olup neş’e-i sahiha-i insâniyyeden, ezvâk-ı medeniyyeden mahrûm kalmış iken sonradan ma‘ârifin intişârıyla zuhûra gelen hürriyyet-i efkâr milel ü akvâmı hâl-i huşyârîye îsâl ederek ‘âlem ayılmış herkes ‘aklını başına toplamış nasıl yaşamak lâzım geleceğini anlamış safâ-yı serbestîye dökülmüş idâre-i düvel cumhûriyyet ve meşrûtiyyete münkalib olmuş bu inkilâbât ahvâl-i kâinatı başkalaştırıp terakkiyât-ı cedîde-i medeniyye cûş u hurûşa gelmiş memâlik-i garbiyyede şu gördüğümüz intizâm ve âsâyîş takarrur ederek ân-be-ân devletler, milletler ilerlemekte bulunmuştur.

Vâkı‘â Avrupalılar terekkiyât-ı cedîde-i ‘ilmiyye ve ‘akliyyeyi husûle getirince pek çok keşâkeşlere düşmüş, kanlar dökülmüş, kıyametler kopmuş, memleketler herc ü merc olmuştur. Ama tabî‘at-ı kevnîyye iktizâsınca neş’e-i uhrânın husûle gelmesi kıyametin kopmasına mütevakıftır. ‘İndallah mukarrer olan kıyâmet-i kübrâ dahi ‘umûmiyyet üzere bir neş’e-i cedîde-i uhrâ vüçûda getirilerek hakâik-i melekûtiyyenin inkişâfıyla avâik-i tâgûtiyyenin intihâ-pezîr-i izmihlâl olması maksadından ‘ibârettir.

257 “Bize cihanda bu bir ândan daha hoş gelen bir şey yoktur.” Sa‘dî’nin *Gülistân*’ındaki beytin tamamı şu şekildedir:

ما را بجهان خوش تر از این یک دم نیست
کز نیک و بد اندیشه و از کس غم نیست

“Gülistan”, *Külliyât-ı Sa‘dî*, s. 34

Her ne zamân tevârîh-i mukaddeseyi mütâla'a etsek görürüz ki meselâ Hazret-i Mûsâ 'aleyhi's-selâmın zuhûru Fir'avun'un başına kıyamet koparmış istibdâd serhoşluğuyla "ulûhiyyet" iddi'âlarına kalkışan kefere ve fecereyi gark etmiş onların mahv olmasıyla *şerî'at-ı Rabbâniyye* meydâna çıkıp zallâm-ı zulm u istibdâd içinde kalan havâli-i müzlime-i Mısriyye tevâli-i envâr-ı vahdâniyyetle ma'mûre-i adl u hakkâniyyet olmuştur. Kezâlik hâtemu'l-enbiyâ 'aleyh-i ekmeli't-tehâyâ Efendimiz'in bî'set-i seniyyeleri dahi ta'abbüd-i evsân ile tarîk-i teşrîk ü tuğyâna pûyân olan 'Arablara bir kıyamet-i 'uzmâ olup *Lât* ve *Uzzâ* sıkletleri ortadan kaldırılmış *Kâ'be-i Mu'azzama* tathîr edilmiş "kelime-i neyyire-i tevhîd" takarrur eyleyerek bir millet-i mükerreme-i İslâmiyye zuhûra getirilmiştir.

El-hâsıl kıyâmet teceddüde alamettir. Yevm-i ahîre yani hâdisâtın son devri olan haşr u neşre kadar hod-şâhâne-i 'âlem etvâr-ı muhtelifede kıyâmetlerden hâlî kalamaz. Şu yeni 'asırlarda 'ulûm-i akliyyenin i'tilâsıyla şa'ş'a-pîrâ-yı i'tinâ olup cihânı istilâ edegelen "hürriyyet" de müstebidlere karşı bir kıyâmet değil midir? Eskiden Avrupayı ufûnetlendiren istibdâd pislüklerini emvâc-ı ihtilâle verip sildi süpürdü, mezra-i efkârı temizledi. Müstebidlerin başına felaket topraklarını saçıp turuk-ı terakkiyyeyi açtı. İsti'dâd ve kâbiliyyete göre her tarafta cumhuriyyet, meşrutiyet tohumlarını ekti. O tohumların 'ale't-tedric neşv ü nemâ bulmasıyla Avrupa memleketleri birer gülşen-serây-ı ma'delet ve ma'rifet oldu, intizâm ve âsâyiştakarrur eyledi. Oralarda hürriyyetin kopardığı kıyâmet fedâkârân-ı teceddüdü cennet-i ikbâle koymuş hevadarân-ı teferrüdü cahîm-i edbâra sokmuş olduğundan Rusya ve Devlet-i Osmâniyye müstebidleri şu hâlî görüp havf u telâşa düşüyorlar. İdâre-i keyfiyyelerine hâle gelmemek için harâbiyyeti ma'mûriyyete tercih ile efkâr-ı ahrârâneye karşı duruyorlarsa da mukâvemet edemezler. "İdâre-i keyfiyye" tabî'at-ı insâniyye ve hakîkat-i medeniyyeye muhâlif ve mugâyir olduğundan onu iltizâm eden mütegalibenin 'âkıbet mağlûb ve menkûb olacaklarına iştibâh yoktur.

[13] SÂNİHA

Vâkı'â tabî'at-ı ictimâiyyenin îcâbât-ı 'umûmiyyesine nazaran kütüb-i siyâsiyyede gösterilen suver-i hükûmetin her birisinden "hükûmet-i mutlaka" icrââtca en sür'atli ve kuvvetli ve bi'l-husûs akvâm-ı muhtelifeden tereküb eden devletlere göre en menfa'atli ve münâsebetlidir.

Ama çe-fâide gurur-ı istiklâliyyet ekser yerlerde hükûmet-i mutlakanın veled-i zinâsı hükmünde bulunan idâre-i keyfiyyeyi tevellüd ederek ondan mütevellid olan hükümdarlar tarîk-i 'adl u istikâmetten 'udûl ve inhirâf ile iradât-ı zâtiyyelerini kavânîn ve nizâmâtın fevkinde tutup müstebidâne lâ-yetenâhî harekât-ı hod-serâne ve belki tahakkümât-ı cabbârâneye kıyâm edegeldiklerinden vazîfelerini tahdîde mecbûriyyet elvermiş a'sâr-ı karîbede memâlik-i mütemeddinenin her tarafında "usûl-i meşrûtiyyet" ve ba'zı mahâllerde "cumhûriyyet" takarrur ettirilerek hukûk u vezâ'if-i beşeriyye ta'ayyün ve tebeyyün eylemiş hiç kimse mukarrerât-ı esâsiyyenin hâricine çıkamayıp oralarda ân-be-ân intizâm ve 'umrân ilerlemekte bulunmuştur. Hükûmetler vakt u zamana ve hâl u şân-ı hükümdarâna tâbi'dir. Meselâ Cengîz, Timûr-ı Gürkân, Fâtih, Sultân Selîm-i Evvel gibi cihângirler, hükümdarlar zuhûra gelir ki mazhar oldukları tecelli-i terakkî şurût u kuyûda sığamaz. Bu misillu fitrat-ı fevkalâdeye mâlik olan mülûk bi'l-farz şurût ve kuyûd ile bağlanmış olsa 'ulviyyet-i zâtiyyeleri fiile çıkamaz her hâlde istiklâliyyet lâzîme-i mâhiyyetleridir. Ne kadar mutlaku'l-'inân olsalar ol kadar meydân alırlar, 'azîm ve cesîm işlere muvaffak olurlar.

Tevârih-âşinâyân-ı rûzgâra ma'lûmdur ki Kanunî Sultân Süleyman 'arında Fransızlarla İspanyollar beyninde tekevün eden bir muhârebede Fransız kralı esir olur vâlidesi oğlunun tahlîsi için 'atebe-i Süleymâniyyeye bir istirham-nâme gönderir. O padişah-ı 'âlî bâr-gâh terahhümen sarây-ı hümayun çavuşlarından birini İspanya'ya irsâl eder Fransız kralının salıverilmesini talep eyler, derhal tahliyye-i sebîl ile muazzen muhteremen pâyitahtına i'ade kılınır.

Bir hükümdara ki vakt u zamân bu nüfûz ve haysiyyeti kazandırır ona istiklâliyyet yakışır. Vakt u zamân devletleri bir hâlde düşürür ki krallara emreyleyen eslâfın ahlâfi o kralların sefirlerine değil 'adî konsoloslarına bile söz geçiremez olur.

Saltanat bu dereceye tenezzül edince da'vâ-yı istiklâliyyet rezâlet ve hacâletten, mağlûbiyyet ve harâbiyyetten başka netîce gösteremez. Şu kadar var ki esâs-ı saltanat daha büsbütün yıkılmamış olduğundan asker ve zâbita kuvvetiyle kendi teb'asına koskoslanabilir ve bir de teşrîfâta, vâridâta hükm ü tasarrufu câri olmağla

şuna buna rütbelere, nişânlar ihşân etmek, bol bol ma'âşlar tahsîs eylemek, 'atiyyeler vermek gibi sahte 'azametlerle me'mûrlara ve onlardan me'mûli olan mezbûrlara kurulur, hazîne tam takır kalır, lâ yenkatî' bir yandan belâ-yı za'fiyyet ve diğer taraftan mevhumü'l-itibar bir sevdâ-yı istiklâliyyet çarpışarak 'avâil-i müteselsiley giriftâr olur. Tekerlekleri kırılmış bir arabayı yürütmeğe çabalamak gibi cebrî ve kasrî iştigâlât-ı bî-fâide ile izâ'a-i evkât edilir. En sonra ya za'fiyyetin tezâyüdüyle sevdâ-yı istiklâliyyete sükûnet gelir, idârece bir tarîk-i müstakîm aranılır veyâhûd mahv ü münkariz oluncaya dek keşâkeşler içinde yuvarlanırlar.

Tecellî tekrar etmez. Fitrat ve mâhiyet mülk ü saltanat gibi ahlâfa intikal eylemez. Öyle pâdişâhlar türemiştir ki bizzât serdârlık, kumandanlık vazîfelerini deruhte etmiş bî-muhâbâ muhârebelerle girmiş memleketler, iklimler feth u tes-hîr eylemişlerdir. Bilakis sarây kapısından dışarı çıkabilecek kadar cesârete mâlik olmayanları da görülmüştür. Bir pâdişâh retk ü fetk-i umûrda 'âciz olunca mülk ü saltanatın dahi kuvveti zâil olup inhîtâta koyulunca ne yapılmak lazım gelir? Elbette pâdişâh insâf edip işi ümmete yani vükelâ-yı devletle meb'usân-ı millete tevdi eylemeli veyâhûd erkân-ı ümmet olan 'ulemâ ve vüzerâ ve ümerâ bi'l-ittifâk pâdişâha karşı durup söz anlatmalı, "vazîfe" ta'yîn etmeli. Bir âdemin keyfi için dîn ü devleti, vatan ve milleti fedâ etmemeli icâb-ı vakt u hâle göre tecdîd-i idâreye, tezyîd-i iktidâra, te'mîn-i istikbâle çalışmalı padişahı usûl-i meşverete alıştırmalıdır.

Nâz u na'ım içinde doğmuş, kuş gibi kafeste büyümüş, cihânı görmemiş, lehv u la'ib ile vaktini geçirmiş, okumamış, babasının vefâtıyla birden bire tevârûsen erîke-i saltanata iclâs edilmiş olan padişahlar bi't-tab' ma'lûmâtsiz, vukûfsuz, tecrübessizdir.

Ber-muktezâ-yı hâl şevvâta, huzuzâta, isrâfâta istedikleri gibi tenfiz-i irâdâta, icrâata mâil olurlar ama erkân-ı ümmet padişahları kendi hâllerine bırakmayıp hâil olmalıdırlar.

Şüphe yoktur ki her pâdişâh saltanatın, şükûh ve şevketin, servet ü ma'mûriyyetin, takviyyet ve terakkîsi ârzûsundadır lâkin neş'etleri, terbiyyetleri icâbınca bir âlem-i husûsiyyet ve mahfûziyyette yaşamış olduklarından umûr u mu'âmelâta, siyâsiyyâta ittîlâ'ları nâkîsdir. Tedâbîrde hatâları isâbetlerinden ziyâdedir. Makâm-larının ulviyyet ve 'azâmetleri ise hatâlarını idrâk ve i'tirâfa, ahvâl-i kâinatı istikşâfa mâni'dir. Herhâlde kendilerini hayr u savâba, tarîk-i 'adl u sevâba meylettirecek ihtârâta, irşâdâta muhtaçtırlar.

Hazret-i Ömer radiyallâhu anh minberde hutbe okurken; “eyyühe'n-nâs sizden her kim bende bir eğrilik görürse onu doğrultuversin” buyurmalarını müte'âkib huzzârdan biri ayağa kalkarak; “vallâhi eğer bizler sende bir eğrilik görmüş olsaydık kılıçlarımızla doğrulturduk” demesi üzerine cenâb-ı Fârûk cevâbdaki gılet ü huşûnete sûret-i iğbirâr göstermek, kâili tekdir etmek şöyle dursun; “ümme't-i nâciyye-i Muhammediyye'de Ömer'in eğriliğini kılıçla doğrultacak zevâtın bulunduğuna teşekkür ederim” buyurmuş oldukları kütüb-i mu'teberede mestûrdur. Mülûk-i İslâm bundan mütenassih olmalı.²⁵⁸ ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾ nass-ı celiline bi'l-ittibâ' farıza-i meşverete i'tinâ etmelidir. Meşveret olmayan yerde ma'delet olmaz. İbn-i 'Arabî kuddise sırruhu buyurur ki “müşâvere” esâs-ı diyânettir, mah-lûkât arasında min-kubeli'l- Hâlık açılan bir şâhrâh-ı hidâyettir. Peygamberân-ı zî-şândan en pespâye âdemlere varınca herkesin o yoldan gitmesi vacibedendir.

Rusya'dan mâ'adâ 'umûm Avrupalılar krallarını, imparatorlarını kemâl-i i'zâz ile berâber her işe karıştırmazlar. Onlar da usûl-i terbiyyeleri icâbınca vazifelerinden hâric nesnelere meselâumûr-ı mülkiyye ve mâliyye ve 'adliyye ve 'askeriye gibi siyâsî şeylere aslâ müdâhale etmezler.

Mesâlih-i devlet kavânîn ve nizâmâta rabt edilmiş me'murîn-i mahsûsaya tevdi' kılınmış, me'mûrlar mesleklerine ait mekteblerden neş'et ederek 'ale'l-usûl müsta'id ve müstahak oldukları işlere ta'yîn olunmuş, vazîfeler takarrur ettirilmiş, her biri ta'lîmâtı üzere vazîfeleriyle meşgûl vazîfelerinden mes'ûldür. Nizâmen nasb, nizâmen 'azl olunurlar. Fiil ve 'amellerine göre bi-hakkın mükâfât, bi'l-muhâkeme mücâzât görürler.

Her sene meb'usân meclisleri açılır 'inde'l-iddi'â ve'l-iktizâ her me'mûr ve vükelâ mevki'-i muâhezeye çekilir, muhâsabeler görülür, muhâkemeler icrâ kılınır, nîk u bed seçilir hükümdarlar bi'd-devleti ve'l-ikbâl sandâli-i hüküm-râniyyeye kurulup ahvâl-i 'umûmiyyeyi nazar-ı dikkate alırlar. Kendilerine arz olunan husûsâtı tedkîk ile irâdeleri, tenbîhleri her ne ise vazîfeleri kadar tenfiz ve teblîğ ederler, salâhiyyetin hâricine çıkmazlar, 'ale'l-kâ'ide lâzım gelmedikçe bir kazâ kâim-makâmını mutasarrıf veyâ bir miralayı livâ yapmazlar, mahsûsât-ı zâtiyyelerinden fazla mâliyeden ne bir akçe alırlar ne mukannenâtın hilâfında bir kimseye maaş tahsîs ettirirler ne şuraya buraya para sarfedilmek için emir verirler irâde-i siyâsiyyeleri kavânîne tâbi' olarak sâ'at makinesi gibi mürettib ve muntazam cereyân eylemektedir.

Pâdişâhlarca huzûr ve istirâhat müfredât-ı umûra karışmayıp mesâlihi vükelâ-yı devlet ve meb'usân-ı ümmete bi'l-havâle uzaktan kavânîn ve nizâmâtın ne yolda cereyân etmekte olduğuna nezâretle ma'lûmât-ı külliyye hâsıl ederek o ma'lûmâtın göstereceği hâlât ve îcâbâta göre ıslâhât-ı esâsiyyeyi düşünüp ihtiyâcât-ı 'umûmiyyeye muvâfık icrâât-ı nâfi'a ile kesb-i memdûhiyyet, hiss-i mes'ûdiyetten 'ibârettir.

Bazı harîs ve nev-heves pâdişâhlar her şeye karışmak her işe burnunu sokup türlü türlü kokular istişâm ile o pisliklerden birtakım ma'nâlar çıkarmak, umûr-ı hasîse ile uğraşmak, 'âlem ne diyor ne söylüyor diye teccessüsât ve tevehhümâtâ düşünüp havf ve cebânet içinde 'azamet ve cür'et, 'azamet ve cür'et içinde havf ve cebânet gibi karma karışık mütenezzilâne, mütekebbirâne hareketlerle devleti idâreye savaşmak sanki saltanatta bekâlarını te'mîn için 'avaneyi çoğaltmak bu havaneye rütbelere, nişânlar, sahte 'unvânlar tevcîh ederek hâinleri, müdâhinleri i'zâz ile re's-i umûra çıkarmak korkuların, vesveselerin tehâcümüyle onlardan dahi emin olmayıp hasbe'l-vazîfe iyi kötü me'mûrlara ait olan iktidârı da onlardan nez' eyleyerek kâffe-i mesâlihi yed-i inhisârına almak bu uygunsuzluklara tabi'î uzadılacak lisân-ı i'tirâzı kat' için sefhâne, mübezzirâne ihsânlarla hazîneyi batırıp mu'terizleri susturmak el-hâsıl bir yandan ibzâl-ı 'âtıfetle halkı avutmak ve bir taraftan irâe-i kahr u şiddetle herkesi korkutmak sevdâlarına düşer.

İşte bu sevdâlar hevâ-yı cünûn ile üss-i belâlardır ki mücerred shevât-ı nef-sâniyyeye ittibâ'en keyfe mâ-yeşâ tahakküm etmek hulyâlarından feverân eyler. Artık şu dâ'iyeye ne şekil dâhiyyedir anlaşılır şey değilse de ekseriyâ efkâr-ı umûmiyye ve ahlâk-ı milliyeye ihtilâl ve i'vicâc teâruz etmesiyle "akl u ittifâk" selb olunarak "vehm ü nifâk", "zulm ü şikâk" hüküm sürmeğe başladığı zamanlarda zuhûra gelir.

Beyit

Olsa devlet eğer zevâle karîb
İşler işler kişi acîb ve garîb

[14] SÂNİHA

Neş'e-i 'azametle sermest-i gurûr olan cebâbire-i bî-şu'ûrun tabî'at-ı gaddârânesine kalsa ahâlîyi bir cehl-i ebedî ile esâret boyunduruğu altında bulunduracak itâ'at-ı 'ale'l-'amyâ kâ'idesinden başka nizâm ve kanûna rıza göstermezler. Memleketleri bir tarabhâne-yi istiklâliyyet 'addederek efrâdı kendi keyif ve irâdeleri için icâd olunmuş birtakım âlât-ı mûsikîye mesâbesinde tutup istedikleri havayı çalmak, diledikleri oyunu oynamak, el-hâsıl usûl-i müstebidânede bağırıp çağırarak 'ale'd-devâm icrâ-yı âheng-i ahkâma kalkışmak isterler. Bu güruh Hazret-i Hallâk-ı Lâ-Yezâl'in mine'l-ezel nev'-i insâna ihsân buyurmuş olduğu hukûk u hürriyyeti gasb ve selb etmeğe çalışan bir alay zulemâdır ki onların hasmı evvelân *Allah* sâniyen bi'l-cümle 'ibâdullahtır. Dünyâda sevdâ-yı teferrüdle böyle bir mes'ûliyyet-i 'azîmenin altına girmek ne kadar şaşılacak hâlât-ı garîbeden ise hasr u hesâba gelmez bunca insânların bir veyâ birkaç mütehakkimin hakkından gelemeyerek gûyâ onlar için yaratılmış gibi bir câzibe-i inkıyâd ile tahte'l-kahr imrâr-ı hayât eylemesi ol kadar yürekler yakacak âfât-ı 'acîbedendir.

Belâ-yı istibdâda dûcâr olan memleketler ecânibin ta'arruzâtı olmamış olsa bile yaşayamaz müstebidlerin tahrîbâtıyla müzmehîl olur bu yolda infâz-ı evâmîr ü umûra ısrâr eden hükûmetler huzur ve karâr bulamaz. En sonra galebe-i mefâsid ile mahv ü münderis olur.

Eğerçi hamâkat ve hiyânetle muttasıf bulunan me'mûrlar hükümdârın istiklâliyyetine istinâden tavr-ı istibdâdı takınarak bir istifâde-i muvakkateye aldanabilirler. Ama hükümdârlar tavr-ı istibdâdı iltizâmından ne istifâde eder? Hâiz oldukları makâm kâffe-i metâlib ve merâtibin fevkindedir. Onun ötesinde daha bir mertebe yoktur ki o derece-i ikbâle vusûl için didinsin uğraşsın. Şu 'âlem-i dünyâda her ikbâl ve istifâde hükümdarlığın mâdûnundadır, tabî'yyu'l-husûldür. Onlara göre bir emel ve arzû var ise o da şer' u kânûna bi'l-ımtisâl rızâ-yı Bârî'yi istihsâle çalışmak vedî'a-i kudret olan ra'ıyyeti nîmet-i 'adâletle mütena'im ederek 'ukbâda sa'âdet-i sermediyye kazanmak gibi ma'nevî ve uhrevî olmak lâzım gelir. İşte böyle pâdişâhlara mukaddes ve gayr-ı mes'uldür denilir. *Kânûn-i Esâsî* mizin beşinci maddesinde; "Zât-ı hazret-i pâdişâhînin nefsi hümayûnları mukaddes ve gayr-ı mes'uldür" ta'bîri ağrâz-ı nefsâniyyeden biri olmak itibâriyle bizim tasvîr ettiğimiz me'ânîyi müştemildir.

Bunu bilmek gerektir ki nev'-i insânı bir kuvve-i cebriyye altında ezip dâ'imâ eli bağlı, gözü kapalı tutmak mümkün olamaz. Mezâlimin iştidâdı mazlûmların

feryâdı ilelebet imtidâd edemez. Nev'-i beşer *medeniyün bi't-tab'* dir. Hürriyyet ve müsâvât hukûk-ı tabî'yesindedir. Her ne türlü cehâlet ve sefâlet ve 'atâlet ve batâlette bulunursa bulunsun hilkat-i asliyyesi iktizâsınca fazîlet ve 'ulviyyeti, 'adâlet ve istirâhati bi't-taharrî intizâm ve âsâyîş ile yaşamanın lüzûmunu hissetmemek kâbil değildir. Elbette birgün olur esâret boyunduruğunu kırar, ni'met-i hürriyyeti arar, ebnâ-yı nev'iyile mu'âmelât ve münâsebâtında bir hüsni-nizâm görmek ister, dâde-i rikkati açar, medeniyet ve insâniyyetin esbâb ve âdâbını öğrenir, fâ'il-i muhtâr olur husamâ-yı hakkâniyyetin 'aleyhine kıyâm eder, zâlimlerin hakkından gelir, mazlûmiyyet ve makhûriyyetten kurtulur. Her ne vakit olsa zulm ü esâretin gâyeti taharrî-i 'adl ü hürriyyete bâdîdir, tahakkümün devâmı muhâl-i 'âdîdir.

'An-asıl Avrupa'daki hükûmetler istibdâd ve istiklâl üzere müesses iken bugünkü günde Rusya ve Devlet-i Osmâniyye'nin usûl-i idâresinden başka Avrupa'da hükûmet-i mutlaka nâmı kalmamıştır. Umûr-ı milel ü akvâm için 'ilm ü ma'rifet, 'adâlet ve hürriyyet esâs ittihâz olundu. Ârâ-i 'umûmiyyenin ittifâkıyla yani meb'usân ve a'yânın icmâ' ve ictihâdıyla kânûnlar vaz' u te'sîs edilmeğe başladı. "Hukûk u vezâ'if" ta'ayyün ve tekarrür eyledi. Her sınıf ve her ferd mekseb ve mesleğinde serbest olarak kavânine ri'âyete mecbûr ettirildi. Memleketler mekâtib ve ma'ârif ile doldu. Efrâd için mekteb ana, nizâm ve kânûn baba mesâbesinde olup mekâtib insân yetiştirir, kavânin insânlara emr u nehy ile tarîk-i âdâbı gösterir oldu. El-hasıl terbiyye-i 'umûmiyyece bir hareket-i muttaride ve müttehhide husûle geldi. Medeniyetin netîce-i muntazarası olan intizâm ve âsâyîş te'essüs etti.

İki üç asırdan beri efkâr-ı ahrârânenin galeyânıyla Avrupa'da zuhûra gelen inkılâbât esâsen ahvâl-i 'âlemi tebdîl ve tağyîr etmiş olan hâdisâtandır. Hükûmet ve medeniyet husûsunda efkâr-ı ahrârânenin tesâdüf ettiği müşkilât ile Avrupalıların bu yolda görüp geçirmiş olduğu vukû'ât kâbil-i ta'dâd değildir. İcmâlen ta'rîf ve tasvîri lâzım gelse "hürriyyet ve esâret", "zulüm ve 'adâlet" beynindeki zıddiyyetin tevlîd ettiği ihtilâfattan 'ibâret olmağla hayr u şer kavgasıdır, diyebiliriz.

Şüphe yoktur ki ma'rifet insânın izzet-i kesbiyyesi ve hürriyyet fazîlet-i asliyyesi olmağla bu iki ma'nâ-yı vâcibu'l-i'tinâ herhangi millet arasında şa'sa'a-pîrâ-yı i'tilâ olursa artık o millet için esâret ve hakârete katlanmak mümkün olamaz çünkü perde-i gâflet ortadan kalkar, "hakk u vazîfe" meydâna çıkar, tâbî'yyet ve metbû'iyetin mâhiyeti bilinir, herkesin gözü açılır, itâ'at-ı 'ale'l-'amyâ bertarâf olur.

Evet pâ-zede-i gadr u istibdâd olan bir millet-i makhûrenin ref'-i bekâ-i esâretle "istiklâl-i millî" gibi bir matlab-ı 'âltye nâil oluvermesi, müstebidlerin yed-i zulmünden yakayı kurtarabilmesi kolay şey değildir. Avrupalılar bizim yeni fi-

kirlilerin dildâde-i taklîd oldukları şıklıklara meyl ü i'tibâr ile devlet-i hürriyete mâlik olmadılar, bu uğurda canlar feda edildi cihâna bedel insânlar heder oldu. El-yevm Avrupa'da cilvegenân-ı ihtirâm olan 'arûs-i medeniyyetin gâze-i intizâmı küştegân-ı hürriyyetin hûn-ı hamîyyet-mendânesidir denilse şâ'irâne hayâl değil hakîkate muvafık bir meâl olur.

Medeniyyet-i cedîde kavâ'id-i 'akliyyeye mübtenî olduğundan tabî'at-ı 'âleme tevâfuk etmekle artık dünyânın her tarafında intişâra başladı. Hâlâ Rusya'da devam eden ihtilâlât ve Devlet-i Osmâniyye mülkünde zuhûra gelen ihtilâfât medeniyyet-i cedîdenin hissiyyât-ı milliyyede husûle getirdiği neş'e-i hürriyyetin inkişâfâtıdır. Bu iki devlet-i müstebidenin diplomatlarına kalsa ilkâât-ı hâriciyyeden neş'et eylediğine haml ile hatîet-i siyâsiyyelerini te'vîl etmek isterler ise de vukû'âtın efkâr-ı 'umûmiyyeye göstermiş olduğu bir hakîkati gizleyemezler.

Ne gariptir ki hatîeti te'vîl ile uğraşıp da girîve-i hüsrân u butlâna takılıp kalmak ve her an 'asr u zamâna karşı durup boğuşmaktan ise hatîeti i'tirâf ile şeh-râh-ı 'adl u salâha doğrularak ser-menzil-i selâmet ü felâha vusûle çalışmak daha ma'kûl iken erbâb-ı istibdâd şu câdde-i hakk u hakîkatten inhîrâf ile bir 'izzet-i nefis için binlerce ve belki milyonlarca insânların taht-ı esâret ve hakârette bî-nâm u nişân kalmasını tecvîz ederler.

İstiklâliyyet taraftarları ne efkâr u etvârda bulunursa bulunsun medeniyyet-i cedîde Rusya'da ve memâlik-i Osmâniyye'de değil aksâ-yı Çîn'de dahi âsâr-ı istibdâd bırakmayacağına terakkiyyât-ı 'asriyye şâhid ve buna temâyülât-ı mütevâliye-i 'umûmiyye müte'ahhiddir.

Beyit

Bekâ-yı mülk ümîdin eyleme bîdâr lâzımsa
Muhakkakdır zevâl-i devlet istibdâd lâzımsa

[15] SÂNİHA

Ahvâl-i siyâsiyye-i ‘umûmiyyeye hâricden nazar olununca vâkı‘â Rusya devleti zâhiren tavr-ı müstebidânede görünüyorsa da ma‘nen kavânîn-i müessese-i dâhiyyeye tâbi‘ olarak meşhûr Deli Petro’nun vasiyyetnâmesinde gösterilen meslek-i siyâsiyyeden asla ‘udûl etmeyip musırıran ve müstemirran bir noktaya hasr-ı efkâr eyler. Dâ‘imâ cihân-gîrlük esbâbını istihzâr ile uğraşır. Rusya devleti istilâ yollarına dökülerek ‘anâsır-ı asliyye ve cinsiyyeleri muhtelif birtakım akvâmı taht-ı tâbi‘iyetine geçirmiş ve bunların ekserisi bedeviyet ve vahşet hâlinde gılgıt ve fazâzetle muttasıf bulunmuş olduğuna binâ‘en nizâmât-ı mevzû‘aya itâ‘at ettirip intizâm ve âsâyişi husûle getirmek için siyâseten ba‘zı mertebe cebr u şiddete lüzûm görüldüğünden bir dereceye kadar tavr-ı istibdâdı takınmağa mecbûrdur. Ma‘amâfih şu mecbûriyyetin ilcâatıyla bir yandan halkı tahvîf ü tehdîde ve diğerk taraftan mekâtib ve ma‘ârifî teksîr ve tezyîd ile meâsir-i medeniyyeti te’sîs ü te’yîde çalışmaktan dahi bir an hâlî değildir.

Rusya devleti gibi tevsi‘-i memâlik sevdâlarına düşmüş cihângirliği kurmuş olan hükümdârların makâsîd ve menviyyâtına “idâre-i müştereke” müsait olacağından bu misillu devletler bi’t-tab‘ hükümet-i meşrûtayı maslahaten münâsib göremezler. Şu âmâl u efkâra mebnî eğerci Rusya devleti henüz usûl-i meşrûtiyyeti kabûl etmemişse de “idâre-i keyfiyye” dahi pek de cârî değildir. Çünkü Rusya imparatorlarının devâir-i siyâsiyyeye karışmak, ‘ale’l-husûs mâliyyeyi dest-i tegallübe alıp mukannenâtın hâricinde sarfiyyât ile hazîneyi batırmak, keyfe mâ-yeşâ şuna buna rütbeler, nişânlar verip istediklerini mevkî‘-i ikbâle çıkarmak, istemediklerini tahkîr ve teb‘îd ile idbâra uğratmak, usûl ü kavâ‘idi tanımamak el-hâsıl irâdât-ı zâtiyyelerini nizâmâtın fevkinde tutup müstebidâne mülk ü millete müstevlî olmak gibi hod-serâne hareketleri işitilmiyor.

Rusya imparatorlarının idâreye ‘adem-i müdâhalâtı kânûnen bir mes’ûliyet havfından neş‘et etmeyip mücerred hânedân-ı hükümdârîye mahsûs bir hüsn-i terbiyyenin âsârıdır. Elbette ‘aklen, edeben vazîfeyi gözeterek münâsebetsiz şeylerden çekinmekle nizâmen vazîfeye mürâ‘ata icbâr ettirilerek münâsebetsiz şeyleri yapabilmeğe muktedir olmamak beyninde fark-ı azîm bulunduğundan Rusya hânedân-ı hükümdârîsinin hâl u şânı düvel-i sâireye tercihen şâyân-ı takdîrdir.

Hürriyyetin hükümetlerle uğraşması, idâre-i keyfiyye dâhiyyesinin ortadan kaldırılmasıyla hukûk-ı ‘ammenin te’mîn edilmesi maksadından ‘ibârettir. Bu maksad gerek esâsen hükümetlerin usûl-i meşrûtiyyete inkılâbıyla ‘adl u hakkâniyyetin te’essüs etmesinden ve gerek hükümdârların hüsn-i ta‘lîm ü terbiyyeleri

iktizâsınca vücub-i 'adl ü hakkâniyyete vâkif olup idâre-i keyfiyyeden ferâgatle tarîk-i müstakîm üzere gitmesinden husûle gelsin nazar-ı siyâsiyyâtta müsâvîdir. Şu kadar var ki ta'lim ve terbiyyenin te'sîrâtı hilkat ve fitratın ihtilafâtıyla mütefâvit olduğundan dâ'imâ hüsn-i ahlâk ile muttasıf, 'âkıl ve munsif hükümdârların müteselsilen te'âkub etmesi mümkün olamayıp ekseriyâ ahlâfın su-i ahlâk ile ittisâfı istibdâd u i'tisâfa bâ'is olageldiğinden hükümetlerin kavânîn-i esâsiyyeye irtibâtıyla hükümdârların usûl-i mevdû'a-i siyâsiyyeye ittibâ' ettirilerek vazîfelerinin ta'yîn ve tahdîdi husûsuna ihtiyâc messeylemiş, a'sâr-ı ahîrede teşekkül eden medeniyet-i cedîde Avrupa devletlerinin evdâ'-i kadîmelerini tağyîr ile idârenin meşrût ve müşterek olmak lâzım geleceğini göstermiştir.

Fi'l-hakîka Devlet-i Osmâniyye'de Tanzîmat'tan sonra bi-gayr-i hakkın şunu bunu idâm eylemek, ötekinin berikin malını müsâdere etmek gibi mezâlim-i 'aleniyye görülüyorsa da ahâlinin vüs'at ü istitâ'atlarından ziyâde tahmîl-i tekâlîf ile vergilerin ağırlığı, mesâlih-i mâliyye ve mülkiyye ve 'adliyyenin çapraşıklığı ve lâ-siyyemâ irâde-i seniyye denilen seyyienin kâffe-i umûr u usûle taarruz ve tefevvuk etmesiyle idâre-i keyfiyyenin kargaşalığı şikâyat-ı 'umûmiyye bâis olmaktadır.

Devlet-i Osmâniyye vaktiyle kuvvet ve satvete mâlik olarak gerek İslâmiyyet'in te'âvün ü te'sîri ve gerek 'uzemâ-yı ümmetin tezâhür ve tedbiri sâyesinde cihân-girâne bir tecellî ile bunca memleketler feth u teshîr eylemiş, pâdişâhlarımız melikü'l-mülûk olacak kadar fevkalâde bir meziyyet ve haysiyyeti ihrâz etmiş idi. Eski zamânlarda meselâ devr-i Süleymânî'de devletimizin lüle-bahş-ı cihân olan şevket ü şânı bi't-tab' isitklâliyyeti muktezî olduğundan öyle bir 'asr-ı 'azamette "hükümet-i mutlaka" unvânı yakışık alır, müstebidâne hüküm sürülebilir. Ama her kuvvetin za'fa inkılâbı 'âdet-i kevnîyye iktizâsından olmağla târihlere bakılınca devletimizin neş'e-i muzafferiyâtı bin yüz tarihine kadar devam edebilmiş ondan sonra inhitât emâreleri zuhûra başlamıştır.

Devletlerce inhitât, eşhâsca mertebe-i şeyhûhete şebîh olup nasıl ki sinn-i pîriye vâsıl olanlar vücûdlarının tahammülü derecesinde kendilerini kullanmayıp da gençlik 'âleminde yaptıklarını icrâya kalkışır ise yaşayamayacakları mukarrer olduğu gibi mezlaka-i inhitâta düşen devletler dahi buldukları vakt u zamânı bi'l-muvâzene 'asr u iktidâra göre bir hüsn-i idâre-i siyâsiyye vaz' edemeyip de tahammülden hâric te'azzum ve tahakküme girişirler ise müzmahil olacakları muhakkaktır.

Rusya'nın şimdiki hâli devletimizin devr-i Süleymânî'deki derece-i kemâli nisbetinde olarak daha bir vakte kadar onlar istibdâdı sürükleyebilir ama Devlet-i Osmâniyye'nin aslâ buna mecâli kalmamıştır. Herhâlde hükümetin vakt u zamân

ile mütenâsib bir nokta-i siyâsiyyede temekkün eylemesi yani usûl-i meşveret ve meşrûtiyyetin te'sis edilmesi vâcibât-ı umûrdandır. Zîrâ öyle bir hüsn-i irâde-i esâsiyye takarrur ettirilmeyip de böyle keyfe mâ-yeşâ oldum olasıya gidilecek olursa memâlik-i mevcûdenin elden çıkacağını inkılâbât-ı inhitâtiye göstermektedir.

Sultân Abdülhamîd-i Evvel 'asrında Kırım ülkesinin Besârabya kıt'asının zabt olunması; iki yüz kırk dört târihinde açılan Rusya muhârebesinin 'akîbinde Mora, Eğriboz cezîreleri terk olunarak bir Yunan devletinin teşekkül etmesi; şu 'asr-ı hâzırda yani el-yevm erîke-i saltanatta bulunan Abdülhamîd-i Sâni zamânında meşhûdumuz olan muhârebe-i müellimenin gösterdiği rezîlâne mağlûbiyetle Romanya, Sırbistan krallıklarının, Karadağ, Bulgaristan prensliklerinin tehdûs eylemesi; Rumeli'de bunca sancâkların, memleketlerin, husûsiyle Bosna ve Hersek kıt'alarının Mısır ve Tunus vilâyetlerinin eyâdi-i ecânibe geçmesi devletimizin muhtasiran irâe edilebilecek delâil-i zâhire-i inhitâtiyyesindedir. Bu menkûbiyetlerin kâffesi icâbât-ı 'asr u zamâna tevfiik-i hareket ile bir hüsn-i idâre-i siyâsiyye te'sis edilememesinden yani istibdâddan vazgeçilemeyerek tarîk-i müstakîm üzere gidilememesinden ileri gelmiştir.

Gözlerimizle görüp yüreklerimizi yakmış olan şu son devirdeki nâire-i hâdisât dâire-i saltanatı ihâta eden istibdâd kâselislerinin nazarında lâ-şey olarak gûyâ ki ne muhârebe edilmiş ne Rusya askeri İstanbul'a kadar gelmiş ne memleketler elden gitmiş ne bir şey olmuş gibi lâkaydâne, lâ-ya'kılâne tabasbuslar ile muttasıl pâdişâha hulûl etmek fenâlıkları setr ederek dâ'imâ harâbeti ma'mûriyyet sûretinde göstermek mesleğini irtikâb eylemişlerdir.

Vâkı'â öteden beri galebe-i istibdâd ile hulûskârlık, dalkavukluk yolları açılmış, temelluk ve teşedduk esbâb-ı terakkiden 'addedilerek devâir-i devlet müdâhinlerden, münâfiklardan hâli kalmamış ise de 'asrımızda pek ziyâde çoğalmıştır. Bu da pâdişâhımızın muhâfaza-i istiklâliyyet tevehhümâtıyla keşâkeşlere düşüp ne yapacağını şaşırmasından, şu şaşkınlıkla hall u 'akd-i umûra muktedir bulunan erbâb-ı 'akl u cesâretten tevahhuş ederek mütenezzil ve mütezellil olan câhil u cebîn-i cenâbetleri evhâmına mülâyim görüp ahzâb-ı edâniyyeyi bi'l-istishâb 'ulüvv-i cenâb ashâbını ân-be-ân tard ve tahkîr ile belâlara uğradıp aşırımından tehdûs eylemiştir.

Pâdişâhın korkaklığı etrâfında bulunan vükelâ ve kurenânın zaten muttasıl oldukları alçaklığı tezyîd ederek her biri hıtâm-ı dünyâ için denaet ve nahvetle karışık her türlü bed-nâmlığı irtikâba müheyyâ bir 'ucûbe-i hırs u tama' kesilmiş onların da şu hâli mâdûnlarına 'aks eyleyerek sirâyet-i müteselsile ile devâir-i devleti hasâset ve haşyet kaplamış herkes hâlince vehm ü vesveseye tâbi' olup menâfi'-i zâtiyye tahayyülâtına saplanmış gûyâ ki mülk-i Osmânî hemen şimdi müzmahil

olacak elde avuçta bir şey kalmayacak gibi havf u telâş ile kimi ihtilâs ve irtikâba koyulmuş kimisi 'atiyye, maaş yağmalarına dökülmüş birtakım ehl-i heves rütbe, nişân sevdâlarına düşmüş el-hâsil efkâr u âmâl tedvîr-i dolab-ı tezvîrât ile temettü'ât ve tecemmülâta münhasır olmuş mezellet ve meskenet içinde kibr u 'azamet, kibr u 'azamet içinde mel'ânet ve mefsedet rezâletleri ta'ammüm etmiş 'ulüvv-i himmet ü hamiyetten, sadâkat ve istikâmetten eser kalmamıştır.

Devletimizin vâridâtı “on üç milyon”a karîb cüz'iyattan 'ibâret iken sadrazama şehri bin beşyüz lira maaş tahsîs ediliyor o da hazînenin şu müzâyakası hâlinde utanmadan bu parayı alıyor. Kezâlik şeyhülislâm ve bi'l-cümle vükelâ ve vüzerâ ve müşîrân zevi'l-ihtîşâm ve sâir lâ-yu'ad velâ yuhsâ küçük büyük kâffe-i me'mûrîn ve ma'zûlîn ve bi'l-husûs mâbeyn-i hümâyûn küberâsıyla o dâirelere sokulmuş olan ve hâricden yıldız 'âlemine kesb-i mensûbiyyetle çatkın bulunan çebâkîn zümresinden hasr u hesâba gelmez müzevvirîn, mürtekibîn, mutabasbîsîn, mütelassisîn hazîneye gözlerini dikerek lâ-yetenâhî sirkatlerden başka her biri bir köşeden âtiye, zamm-ı ma'âş, sûretinde in kadar mübâlağa çekip mâliyyeyi me'kel ittihâz ile kendilerine mahsûs bir mâlikâne hükmünde, biçâre ahâlî onlara para yetiştirmek için bir makine mesâbesinde tutuluyor mengene-i ızdırâbda eziliyor. Eski zamânlarda bazı mütemevvillerin malı müsâdere olunurken şimdi servet-i 'umûmiyye gasb ediliyor, yine gürsine-i çeşmân-ı irtikâb doyabilmek kâbil olamıyor.

Eğerçi pâdişâh ikrâm u in'âm ile halkı hoşnûd etmek evhâmına saplanıp isrâf ve tebzîri saltanatta bekâsını te'mîn için bir tedbîr ittihâz ediyorsa da idrâk-ı umûrdaki za'f-ı şu'uru hasebiyle kendisi ma'zûr görülebiliyor. Çünkü sehâfet-i re'yi kabâhat değil tabî'î bir ma'zerettir. Asıl kabâhat sahîfu'r-re'y olanlara mütâba'atle onları ve kendini tehlikeye ilkâ etmektir.

'Asrımızın vükelâsı bulunan ükelâ sâdik olmuş olsaydı mübezzirâne ihsânları, ma'âşları kabûl etmeyip pâdişâha tarîk-i i'tidâl ve iktisâdî gösterirlerdi. Ez-cümle sadrazama şehri verilen bin beş yüz lira devletimizin en iktidârlı zamânlarında pek değerli sadrazamlara verilmemiş ve düvel-i sâirede başvekillerinin hiçbirine bu derece maaş tahsîs edildiği görülmemiş olduğundan bunu almaktan hayâ etmesi lâzım gelirdi. Vükelâdan mahremâne sorulsa; “ne yapalım, pâdişâha söz anlatamıyorum. Biz almasak da başkaları bizim yerimize geçer, onlar alır” tarzında bir müdâfa'a dermiyân etmeleri muhtemel ise de bu mugâlata belki kendi gibi denîleri, harîsleri iknâ edebilir. Ama himmet ü hamiyet ashâbından olan 'âlî-cenâb sâdikları ilzâm eylemez. Herhangi cihete 'atf-ı kelâm olursa vükelâ ifrât-ı hırs u hiyânet töhmetinden tebriyye-i zimmet edemez. Kâtelehumullâh.

[16] SÂNİHA

Her ne vakit ki Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye'nin vukû'ât-ı târîhiyyesi tedkîk edilse esâslı üç devre tesâdüf olunur. Devr-i evvel; Devlet-i Osmâniyye'nin ibtidâ-yı zuhûr u teşekkülünden İstanbul'un fethine, devr-i sâni; İstanbul'un fethinden Yeniçeriler'in lağvine kadar güzerân eden müddettir.

Devr-i sâlis dahi Yeniçeriler'in lağvinden sonra tahaddüs edip şu ân içinde bulunduğumuz devr-i cediddir.

Edvâr-ı 'atıkada devletimizin idâre-i esâsiyyesi ber-muktezâ-yı diyânet ahkâm-ı şer'iyyeye merbût olup gerek nâsca umûr u mu'âmelât ve gerek hükûmetce ittihâz edilen kavânîn ve nizâmât bu nokta-i asliyyeye tatbîk ile fasl u tedkîk ve te'sîs u tensîk edile geldiğinden efkâr-ı 'umûmiyye kemâl-i inkıyâd u ihtirâm ile ahkâm-ı şer'iyyeye tâbi' olarak millet-i İslâmiyenin usûl ü kavâ'idi, ahlâk ve 'akâidi, mahdûd ve muttarid el-hâsıl "dîn ü devlet" yek-dîgerinden 'ibâret bir vücûd-ı siyâsî hükmünde bulunmağla 'umûmun makâsîd ve menâfi' i ma'lûm ve müttehid idi.

Edvâr-ı 'atıkada Devlet-i Osmâniyye'nin en muntazam askeri Yeniçeri tâifesi iken her nasılsa sonradan nizâmât-ı esâsiyyelerine fesâdât karışmış olmağla refte refte dâire-i intizâm u itâ'atten çıkarak 'âdetâ bir fie-i bâğiye şekline girmişler idi. Bu tâifenin mütevâliyu'z-zuhûr olan harekât-ı serkeşâneleri 'âkîbet-i mahv ü izâlelerini intâc etmekle ikiyüz kırk bir sene-i hicriyyesi Şevvâl'inde bermuktezâ-yı hükm ü kader Yeniçeriler'in vücûdu büsbütün ortadan kaldırıldı. Şu vâkı'a-i hayriyye mebde-i devr-i cedid olup tertibât-ı cedîdeye bed' edildi. Hasbe'l-vakt her şeyden ziyâde bir hey'et-i cedîde-i cihâdiyye te'sîs ve tensîkine ihtiyâc-ı kat'î hâsıl oldu. *Üss-i Zafer*'de beyân olunduğuna göre ibtidâ "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" nâmıyla bir fırka-i nizâmiyye teşkîl kılınmış sonradan besbelli efrâd-ı asâkir çoğalınca bu izâfet ve 'unvân mizâc-ı müte'azzımâneye hoş gelmediğinden "asâkir-i şâhâne" nâmı verilmiştir. Bir taraftan ahâlîyi tarîk-i terakkîye alıştırma için i'tiyâdât-ı kadîmenin 'ale'tedric tebdil ve tağyîriyle temâyülât-ı milliyeye muvâfık olacak sûrette kıyâfetlerin tecdid ü tanzîmi ve bir yandan terbiyye-i ezhân u efkâra hizmet edecek mekâtib-i 'umûmiyye ve mecâlis-i 'ilmiyenin teksîr ve te'sîsiyle havsala-i idrâk u isti'dâda göre 'ulûm-i 'akliyye ve sînâ'iyyenin neşr u ta'mîmi husûslarına ihtimâm ve i'tinâ lâzım gelir iken buraları aslânazar-ı ehemmiyete alınmayarak hemen der-ceng-i evvel Frenklere taklîden setrî ve pantolon gibi görülmemiş birtakım elbise-i garîbe ihdâs ve ilbâsına karâr verildi.

Bu taklîd öteden beri millet-i İslâmiyye'nin me'lûf ve me'nûs olduğu usûl ü 'âdâta muhâlif olmağla ahâlî tevahhuş edip memâlik-i mahrûsenin her tarafında heyecânlar, tuğyânlar zuhûra geldi. Eşrâf-ı bilâd bayağı İstanbul'daki idâre-i merkeziyenin irtidâdına hükmederek muhâlefeti vâcibe-i zimmet bildiler. Efrâd-ı İslâmiyye'nin cümlesi asker oğlu asker ve cihâd ve gazâ yolunda şehâdete ez-dil ve cân-hâhişkar olarak hiçbir vakit cenk u vegâdan kaçınır erler değil iken mücerred tavr-ı frengâneye taklîdi hamiyet-i dîniyye ve gayret-i milliyelerine sığdıramadıklarından askerlikten istinkâfa mecbûr oldular. Koskoca sim çapraslı müzeyyen câmâdânlara, mutantan potur ve çâkşırlara mine'l-kadîm alışmış hissiyyât-ı fâhire-i 'asabiyyetle-mütehallî bulunmuş olan bir kavme birdenbire incecik bir frenk yelegi ve daracık bir pantolon giydirevermek pek kolay şey değildir. Hele şu menhûs *fês* milletin başına bir püsküllü belâ oldu ki "kavuk" ve "kallâvî" gibi şeylerin makâmına kâim oluncaya dek fedâ edilen canlar ve kesilen başlar ile dökülen kanların hadd u hesâbı yoktur.

İşte muhtasaran ta'dâd olunan şu hâlâtın kâffesi "irâdât-ı keyfiyye"nin icâbât-ı hakikiyyeye tefevvuk etmesiyle temâyülât-ı milliyeye ri'âyet edilmemesinden neş'et ederek hükûmetle ahâlî beyninde tekevün-i ziddiyyete bâ'is oldu. Yani ecânibe taklîd ve teşbîh münâfi-i tavr-ı milliyet olmağla 'uzemâ-yı kavm tarz-ı meşrûh üzere ihdâs edilen ziyî u kıyâfete nazar-ı nefretle bakıp bu nev' askerliği kabûl etmediklerinden senelerce mücâdele devâm eyledi.

İbtidâ-yı emrde serasker-i vakt olan Hüsrev Paşa'nın köleleriyle sarây ve enderûn hademesi ve bir alay başı boş serseri makûlesi ve sefele-i izâfın haylaz-ı hazelesi silk-i askeriyyeye dâhil oldular. Refte refte ahzâb-ı edânî kat'-ı merâtib-i âmâl ile iktisâb-ı 'izz u ikbâl ederek kendini ve dîn ü devletini bilmez birtakım cühelâ ve ruzelâ miyâne-i emr u vüzerâya geçip te'azzüm ve tahakkümle ta'addiyyâta giriştiler.

Muahharan küşâd olunan mekteb-i harbiyye şâkirdânının gençlerinden ba'zı kimseler berây-ı tahsîl Avrupa'ya gönderilerek 'ahd-i karîbde iyice dirâyetli, ma'lûmâtlı zâbitler yetiştirilmiş ve peyderpey mekteb-i mezkûrun nizâmâtı tevsi' edilerek erbâb-ı kâbiliyyet için pek güzel bir menşe'-i feyz ü terakkî açılmış olduğunu inkâr edemeyiz. Ancak Avrupa'ya gidenler henüz 'ulûm-i İslâmiyye'yi ta'allüm etmeksizin nefsin şehvâta en ziyâde zamân-ı meyelânı olan şebâbet hâlinde bulduklarından ve zaten bizim memleketlerde memnû' olan esbâb-ı zevkiyye oralarda pek mebzûl ve mübâh olduğundan lezâiz ve lu'biyyât tehâlikeleri tahsîl-i kemâlâta mâni' olarak bir kısmı güç hâl ile ba'zı şeyler öğrenebilmiş ise de Frenklere ifrât-ı teşebbüh ile meslek-i milliyesini unutmuş ve birtakımını 'âdetâ İslâmiyet'ten insilâh ile şapkası eksik câhil bir frenk sıfâtı sûretinde hâib u hâsir 'avdet

etmiş oldukları meşhûr ve ma'lûmdur. Şu cihetle bu yâdigârların müfsid-i ahlâk olan neşriyyât-ı muzırralarından mâ'adâ mülk ü milletce bir ber-güzâr-ı faziletleri görülemedi. Devletce edilen masraflar, sa'y u emekler boşa gittikten başka gûyâ ki bunlar tahrîb-i millet için lazım gelen san'atları öğrenmek maksadıyla Avrupa'ya gönderilmiş gibi sûret-i ma'kûsede birtakım etvâr-ı 'acibe görülmeğe başladı.

İstanbul'daki usûl-i tahsîl dahi Frenklere taklîden te'sîs kılınmış ve zâten kırk elli seneden beri millete münâfi bir meslek-i nâ-savâba sülûk olmağla Avrupa'ya gitmeyip de mekteb-i harbiyyeden yetişen ekser erbâb-ı şebâbın 'indinde diyânet ve İslâmiyet'in hükm ü ehemmiyeti kalmamış olduğundan hemen Avrupa'ya gidenler ile hemhâl ve hem-efkârdırlar.

Askerin netîce-i hasenâtı ihrâz-ı şehâdetle mesûbât-ı âhiret iken bizim yeni askerlerin pek çoğu ona mu'tekid değillerdir. Nazar-ı im'ân ile bakılsa rütbe, nişân, ma'âş gibi mültemisât-ı dünyeviyye insân hayatta bulundukça aranılacak hevesâtandır. Onun için fedâ-yı cân etmek ma'nâsız olduğundan ni'am-i uhreviyyeyi müteyakkın olmayan asker elbette ölmek istemez. Her hâlde musâlahayı muhârebeye tercih etmesi umûr-ı tabî'yyedendir. Vâkı'â muhârebenin musâlahaya inkılâbı zarûrî ise de meziyyet-i askeriyye o maksada mübtenî değil ancak hasma galebe çalmak, istihsâl-i muzafferiyetle kâm-rân olmak gibi metâlib-i fevkalâdeye müntehîdir.

Fî-nefsi'l-emr asker ölmek ve öldürmek için terbiye edilmiş bir kuvve-i tehdîdiyedir ki musâlahâ onun göstereceği netâyice tâbî' bir sükûnet veyâ ferâgat-i muvakkateden 'ibârettir. İnsânı meydân-ı mukâteleye sevk edecek esbâbın birincisi "ni'am-i uhreviyyeyi i'tikâd" ve ikincisi "idâre-i harbiyyeye i'timâd"dır. Her askerin vicdân ve hayâlinde ölürsem mertbe-i şehâdeti ihrâz ile mesûbât-ı sermediyyeye, sağ kalırsam mükâfât-ı dünyeviyyeye nâil olurum hükümleri takarrur etmelidir. İşte bu i'tikâd ve i'timâd ile muhârebeye girilir, ileri gidilir, iş görülür. Âhirete i'tikâd, 'adâlete i'timâd olmayan asker teshîr-i memâlik şöyle dursun ne lâyıkiyla muhâfaza-i bilâd ve ne de hakkıyla mükâfaha-i cenk u cihâda kâdir olur. Yalnız bir kuvve-i irtibâtiyyenin icbârıyla kerhen meşâkk-ı sefere katlanır, âr u nâmus belâsının teheyycâtıyla bazı mertbe gayretlenir, çâr u nâçâr ileri sürüklenirse de her ân gözü geride, fikri ya firârda ya teslîmindedir. Öyle asker te'mîn-i âsâyîş için değil kuru bir 'azametten 'ibâret olan nümâyîş içindir. Sad hayf, vâ-esefâ ki herkesten ziyâde erkân-ı askeriyyeye ahlâk-ı milliyyeye tehalluk ve tedeyyün lâzıme-i şân u şeref iken bizim yeni askerlerin ekserîsi şe'âir-i milliyyeyi bilmezler, sâye-i şahânedan başka şey tanımazlar. Evvelki şüce'ân-ı ümmet i'lâ-yı dîn u şerî'at ve ihyâ-yı mülk ü millet için fedâ-yı cân ederlerdi. Şimdiki-ler rütbe, nişân yağmalarına düşüp 'ale'l-'amyâ pâdişâh uğruna heder olup gidiyorlar.

[17] SÂNİHA

İstanbul'un fethinden sonra Avrupalılar bizdeki iktidâr ve intizâma bakıp kendilerini hırs u hasedden alamaz ve dîde-i dikkatlerini ufuk-ı şarkıyyeden ayıramaz idi. Aktâr-ı İslâmiyye'de mütelâmi'ü'l-envâr olan salâbet-ı dîniyye ve mehâbet-i milliyeye gözlerini kamaştırıp beyne-hümâda bir münâsebet göremediklerinden ne yapacaklarını şaşırıldılar. Gâh muhârebe kapılarını açıp hevâ-yı gâlibiyyete, gâh sedd-i bâb-ı muhâsımat ile sevdâ-yı mesâfât ve müsâlemete düşerek lâ-yenkati' uğraşırlar idiyse de dâ'imâ metânet-i İslâmiyye kemâl-i mukâvemetle karşılarına çıkar, kurdukları dâm-ı fesâdı yıkar, gerek mevâki'-i muhârebâtta gösterdikleri hây u hûların ve gerek mecâlis-i sulh ve muhâverâtta dermiyân ettikleri güft ü gûların umûr-ı dâhiliyyemizce bir gûne hükm ü te'sîri olamayıp netîce-i ye's u hasar her ne ise kendi yanlarında kalır idi.

El-hâsıl şark ve garbın vaziyet-i tabi'iyesi mübâyin olduğu gibi ahâlinin efkâr ve i'tikâdı, ahlâk ve isti'dâdı dahi yekdiğerine muhâlif olduğundan Frenkler ile yıldızımız barışamayıp onlar işimize karışamaz idi.

Yeniçerilerin ilgâsıyla gûyâ ki mihver-i 'âlem yerinden oynamış, kutublar değişmiş gibi şark ve garb birbirine karıştı. 'Alâmât-ı kıyâmet zuhûra gelircesine inkılâbât-ı 'azîme tehadüs eyleyerek devletin idâre-i kudsiyyesi tebeddül ve tagayyüre yüz tuttu, garbiyyûna taklîden tecdîd-i nizâmâta girişildi. Vâkı'â isti'dâd-ı zamân Avrupa'daki medeniyet ve hürriyyeti telakkîye bir sûret-i mecbûriyyet göstermiş olduğundan eski usûlün devâmı mümkün değil idi. Fakat her yerde medeniyet ve hürriyyet; 'ulûm ve fûnûn ile tahsîl-i kavânîn-i esâsiyye ve siyâsiyyenin vaz' u te'sîsiyle te'mîn ve tekmîl edilegelmiş olduğu bizim için dahi bu şeh-râh-ı fevz u felâha sülûk etmek yani şerî'at ve milliyetimize münâfi olmayıp da memleketce intifâ' ve intizâmı mûcib olan ma'ârif ve sanâyi'e dâir ma'lûmât ve kemâlâtı icâb eden yerlerden ahz u tahsîl ile esbâb-ı terakkîyi taharrî eylemek vâcibât-ı umûrdan bulunmuş ve artık muktezâ-yı vakt u 'asra nazaran kırk bir târîhinden yani Yeniçerilerin lağvinden evvelki hâle ric'at ihtimâli kalmamış olduğundan hasbe'l-mevkî' devletimizin bekâsı levâzımât-ı medeniyyece Avrupa devletlerine tekâbül edebilecek sûrette "usûl-i hikmet ve şerî'at" üzere tecdîd-i idâreye tezyîd-i iktidâra mütevakkıf olup ve illâ izâ'a-i istiklâliyyetle mühlîke-i zevâl u izmihlâle düşüleceği derece-i bedâhete varmış iken her nasılsa 'avâik-i istibdâdiyye bu misillu dekâyık-ı siyâsiyyeyi mütâlâ'aya mâni' olarak medeniyet-i sahihanın gösterdiği tarîk-i tecceddüd ü terakkîye gidilemedi. Pek sâde-dilâne ve sefihâne içinden

çıkılamayacak bir girve-i taklîd ve tedennîye girildi. Sultân Mahmûd'un salâbet ü satveti ve ekser erkân u ricâlinin diyânet ve İslâmiyet'deki sebât ve savleti bir dereceye kadar mülkümüzde efkâr-ı ecnebiyyenin intişârına mâni' olarak hey'et-i askeriyyenin tebeddül ve teceddüdünden başka pek de kavâ'id-i asliyyemize halel gelmemiş ve ahlâk-ı milliyemiz bozulmamış idi. Vaktâ ki o hakân-ı me'âlî-ünvânın iki yüz elli beş târîhinde vukû'-ı irtihâliyle berâber;

Zamânenin şu tabîb-i Reşid'ini gör kim
Revâc vermek için kendi kâr u san'atına
Mizâc-ı nâzik-i devlet karîn-i sıhhat iken
Düşürdü re'y-i sakîmi frengi illetine

kıt'asının me'âlî-sifât-ı kâşife-i efkâr u ef'âlî olan meşhûr Reşid Paşa kevkebe-i ikbâli müte'âlî olup "Tanzîmât-ı Hayriyye" nâmıyla bir nev' usûl-i serbestî neşr ü îlân edildi. İrtidâd mes'elesi ortadan kaldırıldı. Ondan sonra herkes bilâ-pervâ beğendiği vâdîlere sülûk etmeğe başladı.

Avrupa'ya temâyülât çoğaldı, aramızda efkâr-ı bâtıla-i ecnebiyye gaşeyân-engîz-i galeyân oldu. Sanki 'âlem-i imkânın bi'l-cümle hüsniyyâtı Avrupa'ya münhasır imiş, bizde beğenilecek hiçbir şey yok imiş gibi nîk ü bed her ne ise Frenklerin kâffe-i ahvâl u'âdâtını tahsîn ve tafdîl kendi kendimizi takbîh ve techîl ile eslâfî tezyîf ve terzîl mecâlis-i ekâbirde tezyîn-i kelâma medâr olup alafrangaya ri'âyet edenlere tevcîh-i dirâyet olundu. Hikmet-i 'akliyye ve hamiiyyet-i milliyeye yakışmayan birtakım ta'allukiyyât ile izâ'a-i evkât edildi. Sermâye-i servet ü ma'mûriyyet olan ma'ârif ve sanâyi'in tahsîl ve ta'mîmiyle levâzîmât-ı medeniyyeyi ikmâl ve istikmâle aslâ çalışılmadıktan başka mevcûd olan ma'ârif ve sanâyi'imiz dahi inkitâ'-ı rağbet ile münkariz olmak derecelerine geldi.

Lâkin zevk ü zînet ve isrâf u sefâhete müte'allik şeylerle bir mertebe uğraşıldı ki servet-i milliyemiz bu uğurda mahvoldu, mülkümüzde emtî'a-i ecnebiyye revâcgîr-i iştihâr olup esvâk u bâzârımız hâricden gelen ma'mûlât ile doldu, kendi mahsûlât-ı sinâ'iyemize ihâle-i inzâr i'tibâr edilmedi. Servet-i 'umûmiyyenin en sahîh mîzân ve mikyâsı olan idhâlât ve ihrâcât, nazar-ı i'tinâyâ alınmak şöyle dursun buraları aslâ düşünülmedi. Memleketlerimiz ecnebilere bender-gâh-ı ticâret olarak menâfi'-i dâhiliyyemiz onların eline geçti. Frenkler her yerde ve her husûsta imtiyâzât-ı fevkalâdeye mâlik olup tefevvuk ve tegallübe koyuldu, istîlâ-yı ma'nevî teferrüd etti, millet-i İslâmiyye'ye fakr u zarûret müstevlî olarak ne yapacağını şaşırıldı.

Bu cümle ile berâber bir de dînsizlik seyyiesi ortaya çıktı. Efrâd-ı ümmetin ekserîsi diyânet ve şerî'atın hakikat ve mâhiyetini idrâk edecek kadar mütâla'aya mâlik olmadığından 'an-cehlin mühimsememeğe ve birtakımı 'âdetâ zevâidden zannederek 'an-kasdin takayyüd etmemeğe başladı. Nokta-i ictimâ'iyemiz bozuldu ravâbıt-ı ittihâdiyye çözüldü. Avrupaya gidip gelenler onlara iktidâ edenler "efkâr-ı cedîde" ve taraftar-ı milliyet olup Avrupa mukallidlerine muhâlif bulunanlar "efkâr-ı 'atîka" ashâbından 'adedildi.

Vâkı'â kırk bir târîhinden yani Yeniçerilerin lağvinden sonra tehadüs eden devir devletimizce devr-i cedîddir. Böyle edvâr-ı cedîde, efkâr-ı cedîde peydâ eylemek umûr-ı tabî'iyeden ise de efkâr, esâs-ı milliyete mübâyin olmamak lâzımdır. Zîrâ esâs-ı milliyete mübâyin olan efkârın intişârı bilâhare kavâ'id-i asliyyeyi ihlâl ile kavmiyyeti imhâya bâ'is olacağından mülk ü milletce fesâd ve fitneden ma'düddur. Mülâhaza-i kâsîrâneme kalır ise efkâr istikâmet ve sekâmetten hâlî olamayacağına binâ'en ezhânı teşvîş ve tefrikaya düşürmekten ise müstakîm veyâ sakîm denilmek daha münâsib olacağından efkârca yenilik, eskilik aranmamalı istikâmet ve sakâmete nazar olunmalıdır. İster cedîd ister 'atîk her fikr-i müstakîm sa'âdet-i milliyeyi dâire-i milliyet içinde arar. Kavminin muhâfaza-i milliyetiyle terakkîsine hizmet eder. Bu misillü ashâb-ı efkâra "muhibb-i vatan" ve "hayırhâh-ı millet" denilir. Otuz kırk seneden beri aramızda türemiş 'aklı sivri, şık kıyâfetli, birtakım müteşeddikîn-i nev-zuhûr görülüyor. lâ-yenkatı' hamiyet-i milliyeye ve muhabbet-i vataniyyeden bahs ettikleri işitiliyor. Ama refâtâr u güftârlarına, meşreb ü mişvârlarına nazar olunsa bunlar hangi millettendir ve bahsettikleri hamiyet-i milliyeye ve muhabbet-i vataniyyeden murâdları nedir bilinmiyor. Ma'amâfih sûlb-i İslâmîyye'den doğmuş oldukları hâlde mutlakâ me'sere-i İslâmîyye'yi beğenmemek, dâ'imâ Frenkleri izâz u izâm ile alafrangaya özenerek yalnız kendilerine çeki düzen verip mülk ü milleti asla düşünmemek terbiyye-i cedîdeleri icâbından imiş gibi anlaşıyor.

Şu gürûhun daha kodamanları, küstahları vardır ki onlar esâsen Müslümânlık, Hıristiyanlık i'tikâdlarını hükümsüz 'adederek kezzâbâne Müseyleme'lik yolunu tutup "Osmanlı" nâmıyla yeni bir millet teşkîl ve te'sîs etmeğe savaştılar. Kendi zihinlerince bir usûl ü nizâm vaz' ve ihdâs ile tab'an ve aslen mütebâyinü'l-ahkâm olan efkâr-ı milel ü akvâmı bir sûret-i nâzikâne idâre-i müzahrefelerini imâle ettirip kendilerini müceddid-i mülk ü saltanat göstermek için pek çok uğraştılsa da garazları fesâd olduğundan işi beceremeyip bilakis her tarafca teşeddüd-i muhâlefetle teşettüt-i ahvâle bâ'is oldular.

Herkes bilir ki bu ‘âlem teceddüdât-ı kevnîyyeden ‘ibâret bir hengâme-i pür-‘ibrettir, inkılâbâtan hâlî kalamaz. Binâ’en-‘aleyh tebeddül-i ezmân ile ba‘zı ahkâmın tebeddülü umûr-ı tabî‘iyyeden olduğunu devletimizin cidden tanzîmât ve tensîkâta min-küllî’l-vucûh muhtâc olduğunu kim inkâr eder! Sad hayf ki bizim müdebbir-i umûr olan bi-şu‘ûrlar ya zâten hikmet-i siyâsiyyeyi bilmediklerinden veyâhûd mahz-ı hamâkat ve ihânetlerinden her ne ise islâhât-ı esâsiyyeyi aslâ hâtıra getirmeksizin ve etrâfımızı ihâta eden Hıristiyanlık ‘âlemindeki ta‘assub ve hırs-ı hâkimîyyet ve rekâbet ve ‘adâvet ve bi’l-husûs mübâyenet-i dîn ü menfâ‘at gibi müşkilât ve mevânî’i düşünmeksizin yalnız Frenklerin zâhirîbirtakım usûl ü ‘adâtını taklîd ü mütâba‘at ve münâfıkâne mümâşât ve mümâyeletle iş olur biter zannettiler.

Bu makûle zunûn-ı fâside ashâbı yakın vakitlerde tefeyyüz ve terakkî ile re’s-i umûra geçerek mu‘azzez ve makbûl ve sahîhan gayret-i dîniyye ve isâbet-i ‘akliyyesi olanlar töhmet-i ta‘assub ve te‘annüdle mezmûm ve melûl görüldükçe hakâik-i ahvâlî mütâlâ‘a ve muhâkemeye muktedir olmayan sâde-dilân-ı ümmet ve nûr-ı seyyidgân-ı milletin ekserîsi onların isrine teba‘iyyetle ‘âlem-i medenîyyetin ters tarafından bir yeni fikirlilik çığırı açıldı.

Şu tâife-i nâgah-zuhûrun tekessür ve tegallübü sebebiyle efrâda sû-i isti‘dâd ‘ârız olarak gerek ahlâk ve gerek ‘akâ’id ve âdâb-ı İslâmiyye muhtell ve müşevveş oldu. Teşettüt ve tefrikaya düştük, yek-dîgerimizin murâd ve maksadını anlayamayacak derecede karmakarışık bir hâle geldik. Ne dost belli ne düşman garîb ma‘rekdir.

[18] SÂNİHA

Dekâyık-ı siyâsiyyeye vâkıf olan erbâb-ı fehm ü fetânetin müstağnî-i beyân olduğu üzere her devletin min-ciheti'l-idâre bir sûret-i mevzû'a ve tabî'at-ı mahsûsası vardır.

Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye'nin sûret-i mevzû'ası "diyânet", tabî'at-ı mahsûsası "İslâmiyet"tir. Devlet-i metbû'amız bu sûret ve tabî'atla tasaltun ve tehayyüz etmiş beynê'd-düvel onunla ta'ayyün ve temeyyüz eylemiştir. Şu iki sıfatın insilâbı lâzım gelse Devlet-i Osmâniyye'nin vücûdu tasavvur olunamaz. Çünkü devletimizi ravâbit-ı kavmiyye te'sis etmemiştir ki cinsiyetle kâim olabilsin.

Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye cihet-i câmi'a-i diyânetle Türk, Kürd, Arab, Arnavud, Çerkes, Tatar gibi ümem ü akvâmı kendine rabt etmiş İslâmiyet'in kuvva-yı müttehidesiyle Rum, Bulgar, Ermeni misillu tavâif ve ecnâsı taht-ı tâbî'iyetine alarak aslen ve neslen yekdiğerine mübâyin olan birtakım eczâ-yı muhtelifeden tereküb eylemiştir.

Bi'l-farz kavmiyyet ve cinsiyete i'tibar olunmak lâzım gelse bi't-tab' eczâ-yı müterekkibe-i mezkûrenin inhilâlini müeddî olacağından neticesi inkırâz ve izmihlâldir. Şirâze-i saltanat bozulur, vücûd-ı devlet dağılır, her kavim kendi kendine kalır. Şu hâlde selâtîn-i Osmâniyye zâten Türk oldukları münâsebetiyle olsa olsa Türklerin hükümdârı olabilir. Ma'a-hâzâ Türklerin eczâ-yı müterekkibe-i mezkûreden fasl u tefriki müte'azzir olduğundan şimdiki zamânda onlara mahsûs olmak üzere bir "hükûmet-i Türkiye" te'sis edemez zîrâ Anadolu kıt'ası Türkistan değildir.

Anadolu'daki Türklerin ekserîsi Selçûkîlerle oralara akın edip tegallüben tavatun etmiş ve ba'zısı göçebelik sûretiyle sonradan onlara iltihâk ve mevâki'-i müteferrikaya intişâr ederek ecnâs-ı sâire ile bi'l-ihtilât tezâyüd ve tenâsül eylemiştir. Binâ'en-'aleyh Anadolu'daki Türkler birtakım efrâd-ı münteşire ve mütegalibeden 'ibâret olarak kavmiyyetleri gayr-ı sâbit ve esâsen mahlût ve müteşettit olmağla kâ'ide-i cinsiyet üzere asıl Türklerden mürekkeb bir hükûmet-i mahsûsanın ne teşkîli mümkün ne imkân-ı teşekkülü tasavvur olursa bile hasbe'l-vakt devâm ve istikrârı kâbil olabilir. Bu hakîkate nazaran Devlet-i Osmâniyye ne Türk devletidir ve ne de Türk devleti olmak ihtimâli vardır.

Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye bir minvâl-i meşrûh akvâm u ecnâs-ı muhtelifeden tereküb etmiş, 'asabiyyet ve milliyet kuvvetiyle saltanat ve hilâfeti cem' eylemiş olan mülûk-i İslâmiyye'dendir. Şu cihetle devlet-i metbû'amızın râbita-i esâ-

siyyesi “İslâmiyet” olduğundan ‘ilm-i hâlimizde “dîn ü millet” ikisi birdir, denildi. Bu ma’nâ içimizde türemiş olan ters anlayışlı ba’zı efkâr-ı cedîde ashâbının zu’ım ettikleri gibi ‘ulemânın zuhûl ve gâfletlerine haml olunamaz. Belki devletimizin husûsiyet ve mâhiyeti mülâhaza edilince ârâ-i sahîha-i siyâsiyelerine delâlet eder. A’sâr-ı ahîrede Avrupaca umûr-ı mezhebiyye sûretâ nazar-ı i’tinâdan ıskât edilmiş gayret-i dîniyye yerine hamiyet-i cinsiyye, muhabbet-i vataniyye nâmı konularak neş’e-i kadîmeleri tavr-ı âhara inkılâb eylemiş olduğundan Frenklere taklîdi i’tiyâd edenler bilâ-reviyyetin bizi de onlara kıyâsen milliyeti İslâmiyet’ten tefrîk etmek isterler. Nitekim otuz, kırk seneden beri re’s-i umûra tasaddur eyleyenlerin idâre-i siyâsiyyece gösterdikleri revîş bu maksada müntehîdir.

Evet, kudemâ-yı Nasâra beyinde cem’ u tertîb olunup el-hâletü hâzihî aralarında mütedâvil bulunan enâcil-i erba’a-i ma’lûmenin ahkâm-ı teşrî’iyyece ‘adem-i keyfiyyetle berâber papaslar tarafından îkâ’ edilegelen müşkilât-ı ta’assubiyye terakkiyyât-ı medeniyyeye mâni’ olduğundan kurûn-ı karîbede Frenkler bi’z-zarûre umûr-ı mezhebiyyeyi idâre-i siyâsiyyeden tefrîk ile nizâmât-ı ‘akliyye vaz’ u te’sîsine mecbûr olup mesâlih-i düveliyyece onların müdâhalâtı külliyyen men’ edilerek halk ve hükûmet ta’arruzât ve teşvîşâtta kurtulmuş, Avrupâda medeniyet ve hürriyyet şa’şâ’aları zuhûra gelmiş, herkes ‘ilm ü ma’rifet, san’at ve ticâret vâdîlerine dökülmüş, ma’îşet ve menfa’at sevdâları Hıristiyanlık hulyâlarını unutturmuş, terbiyye-i milliyeleri değişmiş, efkâr-ı ‘umûmiyye kavmiyyet nokta-i asliyyesinde takarrur etmiş, eski ta’assub dâ’iyeleri bertaraf olup hubb-i vatan dâ’iyeleri meydâna çıkmış, bu dâ’iyelerle Frenkler ez-cümle Fransızlar memleketlerini hükûmetlerini tanzîm ve tahkîme muvaffak olmuşlardır.

Oralarda ‘ulûm-i ‘akliyyenin inkişâfı, Hıristiyanlığın butlânını gösterdi. O yüzden sûrî ve ma’nevî istifâde ümidleri kalmamış olduğundan elbette ‘ukalâ-yı akvâm onu zâid görüp kavmiyyete ehemmiyet verirler zaten Avrupalılar Hıristiyanlığın zuhûr ve intişârından evvel kavmiyyetleriyle kâim idi.

Hıristiyanlık sonradan üzerlerine çullanıp papasların tahakkümâtıyla tazyîk altına girmişlerdir. Ne vakit isterlerse o bâr-ı girândan silkinerek pek kolay kurtulabilirler. Meselâ Fransızlar Hıristiyanlık büsbütün aralarından kalkmış olsa hey’et-i ictimâ’iyyelerine aslâ halel gelmez, kendi yerlerinde yine Fransız oldukları hâlde kalırlar.

‘Acabâ Devlet-i Osmâniyye’nin yeri yurdu neresidir? Şu gördüğümüz memâlik-i mevcûde fi’l-asl akvâm-ı müt’eaddidenin evtânıdır. Devlet-i ‘Aliyye-i Osmâniyye İslâmiyet’in husûle getirdiği ittihâd ile bu memleketleri teshîr etmiş, o

kuvvet ve haysiyetle teşekkül ve tasaltun eylemiştir. Hükûmet-i Osmâniyye dîn-i İslâm ile kâim bir 'arz-ı gayr-ı müfârik hükmünde bulunduğundan "Müslümânlık" aradan çıkmış olsa devletimizce bir medâr-ı istinâd kalmaz. Ümmetler ayrılır, her biri ya cinsiyyet i'tibâriyle başlı başına kalır ya başka devletlerin tegallübüyle taht-ı tâbi'iyete sokulur, Osmanlılık nâ-bûd ve nâ-bedîd olur.

Yeni fikirliler şu hakîkati ta'akkul edemediklerinden mi, şekâvet-i fitriyyelerinden mi her ne ise İslâmiyet'in 'aleyhine kıyâm ile Cenâb-ı Hakk'ın bizim için takviyyet-bahş-ı bekâ olmak üzere te'sîs eylediği bir hısn-ı hasîni hedm ü tahrîbe kalkıştılar. Zu'm-ı bâtullarınca Hıristiyanları, Yahûdîleri, Müslümânları birleştirip dîn ve mezhebe bakılmayarak vatandaşlık nâmıyla bir hey'et-i cedîde-i müttehede vücûda getirmek 'azm u ictihâdına düştüler.

Vâkı'â ecnâs-ı muhtelifeden tereküb eden devletlere göre en ziyâde gözetilecek cihet, efrâdın sûret-i ittihâdıdır. Lâkin bu makâsıdın husulü dînsizlikle olamaz. Belki o emr-i dîniyyeye ve ahkâm-ı şer'iyyeye kemâl-i ittibâ' ile 'adl u hakkâniyyet, 'ilm ü ma'rifet, iştirâk-i menfa'at kavâ'id-i esâsiyyesinin ta'mîm ve te'mîni husûslarına mütevakkıftır.

Sad hayf ki bizim müdebbir-i umûr olan bî-şu'ûrlar lâyük ve lâzım olduğu vehile kavâ'id-i esâsiyye-i mezkûrenin vaz' u te'sîsiyle kulûb-i nâsı celb ü tatmîne ve intişâr-ı hüsn-i terbiyyetle âdâb-ı medeniyyeyi ta'lîm ve telkîne hizmet etmek sizin yalnız sûret-i münâfikânede bir dînsizliği irtikâb ile 'âlemi igfâle çalıştılar. Kendi hayâllerince sanki bila-istisnâ teb'anın efrâd-ı mecmû'asından mürekkebe olarak "Osmanlı" 'unvânıyla sözde bir millet teşkilini tasavvur ve gûyâ milliyet, devlete tâbi'iyet ve memlekete muhabbetle kâim olmak lâzım gelir imiş gibi bir ma'nâ-yı 'acîb tevehhüm ettiler. Ca'lı bir gayret-i vataniyye cemîlelerini gösterip bu nümâyişleri vesîle-i âsâyiş ittihâz ederek Hıristiyanlar ile uyuşup kaynaşmak yoluna gittilerse de akvâmın hiçbirisi öyle esâsız şeylere yanaşmadıktan başka eski râbita-i tâbi'iyeti dahî tanımamağa başladılar. Kimisi açıktan açığa i'lân-ı isyân ve kimisi Avrupa devletlerine bi'l-ilticâ ecnebilere izhâr-ı meyeln ile Hükûmet-i Osmâniyye'den ayrılmağa karâr verdiler. Frenkler başımıza üşüştüler, Hıristiyanları himâyeye kalkıştılar, memâlikimizi taksîme giriştiler.

Elbette ittihâd ve ittifâk şikâk u nifâk ile olmaz. Şer' u kânûn tatbîk-i umûr ile, hüsn-i ahlâk ile olur. Yeni Frenklerin tasavvurât ve tevehhümât-ı meşrûhaları bi-'aynihî li'ecli't-ta'ayyüş ihtilâf-ı diyânet ü cinsiyyete ve 'örf ü 'âdete i'tibâr etmeyip de "hangi çamın çarasını nûş eylesem hem-meşrebim" meslek-i sefhânesine insilâk eden sefele-i kalleşân ve kalenderânın mülâhazât-ı me'yûsânelerine benzer.

Şüphe yoktur ki nev'-i beşer insâniyyet, medeniyyet, hürriyyet husûslarında müşterek olduğundan nazar-ı 'adâlette bir memlekette sâkin olup bir devlete tâbî' bulunan efrâdın kâffesi bir mâder-i hükûmetin evlâdı, yek-dîgerinin ihvânı olmak üzere siyyân tutulur. Fî-nefsi'l-emr böyle mu'âmele edilmek lâzım gelir. Lâkin emzice-i beşeriyyeyi birleştirip de tabî'at-ı kavmiyyede merkûz olan dâ'iyye-i müsâbakât u rekâbeti mahv etmek muhâldir. Eğerci ma'ârifin intişârıyla hüsn-i terbiyye, 'akâid-i bâtıla ve efkâr-ı fâsideyi bir dereceye kadar tashîh ve ta'dil edebilirse de mâ-hulika-lehini tağyîr ve tebdîl edemez.

Düvel-i mükemmele, halkı hoşnut etmek kâbil olmadığını müteyakkındır. Müzevvirâne iğfâlât ile, cüz'iyât ile uğraşamaz. Esâsen ma'ârif-i 'umûmiyye, kuvve-i 'adliyye, kudret-i 'askeriyye gibi ciddiyyâta, külliyyâta hasr-ı ihtimâm eyler. Kuvâ-yı siyâsiyyenin hadd-i kemâle îsâl olunmasıyla devletler intizâm ve istiklâl bulur. Kavânîn ve nizâmâta, hürriyyet ve müsâvâta tamâmıyla ri'âyet olunup ahkâm-ı istibdâdiyye bertaraf edilince herkes memnûnen ve müteşekkiren hükûmete sarılır itâ'at ve ihtirâmı vâcibe-i zimmet bilir. Mücerred galeyân-ı ağrâz ile serkeşlik vâdîlerine gidenler bi-hakkın te'dîb olunur, dâire-i âdâb u ittihâda cebren idhâl ettirilir.

İttifaktan murâd şunun bunun müttefikü'r-re'y olması demek değildir. Hükûmetin "şerî'at" ve "adâlet" gibi sa'âdet-i 'umûmiyyeye müstelzim bir nokta-i esâsiyyede takarrur etmesiyle "hubb-i dîn", "hubb-i vatan" neş'eleri ezhân-ı 'umûmiyyede temekkün-ârâ-yı inşirâh olarak efkâr ve ahlâkın müttehiden bir 'âlem-i terakkîye meyl ü sa'y ile münbasit olmasıdır.

[19] SÂNİHA

Tabî'at-ı beşeriyede merkûz olan hevâ-yı hod-pesendî yek-dîgerinin isr ü 'aklımlı taklîd ve tâbî'iyete mâni' olduğundan irâdât-ı kavmiyyede bir cihet-i vahdet bulunmadıkça yani terbiyye-i milliyye menba'-ı vâhidden neş'et edip bir asl u esâsa müntehî olmadıkça miyâne-i nâsda ittihâd-ı hakîkî kâbil olamayacağına nazaran efkâr ve ahlâkı mümkün mertebe birleştirecek bir nokta-i ictimâ'in vücûdu vâcib olmuştur.

Terbiyye-i milliyye, bir nokta-i asliyyeye merbût olup teessüs ve teves sü' ettikçe beyne'l-enâm âmâl u ahvâlce o nisbette ittirâd ve insicâm husûle gelerek âsâyış ve intizâm takarrur edip bir hüsn-i zendegâne-i medeniyyeye tevassul olunur.

İnsânlar için en te'sîrli ve esâslı "nokta-i ictimâ" ya râbîta-i cinsiyye veyâhûd'alâka-i dîniyyedir. Milliyet; kavmiyyet ve diyânetin inzimâm ve imtizâcından 'ibâret bir sırr-ı 'asabiyyet olmağla milliyyetsiz bir devletin vücûdu tasavvur olunamaz. Şu kadar var ki devletlerin mevâdd-ı terkîbiyyeleri iktizâsınca isti'dâdı mütehâlif olduğundan ba'zılarında râbîta-i cinsiyye ve ba'zılarında 'alâka-i dîniyye gâlib olur. Millet-i mu'azzama-i İslâmiyye sıfat-ı mukaddese-i diyânetle zuhûra gelmiş o kuvvetle Asya'da, Afrika'da müte'addid devletler, saltanatlar te'sîs ve teşekkül etmiş olduğu erbâb-ı mütâla'anın ma'lûmudur. Emsâl ve delâili hâricde taharrîye ne hâcet, metbû'-ı mufahhamımız olan Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye'nin fütûhât ve muzafferiyâtı ta'dâd olunmak lâzım gelse her biri fezâil-i dîniyyeye bir burhân-ı kavîdir. El-hâletü hâzihi temellük ettiğimiz yerler ki cihânın en kıymetli kıta'ât-ı meşhûresidir, ibkâ-yı şân-ı milliyyet için ifnâ-yı vücûd eden ecdâdımızın numûne-i feth u iktidârı değil midir? Bizce ehemmiyyet-i dîniyye yalnız 'âlem-i 'ukbâda mev'ûd olan cennet-i a'lâya girmek için değil bu nokta-i vâcibetü'l-ihtirâmın etrâfında toplanarak neş'e-i dünyeviyyedekitamâmiyyet-i ictimâ'iyemizi te'mîn ile berâber hasbe'l-mevkî' rekabe-yi tabî'iyemiz olan husamâ-yı ecânibin ta'aruzât-ı harîsânesinden kendimizi bi'l-muhâfaza şu 'âlemde dahi sâye-i 'asabiyyette rahat yaşamak içindir.

Mezhebden bahsimiz yoktur. Mezheb 'akl u dirâyet, 'ilm ü fazilet kuvvetiyle icâd ve ihtirâ' olunabilir. "Dîn" ve "şerî'at" 'alâ tarîki'l-vahy enbiyâ-yı 'izâma ta'lîm ve tefhîm buyrulmuş bir nizâm-ı ilâhîdir. Bu nizâm-ı mukaddesenin vaz' u te'sîsinden murâd ²⁵⁹ جذب الخلق إلى الحق kaziyyesidir.

259 Yarattılış Hakk'a yönelir.

Diyânet insânları sırât-ı müstakîme da‘vet eder, esrâr-ı tevhîdi telkîn eyler, ‘ubûdiyyetin âdâb u erkânını, ‘abdin ma‘bûd ile münâsebetini, ma‘rifet-i nefis, tasfiyye-i kalb, tehzib-i ahlâk yollarını gösterir. İnsân lafzının medlûlü olan ma‘nâ-yı hakîkiye vech-i vusûlü bildirir.

Şerî‘at, bi-hasbî’l-ictimâ‘ tabî‘at-ı cismâniyyeden tevellüd eden münâkehât ve mu‘amelât ve ‘ukûbât ve siyâsiyyâtın usûl ü ahkâmını ta‘rîf ve ta‘yîn ile âsâyiş ve intizâmı te‘şîs ettirir.

Ruh cesedsiz cesed ruhsuz olmadığı gibi insân dahi nâtıkıyyeti i‘tibâriyle dîn-siz, şerî‘atsiz olamaz. ‘Akıl, medâr-ı teklîf olduğundan mükellefün-bihin ma‘kûl olması iktizâ edeceğine binâ‘en her dîn-i sahîh ma‘kûldür. Ekânim-i selâse misillu mebâhisi câmi‘ olup hakikat-i tevhîde muğâyir bulunan, ‘akıl ve hikmetle tatbiki kâbil olmayan ihtirâ‘ât-ı vehmiyye “akâ‘id-i ‘acâiz” kabîlindedir. Ona i‘tibâr ve i‘tinâ gayr-i câizdir.

Aktâr-ı ‘âlem zulumât-ı küfr u şirk içinde hâib u hâsir iken yani ta‘addüd-i ilâhât ve rubûbiyet-i cemâdâta i‘tikâd edilmiş hatta meşhûr Eflâtun dahi ictihâd-ı hekîmânesinde isâbet edemeyip ulûhiyyeti “hüsün” ve “akıl” ve “hayât” a hasr u takyîd ile ilâhe-i selâsenin vücûduna kâil olarak birçok ‘ulemâ ve hukemâ bu mezheb-i bâtila tâbî‘ olup da nâ-savâba gidilmiş olduğu vakitlerde bizim “dîn-i mübînimiz” pertev-endâz-ı zuhûr olmuş kelime-i neyyire-i tevhîdi neşr u i‘lân ile envâr-ı vahdâniyyeti kulûb-i ehl-i hidâyete ifâza etmiş, şerî‘atimiz çoban ile pâdişâhların ‘inde’l-hukûk müsâvî olduğunu göstermiş, her türlü istisnââttan ‘ârî ‘adâlet-i mutlakayı ta‘mîm eylemiştir.

Şerî‘at-ı Ahmediyye zu‘afâyı taht-ı himâyetine alır, zâlimlerin hakkından gelir, mazlûmları kurtarır. İmâmet ve hilâfetin hukûk-ı ‘âmmeden olduğunu gösterir. Usûl-i meşveret ve cumhûriyyeti te‘şîs ettirir, efkârı birleştirir. Ef‘âl ü a‘mâle göre mücâzât ve mükâfât ile mu‘amele eyler, müsâvât üzere hükmeder. Mekâsib ve merâtibe, mesâlik ve mezâhibe bakmaz, imtiyâzâtı tanımaz, teşrifâta kulak asmaz, ta‘assubât ve ta‘arruzâta ruhsat ve fırsat vermez, ‘atâlet ve batâleti tecvîz etmez, ma‘ârif ve sanâyi‘i her şeyden ziyâde sever, hilâf-ı ‘akl u edeb olan hâlât ve hayâlât-tan mâ‘adâ her türlü ‘ulûm ve kemâlâta, ihtirâ‘âta, tensîkâta mu‘îndir, terakkî ister. Zavâbit-i mâddiyye ve revâbit-ı ma‘niyyeyi kuvvetleştirir. Âsâyiş ve intizâmı, emniyyet ve itihâdı artırır. El-hasil şerî‘at, hayr u hasenâti “emr”, şurûr u seyyiâtı “nehy” eder, ilhâd u istibdâdı kökünden keser. Mülhidler ve müstebidler şerî‘atı istemezler ise de onun itfâ-yı envârı gayr-i kâbilidir, ilâ âhiri’z-zamân cû-yendegân-ı hidâyete meş‘ale-i râh-ı sa‘âdettir.

Kudemâ-yı İslâm i'lâ-yı kelime-i 'ulyâ ve i'lân-ı şer'-i garrâ maksadiyla cihâd ve gazâ yollarına gitmiş cihânı titretmiş 'ale'l husûs ecdâdımız bu uğurda kanlar dökerek canlar fedâ ederek şu içinde barınıp sığındığımız memâlik ü büldânı za-
bt u istilâ etmiş bize bırakmışlardır. Nâzikâne hayâlât ile kendimizi aldatmamalı biz ne olduğumuzu ne derece-i medeniyede bulunduğumuzu anlamalıyız. Sözüün doğrusu bizhâricden hüçûm ile müstevlî olmuşuz elimizdeki yerleri feth u teshîr etmişizdir. Hâl u mevki' iktizâsınca memleketlerimizi ancak "nokta-i milliyye"de ictimâ' ve itihâd ile muhâfaza edebiliriz.

Târihlere bakılıp da meâsir-i İslâmiyye lâyıkiyla mütâla'a ve muhâkeme edilince anlaşılır ki e'izze-i eslâfımızın ²⁶⁰ الدنيا مزرعة الآخرة müfâdı ser-nâme-i i'tikâdı olup kendilerince ni'am-i dünyeviyye maksûd bi'z-zât değil idi. Mücerred mesûbât-ı uhreviyyeyi istihsâl için uğraşmış cihâd ve gazâyâ hasr-ı nefis eylemişlerdir. Eski Müslümânların kulûb-ı hidâyet-mashûbunda hâsıl olan "neş'e-i muhabbetul-lâh" vakit vakit cûş u hurûşa gelerek bi'l-kuvve mâye-i İslâmiyyet'e mâlik olanları mühlîke-i küfr ü dalâletten tahsîl ile ihvân-ı dîni teksîr için da'vet ve irşâda sevk etmiş her biri kükremiş arslanlar gibi râh-ı Hudâyâ dökülmüş rast geldikleri hâşâk-ı eşrâkı pây-mâl ederek tevsî'-i memâlik husûsundaki ikdâm ve inhimâkı reşk-âver-i eflâk olacak derecelerine vardırırmış ayak bastıkları yerleri destiyâre-i 'âdâletle i'mâr ve ihyâ, şân u şeref-i İslâmiyyet'i i'lân ve i'lâya çalışmış hayrât ve hasenâta vakf-ı vücûd eylemişlerdir. Âdât-ı kevnîyye iktizâsınca her hareketin sonu sükûnet olmağla târihlerin gösterdiği vukû'âta nazaran yedi yüzden sonraki fütûhât nihâyet bin yüz târihine kadar imtidâd edebilmiş artık daha ileri gidilememiştir.

Beyit

إذا تم أمر بدء نقضه
توقع زوالا إذا قيل تم²⁶¹

Eski vakitlerde zînetli binâlar yapılmak, vâsi' sokaklar açılmak gibi ârâyîş ü nümâyîşe 'atf-ı nigâh-ı i'tibâr edilmemiş olduğundan sûret-i zâhirede memleketlerimiz ba'zı mertebe biçimsiz görünürse de hakîkatte tenâsüb-i tabî'iyyesi, hüsn-i zâtîyyesi nazar-rübâ-yı 'ukûldür. Her nev'i tereffüh ve terakkîye kâbiliyyeti müselleme-i fuhûldür. Biraz ötesi berisi tanzîm ve tesviye edilince pek biçimli olur. Memâlik-i mütemeddinenin en birincisi sayılır.

260 "Dünya ahiretin tarlasıdır." Rivâyet dönemi eserlerinde bulunmamaktadır, bk. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 412.

261 "Bir iş tamam olduğunda noksanlığı başlar/Tamam dendiğinde zeval vaki olur." Hazret-i Ali'ye nisbet edilir.

Yahu fütûhât devirleri cân verip cân alacak zamândır. O zamânlarda tezyînâta, huzûzâta bakılamaz. Fâtihlerin nazar-ı himmeti tezyîne ve tanzîme mün'atıf olmaz. Tezyîn ve tanzîm ahlâfa râcî'dir, sa'y u 'amel kâ'idesince iddihâr ve imsâk kazananlara, tasarruf ve isti'mâl kazanılmış şeye hazır konanlara 'â'id olmağla ec-dâdımızdan mevrûs olan memâliki hüsn-i idâre bize düşer. İrs-ı pederi heder eden mîrâs yediler gibi nâ-halef olmamalıyız, hüsn-i idâreye çalışmalıyız. 'Asrımız tekâ-sül ve teennîye müsâ'id değildir. İstikbâlimiz mahv ü müdhiştir.

[20] SÂNİHA

Bir kumpanya hissedârların ictimâ'ıyla teşekkül ettiği gibi her memleketin vücûdu ahâliden 'ibâret olup husûl-i menâfi'i efrâd-ı müctemi'anın mesâ'î-i müşte-rekesiyle mütenâsibdir. Kumpanya husûsunda hissedârların hakk-ı vukûfu müsellemler olduğu misillu umûr-ı memlekette efrâdın hakk-ı vukûfu dahi o nisbette müsellemler olduğundan "hukûk u vezâ'if-i beşeriyyenin ahkâm-ı tabî'iyesi"ni idrâk eden bir millet "meşrûtiyyet-i idâre veyâ cumhûriyyet"ten başka ahvâl-i hükûmete katlanamaz.

Beit

Tâ ki âsâr-ı te'âvündür temeddünden murâd
Farz olur ıslâhı her cem'iyetin efrâdına²⁶²

'Asr-ı evvele yani Hulafâ-yı Râşidîn zamânındaki vukû'ât ve mu'âmelâta nazar olununca meşrûtiyyet-i idâre ve belki cumhûriyyet sırf *Şerî'at-ı Ahmedîyye*'nin kavâ'id-i esâsiyyesinden olduğu görülür.²⁶³ عَلَا قَدْرِي عَلَا diyen ma'hûd Mu'âviye Şâm vâlisi iken halife-i sâlis Osman bin Affân radiyallâhu anh hazretlerinin vak'a-i şehâdetleri üzerine kâtilerin kısâsı talebiyle sûret-i ictihâda dökülerek halkı ifsâda başladı. Birer vesîle ile hevâperestân-ı mâsivâ olan tam'akârânı kendi tarafına celb ve imâleye girişti. Zîr-i idâresindeki Şâmîlerin ve onlara pâdâş-ı şekâvet bulunan bir alay şûmîlerin ittihâd ve izdiyâd etmesiyle ref'-i livâ-yı bağı u isyân ederek da'vâ-yı hilâfete kalkıştı. Nihâyet bu hây u hûy ehl-i guluvv arasında seyyidü'l-asfiyâ Emîru'l-Mü'minin Ali el-Murtazâ kerremallâhu vecchê efendimizin vukû'-ı şehâdetleri ve İmâm Hasan el-Müctebâ radiyallâhu anh hazretlerinin ferâgatleri hasebiyle merdân-ı Hudâ'dan meydânı hâlî buldu. Tezvîran ve tegallûben tasaltun etti.

²⁶⁴ الخلافة بعدى ثلاثون سنة ثم يصير ملكا عضوا üzere emr-i hilâfet resîde-i hadd-ı hitâm olup melikiyyet ve 'adûdiyyet zuhûra geldi. Bir emâret-i Emeviye teşekkül eyleyerek Süfyânîler, Mervânîler hükmetmeğe başladı. *Vâki'a-i Kerbelâ* mâtem-engîz-i cihân oldu, yezîdîler türedi.

İşte o zamândan tâ bu zamâna kadar beyne'l-İslâm tehaddüs eden hükûmetler Mu'âviye'nin açmış olduğu isr-i istibdâddan ayrılmadı. Mesâlih-i mülk ü millet mütegalibenin idâre-i keyfiyelerine münhasır kaldı, "usûl-i meşveret

262 Nâmık Kemâl'e aittir.

263 Tencerem kaydını, kâdrim yüceldi: Yani emirliğimde yedirdim içirdim itibarım arttı.

264 "Hilafet benden sonra otuz senedir. Sonrası ısırcı meliklidir." Birinci cümle: Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, I, 89.

ve meşrûtiyyet” unutuldu. ‘An-asıl reis-i ümmet olanlara İmâmü’l-Müslimîn ve Emîrû’l-Mü’minîn denilir ve bu eimme ve ümerânın nasb ve ‘azlı ber-muktezâ-yı hükm-i şer’î ümmetin veyâ ‘uzemâ-yı ümmetten erbâb-ı hâll u ‘akdîn intihâb ve ictihâdıyla cârî olurken Süfyânilerin tasallutundan sonra meydân-ı tasaltun açıldı. Artık her tarafta kuvvet ve iktidâra mâlik olan cebâbire sultan, pâdişâh ‘unvânıyla erike-i istibdâda geçip keyfe mâ-yeşâ icrâ-yı zulm ü bî-dâda giriştiler. ‘Umûmun hakk-ı meşrû’u gasb edildi. Tevârüs-i saltanat teselsüle başladı bu dahi Mu‘âviye’nin Ehl-i Beyt ve ümmete ihânetinden ileri gelmiştir zîrâ en evvel kendisi veled-i ‘anîdi olan Yezîd-i pelîdi veliahd etmişti. El-hâsıl meşhûr Ebî Müslim’in hurûcuyla Emevîler mahv ü münkariz oldularsa da sîret ü sülûkları tabî‘at-ı mülûke tevâfuk etmekle bâkî kaldı, istiklâliyyet beliyyesi millete müstevlî oldu. Şu cihetle yani istibdâdın te’sîrât-ı muzırrası münâsebetiyle usûl-i siyâsiyye ve kavâ‘id-i milliyeye sû-i isti‘mâlât karışmış ise de esâs-ı şerî‘at sahîh ve sâlimdir.

Nazar-ı şerî‘atte pâdişâh efrâdın icmâ‘ ve ictimâ‘ıyla mesned-i imâmete nasb olunan efrâd-ı ümmettendir. Millet-i İslâmiyye’de şerî‘atten başka ulû‘l-emr yoktur. Cümle hakkında cârî olan ahkâm-ı şer‘iyye bilâ-istisnâ tamâmıyla pâdişâhların hakkında dahi cârîdir. Şer‘-i şerîfe himâyet ve sıyânet ve ona ihtirâm ve itâ‘at ‘umûma ‘âid vezâ‘if-i dîniyyedendir. Şer‘-i şerîfe muvâfık olan evâmir ve irâdâtı kabûl ve muğâyir bulunanı reddetmekle herkes mükelleftir. Temyîz ve tatbikte hürdür, müsâvî-i fi’l-hukûktur.

Şer‘-i şerîfin meziyyet ve mâhiyyetini takdîr ve tefehhüm edemeyenler tanzîmâtı nizâmât-ı ecnebiyyede ararlar. Hâlbuki bizim için kavânîn-i esâsiyyeyi hâricde aramağa hâcet yoktur. Ecnebîlerin hâiz oldukları hürriyyet ve müsâvât bin türlü meşâk u müşkilât ile vaz‘ u te’sîsine muvaffak olabildikleri kavânîn-i ‘akliyyenin yâdigâridir. Bizdeki hürriyyet ve müsâvât esâsen ahkâm-ı şer‘iyyemizin ber-güzârıdır.

Her ne vakit şerî‘ata mürâca‘at edecek olsak elimizde hazır bir kânûn-ı esâsî-i ilâhî buluruz. Esnâ-yı mürâca‘atta ezmânın tebeddülâtıyla ahkâmın tagayyürâtı kabîlinden olarak ihtiyâcât-ı ‘asriyyeye göre belki usûl-i idâre teferru‘âtınca bazı noksânlara tesâdüf edebilmek ihtimâli var ise de bu misillü şeyler esâsî ihlâl etmeyeceğinden az himmetle nevâkısın ikmâl ve ıslâhıyla tezyîl ü ‘ilâvesi mümkündür. Şu minvâl üzere tenkidât-ı siyâsiyyeye girilmiş, şer‘-i şerîfin emr u ta‘yîn eylediği hudûd ve hukûk yoluna gidilerek sûret-i meşrû‘ada bir “hükûmet-i meşrûta-i mu‘tedile” teşkil edilmiş olsaydı hem ‘aleyhimizde bulunan ecânibin efkârını bir dereceye kadar tashîh ü teskîn ve hem de revâbıt-ı milliyemizi tahkîm ve te‘yîd ile bekâmızı te‘mîn edebilirdik.

Çe-fâide re's-i umûra mütesaddır olan yeni fikirli mütekebbirlerin evvel ve âhir ahkâm-ı şer'iyeye tenezzül etmeyip efkâr-ı zâtiyyelerince birtakım kâ'ideler, nizâmlar ihtirâ'ıyla kendilerini müceddid-i bünyân-ı saltanat göstermek için mukaddemâ Abdülmecîd'in hîn-i cülûsunda "Tanzîmât-ı hayriyye" 'unvânlı bir fermân ve muahharan Sultân Abdülazîz'in hal'inden sonra bir "Kânûn-i Esâsî" neşr ü i'lân ettiler. Fi'l-hakîka şu kadcarcık olsun te'sîs-i hürriyyete vukû' bulan teşebbüslere mûcib-i teşekkür ise de aġrâz-ı şahsiyyeye ittibâ'en pâdişâhı, imâle ve ihâfe maksadıyla hod-serâne yapılmış olduğundan nef' u te'sîri görülemedi.

Vükelâ-yı devlet denilen müte'azzimlerin asıl menşe'-i hatâları ve kabâhatları usûl-i idârenin tatbîkâtında efkâr-ı zâtiyyelerini mîzân ve mikyâs ittihâz ederek tasavvurât-ı hod-pesendânelerince temşiyet-i umûra tasaddî etmeleridir. Meşhûd ve meşhûr olan meslek-i siyâsiyyelerine nazaran Avrupadaki medeniyet-i cedîde zihinlerini şaşırtmış, etrâfımızda ihâta eden akvâm-ı Hıristiyanîyenin galebeliğiyle berâber vukû'a gelen ihtilâlât ve fesâdât gözlerini korkutmuş ve zaten ekserîsinin zu'munca İslâmiyet, ta'assubât-ı bî-fâideden 'ibâret olup gerek Avrupa medeniyetinin memâlikimizde intişârına ve gerek Hıristiyanların efkârına ki tuġyân ve galeyânı teskîn ile muvâlât ve muvâhâtın istikrârına mâni' bulunmuş olduğundan sanki evâmîr-i dîniyye ve ahkâm-ı şer'iyenin bertaraf edilmesiyle ortadaki ihtilâfât bertaraf olup düvel-i ecnebiyyenin teveccühâtını bi'l-istihsâl devletimizin bekâsı te'mîn edilir ve bu cihetle cemâ'at-i gayr-i Müslime bizimle müttehid olarak uhuvvet-i efkâr husûle gelir zann u zehâbında bulundularsa da millet-i İslâmiyye'yi büsbütün hiç yerine koymak mümkün olamadığından çâresiz Müslümân-lara başka, Hıristiyanlara başka lisân kullanarak ahâlîyi aldatmak milel-i gayr-i Müslime'ye rütbelere, nişânlar tevcih u i'tâsıyla zâhirde Avrupa'ya karşı bir nişâne-i mürüvvet ü ma'delet gösterip devletleri, milletleri avutmak için fazîha-i kizb ü nifâkı irtikâb ettiler.

Hâlbuki devletimizin rûh u kuvveti İslâmiyet'ten 'ibâret olup bu rûh ve kuvvetin za'f u zevâlî devletin mahv ü izmihlâlini istilzâm edeceğine ya düşünemediler veyâhûd 'an-kasdin icrâ-yı ihânetle mülk ü milleti 'azîm ve vahîm keşâkeşlere düşürdüler. Elbette "efkâr-ı 'umûmiyye" bir gün olur buralarını taht-ı muhâkeme-ye alarak fasl u tefrik edeceğinde iştibâh yok ise de mütâla'a-i kâsîrâneme kalırsa şu bedâheti idrâk edemeyecek kadar belâhet tasavvur olunamayacağından bahs u münâzara hiyânette kalır.

[21] SÂNİHA

Nizâmsız, intizâmsız cem'iyet teessüs edemez. Her kavmin birer güne "tanzîmât"ı olmak zarûrîdir. Siyâsiyyât-ı cedîde ıstılâhunca tanzîmât, irâdât-ı 'umûmiyye ve îcâbât-ı medeniyyenin netîce-i müfâdı olan te'minât-ı siyâsiyyeden 'ibâret olmak üzere telakkî edilir ki "kânûn-i esâsî" demektir.

Bizdeki Tanzîmât, irâdât-ı 'umûmiyye ve îcâbât-ı medeniyyenin inzimâm ve iktirânıyla takarrur edegelen usûl-i ahrârâneye müstenid olmayıp mücerred düvel-i ecnebiyyenin ilhâh u ısrârı üzerine pâdişâhın irâde-i münferidesiyle 'alâ-tarîki'l-ımtinân ahâlîye merhameten ihsân olunan ba'zı müsâ'adât ve imtiyâzâtı hâvî bir "hatt-ı hümayûn"dan 'ibârettir. Bu misillu hutût-ı resmiyye taht-ı zamân-ı ümmette olmadığından emr-i muhâfazası 'umûma değil bizzât pâdişâhlara râcî'dir. Pâdişâhlar ise ihticâbı îcâb-ı 'azamet-i me'lûfe ve terbiyye-i ma'rûfeleri iktizâsınca müfredât-ı umûra yani hâricdeki mu'âmelât ve icrâata vâkıf olamadıklarından bi't-tab' hutût-ı mezkûrenin muhâfaza-i ahkâmı pâdişâh tarafından "vükelâ" nâmiyla nasb olunan birkaç kişiye ve me'mûrîn-i sâireye münhasır kalıyor. Pâdişâhlar min-küllî'l-vücûh mukaddes ve gayr-ı mes'ûl olmağla irâdeleri hükm-i kazâ gibi nâfiz ve müessir olarak her nasıl isterler ise ol vechile infâz-ı evâmire muktedirdir. Pâdişâhların hâiz oldukları iktidâr, vükelâ ve me'mûrîn-i sâireye dahi 'alâ-merâtibihim intikâl ederek her biri kendi meşreb ve menfa'atinin iktizâsına tâbî birer müte'azzım-ı müteferridir. Vükelânın nasb u 'azli pâdişâhın irâde-i keyfiyyesiyle câri olageldiğinden yalnız 'azl olmak korkusu ba'zı mertebe zihinlerini tahdîş ederse de vükelâlık mutlakâ hünkârın ve sadrazamlık makâmına su'ûd eden zevât-ı zevî'l-ıktidârın teveccühâtını istihşâl ile meşrûtu olduğundan velev ki 'inde'l-'umûm makdûh ve mezmûm olsalar bile şu iki teveccüh bâkî kaldıkça bilâ-pervâ makâmalarında pâyidâr olurlar. Bi'l-farz iğbirâr-ı şâhâneye mazhar olup da te'dîbleri lâzım gelse, nihâyet cezâları vükelâlıktan 'azl ile vilâyet valiliğine tenzîli veyâhüd pek gücendirmiş ise Sakız, Midilli, Bursa gibi bir mahalde ikamete me'zûn olarak muvakkaten def-i mefsedetiyile tekdîr ve tenkîli hususlarından 'ibârettir. Bu misillu ikbâl düşkünlerinin müddet-i kalîle zarfında yine İstanbul'a gelerek evvelkinden ziyâde îade-i 'izz u işihâr ile mülk ü milleti tahrîb ve ta'zibe ictisâr edegeldikleri pekçok görülmüştür.

El-hâsıl vükelâ, pâdişâhın mizâc ü merzîsi her ne ise ona mütâbe'atla temelluk ettikçe nüfûz ü iktidârları tezâyüd ederek her nev' mes'ûliyyetten mu'âf u müstesnâ ve me'mûrîn-i sâirenin husûl-i terakkîsi behemehâl ekâbire tereddüd

ve tabasbusla hulûl ü intisâba mütevakkıf olduğundan onlar dahi mâ-fevklerini hoşnûd eyledikce kuyûd-ı ihtirâziyyeden mu'arrâ ve müberrâ olup me'mûriyyet ve mertebelerinin tahammülü kadar ve belki daha ziyâde tebertum ve tahakküm edebilirler. Şu hâlde Tanzîmât'a ri'âyet bir mecbûriyyet-i siyâsiyye ile mukayyed ve müeyyed olmadığından bu bâbda sudûr eden "hatt-ı hümâyûn" me'mûrîn-i devletin 'uhde-i insâf ü dirâyetlerine tevdi' kılınmış bir tenbîh-nâme demektir.

Tanzîmâtın hülâsa-i ma'nâsı, hürriyyet ve müsâvât üzere kavânîn ve nizâmâtın cereyân etmesi ve hürriyyet ve müsâvâtın fezleke-i müeddâsı nazar-ı 'adâlette pâ-dişâhların efrâddan fark ve temyîz olunmamasıdır. Şimdi şu ta'rîfi zihnimize alalım, bir de pâdişâhların 'azamet-i fevkalâdelerini mülâhaza edelim. Acabâ kemâl-i istiklâliyyetle *zillullâhi fi'l-âlem* 'unvânını yakalamış, yirmi otuz milyon ahâlîyi keyfe mâ-yeşâ istihdam ile icrâ-yı ahkâma alışımsı olan bir hükümdâr kendisini âhâd ile müsâvî 'addetdiren şer' u kânûna teba'iyet etmek ister mi? Bu dereceye tenezzül eyleyebilir mi? Elbette sıfat-ı rûhâniyyesi, tabî'at-ı cismâniyyesine gâlib olan nüfûs-ı mukaddeseden mâ'adâ bi-hasebi'l-beşeriyye şu hükme kâil olup ona mütâbe'at edecek bir pâdişâh tasavvur olunamaz. Öyle ise tanzîmât, pâdişâhlardan ve onların kuvve-i istiklâliyyesinden bi'l-istifâde hevâ-yı teferrüdle bevâdi-i istibâda düşen güm-râhlardan beklenilmez.

Fi'l-hakîka, hükûmet-i Osmâniyye ıtlâk ve istiklâl üzerine müessis olduğundan kable't-Tanzîmât bir irâde-i keyfiyye uğruna nice nice insânlar 'ale'l-husûs birtakım paşalar, falânlar katl u i'dâm edilir, hilâf-ı şer'-i şerîf olarak halkın emvâlini müsâdere yoluna gidilir idi. Her nasılsa Tanzîmât, Sultân Abdülmecid gibi halîm ve selîm bir hâkân-ı hakîm ü kerîmin zamân-ı saltanatına müsâdif olan ilcâât-ı 'asriyyenin mu'âvenetiyle cellâdlığı, kasaplığı ortadan kaldırmış, hükûmetin bu yolda hâiz olduğu kudret-i gayr-ı meşrû'asına bir dereceye kadar sedd-i mümâna'at çekilerek emniyyet-i mâl ü cân kazıyyeleri taht-ı te'mîne alınabilmiş olduğundan, bunu te'sîs ile hakkâniyyete hizmet edenlerin sa'y ü himmetleri şâyân-ı tebrîk ise de ma'nânın maksada ve maksadın ma'nâya 'adem-i tevâfuku kabilinden olarak şimdiye dek usûl-i mezkûrun ahkâmı icrââtına ve icrââtı ahkâmına kâbil-i tevfiğ olamayacak sûrette cârî olageldiğinden ve 'ale'l-husûs efkâr-ı 'umûmiyye, hürriyyet ve müsâvâtın kavâ'id-i medeniyyesini anlayabilecek kadar henüz intişâr-ı ma'ârifle terbiyye-pezir-i hüsn-i muvâsât olamadığından beyne'l-ahâlî envâ'-ı fesâdât u ihtilâlâtı dâ'î bulunmuş olmağla 'inde'l-muvâzene hayrî şerrine tekâbüle edemedikten başka zâten tanzîmâtın istiklâliyyetle ictimâ'ı mümkün olmadığından bi'z-zarûre mevâdd ü muhteviyyâtı nâkıs ve mechûl ve mübhem bırakılarak her

verde başka türlü tefsîr ve her şahsa ve makâma göre dîger-gûne ta'bîr ve takrîr edilegeldiğine binâ'en 'inde'l-'umûm tanzîmâtın el-hâletü hâzihi ne ma'nâ-yı sahîhi anlaşılabilmiş ve ne de ahkâmını te'mîn ü ta'mîme kâfi hâlâ bir tarîk-i siyâsî açılammış olduğundan bayağı mülkümüze tanzîmât girmemiştir denilse me'mûl ederim ki teslîm-kerde-i erbâb-ı 'ukûl olur.

[22] SÂNİHA

Hükûmetler efrâdı ne hür ne esîr edebilir. Hürriyyet nev'-i beşerin hukûk-ı tabî'yyesindedir. Çok kimseler kavânîn-i mevzû'aya 'adem-i vukûfları hasebiyle 'inde'l-muhâkeme hukûk-ı şahsiyyelerini kaybettikleri gibi ekser milel ü akvâm dahi ber-muktezâ-yı cahâlet medeniyyetce kavâ'id-i esâsiyyeyi bilemediklerinden hukûk-ı tabî'yyelerini muhâfazaya kâdir olamayıp 'ale'l-'amyâ itâ'at ve inkıyâd ile her gûne irâdât u icrâata katlanırlar, kendi kendilerini kayd-ı esârete düşürürler.

Bir hükümdâr hâl-i esârete giriftâr olan ahâlîyi gerek icbârât-ı hâriciyye ve gerek îcâbât-ı dâhiliyyeden nâşî nazar-ı terahhümle bakıp; "sizi âzâd eyledim hürsünüz, vaktiyle i'dâm ve müsâdere misillu ikâ' edilegelen ba'zı mezâlimden vazgeçtim, canınızdan, malınızdan eminsiniz" demiş olsa tanzîmât mı te'sîs etmiş olur? Zâten hiç kimse onun kölesi değil idi, halkın canına, malına ta'arruz ve tecâvüze dahi şer'an hakkı yok idi. Esâsen sâbit olan mevâddı makarr olmakla, memnû' bulunan nesnelere yapmamakla neden imtinân lâzım gelsin. Elbette hükûmet, ahkâm-ı şer'iyyeye mutâvâ'atla icrâ-yı 'adâlete borçludur, bir medyûn deynini ödemiş olması dâyine minnet mi sayılır?

Tanzîmât hürriyyetin ve müsâvât tanzîmâtın mahsûlü olan bir emr-i medenîdir. Rütbe, nişân tevcih olunur gibi taraf-ı pâdişâhîden verilir şey değildir. Medeniyyetin tevessu'âtıyla serbesti-i efkâr onu bi't-tab' vücûda getirir. Pâdişâhların, hükûmetlerin lütuf ve ihsân buyuracakları mevâd, idâre-i keyfiyyeden keff-i yed ederek hakk u vazîfeye ri'âyet, nizâm ve kânûna tevfiik-i hareket, 'ulûm ve fûnûnu neşr u ta'mîme hizmet, halkın ta'lîm ü terbiyyelerine ezhân ve ahlâkın tenvîr ü tehzîbine himmet eylemektir. İşte bunların intişâr ve inkişâfiyla hiss-i mehâsin, hubb-i ma'ârif tezâyüd eder. Fezâil ve kemâlâtın medeniyyetce göstereceği derecâta, terakkiyyâta göre "tanzîmât" teessüs eyler.

Bir millet-i hâkime efrâdın ta'lîm ve terbiyyelerine çalışmamış ahâlîyi câhil bırakmış mine'l-kadîm tahte'l-kahr kullanmış olduğu hâlde birden onlara hürriyyet ve müsâvâtı bahşeylemek, mâl u câha harîs olan bir me'yûs ve mahrûmu defâten büyük bir mesned-i ikbâle is'âd ile merg-i şâdîye uğratmak veyâhûd bîmârhâne-deki delilerin zincirlerini kırıp boşandırmak gibi telâfisi gayr-i kâbil muzırrât-ı 'azîmeyi müstelzim olur.

İnkâr edemeyiz ki Devlet-i Osmâniyye şu memâlik-i mevcûdeye mâlik olduğu günden tâ bu âna kadar halkın ta'lîm ve terbiyyelerini deruhte edip de bir hüsn-i imtizâc ve ittihâdın husûlüyle revâbıt-ı ma'neviyyenin te'sîs ü te'yîdine aslâ

ihtimâm etmemiş yalnız zavâbıt-ı mâddiyyenin i'ânesiyle idâreye savaşmış ahâlî tavr-ı câhiliyyete karîb bir hâl-i nâdânîye bırakılmış teb'a-i gayr-i Müslime bu tavr-ı câhiliyyetin en galîz ve bağızi olarak esâret palamarlarıyla bağlanmış cebren kahren taht-ı tahakküme alınmış medeniyyet sözünü aslâ işitmemiş tabî'at-ı asliyeleri iktizâsınca dâ'imâ ribka-i tâbî'iyetten silkinip çıkmak hevâlarıyla muztarib bulunmuş olduğu evânda nâgehân-ı tanzîmâtın neşr u i'lânı onlar için bir ni'met-i gayr-i müterakkibe olup hürriyyet ve müsâvât kavgaları enf-i ru'ûnetlerini şişirdi, dimâğ-ı ârzûları değışti.

Mine'l-kadîm milliyet ve menâfi'in ihtilâfı Avrupalılarla ihtilât ve îtilâfımızda mâni' olduğundan beynimizde kökleşmiş olan cidâr-ı mübâyenet tanzîmâtın sademâtıyla yıkıldı, memâlik-i mahrûseye rahneler açıldı, ilkâat-ı muzır-ra-i ecnebiyye o menfezlerden memleketlerimize fûrce-yâb-ı duhûl olup ahâlîyi ifsâda başladı. Âdât ve ahlâk tebeddül ve tagayyüre yüz tuttu, alafrangaya temâyül edenler çoğaldı. Bu miyânede en ziyâde Hıristiyanlar Avrupalılarla dâd ü sitâde giriştiler, muvâlât ve münâsebâtı kızıştırdılar. Devletlerin şark husûsunda zâten makâsıd ve menviyyâtı muhtelif olduğundan her biri işlerine elveren akvâmı himâyet ve sahâbetle ayaklandırdılar. Her tarafta fiten ü fesâd mecrâlarını açıp Karadağ, Hersek, Bosna, Sırbistan, Bulgaristan menâbi'inden cûş u hurûşa getirilen seylâbe-yi ihtilâl bir tûfân-ı belâ oldu. Devletimiz dümeni kırılmış, yelkenleri suya batmış sefîneye dönerek emvâc-ı ihtilâfât ve münâfât arasında kaldı. Ne yapacağını hangi cihete gideceğini yani tanzîmâta mı, istibdâta mı kuvvet vereceğini bilemeyip çab ü râst bocalamakta 'adâleti istiklâliyyet ile hürriyyeti esâret ile alafrangalığı İslâmiyyet ile birleştirmek ezdâdı cem' etmek gibi tedbîrler düşünerek sâhil-i selâmete vusûl için çabalamakta bulunuyorsa da şu gidişle tehlike-i hâdisâtan kurtulabilmek muhâlâtandır. El-hâsıl tanzîmât nümâyişleri Hıristiyanların kuvveden fiile çıkaramadığı hâhişleri husûle getirdi, dâire-i inkıyâd ve itâ'atten çıkardı, istiklâliyyet emellerini istihsâl için ecnebîlere meyl ü irtibâtları kuvvetleştirdi. Ecnebîler dahi bu vesâ'il ve vesâiti isti'mâl ile ân-be-ân türlü türlü mesâil-i muzır-ra ihdâs ederek müdâhalâta alıştilar. Nitekim Rusya devleti ikiyüz altmış dokuz sene-i hicriyyesinde Hıristiyanların imtiyâzâtı talebiyle meydâna atıldı, Kırım muhârebesi zuhûra getirildi. Gerek şu mes'ele-i zâile ve gerek ikiyüz doksan dört târîhinde açılan muhârebe-i hâile mücerred Moskoflar, Hıristiyanların hâmîsi olduğunu i'lân ve işâ'a maksadından ileri geldiğini bizim vükelâ-yı devletten mâ'adâ herkes bilir.

Eğer onlar bu serâir-i siyâsiyyeyi bilseydi yani Rusya politikasının ledünniyyâtı Hıristiyanları sûret-i istishâbda iğfâl ile peyderpey memâlikimizde nâire-i ihtilâli

iş'âl ederek bir yandan lâ-yenkati' devleti iz'âc u işgâl ve diğer taraftan teb'a-i Osmâniyye beyninde yerleşmiş olan revâbit-ı asliyyeyi ihlâl edip 'ale't-tedric Karadağlılar, Sırpıllar, Bulgarlar, Romanyalılar, Ermeniler gibi akvâmı birer birer tefrik ile tavâif-i Hıristiyaniyeden mürekkeb küçük küçük hükûmetler vücûda getirmek, memâlik-i Osmâniyye'yi inkisâma düşürüp devletimizi bitirmek teşebbüsâtundan 'ibâret idüğini anlamış olsaydı elbette tarz-ı Tanzîmât'ta kuru bir serbestliği i'lân ile iktifâ etmeyip esâsen idareyi ma'rifet ve ma'delet üzerine binâ eyleyerek mükemmel ve muntazam mektebler, 'âdil ve 'âkıl mahkemeler te'sis ve teşkil ederlerdi. 'İlm ve 'adâleti ta'mim ü tezyîde, ahlâk ve efkârı tehzîb ü tevhîde çalışırlardı. İdâre-i siyâsiyye ve terbiyye-i 'umûmiyyenin ikmâl ve istikmâline medâr olacak usûl ü esbâbın istikrâr ve istihzârıyla berâber "hükûmet-i meşrûta"yı i'lân edip lâyıkıyla ve hakkıyla vaz'-ı tanzîmâta himmet buyururlardı. İşte ol vakit cidden ve sahîhan hürriyyet ve müsâvâta ri'âyet etmiş olurlardı.

Şu hâlde hukûk-ı milel devletce tasdik edilmiş bulunacağından artık hiç kimsenin bir diyeceği kalmazdı, şikâyetlerin, mefsedetlerin önü alınırdı, Rusya'nın politikası hükümsüz bırakılırdı. Hıristiyanların hukûkunu iddi'â ser-riştesiyle onun avukatlığı, diplomatlığı işe yaramayıp hâricî mu'ârazalar kesilirdi, müdâhaleler bertaraf edilirdi. Nasıl ki *Pan-İslavizm* entrikalarının ihdâs ettirdiği "şark mes'lesi" yani memâlik-i Osmâniyye'nin mükâsimesi beyn'e'd-düvel pek ziyâde heyecânı mücib olarak Sultân Abdülazîz'in hal'inden sonra ona dâir şûrişlerin hall ü faslı için ecnebî murahhaslarından mürekkeb İstanbul'da teşkil edilen "konferans" Midhad Paşa merhûmun isti'câlen ikdâm ve gayretiyle Kânûn-i Esâsî'nin hükûmet-i meşrûtanın neşr ü i'lânı 'akîbinde dağıldı. Murahhaslar artık bizim işimiz bitti diyerek memleketlerine 'avdet etti. Rusya sefiri İgnatiyef hâib u hâsir kalarak o da yıkıldı gitti.

Vâkı'â o târîhte yani iki yüz doksanüç senesi evâhirinde 'ale'l-kâ'ide *Meclis-i Meb'ûsân* te'sis edilerek ecnebîlerin müdâhalâtı hitâm bulup tamâm Devlet-i Osmâniyyece bir meslek-i sa'âdet ü selâmet açılmış idiye de bu neş'e-i muvaffakiyyet Rusya devletinin nice senelerden beri Hıristiyanları tahrîk ile mel'anet yüzünden kuvve-i karîbeye getirmiş olduğu menfa'at ümidlerini boşa çıkaracağından havf u telâşa düşüp Karadağlıları, Sırpılları, Romanyalıları, Bulgarları teşvîk ile her taraftan kavgalar cûş u hurûşa geldi kendisi de harben tecâvüzâta başladı.

Meclis-i mezkûrun küşâdı işte böyle cenk ü cidâl hengâmeleri esnâsında gâyet gâileli, buhranlı bir zamâna tesâdüf etmiş ve zâten Midhat Paşa gibi gayret-keşân-ı hürriyyetin ilhâh ü ibrâmıyla hâh u nâ-hâh te'sis kılınmış olduğundan muhâre-

benin kesb-i şiddet eylemesi ve Paşa-i müşârün-ileyhin sadâretten bi'l-ınfisâl Avrupa'ya tard edilmesi, tarafdârân-ı istibdâda medâr-ı baht u fırsat ve bi'l-husûs müteneffizlerden ba'zı mürtekibler mevki'-i muâhezeye çekilince sâirlerine mücib-i dehşet ü haşyet olarak tezvîrâta giriştiler. Heyecân-âmiz ilkâat ve tesvîlât ile pâdişâhı tevhiş edip evhâma düşürdüler, meb'ûsânı memleketlerine aşırđılar, meclis dağıldı. Yalnız *Kânûn-i Esâsî* âyât-ı mensûha gibi düstûrda münderic kaldı. Bu hâdisâtın kâffesi cunûn-ı istibdâd ile harîsâne tevehhümâttan münba'is olan mübremâttır.

[23] SÂNİHA

Cem'iyetler hükûmetsiz yaşayamaz. Hükûmet medeniyet ve beşeriyetin rûkn ü rûhudur. Hayât, hukûk, hürriyet, 'ırz u nâmûs, ahlâk, âdâb, ma'ârif, sanâ-yî', kavânîn, 'adâlet, emniyyet, intizâm, iktidâr, ittihâd, memleket, ma'îşet, servet, ticâret, refah u râhat, tasarruf, temellük, tehaffuz, terakkî hükûmet ile kâimdir. Cenâb-ı Hakküre-i arzı nev'-i beşere müsahhar etmiş bu 'âlemde benî Âdem "halîfetullâh" olmuştur. Hükûmet, hilâfet meziyyetinin âsâr-ı fiiliyyesini câmi' bir kuvve-i siyâsiyyedir ki taht-ı idâresinde bulunan efrâdın hâmîsi ve mürebbîsidir.

'İbâdullâha müstebidâne tasaltun ile tasallut edegelen cebâbirenin hükûmdârlıklarından kat'-ı nazarla fî nefsi'l-emr "hâkimiyet" âdemoğluyete terettüb eden hilâfet iktizâsınca her âdemin hakkı ise de 'ale'l-'umûm efrâdın bir yere toplanıp vezâ'if-i hükûmeti îfâ etmesi mümkün olmadığından umûr u mesâlih-i ictimâ'iyenin bi'l-vekalâ ru'yet edilmesi iktizâ eylemiş bu usûl, kavânîn-i tabî'iyenin ahkâm-ı esâsiyyesinden olup cem'iyet-i beşeriyenin zuhûruyla berâber vücûda gelerek aslen ve esâsenlâzıme-i tevkîl tezâhür etmiş fakat agrâz-ı nefsanîyyeye tâbî' olan erbâb-ı tegallübün ta'arruzât ve tecâvüzâtı sebebiyle 'alâ vechi'l-kemâl ta'ammüm edemediğinden kavâ'id ve fevâidi tafsîlen anlaşılamayıp sûret-i icmâlde mestûr ve mahfî kalmıştır.

Vaktâ ki a'sâr-ı ahîrede 'ulûm-i 'akliyenin intişârıyla aktâr-ı garbiyye akvâmının çeşm-i basiretleri açıldı. Dünyâca kâffe-i sa'âdât-ı beşeriyeye vatanla ve vatan hükûmetle pâyidâr olabileceğini, hükûmetlerin ma'rifet, ma'delet, hürriyet esâslarına mübtenî olmak lâzım geleceğini anladılar. 'İlm ü 'adâleti ıslahât-ı dâhiliyyeye üs-sü'l-harekât ittihâz ederek mekâtib ve mehâkimin tanzîmiyle uğraştılar. Kavânîn ve nizâmâtı hükûm-i tabî'iyeye bi't-tatbîk hürriyyetin aslu'l-usûl olduğunu istihrâc eylediler. Şu kâ'ide-i kaviyyeye nazaran hâkimiyet her ferdin hakkı olup idâre-i insânîyye ya cumhûriyyet ya 'umûm tarafından vekiller ta'yîniyle müştereken meşveret ve meşrûtiyyet üzerine te'sîs kılınmak iktizâ edeceğine hükmettiler.

Müstebidlerin 'aleyhine kıyâm ile senelerce dehşet-engiz nice nice ihtilâllerden sonra istibdâd taraftarlarını berbâd ve kem-nâm eyleyip ol dâhiye-i bî-dâdı ortadan kaldırdılar. Artık Avrupa'nın her cihet ü cânibinde hükûmet-i mutlaka külliyyen mahv ü münderis olup Fransızlar ve İsviçreliler gibi hürriyeti son dereceye îsâle kesb-i muzafferiyet eden ümmetler imparatorları, kralları def ü tard ile "devlet-i cumhûriyyet"e nâil oldular. Bu dereceye varamayan milletler hükûmdârları bi'l-ibkâ efrâd tarafından vekiller ta'yîniyle "nîmet-i meşrûtiyyet"e kanâ'at etiler.

İşte tabî'at-ı insâniyye ve hakîkat-i medeniyyeye muvâfık olan hükûmet şu iki sûretten yani ya cumhûriyyet ya usûl-i iştirâk üzere 'alâ-tarîki't-tevkîl meşrûtiyyet-ten 'ibâret idüğüne hikmet-i cedîde-i siyâsiyye ber-tafsîl fi'ilen ve mâddeten gös-termiş Avrupa devletleri bu kavâ'id-i hürriyyete ittibâr ve ittibâ' ile terakkiyyât-ı medeniyyeyi meşhûdumuz olan derecât-ı lâ-yuhsâya îsâl eylemiştir.

Hükûmet-i mutlaka, 'azamet-i Rabbânî'ye karşı ilköât-ı şeytâniyyeden müte-haddis bir tavr-ı istiklâliyyettir ki şâibe-i işrâkı ekdirir, şân-ı ulûhiyyete dokunur. Bu müfâda göre müstebidlere "müşrik" denilebilir.

İstiklâliyyet, Hazret-i Hallâk-ı Zül-Celâl'e mahsûs olup 'aceze-i mahlûka ya-kışır şey değil iken tevârûsen makâm-ı saltanata tasaddur eden birtakım mîrâsyedi hükümdârların bu sıfatı takınarak hükûmet nâmına ra'iyetten çekip aldıkları pa-rayı ibzâl ve isrâf ile polis, zâbıtâ, asker sûretinde tertîb ve tedârik ettikleri bir alay iblislere ve daha keyf ü irâdelerine tâbi' meftûn-ı mâsivâ hesâbsız kâselilere îsâr edip o habîslerin müzâheret ve mu'âvenetiyle memleketlere çullanarak sayesinde geçindikleri ahâlîye kurulması, keyfe mâ-yeşâ tahakküme koyulması ahâlinin da-hi buna tahammül ile gûyâ zâlimlerin keyfi için yaratılmış gibi esîrâne, hakîrâne gadr u hüsrâna, mezellet ve makhûriyyete katlanması ne arsızlık ne akılsızlıktır, nasıl mekr u fusûndur ne şekil cünündür anlaşılabilir. Bunu tasvîr edecek ta'bîr bulunamaz.

Bi'l-farz ahâlî müstebidlerin köleleri olmuş olsa bile kölelerin dahi kölelik hâ-linde bir hürriyyeti vardır. Efendisinden pek ziyâde tazyîkât görecektir olursa firâr eder. Ma'a-hâzâ şefkat ve mürüvvet ashâbından bulunan efendiler kölelerini ev-latları mesâbesinde tutup taltîf ve tatyîb ile ta'lîm ve terbiyyelerine bi'l-ihitmâm huzûr ve istirahatlerini iltizâm eyler. Târîhlerde görülmüştür ki halîfe-i sâni' Öme-ru'l-Fârûk radiyallâhu anh hazretlerinin 'asr-ı 'âlîlerinde Kudüs ve Şâm'ın zabt u teshîr edilmesi üzerine teftîş-i vukû'ât ve te'sîs-i nizamât için bizzât oraya 'azîmet-leri iktizâ eylemiş, kendileri ise bir köle ve bir deveden başka hadem u mevâşiye mâlik olmadıkları gibi berây-ı hizmet berâber götürecekleri kölesi için bir deve istîcâr edebilecek kadar mâsivâca iktidârları dahi mefkûd iken beytûlmâle tahmîl-i masrafla hâricden deve istîcârını tecvîz etmeyip kölesinin râcilen rikâbında itti'âb-ını da lâyük görmeyip bir sâ'at kendileri ve bir sâ'at köleleri râkib olmak cihetini bi'l-ihitiyâr 'abd-i memlûklerini zât-ı mübârekleriyle müsâvî tutmuş bu cihetle yo-la revân olmuşlardır.

Emiru'l-Mü'minîn cenâb-ı Fârûk'un beytûlmâl hakkında ve müsâvât husûsun-da gösterdikleri şu himâyet ve ri'âyetin derecesini düşünmeli de "ahlâk-ı İslâmîyi-

ye” nasıl olmak lâzım geleceğini anlamalı. Vâkı‘â hazret-i Fârûk’un muhâfaza-i ‘adâlette ka‘bı pek âlî olup ona yetişilememişse de mâye-i İslâmiyyet insâf ve hak-kâniyyet olduğundan mülûk-i sâlifenin hemen ekserisi hüsn-i sîret ashâbından idi. İsrâf u i‘tisâfa temâyül edenler bile şer‘an hudûd-ı ma‘rûfeyi tecâvüz eyleyemezdi, istedikleri gibi istibdâd vâdîlerine gidemezdi. Nitekim ezmine-i mâziyenin cümle-i vukû‘âtından olarak Sultân Ahmed-i Sâlis devrinde ihdâs olunan “Çırağan safâları” nazar-ı ümmette istiksâr edilerek ‘âlem ayaklandı. Tebzîr ve isrâf dîn-i İslâm’da haram olduğundan Dâmâd İbrâhim Paşa’yı sefâhetlere sebep oldu diyerek katl u itlâf ettiler.

Târîhlere bakılınca bizim idrâk etmediğimiz zamânlarda şer‘-i Ahmedî’ye muhabbet ve mutâva‘at kulûb-i mümininde bir derece kökleşmiş idi ki ne onun hâricine çıkılabilir ne çıkmak kimsenin hâtırına gelir. Bi‘l-farz tarîk-i dalâle gitmiş ba‘zı mülhidler bulunsa bile seyf-i şer‘î‘at enselerine leme‘ân eyleyip i‘dâm edilecekleri muhakkak olmağla izhâr-ı mefâside cür‘et edemezlerdi, çâr u nâçâr tavr-ı nifâkı takınarak bayağı müttakilerden ziyâde müteverri‘ görünmeğe mecbûr olurlar idi.

El-hâsıl şimdi Avrupalıların yani Frenklerin nasıl ki kavânîn-i esâsiyelerine kemâl-i mürâ‘at ile efkâr-ı ‘umûmiyeleri muhâfaza-i hürriyete munsarîf ise vaktiyle millet-i İslâm dahi *Kur‘ân-ı ‘Azîmü’s-Şân*’ın nâtık olduğu ahkâm-ı ilâhiyyeye ser-fürû-bürde-i inkıyâd u ihtirâm olarak âmâl-i ‘umûmiyye i‘lâ-yı dîn ü şer‘ate masrûf idi.

Ve zâ‘if-i esâsiyye-i İslâmiyye iktizâsınca herkes ahkâm-ı şer‘iyyeye ri‘âyet ve ‘adem-i ri‘âyet husûslarında teftîş salâhiyyetini hâiz olduğundan muhâlif bir şey görülünce eski zamânlarda efkâr-ı ‘umûmiyye galeyâna gelerek ‘ulemâya mürâca‘at edilir, îcâb-ı şer‘îsi sorulur, ona göre hall ü fasl olunur idi. İslâmiyet’in gösterdiği usûl üzere umûr-ı siyâsiyye ahkâm-ı şer‘iyyeye tâbi‘idüğüne ve ahkâm-ı şer‘iyyeye ‘umûmun hakk-ı nezâreti müsellemlerle olmakla berâber bi‘l-cümle efrâdın mesâile kesb-i vukûf ile îcâbâtı takrîr ve tefsîr edebilmesi kâbil olmadığına binâ‘en bu vazîfe ‘ulemâya tevdi‘ edilmiş, şu haysiyyetle ‘ulemâ hükûmete karşı ümmetin vekilleri mesâbesinde bulunmuş ve zâten hükûmet şer‘îate şurût-ı tatbîk ile takyîd kılınmış olduğuna nazaran İslâm’ın idâre-i esâsiyyesi “meşrûtiyyet” ve belki “kavâid-i cumhûriyyet”ten ayrılamaz. Şahs-ı vâhidin tahakkümü aslâ ve kat‘â câiz olamaz.

[24] SÂNİHA

Cem'ıyyât-ı beşeriyye te'sîsât-ı ilâhiyyedendir. Kuvve-i hâkimenin vücûdu cem'ıyyetin bekâsına esâsen lâzım olan sâir şeyler gibi bir vaz'-ı ilâhîdir. Cenâb-ı Hakîm-i Mutlak hâkimiyyeti ne bir kimseye ne de bir cemâ'ate sûret-i müebbede ve müstakillede vermemiştir. Hakk-ı hâkimiyyet teşekkül eden cem'ıyyetin içindedir. Her kavim medeniyetce makâsıd-ı mahsûsasını istihsâle enseb olan sûretle kendine nizâm vermekte muhtâr ve muhayyerdır.

Ümem ü akvâmın bi'n-nefs hakk-ı hâkimiyyeti hâiz olmalarıyla hükûmete terttüb eden vezâ'ifin kâffesini icrâya muktedir olmaları iktizâ etmez. Hukûk-ı hâkimiyyetle vezâ'if-i hükûmet birbirini müstelzim olarak müttehid ise de tatbîkâtca hukûk-ı hâkimiyyet te'sîs-i ahkâm, vezâ'if-i hükûmet tenfiz-i umûr husûsâtını muktezî olmağa yok-diğerinden ayrılır ve mutlakâ ayrı olmak lâzım gelir.

Ne kadar küçük bir kavim farz olunursa olunsun ân-ı vâhidde birden cümlesinin te'sîs ve tenfiz ile bi'l-iştigâl îcâbât-ı siyâsiyyeyi ifâ edebilmesi muhâldir. Bu ma'nâdan vekâlet ve niyâbetin lüzûmu anlaşılmış, emr-i te'sîs 'umûm tarafından vekâleten intihâb olunan "meb'ûsân-ı ümmet"e; emr-i tenfiz, hükümdâr cânibinden niyâbeten tevzîf ve ta'yîn kılınan "me'mûrîn-i devlet"e tahmîl ve tahsîs edilmiştir ki bundan iki vecîbe-i esâsiyye ta'ayyün eyler. Biri kavânîn ve nizâmâtı vaz' u tanzîm ve diğeri kavânîn ve nizâmâtta gösterilen usûl-i kavâ'ide tevfiik ve tatbîk ile idâre ve icrâdır.

İşte şu esâs üzere teşkil-i hükûmete muvaffak olan cem'ıyyet bi-hakkın ni'met-i tanzîmâtı ve onun levâzım-ı asliyyesinden bulunan devlet-i hürriyyet ve müsâvâta mâlik olup intizâm ve âsâyış ile yaşar. İnsâniyyet ve medeniyetin kemâlât ve mu'âmelâtına kesb-i vukûf ederek sûrî ve ma'nevî her nev' terakkiyyâta yol bulur. Hayat ve zindegâniden murâd olan sa'âdet-i hoş-güzerânîye nâil olur.

Ecdâdımız elimizdeki memleketleri cihâden feth u teshîr ile temellük ettiklerinde verâsetin ahlâfa intikâliyle berâber hakk-ı hâkimiyyetin dahi bize yani Müslümânlara inhisârı iktizâ eylemiş yakın vakitlere kadar bu istihkâk ve imtiyâzı devletimiz muhâfaza edebilmiş akvâm-ı sâire taht-ı ra'ıyyette tutularak o sûretle idâre olunagelmış ise de refta refta iktidârca devletimize 'arız olan 'acız u za'f, akvâm-ı sâireye medâr-ı kuvvet olup iki yüz elli beş târihinde Gülhâne'de kırâat edilen hatt-ı hümayûn, beyne'l-efrâd müsâvâtı i'lân etmiş ondan sonra siyâsiyyâtca tebeddülât-ı 'azîme vücûda gelerek türlü türlü şekillere girilerek devletimiz keşmekeşlere düşmüş Kırım Muhârebesi'nin 'akîbinde Paris'de tecemmû' eden

“konferans” ahkâmınca memâlik-i Osmâniyye'nin tamâmîyyeti taht-ı zamân-ı düveliyyeye alınarak ilelebed kapanması gayr-i kâbil bir müşâreket kapısı açılmış ve devletimizin hukûk-ı istiklâliyyesi var yok beyninde müzebzeb bir dağdağa-i mevhûmiyyette bırakılmış ecnebîler vesâyeti takınıp müdâhalâta koyulmuş zamânın tazyîkâtıyla fi'l-asl memleketlerde müşterek olan vatandaşların idârece dahi müşterek olmaları lâzım geleceğine karâr verilerek en sonra 24 Rebiülâhir 294 tarihli *Kânûn-i Esâsî* neşredilmiştir.

Şu hâlât-ı mübremenin kâffesi Kânûn-i Esâsî-i mezkûru mu'lin olan hatt-ı hümayûnunun ilk satırında i'tirâf olduğu üzere dâhilen idâre-i umûrda tarîk-i müstakîmden inhirâf ile teb'anın hükûmet-i metbû'alarına emniyetlerine kefâlet edecek esbâbın mefkûd bulunmasından neş'et eylemiştir. Bu esbâb, kavânîn-i esâsiyyenin vaz' u tanzîmiyle te'mînât-ı siyâsiyyeden 'ibâretolup re's-i umûrda bulunan mağrûrlar şu hakîkati peka'lâ bildikleri hâlde istibdâd kuvvetiyle istihşâl ve icrâ edegeldikleri temettu'ât ve tahakkümâtı terk edemediklerinden tarîk-i müstakîm üzere gidemediler. Hasbe'l-vakt istibdâd ile idâre-i devlet dahi kâbil olamayacağını anladıklarından işi teahhurât ve teenniyyâta düşürdüler mağlûb oldukça milletlere ba'zı gûne imtiyazât i'tâsıyla devletleri iskât yolunu tuttular. Bu ise bir medyûn borcunu defâten ifâya muktedir iken vermeyip de ceste ceste te'diyesinde menfa'at tasavvur eylemek gibi hasâset ve hamâkatten gelir.

El-hâsıl otuz kırk seneden beri 'ale't-tevâlî ser-kâra tasaddur edenler tezvîr ve i'vicâcdan ayrılamayıp bir yandan Avrupalılara taklîden sanki hürriyyet ve müsâvâta muhabbetlerini izhâr ve diğerk taraftan kuvvetleri yettiği kadar istibdâd iltizâmında ısrâr ederek kendilerine mahsûs bir diplomatlıkla i'tiyâd eyledikleri “tavr-ı nifâk” imtidâd-ı şûriş ü şikâka bâ'is oldu. Hâlâ o meş'ûm müstekreh tavr-ı nifâkın devâm etmesi sebebiyle idâre-i siyâsiyyece bir nokta-i esâsiyyede ittifâk edilemiyor. Bir türlü hırs-ı tahakkümden geçilemiyor, istibdâd girîvelerinden çıkılamıyor, medeniyyet ve ma'deletin gösterdiği şeh-râh-ı selâmete girilemiyor, makâsîd-ı 'umûmiyyeye münâfi bevâdiye-i hod-serânede güm-râhâne dolaşıla geldiğinden devletimiz tehlikelerden kurtulamıyor, gâileler bertaraf olamıyor.

Artık şu ikiyüzlü karârsızlıkla hükûmetin pâyidâr olamayacağı ta'ayyün etmiş Tanzîmât'tan evvelki eski idâreyi dahi i'âdeye imkân ve ihtimâl kalmamış istibdâd ise haddizâtında şer'an ve 'aklen merdûd ve mezmûm olmakla berâber velev makbûl ve memdûh olsa bile devletimizin şimdiki hâli ve iktidârı ona müsâ'id ve mütehammil olmayıp bi'l-vücûh bu dâhiye-i menhûs tedennî-i mülk ü millete sebep-i müstakîl bulunmuş olduğundan evvel ve âhir intizâm ve âsâyişi mahv ü te-

bâh eden o fitne-i bî-iştibâhı külliyyen ortadan kaldırmağa sarf-ı himmetle hükûmetin vakt u zamâna muvâfık bir merkez-i hakkâniyette istikrârı vâcib olmuştur.

Devletimizce ihtiyâcât-ı ‘asriyyeye göre ne yapılmak siyâsiyyâtca hangi yola sâlik olmak lazım geleceği anlaşılmamış değildir. Hatt-ı hümâyûn-ı mezkûrda “Devlet-i ‘Aliyyenin ahvâl-i dâhiliyyesince vâki‘ olan tagayyürât ve umûr-ı hâri-ciyyesince husûle gelen tevessü‘ât cihetiyle şekl-i idâre-i hükûmetin kifâyetsizliği derece-i bedâhete varmış ve makâsıd-ı asliyye mülk ü milletimizin servet-i tabî‘iyye ve kâbiliyyet-i fitriyyesinden şimdiye kadar hakkıyla istifâdeye mümâne‘at eden esbâbın izâlesiyle sunûf-ı teb‘anın tarîk-i terakkiyyâtta müttehiden ve müte‘âvinen ilerlemeleri kazıyye-i hayriyyesinden ‘ibâret bulunmuş olduğundan şu matlaba vusûl için bir kâ‘ide-i sâlime ve muntazamanın ittihâzı iktizâ edip bu dahi meşrû‘ ve ma‘kûl olan hükûmet hukûkunun muhâfazasıyla gayr-ı meşrû‘ harekât yani ferd-i vâhidin ve efrâd-ı sâirenin tahakkümât-ı müstebidânesinden neş‘et edecek hatîet ve sû-i isti‘mâlâtтан men‘ü mahvına ve hey‘etimizi terkîb eden akvâm-ı muhtelifenin bir hey‘et-i ictimâ‘iyye-i medeniyyeye muvâfık olan hakk u menfa‘at ki cümlesinin ni‘met-i hürriyyet ve ‘adâlet ve müsâvâtтан müstefid olmalarıdır. İş bu kavâ‘idin te‘mîn ve takrîrine mütevakkıf olup bu usûllerin mâ-yehtâcü ileyhi ise kavânîn ve mesâlih-i ‘umûmiyyenin kâ‘ide-i meşrû‘a-i meşveret ve meşrûtiyyete emr-i merbûtiyyetidir” diye gösterilmiştir.

‘Ukalâ-yı evvelîn ve âhirîni toplamış olsak hasbe’l-vakt bundan başka bir tarîk-i siyâsî irâe edemeyecekleri muhakkaktır *mütevekkilen ‘alellâh* kûşe-i metrûkiyyette bırakılmış olan *Kânûn-i Esâsî*’yi meydân-ı icrâata koyup tamâmıyla tenfiz-i ahkâmına mübâşeret ve hatt-ı hümâyûn-ı mezkûrda vücûdu tasdik kılınan meclis-i ‘umûmiyyenin teşkiline müsâre‘at ehemmi umûrdandır.

SEVÂNİHU'L-BEYÂN ÜÇÜNCÜ CÜZ'Ü

[25] SÂNİHA

Devlet-i Osmâniyye şimdiki hâlde bir hükümet-i mutlaka rengini gösterirse de târihlere bakılıp da bizim idrâk etmediğimiz zamânlarda milletimizin umûr u ahvâli nazar-ı teftiş ü tedkîke alınınca ol vakit devletimiz ber-muktezâ-yı İslâmiyyet şer'at-ı Ahmediyye'ye murtabit olarak "istiklâliyyet"le "meşrûtiyyet" beyninde mutavassıt bir sûretle idâre edilmiş olduğu görülür.

Eğerçi Tanzîmât'tan evvel meşhûr *Karakuş*'un hikâyâtı gibi mecnûnâne tavr-ı istibdâdı andırır ba'zı vukû'ât mervî ise de nâdiren birtakım zulemâ-i şekâvet-şî'ârın tegallübüyle ikâ' edilen ta'arruzattan 'ibâret olup idâre-i esâsiyyeye yani ahkâm-ı şer'iyyeye ta'alluk eder şey değildir.

İstibdâd Nemrudların, şeddâdların ihtirâ ettiği bir tavr-ı mezâlîm-i i'tiyâddır. Şer'at hiçbir vakit o tavrı tecvîz etmedikten başka zâlimlere la'net eyler. Müstebidâne icrâ-yı mezâlîme ictisâr edenler nazar-ı şer'atte mel'ûn olanlardır. Nemrudların, şeddâdların münkariz olmasıyla mezâlîm münkariz olmamıştır. Kurûn-ı kadîme mel'ûnlarını sonradan rahmetle yâd ettirecek cebâbireden daha nice nice mel'ûnlar zuhûra gelmiştir.

Tabî'at-ı beşeriyye hayr u şerre mâil olduğundan evvel ve âhir havâdis-hâne-i imkân ahyâr ve eşrârdan hâlî kalmamış, zıddiyyet-i tabî'iyye icâbınca dâ'imâ ahyâr eşrâr ile eşrâr ahyâr ile pençeleşerek iyilerin galebesinden salâh, kötülerin türemesinden fesâd tehaddüs eylemiştir. Murâd-ı 'âcizânem eski vakitlerde gaddârlık, fenâlık yok idi demek değildir. Ancak ahlâk-ı İslâmiyye'de diyânetin teşkil ettiği bir iyilik var idi. İşte o iyilik hilâf-ı şer' kötü şeylere rızâ göstermediğinden şimdi 'asrımızda nasıl ki eşrâr ahyâra gâlib ise bilakis ol vakit târihlerin gösterdiği hâlât u harekâta nazaran milliyyetin hüküm ü kuvvetiyle ahyâr eşrâra gâlib olarak zâlimler keyfe mâ-yeşâ tahakkumâta pek kâdir olamazdı. Fesâddan ziyâde salâh ârzûları köklemişti, demek isterim.

Eski zamânlarda ahâlînin kısm-ı a'zamı Yeniçeri dedikleri şimdiki askerler gibi bâ-irâde-i seniyye teessüs etmeyip belki Devlet-i Osmâniyye'yi te'sîs-i bâ'is olan kuvve-i asliyye-i kavmiyyeden ma'dûd bir nev'i millet-i askerî olmak haysiyyetiyle hükümet ahâlîden ve ahâlî hükûmetten ihtirâz üzere bulunarak yekdiğerini ta'dîl ile ol 'asra göre bir muvâzene-i siyâsiyye husûle gelip bir dereceye kadar ümmet irâdât-ı keyfiyyeye karşı durabilecek iktidârı hâiz idi.

Dînimizde şerî'atten başka ulü'l-emr olmadığından Devlet-i Osmâniyye esâ-sen şer'-i şerîfe tâbi' ve şer'-i şerîfin vikâyesi ber-muktezâ-yı diyânet 'umûma râcî' bulunduğuna binâ'en hudûd-ı şer'iyyenin hâricine çıkılamaz, âmâl-i milliyyenin hilâfına gidilemez idi. Makâsıd-ı İslâmiyye muhâfaza-i dîn ü şerî'atten 'ibâret olup terbiyye-i 'umûmiyye bu nokta-i asliyyede takarrurettiğinden ona muhâlefet ne kimsenin hâtırına gelir ve ne de mümkin olabilir. Şâyed irâdât-ı keyfiyyenin taz-yikâtıyla şu dâire-i esâsiyyeye tecâvüz edilmiş olsa derhal efkâr-ı 'umûmiyye cûş u hurûşa gelerek millet ve asker ayaklanır men' ü müdâhaleye kıyâm olunur idi.

Târîhlere bakılınca evâilde vâkı'â arasıra mâil-i tahakküm olan mağrûrlar hükû-metce istiklâliyyeti sû-i isti'mâl ile tavr-ı istibdâdı takınmaktan, şerî'at ise buna mâni' olup lâ-yenkati "zulüm ve'adâlet" çarpışmaktan hâli zamanlar görülmemiş denilebilir. Ma'amâfih efrâd-ı ümmet ekseriyyet üzere Yeniçeri Ocağı'na müntesib ve Yeniçeriler mütâbi'at-ı dîniyye icâbınca 'ulemâya merbût ve mu'tekid olarak onların gösterdikleri tarîke temâyül edegeldiğinden dâ'imâ Yeniçeriler 'ulemâyı, 'ulemâ Yeniçerileri iltizâm ve istishâb ile taraftârân-ı 'adâlet "el-hakku ya'lû velâ yu'lâ 'aleyhi" vefkince zulemâya gâlib gelir, mütehakkimlerin enf-i ru'üneti kırılır hatta âmâl-i milliyyeye muhâlefette ısrâr eden pâdişâhlar bile hal' ettirilir, ahâlînin dilediği ve istediği her ne ise vücûd bulur idi.

Çe-fâide Yeniçeriler ân-be-ân ta'arruzâtı artırarak muvâzeneyi taşırdıklarından kendi 'isyânları kendilerini bitirdi. Bu münâsebetle 'ulemânın kuvvetü'z-zahr-ı i'timâdı kırıldı, hükûm ü iktidârları sâkit oldu. Fevka'l-me'mûl şu muvaffâkiyetin husûlü erkân-ı saltanat ve erbâb-ı hükûmete bir ni'met-i gayr-ı müterakkibe olup dil-hâh-ı pâdişâhî üzere tertibât-ı askeriyeye girişildi. Hey'et-i cedîde-i nizâmiyye bâ-irâde-i seniyye teşekkül etmiş olmasıyla taraf-ı hükümdârîden sudûr eden evâ-mir-i keyfiyye ve hükûmet nâmına meşrû', gayr-ı meşrû' her ne ise revîş-i ahâliye tahmîl etmek istenilen tekâlîf-i resmiyyeyi infâz ve icrâ ettirmek için techîz kılın-mış bir kuvve-i cebriyye sûretine girdi. Artık hiç kimsenin söz söylemeğe mecâli kalmadı. Bu kuvve-i cebriyyenin isti'mâliyle mütemâdiyen ahkâm-ı istibdâdiyye kuvvetleşerek keyfe mâ-yeşâ icrâata kalkışıldı.

Rumeli ve Anadolu ve Arabistan'daki hânedânlar mahv ü perîşân edildi, kuvvet-i 'asabiyye ve satvet-i milliyyeye halel getirildi, 'ulviyyet ve asâlet denâet ve hasâsete mübeddel oldu. Fakirlik ve fûrû-mâyelik misillu iki dâhiyye-i 'azîme mil-leti ihâtaya başladı. E'âlinin nüfûz u i'tibârı, ahâlînin kuvvet ve iktidârı büsbütün zâil olarak gûyâ ki "devlet" hey'et-i 'umûmiyyenin fevkinde 'arş-ı a'lâdan nâzil ol-muş hânedân-ı saltanat ve erkân-ı hükûmetten 'ibâret imiş, kuvve-i askeriyeye san-

ki min-kıbeli'r-Rahmân yalnız bunları muhâfazaya ve milyonlarla efrâdı ve ahrârı onların taht-ı itâ'at ve esâretinde bulundurmağa me'mûr edilmiş gibi bir sûret-i 'acîbe-i istibdâdiyye tehaddüs etti, hürriyet ve ma'delet bitti.

Menâfi'-i devlet başka mesâlih-i millet başka 'addolunarak dâ'imâ i'mâl-i 'unf u şiddetle hâkimlik 'unvânını iğtisâb eden erbâb-ı zulm u şirrete hizmet, ümmete gadr u ihânet kâ'ide hükmüne girdi. İdâre-i devlet iltizâm usûlüne dönerek me'mûrların efkârı teftiş-i temettü'âta münhasır oldu. 'Ale'd-devâm vâridât-ı cedîde taharrîsiyle ahâlîye mezâlîm-i 'adîde yükletilerek efrâd-ı ra'iyet bu bâr-girân altında ezildi. Eski zamânlarda yani Tanzîmât'tan evvel müsâdere tarîkiyle ba'zı mütemevvillerin malı zabt olunurdu. Şimdi isrâfât ve itisâfâtın tezâyüdüyüyle servet-i 'umûmiyye gasb edildi. Bir taraftan fakr u zarûretin istilâsıyla şaşkınlık ve bir yandan ba'de't-Tanzîmât milliyete münâfi kötü bir serbestliğin intişârıyla pek fenâ bir azgınlık 'ârız olarak temâyülat-ı muzırta halkı sû-i ahlâk yollarına düşürdü. Herkes şaşkınlık, azgınlık hevâlarıyla hergele-i güsiste-mahâr gibi beğendiği vâdilere sülûk etmeğe başladı, revâbıt-ı ittihâdiyye çözüldü, nokta-i ictimâ'iyemiz bozuldu. Diyânetce takarrur ettirilen "terbiyye-i asliyye" inhitâta yüz tuttu. Medeniyetce yeni bir terbiyye-i 'umûmiyye dahi te'essüs etmeyip her iki sûretle 'âlemi bir uğursuzluk, arsızlık kapladı. Bu teşettütlerle "ittifâk" aradan kalktı. Mütehakimlere vâsi' bir meydân-ı istibdâd açıldı.

Eğerçi kable't-Tanzîmât ahyânen erbâb-ı tegallübün galeyânıyla müstebidâne hareket etmek istenilmez değildi. Ama milliyetteki kuvvet ve metânet karşı gelerek ta'arruzâta pek de meydan verilmediğinden Yeniçeriler'in lağvinden mukaddemki istibdâd şer'atın mâ-fevkine tecâvüz edemezdi. Nâdiren ba'zı mütegalibe fırsat kollayarak eşhâsca bir dereceye kadar ikâ'-ı mezâlîme mütecâsir olabilirler idiyse de bu misillü cür'etler devletce ve milletce takarrur eden usûl ü kavâ'id-i mer'iyeden hâric olup 'alelâde beyne'l-beşer cereyân edegelen fenâlıklardan ma'düddur.

Fi'l-hakîka eski zamânlarda gereği gibi medeniyetce şeh-râh-ı terakkîye girilememiş ise de şer' u diyânetin gösterdiği bir tarîk-i müstakîm açık olarak gerek devlet gerek efrâd-ı ümmet o tarîke sülûk ile milliyetimize mahsûs bir terbiyye-i 'umûmiyye temekkün edip fezâil-i İslâmiyye'den mütehasıl olan füyûzât ile fütühât ile düvel ü milel arasında pek mehâbetli bir imtiyâz-ı 'azîm ihrâz etmiş idik. Ulûhiyyete, âhirete îmân ve itikâd mâni'-i istibdâddır; müminler müstebid olamaz. Bu gaddârlığı irtikâb edenler ya münkir ya münâfık olan feceredir. Eski zamânlarda istibdâd diye rivâyet olunan barbarlık hükûmetce istiklâliyyeti vesîle-i tahakküm itihâz ile ta'addiyâtın lî'eclî'l-istifâde fâsîdü'l-ahlâk ba'zı mülhîd-i

müteferidlerin i'tiyâd ettikleri bir tavr-ı bîdârdır, yoksa 'umûmiyyet üzere ulü'l-emr ve hâkim-i mutlak "şerî'at" idi. Mütehakkimler bile şerî'atın gösterdiği îcâbât-ı mukaddeseye mu'tekid oldukları hâlde li-garazin müstebid görünürler bununla berâber devletimizin bekâsı diyânetle kâim olduğunu bildiklerinden şer'-i şerîfi tevkîr ve ta'zîm ile onu muhâfazaya gelince fedâ-yı cân edecek kadar bir celâdet ve salâbet perdelerine bürünürler idi.

El-hâsıl Tanzîmât'tan evvelki istibdâd hükûmetin mukteziyâtından olmayıp hâricden bir illet-i sâriye mesâbesinde cümele-i âfâtan idi. Ama Yeniçeriler'in lağvından sonra devletimizin usûl-i siyâsiyyesi zâhirde kavânîn ile takyîd edilmiş ise de ma'nen istibdâd hükûmetce mukteziyât-ı esâsiyye şekline girmiş ve bir derece teşeddüd eylemiştir ki şerî'atın mâ-fevkine te'addî değıl hemen külliyyen şerî'ati ve hatta nizâmâtı hükümsüz bırakmış ne İslâmiyet'e ne medeniyete tevfiği gayr-ı kâbil irâdât-ı keyfiyyeye tâbi' bir "idâre-i müzahrefe" tehadüs etmiş hall u 'akd-i umûr pâdişâhlara münhasır kalmıştır. Hele şu yakın vakitlerde devâ'î-i istibdâdiyye ol kadar çoğalmıştır ki 'âdetâ dünyâlara sığamayacak hârikulâde bir sevdâ-yı istiklâliyyet pâdişâhımızı çıldırıracasına hevâ-yı tahakküm ü tekebbüre düşürmüş dâ'imâ efkâr-ı mağrûrânesine hizmet edenleri i'zâz ve istishâb ile lâ-yenkati' bir yandan rütbelere, nişânlar, 'atiyyeler, ihsânlar i'tâ ve ibzâl ve bir taraftan muhâlif olanları dûçâr-ı kahr u nikâl ederek isrâf u i'tisâfî lâzime-i şân u şeref 'addeylemiş olduğundan hod-endîşân-ı mâsivâ hırs u havfa tâbi' olup kimi ciddî, kimi ca'li heykel-i istibdâda perestiş etmeğe başlamış mecnûnâne bir hâl ü hevesle mel'ûnâne müdâhanelerden başka mülâhaza kalmamış "hubb-ı dîn", "hubb-i vatan" faziletleri yerine hubb-i câh rezâletleri kâim olmuş herkes menâfi'-i zâtiyye hûlyâlarına dökülmüş muhâfaza-i mülk ü millet endîşeleri can sıkacak efsâneler hükümüne girmiştir.

Şûriş-hâne-i 'âlemde her türlü fenâlıklar zuhûra gelmişse de şimdi devletimizde ta'ammüm etmekte bulunan irtikâb, denâet, hasâset, cebânet arsızlıkları hitâm-ı dünyâya tamâ'an tervic-i istibdâd ile ihânet nâmussuzlukları târîhlerde az görül-müştür.

[26] SÂNİHA

Düstûr'da münderic bulunan "usûl ü kavânîn" gözden geçirilip tedkik edilince umûr-ı mâliyye ve mülkiyye ve 'adliyye ve nâfi'a ve ma'ârif-i 'umûmiyye ve sâir ak-sâm-ı siyâsiyyeye dâir gayet mükemmel ve mu'tenâ nizâmlar, kâ'ideler vaz' u te'sîs kılınmış olduğu kemâl-i şükrân ile görülüyorsu da istibdâdin te'sîr ve tegallübüyle usûl ü kavânîn henüz irâdât-ı şahsiyyeye tefevvuk eyleyebilecek bir kuvveti iktisâb edememiş "irâde-i 'umûmiyye" ağız-ı muhtelif arasında müteşettit bir sûrete girmiş olduğundan mesâ'îye göre ileriye gidilemiyor keşâkeşler bertaraf olamıyor. Devletimizce düşünülecek mes'ele-i esâsiyye idâreye 'arız olan teşettütün def' u ref' ile mesâlih-i siyâsiyyenin bir merkez-i hakkâniyyete rabt ettirilmesidir. Bu matlab-ı 'âlî gerek esâsen hükûmeti "usûl-i meşrûtiyyet" e bi't-tahvîl revâbit-ı 'adâletin te'sîs edilmesinden ve gerek hukûk-ı insâniyyenin te'miniyle tarîk-i müstakîm üzere gidilmesinden husûle gelsin nazar-ı siyâsiyyâta müsâvîdir. Zîrâ maksad-ı aslî, kavâ'id-i hakkâniyyetin takarrur eylemesidir.

Sefineler dümene tâbî' olduğu gibi hükûmetler dahi idâreye tâbî'dir. Dü-menciler pusulayı şaşırıp da kendi akıllarınca tensîb eyledikleri cihetlere sefineyi sevk etmeğe kalkıştırlarsa tarîk-i selâmeti bulamayıp sefinenin gark ve telef olacağı muhakkaktır. Kezâlik rüesâ-yı idâre kavânîn ve nizâmâtın gösterdiği usûl ü kavâ'id üzere gitmeyerek kendi fikr ü hayâllerince hükûmeti çekip çevirmeğe savaşırlarsa ihtilâfât ve ihtilâlâtın tehâcümüyle 'akıbet devletin varta-i izmihlâle düşeceği vâreste-i iştibâhtır. Vâkı'â mehabb-ı hakkâniyyet olan erbâb-ı 'akl u istikâmetin her hâlükârda kavânîn ve nizâmâta ri'âyetle hüsn-i idâreye ihtimâm edeceği der-kâr ise de müteselsilen böyle zevât-ı sûtûde-sifâtın re's-i umûra geçip müebbeden yekdiğerlerini te'âkub etmesi mümkün olmadığundan 'asr u zamân zulm ü gadra mâil nice nice bed-şemâil bî-şu'ûrları da serkâra geçirir. Ol vakit ne yapılmak lâzım gelir elbette vazîfelerin ta'yîn ve tahdîdiyle "usûl-i meşveret ve mes'ûliyyet" in te'sîsinden başka çâre yoktur. Bir âdemin veya birkaç münferidin hükûmeti vesîle-i tahakküm ittihâzile memâlike musallat olup ahâlîyi 'abd-i memlûkları gibi kullanmak, keyfe mâ-yeşâ irâdât-ı şahsiyyelerini icrâya kalkışmak ne demektir 'âlemin onları dinlemeğe itâ'at etmeğe ne mecbûriyeti vardır. 'İbâdullâha şer' u kânûndan başka hükmedecek ulû'l-emr yoktur. Âmirler, hâkimler evâmir-i şer'iyye ve ahkâm-ı kânûniyyeyi tebliğ ve tenfiz için vesâit-i resmiyyedir. Re'y u tedbîrleri, emr u tenbîhleri şer' u kânûna muvâfık ise mu'teber ve mesmû'dur değil ise hiçtir.

Bu hiçliği ber-muktezâ-yı cehâlet anlamayan ahâlî müstebidlerin mağlûb ve makhûru olup kendi kendilerini esârete giriftâr ederler. Yoksa âmirler, hâkimler ahâlînin malı olan hazîne-i devletten aldıkları ma'âş mukâbilinde terakkiyyât-ı 'umûmiyyeye hizmet için istîcâr edilmiş bir "ecîr-i hâs" hükmünde bulunduğunu idrâk eden efrâd hiçbir vakit esârete katlanmadıktan başka âmirlere, hâkimlere 'âdetâ kendilerinin hizmetkârı nazarıyla bakarak umûr-ı me'mûrelerinde 'adâlet ve sadâkat üzere hareket edip etmediklerini teftîşe girişirler. Vükelâ-yı devlete karşı vekiller ta'yîn ettirip işi sûret-i müşterekeye dökerek vatanlarına mâlik olurlar. Hukûk-ı tabî'iyelerini bi'l-muhâfaza nîmet-i hürriyyeti husûle getirirler.

Ümmetleri esâret ve hakâretten telhîs ile ser-menzîl-i selâmet ü sa'âdete îsâl edecek vesâitin en mühimi ma'lûmât ve matbu'attır.

Ma'lûmât; ta'allüm ile tahsîl olunur, matbû'ât ile neşredilir, te'âtî kılınır. Ma'lûmât insânların bilmesi lâzım gelen şeylerdir ki 'ale'l-ıtlâk "ma'ârif ve sanâyi'" demektir. Kâffe-i ma'ârifü sanâyi'i birden bire tahsîl edivermek kâbil olamadığından 'aklen tedrîsâtın derecâta taksîmi iktizâ eylemiş bu îcâb-ı tabî'iden usûl-i ta'lîm tehdâüs ederek ma'ârif ve sanâyi' mesleklere, mekseblere inkisâm ve ihtisâs ile tekessür ve temeyyüz etmiş gûn-a-gûn mektebler, medreseler, dâru'l-fünûnlar teessüse başlamıştır. Herkes câhil olarak tevellüd eyler sonradan mevâki'-i tahsîli dolaşarak sa'y u isti'dâdı kadar ne mertebe ma'lûmât kesb edebilmiş ise derecesine göre 'âlim olunur. 'Âlimler yani kâbiliyyetlerince okumuş, umûr u ahvâli anlamış olanlar elbette okuduklarını okutmak, anladıklarını anlatmak isterler işte bu ârzûlar tabî'at-ı insâniyyeden inbi'âs ile "matbu'ât" ihdâs edilmiştir.

Matbu'ât neşr-i âsâra, müdâvele-i efkâra bir vesîle-i asliyye olarak kemâlât-ı beşeriyye ancak şu ves'îl ile tevessü' ve tezâyüd eyler. Terakkiyyât-ı medeniyyenin menba'ı ma'lûmât ve matbu'attır. Ma'lûmât ve matbû'âtın dahi menşe'i hürriyyet-i fikriyyedir.

Hürriyyet-i fikriyye insânın öğrendiği, düşündüğü şeyleri temyîz ile hayırlı ve fâideli mülâhazât ve mütalâ'âtı lisânen ve kaleme serbestce takrîr ve tahrîr ederek dilediği gibi ma'lûmâtını izhâr ve istî'mâl eylemekte hür olmasıdır. Hürriyyet-i fikriyyeye mâlik olmayan milletlerin ma'lûmâtı bir kapalı hazîneye benzer metrûk ve ma'dûm hükmündedir. Hiçbir vakit onlar ileri gidemedikten başka buldukları hâl-i mahdûdiyyette dahi kalamaz zîrâ ilelebet bir hâlin imtidâdı mümkün olamadığından insân için terakkî ve tedennî mukarrerdir. Terakkîye tarîk bulunamayınca tedennî tabî'îdir. Tedennî ise kahr u felâket demek olmağla keşâkeşlere düşmek zarûrîdir.

Böyle keşâkeşlere düşen ümmetlerin 'âkıbet-i hâli ikiden hâlî değildir. Ya gaflet ve buhrân içinde sâdemât-ı inkılâbât ile büsbütün mahv ü müzmahil olurlar veyâhûd dûcâr oldukları keşâkeşler hükûmetlerinin câhil ve zâlim olmasıyla 'ilim ve 'adâlet aranılmadığından ileri geldiğini anlayıp müsebbiblerin yani husamâ-yı hürriyyet ü hakkâniyyet olan mütehakkimlerin 'aleyhine kıyâm ile onların hakından gelerek "usûl-i meşveret ve meşrûtiyyet" üzere bir hükûmet-i meşrû'a te'sîs ettirirler, esâret ve hakâretten kurtulurlar. Hürriyyetlerine, vatanlarına mâlik olup tarîk-i terakkîyi arar bulurlar.

[27] SÂNİHA

Bizim için tarîk-i terakkî Tanzîmât'ın neşri u i'lânıyla 'ukûbât-ı irtidâd kaldırıldıktan sonra kendi kendilerine efkâr-ı cedîde 'unvânını takınarak ser-nümâ-yı 'inâd olmağa başlamış ve refte refte tekessürle makâmât-ı 'âliyyeye bi't-tasaddur Frenklere sû-i taklîd kapılarını açıp mülk ü milletin tedenniyyâtına sebebiyet vermiş olan hâinleri aramızdan tard ve teb'îd ederek Frengistana sürüp İslâmiyet'e mahsûs bir fikr-i sâib ve tarz-ı münâsib ile idâre-i siyâsiyyeyi bi't-tanzîm 'ulûm-i hikemiyye ve ma'ârif-i sînâ'iyeyi ta'mîmen tadrîs ve te'sîse teşebbüs eylemektedir.

Ümmet-i Muhammediyye'nin düşmanı o hâinlerdir. Bunların nazarında bizim mehâsınımız me'âyib, Frenklerin me'âyibi mehâsin 'addolunarak usûl ü âdâb-ı İslâmiyye'yi takbîh ve tağyîre kıyâm ettiler. Hattâbu derece tezyîf ve tahkîre kanâ'at etmeyerek esâsen "İslâmiyet devletce terakkîye mâni'dir" sözünü çıkardılar. Hıristiyanların bile hâtırına gelmeyen türrehât ve tefevvühâta giriştiler.

Şu mel'ûnlar müstahakk-ı mücazât oldukları hâlde pek çoğu rütbe-i refî'aya nâiliyyetle bilakis mazhar-ı mükâfât olarak re's-i umûra geçip küfr ü dalâli tervice çalıştılar. Bir taraftan pâdişâha yaranmak için istibdâdı ve bir yandan Frenklere hoş görünmek için sanki Avrupa devletlerinin usûl-i idârelerine taklîdi iltizâm eyleyerek her biri türlü türlü münâfıkâne mel'ânetlerle mesâlih-i mülk ü milleti teşvîşe sa'y edip menâfi'-i zâtiyye teftîşine düştüler.

İdâre-i devlet ârâ-i muhtelif-e-i hod-serâne arasında muhtell ve müzebzeb oldu. Temettu'ât ve tezvîrât yolları açıldı, mülkün her tarafına fesâd ve ihtilâl tohumları saçıldı, Frenkler müdâhalâta kıyâm etti. Re's-i umûrda bulunan ahmakların, alçakların müsâ'adât-ı müteğâfilânesinden bi'l-istifâde Hıristiyanları imtiyâzâta nâil etmek desîseleriyle iğfâl ve idlâle koyuldu, umûr-ı dâhiliyyemiz karmakarışık bir hâle girdi, devletin hukûk-ı mülkiyyesi gasb edildi.

Efrâd-ı ümmet öteden beri ekâbirin etvâr u ef'âline taklîd ve teba'iyete alıştırılmış olmağla ekser halk mâ-fevkine nazaran umûr-ı dîniyyede 'adem-i mübâlât ile keyfe mâ-yeşâ menhiyyâta inhimâk ederek şehvât-ı hayvâniyye vâdîlerine döküldü, 'âr u nâmûs bertaraf edildi, himmet ve hamiyet efsâne hükmüne girdi, herkes kendi çıkarını yani fevâid-i cüz'iyeye-i şahsiyye gibi bir istifâde-i muvakkateye mâil olup menâfi'-i hakîkiyye ve terakkiyyât-ı milliyye ârzûları efkâr-ı 'umûmiyyeden silindi gitti. Bu mülâhazâ-i hod-endişâne bir mertebe kuvvet buldu ki gûyâ halkın Cenâb-ı Hak'dan taleb ve temennîsi mülk ü milletin kendi ömürleri

kadar mümtedd olmasından 'ibâret olmağla temettu'ât-ı zâtiyyeden başka mümârese ve zevkiyyât-ı nefsâniyyeden özge bir mübâhese kalmadı.

Neş'e-i salâh fesâd-ı ahlâka, ittihâd ve ittifâk şikâk u nifâka mübeddel oldu, hakikat-i İslâmiyye unutuldu, uhuvvet-i dîniyyeye halel geldi. Her taraftan inhitât ve inkırâz emâreleri kuvvetleşerek milleti cebânet ve mezellet, 'atâlet ve meskenet istilâ eyledi.

Beyit

اهل عالم را نمیدانم چه حال افتادهاست
آن قدر دانم که بر هم رفته کار عالمی²⁶⁵

İşte esdikâ-yı dîn ü devlet olan erbâb-ı 'akl u hamiyyeti en ziyâde dûçar-ı hüzn ü hayret eden hâlet-i seyyie efrâd-ı ümmete müstevlî olan şikâk u nifâk ile fesâd-ı ahlâk beliyesidir. Lâkin efkâr-ı cedîde küberâsına sorulsa zâten şu bile onların iltizâm ettikleri idâre-i muzırının eseri olup öteden beri mesâib-i 'umûmiyyeden istifâdeye alışmış olduklarına ve bi'l-husûs efrâdın 'acuz u felâketi icrâ-yı istibdâda bir vesîle-i rezîle bulunduğuna binâ'en tedenniyyât-ı milliyyeye bir şey demezler yalnız hazîne-i devlete 'ârız olan müzâyaka biraz zihinlerine durgunluk verir. Ba'zı mertebe düşündürür ise de yine dâire-i ikbâllerini tevsi' için bi-lüzûm-ı teşkilât ile teksîr-i mâsârifâtan geri kalmazlar.

Teşkilât-ı cedîde dedikleri şeyler elfâz u ta'bîrâtı tebdîl ve tağyîr ile makâsıd u me'ânîyi tahrîf kabîlindedir. Meselâ beş me'mûr ile idâre olunan bir şu'benin ismini değiştirip 'unvân-ı âharla on kişiye ihâle etmek ve bir aralık o şu'beyi tarz-ı diğere koyup birtakım me'mûrîni bi-gayr-i hakkın ihrâc ve iz'ac ile başkalarını ta'yîn eylemek gibi ihdâsât-ı mevkûteden 'ibârettir. Ekâbir-i devlet usûl ü nizâma tâbî' olmayıp bilakis usûl ü nizâm onların evâmîr-i keyfiyyesiyle kâim olduğundan lâ-yenkati' teşkilât-ı 'acîbe zuhûra getirilerek umûr-ı mülk ü millet müşkilâta düşürüldü.

Karârsızlık sebebiyle zihinlere şaşkınlık geldi. Zâten icrâ kılınan teşkilât bir esâs-ı sahîh ü müstakîme müstenid olmayıp tedvîr-i dolab-ı temettu'ât ile mensûbât ve tevâbî'âtı çoğaltarak şân u şöret kazanmak efkârından ileri gelmiş olmağla mahzûl ve mechûl birçok kimseler teşrifâta dâhil oldu ve sunûf-ı hazele-i me'mûrîn bir derece tekessür eyledi ki hazîne-i devlet idârelerinden 'aciz kaldı. Yeni fikirlilerin 'uzemâsından meşhûr Fuâd Paşa "devlet istikrâzsız yaşayamaz" sözünü çıkardı.

265 Bilmiyorum dünyâ ehli ne hallere düşmüştür. Şu kadarını biliyorum ki dünyâ işleri karışmıştır.

Frenkleri dolandırıp mâliyyeyi ilelebed halâs olamayacak bir gâile-i duyûna giriftâr etti, iktidâr u i'tibârı bitirdi.

Asıl cây-ı te'essüf ü ta'accüb şurasıdır ki bu fesâdât ve teşvîşâta "islâhât" ve "tensikât" ma'nâsı verilerek bir mahâret-i siyâsiyye gösterilmek isteniliyor. Devlet ve milletin iğfâl ve ızrârıyla muhâfaza-i câh u ikbâle çalışılıyor lâkin erbab-ı irtikâbın şa'beze-i harîsâne ve cerbeze-i ebleh-firîbâneleri setr-i hakîkat edemez. Efkâr-ı cedîde küberâsından ittihâz ettikleri meslek-i idânenin seyyiâtı tekerrür-i tecârib ile hiss ü şuhûd derecesinde ta'ayyün eylemiş olduğundan re's-i umûrda bulunanların sû-i harekâtıyla mütetâbi' u z-zuhûr olan hasarâtı idrâk edemeyecek kadar dünyâda bir ahmak tasavvur olunamaz hattâ onların müntesibleri bulunan kâselisler ile tahrîbât-ı 'umûmiyyeden istifâdeye alışan mürtekeb-i hasîslere dahi sorulsa fenâlıkları inkâr eylemez. Şu kadar ki doğru söylemek işlerine elvermediği cihetle tegâfûl ve tecâhül ederler.

Müdâhinlerin iğmâzâtından kat'-ı nazarla idâre-i hâzıranın ne derece muharrib-i mülk ü millet olduğunu anlamamış ve hâlince haksızlıkla sadme-i gadr u i'tisâfa uğramamış efrâd-ı ümmetten bir kimse kalmamış iken fesâd-ı ahlâk efkâr-ı milliyyede râbıta-i ittifâk bırakmamış olduğundan irâdât-ı 'umûmiyyenin bir noktada ictimâ'ı mümkün olamıyor, mütehakkimlere karşı durulamıyor, ahkâm-ı keyfiyye ân-be-ân kuvvetleşerek milletin hürriyyet ve sa'âdeti bu uğurda mahv olup gidiyor. 'Akli erenler olsa ve tarîk-i hayr u hakîkati göstermeğe çalışsalar bile hüküm ü te'sîri görülemedikten başka cinnetle ve belki devlete ihânetle ittihâm ediliyor, musibetlere felâketlere uğratılıyor.

'Asrımızda cem'iyât-ı ittifâkiyye teşekkül etmiş ise de niyât-ı hâliseye makrûn olamadığından efrâdının mukaddeme-i sa'y u ictihâdı netîcesiz kalmıştır. Çünkü bu misillu cem'iyetler 'umûmun selâmeti için te'essüs etmeyip ba'zı kimselerin makâsîd ve menâfi'i 'alâ-tarîki't-tesâdüf bir mes'ele-i mahsûsada birleşmesiyle husûle gelen ittihâd-ı 'arîziden 'ibârettir. Ekseriyâ ümîdin husûlü veyâ inkitâ'ı veyâhûd evhâm u ağrâzın izdiyâd ve ihtilâfî mülâbesesiyle müteferrik olur. 'Ale'l-husûs cellâd-ı hürriyyet olan istibdâda karşı durmak en evvel ifnâ-yı hayâtı göze aldirmekle son derecede ihtiyâr-ı fedâkârîye mütevakkıftır. Bu cür'et ve cesâret her kişinin kârı olmadığından velâ-siyyemâ sermâye-i ömr ü hayâtı serî' u z-zevâl bir ikbâl-i mevhûmî'l-i'tibâr için îsâr edecek akli başında bir âdeme pek güç tesâdüf edilebileceğinden menâfi'-i dünyeviyye mütâla'asıyla tertîb olunan cem'iyetlerin efrâdı tekessür edemez olsa olsa ya vücûd ve 'ademi fark u temyîz edemeyen mecânin veyâhûd ifrât-ı hırs u zarûretle cüyende-i merak ve helâk olan ba'zı me'yûsîn,

bilâ-şu'ûr nefsinı tehlikeye ilkâ eylediğini i'tirâf edebilir. Bi'l-farz bu misillu mec-cânîn ve me'yûsîni toplayıp da bir yere sevk etmek mümkün olsa velevki onlardan bir ordu dahi teşkil edilse yine esâslı bir iş görülemez. Neticesi gulgule-i zâ'ide ve arbede-i bî-fâideden 'ibâret kalır.

Evet, insânlar muhâfaza-i hürriyyetü milliyet için fedâ-yı cân ederler hitâm-ı dünyâ için değil. Her ümmet ve cem'iyet onun uğrunda fedâ-yı cân eden efrâdının himem-i 'âlicenâbânesiyle kesb-i hayât eyler ama bu 'ulüvv-i himmet ağrâz-ı şahsiyye ve menâfi'-i zâtiyye mülâhazasıyla meşgûl olan edânîden gelmez. Belki ağrâz-ı şahsiyye ve menâfi'-i zâtiyyelerini ibkâ-yı nâm için fedâ eyleyen efkâr-ı 'âliyye ashâbına mahsûstur. Hitâm-ı dünyâ lezâiz-i sûriyyeyi istihsâle vesîle-i iştigâl olan emvâl ve eşyâdır ki bu 'âlemde tevârüs ve tedâvül ile eydiyye-i ehl-i dünyâyâ intikâl ederek mahv ü müstehlik olur. Efkar-ı 'âliyye ashâbının enzâr-ı i'tibârı rızâ-yı Bârî'ye, bekâ-yı zikr-i cemîle masrûf ve ma'tûf olmağla müstehlikât ve fâniyyât onların 'indinde lâ-şey makûlesindendir, vücûd ve 'ademi müsâvîdir.

İnsânı fedâkâr eden esbâbın birincisi ve en kavîsi hayât-ı müstakbele i'tikâd ile mükâfât-ı ilâhiyyeye kemâl-i i'timâddır. Derece-i sâniyede "aşk" mertebe-i sâlisinde "âr u nâmûs"tur. İ'tikâd âyîne-i vicdâna 'arız olan bir sırr-ı tecellî, aşk kâffe-i kâinâtta sârî bir cezbe-i ezeli, 'âr u nâmûs 'akıl ile kâim bir emr-i cibillîdir.

[28] SÂNİHA

Mine'l-kadîm istibdâdın hüküm sürdüğü yerlerde insânları taht-ı tahakküme almak, 'ale'l-'amyâ zincir-i esârete çekip keyfe mâ-yeşâ kullanmak için hâl-i cehâleti tervîc etmek ve milel ü akvâmın arasına ilkâ-yı zıddiyyetle teşettüt ve tefrikaya düşürmek "kavâ'id-i siyâsiyye" den 'addoluna gelmiştir. Hâlbuki cehâlet ve zıddiyyeti iltizâm ile 'ilm ü ittihâdı men' ü mahva çalışanlar hiçbir vakit terakkîye kâbil bir hey'et-i kavmiyye teşkil edemezler. Yalnız bir kuvve-i tahrîbiyye tehiyye etmiş olurlar. Zîrâ câhil olan halkın efkâr ve etvârında intizâm ve ittirâd bulunamayacağından âsâyîş ve emniyyet takarrur edemeyeceği gibi efrâd-ı mütezâddenin izdihâmıyla teşekkül eden memleketlerde dahi irâdât-ı 'umûmiyye muhtell ve müşevveş olmak lâzım geleceğinden idârece inzibât ve itmînân hâsıl olamaz.

Nitekim Bulgarların her nasılsa mukaddemâ hükûmetce ta'lîm ve terbiyyelerine ihtimâm edilmeyip hâl-i cehâletin muktezî olduğu 'inâd ve infirâd üzere bırakılmış olmalarıyla kendilerini hemşehrileri bulunan Müslümânlardan ayrı tutup dâ'imâ izhâr-ı kîn u 'adâvet edegeldiklerinden Müslümânların onlardan ve onların Müslümânlardan sıdk u i'timâdı münselib olup miyânelerinde kemâl derece şikâk u nifâk kökleşmekle 'ale'd-devâm Hıristiyanlar Müslümânların hakkında sû-i niyette ve Müslümânlar bu hâli hissederek Hıristiyanların 'aleyhinde bulunur idi. Her iki tarafın sine-i bî-sekînesinde fevârân eden hırs u husûmet gittikçe galeyâna gelerek bundan otuz sene evvel beyne'l-ahâli bir kıtâl u ihtilâli intâc eyledi ki dünyâda emsâli az görülen mesâib-i beşeriyyedendir.

Akvâm u ecnâsı bir kuvve-i hâkimeye bend etmek için "zavâbıt-ı mâddiyye" ne kadar lâzım ise "ravâbıt-ı ma'neviyye" o kadar elzemdir. Zavâbıt-ı mâddiyye birtakım şeyleri işlemek veyâ işlememek mecbûriyyetini ahâliye tahmîl ile böyle olmak veyâhûd öyle olmamak lâzım geleceğini ta'yîn eden "emr u nehy" den 'ibârettir. Bu ise te'mîn-i devâm u bekâya medâr olamayacağından yalnız zavâbıt-ı mâddiyyeye müstenid olan hükûmetler ne pâyidâr olur ve ne de kargaşalıktan kurtulabilir. "Emr u nehy" fî-nefsi'l-emr hak ve hakîkate muvâfik olsa dahi bi't-tab' hür ve fâ'il-i muhtâr olan efrâd-ı beşeriyyenin tabi'at-ı asliyyesine göre cebr u tazyîkten hâlî olamayacağından 'âkıl ve dûr-endîş bulunan devletler, efkâr-ı 'umûmiyyeyi ta'dîl ve tevhd ile hikmet-i idâreyi tekâmîl ve te'yîd için zavâbıt-ı mâddiyyeden ziyâde ravâbıt-ı ma'neviyyeye ehemmiyyet verirler. Çünkü ravâbıt-ı ma'neviyye i'tikâd, ahlâk, lisân, iştirâk-ı 'ulûm, ittihâd-ı menâfi gibi mevâdd-ı esâsiyyeden 'ibâret olup bunlar ise bilâ-cebr u tazyîk meyelân-ı tabi'atla kabûl olunur yani

ta'lim ve terbiyyenin ve buna müteferri' olan vesâit-i sâire-i siyâsiyyenin te'sîrât-ı mütekâbilesiyle vücûd bulur.

Devr-i Orhânî'de besbelli ravâbit-ı ma'nevîyyenin ehemmiyeti anlaşılmış olmalıdır ki ol vakit bir “devşirme” usûlü ihdâs olunarak Hıristiyan çocukları, delikanlıları askere alınır şu münâsebetle İslâm arasında bulundurulur ta'lim ve terbiyyelerine fevka'l-gâye sa'y u ikdâm olunur idi. Hatta Sokullu Mehmed Paşa, Kuyucu Murâd Paşa gibi e'âzım-ı vüzerâ bu usûlün yetiştirdiği efâhimdendir. Eskiden beri usûl-i mezkûrun ibkâsıyla îcâb-ı vakt ü hâle göre tevsî' ve tanzîmine, sûret-i muhtelitada mekâtîbin te'sîs ü ta'mîmine çalışılmış olsaydı efkâr-ı 'umûmiyyece bir nokta-i ictimâ'ın husûlüne yardım ederdi, sükûnet ve istirâhatı mûcib olurdu. Farzedelim ki devr-i Süleymânî'den sonra devletimizin şevket ü satveti mütezâyid olup Hıristiyanlar lâ-şey 'addedilerek onların askere alınmasına hâcet görülmemiş veyâhûd 'ulemânın ta'assubu mûmâne'at etmiş olsun 'acabâ şu yeni vakitlerde yani Tanzîmât'ın neşr u i'lânıyla kâ'ide-i müsâvât vaz' u te'sîs olduğu sıralarda Hıristiyanları askerlikden mu'âf ve müstesnâ tutup da hizmet-i askeriyeye mukâbil bedelât-ı askeriyeye nâmiyla hasîsâne bir vergi ahz u istîfâsına karar verilmek neden iktizâ eyledi. Daha sonraları inkılâbât-ı zamâniyye şu emr-i ehemmin icrâsına icbâr edercesine ihtâr edip tavr-ı rûkn buna 'adem-i teşebbüs ne gibi mütâla'ât-ı 'amîkadan tehaddüs etti.

Ekser 'ukûl-i kâsıra ashâbı milel-i gayr-i Müslime'yi askere almak devlet 'aleyhine bir ordu hazırlamaktır zannederler. Vâkiâ şu mülâhazaya sathî bir nazarla bakılacak olursa efkâra biraz durgunluk getirebilirse de ilcâât-ı 'asriyye ve îcâbât-ı siyâsiyyeye tatbîk ile ta'mîk edilince galeyân-ı evhâmdan 'ibâret kalır.

Tevhümât-ı bâtiladan kat'-ı nazarla akvâm-ı muhtelifeden tereküb eden devletler için en büyük kuvvet irâdât-ı kavmiyyeyi mezcederek makâsîd ve menâfi'i birleştirip efkâr-ı 'umûmiyyeyi bir asl u esâsa rabt eylemektir. Bu da ya sûret-i cebriyyede 'ale't-tevâlî irâe-i batş u şiddetle kahr u galebeyeveyâhûd üslûb-ı hakîmânede teb'âyı ta'lim ve terbiyyeye mütevakkıftır. Batş u şiddete zamânın müsâ'adesi yoktur. Ba'zen müsâ'id olsa dahi imtidâd edemez. Bi'l-farz imtidâd etse bile husûmet ve 'adâvetten başka bir şey husûle getiremez. lâ-yenkati' harb u darb ile uğraşmak lâzım geleceğinden ve böyle mütemâdî keşâkeşlerle muhâsemât-ı müteselsile içinde yaşamak kâbil olamayacağından 'âkıbet, kuvve-i hâkime yorulur, za'f u fütûr 'arız olur, mukâvemet ve mukâbeleden 'âciz kalır, ne yapacağını şaşırır. Ol vakit sûret-i münâfîkâneye dökülür, müdârâta koyulur, “hep vatandaşlar kardâşdır, herkes hürdür serbesttir” zemînlerinde ebleh-firîbâne birtakım sözler

ihtirâ' olunur, ca'li bir meveddet ve ma'delet, müsâvât ve hürriyyet nümâyîşleri zuhûra gelir, ecnebîlere pek ziyâde meyl ü mümâşât gösterilir. Sanki öylelikle geçinilir, rahat yaşanılır hulyâlarına düşüp asılsız, esâssız, hayâlât ile hâb-i gaffete varır. Etrâfında bulunan devletler, milletler uyanır, memâlik mukâsemeye kalkışır, ba'zı kıt'alar düvel-i mütecâvirenin yed-i zabtına geçer ve ba'zılarında kavmiyyet i'tibâriyle küçük küçük hükûmetler teşekkül eder. Binâ-yı saltanat münderis olur gider. Kavâ'id-i siyâsiyyece istîlâ-yı memâlik başka, idâre-i memâlik başkadır. İstîlâ batş u şiddetle, idâre rıfk u mülâyemetle olur. Bir sâ'at makinesinin kâffe-i eczâsı mümtezic olarak mütenâsiben hareket ettiği gibi devletlerin idâre-i dâhiliyyeleri dahi öylece muntazaman ve müttehiden cereyân eylemek lâzım gelir. Herhâlde umûr-ı siyâsiyyenin mükemmeliyeti zavâbıt-ı mâddiyye ve ravâbıt-ı mâ'neviyyenin tekâbül ve te'âvünüyle husûl-i ittihâda mütevakıf olduğundan şu iki kuvvet-i esâsiyye her şeyden ziyâde nazar-ı ihtimâma alınıp 'ale'd-devâm tezyîd-i iktidâra, te'mîn-i istikbâle çalışmak iktizâ eder.

[29] SÂNİHA

İdâre-i dâhiliyenin mihver-i asliyyesi; umûr-ı mâliyye, ma'ârif-i 'umûmiyye, kuvve-i 'adliyye ve kudret-i askeriyedir. Aksâm-ı sâire bunun fûrû'âtıdır. Ekser 'ukalâ münâsebât-ı hâriciyyeyi i'zâm ederlerse de nazariyyât-ı sahîhaya göre idâre-i dâhiliyyeyi tanzîme çalışmayıp da münâsebât-ı hâriciyye ile uğraşmak yani bir hânenin iç yüzünü hâl-i harâbiyyette bırakıp dış yüzünü tezyîne kalkışmak gibi iştigâlât-ı bî-fâidedendir.

Münâsebât-ı hâriciyyenin mâhiyeti tasavvur olunsa iki ma'nâ tebedür eder; biri devletlerin yek-dîgeri hakkında icrâsıyla mükellef oldukları merâsim-i teşrîfâtîyye ve levâzım-ı ihtirâmiyyeden ve diğeri mesâlih-i düveliyyede muhâfaza-i 'uhûd u şurût ile vikâye-i hukûk u menâfi' için ittihâzı lâzım gelen kavâ'id-i ihtiyâtiyyeden 'ibârettir. Duhât-ı hâriciyye beyninde diplomasi 'unvânıyla meşhûr olan fenn-i siyâsî muhâverât-ı düveliyyece hiyel-i 'akliyenin medhal ü mikyâsidir. Vâkı'â devletlerin bir dereceye kadar münâsebât-ı hâriciyyeye mürâ'ât ile îcâbât-ı resmiyyeyi îfâya mecbûriyyeti müsellemler ise de asıl nazar-ı i'tinâyâ alınacak idâre-i dâhiliyyedir. Çünkü her devletin i'tibâr-ı hâriciyyesi iktidâr-ı zâtîyyesiyle mütensîb olduğundan idâre-i dâhiliyyesi muntazam olmayan devletlerin münâsebât-ı hâriciyyeleri hükümsüzdür.

Tabî'at-ı düveliyye her nev' hudûd u kuyûddan ârî olmağla dâ'imâ tefevvuk ve tekaddüm, tegallüb ve tahakküm ister. Bu cihetle devletler yek-dîgerine bi't-tab' hasım ve rakîb olduğundan münâkaşât ve muhârebât eksik olamaz, "el-hükümü li-men galebe" kâ'idisi dünyâda bâkî kaldıkça muvâzene-i düvel mülâzeme-i cenk ü cidâlden kurtulamaz. Şu hükme göre münâsebât-ı hâriciyye i'tibârât-ı ca'liyyeden mütehadis olmasına nazaran idâre-i dâhiliyyeyi bırakıp da politikaya hasr-ı efkâr edenler 'avârızı hakîkate tercîh ile kendi kendilerini îğfâl edip beyhûde yere teksîr-i işgâl etmiş olurlar. Diplomatlar ne kadar düşünse beyne'd-düvel tekevvin eden münâza'âtı kuvvet ve iktidârdan başka hall ü fasledecek hâkim bulamazlar.

Dekâyık-ı düveliyyeye vâkıf olanlara ma'lûm olduğu üzere devlet ve milletlerin yek-dîgeriyle münâsebât ve mu'âmelâtı resmîdir. Îcâb-ı 'asr u vakte ve 'ale'l-husus satvet ve mekennete göre tebeddül ve tahavvül eder. Münâsebât-ı düvel muvâzene-i kuvvetten ve mu'âmelât-ı milel mütâlâ'a-i menfâ'atten 'ibârettir. Gerek asker ve ahâlî gibi kuvvet-i mâddiyye ve gerek tedbîr ve tasarruf misillü kuvvet-i ma'neviyye olsun her devlet ve milletin devam uistikrârı ve nüfûz u i'tibârı kuvvet-i mâddiyye ve ma'neviyyesinin kemâl ü noksânına göre tahassül eder.

Za'af kuvvetin fikdânıyla hâdis olup indifâ'ı husûl-i kuvvete bâ'is olageldiğinden kâh za'f kuvvete kâh kuvvet za'afa mübeddel olur.

Bu 'âlem-i imkân yekdiğerini îcâb eden esbâb-ı müteselsile-i tabî'iyeden mütekevvîn olduğuna ve bi'l-husûs umûr-ı dünyâ şantranç oyununa şebîh bir bâzice-i garâbet-nümâ bulunduğuna binâ'en tabî'at-ı 'âleme vâkîf olup muktezâ-yı vakt u zamâna göre 'azm u ictihâd ile hüsn-i idâreye, intizâm ve iktidâra mâlik olan düvel ü milel gâlib ü hâkim ve bu levâzım-ı siyâsiyye ve medeniyyeden mahrûm bulunanlar mağlûb ve mahkûm olagelmıştır. Mağlûbiyyet ve mahkûmiyyetin mukaddemâsı za'âftır netîcesi kuvvete muzâf olmaktır. Yani za'îfü'l-hâl olan devletler ya î'âne-i tevfiğ ü tedbîr ile i'âde-i kuvvet eder veyâhûd sâhib-i kuvvet olan başka bir devlete inkılâb ve intikâl eyelerek eczâ-yı mürtekibesi müteferrik olur gider. El-hâsıl bir devletin za'afı diğere medâr-ı kuvvet olduğundan biri batâr biri çıkar, dâimâ kavî za'îfi yutar.

Beyit

Gâlib zebûnu kâ'idedir eylemek telef
Cârî havâda bahrda berde bu gîr u dâr²⁶⁶

266 Ziya Paşa, "Tercî'-bend", *Eş'ar-ı Ziya*, s. 68.

[30] SÂNİHA

‘Asrımızda ‘ukalâdan geçinen pek çok sükalâ idârenin çâre-i islâhını “para”da ararlar. Ma‘âşât ve muhassasât vakt u zamânıyla verilse ortada bir gûne müşkilât kalmaz her şey yoluna girer zannederler. Lâkin onu bilmezler ki idâreyi ihlâl eden parasızlık değil cehldir, fesâd-ı i‘tikâddır, sû-i ahlâktır, efkâr-ı ‘umûmiyyedeki ih-tilâldir.

Umûr-ı mâliyye evhâm-ı harisâneye tâbi‘ olanların i‘zâm ettiği kadar büyük bir şey değildir. Umûr-ı mâliyye muvâzene-i îrâd u masraftan ‘ibârettir. Devletlerin umûr-ı mâliyyesi bi-‘aynihî efrâdın idâre-i husûsiyyelerine benzer. Herkesce mesârifin azalması îrâdın çoğalmasını müstelzim olarak yavaş yavaş zenginliğin husûle geldiği gibi devletlerin dahi umûr-ı mâliyyesince vüs‘at ü iktidâra mâlik olması mesârifini azaltıp îrâdî çoğlatmağa mütevakıftır. Çünkü îrâd masrafa tâbi‘dir. Lâzime-i tasarruf yolunda olmadıkça îrâd ne kadar çok olursa olsun fâide vermez. Zenginlik kâ‘ide-i sarfi bilip eldeki mevcûdu muzâ‘af etmektir. O da dâhilî ve hâricî iki tarîk ile olur. Tarîk-i dâhilî meselâ elimizde mevcûd bulunan sekizi lâzime-i tasarrufa ri‘âyetle dokuz etmek ve tarîk-i hâricî taşradan kazancın inzimâmıyla o dokuzu ona iblâğ eylemektir. İşte bu cihetle para parayı tevli‘d ederek refte refte servet ü sâ mân husûle gelir mukadder olan dereceyi bulur. Zenginlik denilen şey imsâk ve iddihâr ile emvâlin izdiyâdından ‘ibâret olup bu da sa‘y u iktisâda hisâb ve ihtisâbı ihtiyâda mütevakıftır. Yoksa mücerred paranın çokluğuna “servet” itlak olunmaz. Nice nice sefih zenginler, mirasyediler hüsn-i idâreye mâlik olmadıklarından fûls-i ahmere muhtâc kalmış servet ü sâ mânları hevâ ve hevesle mahv ü hebâ olup gitmiştir. Kezâlik hüsn-i idâreye mukârin olmayan devletlerin dahi hazîneleri emvâl-i bî-hisâb ile mâlâmâl olsa yine bî-mâl ve bî-meâldir. Mübezzirlerin ceblerine altın doldurmak onları zengin etmek değildir belâya uğratmaktır. Sefihî terfih kendisini tasarrufâtan men‘ ederek emr-i idâreyi eydiyye-i emniyyeye tevdi‘ ile olur. Onun için şer‘âtimizde “hacr-i süfehâ” tecvîz buyrulmuştur.

Âmâl u ezkârı menâfi‘-i mâddiyyeye münhasır olan tama‘kârlar zihinlerince parayı ne kadar i‘zâm ederse etsin hakikat-i hâlde para suver-i isti‘mâliyyeye tâbi‘ bir âlet-i tedâvüldür. Ma‘ârif ve sanâyi‘ kuvvetiyle me‘âdin-i mesâ‘îden çıkar. Hüsn-i isti‘mâl olunursa hayr u hasenâta, bilakis sû-i isti‘mâl edilirse şurûr u seyyiâta bâ‘is olur. Vâkı‘â mu‘amelât-ı ‘umûmiyye medâr-ı mübâdele olabilecek bir seyyie-i sûret ihtiyâc göstermiş olduğundan memâlik-i mütemeddinede izâbe ve izâ‘aya kâbil bulunan ma‘deniyyât en elverişli görülerek sîm u zere i‘tibâr edilmiş “para” denilen

fitne-i nâ-begâr zuhûra gelmiş efsâne-yi iştihârı her tarafa yayılmış erbâb-ı hırs u heves çıldırıracasına vâdî-i âmâle düşürmüş ilcâ-yı ihtiyâcât ile ‘inde’ n-nâs kazıyye-i hâcât hükmüne girmiş ise de devletlerce asıl nazar-ı iltifâta alınacak iş, para değildir. Belki devletler için parayı hâtıra getirmek bile züldür, muzırdır. Para düşünen devletler me’mûrlarını irtikâba düşürür, lâ-yetenâhî fenâlıklar zuhûra gelir.

Düvel-i müfahhamenin düşüneceği mevâdd-ı mu‘azzama; kavânîn-i esâsiyye ve hikmet-i siyâsiyyedir. Bu kuvvetlerin intizâm ve i’tilâsıyla husûle gelecek hüsn-i idâre-i dâhiliyye paranın yolunu bulur, zirâ‘at ve ticârete i’tinâ olunur, ‘ulûm ve sanâyi’ kapıları açılır, herkes tahsîl-i fûnûn ile bir tarîk-i temettü’ ve te‘âtîyye dökülür, hiss-i terakkî uyanır. Mahâret ve müsâbakât dâ‘iyeleri cûş u hurûşa gelir, işsizlik dâhiyeleri bertaraf olur, sa‘y u ‘amel çoğalır, kadr u i’tibâr aranılır, vak‘ u nâmûs gözetilir, emniyyet ve i’timâd kuvvetleşir, ahz u i’tâ kolaylaşır. Münâza‘atı bi-hakkın hall ü fasla kâdir mükemmel ve ‘âdil mahkemeler te’sîs edilir. Mu‘âmelât ve ‘ukûbât te’mîn ve tahdîd kılınır, usûl ü kâ‘ide gösterilir, herkes ne yapacağını ne işleyeceğini nasıl kazanacağını ne sûretle yaşayacağını ne olacağını bilir, vazîfesini tanır. Hukûk-ı şahsiyyesinden, hürriyyetinden emîn olur. Mekseb ve meslekinde istirâhat ve itmînân ile ferîh u fahûr çalışır. Efrâdın mesâ‘î-i müşterekesiyle bi’t-tab‘ servet-i ‘umûmiyye husûle gelir. İdhâlât ve ihrâcât kâ‘idesi nazar-ı dikkate alınır. Ona göre nevâkısın ikmâli ihtiyâcâtın istikmâli tarafına gidilir, tarîk-i terakkîye girilir, kat‘-ı menâzil-i ma‘mûriyyetle aksâ-yı medeniyyete varılır, ‘umrân ve âsâyiş ile yaşanılır.

Hazâin-i devletin asl u esâsı servet-i ‘umûmiyyedir. Servet-i ‘umûmiyyenin de en sahîh mîzân ve miykâsı idhâlât ve ihrâcât mes‘elesidir. Bu mes‘ele-i mühim-meye bi’l-i’tinâ servet-i ‘umûmiyyenin mevârid ve menâbi‘i, medâhil ve mehârici teksîr ve teshîl edilmedikçe devletler zengin olamaz. Umûr-ı mâliyyenin ıslâhı servet-i ‘umûmiyyeyi istihsâle hasr-ı ihtimâm ile vâridâta göre sarf edip îradı çoğaltacak esbâba bi’t-teşebbüs emvâl-i hâsılayı hüsn-i isti‘mâl için vükelâ-yı devlet ve meb‘ûsân-ı ümmetin nezâret-i mütekâbilesi tahtında bir mes‘ûliyyet-i mütemâ-diyye te’sîsine mütevakkıftır.

Vükelâ-yı devlet taraf-ı hükümdârîden muvazzafen nasb u ta‘yîn edilmiş idâre me’mûrlarıdır. Meb‘ûsân-ı ümmet asıl mâl sâhibi olup ahâlî denilen hey‘et-i müctemi‘a-i ‘umûmiyyenin gayr-ı muvazzaf, murahhas ve mufavvaz vekilleridir. Elbette mâl sahiplerinin idâre me’mûrlarını muâhazeye, reviiyyet-i muhâsebeyle hakk u selâhiyyeti der-kârdır. Bu hakkın gasb olunması bir çiftlik hademesinin çiftlik sâhibine galebe çalmasıyla hâsılâtı keyfe mâ-yeşâ sarf u istihlâka tasaddî etmesi

veyâhüd bir vekil-i harcın efendisini hükümsüz bırakıp idâreyi yed-i inhisârına alarak dilediği vechile isrâf ve istifâdeye koyulması, efendisine karşı kurulması kabîlindedir. Bir çiftliğin veyâ bir konağın emr-i idâresi kethüdânın, vekil-i harcın bi-pervâ dest-i tegallübüne düşünce artık o çiftliğin o konağın yerinde yeller esip harâb u yebâb olacağı gibi ümmetce taht-ı mes'ûliyyete alınmayıp da yalnız idâre me'mûrlarına tevdi' kılınmış olan umûr-ı mâliyye dahi hiçbir vakit intizâm bulamaz, muvâzene-i sahîhaya müstenid olamaz.

Çünkü muvâzene-i sahîhanın husûlü usûl-i murâkabeye yani iki kuvvet-i mütecessise yek-dîgerine gözederek mütemâdiyen bir mes'ûliyyet-i mütekâbileye muhtaçtır. Bu da vükelâ-yı devlet ve meb'ûsân-ı ümmetin nezâret-i müşterekelerinden 'ibârettir. Umûr-ı mâliyyeleri şu esâsa mukârin ve idâre-i dâhiliyyeleri efkâr-ı 'umûmiyyeye muvâfik olmayan devletler kargaşalıktan kurtulamaz isrâfâta, ihtilâsâta, ihtilâlâta netîce verilemez, kâ'ide-i tasarruf takarrur edemez. Meselâ bugün bir muvâzene yapılır yarın muvâzeneden hâric birtakım şeyler emr olunur. İdâre-i dâhiliyyenin efkâr-ı 'umûmiyyeye muhâlif bulunması hasebiyle mülkün bir tarafında bir ihtilâl-i 'azîm zuhûra gelir, mesârif-i fevkalâde açılır, muvâzene bozulur.

Muhârebeler mesâib-i tabi'iyeden ma'düddur, ona bir şey denilemez. Fakat ihtilâlât-ı dâhiliyye hükûmetlere göre me'âyib-i 'azîmedendir. Bir devlete karşı ahâlî neden isyân etsin, kıtâl u vebâli göze alıp vâdî-i tuğyâna gitsin? Elbette efkâr-ı 'umûmiyyedeki ihtilâftan, idârece gadr u i'tisâftan ileri gelir. Öyle ise devletler ahâlîye sâhib olmalı, efrâd-ı teb'anın çocukken yakasından tutup mekteplere verilmeli, okutmalı, cehl ü ta'assubu ortadan kaldırmalı, hizmet-i askeriyeyi ta'mîm edip hıristiyan, yahûdî, mecûsî her ne olursa olsun bilâ-istisnâ askere almalı, askerlik ocağında pişirmeli cenkin acılığını, sulhun tatlılığını tattırmalı sağ kalmak, ölmek 'akabelerini yerleştirmeli. Elbirliğiyle yaşamanın lüzûmunu zihinlere yerleştirmeli, "hubb-i vatan" neş'eleriyle kafalar tütsülenmeli, o tütsülerden ittifâk ve ittihâd kokuları meşâmm-ı enâma yayılmalı. İhkâk-ı hukûk kazıyyesi pek mu'tenâ tutulup mehâkimi tanzîme fevka'l-gâye ihtimâm edilmeli. Mu'âmelâtı icrâât ile, mücâzâtı muhâkemât ile te'mîn eylemeli, i'tirâz ve iştikâya mahal bırakmamalı, ilkâât-ı hâriciyye müdâhalât-ı ecnebiyyeye meydân vermemeli. İdâre-i devlet metîn ve ma'kul olup hürriyyet-i 'âmme ve müsâvât-ı tammeye ri'âyetle farîza-i hakkâniyyet gözedildikçe şeh-râh-ı şerî'at üzere gidildikçe hiç kimsenin bir diyeceği kalmaz. Her şey yoluna girer. Vâkı'â beyne'l-beşer ihtilâlâtı külliyyen ref ü izâle gayr-i kabîl ise de meh-mâ-emken ta'lîm ve terbiyye, intişâr-ı 'adâlet,

ihtilât-ı askerî, iştirâk-i menâfi‘, tevhîd-i efkâra bâ‘is olur. Siyâsî bir nokta-i ictimâ‘ takarrur edebilir. Âkıl ve ‘âdil olan hükümdârlar intizâmât-ı dâhiliyyeyi üssü’l-harekât ittihaz edip her şeyden ziyâde ma‘ârif-i ‘umûmiyye, kuvve-i ‘adliyye, kudret-i askeriyeye ehemmiyyet verirler. Efkâr-ı ‘umûmiyyece bir nokta-i ictimâ‘ husûle getirilir. Bu da hüsn-i niyet ve himmetle hikmet-i siyâsiyyeyi cem‘ eden hükûmetlere göre güç bir şey değildir.

[31] SÂNİHA

Eski zamânlarda devlet ve milletlerin tevessü' ve terakkîsi pek de 'ulûm ve fûnûna mütevakkıf olmayıp ekseriyâ harb u darb ile vücûda geldiğinden dâ'imâ kuvvet-i bâzûsuna güvenenler isti'mâl-i batş u şiddetle istihsâl-i galibiyet ederler idi. Gerek şu sûretle ve gerek âlât-ı harbiyye ve ihtiyâcât-ı ictimâ'iyeleri teceddüd ve tenevvu' etmeyip âbâ-i evvelînden intikâl eden mahdûd ve muttarid eslihâ-i 'atıka ve 'âdât-ı kadîmeye münhasır olarak nesek-i vâhid üzere cârî olageldiği cihetle onlarca hüner ve ma'ârif dünyâya yarar bir şey olmayıp cümle ecir ve mesûbâtan sayılır, erbâb-ı fazl u kemâle âhîret âdemi gözüyle bakılır, sunûf-ı 'ulemâ duâcı gürûhundan ma'dûd olmağla onlardan yalnız mesâil-i dîniyye istîzâh edilir, duâ aranılır idi.

Lâkin medeniyet-i cedîde ahvâl-i 'âlemi başkalaştırmış harb u darbin usûl ü kavâ'idi külliyyen tebeddül ve tahavvül ederek 'ulûm-ı hikemiyye sırasına girmiş ân-be-ân âlât-ı harbiyye ve ihtiyâcât-ı medeniyye teceddüd ve tenevvu' edegel-diğinden i'lân-ı cenk ü vegâ pek 'azîm ve cesîm tekellüfâta, mesârifâta muhtâc bulunmuş olduğuna binâ'en şimdiki vakitte yalnız kuvve-i bâzû ile iş görülemez, kolaylıkla kavga edilmez.

Vâkı'â muvâzene-i düvel hiçbir vakit mülâzeme-i cenk ü cidâlden kurtulamamış ise de 'asrımızda iş gören mahâret-i siyâsiyyedir. Eski zamânlarda mahâret-i siyâsiyye harb u darbin netîcesi olup müzâkerât-ı sulhiyyede iğfâl-i hasm için isti'mâl edilir idi. Şimdi harb u darb mahâret-i siyâsiyyenin hazırlamış olduğu mukaddemât-ı ihtiyâtiyyeden bi'z-zarûre tevellüd eden bir netîcedir. Şu meziyyetle kırtâs u kalem bi't-tab' seyf ü 'aleme tekaddüm ederek harb u darb en sonraya bırakılmış olan müberremât-ı umûrdandır. Şimdiki vakte göre kuvvet ve kudret 'ilm ü ma'rifetten 'ibâret olmağla bi-hasebi'l-'âde muzafferiyet ve galibiyet ona tâbi'dir. Bunun için düvel-i mütemeddine 'ulûm ve fûnûna dökülmüş 'ale'l-'umûm Avrupalılar meydân-ı medeniyette yek-dîgerine rekâbet ve müsâbakât dâ'iyelerine düşmüşlerdir. Görülmez mi ki Avrupa'nın hemen her tarafında lâ-yenkâtı 'sanâyi' sergileri açılarak devletler birbirine 'arz-ı kâlâ-yı terakkiyyât ile izhâr-ı mübâhât eylemektedir. Bu sergiler hurde-binân-ı ma'rifet nazarında bir numûne-i fazîlettir ki milletlerin ikbâl ve idbârı onunla istidlâl olunmaktadır. Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye matma'-ı enzâr-ı düvel olan en mühim ve mu'tenâ bir nokta-i siyâsiyyede bulunduğu haysiyetle milel-i sâireden ziyâde levâzım-ı medeniyet ve ma'rifete ihtiyâcı müsellem iken hâlâ bir esliha fabrikasını ihdâs ve inşâyâ muvaffak olamayıp tüfenkler ve

âlât-ı harbiyyece sâir şeyler Amerikadan, Avrupadan bi'l-mübâyê'a getirttirilir. Devletin mâ-bihi'l-bekâsı olan bu misillu mühimmât memâlik-i ecenebiyyeden celb olunduğu gibi şu rezâlete bakınız ki halkın mâye-i inti'âşı bulunan "ekmek" dahi Amerika'dan gelen dakîkten yapılp kursağımıza giriyor. Hattâ askerimiz de onunla besleniyor. Küre-i arzın en münbit ve mahsûldâr arzîsi dest-i tasarrufumuzda iken vâ esefâ Amerika'dan gelecek dakîkten yapılacak bir dilim ekmeğe muhtâc oluyoruz. Elimizdeki defâin-i kudretin tarîk-i isti'mâlini bulamayıp şaşkın şaşkın dört tarafa bakıyoruz. Ne yapılmak nasıl idâre olunmak lâzım geleceğini bilemiyoruz. Ân-be-ân servet-i mevcûdemiz eksiliyor, sıfru'l-yed kalıyoruz. Şu tedenniyyât ile bu terakkiyyât-ı cedîde-i medeniyye 'âleminde yaşamak kâbil olmadığını idrâk eden erbâb-ı 'akl u hamiyetin yürekleri yanıp yakılıyor ama çe-fâide.

'Âcizâne kendimce en ziyâde mûcib-i hüzn ü hayret olan şey mülkümüzü, vatanlarımızı istilâ eden tedenniyyât ve tahrîbâtı cümlemiz bilmiş ve anlamış olduğumuz hâlde milletin şu belâ-yı idbârdan kurtulması için hiçbir şâibe-i sa'y u gayret görülmemesidir. Gûyâ ki devletimiz, esbâb-ı medeniyyetimizin pek mükemmel imiş gibi kendi kendimizi iğfâl ile birer küşe-i tecâhüle çekilip herkes menâfi'-i cüz'iyeye-i şahsiyyesiyle meşgûl oluyor, onun uğruna göz göre memleketler feda ediliyor, ecnebilerin tahakkümâtına ma'al-iktidâr rızâ gösteriliyor. Evet devletimiz bi'l-kuvve muktedirdir, bulunduğumuz mevki' her türlü temettu'ât ve terakkiyâta müsâid'dir, mâlik olduğumuz yerler mahsûd-ı memâliktir. Efrâdın zekâvet-i fitriyyesi, isti'dâdı, itâ'atı müsellemdir. Fünûn-ı edebiyeye ve şer'iyeye zenginiz. Usûl-i tahsîl biraz tashîh ve teshîl edilince her kavme edebiyâtta, fihkiyyâtta tefvuk eyleyebiliriz. Vâkı'â 'ulûm-ı hikemiyye vaktiyle beyne'l-İslâm ilerlemişse de sonradan muhâceme-i ta'assubât ile sekte-i ta'tile uğradıldığından o yolda epeyce geri kalmışız. Fakat menâfi'-i müstakbeleyi istihsâl için mesâriften çekinmeyip de 'ulûm ve elsineye vâkıf olan zevâtın mürekkeb bir "encümen-i dâniş" teşkîliyle fünûnca mevcûd ve mefkûdu bi'l-muvâzene mevcûdu tenkîd ü tecdîd ve mefkûdu bi't-tercüme lisânımıza naklettirerek tertîb ü tezyîde sarf-ı himmetle ma'ârifi sînâ'î ve siyâsî olmak üzere mekseblere, mesleklere taksîm edip 'ulûm-ı 'akliyye sırasıyla taht-ı intizâma konulunca dersâdette ve vilâyâtta bulunan mekâtibin islâhıyla berâber ihtiyâcât-ı mülkiyye ve 'umûmiyyeye göre ibtidâi ve 'âlî daha ba'zı mektebler te'sîs olunarak onların fevkinde mükemmel bir "dârü'l-fünûn" dahi yapılp 'umûmen ta'lîm ve tadrîse bi'l-ihimâm erbâb-ı fazl u kemâle ikrâm ve ihtirâm kılınıncâ çok sürmez Avrupahlara yetişiriz, istikbâlimizi, istiklâlimizi te'mîn eyleyecek esbâb bizi, biz onu arar buluruz.

Ma'ârif-i 'umûmiyyece en evvel nazar-ı i'tinâyâ alınacak şey devletimizin lisân-ı resmîsi olan Türkçe'yi ıslâh ile usûl ü kavâ'id-i mahsûsa vaz' u te'sîs olunmak, mufassal ve mükemmel sarf, nahiv, lügat, belâgat gibi 'ulûm-ı ibtidaiyyeye dâir kitâblar te'lîf ve tertîb edilerek mazbût ve muntazam bir sûrete koyup emr-i ta'lîmi teshîl ve ta'mîme çalışmaktır.

Terakkiyyât-ı medeniyye terakkiyyât-ı fikriyyeye, terakkiyyât-ı fikriyye ta'al-lüm ve tahsîle mütevakıftır. Ta'allüm ve tahsîlin üssü'l-esâsı da lisândır. Elbette en evvel "lisân" öğrenilecek sonra onun delâletleriyle 'ulûm ve fûnûn bilinecektir. Lisân-ı Osmânî ta'bîr olunan Türkçe doğrusu hilye-i fezâilden 'ârî denilecek kadar 'âdî bulunduğundan hâhiş-gerân-ı ma'ârif elsine-i ecnebiyyeyi tahsîle mecbûr oluyor, efkâr-ı muhtelif ahlâk-ı milliyemizi ifsâd ediyor. Memâlik-i Osmâniyye'de mütemekkin olan Arnavud, Kürd, Arap, Ermeni, Bulgar, Rum akvâmının dâr u diyârlarına gidilse karyelerde, nâhiyelerde bulunan efrâddan hemen kâffesinin Türkçe bilmedikleri görülür. Büyücek kasabalarda, şehirlerde bile Türkçe okur-yazar kimseler pek nâdir bulunur. Devletimizin lisân-ı resmîsi henüz tashîh ve tanzîm olunup usûl ü kâ'ide tahtına alınmamış tahsîl ve ta'lîm için teshîlât gösterilmemiş olduğundan milel-i gayr-i Müslime evlâdlarını kendi mekâtib-i milliyelerinde zebân-ı mâder-zâdları üzere okutmak mecbûriyyetinde bulunuyor. İleride menfa'at ve ma'îşetlerini te'mîn edebilecek mekteblerin fikdânı sâikasıyla ekserîsi Yunan, İtalya, Almanya, Fransa memâlikine gidip oralarda tahsîle çalışıyor, kafalar zihinler başkalaşılıyor, vatanlarına 'avdetlerinde analarını, babalarını, memleketlerini beğenmiyor, hükûmet-i Osmâniyye'yi biçimsiz görüyor, istikrâh ediyor. Ne yapacaklarını ne işleyeceklerini bilemiyor iş bulamıyor bi't-tab' efkâr-ı muzırca cevelâna başlıyor fesâdlar, ihtilâller tehiyye ediliyor. Gûn-a-gûn kargaşalıklar zuhûra geliyor, devletimiz birçok asker beslemeğe orduların i'ânesiyle memâlik-i muhâfaza etmeğe muhtâc oluyor. Bîçâre müslümânlar bu gürültüler arasında eziliyor.

Şu yakın vakitlerde Rus mekteblerinden neş'et eden Bulgarların ihdâs eyledikleri şûrişler Tuna sevâhiliyle Rumeli kıt'asının Filibe, Sofya, İslimye, Varna, Tirnova gibi en güzîde sancâklarını elimizden çıkarıp gözümüzün önünde bir imâret-i müstakille teşkîl etmedi mi? Bu keşâkeşler sebebiyle hasr u hisâba gelmez Müslümânlar, hânûmânlar, hânedânlar mahv ü perîşân olmadı mı? Bulgarların ihtilâl sâyesinde istihsâl ettikleri istiklâl akvâm-ı sâireye bir tabsıra-ı imtisâl değil midir? Acabâ Ermeniler ses çıkarmayacak mı? Anadolu'da hâdisât-ı müellimenin zuhûruyla halkın başına kıyâmet kopmayacak mıdır? İşte memâlik-i Osmâniyye'ye müstevlî olan şu mesâibin kâffesi idâre-i dâhiliyyenin metîn ve muntazam

bir esâsa mübtenî olmamasıyla efrâdın ta'lîm ve terbiyyelerine i'tinâ edilmemesinden tehaddüs eylemiştir.

Hakikat-i insâniyenin muktezî olduğu kavâ'id-i esâsiyye-i tabî'iyeye ma'rifet, ma'delet, hürriyettir. Şu içinde bulunduğumuz 'asr-ı cedîd medeniyyet-i kavâ'id-i mezkûreyi zâhire çıkarmış insânların ona tevfikân idâre olunmak lazım geleceğini göstermiştir. Avrupa devletleri bu hakîkati anlamış idâre-i siyâsiyyelerini îcâbat-ı tabî'iyeye tatbîk ile terakkî edegelmiş iken devletimiz bilakis eskiden kalma köhne bir revîş-i istibdâddan ayrılamayıp icbârât-ı istiklâliyyeyi iltizâmda ısrâr ile tarîk-i müstakîm üzere gidilemediğinden hafazanAllahu te'âlâ ileride izmihlâli iltizâm edebilecek 'azîm ve vahîm gavâilin tehâcümünden korkulur.

[32] SÂNİHA

Devlet-i Osmâniyye hasbe'l-mevki' bir harb-i dâimî hâlinde bulunarak evâilde çâresiz seyf u 'alem kırtâs u kaleme tercîh edilmiş ve zâten devletimiz medeniyyetin tevessü'âtıyla teşekkül etmeyip kahramânlıkla teessüs eylediğinden fütûhâta i'tinâ kılınmış derece-i matlûbede ma'ârifin teksîr ve ta'mîmine çalışılmamış daha doğrusu hiçbir 'asr u zamânda 'ulûm ve fûnûnun kıymet-i sahîhası bilinememiş olduğunu i'tirâfa mecbûruz.

Ma'amâfih selâtîn-i Osmâniyye hasîsa-i hânedân-ı me'âlî-nişânları olan eltâf u 'âtifet iktizâsınca vakit vakit erbâb-ı fazl u kemâle fevka'l-gâye ikrâm ve ihtirâm ederek merâtib-i 'ilmiyyeyi tevkîr ü ta'zîme ve nice nice mekâtib ve medâris gibi inşâât-ı nâfi'a ile mebânî-i mülk ü saltanatı tezyîn ve tanzîme himmet buyurmuş oldukları da inkâr olunamaz. Fakat bu misillu himmetler medeniyyetin tevessü'âtıyla takarrur eden kavâ'id-i 'umûmiyyeden münba'is olmayıp eşhâs ile kâim olan mevâdd-ı husûsiyye kabîlindedir. Meselâ Fâtih, Sultân Selîm-i Evvel, Sultân Süleymân, Sultân Ahmed-i Sâlis gibi kadr-dân pâdişâhların zamânında 'ulemâ ve fuzalâya ri'âyet edilir 'ulûm ve fûnûn revâc bulur, başka 'asırlarda başka şeylere i'tibâr olunarak mehâsin ve ma'ârif unutulur idi. El-hâsıl hükûmet-i mutlakanın hükm ü îcâbınca kâffe-i umûr u mesâlih pâdişâhların irâdât-ı zâtîyyesiyle cârî olageldiğinden bi't-tab' milletin oraya bir irtibât-ı zarûriyyesi der-kâr olmağla harekât-ı 'umûmiyye ²⁶⁷ الناس على سلوك ملوكهم kâ'idesinden ayrılmayarak dâ'imâ yukarıdan esen rüzgârlara tâbi' olup ona göre vâki' olur yani pâdişâh ehl-i fazîlet ve ehl-i perver olup da erbâb-ı hüner ü dânişi intihâb ve istishâb ettikçe rağbet-i nâs dahi ona tâziyâne-i i'tibâr u iltifât ile çoğalır, tahsîl-i 'ulûm tarafına dökülür idiyse de terakkî edemezdi. Çünkü bu verziş ü hâhiş kavâ'id-i medeniyyenin îcâbât-ı 'umûmiyyesinden ileri gelmiş muttarid ve mütemâdî bir kânûna müstenid olmayıp 'alâ tarîki't-tesâdüf 'asr u zamânın ilcaâtıyla ba'zı zevâtın mesâ'î-i münferidelerine münhasır olmağla muvakkat idi.

Siyâsiyyâtca pâdişâhlık 'umûmun nazargâh-ı ihtirâmı olan bir makâm-ı 'âlî ise de pâdişâhların kâffe-i umûra 'ale'l-ittlâk hükm ü te'sîri hikmet ve hakkâniyyete muhâlîf olduğundan Avrupâdaki düvel-i mütemeddine pâdişâhlarına lâyıf ve lâzım olan ihtirâmât-ı fâika ile berâberhukûk u vezâ'if-i hükümdârîyi ta'yîn ve tahdîd eylemişlerdir.

267 İnsanlar yöneticilerinin ahlakları üzerinedir.

Onun hâricine tecâvüz etmeğe kavânîn-i esâsiyye ve terbiyye-i ‘umûmiyyeleri mâni’dır. Şu cihetle pâdişâhlar isterse ehl-i fazîlet olsun ister olmasın kavâ’id-i medeniyyeye kat’an cihet-i ta’alluku yoktur. Kavâ’id-i medeniyye kavânîn ve nizâmâtı, kavânîn ve nizâmât kavâ’id-i medeniyyeyi müessis ve müeyyid olmağla efkâr-ı ‘umûmiyye bu iki sûret-i siyâsiyyeden tevellüd edip terakkiyyât-ı milliyyeye hizmet eyler. Medeniyyetin tevessü’âtıyla berâber efkâr-ı ‘umûmiyye ân-be-ân tevessü’ edegeldiğinden ma’ârif ve sanâyi‘ale’devâm oralarda tezâyüd ve tekessür eylemektedir. Usûl-i hikmet ü tabi’ata muvâfık olan tarîk-i terakkî dahi budur.

Hadîka-i imkâna ihâle-i enzâr-ı im’ân olursa görülür ki neşv ü nemâya kâbil olan kâffe-i ecsâm ü eşyâ kuvveti köklerinden alıp ‘ale’t-tedric ta’ayyün ve tevessü’ etmektedirler. Şecere-i medeniyyetin dahi kökü ahâlîdir. Hükûmet onun ağsân ve evrâkı mesâbesindedir. Kuvâ-yı nâmiyyenin cümlesi aşağıdan yukarıya doğru ve mütenâsiben ilerlediği gibi her devlet fi-haddi zâtihi ahâlîden ahz-i kuvvet ederek terakkî eyler.

Ama bizim ahvâlimiz ber-‘akisdir. Biz kuvveti köklerde aramayız, dallardan budaklardan bekleriz. Binâ’en-‘aleyh bizim için terakkiyyât-ı sahiha-i medeniyye me’mûl olunamaz. Ma’ârif ve menâfi’ efkâr-ı beşeriyyenin yetiştirdiği bir sermaye-i medeniyyettir. Efkar-ı beşeriyyenin dahi medâr-ı feyz u i’tilâsı hürriyyettir. Şu hâlde ma’ârif ve menâfi’in çoğalması efkârın genişlemesine ve efkârın genişlemesi her ferdin kendi dâire-i vücûd ve vicdânında ‘akl u edebin takdîr ve tecvîz edeceği derecede hür olarak meydân-ı tefekkür ve taharrîde vüs’ u iktidârı yettiği kadar bilâ-mevânî irhâ-yı ‘inân ihtiyâr edebilmesine mütevakıftır. Efrâd-ı cem‘iyyet bu sûretle fâ’il-ı muhtâr olup her biri kemâl-i emniyyet ve muhabbetle kendi mekseb ve mesleğine müte’allik olan ma’ârif ve menâfi’i tahsîl ve teksîre himmet ve hizmet ettikçe efkar-ı ‘umûmiyye bi’t-tab’ ilerleyeceğinden artık o cem‘iyyet için “tevessü” ve “terakkî” umûr-ı tabi’iyyeden olur.

Hürriyyet-i efkâra mâlik olmayıp da kuvve-i istibdâdiyyenin taht-ı tahakkümünde bulunan bir kavim değirmen taşı altında ezilen gendüm dânelerine benzer, ân-be-ân eksilir gider. Tevessü’ ve terakkî onun için tasavvur olunamaz. Şu kadar var ki hükümdârları hak-dost ve hakikat-şinâs olursa onun sâyesinde fi’l-cümle müsterihü’l-hâl olabilirler. Ma’a-hâzâ bu hâlin devam u imtidâdı eşhâsa tâbi’ olduğuna ve eşhâsın tebeddül ve ta’akubuyla usûl ü ahkâmın tenevvu’ ve tahavvülü tabi’î bulunduğuna binâ’en keşâkeşden halâs olamazlar. Bi’z-zarûre irâdât-ı keyfiyyenin âfât-ı mütehakkimânesine gerdânde-i itâat olup beliyeye-i esâret ve hakâretten kurtulamazlar.

Çünkü iradât-ı keyfiyye hürriyyet-i efkâra nâil, 'âlim ve 'âkıl olan bir kavim arasında cereyân edemeyeceğinden erbâb-ı istibdâda göre ahâlînin cehl ü hamâkati mültezemdir. Ber-muktezâ-yı hırs u heves mülûk-i müstebidenin hâl u şânı *iltifât eyler gedâ ferzend-i nâ-bînâsına* meselinin ma'nâ-yı mutâbıkı olmağla efrâdın 'acz u iftikârı onlarca isti'mâl-i nüfûza medâr-ı iktidâr 'addolunageldiğinden taht-ı tâbî'yyetlerinde bulunanların dâ'imâ mezellet ve meskenet içinde kalmasını isterler yalnız kendilerini doyurabilecek kadar mâl-dâr olmalarına hâhişkârdırlar. Şu cihetle ahâlî kuvve-i istibdâdiyyenin pençe-i mütegalibânesinden tahlîs-i girîbân etmedikçe hürriyyet-i efkâra mâlik olamaz, hürriyyet-i efkâra mâlik olmadıkça istiklâl-i millî bulamaz. Esâsen fâideli ve hayırlı şeyleri düşünüp de mevki'-i icrâya koyamaz, ma'ârif ve menâfi'i ilerletemez, terakkî edemez, kuvve-i istibdâdiyyenin çizmiş olduğu bir dâire-i mahdûde içinde yuvarlanır. Müstebidlerin keyfince harekete mecbûr olur kazandığını onlara verir kendisi sıfır'lı-yed kalır. Esâret ve hakâreti i'tiyâd ederler, kadrullâhı böyle imiş diyerek mütesellî olup belâ-yı nâdânîye katlanır giderler. **Mısrâ'**:

Câhil ki yerin dūzah eder cehlden eyler

Hakâyık-ı ahvâlden tecâhül ile temşiyet-i ağrâza mâil olanlar memâlikimizde ma'ârif ve sanâyi'in terakkî edememesi ahâlînin 'adem-i rağbetinden, batâlet ve kesâletten neş'et eylediğine kâil olarak efrâdı ittihâm ile bed-nâm etmek isterler. Hâlbuki hükûmetimizin mâhiyet-i mutlakası der-hâtır edilince halka bir şey denilemez vâkı'â ma'ârif ve sanâyi'i tahsîl ve tekmîle sa'y etmek, cem'ıyyât-ı 'ilmiyye ve fenniyye teşkil ile vesâ'il-i hoş-güzerânîyi düşünüp taharrî eylemek ahâlîye 'âid olan vezâ'if-i medeniyyedendir. Fakat bu misillü vezâ'if-i medeniyyenin ikmâl ve icrâsı 'umûmun irâdet ve ihtiyârı elinde olup hürriyyet ve iktidâra mâlik olunmasına mütevakkıftır.

'Umûmun mâlik olması lâzım gelen hürriyyet ve iktidârın me'ânî-i müte'addidesi var ise de cümleden biri ahâlînin hükûmetce hakk-ı iştirâka nâil olması yani kuvve-i siyâsiyyeyi bi't-taksîm vesâit-i idâre-i devlet olan vükelâya karşı millet tarafından vükelâ-yı mahsûsanın intihâb u ik'âdıyla ahâlînin umûra müdâhale edebilmesi, meb'ûsân meclisinin te'sîs kılınmasıdır. Böyle hükûmetce hakk-ı iştirâka nâil olmayıp da mütehakkimlerin taht-ı idâre-i müstebidânesinde bulunan halk vasî elindeki çocuk gibidir hürriyyet ve iktidâra mâlik değildir. Kendi kendine bir şey yapamaz ve yapamadığı için muâheze dahi olunamaz. Vasî elindeki bir çocuk haylazlık eder ve münâsebetsiz şeylerle iştigâl eyler ise bu kabâhat çocuğa mı yoksa

vasîsine mi ‘â’iddir. Şüphe yoktur ki çocuğun irâdet ve ihtiyârı elinde olmayıp emr-i idâresi vasîsine tevdî’ edildiğinden çocuğun ef’âl u ahvâlindeki mehâsin ve kabâyih vasîsine râci’ olmak lâzım gelir.

Ahâlîyi ittihâma gelince asıl câ-yi i’tirâz şurasıdır ki bin yıllık koskoca millet-i İslâmiyye hâlâ çocuk mesâbesinde olup henüz isbât-ı rüşd ü reviyete kesb-i salâhiyyet edemeyerek mütehâlifü’l-ahkâm ve mütebâyinü’l-efkâr birtakım müfsid ve mürtekib vasîler elinde mahv olup gidiyor, sûd u ziyânını bilemiyor, fâ‘il-i muhtâr olamıyor, esâretten kurtulamıyor, sefâlet ve felâketine sebep olan zâlimleri, münâfikları hâmî-i müşfik ‘addediyor, onlara sığınıyor. Zehî belâhet, zehî gaffet.

[33] SÂNİHA

Ahbâr-ı kadîme ve ba'zı âsâr-ı 'atıkaya nazaran İstanbul'un fethinden evvel ve daha sonra ol vakte göre pek güzel nizâmât-ı 'ilmiyye vaz' u te'sîs edilerek ta'mîm-i ma'ârife bir tarîk-i müstakîm açılmış iken her nasılsa ezmine-i ahîrede fevâid-i 'umûmiyyeden ziyâde 'avâid-i şahsiyyeye hizmet etmek ve belki icrâ-yı ahkâm-ı istibdâd için efrâd-ı ahâlînin 'âdetâ câhil kalmalarını iltizâm eylemek gibi kavâ'id-i muzırır fesâd-âver-i zuhûr olup 'âlem-i 'ilm ü ma'rifet tedennîye yüz tuttu. Havâss ve 'avâm i'tibâriyle ümmet, ikiye münkasım oldu. Sanki havâsın fazîlet ve istiklâliyyetle ser-efrâz olması ve 'avâmın zîr-i bâr-ı cehl ü esârette kalması meşrû' ve mensûs imiş gibi te'azzum ve tahakküm vâdîlerine gidildi. 'Ulûm ve fûnûn sâirlerini techîl için miyâne-i 'ulemâda bir sırr-ı mektûm mesâbesinde tutularak lisân-ı havâss gâyet mükellef ve mustalah ve lisân-ı 'avâm hilye-i tertîb ü intizâmıdan hâlî bir laklaka-i gayr-i münakkah olup 'avâm havâsın lisânını bilmez, havâs ise 'avâmı hayvân yerine koyup aslâ tanımaz oldu. Hatta 'akâid-i İslâmiyye dahi derecât üzere gösterildi. Gûyâ 'avâmın anlayabileceği şer'at başka havâsın tahkîk-kerde-i ma'lûmât-ı amîkaları olan şer'at başkadır denilerek 'avâmın dîni ayrı ve havâsın âyîn-i fezâil-âyini onun mugâyiri 'addedilerek farîza-i uhuvvet ve ittihâda halel getirildi. Havâsı çeşitlendirmek için sırr-ı hakîkatle bir girîve-i kibr u gurûra girildi. Bu mütâlâ'a-i mütefazzılâne bir mertebe kesb-i ehemmiyyet eyledi ki şâyed havâsın keşfettiği me'ânî meydâna konulup da anlaşılacak olursa ya 'avâm dînden çıkıp kâfir olur veyâhûd havâsı tekfîre kalkışır. Makâlâtı gâmizâttan olup dekâik-i şer'iyye işâret ile geçitirildi. Vâkı'â dîn-i İslâm'da meknûz olan serâir-i ilâhiyyeyi künh ü hakîkatıyla idrâk ve ihâta gayr-i kâbildir. Aklın yetişebileceği dereceler dahi mahdûddur. Fûnûnda rusûh i'tibâriyle merâtib-i 'ilmiyyede mütefâvittir. Buna diyecek yoktur ancak hudûdu tecâvüzle fazl u kemâli kendine hasretmek veyâ kendisinin anlayamadığı mezâyâyı anlamış olanlara mücerred ziyâde bildikleri için buğz eylemek sû-i ahlâktan gelir. Ekser 'ulemâ-yı zâhir bu sû-i ahlâk ile muttasıf olarak hükm-i rabbâniyyeyi zevâhir-i elfâzdan istinbât eyleyebildikleri ahkâma kasr edip cihet-i butûnu redd ü inkâra kalkışmaktan serâir-i me'âniyyeyi tafahhus edegelen 'urefâ-yı bâtın ile uğraşmaktan hâlî kalmamışlardır.

Hâlbuki bâtın bir şeyin iç yüzü yani hakîkatı demektir. Elbette sûret-i zâhiresi olan her şeyin bir hakîkat-i bâtınıyyesi vardır. Meselâ namâzın dış yüzü kıyâm ve rükû' ve ku'ûd ve sücûdun teşkîl ettiği bir sûret-i zâhireden 'ibârettir. Ama bu sûret-i zâhirenin bilâ-iştibâh iç yüzü yani bir hakîkat-i bâtınıyyesi olmak hikmet-i

samadâniyye iktizâsındandır. Namâz şu görülen sûret-i zâhireden müteşekkildir başka bir içyüzü yoktur denilmiş olsa salâtın meziyyeti kalmaz. Ma‘a-hâzâ gerek erkân-ı salât ve gerek sâir ‘ibâdât nice nice me‘ânî ve mezâyâtı müstemil olduğunu hazerât-ı sûfiyyenin kütüb-i kudsiyelerini mütâla‘a ile mütevaggil olanlar bilir.

Akıl medâr-ı teklîf olduğundan zevî'l-‘ukûl mükellefün bihin hakikatini anlamak ister. Mümkün mertebe hakâyık-ı dîniyyeyi suver-i ma‘külede tavzîh ve teşrîh ile tashîh-i efkâr ve tehzîb-i ahlâk ve tasfiyye-i i‘tikâd yolunda terbiyye-i ezhân-ı efrâda çalışmak ‘ulemânın vezâ‘if-i esâsiyesindedir. Fuzalâ-yı mütekaddimîn bu vazîfeleri anlamış bir dereceye kadar hall-i müşkilât ile def‘-i şübühât edebilecek kütüb-i mu‘teberete’lîf ve tasnîf etmiş ve fî nefsi’l-emr şer‘atimiz ‘adl u hakkâniyyet üzere müesses olup her mes‘elenin ‘akl u hikmetle tatbîki mümkün bulunmuş iken sonradan istibdâdın yetiştirdiği ‘ulemâ-yı müte‘azzimîn tarîk-i teferrüdü tutup efrâdı tahvîf ve tenzîr ederek ‘urefâ-yı eslâfın husûsiyle hazerât-ı sûfiyyenin butûna dâir kitâblarını mütâla‘adan men‘e kalkıştılar. Hele ‘ulûm-i ‘akliyyeyi külliyyen ortadan kaldırmağa savaştılar. “Bunları okumak harâmıdır” dediler. Nitekim evvel ve âhir ehl-i zâhirden birtakım muta‘assib ve mütegaliblerin tecellüdât ve tahakkümâtı ümmet arasında ne derece sû-i ilkâat ve ihtilâfâta bâ‘is olmuş ve bu yolda ağrâz-ı şahsiyyenin galebesi seyyiesiyle cihân-değer nice nice erbâb-ı fazl u ‘irfânın hayatı heder edilmiş olduğu vukû‘at aşinâyân-ı kâinâta ma‘lûmdur. Onların şu hâlleri tervîc-i cehtëlele dîn u millete ihânet fazihalarını gösterse de biz hüsn-i zanneyleriz de hasûdâne mükâbereye hamlederiz.

El-hâsıl da‘vâ-yı tefazzul gerek hakâik-i şer‘iyye ve gerek dekâyık-ı ‘ilmiyye ve hikemiyyenin ketm ü ihfâsıyla eşhâsa inhisârı îcâb edip havâs ve ‘avâm için kitâblar ayrıldı, dersler sadeleştirildi. Evliyâ Çelebi ve Ebî Müslim târîhleriyle, Battâl Gâzî hikâyâtı ve *Hamzanâme* gibi ihrâk ve imhâsı vâcib olan hezeyân-âmiz bir alay perâkende şeyler ‘avâmın hissesine düştü.

Bir taraftan bu misillü türrehâtın ve diğere taraftan ‘an-asıl İsrâiliyyâttan me‘hûz ve menkûl hurâfâtın tağlîtânı ve bi’l-husûs dünyâ ve ‘ukbâyı bilmeyen vâ‘izlerin ezberleyerek kürsülere çıkıp esrâr-ı Kur‘âniyyeyi izhâr ve izâh eder sûrette nakl u rivâyet edegeldikleri hikâyât-ı sefihe sû-i te‘şîrâtı sebebiyle ezhân-ı ahâlî müşevves oldu. Sımâh-ı ümmet asl u faslı ve İslâmiyetce kat‘an mahallü medhalî olmayan muhterî‘ât ile doldu. Beyne’l-halk ma‘kûlü gayr-i ma‘kûl ve meşrû‘u nâ-meşrû‘ bellemek kâ‘ide-i cehtëlele-i ‘âidesi bir derece kadar takarrur etti ki artık mesâil-i ‘akliyye ve nakliyyenin hakikatı vechile tefhîm ve ta‘rîfi mümteni‘ât hükmüne girdi. Ta‘assubât-ı ca‘liyye ve câhiliyye mukteziyyât-ı dîniyyeden ‘addedildi, hikmet-i

İslâmiyye unutuldu. Hüküm ü nüfûz havâss-ı ümmet geçinen bir sınıf-ı mümtâza münhasır oldu. Gûyâ havâss kâffe-i 'ulûm-ı evvelîn ve âhirîne kemâl-i vukûf ile berâber min-kıbeli'r-Rahmân icrâ-yı evâmîr ü ahkâma me'mûr imiş gibi tabaka-i 'ulyâyı teferrüd ve tahakküme çekildi. 'Avâm denilen bî-çâregân-ı esfelü's-sâfilîn cehl ü taklîdde bırakılarak tabaka-i 'ulyâdan haklı haksız, yollu yolsuz sudûr eden bi'l-cümle irâdât u ifâdâtı 'ale'l-'amyâ bir itâ'at ve inkıyâd ile kabûle mecbûr ve muztarr olup derekât-ı esâret ü hakârette kaldı.

Ber-minvâl-i meşrûh tarîk-i 'ilmiyyenin küberâsıyla teşrîfâtca kat'-ı menâzil-i ikbâl eden sâir erbâb-ı tekebbür havâss-ı ümmet makâmına tasaddur eyleyip kendi kendilerini pâyelendirdiler, dest ü dâmenlerini takbîl ve tesîme halkı alıştırdılar. Mutlakâ menâsib ve merâtibe nâiliyyet ekâbire intisâb ile onların teveccühâtını isticlâba mütevakıf olduğundan hevâdârân-ı hırs u heves temelluk ve tebasbus vâdilerine döküldü. Hulûskârlık, dalkavukluk o vâdilerde dönüp dolaşanların rehber-i terakkîsi olup onun delâletiyle lâ-yenkâtı' birtakım nâ-ehil ve nâkıs tefeyyüz etmeğe başladı.

Tahsil-i fazl u kemâl tekellüfâtı bertaraf edildi, sû-i ahlâka ma'rifetleri ta'amüm eyledi. Şu revîş tâ bu âna kadar imtidâd edegeldi.

Sözün doğrusu diyâr-ı Rûm evvel ve âhir dâhiye-i istibdâdın cümle-i âfâtından olan kesret-i örf ü rüsûm sebebiyle terakkiyyât-ı 'ilmiyyeden mahrûm olarak hemen her bir 'asr u zamânda hüner ve ma'ârifin kadr u meziyyeti bilinmemiş ve muktezâ-yı 'adl u ehliyyete ri'âyet edilmeyerek mülk ü millet hiçbir vakit cehele-i mütegalibenin pençe-i tahakkümâtından kurtulamamış olduğunu kemâl-i tees-süfle i'tirâfa mecbûruz.

Kıt'a

شمس عالم از افق برج عرب طالع شد
استوا یافت ولی در وسط ملک عجم
یافت در روم زوال از اثر کثرت عرف
جرم بینور و ضیا ماند در این دار الم²⁶⁸

268 "Âlemin güneşi ufukta Arab burcundan doğdu. Fakat Acem mülkünün vasatında yükseldi. Onun irfanının çokluğundan Rûm zevâl buldu. Elem yurdunda karanlık ve nursuz küçük bir yer kaldı."

[34] SÂNİHA

Kitâblarda nâm u şânlarını görmüş olduğumuz efâzıl-ı eslâfın tercüme-i hâlleri tettebbu‘ edilse anlaşılır ki her biri ne milletin ne hükûmetin zerre kadar mu‘avenet ve muzâheretine mazhar olmaksızın zünbûrân-ı ‘asel ezhâra konarak toplayabildikleri çiçeklerden bal husûle getirdikleri gibi o dâniş-verân-ı rûzgâr dahi diyâr-be-diyâr aktâr-ı kâinatı güşt ü güzâr edip hezâr hezâr mihnetlere, meşakkatlere, zarûretlere, felâketlere katlanmış kendi sa‘y u himmetleriyle sermaye-i ma‘ârifî iktisâb eylemişlerdir. Tarihlerle bakılınca evâilde kuvâ-yı milliyyenin galebesi sebebiyle hükûmet-i şer‘iyye kâffe-i makâsîd u mesânîdin fevkinde olup Kastallânî, Molla Hüsrev, Ebu’s-Su‘ûd gibi medrese-i ‘âlemde tahsîl-i ‘ilm ü faziletle en ziyâde kesb-i şöhret ve isbât-ı ehliyyet eden ‘uzemâ-yı ümmet hâkim-i şer‘î‘at olur idi.

²⁶⁹ رتبة العلم أعلى الرتب kā‘idesinden başka merâsim-i teşrîfâtîyye yok idi. Devr-i Süleymânîde birtakım nizâmâtın te‘şîsâtına girişildiği sıralarda tarîk-i ‘ilmiyye dahi ba‘zı kavâ‘id-i resmiyye ile takyîd edildi.

İbtidâ ya medresede veyâhûd hâricde ‘ulûm-ı mu‘tâdeyi tahsîl ve tekâmîl ederek bi’l-istihkâk izin aldıktan ve bi’l-imtihân müderris olduktan sonra mevâlî silkinde dâhil olup böyle kat-ı merâtib eylerek meşîhat-ı İslâmiyye makâmına vâsil olabilmek usûl ittihâz olundu. Bu usûl-i ma‘kûl ü makbûl birçok zamân devam etmiş nice nice “fuhûl-i benâm” yetiştirmiş iken sonradan her nasılsa istibdâdın te‘şîr ve teşvîşiyle sû-i isti‘mâl edilerek nizâmât-ı ‘ilmiyye çığırından çıkarıldı. Vaktiyle tervîc-i ‘ulûm için erbâb-ı fazl u kemâle tahsîs ve ta‘yîn kılınan merâtib ve manâsib ekseriyyet üzere gürûh-ı zâdegân ile küberâyâ müntesib bulunan fûrû-mâyegâne intikâl eyledi. Bununla berâber a‘şâr-ı sâlifede himmet-i İslâmiyye cehl ü batâleti kabûl etmediğinden câbecâ tahsîl ve tadrîse ikdâm olunur ve gürûh-ı zâdegân içinde dahi ba‘zı fuzalâ zuhûra gelerek vakit vakit ‘ulûm ve fûnûna râğbet gösterilir idiyse de dâ‘imâ kibârzâdelerle ekâbire mensub ve mütereddîd olanlar tekaddüm ve tefevvuk ederdi. Ashâb-ı ‘ilm ü kemâl lâyıkıyla tefeyyüz ve terakkî eyleyemezdi. Ez-cümle Gelenbevî merhûm fezâil-i fevkalâdesiyle berâber mahrec-i mevleviyyetten ilerisine vâsil ve meşhûr mütercim-i kâmûs Âsım Efendi gibi bir ehl-i ‘ilm ü nâmûs şeyhülislâm-ı zamân Samânîzâde’nin hirmen-gâh-ı iltifâtından mehcûriyyeti mülâbesesiyle cüz’î bir arpalığa nâil olamadı.

Ezmine-i karîbede ‘ulemânın tedennîsinin sebab-i aslı ‘ulûm ve fûnûna hâs olan haysiyyet-i mutlakanın birtakım merâtib-i mevzû‘a-i resmiyye ile takyîd edi-

269 İlim rütbesi rütbelerin en yücesidir.

lip hasr u tazyîk altına alınmasıdır. Zîrâ her yerde tevessü'-i fazl u kemâle kuyûd-ı teşrifâtîyye mâni' olagelmiştir.

Teşrifât teveccühâtta 'ibârettir. 'Ulûm ve fûnûn ise tevcîh edilir mevâddan olmadığına binânen defâtir-i teşrifâtîyyenin hâricinde kalması tabi'îdir. Şu cihetle 'ulûm ve fûnûn aradan çıktı, ortada merâtib-i mevdû'a-i resmîyye takarrur etti. O da ekâbirin keyif ve irâdelerine tâbi' olarak istediklerini be-kâm istemediklerini kem-nâm edebilmek iktidârını hâiz bulduklarından devâir-i küberâ-ya mülâzemet kâ'ide hükmüne girdi. Şurût-ı mülâzemet dahi zahirde mutlakâ kendini sevdirep kabûl ettirecek tabasbusât ve temellükâtı irtikâb ile tezellül ve tazarru' rezâletlerinden iç yüzünde i'tâ ve ihdâ 'âdetlerinden 'ibâret bulunmuş olmağla mazhar-ı teveccühât olabilenler, tevcîhâta idhâl edilmeğe başladı. Hay-siyyet-i zâtîyye yerine meziyyet-i teşrifâtîyye kâim oldu. Hele 'asrımızdaki zâdegânın sûret-i terakkîleri ne istihkâk ne imtihân ile meşrût ve mukayyed olmayıp hasbe't-tarik hâsıl olageldiğinden tahsîl-i 'ulûma hâcet kalmadı. Zümer-i 'ulemâda birtakım cühelâ-yı rûsûm türedi. Bunların ekserîsi mesâil-i şer'îyye ve belki İslâmiyetce hasâil-i mer'îyyeden bîhaber ve bî-nasîb olarak oturdukları yerde kat'-ı menâzil-i tarik ile zabt ettikleri menâsıbı nâiblere idâre ettirip kendileri müstevfî arpalıklarla tâ müteveffâ oluncaya dek murabba-nişîn-i tena'um ve te'azzum olurlar.

İnkâr edemeyiz ki yirmi otuz sene medrese köşelerinde kesb-i cünûn edersine tahsîl-i fûnûn eden bir sâhib-i kemâl güç hâl ile müderrislik ruûsuna ya nâil olabilir ya olamaz. Ricâl-i 'ilmiyyenin muhâdîm-i kirâmı ise pederlerinin iltimasıyla sekiz on yaşında iken ruûs alıp silk-i müderrisîne idhâl olunurlar. İlim ve faziletleri değil sinleri büyüdükçe derecât-ı teşrifâtîyyeleri o nisbette ilerleyerek otuz kırk yaşlarına varır varmaz Anadolu ve Rumeli sadâretleri pâyelerini ihrâz ederler. Dâyeler âğûşunda, lalalar ellerinde perverde-i sefâhet olan bu mollâyân-ı semâhat-'unvân yalnız pâyelere nâiliyyetle tafra-furûş-i 'izz u şân olmak şöyle dursun ber-muktezâ-yı tarik bi'l-fiil kazasker dahi olup hayâllarince meydân-ı fazilette Mollâ Hayâlî'ye müsâbakat iddi'âsında bulunurlar.

Hudâ bilir ki maksadımız hiç kimsenin 'aleyhinde söz söylemek değildir ancak usûl ü kâ'idenin fenâlığından bahisle 'umûma 'arz-ı şikâyet eylemektir. Nasıl şikâyet etmeyelim dört ayaklı civânlardan kazasker olmak 'âdet olsa da su taşıyan merkeblere bir ruûs alınıp gûş-ı dirâzına asılsa şimdiki usûl ü kâ'ide icâbınca ol har-ı muhakkar dahi 'ale't-tedric kat'-ı merâtib ile bir kazasker-i muvakkir olabilir. Çünkü temyîz ve terakkî ehliyyet ve istihkâk ile değil usûl ü kâ'idenin sevkyledir.

Vâkı‘â usûl ü kâ‘ide vâlide gibidir. Evlâd vâlideye tâbî‘ olup nasıl ki vâlide evlâd yetiştirirse insânlar dahi usûl ü kâ‘ideye öyle tâbî‘ olmalı, usûl ü kâ‘ide insân yetiştirmeli buna diyecek yoktur. Lâkin usûl ü kâ‘ide ehliyyet ve istihkâk ile meşrût ve mukayyed olmak gerektir ki semeresi ve hüsn-i netîcesi görülebilsin.

Demek isteriz ki insân müsta‘id olduğu tarîke sülûk etmeli müstahak bulunduğu meretebe terakkî eylemelidir. Bu da ²⁷⁰ يجب العلم ثم العمل fehvâsınca dâhil olacağı mesleğe girmezden evvel onun muhtâc ve muktezî olduğu ‘ulûm ve âdâbı hâricde yani o mesleğe mahreç olan mekteb ve medreselerde ba‘de‘t-tahsîl ona dâhil olup birçok zamân ‘amelîyyât ile iştigâl ettikten sonra bi-hakkın isbât-ı fazîlet etmeğe mütevakıftır. İşte insâniyyet ve medeniyyet ve hürriyyet ve hakkâniyyetin gösterdiği tarîk-i müstakîm budur. Yoksa âbâ u ecdâdın i‘ânesiyle daha çocukken ruûs alıp kavâ‘id-i teşrîfâtiyyece bilâ-istihkâk kat‘-ı merâtib ederek kuttâ‘-i tarîk olmak veyâhûd esâfil-i nâsdan olduğu hâlde başına bir imâme sarıp cübbeler, nebbeşler giyip devâir-i ekâbire mülâzemetle kâselislik, iblislik sıfatu sûretlerine dökülerek şunun bunun iltimâsıyla sülûk-i ‘ulemâyâ sokulmak insânca bir meslek ‘addolunamaz. Ekseriyâ bu missillüleri müzâheret-i ekâbirle tafralar edip erbâb-ı istihkâka mâni‘-i terakkî olarak tedennî-i fazl u kemâle ve buldukları mevleviyyet ve mansıblarda hukûk-ı ‘ibâdî ibtâl ile fesâd u ihtilâle bâ‘is olurlar, harekât-ı gayr-ı meşrû‘aları seyyiesiyle şer‘-i şerîfe sû-izan kazandırırılar.

Fi‘l-hakîka zâdegân ve küberâyâ iktisâb-ı mensûbiyyetle menâsıb-ı şer‘iyyeyi telvîs eden fûrû-mâyegânın istilâ vü i‘tilâları sonradan ta‘ammüm etmiş olan belâlardandır. Artık şu belâları çekmeğe ve ahkâmı sû-i isti‘mâl ile ilâ kıyâmi’s-sâ‘a haşr olup gitmeğe ‘asrımızın tahammülü kalmamış olduğundan hemen tarîk-i ‘ilmiyenin ıslâhına teşebbüsle şer‘-i garrâyı nâ-ehil ellerden kurtarmak Allah’ın emrettiği vech üzere emâneti ehline bi‘t-tevdî‘ mehâkimi tanzîm ve tecdîde çalışmak devletce vâcibü’l-îtinâ mevâdd-ı esâsiyyedendir.

270 Önce ilim sonra amel gereklidir.

[35] SÂNİHA

Usûl ü kavâ'id-i kadîme icâbınca tarîk-i ilmiyye hocalıkla hâkimliği câmi' olup eski vakitlerde belki elverişli ise de şimdiki 'ulemâ-yı siyâsiyyûn birbirine mübâyin olan iki vazîfenin bir yerde ictimâ'ını terakkîye mâni' 'addederler, hocalıkla hâkimliğin birleşmesine râzî olmazlar. Çünkü hocalık 'ulûma, hâkimlik hukûka 'â'id olarak biri ta'lîm ü terbiyyeye ve diğeri tedkîk-i de'âvî ile ahkâmı tatbîk u teblîğ me'mûrdur. Böyle birbirine mübâyin iki vazîfenin mütesâviyen devâm ve ihtimâmıyla tamâme-i icrâsı müte'assir olduğundan 'asrımızdaki düvel-i mütemeddine şu 'usret ve mûmâna'atı def' u ref' ile mesâlihi tesrî' ve teshîl için mesâliki tefrîk etmiş vezâ'ifi ona göre tahdîd ve ta'yîn eylemiştir.

Meselâ hocalık ma'ârifeye dâir bir meslek olup mu'allimler medâris-i 'umûmiyyeden neş'et ederek neş'-i 'ulûma ve terbiyye-i 'umûma hizmet eyleyler. Hâkimlik idâre-i 'adliyyeye tâbî' bir meslek olmağla hâkimler mekâtib-i hukûkiyyeden neş'et edip kavânîn ve nizâmât ile iştigâl ederler. Hocaların, hâkimlerin menşei başka olduğundan bi't-tab' meslekleri ayrılmış vazîfeleri tahassus ve ta'ayyün eylemiş yek-dîgere vech-i irtibâtı kalmamıştır. Bazı erbâb-ı mütâla'a devletimizce dahi usûl-i mezkûre tevfikân hocalığın hâkimlikten ayrılmasını tavsiye ederler. Vâkî'â yakın vakitlerde Mekteb-i Nüvvâb'ın teşkîli şu maksadın devletce mültezem olduğuna delîl ise de fikr-i kâsîrânemce şer'atimizin esâsı 'ulûm-ı 'Arabîyye'ye mübtenî olduğundan medârise duhûlden meram 'ulûm-ı 'Arabîyye'yi tahsîl ile hidemât-ı şer'îyyede bi'l-istihdâm o yolda ta'ayyüs ve tefeyyüz ârzûlarından 'ibâret olmasına nazaran hocalığın hâkimlikten ayrılması tarafına gidilse medreselerin mu'attal kalması bunca âsâr-ı hayriyyenin mûnderis ve müzmahil olması lâzım geleceğinden herhâlde dersâ'âdet ve taşralardaki medârisin bânîleri bulunan ashâb-ı hayrât u hasenât her ne vechile şart etmişler ise ona ri'âyeten ibkâsı hamîyyet-i millîyye iktizâsındandır.

Ma'amâfîh medreselerin şu hâl-i hezelân u hüsrânda kalması dahi tecvîz olunamayacağından bir tarz-ı âhara ifrâğıyla taht-ı intizâma alınması lâzımdır. Zîrâ talebe-i 'ulûma vaktiyle tahsîs edilen merâtib-i müteselsilenin sonradan birtakım zâdegân ve devâir-i ekâbire mülâzemetle silk-i 'ulemâya sokulan fûrû-mâyegân tarafından gasb olunmasından dolayı silsile-i tahsîl ü tadrîs inkırâza yüz tutmuş medreseler harebe-zâr-ı ye's ü fûtûr denilecek sûretlere girmiş müste'idân-ı tullâb istîlâ-yı zarûretle o zevâyâdan çekilmeğe başlamış fi'l-asl menşe'-i dâniş-verân olan medâris şimdiki hâlde bir alay kurâ kaçkını ve 'alâka çılgını bîçaregân ve âvâregân-

na meşrûta-i menzilet olup mesken-i mesâkin hükmünü almış ‘ulûm-ı ‘Arabiyye mahv ü münderis olmak derecelerine varmış olduğunu görüyoruz.

‘Ulûm-ı ‘Arabiyye kavânîn-i şer‘iyye ve fezâil-i dîniyyemizin rûkn ü rûhu mesâbesinde bulunduğu İslâmiyetce pek mühimdir. Medâris ise en kıymetli mefâhir-i milliyeydendir. Doğrusu ‘ulûma ve ehline ‘ârız olan tedenniyyât nazar-ı bî-kaydî ile bakılacak hâlâtta değildir. Talebe-i ‘ulûmun uğradığı gadr u gârete bir netice verilerek medârisin ıslâhına çare aramak mukteziyyât-ı umûrdandır. Bu da tarîk-i ‘ilmiyenin kavâ‘id-i ‘atıkası külliyyen değiştirilip erbâb-ı ‘ulûmun taz-yîkât-ı rûsûmdan kurtulmasına mütevakıftır.

Mülâhaza-i ‘âcizîye göre medreseler tefrîk edilerek birtakımı medâris-i ibtidâiyye ve birtakımı medâris-i ‘âliyye i’tibâr olunup medâris-i ibtidâiyyede sarf, nahiv, me‘ânî, beyân, bedî‘, mantık gibi ‘ulûm-i âletîyye-i ‘Arabiyye ile Fârisî kavâ‘id ve daha ba‘zı kütüb-i edebîyye-i Fârisiyye ta‘lîm olunmalı. Türkçe kitâbet, târîh, hisâb, mebâdî-i hendese, coğrafya okunmalı. Medâris-i ‘âliyyede tefsîr, hadîs, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz tadrîs edilmelidir. Hukkâm-ı şer‘a öyle uzun uzadıya riyâziyyât ve tabî‘iyyâtın ta‘alluku olmadığından bu ‘ulûmun tahsîli taht-ı mecbûriyyette tutulmayıp ancak hâricde ta‘allüm etmiş olanların mesâ‘îsi takdîr ve tahsîn kılınmalıdır.

Medârisde eskiden ittihâz ve iltizâm edilmiş olan “usûl-i tadrîs” ve “müddet-i tahsîl” hakkı’l-insâf tas‘îb ve tatvîl kılınmış olduğundan bunun tecdîden teshîl ve tahdîdiyle dersler nihâyet sekiz dokuz sene zarfında ikmâl edilebilecek bir sûrete ifrâg olunmalıdır. Müddet-i mu‘ayyenenin hitâmında taraf-ı şeyhülislâmîden ta‘yîn kılınacak hey‘et-i mümeyyize huzûrunda tullâbın imtihânları bî’l-icrâ ‘ale’l-a‘lâ derecesinde imtihân verenlere me‘zûniyyet şehâdetnâmesiyle müderrislik ruûsu verilip rahle-i tadrîse geçmeli, ta‘allüm ettikleri ‘ulûmu ta‘lîme ihtimâm eylemeli, haysiyetleri terfî‘ ma‘îşetleri tevsî‘ edilmeli. Emr-i tadrîsi itmâm eyleyerek izin verilenlere mevâlî-i kirâm ıtlâk olunup fetvâhânedede ve meclis-i tedkîkât-ı şer‘iyye vesâ‘ir hidemât-ı ‘ilmiyyede bî’l-istihdâm Medîne-i Münevvere veyâ Mekke-i Mükkerreme mevleviyyetlerine, İstanbul kadılığına, Fetvâ Emâneti’ne ta‘yîn kılınmalı, şeyhülislâmlık makâmına kadar su‘ûd ile makzî’l-merâm olabilmelidir.

İmtihânca a‘lâ ve karîb-i a‘lâ derecesinde kalanlardan niyâbet ârzûsunda bulunanlar Mekteb-i Nüvvâb’a naklettirilmeli, oraya bir müddet-i mahdûde müdâve-metle isbât-ı ehliyyet edenlere müderrislik ruûsu verilip ibtidâ kazâ ve ba‘dehû livâ ve merkez-i vilâyet niyâbetlerine ve daha sonra sırasıyla Haremeyn mevleviyyetlerine, İstanbul kadılığına nasb edilmeli refte refte terakkî eylemelidir.

İşte medreseler bu minvâl üzere tefrîk olunup nizâm ve intizâm altına alınınca hem merâtib-i 'ilmiyyenin tashîhi hem mehâkim-i şer'îyyenin cühelâ-yı rüsûmdan tahlîsiyle 'uhde-i 'ulemâya tevdi' husûslarına himmet buyrulmuş olur. Şu himmetle talebe-i 'ulûm sefâlet ve hakâretten kurtulur fezâil ve kemâlâtı tevkîr ve tezyîde yol açılır. Zihinler güşâyîş bulur. Fuzalâ-yı eslâfî sebkat edecek ezkiyâ zuhûra gelir.

Medreseler tarz-ı cedîde konulunca tarîk-i 'ilmiyyenin bi't-tab' kavâ'id-i 'atîkası bozulup Sahn-ı Semân, Mûsile-i Süleymâniyye, Hareket-i Altmışlı gibi i'tibarât-ı zâide bertaraf olur. İstanbul, taşra ruûsları, devriyye, hâric-i mahreç, bilâd-ı hamse mevleviyyetleri, Anadolu Rumeli kazaskerlikleri pâyeleri def' u ref' olunmasıyla berâber arpalıklar, samanlıklar kaldırılır, menâsiba göre rütbelere, ma'aşlar ta'yîn ve tahsîs kılınır. Bu sûretle ulûfe-hârân-ı 'atâlet ü batâletten hem millet halâs edilmiş hem hazîne-i devlet birtakım tenperver kûşenişin-i sükâlâyı boşu boşuna beslemek tekellüfâtından kurtulmuş olur.

Şu hâlde menâsıb-ı şer'îyye merâtib-i hamseden yani kazâ, livâ, merkez vilâyet niyâbetleriyle, Haremeyn-i Şerifeyn ve İstanbul kadılıklarından 'ibâret kalır. Dersâ'adet dahi bir vilâyet hükmünde bulunduğundan Eyüp, Galata, Üsküdar mevleviyyetleri, livâ ve onlara tâbî Yeniköy, Beykoz gibi niyâbetler kaza mahkemeleri derecesinde i'tibâr olunur. Sunûf-ı sâire lağvedilir. Fetvâ Emâneti, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye riyâseti misillü me'mûriyyetler bi'l-ibkâ emvâl-i eytâm ve muhalledât idâre-i 'umûmiyyesine nezâret etmek üzere "Emvâl ve Eytâm Emâneti" nâmıyla bir hey'et ve bir meclis kılınır.

Silsile-i tarîk kazâ mahkeme-i şer'îyyesi niyâbetinden başlayıp refte refte livâ ve merkez vilâyet niyâbetlerine ba'de'l-irtikâ Haremeyn-i Muhteremeyn mevleviyyetlerine ondan sonra İstanbul kadılığına müntehî olur. Kazaskerlik sikletleri ortadan kaldırılarak İstanbul kadılığı, Fetvâ Emâneti, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye riyâseti me'mûriyyetlerinde en ziyâde isbât-ı fazîlet edenler mesned-i meşîhata geçirilir.

Teşrifâta gelince kazâ ve livâ nâibleri müderris, merkez vilâyet hâkimleri mevâlî, Haremeyn ve İstanbul kadıları onların fevkinde olarak i'âle-i mevâlî 'adedilir. El-hâsıl hidemât-ı şer'îyye yeniden tertîb ve tensîk ile mazbût ve muntazam bir hüsn-i sûrete konulur. Merâtib-i 'ilmiyye bi'z-zât ve bi'l-fiil mehâkim-i şer'îyye niyâbetinde bulunmakla meşrût olur. Hâricden bir kimseye ruûs, rütbe, pâyeye verilmek gibi sefâhetler müstebidâne rezâletler külliyyen taht-ı memnû'iyeye alınır, o kapılar kat'îyyen kapanır.

[36] SÂNIHA

İcâbât-ı siyâsiyye başka, i'tibârât-ı resmîyye başkadır. Meselâ bir kazâda ka-
dı bulunmak ihtiyâcât-ı ictimâ'iyenin gösterdiği icâbât-ı siyâsiyyeden, başı sa-
rıklıların 'uzemâsından biri şeyhülislâm olmak istibdâdın teşkîl ettiği i'tibârât-ı
resmîyyedendir. Dîn-i Muhammedî'de piskopos, patrik gibi rüesâ-yı rûhâniyye
olmadığından şeyhülislâmlık ne milliyetce bir me'mûriyettir ne şerî'atce bir vazî-
fe-i esâsiyyeden ma'dúddur. Sûretâ merâsim-i teşrîfâtiyyece merâtib-i 'ilmiyyenin
müntehâsı olmak i'tibâriyle kâdî'l-kudât demektir. Bu ise kuru bir nâm u 'unvân-
dan 'ibârettir. Öyle nâmların, 'unvânların medeniyyetce bir hükm ü te'sîri olmadı-
ğı gibi İslâmiyetce dahi vücûd ve 'ademi müsâvîdir.

Şeyhülislâmlar olmadığı zamânlarda ²⁷¹ خلقه على الله العلماء hadîs-i şerîfinde-
ki vasf-ı güzîne mâ-sadak olan kuzzât-ı Müslimîn, bir mertebe ahkâm-ı şer'îyyeyi
muhikkâne icrâ etmişlerdir ki "şerî'atın kestiği parmak acımaz" darbül-mesel olup
elsine-i 'âlemde bâkî kalmıştır. Demek isterim ki kadıları ihtiyâcât-ı ictimâ'îyye
nasb eder, şeyhülislâmları ihtifâlât-ı istibdâdiyye i'zâm eyler. Şeyhülislâmlık ta'bi-
rinde tevehhüm olunan 'azametten kat'-ı nazarla ehemmiyetsiz 'addedilen bir
kazâ niyâbeti medeniyyetce şeyhülislâmlıktan daha mühimdir. Zîrâ efrâda hük-
meden, ahkâmı icrâ eyleyen, 'adâlet-i şer'îyyeyi gösteren onlardır. Şeyhülislâmlık
'asrımızda zâhiren taraf-ı pâdişâhîden tevcîh olunan ihtirâm kuvvetiyle mâdûn-
larına el etek öptürüp devâ'î-i istibdâdiyyeyi takviyyet için 'âleme kurulmaktan
başka bir hâssayı hâiz değildir.

Şerî'at ulû'l-emr tanıldığı evânda ²⁷² الأمر حكام على الناس والعلماء حكام على العلماء
kâ'idisi beynel-İslâm düstûru'l-'amel olmuş idi. Yani hall
u 'akde me'mûr olanlar nâsa emreder. Nâs dahi 'ulemâya bi'l-mürâca'â evâmirin
meşrû' ve gayr-i meşrû' olup olmadığını istifsâr eyler. 'Ulemâ kavâ'id-i şer'îyyeye
tatbîkan ilimleri mûcibince hükmederek icâb-ı şer'îyi hem nâsa ihbâr hem ümerâ-
ya ihtâr ederler idi. O vakitlerde 'ulemâ nâsın ve şeyhülislâmlar 'ulemânın melce'
ve mercî'i olup pâdişâha karşı 'umûmun vekîli hükmünde bulunduğundan şeyhü-
lislâmlık şer'î ve siyâsî ve millî bir makâm-ı 'âlî idi.

İmâm Ebû Yûsuf rahimehullâh Bağdâd'da kâdî'l-kudât iken bir da'vâda bir
mu'teber zâtın şehâdetini reddeder. O zât gidip halîfe Hârûn er-Reşîd'e şikâyet

271 "Ulema, Allah'ın yarattıkları üzerine muhafızlarıdır." Rivâyet dönemi eserlerinde bulunma-
maktadır, bk. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 65.

272 Yöneticiler halk üzerinde hâkimiyet sâhibidir, ulemâ da yöneticiler üzerinde hâkimiyet sâhibi-
dir, ilim de ulemâ üzerine hâkimdir.

eyler. Hârûn er-Reşîd, Ebû Yûsuf'u çağırıp redd-i şehâdetin esbâbını suâl ettikde “huzûrunuzda dâ'imâ ben sizin kulunuzum dediğini işitiyorum, eğer bu kelâmında sâdık ise kulun şehâdeti meşrû' değildir ve eğer kâzib ise kâzibin şehâdeti dahi mesmû' değildir” cevâbını verir.

İşte العلماء على العلم حاكم müfâdı üzere böyle ilmiyle 'amel eden bir kâdi'l-kudât milletin medâr-ı fahr u mübâhâtidir, ilâ-kıyâmi'l-arasât rahmetle yâd olunur yoksa pâdişâhların huzûrunda bi'z-zât mütemâdiyen 'ubûdiyyetten bahisle mizâca göre yalanlar uydurup 'atiyyeler koparmak, beytûlmâlî hasâra uğratmak fikrinde bulunan şeyhülislâmlara la'net edilir. Onlara müzevvir, mürtekib, müdâhin, mürâî, münâfık denilir.

Şerî'at-ı Ahmediyye'nin ekmel-i şerâyi' olduğunda iştibâh yok ise de hey'et-i mecmû'asıyla henüz zâhire çıkarılmamış fezâil ü mesâil lâ-yetenâhî kitâblarda mestûr ve müteferrik ve kitâblar dahi gayr-ı muntazam kütüphânelerde mekhûr ve müteşettit olarak dağınık bir hâlde kalmıştır. Yakın vakitlerde teşkil olunan cem'iyet-i mahsûsanın himmetiyle mu'âmelâta dâir ba'zı mevâdd-ı şer'iyeye bi't-tenkîd te'lîf edilip el-yevm mehâkimde düstûru'l-'amel olan *Mecelle* mufassalât-ı fikhiyyeye nisbetle deryâdan bir katre mesâbesinde ise de 'asrımızca pek ziyâde tebcîl edilecek âsâr-ı celîledendir.

*Mecelle-i mezkûrenin tarz-ı güzîni üzere 'ibâdât ve münâkehât ve 'ukûbâta müte'allik ahkâmın dahi kütüb-i mu'tebere-i fikhiyyeden bi'l-istihrâc sırasıyla kitâblara, kitâblar bâblara, bâblar fasıllara, fasıllar mes'elelere taksîm olunarak mufassal ve mükemmel bir hüsn-i tertîb ve insicâma konulup cild cild muntazaman tab' u neşri İslâmiyetce ve devletce ehemmi-ü umûrdandır. Bu maksadı husûle getirmek için Bâb-ı Fetevâda veyâ Dâire-i 'Adliyye'de efâzıl-ı 'ulemâdan mürekkebe bir “encümen” te'sîs ettirilmeli. Eğerçi *Mecelle* hakîkaten bir nüsha-i mübeccele ise de biraz muhtasar olduğundan onun dahi kifâyet edecek derecede tevsi'ine ihtimâm buyrulmalı, müfid ve mu'tenâ şerhler yapılmalı, şerî'atimizin meziyyet ve mâhiyeti anlaşılmalı, herkes mümkün mertebe evâmîr-i ilâhiyye ne serâir-i siyâsiyyeyi câmi' olduğunu bilmeli, umûr u mu'âmelâtını ona tatbîk etmeli, sırât-ı müstakîm üzere gitmelidir.*

'Asrımızda müstevlî olan i'tikâdsızlık dekâyık-ı dîniyye ve şer'iyeye 'adem-i vukûftan ileri gelmiş bir uğursuzluktur. Şu cehâlet efrâdı kötü zehâblara sevk ederek ahlâk-ı İslâmiyye tagayyüre başlamış meziyyet-i asliyyemiz gayb olmak derecelerine varmıştır.

Vâkı'â evvelki 'asırlarda dahi 'allâmeler yok idiyse de siyâset-i şer'iyenin te'sîriyle velev 'an-cehlin olsun bir "ta'assub-ı millî" var idi. O da Tanzîmât'tan sonra münâsebetsiz bir serbestliğin zuhûruyla zevâle yüz tuttu. 'Asabiyyetimiz rahnedâr-ı inhitât oldu. Böyle inhitâta dûçâr olan milletler burc u bârûları yıkılmış bir kal'a-i vîrâneye benzer. Onlar için ne tehaffuz ne terakkî mümkündür.

SEVÂNİHU'L-BEYÂN DÖRDÜNCÜ CÜZ'Ü

[37] SÂNİHA

'Asrımızda idâre-i 'adliyyenin hükûmet-i mülkiyyeden tefrîki, mehâkim-i Nizâ-miyye'nin bidâyet, istînâf, temyîz i'tibâriyle derecât-ı selâseye taksîmi, müdde'î-i 'umûmîlerin ta'yîni, mekteb-i hukûkun te'sîsi şâyân-ı senâ teşkilât-ı mühimmeden ise de *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye ve Cezâiyye* kânûnları 'ale'l-fevr yapılmış bir daha nazar-ı tedkîkten geçirilmemiş olduğundan tashihâta, ta'dilâta, teceddüdâta muhtâcdır.

Zâten teşkilât-ı cedîde-i 'adliyye ihkâk ve işkâk maksadıyla vücûda getirilmiş ancak devletimiz Avrupa devletleri arasında bir devlet olmak münâsebetiyle onların zâhirde usûl ü nizâmâtına taklîden ebleh-firîbâne nümâyîşlerle sûrî bir tantanadan 'ibâret olarak ortaya konulmuştur.

Hatta *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye ve Cezâiyye* ve *Teşkil-i Mehâkim* kânûnları bu desîseye hizmetle çarçabuk umûr-ı 'adliyyece vukûfsuz ve ma'lûmâtsiz ba'zı mütercimler ma'rifetiyle bi't-tercûme kavânîn-i ecnebiyyeden tirâşide, milletimizce nâ-şinîde birtakım ta'bîrâtı, ıstılâhâtı hâvî bulunan şeylerdir. Evet Avrupa devletleri ıslahât-ı medeniyyeye ma'ârif-i 'umûmiyye nokta-i esâsiyye-sinden başlamış terbiyyece pek ileri varmış oldukları ma'lûm ve meşhûrdur. Bazen matbû'ât-ı ecnebiyyede neşr edilen 'adliyye jurnallerini pîş-i nazara alınınca ez-cümle İsviçre cumhûriyeti gibi yedi milyon ahâlîye câmi' olan cem'iiyyetin efrâdı içinde bir senede cinâyetle tevkîf olunanların yüz kişiye bâliğ olmadığı görülüyor. Bizim bir sancağımızın hapishânesinde ise yılda ya buna karîb ya daha ziyâde cânîler tıklıyor.

Medeniyyetce geri kalanların ileri gidenlere taklîd ile terakkîye sa'y etmesi vâcibât-ı 'akliyyeden olduğu bizce tasdik kılınmış ise esâsen tevessü'ât-ı medeniyyeyi îcâb eden esbâba bi't-teşebbüs 'ulûm ve fûnûnu iktisâba çalışmak lâzım gelir. Ma'ârifin tezâyüdüyle takarrur edecek terbiyye-i 'umûmiyye terakkî edenlerin usûl ü kavâ'idini tabî'î te'sîs ettirir yoksa 'adetce bir cümleyi toplamaktan 'âciz olanlar ziyâ-yı şemsin kaç sâniyede küreye nâzil olduğunu bir anda hesap edenlere kendini müsâvî tutup o muhâsiblere benzemeğe özenmesi nasıl münâsebetsiz ise bizim de şimdiki hâlimizle Avrupa devletlerini taklîde temâyülümüz öyle münâsebetsizdir. Ma'amâfih Avrupa devletlerinde zikri kasvet getirir insâniyyete münâfî nice işler vardır. Orada her parlayan şeyi elmas sanan küteh-bînlerden olmamalıyız. Ahâlî-

mizin hissiyyât-ı ‘umûmiyesiyle husûsiyyetimize göre kendimizi idâreye çalışmalarız, ahmakâne düşlerle keşâkeşlere düşmemeliyiz.

Mehâkimden murâd meselâ bir tavuk sirkat eden ele geçerse onun hakkında ceza tertîb eylemekten ve bi’l-farz Mehmed’in Ahmed’de alacağı sâbit olursa tahsiline hükmeylemekten ‘ibâret değildir.

‘Adliyece makâsıd-ı esâsiyye hürriyyet-i ‘âmme ve müsâvât-ı tâmmenin te’mîn ve te’sîsiyle hakkâniyyet ve insâniyyete münâfi hâlât u harekâtın vukû‘ bulmaması ve şâyed vukû‘ bulacak olursa bir daha tekrâr edemeyecek sûrette tedâbir-i tehdîdiyye ve tehzîbiyye bi’l-ittihâz istirâhât-ı ‘umûmiyyenin hiçbir vehile halel-pezîr olmaması husûslarına mübtenîdir. Şu makâsıdın husulü mücerred icrâ-yı mücâzât ile mümkün olamaz herhâlde efrâdı ta’lîm ve terbiyyeye mütevakıftır. Efrâdın ta’lîm ve terbiyyelerine ihtimâm etmeyerek mahkemeler teşkîli hıfz-ı sıhhat kavâ’idine ehemmiyyet vermeyerek yalnız hastalara tedâvî kabîlindedir. Sıhhati ihlâl eden esbâb bâkî kaldıkça hastalıkların indifâ‘ı kabîl olmadığı gibi mesâlih ve mu‘âmelâtı ifsâd edegelen efkâr-ı fâside ve ahlâk-ı muzırta hüküm sürdükçe fenâlıkların ardı arası kesilemez. Terbiyye bahsinde ârâ-i üdebâ muhtelif ise de nazariyyât-ı ‘âcizâneme göre şer‘î ve ‘aklı herhangi cihete tatbîk edilecek olsa terbiyyenin gâyeti doğru bilmek, doğru söylemek ve doğru hareket etmektir. Doğru bilmek ma‘lûmâta; doğru söylemek, doğru hareket etmek ahlâka tâbî‘dir.

Ma‘lûmât okumakla, ahlâk alışmakla takarrur eder. Okumak ümîd-i mükâfâtan, hüsn-i ahlâk havf-ı mücâzâtan ileri gelir.

Ez-cümle hukûk mektebine girenler şüphe yoktur ki imtihân verirsem şehâdetnâme alırsam ‘adliyye mesleğine dâhil olup me’mûriyyetlere ta’yîn edilerek hüsn-i ma‘îşete kadr u haysiyyete nâil olurum terakkî ederim gibi ümîd-i mükâfât ile tahsile çalışır. Kezâlik sirkat edersem irtikâb yoluna gidersem yalan söylecek olursam muâhazât ve ‘ukûbât-ı kânûniyyeden kurtulamam, i’tibâr bulamam, vicdânca da müsterih olamam, diyerek havf-ı mücâzât ile hüsn-i ahlâkın lüzûmu anlaşılır. Artık bu lüzûm ne kadar anlaşılırsa o kadar mefâsidden ictinâb edilir. Hiss-i mehâsin, hubb-i ma‘ârif kuvvetleşir fîsk u fücûr hevesleri zayıflaşır. ‘İlm u idrâk tezâyüd ettikçe mülâhaza çoğalır, âhiret ve ‘ukûbât düşünülür, helâl ve harâm tasdik olunur. Sevâb ve savâba meyledilir, tabi‘athayırlı, fâideli şeylere alışır. İ’tiyâdât-ı memdûha melekât-ı râsiha hükmüne girer. Mekârim-i ahlâkın zebresi ve netîcesi olan “salâh u istikâmet” takarrur eder.

Ümîd-i mükâfât, havf u mücâzât fitrat-ı insâniyyede tekevvün eden ahkâm-ı tabî'iyedendir. Kavânîn-i siyâsiyye bu ahkâm-ı tabî'iyeden istinbât olunarak mükâfât ve mücâzâtın ta'yînü tahdîdiyle intizâm ve âsâyiş husûle getirmek için vaz' olunmuştur. Kavânîn-i siyâsiyyenin muhteviyyâtı müte'addid ve mütekessir ise de hülâsa-i tenbîhâtı hakk u vazîfedir.

Bu bâbda kitâbların gösterdiği tafsilât erbâb-ı mütâla'aya ma'lûmdur. Biz onu i'lâm ile tatvîlâta girişmeyerek kısaca deriz ki "hakk u vazîfe" insân ile berâber yaratılmıştır. Meselâ ta'allüm etmek benî Âdem'in hakkı, mu'allime ri'âyet eylemek vazîfesidir. Bu hakk u vazîfe insâna hiçbir taraftan ne verilmiş ne de tahmîl edilmiştir. Ancak hilkat-i beşeriyyede merkûz bir emr-i cibillî ve tabî'î olup temeddün ile ta'ayyün eyley. Zîrâ insân medeniyetten hâlî bir dağda veyâ bir sahrâda tevellüd etmiş olsaydı tab'an hakk-ı ta'allümü hâiz ve mu'allime ri'âyet vazîfesiyle mükellef olduğunu bilemezdi.

Medeniyet bi'l-kuvve hilkat-i beşeriyyede meknûz olan hukûk u vezâ'ifi zâhire çıkarır, kavânîne rabt ettirir. Kavânînin vaz'ı insân için daha birtakım hukûk-ı mevzû'a ve vezâ'if-i mütekâbile tevli'd eylemiştir. Ez-cümle bir mesleğe dâhil olmak maksadıyla mektebe girip 'ulûm-ı lâzîmeyi tahsile çalışmak insânın hasâis-i medeniyyesinden olduğu gibi emr-i tahsîli ba'de'l-ikmâl o mesleğe 'â'id olarak nizâmen tertîb edilen me'mûriyyetlerin birine ta'yîn olunmak, ma'âş almak, terekki eylemek hukûk-ı mevzû'asından, umûr-ı me'mûresini ifâya sa'y u gayret, kânûnen mu'ayyen olan husûsâtta âmire itâ'at, iffet ve istikâmet üzere hareket vezâ'if-i mahsûsasındandır.

Hak vazîfeyi vazîfe hakkı muktezî olup mütekâbil bulunduğundan âmirin me'mûra, me'mûrun âmire karşı mes'ûl olması lâzım gelmiştir. Mes'ûliyyetin usûl ve hudûdu kavâninde mûnderic ise de ahkâm-ı kânûniyyeyi tatbîk ve icrâ derecât üzere âmirlere müfevvez idüğüne ve âmirler bi'l-farz mes'ûliyyeti müstelzim bir hâle mütecâsir olduklarında kendi kendilerini mevki'-i muâhezeye çekip kendi haklarında ceza ta'yîn ve tertîb etmeleri mutasavver olmadığına binâ'en onların fevkinde bir kuvvetin vücûb ve vücûdu tahakkuk etmiş o da efkâr-ı 'umûmiyyenin ahvâl-i 'umûmiyyeyi bi'l-muhâkeme vereceği hükümlerdir ki onun mer'iyetiyle âmirler taht-ı tehdîdiyyete alınarak hod-serâne harekâtın memnû'iyetinden 'ibâret bulunmuştur.

Efkâr-ı 'umûmiyyenin vesâit-i neşr u beyânı da matbû'attır. Onun için cumhûriyyet ve hükûmet-i meşrûta te'sîs eden yerlerde serbesti-i matbû'ât tasdîk olunmuş nizâmat-ı esâsiyyeyi li-ecli'l-muhâfaza "meb'ûsân" meclisleri teşkil kılınmıştır.

Usûl ü kavânîne mugâyir olarak hukûk u vezâ'ifi muhtell veyâ mülk ü millete muzır vukû'a gelen hâlât ve sû-i isti'mâlât gazeteler vâsıtasıyla ihbâr ve i'lân olunur. Efkar-ı 'umûmiyye cûş u hurûşa gelir, erbâb-ı 'akl u kalem tarafından gerek hasbî ve gerek şahsî bendler, lâyhâlar yazılır, matba'alara verilir. Tab' u neşr ettirilir mübâhese, mu'araza kapıları açılır. Mütecâsirlere merci'lerince taht-ı mes'ûliyyete alınır, şâyed müsâmaha edilecek olursa merci'ler mevki'-i muâhezeye çekilir. Herkes makâsıd-ı insâniyyeye münâfi mücâseretten çekinir; müstebidâne, mürtekbâne, mütecâvizâne hareketlere cür'et edilemez olur. Usûl ü kâ'ide ta'ayyün eder, ahlâk ve âdâb yoluna girer, âsâyiş ve intizâm takarrur eyler. Misâl olarak arz ederim ki 'asrımızda yani şu üç dört sene zarfında Şeyhülislâm Cemâl Efendi'nin birâderi Cenâze Molla denmekle ma'rûf Neş'et Efendi Dersâ'adet Bidâyet Mahkemesi'ne a'zâ olur. Tiz vaktin içinde Mahkeme-i İstînâf'a geçmeksizin defaten derece-i sâniyyeyi atlayarak Mahkeme-i Temyîz a'zâlığına fırlayıverir. Şimdi mülkümüzde serbestî-i matbû'ât tasdik edilmiş ve Meclis-i Meb'ûsân bulunmuş olsaydı ben bunun için bir bend yazarım matba'alara verip neşr ettiririm. Nezâretten sorular elbette kânûnen cevâb verilemez re'sen irâde-i seniyye sudûr etti böyle oldu demekten başka söz bulunamaz. Ol vakit *Meclis-i Meb'ûsân* böyle şeylere karışmak vezâ'if-i hükümdârîden hâricdir, muhâlif-i nizâmdır, yolsuz olmuştur, diyerek 'Adliyye Nâzırı ya tevbîh edilir ya 'azl olunur. Faraza 'azl olunmazsa da halkın diline düşer, 'aleyhinde dûr u dirâz makâleler yazılır istifâya mecbûr olur artık hiçbir dâirede münâsebetsiz şeyler vukû'a getirilemez. Usûl ü kâ'ide ihlâl edilemez her iş mihver-i nizâmiyyesinde deverân eder.

Devlet-i 'Aliyye'ye tâbî' olanlardan hiçbirimiz bi'l-fiil hürriyyeti tezevvuk etmedikse de bi'l-mütâlâ'a kitâblarda görülen tafsîlâta nazaran hürriyyetin aksâmı pek çok olmakla berâber cümlesi hürriyyet-i şahsiyye ve hürriyyet-i siyâsiyye noktasında birleşir. Hürriyyet-i şahsiyye her ferdin efrâd-ı sâirenin hürriyyetine ta'arruz etmemek şartıyla tab'an, hulkan, fikren, mezheben, meşreben, mekseben kendi dâire-i irâdât u ihtiyârında hür olup hukûk-ı tabî'yye ve mevzû'asından emîn olmasıdır.

Hürriyyet-i siyâsiyye; her ferdin mülk ü millet, vatan ve cem'iyet hakkında hayırlı ve fâideli şeyler düşünüp umûr-ı hükûmette iştirâk ile idâreye müdâhale edebilmesidir.

Mahkemeler medeniyette hürriyyet-i şahsiyyenin muktezî olduğu kavânîn-i husûsiyyeyi vikâye, meb'ûsân meclisleri hürriyyet-i siyâsiyyenin îcâb ettirdiği kavânîn-i 'umûmiyyeyi himâye eder. Meselâ bizim uşağın iki, üç aylığı terâküm

edip de vermeyecek olsam mahkemeye mürâca'at eyler hükmettirir hakkını alır. Ya ben me'mûrîn-i devlette bulunuyorum, altı aydır ma'âş alamadım. Nereye mürâca'at edeceğim? Mâliyye Nâzırı'nı gidip şikâyet etsem; "ne çâre hazînece müzâyaka var, ma'âşlar vakt u zamâniyle verilemiyor, inşallah ileride verilir, sâye-i şâhânede hepsi tesviye olunur" cevâbını alırım. Buna karşı; "acabâ îrâd u masrafa göre bir muvâzene-i sahîha ittihâz edilse hazînece müzâyaka kalır mı?" demiş olsam o da düşünülür, yoluna girer gibi bir mukâbelede bulunur artık bunda söz tükenir. Daha ziyâde söyleyecek olsam çık dışarı mu'âmelesiyle kovulmaklığım lâzım gelir.

Ama Meb'ûsân Meclisi olsa benim ve sâir hiç kimsenin ihtâr ve iddi'âsına hâcet kalmaksızın zâten umûr-ı mâliyyeyi tenkîd ve tedkîk vezâ'if-i esâsiyelerindedir. Bi't-tab' vâridât ve mâsârifât nazar-ı mukâyeseye alınır. Tenkîhât ve tasarrufât ile "umûr-ı mâliyye" tanzîm olunur. Mazbût ve muttarid bir muvâzene-i sahîha vücûda getirilir. Mâh-be-mâh maaşlar i'tâ kılınır, herkes hakkını alır, zimmetine terettüb eden hakkı verir, mu'âmelât düzelir, ne tedâhülât ne sû-i isti'mâlât kalır. Evet mahkemeler şunun bunun da'vâlarını görür. Meselâ Artin, Ahmed'deki alaçağını bi'l-iddi'â isbât edip hükmettirir. Ama bir taraftan a'şâr mültezimi Artin'in yakasından tutup hükmettirdiği parayı çeker gider, bir taraftan tahsîldâr gelir; emlâk, temettu', bedelât-ı askeriyye, rüsûmât-ı belediyye gibi müteşettit vergilerden dolayı hânesindeki eşyâsını, öküzünü, merkebinin zabt edip sattırır. Bîçâre Artin çırlı çıplak kalır mahkemeye gitse idâreye 'âid bir iştir biz ona karışamayız cevâbı verilir. Meclis-i idâreye mürâca'at etse ne yapalım devlete para lâzım vermekten başka çâre yoktur denilerek def' edilir, terk-i dâr u diyâra mecbûr olur.

İşte böylelikle yani sû-i idârenin tazyîkâtıyla ahâlî dağılmakta lâ-yenkati' taşralarda nüfûs azalmaktadır. Lâyıkıyla Anadolu'nun ahvâli teftîş olursa bundan elli sene evvel üç yüz hâneyi hâvî bulunan karyelerde el-hâletü hâzihî otuz hâne kalmamış olduğu görülür. Şimdi meclis-i meb'ûsân bulunmuş olsaydı zâten meb'ûslar ahâlînin müfevvez ve murahhas vekilleridir. Mesâlih-i 'umûmiyye mevki'-i bahs u müzâkereye konulurdu, i'tisâfât ve onun cümle-i âfâtından olan isrâfât ve tebzîrât ortadan kaldırılırdı, mesârifât tenkîs edilirdi, umûr-ı mâliyye ve tahsîliyye hakkında nizâmât-ı lâzîme te'sîs olunurdu. A'şâr ve sâir vergiler icâb-ı hâle göre birleştirilerek tekâsît-i mu'tedile ve muhikkaya bağlanırdı. Ahâlî ve teb'â bâr-girân-ı ta'didden kurtulurdu. İşte bu misillu islâhât-ı esâsiyenin icrâsıyla 'adl u hakkâniyyete mülk ü millete hizmet edilir, 'ibâdullâh müsterîh olur.

İntizâm-ı idâre, kavânîn ve nizâmât taht-ı zamân-ı ümmette bulundurulurken Meb'ûsân Meclisi'nin te'sîsiyle te'mînât-ı siyâsiyyeden ileri gelir. Böyle temînât-ı

siyâsiyyeye mukârin olmayan hükûmetler ihâta-i istibdâd ile irâdât-ı keyfiyyeye tâbi'dir. İdâre-i keyfiyye hüküm sürdüğü yerlerde mahkemelerin nef' u te'sîri mahdûd ve mukayyedir. Yani usûl ü ahkâm “adâlet-i mutlaka”nın gösterdiği vücûh-i medeniyyet üzere cereyân edemeyip mütehakkimlerin dilediği vech üzere deverân eyler, ne hak ne vazîfe takarrur edebilir. Umûr u mu'âmelâta ağrâz-ı muhtelife karışır. 'Adl u zulm her ne ise maslahat ve ma'rifet için yolunu bulup becermekten 'ibâret kalır. Nihâyet bu âhenkler arasında üstte bulunanlar türkû çalar altta kalanların canı çıkar.

'Adâletin istibdâd ile ictimâ'ı kâbil olmadığından şu dâhiye-ibîdârın def' u ref'iyle irâdât-ı keyfiyye ortadan kalkmadıkça her ne yapılsa velev min-tarafillâh tevârüd-i ilhamât ile kânûnlar, nizâmlar vaz' edilmiş olsa yine hükümsüzdür. Ağrâz-ı nefsâniyyeden müteessîs bir idâre-i muzharife içinde hakkı taharrî leyâlî-i muzlimede sahrâlara düşüp anber aramak gibidir.

[38] SÂNİHA

Vâkı'â devletimizde kırk elli seneden beri ta'mûm-i ma'ârifte çalışılmış zükûr ve inâsa mahsûs mekâtib-i rüşdiyyenin te'sîs ve teksîrine himmet buyrulmuş onların fevkinde mülkiyye, hukûk, sultânî, sanâyi' mektepleri küşâde edilmiş zaten mekâtib-i askeriyye ve bahriyye ve tıbbiyye vücûda getirilerek iyice fûnûn-ı harbiyye ve 'ulûm-i hikemiyye ilerlemiş ba'zı mahâllerde zirâ'at, orman mektepleri açılmış bir zirâ'at bankası da teşkil kılınmış olduğunu inkâr edemeyiz. Bu ikdâmât fi-nefsi'l-emr şâyân-ı şükran ve mübâhât olmakla berâber kuvve-i istibdâdiyyenin taht-ı tahakkümünde bulunduğu terakkiyâtca tamâmıyla husûl-i maksada hizmet eyleyemediğini dahi iddi'âdan geri duramayız.

Te'sîsât-ı 'ilmiyye ve sinâ'iyeden murâdinsâniyyet ve medeniyyetin inkişâfıyla efkâr-ı 'umûmiyyenin te'âlî ve tevessü' etmesidir. İstibdâd ise bunun hilâfına bir reviş olarak dâ'imâ efkâr-ı 'umûmiyyeyi cebr u tazyîk altında bulundurup hürriyyet ve hakkâniyyeti pençe-i tegallûbe almak ister.

Hürriyyet ve hakkâniyyet takarrur etmeyen yerlerde terakkî tasavvur olunamaz. Ba'zı mertebe "ma'ârif" intişâr etmiş olsa bile idâre-i keyfiyye pislikleri arasında mülevves olur fâidesi görülemez. İstibdâdın ta'yîn eylediği hudûddan bir hatve bile ileri gidilemez o girîvelerde dolanıp dolaşarak meydâna çıkanlar bendeğân-ı saltanattır. İstiklâliyyetin hâdimleri hürriyyetin hâdimleridir [مادم] mülk ü millet âdemleri değildir.

Eğerçi zâhirde mülk ü millet işleriyle meşgûl görünürlerse de onlarca mesâlih-i mülk ü millet maksûd bi'z-zât olmayıp ancak menâfi'-i zâtiyelerinin istihşâline alettir. 'Ale'd-devâm vazîfelerini vesîle-i cerr-i merâm ittihâz ile maaşlarına zam ettirmek, büyücek me'mûriyyetlere geçip her ne sûretle olursa olsun "para" biriktirmek rûtbeler, nişânlar olarak yek-dîgerine tekaddüm ve tefevvukla tefahhur eylemek vâdîlerinde gezinirler.

Nasıl ki mültezimler 'uhde-i iltizâmalarında bulunan yerleri kendi kazançlarını te'mîne medâr olduğu için ca'li bir hamiyet ve nezâretle gözedirlerse idâre-i istibdâdiye me'mûrları dahi bi-'aynihî mülk ü millete o nazarla bakıp masârifâtı li-eclî'l-istifâde teksîr-i vâridâta çalışırlar. Yalnız fevâid-i şahsiyyelerine 'â'id şeytanetleri düşünürler çünkü istibdâdın zâten intizâma mâni' olup onunla memâlikce bir iyilik husûle gelemeyeceğini bilirler.

Bu gürûh mürtekbelerin munsıflarıdır. Öyle insâfsız harîsler vardır ki esâsen vâridât-ı devlete göz dikerek mümkün olsa tamâmıyla hazîneyi soymak isterler.

Defaten bunun ikâ'ı kâbil olamadığından yavaş yavaş gün-a-gün desiseler, sanî'alar ihdâsıyla türlü türlü sirkatler, ihtilâslar vukû'a getirilerek lâ-yenkati' kuvve-i mâliyyeyi bitirmeğe savaşırlar. Buna da kanâ'at etmeyip halkın mâ-melekine el atarak irtikâbât-ı 'adîde ile servet-i 'umûmiyyeyi gasb etmeğe kalkışırlar. Mahsûl-i çîre-destî-i vebâlleri olan emvâli sermâye-i ihtîşâm ederek 'inde'l-'umûm ma'âyûb ve mezmûm oldukları bî-pervâ 'âleme karşı kurulurlar. Hırs u tama' kibr u gurûr istibdâdın hasâis-i mübremesinden olmağla idâre-i müstebidenin yetiştirdiği me'mûrlar sû-i ahlâk girîvelerinde süzülüp sivrilmiş olan mendeburlardır. Onlardan hayr u hasenât beklenilemez. Ma'amâfih terbiyyeyi ifsâd ile fenâlıkları icâd eden istibdâddır. Bu dâhiye-i mel'ûne ortadan kaldırılıp da usûl-i mes'ûliyyet üzere bir idâre-i muntazama te'sîs edilince efkâr ve ahlâk düzelir. Menâfi'-i şahsiyye menâfi'-i 'umûmiyye içinde aranılır, 'âkıl ve sâdik me'mûrlar yetiştirilir. Terakkiyât-ı medeniyyeye çalışılır, tarîk-i müstakîm üzere gidilir.

Mülkümüzde kemâl-i teessüfle meşhûdumuz olan "tedennî" ne mekâtibin fikdânından ne ma'ârifin killet ü noksânındandır. Fikr-i 'âcizânemce bütün keşmekeşler kavâ'id-i hakkâniyyete 'adem-i ri'âyetle hukûk-iinsâniyyenin ihlâl edilmesinden ileri gelmektedir. Elbette ağrâz-ı şahsiyye nizâm ve kânûna tefevvuk edip de irâdât-ı keyfiyye hüküm sürdükçe âsâyiş ve intizâm mutasavver değildir. Her ne yapılırsa kargaşalıklar içinde can çekişmek gibi kuru bir dağdağadan 'ibârettir.

[39] SÂNİHA

Devletler bulunduğu hal üzere kalamaz. Esbâb-ı terakkîye dest-res olurlar-sa ileri, dest-res olamazsa geri gider. Medeniyetce terakkî için idâre-i cem'iyet "kavâ'id-i hürriyyet ve hakkâniyyet" üzere teessüs ederek ma'ârifin tevessu'âtıyla cilve-nümâ-yı zuhûr olur bir sırr-ı tecellîdir.

İbtidâ-yı hilkatten tâ bu âna kadar her nerede 'ilm ü 'adâlet tezâyüd etmiş ise o memleketler kesb-i ma'mûriyyet eylemiş bilakis 'ilm ü 'adâletin uğramadığı mahâller hâl-i harâbiyyette kalmış olduğu gerek vukû'ât-ı sâbıka ve gerek şuûnât-ı lâhika delâletiyle anlaşılmalıdır.

Nûr u ziyâ şemsin vücûdunu irâe ettiği gibi tabî'at-ı dünyâ dahi 'umrân-ı 'âlem için 'ilm ü 'adâletten başka tarîk olmadığını öyle göstermiştir. Müstebidler bu kavâ'id-i külliyyeye yanaşmayıp kendi kafalarında cevelân eden efkâr her ne ise onu düstûru'l-'amel ittihâz ile cebren, kahren dilediklerini yürütmek isterler.

Görmez misiniz ki memâlik-i Osmâniyye'nin hâvî olduğu bahırlar, nehirler, göller gün-a-gün sular, müfeyyiz ve münbit ovalar, sahrâlar, a'lâ ve ra'nâ ormanlar, ma'denler, hazâin-i kudretten ifrâz edilmiş birer defîne-i servet iken hükûmetimiz hüsn-i idâreye mâlik olamadığından hakkıyla istifâde edilemiyor. 'Ale't-tevâlî istilâ-yı fakr u zarûretle memleketlerimiz harâb olup gidiyor. Bu harâbiyyet ecâ-nibe karşı mağlûbiyyeti iltizâm ediyor. Harâbiyyet ve mağlûbiyyetin imtidâd ve iştidâdı ise bi-hasebi'l-'âde inkırâza bâdî olduğunda iştibâh yoktur.

Mülk ü milletce düşünülecek tedâbîrin en mühimi üzerimize yüklenmiş olan belâ-yı harâbiyyet ve mağlûbiyyetin def u ref'ine medâr olabilecek esbâbı istihzâr ile i'âde-i ikbâl ü iktidâra çalışmaktır o da esâsen harâbiyyet ve mağlûbiyyeti îcâb eden ahvâlin aksine hareketle yani cehl ü zulm fakr u zarûreti, fakr u zarûret harâbiyyet ve mağlûbiyyeti mûcib olduğuna ve şu mübremât istibdâddan ileri geldiğine hükmederek o dâ'iyye-i dalâletten ferâgatle yeniden kavâ'id-i hürriyyet ve hakkâniyyet üzere te'sîs-i hükûmetle, ciddî ve samîmî'ilm ü 'adâleti ta'mîm ü ta'zîme sarf-ı himmetle husûle gelir.

'Ulûm-ı nâfi'a naklî ve 'aklî olmak üzere iki kısımdır. 'Ulûm-ı nakliyye fûnûn-ı şer'iyyeden, 'ulûm-ı 'akliyye fûnûn-ı hikemiyye ve siyâsiyye ve sinâ'iyyeden 'ibârettir. 'Ulûm-ı nakliyye dünyâ ve 'ukbâya 'âid ahkâm ve esrârı bildirir. 'Ulûm-ı 'akliyye hakâyık-ı eşyâdan bahisle dünyâca nâfi' olan usûl ü kavâ'idi gösterir. Cenâb-ı Hak insânı şer' ile mükellef etmiş akıl ile mümtâz ve mükerrerem eylemiş terakkiyât-ı sûriyye ve ma'neviyyeye bizi îsâl için iki tarîk açmıştır. Dâire-i şer' u

akıldanhâric olan meslekler, mezhebler ilkâât-ı şeytâniyyeden mütehaddis vehm ü cünûndan münba'is olmağla mahz-ı dalâlettir, hezelân ve hüsrândan 'ibârettir. Erbâb-ı hidâyet ve sa'âdetin ârzû-kerde-i vicdân u 'irfânı olan şeh-râh-ı selâmet birdir. O da şer' u 'aklın gösterdiği sırât-ı müstakîmdir. Cehâlet ve şekâvet yolları nâ-mütenâhîdir. Şer' u 'aklın kuvvetini, te'sîrâtını anlamak için ecdâdımız olan eski Müslümânlar ile medeniyet-i cedîdenin yetiştirdiği yeni Avrupalıların ahvâlini mukâyese kifâyet eder.

Eski Müslümânlar tamâmıyla şer' u diyânete temessük etmiş dünyâ ve 'ukbâ-yı kazanmak maksadıyla cihâd ve gazâyı ihtiyâr eylemiş 'asabiyet-i milliyyeden müteşekkil bir mehâbet-i fevkalâde ile kendilerini cihâna tanıttırmış ekser milel ü akvâma gâlib olup bunca memleketler ele geçirmiş dünyâlarını ma'mûr ettikleri gibi sa'y u gayretleri tahsîl-i rızâullâha maksûr olduğundan sa'âdet-i uhreviyyelerini dahi te'mîn ederek ibkâ-yı nâm u şân ile 'âlem-i bekâya göçüp gitmişlerdir.

Yeni Avrupalılar 'akl u hikmet yolunu tutmuş, ma'îşet-i dünyeviyyeyi tahsîl ve tanzîme çalışmış 'ulûm-i hikemiyye ve siyâsiyye ve sînâ'iyenin ikmâl ve istikmâliyle uğraşmış bu yolda sâir milel ü akvâma tefevvuk etmiş memleketlerini ma'mûr ve âbâdân eylemiş hükûmetlerini 'adl u hürriyete muvâfık bir sûret-i muntazama koymuş mütemâdiyen terakkî eylemekte bulunmuşlardır.

Bizim gidişimiz yani devletimizin şimdiki revîşi zâhirde şer' u diyânet ve hikmet ü medeniyet arasında mütereddî gibi görünür. Ama icrââtın irâe ettiği hakîkate bakılınca ma'nen ne şer' u diyânet ne hikmet ü medeniyet mültezim olmayıp tavr-ı istibdâdın îcâbı her ne ise onun cereyânını istushâba müntehîdir.

Dünya ve 'ukbâ, Cenâb-ı Hakk'ın 'avâlim-i şuhûdiyye ve gaybiyyeyi câmi' iki cihân-ı kudretidir. Tâir-i ruh-ı insânî bu iki cihânda pervâz ile terakkiyyât-ı sûriyye ve ma'neviyyeyi ihrâz için "nefhâ-i rahmâniyye"den bârika-pîrâ-yı tekrim olmuş kâlbüd-i tekvîne girmiştir. Şu maksada nazaran yalnız dünyâyâ hasr-ı râğbet 'ulüvv-i himmete münâfi ise de velev nâkis olsun medeniyete hizmet nev'an-mâ yine maksad-ı aslıye hizmet demek olduğundan î'mâr-ı 'âleme çalışanlara bir şey denilemez. Ni'am-ı uhreviyyeden mahrûmiyyet, 'ukûbat her ne ise kendilerine 'â'idir. Ama memleketlere tasallut ile tahrîb-i 'âleme kalkışanlar ezlam-ı halkullâhtır. Onlara karşı cem'iyet müdâfa'a ve belki mukâteleye mecbûrdur. Zîrâ zâlimlerin zuhûr u tuğyânı âteşe benzer bir âfettir. İnsânları, hânümânları kasup kavurur. Memleketleri yangın yerine döndürür. Bu harîk-i cihân-sûz söndürülmedikçe ne mâl ne mülk ne âsâyiş ne intizâm ne emniyyet ne hürriyyet kalır.

Zâlimlerin envâ'ı var ise de en muzırları, mütecâsirleri serrâk ve kuttâ'-i tarîk ve erbâb-ı istibdâddır.

Serrâk ve kuttâ'-i tarîk tenhâ yerlerde köşelerde bucaklarda gezinir kırlarda dağlarda dolaşır, icrâ-yı şekâvet için fırsat arar. Erbâb-ı istibdâd kemâl-i debdebe ve tumturak ile memleketlerde fermân-fermâ olarak iş başına geçip 'azamet satar. Keyfe mâ-yeşâ irâdât u icrââta girer. Halkın hukûk u hürriyyetini, servetini, huzûr ve istirâhatını gasb u selb edecek gaddârâne bir sû-i irâdede musırır olur. Usûl ü kavâ'id-i şer'iyeye ve 'akliyyenin hiçbirine i'tibâr etmeyip hâtırlarına gelen hayâlât yani şeytanın zihinlerine yestehlediği müzahrefât her ne ise siyâsiyyâtı ona tatbîk ile herkese tasdik ettireceğim deyu uğraşır, tahakkümâta kalkışır devleti belâlara uğratar mülk ü milleti batırır.

Sözün doğrusu bir yandan istibdâdın teşvîşâtıyla ve bir yandan Frenklere sû-i taklîdin telvîsâtıyla idâre-i siyâsiyye ve ahlâk-ı 'umûmiyyemiz pek fenâ sûretlere girmiş insâniyyetin, İslâmiyet'in hilâfına gidilmiş millete hâlel getirilmiş diyânetce takarrur ettirilen "terbiyye-i asliyye" inhitâta yüz tutmuş medeniyetce yeni bir terbiyye-i 'umûmiyye dahi te'sis etmeyip her iki cihetle 'âlemi terbiyesizlik kaplamış arsızlık, nâmûssuzluk, uğursuzluk ta'ammüm etmeğe başlamış, şu rezâletlerle bizim için sûrî ve ma'nevî terakkîye ihtimâl kalmamıştır.

²⁷³ ﴿خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ﴾ müfâdına mâ-sadak bir mühlike-i hezelâna düşmüşüz. Her şeyden ziyâde bu mühlike-i hezelândan bizi kurtaracak tedâbîre muhtâcız. O da iki sûretten 'ibârettir.

Yâ Cenâb-ı Muhavvilü'l-havl ve'l-ahvâl bize 'âkıl ve 'âdil bir pâdişâh ihsân eder. İstibdâdın İslâmiyete, insâniyete, medeniyete mugâyir ne tavr-ı kerîh olduğunu görür o musîbeti ortadan kaldırır, meşrû ve müşterek bir hükûmet-i meşrû'a te'sis ettirir, en evvel milliyeti ele alarak İslâmiyet'i tahkîm ve takviyyete çalışır, medeniyeti İslâmiyetle İslâmiyet'i medeniyetle imtizâc ettirecek sûrette bir hüsn-i terbiyye-i 'umûmiyye vücûda getirir. Arsızlık, nâmûssuzluk, uğursuzluk aradan kalkar. 'Ulûv-i himmet, hamiyet, hakkâniyyet meydâna çıkar, fazîlet ve hürriyyete mâlik oluruz, esbâb-ı terakkîyi arar buluruz.

Veyâhûd tevfi-k-i Bârî ile millet uyanır da kıtâli göze alıp müstebidlerin 'aleyhine kıyâm eyler: ²⁷⁴ ﴿حُدُوهُ فَعُلُوهُ نَمَّ الْجَجِيمِ صُلُوهُ﴾ nass-ı celîlince hücum edilerek ol şirzime-i zemîme tepelenip siccîn-i elîme yıkılır gider şerlerinden kurtuluruz necâtımızın çaresini düşünürüz.

273 "...dünyada da ahirette de hüsrana uğramıştır..." [Hacc 22/11]

274 "Taraf-ı ilâhiden de denilecektir ki: (Onu tutun da) ellerini boynuna bağlayın. Sonra cehenne-me kavuşturun!" [Hâkka 69/30-31]

Kâffe-i terakkiyyâtın menba'ı 'ilm ü 'adâlet olduğuna hükmederiz onun füyûzâtını ıslâhâtca üssü'l-esâs ittihâz ile mecrâlara taksîm eyleriz. Evvelemirde mekâtib ve mehâkimi bi't-tanzîm ma'rifet ve ma'deleti tezyîd ve ta'mîme çalışırız. Hubb-i ma'rifet, hüsn-i ma'delet tezâyüd ve ta'ammüm etmesiyle ma'lûmât ve kemâlâtın kadr u kıymeti, kavânîn ve nizâmâtın meziyyet ve ehemmiyeti anlaşılır. 'Ulûm-ı şer'îye milliyeti, fûnûn-ı 'akliyye medeniyyeti, kavânîn ve nizâmât müsâvât ve hürriyyeti tenvîr ve tevsî' ederek usûl-i İslâmiyyet ve insâniyyet üzere gidilir, "hükûmet-i meşrûta" te'sîs ettirilir, matbû'ata serbestlik verilir, bu sâyede erbâb-ı 'ilm ü kalem meydâna çıkar.

Ben şu kitâbımı şimdi eşrârdan ihtirâzen kulube-i ahzânımda tek ü tenhâ yazarken ol vakit bî-pervâ bastırabileceğim gibi daha nice nice mükemmel ve mu'tenâ kitâblar, risâleler tab' u neşr olunur. Mübâheseler, mu'ârazalar çoğalır efkâr-ı 'umûmiyye cûş u hurûşa gelir. Onun temevvücâtıyla idâre-i siyâsiyye makâsıd-ı 'âmmeye muvâfık bir hüsn-i sûrete münkalib olur. İrâdât-ı keyfiyyeye sed çekilir, hükümdârın vezâ'ifi ta'yîn ve tahdîd kılınır. Mesâlih-i devlet kargaşalıktan kurtulur. Umûr u mu'âmelât taht-ı intizâma alınır, sa'âdât-ı sûriyye ve ma'neviyye yolları açılır, 'âlem-i terakkîye girilir, izzet ve istirâhatle yaşanılır.

[40] SÂNİHA

Devletimizde istibdâdın nasıl mezmûm ve meş'ûm olduğu anlaşılammış değildir. Sevânih-i sâbıkada 'arz olunduğu üzere pâdişâhımız cülûs-ı hümayûnlarını müte'âkiben ol vakit re's-i umûrda bulunmuş olan Midhat Paşa merhûm gibi erbâb-ı 'akl u hamiyetin ilhâh ve ibrâmıyla ²⁷⁵ «وَأَفْرُهُمْ سُورَى بَيْنَهُمْ» nass-ı celîline itibâ'en "usûl-i meşveret ve meşrûtiyyet"i bi'l-kabûl düstûrda sahâif-ârâ-yı sa'âdet olan *Kânûn-i Esâsî*'yi neşr u i'lân buyurmuşlardır. Çi fâ'ide. Meb'ûsân Meclisi'nin küşâdı, Moskofla açılan muhârebe-i ma'lûmenin ibtidâlarında gâyet gâileli ve buhranlı zamâna tesâdüf etmiş ve zâten şimdide kadar mülkümüzde emsâli görülmeyip ilk defa teşekkül eylemiş olduğundan tabî'î müzâkerâtca ber-vech-i matlûb intizâm üzere devam edemedi. Makâm-ı riyâsette bulunanlar dahi bir hüsn-i idâreye muvaffak olamayıp nâ-becâ gürültüler zuhûra getirilerek hoş görülemediyse de elbette bâdî-i emirde her şey nâkis ve gayr-ı muntazam olup refte refte derece-i kemâle vusûl ile kesb-i intizâm edegeldiğinden öyle şeylere bakılmaz 'ale'l-husûs millet meclisleri gürültüsüz olmaz. Medeniyet-i cedîde târîhlerini okuyanlara, Avrupa memleketlerini dolaşanlara ma'lûmdur ki çok kere meclis-i milliyede kan dökülecek râddelerine kadar gürültüler vukû'a gelmiştir. Hubb-i vatan, zevk-i hürriyyet başka sevdâlara, sahbâlara benzemez.

İdâre-i ahrârâne teessüs eden yerlerde "görünüz, işitiniz, söyleyiniz" hitâbı herkese vâridir. Görülen, işitilen şeyleri bi'l-muhâkeme yâ red yâ kabûl yolunda bir hüküm çıkarmak ahkâm-ı zihniyyeyi başkalarına anlatmak, celb-i menfa'at, def-i mazarrat için uğraşmak terakkîye çalışmak husamâ ile boğuşmak hasâis-i insâniyyeden olmağla beşeriyet mu'ârazayı, mu'âraza gürültüyü müstelzimdir. Sumt u sükûnet mezâristâna tıklan emvâta mahsûstur. Ma'a-hâzâ nusûs-ı ilâhiyye öyle gösterir ki 'indimizde emvâten sayılanlar bile ma'dûm olmayıp en sonra bir neş'e-i uhrâ zuhûruyla dirilecek hem görececek hem işitecek hem söyleyecektir.

İstibdâdın hüküm sürdüğü memleketlerde "görmeyiniz, işitmeyiniz, söylemeyiniz" tehdîdiyle insânın körlük, sağrılık, dilsizlik hâlinde bulunması iltizâm edileğediğinden öyle yerler mahalle-i hâmuşân demektir, mezâristândan farkı yoktur. Dünyâ ile âhîret beyninde bir berzah hükmündedir. Müstebidler hüsn ü hareketi selb ile insânı ecelsiz öldürmek, cihân-ı beşeriyeti cemâdât 'âlemine döndürmek

275 "...bunların işleri aralarında müşavere iledir..." [Şûrâ 42/38]

isterler. Müstebidler kurtlara benzer ne gürültüden hoşlanırlar ne gürültüyü mücib olacak saldırılardan ferâgat edebilirler. ‘Ale’d-devâm gürültüyü îcâb eden ef’âl ile berâber halkı susturup gürültüsüzce müteferriâne tahakküm etmek vâdilerinde gezinirler. Ama efrâd-ı beşer mâdem ki nâtıktır insândır, her ne türlü ‘acız u esâret içinde bulunursa bulunsun ilelebed susmak, hukûkunu aramamak, gürültü çıkarmamak mümkün değildir.

Vukû’ât-ı siyâsiyyeye nazar olunsa görülür ki her idâre-i ahrârânenin evvelerinde gürültüler çıkmış tetrîcen kavânîn ve nizâmâtın te’sîsiyle “hukûk u vezâ’if”in takarruruyla hükûmetârzû-yı ‘umûmîye muvâfık bir sûrete münkalib olmuş intizâm ve istirâhat husûle gelerek gürültüler kesilmiştir. Bilakis istibdâd sıhhat u sukûneti îcâb ettiriyorsa da mezâlîme tahammül gayr-i kâbil olduğundan bu misillu müstebidâne idârelerde en sonra gürültüler tehaddüs eder. Patırtıların tekessür ve te’akubuyla hükûmete şaşkınlık gelir. İktidâr ve ikbâli ‘acız u idbâra mütehavvil olur hüküm ve nüfûzu kalmaz, suyu çekilmiş değirmene döner, ‘âkıbetü’l-emr muzmahil olur gider.

Erbâb-ı ‘akl u hikmete ma’lûmdur ki hayvân-ı nâtık olan insânın iki lisânı vardır. Biri nutk-ı zâhirî delâletiyle elfâz ve hurûftan teşekkül eden lisân-ı kâl ve diğeri kalb ve vicdâna mahsûs olan nutk-ı bâtinî kuvvetiyle bî-lafz u hurûf tekel-lüm eyleyen lisân-i hâldir. ba’zı mülâhazâta mebnî lisân-i kâl sâkit olsa bile lisân-ı hâl sâkit olmaz. Meselâ’unf u âzâr ile bir ‘âcizin nutk-ı zâhirîsine sed çekerek söz söylememek mümkün ise de nutk-ı bâtinîyeysine karşı sed çekip de susturmak mümkün değildir. Edeben veyâ havfen her ne ise ba’zı kere lisân-ı kâl hamûş olur ama lisân-ı hâl dâimen ve müstemirren nâtıktır. Her ne zamân ki insân makâsıdırca kendi kendini iknâ’ eder veyâ hâricden bir mebhasde bi-hakkın iltizâm edilirse ol vakit müsterih kalır. Nutk-ı bâtinîye sükûnet gelir.

‘Adâlet, hürriyyet, servet tabî’at-ı insâniyyenin temâyülüyle kabûl kılınmış makâsıd-ı esâsiyyeden bulunmuş olduğundan idâre-i siyâsiyye şu usûl üzerine te’sîs edilerek hükûmetin terakkiyyâta sa’y u ikdâmı görülünce halkın lisân-ı îtirâzı kesilir yoksa başka türlü insânı iskât etmenin imkânı yoktur. Vâkı’â mezâlîmin imtidâd ve iştidâdıyla hayret ü haşyet efrâdı bir hâl-i mebhûtiyyette bulundurabilirse de muvakkattır. Bizim tahammülümüz de bu kabildendir. Hayli vakitten beri kâbus-ı istibdâdın tasallutuyla giriftâr olduğumuz hâb-ı bîtâbîden uyanamıyoruz. Ne mezlaka-i tedennîye düştüğümüzü anlayamıyoruz. Bi’l-farz anlayanlar olsa bile anlatılamıyor, gulgule-i istibdâd ile kulaklar tıkanmış ‘âlemi bir hayret ü haşyet kaplamış kuvve-i garîziyyeye halel gelmiş ‘asabiyyet ve hayret neş’eleri zâil

olup ²⁷⁶ذال خوف الذل في الناس من خوف الذل في ذال medlûlünce ekserî halk mezelleten kurtulmak için hırs u tama' sevđalarıyla mezellete düşmüş meskeneti i'tiyâd etmiş mes'adet-i milliye ve medeniyeden gâfil kalmıştır.

İşte bu gaffet müstebidleri üzerimize taslît eylemiş me'mûrîn-i devlet bî-çûn u çirâ ta'azzum ve tahakküme alışmış olduğundan mârrü'z-zikr millet meclisinin ibtidâ-yı teşekkülünde zuhûra gelen ufak tefek gürültüler pek ziyâde i'zâm kılındı. İstibdâd taraftarları gûyâ halkımızın cehâletinden ve idâre-i ahrârâne devam edecek olursa söz ayağa düşüp saltanat muhâtarada kalacağından bahisle hayırhâhlık sûretinde tasnî'ata giriştiler. Zihn-i pâdişâhiye ilkâ-yı evhâm ile fazîha-i ihâneti irtikâb ettiler, meb'ûsânı dağıttılar. Hâlâ o evhâm icrâ-yı ahkâm edip gidiyor. Fi'l-hakîka efrâdın ekseriyet üzere câhil olduğunu inkâr edemez isek de 'umûm millet-i İslâmiyye'ye cehâlet isnâd eyleyecek kadar mütecâsirâne cehl istibdâddan müstefid olan echellere mahsûstur. Onlardan başka ümmeti techîl edecek bir hasmımız yoktur. Ma'a-hâzâ Meclis-i Meb'ûsân, encümen-i dâniş değildir. Meb'ûsluğa intihâb olunacak zevâtın 'ulûm-ı 'âliyyede me'zûn bulunması iktizâ etmez herkes memleketce ihtiyâcâtı, idârece hüsnîyyât ve kubhiyyâtı bilir. Meclis-i Meb'ûsânda müzâkere edilecek mevâd dahi bunlardan yani memâlikin ihtiyâcâtıyla idârenin hüsnîyyât ve kubhiyyâtı mevki'-i bahs u münâzaraya konularak mülk ü millete nâfi' ve muzır olan şeyleri bi'l-muvâzene menâfi'i çoğaltmağa, mazarratları azaltmağa çalışmaktan 'ibârettir.

Vâkı'â vükelâ-yı devlet 'âkıl ve sâdık olunca bu vazîfeleri yani mülk ü millet hakkında hayırlı olan işleri yapabilirse de taraf-ı hükümdârîden nasb edilmiş oldukları cihetle bi't-tab' efkâr-ı hükümdârîye mûmâşât mecbûriyyetinde bulduklarından hürriyetleri mahdûddur. Hüsn-i hizmete muvaffakiyetleri hükümdârın 'âdil ve fâzıl olmasına mütevakkıftır. Bu ise tesadüfâtan olup ekseriyâ aksi zuhûr etmekte esdikâ-yı vükelâ me'mûriyyetlerinden bi'l-istifâ 'uzlet ve inzivâyı ihtiyâr eylemekte müdâhin ve mütemellik olanlar re's-i umûra geçip irâdât-ı keyfiyyeyi tervîc ile gûn-a-gûn fenâlıklar vukû'a getirilmekte idüğüne binâ'en umûr u mesâlihi re'y-i vâhîde inhisârdan kurtarmak için hükûmetin müşterek olması iktizâ eylemiştir.

Hükûmet-i müştereke meb'ûsân ve a'yânın nezâret-i mütekâbilesinden 'ibâret olarak meb'ûsân 'umûm ahâlî cânibinden, hey'et-i a'yân pâdişâh tarafından intihâb olunur. Meb'ûsân idâreyi teftîş ile nizâmât lâyhalarını tanzîm edip

276 Hz. Ali: "İnsanlar zilletten korktukları için zillettedirler."

hey'et-i a'yâna 'arz eyler, oraca bi't-tedkîk kânûniyeti tasdîk olduktan sonra neşr u i'lân edilir. Me'mûrîn-i devlet, kavânîn-i mevzû'anın tenfîz ve icrâsıyla mükellef olur. Vazîfelerinden mes'ûl tutulur, lede'l-iktizâ umûr-ı me'mûrelerinden dolayı vükelâ mevki'-i muâhezeye çekilir taht-ı muhâkemeye alınır. Herkes kavânîne tevfiik-i mu'âmelât ile nizâmâta itâ'at ve ri'âyet mecbûriyyetinde bulunur, tarîk-i müstakîm üzere gidilir, irâdât-ı keyfiyye ortadan kalkar, hukûk u vezâ'if-i insâniyye meydâna çıkar, hürriyyet ve hakkâniyyet hükmetmeğe başlar. Ne tahakküm ne ta'azzum ne temellük ne tabasbus kalır. 'İbâdullah tazyîkâttan idâre-i devlet teşvîşâttan kurtulur.

[41] SÂNİHA

Müstebidlerimizin vikâyesiyle uğraştıkları istiklâliyyet, devletlerin hâiz olması lâzım gelen kuvvet ve kudret demek olmayıp ancak 'âdet-i me'lûfeleri üzere mâliyyeyi, teşrîfâtı, zâbıtayı pençe-i mütegalibânelerine alarak keyfe mâ-yeşâ maaşlar, rütbelere tahsîs ve tevcih ile a'vân ve bendegânı çoğaltmak, şuna buna kurulmak, idârelerine muhâlif olanları zâbıta kuvvetiyle belâya uğratmak arzûlarından müteşekkil bir sûret-i mevhûmeden 'ibârettir. İşte bu tevehhümât, makâm-ı saltanattan inbi'âs ile kâffe-i vükelâ ve sâir me'mûrîn-i devlete 'alâ-merâtibihim sirâyet ederek yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya doğru münkasım oluyor birbirine münâkız ve mübâyin müdâhalât-ı nâ-mütenâhiyye zuhûra geliyor türlü türlü menfezler açılıyor o menfezlerden birtakım müteneffizler sesleniyor. Gün-a-gün hevesler, mültemesler galeyân ediyor, zırlıklar, mırıltılar çoğalıyor. Şu hây u huylar arasında hakk u 'adâlet gayb olup ağrâz-ı şahsiyye meydâna çıkıyor, herkes menâfi'-i zâtiyye hulyâlarına düşüp bir gulgule-i garâib-nümâ tehdüs eyliyor. Öyle nev-zuhûr 'acibeler görülüyor ki akıllara hayret geliyor. Zâhirde pek ziyâde ikdâm ve ihtimâm ile işlere bakılıyor gibi nümâyişler de gösteriliyor. Ama ledünniyyâta bakılınca mesâlih-i devlet maksûd bi'z-zât olmayıp bütün sa'y u emeller vezâ'ifi vesile-i cerr-i merâm ittihâz ile kendi işlerini yoluna koymak fikirlerinden 'ibâret kalıyor.

Vâkı'â ser-kârda bulunanlar hâb u huzûrlarını terk edencesine leyl ü nehâr umûr-ı devleti tanzîm için tedbîrler düşünüp çabalıyorsa da hukûk ve menâfi'-i 'umûmiyyenin muktezî olduğu kavâ'id-i külliyyeye tatbiki hâtırlarına getirmeyip kendi hayâllerince tasvîb ettikleri icrâât ile didindiklerinden bir fâide var ise yine kendilerine 'âid oluyor mülk ü milletce bir şey istifâde edilemiyor. Bilakis idâre-i hâzırada zerre kadar âsâr-ı isâbet ve intizâm görülemediğinden başka ân-be-ân kargaşalıklar fenâlıklar ziyâdeleşiyor netîce-i re'y u tedbîrleri ya vâhî ya vahîm çıkıyor onlar dahi bu sekâmeti görüp revîş-i idâre kötü olduğunu anlıyorlarsa da sebeplerini yani hasbe'l-istibdâd 'adl u hakkâniyyete gâyet edilemediğinden neş'et eylediğini bilmeyip kötülükleri icâb eden kötülüğü bi'l-ibkâ pisliklerin içinde iş görüyoruz zannıyla aldanıyorlar. Ma'a-hâzâ o istibdâd bâkî kaldıkça ıslâhâta çalışmak mezbeleye tohum saçıp hayr u bereket ümîdinde bulunmak gibidir.

Beyit

زمین شوره سنبل بر نیارد
درو تخم و عمل ضایع مگردان²⁷⁷

277 "Çorak toprakta sümbül bitmez. Orada tohum ve emeğini zâyî' etme.", "Gülistan", *Külliyât-ı Sa'dî*, s. 24

İnkılâbât-ı zamâniyye hükûmet-i Osmâniyye'yi tezelzülâta düşürmüş ızdırâbât-ı 'umûmiyyenin imtidâdıyla berâber istibdâdın iğtişâsâtı herkese bir uyusukluk, şaşkınlık getirmiş, yılgınlık, korkaklık ta'ammüm eylemiş, muhâfaza-i vatan vazîfeleri unutulmuş, ekser halk ve me'mûrîn selâmet-i devletten nâ-ümîd olup her ne kazanılırsa kârdır diyerek menâfi'-i zâtiyye hulyâlarına dökülmüş olduğunu görüyoruz.

Memleketler sefâyine şebihtir. Sefineler dümene tâbi' olduğu gibi memleketlerce dahi hükûmetler dümen mesâbesinde bulunduğundan halkın ona teba'iyeti tabi'îdir. Nasıl ki boraya tutulmuş, dümeni kırılmış bir sefine sekencesinin havf u telâşa düşmesi zarûrî ise bi-'aynihî hükûmetleri bozulmuş olan memâlik ahâlîsinin dahi endişe-i ibhâm ile heyecâna ve helecâna giriftâr olması efkâr-ı muhtelifে zuhûra gelmesi öyle zarûrîdir fakat bunu kemâl-i dikkatle ta'akkul etmelidir ki memlekete 'arız olan fenâlıkların def' u ref'ine çâre aramayıp da menâfi'-i zâtiyye tahayyülâtına saplanmak tehlikeye dûçâr olan bir sefine halkının sâhil-i selâmete çıkmaları sefinenin reh-yâb-ı selâmet olmasına mütevakıf idüğünü hâtıra getirmeyip kendi sandûkunu, sepedini yerleştirmek ile meşgûl olmak gibidir.

Eğerçi emr-i idâre kapûdân ve ma'iyetinde bulunan sâir tâifeye müfevvez olduğundan sefine halkı onlara i'timâd ve istinâd ile gâfil bulunabilir. Ama kapûdân ve tâife sefinenin gark olacağını görürken tahlîsine çalışmayıp gemiyi soymağa kalkıştırlarsa ne denilir ve şu hâlde ne yapılmak lâzım gelir. Elbette o cür'et aklın insilâbıyla mecnûnâne bir ihânet demek olacağından akli başında bulunanlar Muhavvilü'l-havl ve'l-ahvâle sığınarak bir yere toplanıp esbâb-ı halâsı aramak iktizâ eder veyâhûd istilâ-yı cînet ve gafletle cümlesi batır gider. Erbâb-ı basîret devletimizin misâl-i mezkûru andırır bir mühlike-i dehşet-i iştîmâle düşmüş olduğunu görüp haybet ve hayrette kalıyor. Vâkı'â gösterilen telaşlara nazaran pâdişâh ve etrâfında bulunan vükelâ-yı bî-intibâh dahi bir dereceye kadar muhâtarayı hissederek şu'ûrları gibi huzûrları münselib ise de sekr-i istibdâddan ayılamadıklarından tamâmıyla anlayamıyorlar. Zîrâ ayılmış olsaydılar devletin şu hâl-i hatâr-nâka düşmesi istibdâd serhoşluğuyla tarîk-i müstakîmden inhirâf eyleyerek 'adl u hakkâniyyete münâfi harekât-ı hod-serâneden ileri geldiğini idrâk ederler idi. Bu sermestân-ı gurûr muhâtarayı mûcib olan sû-i idâre onların kusûr ve kabâhatlerinden neş'et ettiğini ya sahîhan bilmezler ya tecâhûlden gelerek kargaşalıklardan li-ecli'l-istifâde istibdâdın vermiş olduğu fırsatı elden çıkarmak istemezler veyâhûd kendilerinde devleti tehlikeden kurtarabilecek iktidâr göremediklerinden münâfîkâne nümâyişler ile vakit geçirip esâslı teşebbüsâta cesâret edemezler. Şu ih-

timâlât-ı selâsenin birincisi hamâkat, ikincisi ifrât-ı hırs ile hıyânet, üçüncüsü 'ac içinde mel'anet şâibelerini gösteriyor ki her ne zamân re's-i umûrda bulunanların ahvâli nazar-ı im'âna alınsa bu zemîmeler her birisinde ya müctemi' ya müteferrik olarak görünür.

İdâre-i hâzırânın kubhiyyâtı zemâyim-i mezkûreyi zâhire çıkarmış 'inde'l-umûm ekâbirin mâhiyyet-i mezmûmeleri anlaşılmiş iken kuvve-i istibdâdiye efrâdın gözünü korkutmuş me'mûrların ekserîsi dahi hasbe'l-usûl temelluk ve tabasbus ile müdâhaneye alışmış tabî'atlarında 'ulüvv-i himmet ü hamiyet kalmamış her ne sûretle olursa olsun ma'âş almak, rütbe yakalamak hevâlarıyla hırs u tama' sevdâlarına düşmüş 'âlemi cebânet ve sefâhetle karışık bir cinnet ve belâhet kaplamış olduğundan ses çıkarılamıyor, mütehakkimlere karşı durulamıyor göz göre[göre] mülk ü millet berbâd olup gidiyor.

[42] SÂNİHA

Mesâlih-i siyâsiyenin bir merkez-i istibdâda irtibât ve inhisârındaki mah-zûrlar, mazarratlar herkesce ma'lûm ve müsellemler iken bol bol maaşlar, ihsânlar, yalılar, konaklar o menba'ı israf u itisâfdan nebe'ân ettiği cihetle gûyâ ki ona dokunulacak olsa devlet kökünden kuruyup 'âlem menâfi'den mahrûm kalacak yalılar, konaklar yıkılacak imiş gibi vâhimeler ezhân-ı tama'kârâna yerleşmiş müdâheneler, irtikâblar, 'urûk ve i'sâba işlemiş olduğundan başka bir tarîk-i savâb aramak şöyle dursun bu ma'nâyı hâtırlarına bile getirmekten ictinâb ederler. Hâlbuki zevâlınden korktukları maaşlar, me'mûriyyetler, falânlar devletin vücûduyla kâim olan şeylerdir ki onlara aslâ hâlel gelemeyiz. Fakat idâre-i devlet usûl-i meşveret ve meşrûtiyyete inkılâb edince hesâb aranılır, bir muvâzene-i sahîha vücûda getirilir, hazîne-i hâssanın çekip almakta olduğu bir buçuk milyon lira tayy olup Mâbeyn-i Hümâyûn için senevî bir münâsib mikdâr tahsîs olunur. Ağız dolduran sadrazamlık 'unvânını i'zâm için yüzbin kuruş maaş verilmez. Öyle 'azametli 'unvânlar sahîfe-i teşrifâtta silinir, başvekîl veyâ reis-i vükelâ nâmıyla nasb edilecek zâta icâbına göre yirmi bin, otuz bin kuruş ma'âş verilir. Muhasasât-ı sâire dahi bir nisbet-i ma'küle ve meşrû'ada tahdîd olunur. İdâre-i devlet kaç dâireye ve her dâire ne kadar me'mûra muhtâc ise bir hadd-i siyâsî üzere devâir ve me'mûrîn tanzîm ve ta'yîn edilir. Me'mûriyyetlerin cesâmet ve ehemmiyyetine nazaran ma'âşlar tahsîs kılınır.

Her köşeden bunca müşîrlar, vezîrlar, kazaskarlar, ferîkler, bâlâ, ûlâ rütbelerini Rumeli beylerbeyi pâyelerini ihrâz ile hazîneye çulllanmış olan hesâbsız mürtezıklar. Bunlardan başka daha hâricden hafiyelik, şeyhlik, kâselislik sıfat ve sûretinde ervâh-ı habîse misillu Mâbeyn-i Hümâyûn'a hulûl ile her biri bir taraftan hazîneye kancaları atıp beytûlmâli soyan zındıklar süpürülür.

Rütbelar makâm i'tibâriyle me'mûriyyetlere hasrettirilir, öyle sıklet-engîz nahvetler ortadan kaldırılır. Mülk ü millet, zî-rütbe olanları beslemeğe müte'ahhid imiş gibi bir kefâlet-i gayr-i meşrû'adan kurtulur. Bi-hakkın sezâvâr-ı mükâfât olan kudemâ-yı sâdikîn ve bi-gayr-i hakkın felâkete uğrayan ma'zûlîn ile mütekâidîn seçilir. Onlara maaş verilir bunlardan mâ'adâ ötede beride her nasılsa maaş yakalayarak işini uydurup peynir tulumuna fâre sokulur gibi sûrâh-ı batâlete çekilmiş olan hazır yiyici hamiyetsizlerin aylıkları kesilir, işe güce mecbûr ettirilir. El-hâsıl tenkîhât ve tasarrufât ile umûr-ı mâliyye taht-ı intizâma konulur.

Tevcihâtca kıdem, ehliyyet, istihkâk, ahlâk gözetilir. 'Ulûmca ihtirâ'ata, devletce fevkalâde hedemâta muvaffak olanlara nişânlar verilir, taltîf olunur. İktizâ-yı

vakt u hâle göre kânûnlar, nizâmlar yapılır, “hukûk u vezâ'if-i insâniyye” te'mîn ve ta'yîn kılınır. Mesâlih ü mu'âmelât, mükâfât u mücâzât kavânîn ve nizâmâtâ bırakılır. Her şey o mîzân ile tatbîk ve tedkîk olunarak hakikat ve hakkâniyyet aranılır, istibdâdın açmış olduğu menfezler kapatılır. Sâyeler, mâyeler, hilâf-ı usûl irâdeler, istifâdeler bertaraf olur. Makâsıd-ı 'umûmiyyeye muvâfık bir hüsn-i idâre-i siyâsiyye takarrur eder umûr-ı mülk ü millet yoluna girer.

Şurası garibtir ki müstebidlerimizin herhangi birisiyle mahremâne konuşulsa istibdâdın lâ-yetenâhî seyyiâtını ta'dâd ile berâber gûyâ usûl-i meşveret ve meşrûtiyyetin te'sisine henüz mülkce isti'dâd hâsıl olamamış, İslâm içinde bi-hakkın meb'ûsluk sıfatını hâiz olabilecek iktidârlı âdemler dahi yok imiş. 'Ale'l-husûs Hıristiyanlar hem nüfûsa ziyâde hem de akılca servetce bize nisbetle daha bir derece-i 'ulyâda bulduklarından idâre-i müştereke teşkil edilecek olursa onlar tefevvuk eyleyecek imiş. Bu mahzûrlara binâ'en devletimizce hükûmet-i meşrûta muzır imiş onun için istiklâliyyeti muhâfazaya mecbûr oluyorlar imiş gibi ebleh-firîbâne sözler iştiliyor.

Meşveret ve meşrûtiyyetten murâd 'adâlet ve hürriyyetin takarrur etmesidir. Bu da 'ale'l-ıtlâk insânların hukûk-ı tabi'yyesindedir. Memâlik-i Osmâniyye ahâlîsi insân değil de başka bir mahlûk mudur ki usûl-i meşveret ve meşrûtiyyete 'adem-i isti'dâdımızdan bahs olunuyor. Ni'met-i 'adâlet ve hürriyyetten mahrumiyyetimiz revâ görülüyor. Biz zulüm ve esârete katlanmak taht-ı tahakkümde makhûr olarak zâlimlere yaltaklanmak için mi yaratılmışız. Evet, müstebidlerin tegallübü hasebiyle hukûkumuzu bi'l-iddi'â istihsâl edemiyorsak da mâdem ki insânız ne bundan evvel ne şimdi ne sonra değil mine'l-ezel hürriyyet ve müsâvât hakkımızdır.

Mülkümüzce usûl-i meşveret ve meşrûtiyyete henüz isti'dâd hâsıl olamamıştır diyenler hukûkumuzu gasb eden gaddârlardır. Onların şu güft ü gûları istibdâdı tervîc için kavâ'id-i hakkâniyyete karşı bir guluvdan 'ibâret olduğu gibi “millet-i İslâmiyye”de bi-hakkın meb'ûsluk sıfatını hâiz olabilecek iktidârlı âdemler yoktur, demeleri dahi guluvv-i 'ale'l-guluvdur. 'Acabâ efrâd-ı İslâm'ı yegân yegân görüp de bi'l-ımtihân mı anlamışlar yoksa devâir-i kibârânelerine mülâzemet eyleyen câhil ve bâtil harîslerle münâfık ve müdâhin kâselislere nazaran mı istidlâl etmişlerdir.

Zâten müstebidlerin hülâsa-i âmâli iddihâr-ı emvâl ile muhâfaza-i câh u ikbâl-den 'ibâret olup her kim ki mîzâc ve menfa'atlerine muvâfık görünürse onu muktedir 'addederler. Bu gürûh iktidâr nedir, iktidârlı, iktidârsız kimdir hem bilmezler hem bilmek istemez dâire-i denâet-i bâhirelerine müdâvim olan erâzil ve esâfilden başka kimi bilirler. İşte bu 'abd-i fakîr onlar beni bilmezler ama ben onları pek

ra'nâ bilirim hâllerini tasvîr edip şu kitâbı yazıyorum. Benden yüz derece ve belki daha ziyâde ma'lûmatlı erbâb-ı iktidâr vardır ki bunların hiçbirisinden müstebidlerin haberi yoktur. Ne zamân "hürriyyet-i efkâr" meydâna çıkarsa ol vakit erbâb-ı iktidâr var mı yok mu anlaşılır.

Müstebidler²⁷⁸ الخائن خائف medlûlüne mâ-sadak olan mel'ûnlardır. Erbâb-ı iktidârdan pek ziyâde korktukları cihetle hürriyyet-i efkâra vechen mine'l vücûh rızâ göstermezler. Çünkü ne şiddetli i'tirâzâta muâhazâta uğrayacaklarını bilirler. Dâ'imâ mâliyyeyi, teşrîfâtı, zâbitayı ele alıp bir taraftan maaşlar, ihsânlar, rütbe-ler, nişânlar vererek taltifât ile ve bir yandan kuvve-i zâbitayı bi'l-isti'mâl tehdîdât ile halkı imâle ve ihâfaya çalışırlar. Hak ve hakîkate aslâ i'tibâr etmeyip "lütûf" ve "kahr" beyninde kendi hayâllerince bir idâre-i müzahrefe teşkil eyleyerek onu hükûmet tarzına koyup ilebet bu sûretle 'âlemi kullanmak isterler. Şu tahay-yülât-ı mütehakkimâneye saplanmış olduklarından; hürriyyet bize göre değil imiş, İslâm'da iktidârlı âdemler yok imiş, Hıristiyanlar daha akıllı daha zengin imiş, "idâre-i müştereke" te'sîs edilecek olursa Hıristiyanlar galebe çalıp devlet zir ü zember olacak imiş, gibi türrehât ve tasnî'ât ile pâdişâhları ve sâir 'akl u idrâkten hâli nice nice gümrâhları iğfâle girişmekten vazgeçemiyorlar.

İşte bu vehm-i sakîm beyinlerde müzmin hâline girmiş bir maraz-ı elîm olmuştur ki onun çâresi bulunup da kafalardan ihrâcıyla efkâr-ı sahîha-i insâniyye bir türlü ilkâ edilemiyor. Nasıl ki ba'zı ürkek bâr-gîrler doğru gitmeyip çep ü râst gezinmek istediği gibi bizim müdebbir-i umûr olan müstebidlerimizin dahi idârece ihtilâc ve i'vicâcı sebebiyle bir hatt-ı müstakîm üzere gidilemiyor. Doğru hareket etmek, doğru söylemek, doğru iş görmek kâbil olamıyor.

Cülûs-i Abdülmecîd Hân'dan sonra Tanzîmât'ın tehdüsüyle silk-i ekâbirde zuhûra gelen yeni fikirli diplomatlarımız Hıristiyanları meydâna çıkarmak için birer avukat kesildiler. Esâsen nâ-tamâm ve nâ-be-hengâm bir "müsâvât" fermânını i'lân ettirip birden bire Hıristiyanları şımarttılar. Hıristiyanların Avrupalılarla mu'âmelât ve münâsebâtı çoğaldıkça onlardan öğrenmeğe başladılar. Bayağı mümkün olsa verdikleri müsâvât fermânını geri almağa kalkışacak kadar vehm ü havfa düştüler.

Bu vehm ü havf sebebiyle Hıristiyanlardan emîn olamadıklarına ve zâten istibdâddan ferâgat onlarca candan insilâh etmek gibi bir emr-i düşvâr olup ancak şu vekâhatı tabî'î izhâr eyleyemeyerek ketm ü setre mecbûr bulduklarına binâ'en Hıristiyanlar yaramazdır, idâre-i müştereke bize göre muzırdır tefevvühâtına giriştiler.

278 Hain, korkaktır.

‘Acabâ yaramaz dedikleri Hıristiyanları bu idâre-i hâzıra ile yarar bir hâle koyabilmek ihtimâli var mıdır? Yeni fikirli diplomatlarımız müsâvâtı Frenklerden telakkî ettikleri efkâra mutâbık, istibdâdı Türklük denilen barbarlık kuvvetiyle menâfi‘-i zâtîyelerine muvâfık görüp frenklikle Türklük beyninde muhayyer olarak gâh Tanzîmât’ı gâh istibdâdı bi’l-intizâm hürriyyet ve esâretle karışık teşkil ettikleri iki yüzlü bir idâre-i mütezâddede devâm etmek istiyorlarsa da bunun ‘adîmül’-imkân olduğunu hâdisât-ı zamân gösteriyor. Lâ-yenkati‘ şiddetli ihtilâller ihdâs ile Hıristiyanları tâbi‘iyyet-i Osmâniyye’den ayırıp yeni yeni hükümetler, emâretler te’sîs ettiriyor.

Nasıl ki yirmi sene evvel Bulgarlar tarîk-i isyânı tutup bizden kurtuldular ise Ermeniler dahi bi-‘aynihî şimdi o isre sülûk ederek tâbi‘iyyet-i Osmâniyye’den yakayı kurtarmanın esbâbını istihâlâle çalışıyor, ihtilâller tertîb ediliyor. Ermenilerin ma‘nen maksadları istiklâlîyyet ise de zâhir hâlde idâreden şikâyet sûretlerini gösteriyorlar. Devletimiz insâfa gelip gerek onların ve gerek kâffe-i teb‘anın min külli’l-vücûh idâre-i hâzıradan şikâyete hakkı olduğunu tasdik ve teslîm edip de hükümetin ıslâhî ârâ-i ‘umûmiyyeye bırakılınca artık hiçbir diyecek kalmaz. Fikr-i istiklâl ile bî-huzûr olan milletler o fikrin fâsid olduğunu teyakkun ederek müsterîh olur. Elbirliğiyle ıslâhâta vaz‘-ı nizâmâta girilir. Efkar-ı ‘umûmiyyenin te‘âvün ve telâhukuyla idâre-i devlet bir hüsn-i sûret bulur. Bi-‘avnihi te‘âlâ istikbâlimiz te‘mîn edilir.

Şu tarîk-i ‘adl ü hürriyyete gidilmeyip re’s-i umûrda bulunan yek-dîgerinden beter birkaç ahmak ve ebterin efkar-ı zâtîyelerine ittibâ‘en ıslahât sûretinde gösterecekleri icrâât hiçbir vakit teskîn-i ihtilâlâta medâr olamayacağından müzevirâne iğfâlât ile izâ‘a-i evkât edilecek olursa refte refte devletimiz muhâcemâta mukâvemetten ‘âciz kalarak en sonra izmihlâl terettüb edeceğinde iştibâh yoktur.

Kuvâ-yı esâsiyyemiz daha büsbütün müteferrik olmazdan evvel hemen şimdiden efkar-ı ‘umûmiyyeyi toplayıp halâsın çâresini aramak küşe-i metrûkiyyete atılmış olan *Kânûn-ı Esâsî*’yi tevsî‘ ve ikmâl ile bi-hakkın Tanzîmât’ı vaz‘ u itmâma çalışmak, her şeyden mühim ve mukaddem bir farîza-i ‘azîmedir.

Yazıklar ki re’s-i umûrda bulunan ‘anûdlar kör dilenci elindeki değneğe sarılı gibi bir umûd-ı istibdâda yapışıp onu muhâfazadan başka bir şey düşünmüyorlar. Belki kuvâ-yı milliyede hâsıl olacak ittihâd, onların tedvîr edegeldikleri dolab-ı irtikâbı berbâd edeceğinden kat‘iyyen milletin efkar u âmâlde müttefik olduğunu istemiyorlar. Kahharahümullâh.

«Temme»

Bu kitâb-ı güzîni Yakacık inzivâgâhında istinsâh eyledim. İstinsâha 28 Mayıs 319'da başladım, 3 Eylül 319 bitirdim. Müellif merhûmun imlâsını dahi aynen naklettim. Hak te'âlâ ona da bize de merhamet-i ilâhiyyesini râygân buyursun. Âmîn.

MİSBÂHU'L-ÎZÂH

Müellifi

Hersekli Ârif Hikmet

Limüellifihî

Bu eser mahsûl-i fikrimdir benim
Yâdigâr olsa sezâdır 'âleme
Pek mühim ebhâs tahrîr eyledim
Onu fehmetmek gerek her âdeme

Bismillahirrahmanirrahim

BAHS-İ EVVEL

Hükûmet nâs için ricâl hükûmet içindir. Nâs ‘ale’l-‘umûm mâ-halakallâhdır. Ricâl nâs arasında hüsn-i hilkat ve hüsn-i ahlâk ile temeyyüz eden dil-âgâhlardır. “Dil-âgâh” demek, hakikat-i insâniyyeye kesb-i vukûf ile âdemiyet ne olduğunu anlamış, o anlayışla terakkî ederek vehmiyyât ve hayâlâtdan geçmiş makâmât-ı ‘akl ü ‘irfâna su‘ûd eylemiş olan e‘âzımdır.

Bu e‘âzıma biz “evliyâ” deriz. Bizim anladığımız evliyânın bir kısmı sırf vahdete ve bir kısmı cihet-i kesrete ve en müntehîleri cânibiyyeti cem‘ ederek gâh vahdet içinde kesrete gâh kesret içinde vahdete müteveccih olur. Sırf vahdete teveccüh eyleyenlere evliyâ-yı âhîret, cihet-i kesrete temâyül edenlere evliyâ-yı umûr-ı dünyâ, cânibeyni cem‘ ile etemm ü ekmel olanlara “evliyâullâh” itlâk olunur.

Gâliben dervişlerin aradıkları evliyâ, evliyâ-yı âhîret olacaktır. Ama bizim aradığımız evliyâ, evliyâ-yı umûr-ı dünyâdır. Evliyâullâh, bunların fevkinde olarak Zât-ı ecell ü a‘lâya hasr-ı enzâr ile hayret ve istiğrâk ‘âleminde, ne âhîret ne dünyâ ‘indlerinde yoktur.

Evliyâ-yı âhîret küşe-i vahdete çekilerek bazıları irşâd-ı ‘ibâd ile dekâyık-ı şer‘iyyeye hakâyık-ı dîniyyeyi ta‘lîm ü tefhîme, efkâr ve ahlâkı tashîh ü tezhîb ve bazıları terk-i de‘âvî ve ketm-i me‘ânî ile terakkiyyât-ı ma‘neviyyeyi ikmâl için tenevvür ve tasavvufa me‘zûndur. Evliyâ-yı umûr-ı dünyâ kesret ‘âlemini ele alarak mesâlih-i ‘ibâdî fasl u rü’yetle tedbîr ve tasarrufa me‘mûrdur.

Ekser halk evliyâyı ‘acîb ve garîb bir sıfat u sûrette beşeriyetten hâric bir tabî‘at ve hilkatte tahayyül ile “velâyet” korkunç bir şeydir zannederler. ba‘zı kimseler dahi kendi fikirlerince bir velî tasavvur eyleyip o tarz üzere evliyâ ararlar.

Cenâb-ı Mevlânâ *Mesnevî*’lerinde şu **beyit** ile

هرکسی از ظنّ خود، شد یار من
از درون من نجست اسرار من²⁷⁹

279 “Her kişi zu‘munca bana yâr olur/Benim içimden sırlarımı aramadı (görmedi)” (Herkes kendi zannınca bana dost olur, sohbetimden bir şeyler öğrenmek ister), *Mesnevî-i Şerîf: Manzum Nahîfî Tercümesi (Aslı ve Sâdeleştirilmişiyile)*, c. I, s. 3.

tasavvurât-ı mahsûsalarına muvâfık evliyâ arayan ahmakların hâline telmîhen ir-şâda me'zûn olan ehlullâh, ²⁸⁰ ﴿كَلِمَاتٍ عَلَى قَدَرِ عَقُولِهِمْ﴾ vefkince halkın derece-i iz'ânına bi't-tenezzül ona göre nasihat ile celb-i kulûba bâ'is olabilecek tavr-ı istitâr u ihtiyâtı ihtiyâr edegelmiş olduklarını tavnîh buyururlar.

Kâinatın dış yüzündeki kavânîn-i tabî'iyeye nazar edenler evliyâullâhdan su-dûr u zuhûru menkûl ve mervî olan kerâmâtı mümteni'attan 'add ile velâyeti inkâ-ra kalkışırılar.

²⁸¹ ﴿وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾ nass-ı celîlindeki hükm ü hik-mete vâkıf olursak anlarınız ki "hilâfet" isti'dâd-ı âdemiyetten feyezân ederek küre-i arz o kuvvete musahhar olmuştur. Bu teshîr tasarruf ve tenfizî muktezî olmağla "velâyet" şu iktizâ-yı tabî'iyeden inbi'âs eylemiş sûrî ve ma'nevî derecât üzere cereyân edegelmiştir.

Mecelle'de münderic kavâ'id-i külliyye-i fikhiyyeden 59'uncu maddenin şerh-lerinde tafsîl edildiğine göre "velâyet" ister râzî olsun ister olmasın gayr üzerine tasarruf-ı nâfiz olmaktadır. Bu da "velâyet-i hâssa" "velâyet-i 'âmme" 'unvânıyla iki kısma münkasımdır. Meselâ, mütevellî-i vakfın ve velînin ve vasînin velâyetleri velâyet-i hâssa; hâkimlerin kadıların velâyeti, velâyet-i 'âmme kabîlindedir. Kü-tüb-i fikhiyyede; "velâyet-i hâssa velâyet-i 'âmmeden akvâdır" deyu zikredilmiş ise de 'ale'l-ittlâk değildir. Mütevellî ve vasî var iken hâkimler idâre-i vakıf ve emvâl-i sığâr ve taht-ı velâyette bulunan bir yetîmeyi nikâh husûslarına karışamadığından bu misillü şeylerde akvâdır. Yoksa mütevellînin ve vasînin hıyânetleri sâbit olunca hâkim onları 'azl ile yerlerine 'âdil ve kâfi kimseleri nasb edebileceğinden velâyet-i hâssa velâyet-i 'âmmeye tâbî' olduğunda şüphe yoktur.

Velâyet-i hâssa, evkâf u eytâma ve mecânîn ü ma'tûhîne bâ-şer'an haczedilmiş süfehâ-yı lâ-yüflihûna nezâretle onların üzerine tasarruftan 'ibâret olarak mah-dûddur.

Velâyet-i 'âmme dahi yani hükm ü kazâ *Mecelle*'nin 1801'inci maddesinde gös-terildiği gibi zamân ve mekân ile ba'zı husûsâtın istisnâsıyla takayyüd ve tahassus edince mahdûd olur. Ama tevcîh ve tefvîz i'tibârıyla hükm ü kazâ makâm-ı salta-nata kadar te'âlî ederek gayr-ı mahdûd mertebelere vâsıl olabiliyor.

280 "İnsanlarla akıllarının yettiği kadar konuşunuz." Rivâyet dönemi eserlerinde yoktur. Benzer lafızla bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 196

281 "Hem göklerde ne var yerde ne varsa hepsini kendinden olarak sizin için musahhar kıldı..." [Câsiye 45/13]

Esâsen velâyet-i ‘âmmeye devletlerin umûr-ı ‘âmmeye müte‘allik teb‘ası üzerine velâyeti yani tasarruflarıdır. Külliyye-i fıkhiyyeden 58’inci maddede mestûr olduğu vechile hükûmet ‘âmmeye râci‘ ve nâfi‘ mesâlih-i teemmül ve tedbîr ile intizâm ve âsâyışı te’sîs ü te’mîn için bir kuvvet-i siyâsiyyedir. Me’mûrîn-i devlet ‘alâ-merâtibihim o kuvveti bi’l-muhâfaza mesâlih-i ‘âmmeye nezâretle mükellef-i vesâit-i tenfiziyyedir.

Emr-i tenfiz şer‘ u kânûna tatbîk ile hukûk-ı ‘âmmeyi li-ecli’l-vikâye ikdâmât ve icrâât-ı müteselsile-i nizâmiyyeden ‘ibârettir.

Tertibât-ı teşrîfâtiyye icâbınca velâyet-i ‘âmmeye bir kazâ hâkimliğinden bed’ ile ‘alêd-derecât ‘urûcen makâm-ı hükümdâriyyeye kadar mütesâ’id ve oradan yine ‘alêd-derecât nüzûlen bir polis neferine varınca kâffeten me’mûrîni ve me’mûriyyetleri muhît ve müstev‘ib oluyor. İşte şu derecât devletlerin idarece vaz‘ u te’sîs edegeldikleri resm ü usûle tâbi‘ merâtib-i sûriyyedir. Menâsıb-ı dünyeviyye bu merâtib ile ta‘ayyün ediyor.

Allah’ın ehline tefvîzini emrettiği emânet mesâlih-i ‘âmmeye müte‘allik merâtib ve menâsıb demektir. Böyle olunca yani emr-i rabbâniyyeye imtisâlen merâtib ve menâsıb müstahaklara tevcih ve tevdî‘ edilince onlara “evliyâ-yı umûr-ı dünyâ” itlak olunabilir.

²⁸² كما تكونوا يولى عليكم hadîs-i şerîfindeki hikmet-i vakt ile “Fahr-i Âlem”; “Nasilsanız veyâhûd nasıl olmuşsanız üzerinize öyle tevliye olunur yani tasarruf edilir, hâliniz ve tabî‘atınız güzel ise iyiliğe kâbiliyyetiniz var ise hükûmetiniz ona göre olur” buyuruyor. Elbette ahlâk ve efkârî münevver ve müstakîm olan bir ümmet-i ‘âdile ve fâzılanın hükûmeti ‘adâlet ve fazîlet perdelerini göstermeğe mecbûrdur, zîrâ öyle bir kavmin üzerine zulm ile cehl ile tasarrufun imkânı yoktur.

Velâyet-i ‘âmmeye intizâm arayanlar iyiliği iltizâm eylemeli, ahvâl-i zâtiyye ve umûr u mu‘âmelât-ı şahsiyyelerini taht-ı intizâma almalı, ahlâk ve efkârî tehzîb ü tenvîre çalışmalı. Hüsni mehâsin, hubb-i ma‘ârif ne kadar çoğalır o kadar terakkî edilir. Bu terakkiyyât ile hükûmet düzelir.

Velâyet-i ‘âmmenin min-ciheti’l-kemâlât icâb ettirdiği daha birtakım “merâtib-i ma‘neviyye” vardır o da aklın ma‘ârif ve sanâyî’de tasarrufâtıyla ihtirâ‘ata göre ta‘ayyün eyler. Merâtib-i sûriyye ricâline “erbâb-ı rûsûm”, merâtib-ı ma‘neviyye ricâline “erbâb-ı ulûm” deniliyor. Merâtib-i sûriyye ricâli resmîyyâta, merâtib-i ma‘neviyye ricâli kâffe-i kâinata karışıyor.

282 Rivâyet dönemi eserlerinde bulunmamaktadır, bk. Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, II, 126.

Kör müsünüz ki cismâniyyetce ekser hayvânattan zayıf ve 'âciz olduğumuz hâlde dilediğimizi birer san'atla zîr-i zabtımıza geçirip hizmetimizde kullanıyoruz, istediğimiz işleri gördürüyoruz. Tüneller ihdas ile 'azîm ve cesîm dağlar içinden berk-i hâtif gibi mürûr eyliyoruz. Kayıklar, sefineler, vapurlar icâd ile sulara ve en büyük denizlerde geziyoruz. Balonlarla küre-i nesîme çıkıp tabakât-ı havayı ölçüyoruz.

Esrâr-ı tabî'iyâyâta kesb-i vukûf ile öyle hârikulâde fikirler ma'rifetler husûle getiriyoruz; sonradan biz de mütehayyir kalıyoruz. Bin sâ'atlik mesâfeden bir ân-ı lâ-yenkasımda telgrafla haber alıyoruz. Şu tasarrufât kemâlât-ı 'akliyyeden ileri geldiği gibi mu'cizât ve kerâmât dahi kemâlât-ı rabbâniyyeden ileri gelir. Şu kadar ki bu kemâlâtın menşe' ve menba'ı ma'lûm olmayanlarca mûcib-i hayret oluyor. Meselâ balonun ne kuvvetle tayerân eylediğini bilmeyenler onun içinde oturup havada uçan bir âdemi görünce nasıl mütehayyir kalıyorsa "taht-ı Süleymân"ı dahi ne kuvvetle rüzgar üzere cereyân etmiş olduğunu anlamayanlar öyle hayrette kalıyor, cühelâ-yı müte'akkılîn muhâl nazarıyla bakıp külliyyen inkâr ediyor.

Cühelânın kîl u kâli "Hazret-i Süleymân"ı kendilerine kıyâs ile istidlâlden nâşîdir. Zîrâ beyne'l-cühelâ tatbîkâtca en sahîh mikyâs kıyâs-ı nefsdîr. Câhiller 'anûd ve hasûddur. "İlm ü iktidâr" mütefâvit olduğunu bilemediklerinden veyâ bilmek istemediklerinden kendilerince muhâl ve mümkün her ne ise ona nazarla redd ü kabûl yoluna giderler. Münkirlerin 'âlim ve 'âkıl sayılanları da mu'cizât ve kerâmât ne ma'rifet ve kudretten zuhûra geldiğini idrâk edemedikleri cihetle o fazl u kuvveti 'âdî fazîletlere kuvvetlere kıyâsen muhâl zannederek mezlaka-i vebâl ü dalâle düşerler.

Beyit

نهاية إقدام العقول عقال
وأكثر سعي العالمين ضلال²⁸³

Telgraf meydâna çıkmazdan evvel birtakım teller vâsitasıyla Çin'den, Yemen'den haber alınacağına hiç kimse inanmadıktan başka elbette muhâldir denilirdi. İşte vaktiyle muhâl'addolunan şey sonradan seyyâle-i berkîyyenin hükm ü kuvveti anlaşılınca mümkün oluverdi, mevâdd-i 'âdiyye sırasına girdi.

A'sârca muhâlât ve mümkünât inkılâbâta tâbî' olarak bir "emr-i i'tibârîdir" denebileceği gibi eşhâsca dahi muhâlât ve mümkünât nisbetle tezâhür eder. Meselâ hakkâklık sanatını öğrenemeyenlere göre Necess taşını üzerine bir isim hakk etmek

283 "Akıllar'ın yarışının sonu düğüm/Âlimlerin çoğu çabası dalâlettir" Fahreddin Râzî'ye aittir.

muhâldir, ama o sanatı bilenlere göre mümkündür. Bu sanatları muvâzeneye kâdir olamayanlar ne hüner ve cehâlet beyindeki tefâvüt ü tefâzülü ne muhâlât ve mümkünât arasındaki tevâzün ü tekâbülü anlayamazlar.

Rûhânî ve cismânî havâss ü kuvâya mâlikiz. Ez-cümle fikr ü hayâl kuvve-i rûhâniyyemizdendir. Şu hâlete nazar et ki biz hânemizde otururken fikrimiz aktâr-ı kâinâtı dolaşiyor, bize türlü türlü haber getiriyor şaşıyoruz, hayâlimizi teslîd ile Hindistan'ı gözümüzün önüne getirebiliyoruz. Bu hâlât ise kuvâ-yı cismâniyenin yapabileceği şeyler değildir. Kuvâ-yı rûhâniyye ve kuvâ-yı cismâniyye beyindeki derece-i iktidârı bilmeyenler maddiyatca muhâl olan nesnelere ma'nevîyyatca mümkün olabileceğini muhâkemeye muktedir olamazlar.

Şu içinde bulunduğumuz 'âlem, 'âlem-i imkândır. Husûlü îcâb ettirecek esbâb istihzâr edilince her şey mümkündür. 'Ulüvv-i himmet ü ma'rifet neler vücûda getirir "O muhâldir, bu mümkündür" dememeli, sûrî ve ma'nevî kesb-i kemâlât ile terakkiyyâta sa'y etmelidir.

Yalnız şerîk-i Bârî muhâl olduğunu bilmek farzdır. 'İlm-i kelâmda buna dâir îrâd olunan berâhîn-i 'adîdenin biri de delîl-i temânü'dür ki her 'âkıl için onu teslîm ve kabûl zarûrîdir.

ذات تو قادرست بایجاد هر محال
آلا بافریدن چون تو یگانه ای²⁸⁴

beytinin medlûlü nazar-ı fuhûlde pek makbûldür. Ez-cümle şu cilve-i kudrete bak ki ezdâdın ictimâ'ı gayr-i kâbil iken ecsâm-ı mürekkebenin kâffesi muhtelifu't-tabâ' eczâ-yı ferdiyyeden tekevvin etmiş hattâ şu içinde yaşadığımız hava iki cüz'-i asliyyeden terekkeb eylemiş. Bunların biri tab'an muhyî ve diğeri mümît bulunmuş olduğunu hikmet-i tabî'yye zâhire çıkarmıştır.

Böyle muhyî ve mümît iki cüz'-i müstebânın imtizâcıyla hava gibi bir cism-i cesîmin vücûda gelmesi lâ-yetenâhî mahsûs ve gayr-ı mahsûs mahlûkât ile memlû olarak kâinâtı bi'l-ihâta her cihet ü cânibde temevvücle nefhan tebahhur-ı tenefüs olup bir taraftan mevcûdâta ifâza-i hayat eylemesi ve bir yandan derûnunda mikrop denilen birtakım ecsâm-ı sağıre-i muzırranın intişarıyla gûn-â-gûn 'ilel ü emrâz i'dâd ederek ilkâ-yı memâta bâ'is olması gözlerimizin önünde ne hârikulâde bir temâşâdır.

284 "Senin zâtın muhâl olan her şeyi yaratmaya kâdirdir. Senin gibi eşsiz olanı yaratmak dışında." *Külliyât-ı Örfî-i Şirâzî*, Küşîş: Gulâm-Huseyn-i Cevâhîrî, Kitâb-furûş u Çâphâne-i Muhammed Ali İlmî, [y.t.y], (İzâfât kısmı s. 56)

Nazarlarımızı biraz daha ta'mîk edip de hurde-bîn ile bakılacak olsa dâ'imâ içtiğimiz ve lezzet ve letâfetinden başka bir şey hissetmediğimiz suların içinde öyle birtakım hayvânât-ı 'acîbe görürüz ki hayrette kalmamak kâbil değildir. Suları içtikçe o hayvânât vücûdumuza duhûl ile helâk olur. Onların helâkı bize hayat bahşiyor. Bir taraftan lâ-yenkâtı' ihlâk edilerek ve bir yandan muttasıl vücûda gelip ardi arası kesilmeyerek her ân ve zamân suların içinde duran ve fevân eyleyen bu garâibi hikmet-i cedîde-i tabî'iyye îcâd ve ihtirâ' edilmiş olan hurde-bînler ve usûl-i tahlîl delâletiyle bize gösteriyor. Cenâb-ı Mevlânâ *Mesnevî*'sinde;

ذره ها دیدم دهانشان جمله باز
گر بگویم خوردشان، گردد دراز²⁸⁵

beytindeki îmâ ile o garâibi bi'l-vâsita değil bizzât görmüş olduklarını bildiriyor. Düşünülse şu müşâhedât 'asrımızda ezhân-ı hukemâyı işgâl ile henüz hakîkatı anlayamayan mikropları andırıyor. Mükâşefât-ı mezkûre hurde-bînlerin ve usûl-i tahlîlin îcâd ve ihtirâ'ından evvel vukû' bulmuş olmasıyla kerâmâta haml edilmek lâzım geliyor.

Zâhirde basit olarak hissettiğimiz havanın ve hatta âb u turâbın eczâ-yı muhtelifeden tereküb etmesi ve bu terkîbât-ı mütezâdde arasında hesâbsız büyük ve küçük birtakım hayvânât-ı mahsûsa ta'ayyüş ederek kimisi nâfi' ve kimisi muzır olduğu hâlde sağîr ve kebîr cümlesini yani bunca ezdâdı "tabî'at" ıtlak olunan bir kuvvet-i sâriye kucaklayıp mine'l-ezel siyâk-ı vâhid üzere bilâ-tagayyür muttariden ihâta ve idâre eylemesi hârikulâde değil de nedir? İşte şu hâlât 'aklen muhâlât-tan iken kudret-i ilâhiyye onu sûret-i imkâna koymuş, mümteni'attan 'ibâret bir cihân-ı mümkinât îcâd eylemiştir.

Mükevvenât öyle gösterir ki irâdât-ı rabbâniyyeye karşı mukâvemet gayr-ı mutasavverdir. Her emr ü hükme mevcûdât mutâva'ata mecbûrdur. Ma'amâfih 'âlem-i îcâd bir nizâm-ı tabî'iyyeye tâbî' olarak vücûda getirilmiş olduğundan nizâm-ı mukadderi ihlâl etmemek için tagayyür-i mâhiyyete meselâ bakırı altın, altını bakır yapıvermek gibi hilâf-ı tabî'at tasarrufâta meşîyyet ta'alluk etmez ama lede'l-iktizâ dest-i Mûsâ'daki asânın sûret-i ejderhâya inkılâbı misillü bir şekil başka bir şekle tahavvül edebiliyorsa da hilkat tebeddül eylemez.

Görmez misiniz ki demir tenâfüz-i harâretle nasıl âteş kesiliyor, 'âdetâ zâhirde sûret-i nâriyyeye münkâlîb oluyor. Nazar edenler onu bir âteş-pâre zanneyliyor.

285 "Zerrelere gördüm dehânı cümle bâz/Tu'mesin dirsem olur mebhâs dîrâz" (Hepsi ağızlarına açmış zerrelere gördüm. Gıdalarını söylersem bahis uzar.) *Mesnevî-i Şerîf: Manzûm Nahîfî Ter-cümesi (Ash ve Sâdeleştirilmişiyile)*, c. II, s. 3.

Sonra o kuvvet-i sâriyyenin çekilmesiyle hâl-i aslıye ‘avdet ediyor, mâhiyyete halel gelmiyor. Asâ-i Mûsâ dahi bir kuvve-i ma‘neviyye-i ilâhiyyenin te‘sir ve ta‘allukuyla sûret-i ejderhâya girmiş kulûb-i ferâ‘ineye ilkâ-yı dehşetle kudret-i Hakk’ı göstermiş, Hazret-i Mûsâ bu kudret ü satvetle o fecereye gâlib gelerek hıttâ-i Mısıryeyi telvîsât-ı kefereden kurtarabilmiştir.

Elbette ²⁸⁶ ﴿أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى﴾ tebertumâtiyla Cenâb-ı Rabbü'l-‘âlemîne karşı i‘lân-ı bağı u tuğyân eden her türlü küfür ve ‘inâd, zulüm ve fesâd yollarına giden cebâbirenin kahr u tedmîri ‘indallâh îcâb eylemiş şu emrin husûlü de onların kuvvetleri fevkinde hârikulâde bir kuvvete mütevakıf bulunmuş olduğundan li-hikmetin tevârüd-i tecelliyyât ile yed-i Beyzâ zuhûra gelmiş, asâ-yı Mûsâ dahi isyân edenlere şekl-i ejderhâda görünerek bir dâhiyye-i ‘uzmâ kesilivermiş irâdât-ı Samadâniyye bu tehdîdât ile tenfiz eylemiş ve şer‘ât-ı mutahhara te‘sis kılınmış, envâr-ı vahdâniyyet ve hakkâniyyet intişâra başlamış, zulümât-ı şirk ü şekâvet ortadan çekilerek ‘ibâdullâha tarîk-i müstakîm gösterilmiştir.

Beyit

Bir tecellî idi Mûsâ’ya o sır oluverdi
Şecer-i Tûr hemîşe yed-i beyzâ virmez

²⁸⁷ ﴿وَمَا زَمَيْتَ إِذْ زَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ زَمَى﴾ nass-ı celîli -havârik-ı ‘âdât- kudret-i beşeriyeden hâric olup meşîyyet-i ilâhiyyeye tâbi‘ bir sırr-ı Samadânî idüğünü gösteriyor.

Ma‘bûd-ı mutlak birdir. ‘İbâdî ma‘bûda îsâl eden tarîk-i müstakîm dahi birdir. O da ‘ind-i ilâhîde mu‘teber ve mer‘î olan dîn-i İslâm’dır. Bu dîn-i ilâhî o emr-i ilâhiyyeye itâ‘at ve inkıyâd ile hüsn-i i‘tikâd, hüsn-i a‘mâl, hüsn-i efkâr, hüsn-i ah-lâk emreder, kubhiyyâtı nehyeder. Dîn-i İslâm min-kıbeli’l-Hak ibtidâ ebu’l-beşer Âdem ‘aleyhi’s-selâma ondan sonra ekmel-i benî beşer olan Fahr-i ‘Âlem Efendimiz’e gelince kâffe-i enbiyâ-yı ‘izâma îcâbât-ı ‘asr u isti‘dâdâta göre tedricen ta‘lîm ve telkîn buyrulmuş nihâyet bî‘set-i seniyye-i Hazret-i Muhammediyye ile ikmâl ve itmâm edilmiş artık telkînât-ı semâviyye münkatî‘ olarak nübüvvet-i teşrî‘iyye kapıları kapanmış, serâir-i dîniyye ve dekâyık-ı şer‘iyyeyi takrîr ve tefsîr için nübüvvet-i ta‘rîfiyye açık bırakılmış, bu sırr-ı sudûr verese-i enbiyâ olan ba‘zı asfiyâ-yı ‘ulemâda bârika-pîrâ-yı zuhûr olagelmiştir.

Ma‘bûd-ı mutlak ‘ibâdet ister. Onun için akıl medâr-ı teklîf olmuş, ‘ibâdât ‘abdiyyet ve ‘ubûdiyyeti tefhîm ile terğîb-i ‘ibâd maksadına mebnâ vaz‘ edilmiştir.

286 “Benim, en yüksek rabbiniz.” Nâziât 79/24

287 “...attığın vakit da sen atmadın ve lâkin Allah attı,...” [Enfâl 8/17]

Şüphe yok ki 'abdiyyet ve 'ubûdiyyet anlaşılıp da ona terettüb eden ferâiz ve vezâ'if ifâ kılınınca mefâsid ve me'âsiyi mûcib olan hâlât-ı seyîye azalır, mehâsin ve mekârim çoğalır, refâh ve rahat husûle gelir.

Tenperver ba'zı zürefâ 'ibâdâtı "Cenâb-ı Kibriyâ elhak sezâvâr-ı 'ibâdettir; 'ibâdet zikir u fikir ve kalb-i hâlisden 'ibârettir" beynindeki derecâta hasretmek istiyorlarsa da bu derecât kâfi olmuş olsaydı dîn-i İslâm onu gösterir idi. Fi'l-hakîka zikir u fikr, kalb-i hâlis maneviyatca 'ibâdâtın lübb ü rûhudur. Ama İslâmiyet'in hâricde ta'ayyün ve tahakkuku 'ind-i ilâhîde mültezim olduğundan kıyâm, rûkû', ku'ûd, sücûd min-kıbeli'l-Hak erkân-ı mahsûsa-i salât olmak üzere ta'rif ve te'sîs kılınmıştır. Sûret-i zâhire-i salât olan erkân-ı mezkûre nice nice me'ânî-yi mebrûreyi câmi' olup ez-ân cümle sırr-ı 'ubûdiyyet, sîret-i âdemiyet o sûrette müstetirdir.

Fahr-i Âlem sallallâhu 'aleyhi ve sellem Efendimiz salâtı mi'râc ile tavsîf buyurmuştur. O dereceye vâsıl olan salât 'abd ile ma'bûd arasında musâhabet ve mülâkât demektir. Bu ne devlettir, meşreb-i tasavvufu tezevvuk edenler gönülce her neş'e-i huzûr u niyâzi namâzda bulur, kâffeten eşyâyı müsebbih ve musallî görür. Mülevves ve müşevveş bir kalb ile kılınan namâzlar mertebeten niyâza varamaz. Öyle harekât

سر بزمین دنیہ ہوا میکند
یعنی عبادات خدا میکند²⁸⁸

mefhûmuna mâ-sadak olup tasannu'attan 'ibâret ise de velev böyle olsun mü'min için hiçbir vechile terk-i salât câiz değildir. Müte'ammiden târik olanlar dâireten İslâm'dan hâricdir.

Râhat ister tab'ı mihnettir 'ibâdet ser-te-ser
Terk-i râhat rağbet-i mihnet kılan mümtâz olur

Kıt'a

O sebebdir ki küfr âsân olup İslâm sa'b
'Arsa-i 'âlemde çok mülhid muvahhid az olur

Tekâlif-i şer'iyze zevi'l-'ukûla mahsûs ve münhasır olduğundan 'ibâdâtın birinci derecesi "akl"a, ikinci ve üçüncü dereceleri "beden"e ve "mâl"a râci'dir. 'İbâdet 'akla Cenâb-ı Hakk'ı tefekkür ve tezekkürle neş'e-i tevhîdi takarrurettirerek tasfiyye-i kalb ve tehzîb-i ahlâk ve tahsîl-i 'ulûmdur. 'İbâdât-ı bedeniyeye salât, savm, tahâret, i'lâ-yı kelimâtullâh için cihâd ve cesâret, li-vechillâh sa'y u gayret faziletle-

288 Dünyâ baştan ayağa ârzü eder, yani Allah'a ibâdet eder.

ridir. ‘İbâdât-ı mâliyye; hac, zekât, sadakât, hayrât ve hasenât gibi müstahsin olan şeylerdir. ‘İbâdâtın mertebe-i müntehâsı kemâlât-ı Rabbâniyye’de kesb-i rusûh ile esrâr-ı ma‘rifetullâha vâkif olarak mahremiyet ve makbûliyyeti ihrâz eylemektir. İslâmiyet’in nihâyeti budur. ‘İbâdât-ı sâire onun mukaddemâtıdır.

Tekevvünâttan maksad-ı aksâ, kudret-i samadâniyyenin inkişâfiyle ma‘bûd-ı mutlâkın ma‘rûf olmasıdır. Enfüs ü âfâk âyât-ı Hallâk’ı gösteren iki mir’attır. ‘Ârifler sırr-ı ma‘rûfu bu âyînelerde görür, cemâl-i mâ‘bûda ‘âşik olur, ‘ibâdâttan zevk alır, o zevk ile tahsîl-i rızâullâha çalışır, kendini sevdirebilir, mir’ât-ı ‘irfanı ikmâl eder, sa‘âdet-serây-ı kurb u kabûle girer, her devlet ü rifate erer.

Ma‘bûd-ı Mutlak hazretleri ulûhiyyet ve rubûbiyyeti göstermek istemiş, hubb-i zâtî kunûz-i ‘ilm-i ilâhîde mezkûr olan hakâik-i ezeliyyeyi suver-i kevnîyyede izhâr ile ta‘ayyünâtı iktizâ eylemiş ‘avâlim-i gayb ü şuhûd vücûda getirilmiş sâha-i kâinat cevelân-gâh-ı tecelliyât olmuş butûn u zuhûr i‘tibâriyle ‘avâlim-i gaybiyye rûhânî ve ma‘nevî, ‘avâlim-i şuhûdiyye cismânî ve maddî olarak tertîb ve tekvîn edilmiş, her ikisi rûh ve cesed gibi mümtezicen sûret-i tafsîle girmiş zilâl-i ehadiyyetin imtidâdıyla bu‘d-ı mücerredde lâ-yetenâhî ‘âlemler ictimâ‘ ederek vücûb u imkân mütেকâbilen bir kisve-i kesrette yekdiğerini muhît u muhât olmuştur.

Herhangi cihet ü cânibe bakılsa kemâl-i sun‘ u kudret, cemâl-i ulûhiyyet ve rubûbiyyet âşikârdır. Her mevcûd, isti‘dâdıyla mütenâsib olan nasîbini alıp kendi merkezinde lisân-ı tabî‘îsiyle Cenâb-ı Hak’ a hamd ederek dem-güzârdır.

Hengâme-i tekvînât arasında arz ve semâvâta ‘arz olunan emânet ki sırr-ı vahdettir. Her biri i‘tirâf-ı ‘aciz ile kabûlden abâ ve istinkâf göstermiş, mâhiyyet-i insân onu yüklenmiş, vazîfelerin ehemmiyyet ve mehâbetini bilemediğinden zalûm ve cehûl kalmış, ma‘amâfih ahsen-i takvîm üzere yaratılmış, rûh izâfî devlet istihlâfî icâb ederek tekrimât-ı ‘azîmeye mazhariyyetle küre-i arzın üzerinde “halîfetullâh” olmuştur.

نه فلک راست مسلم نه ملک را حاصل
آنچه در سر سویدای بنی آدم ازوست²⁸⁹

Allah Allah! Bu ‘avâtıf-ı mâ-lâ-nihâye-i rabbâniyyeden rû-gerdân olarak irtikâb-ı küfr ü ‘isyân ile vâdî-i tuğyânda dolaşan nâdânlar ne hâm-ervâhân-ı bî-iz‘ândır. Cenâb-ı Hak bu misillü kâfir-i hakikat olan hâm-ervâhân-ı bî-iz‘ânı cehennemde pişireceğini va‘d etmiştir. Elbette onları terbiyyet-hâne-i Sübhânîye

289 “Ne feleğîn müsellemi ne meleğîn hâsılıdır. Benî Âdemin kalbindeki küçücük siyahlığın (süveydasındaki) sırrındadır o şey ki O’ndandır.” “Dîvân”, *Külliyât-ı Sa‘âdî*, s. 577.

koyup tathîr edince âteşler içinde uğraştırır. Üzerlerine zebânîler teslîit ile ma'bûdiyyeti tanıttırır, kudret-i 'adâletini bildirir.

Dest-i meşîyyetten kurtulmanın imkânı yoktur. Bu cihânda envâr-ı vahdâniyyeti göremeyenlere öbür cihânda göstermek için nâr-ı cahîm iş'âl kılınmıştır. Küf-fâr ve füccârın meş'ale-i intibâhı odur.

Fakat hakikat, "servet" tir. Kâffe-i 'ulûm bunun içinde bi'l-cümle 'avâlim onun tahtındadır. Âdemi halk ve tekrîm ile ta'lim-i esmâdan maksad, müsemmâ-yı 'âlem, hâlık olduğunu telkîn ve tefhîmdir. Şu telkîn ve tefhîm gayet dakîk ve 'amîk olduğundan Hazret-i Hallâk-ı Şefîk idrâkât-ı cismâniyyenin fevkinde ma'nevî bir tarîk-i vahy u ilhâm açmış o tarîk ile kendini duyurmuştur.

Vahy ü ilhâm hasâ'is-i rûhâniyyedendir. İnsân şöyle dursun, hemen zî-rûh olan kâffe-i hayvânâtta hâllerince az çok âsâr-ı vahy u ilhâm görülmektedir.²⁹⁰ ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ﴾ âyet-i kerîmesi de sîdk-ı ifâdâtımızı isbât eder bir huc-cet-i 'azîmedir. Erbâb-ı delâletin vahy ü ilhâmı inkâra kalkışmaları sübûta dâir haber almak istediklerindedir, yoksa esâsen redde delilleri kudretleri yoktur.

Sübût, benî Âdem için en büyük bir mertebe-i kudret ü menzilet iken gâliben onu istememekteki garaz tenzîrât-ı ilâhiyyeyi elsine-i enbiyâdan iştirilmiş olmağla gûyâ nübüvvet ortadan kaldırılınca mücâzât-ı uhreviyye havâdisi boşa çıkarılacağından huzûzât-ı dünyeviyyece husûl-i hürriyyet maksadlarına mebnîdir. Öyle zannedirim ki cehennem korkuları olmamış olsaydı ehl-i zâhirin ta'rîf ettikleri cennet tamâm mezâk-ı şehvâta muvâfık olup erbâb-ı zevk ü sefâdan onu istemez bir ferd tasavvur edilemezdi, herkes oraya can atardı.

"Vahiy" lügatte işâret ve kelâm-ı hafî ma'nâsınadır. İlhâm, bi-tarîki'l-feyz kalbe vârid olan sünûhâttır. Hiç kimse derûnunca mübhem ve mücmel birtakım işârât ve ilkâatı hissetmekten hâli değildir. İşte bu hissiyyât vehmiyyâtтан halâs olarak tecelliyyât-ı Rabbâniyye'ye iktirân edince keşfiyyâta münkâlib olur. Rab ile merbûb arasında selâmet-i kalb ile rûhânî bir mükâleme-i hafiyeye derecesine varır. Enbaât-ı sahîha-i kudsiyye, tenbîhât ve telkînât-ı sarîha-i ilâhiyye şu mîzâb-ı mükâlemâtтан hazîne-i vicdâna dökülür, telakkî-i kemâlâta bir menhec-i münâcât açılır. Nübüvvet, velâyet mertebeleri o kemâlât ve münâcâtтан ileri gelir.²⁹¹ ﴿ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ﴾

Kemâlât-ı 'akliyyeyi fûnûn-ı hikemiyye; kemâlât-ı Rabbâniyye'yi 'ulûm-ı ilâhiyye bildirir. Fûnûn-ı hikemiyye, hakâyık-ı mâddiyyeden 'ulûm-ı ilâhiyye, maddî ve

290 "Rabbın bal arısına vahyetti..."[Nahl, 16/68]

291 "...işte o Allahın fazlıdır, onu dilediğine verir..." [Mâide, 5/54]

ma'nevî dekâyık-ı kevnîyeden bahs ile öteki ma'îşet-i medeniyyeyi beriki sa'âdet-i dâreyni câmi' bir menzilet-i hakîkiyyeyi tahsîl ve tekmîle vesile-i esâsiyye olduğundan her iki cihete meyl ü rağbet ile dünyevî ve uhrevî terakkiyyât ve tefeyyüzâta çalışmak lâzıme-i fetânet iken hevesât-ı cismânîyenin galebesiyle her 'asr u zamânda i'tiyâdât-ı mâddiyye kuvvetleşmiş iştiyâkât-ı ma'nevîyye mâddiyyâtın müstehlikât-ı fâniyyâtın olmadığını anlayabilen 'ariflere münhasıran pek zayıf kalmıştır. Beyne'l-İslâm sâdât-ı sûfiyye bir dereceye kadar takrîr-i ilâhiyyâta himmet buyurmamış olsaydı gılgizet ve fazâ-zetle kışriyyât içinde boğularak ma'âmâfih kütüb-i sufiyyeyi bi'l-mütâlâ'a zevk-i yakine vasıl olan râsihleri hiç görmedik diyemezsek de gâyet azdır, nâdirdir.

Esâsen 'ulemâ-yı İslâm iki kısımdır: Bir kısmı '*âlim-i bi'llâh* bir kısmı '*âlim-i bi-emrillâh*'dir. '*Âlim-i bi'llâh* olanlar; Cüneyd, Abdülkâdir, Muhyiddîn, Mevlânâ kaddesallâhu esrârahum gibi asfiyâ, '*âlim-i bi-emrillâh* bulunanları dahi Eimme-i Erba'a hazerâtıyla onlara iktidâ eden fukahâ rahimehumullâh misillu etkiyâdır. 'Ulemâ-yı asfiyâ tarîk-i tasavvuf üzere tenevvür ve tekemmülü, 'ulemâ-yı etkiyâ usûl-i fıkıh üzere tezehhüd ve takvâyı iltizâm eylemişlerdir.

Ehl-i sünnet eimme-i erba'aya tâbi' olan cemâ'at-ı Müslimîn'e itlâk edilmiş olduğundan 'ulemâ-yı asfiyâ dahi sâika-i milliyyetle mezheben eimme-i erba'adan birine teba'iyet etmişler ise de meşreben cihet-i butûna bi't-temâyül "ehl-i bâtın" 'unvânını almış 'ulemâ-yı etkiyâ zevâhire hasr-ı nazarla o yolda ictihâdî i'tiyâd ettiklerinden "ehl-i zâhir" nâmıyla müştahir olmuştur. Asfiyâ ve etkiyânın bu iftirâkı, bâtın ve zâhir münâkaşalarını meydâna çıkarmış, öteden beri efâzıl ve ezkiyânın bazısı ehl-i bâtına, ekserîsi ehl-i zâhire ittibâ' ile münâza'alar çoğalmıştır.

Bâtın ve zâhir beynindeki ihtilâfâtın sırr u sebebini Kur'ân-ı Kerîm'de cenâb-ı Hızır ile Hazret-i Mûsâ'nın hikâye buyrulan kıssa-i mülâkâtı pek vâzılı olarak göstermiştir. Zâhirde mâhir geçinenler bu kıssa-i mukaddeseden hisse almalı, ﴿فَوَجَدَا﴾²⁹² *nass-ı 'âlîsine bakıp Cenâb-ı Allah'ın ne ilimleri rusûl-i kirâma bile ta'lîm edebilecek ne 'âlim kulları vardır anlamalı, 'ulûmu yalnız elfâz ve mebânîye hasretmemeli, makâsîd ve me'ânîye nazarla kendi hakîkat aramalı.*

²⁹³ ﴿هُذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ âyet-i kerîmesinde irâe kılınan firâkın rumûz u işârâtına vâkıf olabilirsek vahdet ve kesret arasındaki derecâta

292 "Derken kullarımızdan bir kul buldular ki biz ona nezdimizden bir rahmet vermiş ve ledünnümüzden bir ilim öğretmiştik" [Kehf, 18/65]

293 "İşte dedi: Bu, seninle benim aramın ayrılması. Sana o sabredemediğin şeylerin te'vilini haber vereyim." [Kehf, 18/78]

muttali‘ olmağla berâber Hızır ve Mûsâ'nın iftirâkı bâtın ve zâhir beynindeki ‘adem-i ittifâktan ileri geldiğine müteyakkın olursun. ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ 294﴾ ²⁹⁴ ﴿شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ism-i ‘alîm tecelliyyâtına mazhar olanlar bi't-tab‘ mümkün meretebe ihâta-i esrâr u ‘ulûma meyl ile zâhir ve bâtına hükmen mütebâyin ise de aslen mütevâfik olduğunu bilerek her ikisinin îcâbâtına göre istikmâl-i ittılâ‘ata sa‘y ederler.

Nazar-ı im‘ân ile bakılınca kütüb-i sûfiyye İslâmiyet’in iç yüzünü, kütüb-i fikhiyye dış yüzünü gösterir. Esrâr-ı dîniyyeyi kütüb-i sûfiyyede, ahkâm-ı şer‘iyyeyi kütüb-i fikhiyyede aramak tasavvuf ile tenevvüre tefakkuh ile tezehhüde çalışmak ‘irfân ve takvâyı cem‘ ederek gâyet-i tevhîde vusûl için uğraşmak lâzım gelir. Nâil-i Kadîm’in şu **beyti** ne kadar latîfdir.

Kâr-gâh-ı vahdetin nakşı bilinmez Nâilî
Gelmedikçe aşk ile zühdün kumâşî bir yere

Her türlü ma‘ârifi mümkün olabildiği kadar öğrenip anlamak ‘ale'd-devâm mütâla‘a-i kütüb ile tezyîd-i ma‘lûmâta çalışmak terakkiyyât-ı beşeriyye mukteziyyâtından olarak hâhiş-gerân-ı kemâlât şâyeste-i tebrikât ise de asıl mûcib-i salâh u felâh olan sa‘âdet-i ma‘neviyye zikr-i tevhîd ile bi't-tezevvuk gönülce aşk ve şevkin tezâyüdünden temevvüc eyler.

“Aşk” muhabbetullâhî artırır. “Şevk” şükûk ve şübühâtı ortadan kaldırır, insânı hâb-ı gaffletten uyandırır, havf u hüzn tevehhümâtından kurtarır, matlab-ı hakîkîye tarîk-i vusûlü gösterir. Bu ârzûların tenevvür ve tekessürüyle basîret-i kalbiyye açılır, ne cilveler ne şîveler müşâhede kılınır. Onun için erbâb-ı müşâhedâtın ekseri hayret ve istiğrâk ‘âlemine düşüp kimisi hâmûş ve bî-hûş, kimisi şetâret ve şatahât ile bir cûş u hurûş olur, huzûr ve hürriyyet içinde nice nice ahvâl u etvâra inkılâb ederek itmi‘nân bulur. Zevk-i ‘irfân ile ‘ayne'l-yakîn neş‘elerini cem‘ eden onlardır.

یا رب از ارفان مرا پیمانہء سرشار ده
چشم بینا جان آگاہ و دل ہشیار ده ²⁹⁵

294 “O, hem evveldir, hem âhirdir, hem zâhirdir, hem bâtıdır. O, her şeyi kemâliyle bilendir.” [Hadîd, 57/3]

295 “Ya Rab bana irfandan dopdolu bir kadeh ver; gören göz, hisseden can ve ‘akıl bir gönül ver.” *Divân-ı Sâ‘ib-i Tebrîzî*, VI/3192.

MEBHAS-I SÂNÎ

Ehl-i hakikatın tedkikatından hâsıl edebildiğim hülâsa-i tetebbu'âta göre gerek mu'cizat ve kerâmât gerek hakâyık-ı mâddiyye dekadâyık-ı ma'neviyye nev'-i beşerin mine'l-kadîm cismânî ve rûhânî husûle getirebildiği kâffe-i ittılâ'ât ve ihtirâ'ât ve tasarrufâtı isti'dâd-ı âdemoğluktan feyezân eden hilâfetin âsârı ﴿وَنَفَحْتُ فِيهِ مِنْ﴾²⁹⁶ âyet-i celîlesi mantûk-ı 'âlisince 'â'id olduğumuz rûh-ı izâfiyyenin bergüzâr-ı fezâil-nisârıdır.

Ne garibdir ki benî Âdemin ekseri bu nefh u nisbeti bilemediğinden ne kuvvete mâlik olduğunu ne kudrete mensub bulunduğunu anlayamıyor, cehl ü gaffet içinde zevkiyyât ve fiskiyyâta koyuluyor.

Hilâfet ise cehl ü gaffet ile ta'ayyün edemeyip esrârı kuvvede kalıyor. Bazıları biraz veyâ pek mükemmel tahsîl-i 'ulûma ve neşr-i âsâra muvaffak oluyor da bu muvaffakiyyet nereden geldiğini ta'akkul edemiyor, kendisinden sudûr ettiğini görüyor. Bir gâile-i hod-bînî ve hod-pesendiye düşüp asl u hakikatlerini araştırmaya vakit bulamıyor. Nihâyet kimisi tereddüde ve kimisi tefahhusâtınca rûhun vücûduna kâil olup ancak zevk-i yakîn husûle getiremediğinden tahayyür ve kimisi büsbütün cismâniyyâta dalarak umûr-ı rûhâniyyeyi aslâ tahattur ve tasavvur etmeyip tezezbübe giriftâr oluyor.²⁹⁷ ﴿وَقِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ nass-ı celîlindeki mehâbetten mütenebbih olamayanlar mâhiyyet-i insâniyyede cevelân eden saltanatı göremeyip afâkta dolaşırlar, kendilerini unutup eşyâ-yı hâriciyyenin arkasına düşerek kâinat ile uğraşırlar.

Vâkı'â hikem-i enfüsiyye mücmel ve hikem-i âfâkiyye mufassal olarak öteki ma'neviyyâtı beriki mâddiyyâtı câmi' bulunduğundan gerek ona ve gerek buna nazarla istikşâf-ı habâyâ-yı hikmete çalışanlar mes'ûd ise de nezd-i ilâhîde mahmûd olanlar irşâd-ı Bârî ile kişver-i derûnda hükmeden kuvvet ve satvete mutali' olup kuvâ-yı rûhâniyyeleri açılır, nübüvvet velâyete mahsûs bulunur, basîret ile hakâyıkı görür, tarik-i âdemoğluktan bi't-terakkî makâm-ı kurb u kabûle vusûl bulur. Kuvâ-i cismâniyyeye hasr-ı i'tibâr edenlerin matmah-ı nazarı mâddiyyât olduğundan bi't-tab' 'avâlim-i rûhâniyyeyi göremeyip hâricde kalır.

Yanlış anlaşılmasın, ta'rîf ettiğimiz makâm kurb u kabûl ile göklerde veyâ başka yüksek yerlerde mu'azzam ve mu'allâ bir mevki' ve mahall demek değildir. Meselâ müte'addid ittibâ'imız bulunur. Onlardan bazısının ef'al u ahvâli matlûb ve

296 "...ve ona ruhumdan üflediğim zaman..." [Hicr 15/29]

297 "Nefislerinizde de, hâlâ görmeyecek misiniz" [Zâriyât 51/21]

merdiyyeye tevâfuk etmekle nazarımızda 'indimizde mukarreb ve makbûl tanınır. İşte o makâm dahi nasl-ı rızâdan 'ibâret olarak bir emr-i kalbî ve sırr-ı vicdânîdir.

Dâirenin cesâmetine göre matlûb ve merdiyyeye muvâfık olmayanlar da tard edilmez. Hâllerince münâsib kullanılır, dâire-i hilkatten sayılır. Ama muharrem ve muhterem değillerdir, dâireye dâhil iseler de hâric hükmündedir.

'Ukalâ-yı mâddiyyûn bu kabildendir, velev hâricden olsun dâire-i sun'-ı ilâhiyenin intizâmına hizmet ediyorlar fakat dereceten nisbetlerini bilmiyorlar. Âdemin 'âlemlerle uğraşması, tahkik-i mâhiyyete çalışması bi'l-kuvve hâiz olduğu hilâfetin eser-i teşvikidir. Şu sırrı Kur'ân-ı Kerîm bildirmiş olduğundan hükm-i *Kur'âniyye*'yi bilmeyenler bi't-tab' ondan habîr olamaz.

Esrâr-ı hilâfetten haberdâr olmak iç yüzünden hakikat-i insâniyenin inbisâtıyla inşirâh-ı sadre mütevakkıfıdır. Şu sa'âdeti terakkiyyât-ı ma'neviyye kuvveden fiile çıkarır. Derecât üzere envâ'-ı tasarrufât ile kendini gösterir. Havârık-ı 'âdât o tasarrufâtın delâil-i zâhiresidir.

Havârık-ı 'âdâtın biri, Peygamberimiz 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm efendimizin dehân-ı mu'ciz-beyânlardan sudûr eden kelime-i tevhîddir. Bu kelime-i neyyire evvelâ zulûmât-ı küfr ü şirk içinde kalmış olan hıttâ-i Hicâz'ı tenvîr ile levs-i esnâm u evtândan tathîr eyledi. Sâniyen o noktadan lema'âta başlayıp envâr-ı vicdâniyyet ü hakkâniyyetin 'âmme-i aktâr u ekvânda intişârına bâ'is oldu.

Bir şerî'at-ı mükemmele, bir ümmet-i mu'azzama te'sîs ve teşkîl etti. Nice nice fütûhât ile iklimler, memleketler zabt u teshîr eyleyerek Asya'da, Afrika'da, Avrupa'da 'azîm ve cesîm devletler, hükûmetler vücûda getirdi.

Lev-cümle kemâl-i 'izz ü refâh ile şu içinde yaşadığımız kıtâ'at-ı meşhûre ki vatanlarımızdır. O kelime-i neyyirenin te'sîs ettiği ittihâd sayesinde ecdâdımızın yâdigâr-ı cihâdî değil midir? El-yevm gerek bizim hey'et-i mecmû'amız ve gerek 'umûmen cihân-ı İslâmiyyet o sözün kuvvetiyle kâimdir. Bu söz ne hârikulâde sözdür, Rasûlullah sallallâhu 'aleyhi ve sellem ne füyûzât ile Fahr-i Kâ'inât olmuştur teemmül ister.

Medîne-i Münevvere'de bir Ravza-i Tâhire görüyoruz. Acabâ yeryüzünde ona benzer daha bir merkad-i mukaddes görebiliyor muyuz? Bin üç yüz senedir lâ-yenkati' her yıl İrân'dan, Tataristan'dan, Buhârâ'dan, Afgan'dan, Kâşgar'dan, Hind'den daha nice nice bilâd-ı ba'ideden fevc-â-fevc yüz bin yüz elli bin 'uşşâk ve hüccâc ihtiyâr-ı mihen ü meşâk ederek Hicâz'a geliyor, o Ravza-i kudsiyyet-bâhireye ferş-rû-yı iştiyâk ile lebbeyk-hân-ı salât u selâm olarak 'ulviyyet-i Nebeviyyelerini tasdik ve teslîm ediyor.

Bu ne lutf-i Rabbânî ne feyz-i rûhânîdir. Anlayamayanlar veyâ anlayıp da işitmek istemeyenlere ²⁹⁸ ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ﴾ nass-ı ‘âlîsince min-kıbelî’l-Kahhâr kalbleri hacr edilmiş, idrâk-i hakâyıktan mehcûr kalmış olanlardır.

Şu mahcûriyyet ve mehcûriyyet ta‘ayyünât ve tecelliyyâtta bîhaber oldukları cihetle meziyyât-ı rûhâniyyeyi selb-i inkâr mühlükelerine düşüp bevâdî-i bu‘d u dalâlde dolaşırlar, en sonra cehennemde soluk alırlar. O âvâreler asl u neslini bilmiş mâder-i bî-hatâlara veyâhûd şerîfû’n-neseb iken hasebini terzîl ile Kıbtîliği irtikâb eden bî-hayâlara benzer.

Erbâb-ı kemâlâtta geçinenleri de görüyoruz ki âyîne-i kâ’inatta mütelâmi‘u‘z-zuhûr olan bunca masnû‘ât ve ma‘lûmât-ı beşeriyyeyi nazar-ı takdîre almayıp âdemiyyeti tahkîr ile behîmiyyeti tervîc ve tevkîre kalkıştırlar. Biz de ma‘â’t-essüf onlara bakıp “halakallâhu‘l-bakar fi-sûreti‘l-beşer”²⁹⁹ demeğe mecbûr oluyoruz. Zirâ nev‘-i beşeri hayvânâtta tefrîk ve temyîz ettiren rûh-ı insâniyyedir. Böyle rûh yoktur. “Rûh; rûh-ı hayvâniyetten ‘ibârettir” denilince hayat ve hayatta öküzlerle merkeblerle müşterek olmak lâzım geleceğinden artık tab‘an ve hulkan hayvânâtta hangi sülâleye şebîh iseler öyle tanınmak iktizâ etmez mi? Kendileri maymun neslinden türemiş olduklarını iddî‘â ettiklerinden, haydi şu iddî‘âlarını tasdîk edelim de “maymun” diyelim, belâya bak ki; hem behîmiyyeti iltizâm hem de “hayvân mısın?” denilmiş olsa nâmûs da‘vâsına kıyâm ederler. Nemize lâzım behîmiyyûn merâ-yı nâdânîde dolaşsın dursun. Fi‘l-hakîka rûh-ı izâfî cenâb-ı Âdem’e nefh edilmiş olmasıyla bi‘l-kuvve pertevi ‘umûmen benî Âdemde mevcut ve mütecellî ise de ekser enbiyâ-yı âdem tabî‘at-ı hayvâniyye icâbınca cismâniyyet ile olan münâsebâta ve ma‘îşetce inzimâm eden ihtiyâcâta meclûb ve mağlûb olarak temettu‘ât ve tecemmülâta dalmış, fikr ü nazarları meyl ü rağbetleri cihet-i dünyeviyyeye mün‘atıf olmuş, bu gulgule-i mâsivâ arasında tînet-i asliyyelerindeki feyz ü faziletten gâfil kalmıştır. Bunların hubb-i şehevât ile hissiyyât-ı kalbiyyeleri ihlâl edilmiş olduğundan me‘lûfât-ı zâtiyye ve ma‘lûmât-ı husûsiyyeleri hâricde her ne söylenmiş ve gösterilmiş olsa ne işitirler ne görürler ne anlayabilirler:

﴿لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أُذُنٌ كَأَلْغَامٍ﴾³⁰⁰ بَلْ هُمْ أَصْلٌ

298 “Allah kalblerini ve kulaklarını mühürlemiş ve [gözlerine bir perde inmiştir] ve bunların hakkı azim bir azaptır” [Bakara 2/7]

299 Allah sığırı insan suretinde yarattı.

300 “...onların öyle kalbleri vardır ki onlarla doymazlar, ve öyle gözleri vardır ki onlarla görmezler

Ebnâ-yı âdemden bazılarının isti'dâden 'ulüvv-i himmetleri tab'an idrâk-ı külliyyâta muhabbetleri kendilerini taharrî-i hakîkate, teftîş-i hakkâniyyete sevk ederek kimisi 'akliyyâta ve kimisi ilâhiyyâta meyl ile makâmât-ı hikmet ü 'irfâna vâsıl olabildikleri kadar "insân-ı kâmil" olurlar. 'Akliyyâta hasr-ı efkâr edenlerin 'uzemâsına "hukemâ" cânib-i ilâhiyyâta gidenlerin küberâsına "urefâ" denilir. Eğerçi benî Âdem içinde her türlü tavr u tarz üzere hesâbsız 'ulemâ, fuzalâ, üdebâ, şu'arâ, zurafâ zuhûra gelmiş ise de asl-ı kemâl insânı 'aklen ve kalben tenevvürle "hikmet ve 'irfân" derecelerinin müntehâsına vusûlden 'ibâret olduğundan biz sohbet-i hukemâ ve 'urefâya tahsîs ettik.

'Akliyyât hudûd-ı tabi'ate müntehî, ilahiyât ise Hazret-i Ulûhiyyet'e müntemî olmağla ma'ârif-i 'akliyye mahdûd, ma'ârif-i ilâhiyye gayr-ı mahdûddur. Cismâniyyâtın mâverâsıniseyr ü temâşâ rûhâniyyetin inkişâfiyla mümkün olabileceğinden derece-i 'akliyyâta kalanlar kemâlleriyle berâber nâkıs sayılır.

Rûhâniyyâtın merâtib-i inkişâfi lâ-yetenâhî ise de ³⁰¹ ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ﴾ âyet-i kerîmesindeki sırr-ı tekrîm âdemiyete mahsûs olan kâffe-i fezâil ü füyûzâtı câmi'dir. O da ³⁰² صورته خلق الله آدم على صورته medlûl-i 'âlisi üzere sîret-i insâniyye o sûretle müte-mezzic olarak 'ayniyyet ve hüviyyetin husûlûdür. 'Urefâdan ba'zı asfiyâ şu **beyit** ile

رَقَّ الرَّجَاجُ وَرَقَّتْ الْحَمْرُ
فَتَشَابَهَا فَتَشَاكَلِ الْأَمْرُ ³⁰³

işâret eylemişlerdir.

Îlâhî, âdemiyet ne sırr-ı 'acîbdir. Tabi'at-ı hayvâniyyesi mülâbesesiyle behâimden edall, sıfat-ı rûhâniyyesi münâsebetiyle melâikeden sayılır. Hakîkat-i asliyyesi hasebiyle de ta'rîfe sığmayacak pek 'azîm ve 'âlî mertebelere vâsıl olabiliyor.

Mısrâ'

Var anla âdemiyetin ey âdemim diyen

Ma'neviyyât akıl, rûh misillu meziyyât-ı asliyye ve sâir havâss u haysiyyât-i tabi'iyeden 'ibâret olup havâss-i zâhire-i cismâniyye ile idrâk u ibsâr edilemeyen hafâyâ ve habâyâdır ki mahsûsâtın içi "lûbb"ü demektir.

ve öyle kulakları vardır ki onlarla işitmezler, işte bunlar behaim gibi, hattâ daha şaşkıncıdır...” [A'raf7/179]

301 “Şanım hakkı için biz beni âdemi tekrîm ettik...”, [İsrâ 17/70]

302 Buhârî, “İsti'zân”, 1.

303 “Cam da inceldi içki de/Sonunda benzeştiler ve işler karıştı.” Sahib bin Abbâd'a aittir.

Cilve-i kudret ma'neviyyâta evzene-i temâşâ olmak üzere bizim için bir 'âlem-i "rüyâ" halk eylemiştir. Kâffe-i havâss ü kuvâmız ve bi'l-cümle a'zâmız nevm içinde mühmil ve mu'attal olarak kendimizden bihaber iken muhavvef ve müferreh birtakım yerlerde geziyoruz, dolaşıyoruz; zîşt ü zîbâ şeyler, 'acîb ve garîb insanlar, gûn-â-gûn hayvânlar, dıyk ve vâsî' sokaklar, kasabalar, dağlar, bağlar, nehirler, bahrler görüyoruz. Şu müşahedât herkesin rü'yet edegeldiği hâlâtandır. Kâbil-i inkâr olmadıktan başka cismâniyyâtın verâsında bir fezâ-yı rûhânî mevcûd olduğunu sarâhaten gösterir.

Lisân-ı ehl-i hakîkate rüyâ 'âlemine şu içinde bulunduğumuz 'âlem-i şuhûd ile ona mukâbil olan 'âlem-i gayb arasında 'âlem-i misâl denilir, öyle ta'bîr olunur. 'Âlem-i misâl, mahsûsâtın mahall-i in'ikâsıdır. Onda görülen eşhâs ve eşkâl âyînelerde muntabî'-i nukûşa şebîh besâitten 'ibâret olarak heyâkil-i unsûriyyenin insilâhıyla rûhâniyyâta sûret-i inkılâbı irâe ediyor.

'Âlem-i misâl, âhiretin dış kapısıdır. O kapının açılması ile "'âlem-i melekût" yani "'âlem-i ervâh" nümâyân olur. 'Âlem-i ervâh dahi 'âlem-i ceberrûtun iç kapısıdır. Bu kapıdan girilince "makâmât-ı rubûbiyyet ü ulûhiyyet" ve onların ötesinde "'arş-ı ehadiyyet" görülür. Semâvât ve arz oradan saçılan envâr-ı kayyûmiyyet ile münevverdir. Kayyûmiyyet kâffe-i kâinâtı muhît olarak 'avâlim-i gayb u şuhûd onunla kâimdir. 'Arş-ı ehadiyyetin etrâfında "melâike-i 'âliyye" ve onların emri altında "melâike-i semâvât" ve melâike-i semâvâtın irâdâtına tâbî "melâike-i arzîyye" sufûf-ı arâ-yı intizâm olup dâima vezâ'if-i müterettibelerini icrâya müteheyyi bulunur.

Şeyhu'l-ekber *Fütûhât* ında; "melâike nurdan, âdem âb ile mümtezic turâbdan, cin hava ile muhtelit nârdan" halk olunduğunu söylüyor. Erbâb-ı mûkaşefât nasıl ki benî Âdem akvâm-ı 'adîdeye münkasım olarak küre-i arzın üzerinde mütevattın ise tâife-i cin dahi birçok aksâma münkasım olup küre-i nesîm içinde müte'ayyiş bulunduğunu melâike-i arzîyye şu iki küreyi ve melâike-i semâvât küre-i şemsi ve 'avâlim-i sâireyi müdür ve muhafız idüğünü haber veriyor. Mûkaşefât, hasâis-i kalbiyyedendir. Ehlullâhın ta'rîf ve telkîn ettikleri usûl-i tarîkat üzere tasfiyye-i derûn ile 'akl u hayâlin tenevvürâtından husûle gelir. İnkişâfât, hâl-i yakazada bir hâlet-i gaşy zuhûruyla rüyâ gibi rü'yet gibi müşahedât-ı rûhâniyyeden mütecellî olur. O da kalbin 'âlem-i mâ'nâya teveccüh ve teyakkuzundan 'alâ-tarîki'l-ilhâm vukû' bulur.

سير رياض عالم جان با حجاب تن
گلزار را ز رخنهء ديوار دیدن است³⁰⁴

304 "Rûh âleminin bahçelerinin seyri, beden ile örtülüdür. Bahçe duvarın rahnesinden görülür." Kelîm-i Kâşânî, *Divân: Kasâid, Gazeliyyât, Mesneviyyât, Mukatta'ât*, s. 124.

Mahsûsât havâss-i cismâniyye delâletiyle müşâhede kılındığı gibi maneviyyât dahi havâss-i rûhâniyye kuvvetiyle müşâhede kılınır. Basîret-i kalbiyyeye mâlik olan ba'zı mükâşifin çok kere ezvâk-ı rûhâniyyenin tevârüdüyle kendilerinden gaybûbet ederek nazarlarında 'âlem-i sûret mündefî', 'âlem-i ma'nâmünkeşif olur. Hazret-i Ali radiyallâhu anh ³⁰⁵ ما ازددت يقينا şu kelâm-ı 'âlîleriyle bu makâma işâret buyururlar. Rûhâniyyâtta müstenîr olan ulü'l-ebîsâr âyîne-i derûnlarında her bâr esrâr-ı ma'neviyyâtı görürler, gıtâ-yı unsuriyyât nazarlarında yok gibidir.

Tabî'atın dış perdesinde kalanlar bi-'aynihi bir kasabaya tıklıp da "işte cihân bundan 'ibârettir" diyenlere benzer.

Beyit

تو کز سرای طبیعت نمی روی بیرون
کجا بکوی حقیقت رسد توانی کرد³⁰⁶

Riyâziyyat okuyamamış o fenler ne mesâil ve gavâmizi müştemil bulunduğu anlayamamış olanların 'inde hendesiyât mefkûd ise tedkik-i rûhâniyyet ile tevaggul etmeyenlerin 'inde dahi ma'neviyyat öyle mefkûddur. Biz onları ma'zûr görürüz ama bilmediklerini bilmeyip de ta'akkulâta kalkışanlar elbette ta'yîb olunur.

Beyit

سخنشناس نهء مدعی خطا اینجاست
چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست³⁰⁷

305 "Şayet perde kaldırılacak olsa benim yakînim artmazdı."

306 "Sen tabiat sarayından dışarı çıkmıyorsun, nerede hakikat yurduna ulaşabileşin." *Divân-ı Hâfiz*, s. 159. Beyite dair açıklama daha önce geçmişti. Bkz. Dipnot 38.

307 "Hatâ şuradadır ki söz ehli müddeî değildir. Ehl-i dilin sözlerini işittiğinde bu hatadır deme." Hâfiz'in divânında bu beyit, şu şekildedir:

چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست
سخن شناس نه ای جان من خطا این جاست

MEBHAS-I SÂLİS

Biz vücûdumuzdan geldiği ecilden evlâdımıza meyl ü muhabbet edip sa'âdet-i hâllerini ârzû ettiğimiz gibi insân dahi zevc-i izâfiden mütehassıl olmağla nev'-i beşerin hayr u salâha çalışıp âdemiyet ve 'ubûdiyyeti takınarak sûrî ve ma'nevî i'tilâ eylemesi "hubb-i ezeli" iktizâsındandır. Bi'set-i enbiyâ, tenezzül-i kütüb, te'sîs-i şerâyi' hep bu hubb-i ezeli'den inbi'âs etmiş benî Âdeme tarîk-i tevhid ü tezhîbi bi'l-irâe sa'âdet-i dâreyne delâlet maksadlarına mebnî bulunmuştur.

Hakkımızda erzân buyrulan bunca 'avâtîf-ı ilâhiyyeye teşekküran vezâ'if-i 'ubûdiyyeti bilip rızâullâhı tahsîle çalışmak lâzıme-i âdemiyet iken mine'l-kadîm kâbil-i hidâyet olmayanlar tabi'at-ı cismâniyyeye teba'iyyetle isyân u 'inâd, zulm ü fesâd, kibr u gurûr, fisk u fücûr gibi süfliyyâta sıfat-ı rûhâniyyesi gâlib olanlar hakikat-i asliyyeye kesb-i vukûf eyleyenler itâ'at u inkıyâd, 'adl u salâh, lutf u tevâzu', iffet ü takvâ misillü'ulviyyâta temâyül ile isti'dâdlarına göre mezmûm ve memdûh harekâttan ayrılamamış süffiler mâddiyyâtı 'ulviler ma'neviyyâtı iltizâm ile ötekiler mâsivâ-perest, berikiler Hudâ-perest olup ârzûlar cüst ü cûlar başkalaşmış, efkâr-ı beşer hayır ve şer arasında ihtilâfa düşmüştür.

Öteden beri mâsivâ-perestân-ı kec-nazarân rûhâniyyeti, âhireti, cehennem ve cenneti inkâr ile hubb-i şehvâtı tezyîn ve takviyyete çalışmış her ân ve el-ân çalışmaktan hâlî kalmamışlardır. Ama onların tefevvühâtı, tavaggulâtı türrehât ve tahayyülâttan 'ibârettir.

Ne olmuşsa olmuş, ne olacaksa olur. 'Âmme-i kâinât bir yere gelse ne olmuşu mahva ne olacağı men'e kâdir olabiliyor. Tabi'at-ı kevnîyye cismâniyyât ve rûhâniyyâtı iktizâ etmiş öyle vücûda gelmiş meşiyet-i ilâhiyye dünyâyı 'avâlim-i cismâniyyeden, 'ukbâyı 'avâlim-i rûhâniyye olmak üzere göstermiş, halk ve tekvîn böyle takarrur eylemiştir.

Münkirlerin tekavvülâtı vücûdları gibi hiçtir. Onların perestîş ettikleri hayât dâ'imâ kendilerini varta-i memâta sevk ediyor. Her biri hâb u râhatlarını terk eyleyerek kazandıklarını hâdis ü vârise bırakıp 'âkıbet âh u enîn ile bâd-bedest inkâr eyledikleri 'âlem-i 'ukbâya gidiyor, mezâristâna tıklarıyor.

Ey hâce tutuldu nefesin kabre de girdin
Dünyâlara sığmam der idin şimdi ne dersin³⁰⁸

308 Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi, Dîvân, haz. Fatma Sabiha Kutlar, Ankara, [y.y. : y.y.], 2004, s. 344.

Vâkı'â ister şekâvet ister sa'âdet her ne ise hulûl-i mevt ile hayâtın hâtimesi âhiretin birinci kademesidir. Cismâniyyattan çıkılır rûhâniyyâta girilir, demektir. Dünyâ 'avâlim-i cismâniyyeyi, 'ukbâ 'avâlim-i rûhâniyyeyi hâvî olup öteki hâdis ve fâni beriki kadîm ve bâkîdir. Velâdetimizden evvel 'avâlim-i cismaniyyeden ve kendimizden haberimiz olmayarak nasıl ki bir "kuvvet" her birimizi birbirimize benzemeyerek dilediği gibi tasvîr ve terkîb etmiş bizi birer sûret-i cismaniyyeye koymuş dünyâ denilen şu 'âlem-i fânîye çıkarmış ise bi-'aynihî tareyân-ı merg ile buradaki müddet-i ikâmetimiz resîde-i hitâm oldukda sûret-i cismâniyyemiz sıfat-ı rûhâniyyeden 'ibâret kalarak aslımıza rücû' ile vukûf u şu'ûrumuzun ihâta edemeyeceği bir cihân-ı bekâ-'unvâna îsâl edeceğinden iştibâh yoktur. Zirâ yok olmak yoktur.

Tekvînâtca isti'dâden her ne yapılmak lâzım gelmişse yapılmış, sûret ü ma'nâ cismâniyyet ve rûhâniyyeti muktezî olmuş, cilve-i kudret zuhûr u butûn üzere ta'ayyün eylemiş, kıl ü kâle mahall kalmamıştır.

Biz hasbe't-tâkati'l-beşeriye sûri ve ma'nevî kesb-i kemâlât ile mir'ât-ı enfüs ü âfâkta gösterilen âyât-ı kudreti görüp ma'bûd-ı mutlak olan Cenâb-ı Rabbü'l-'âlemîn'e 'âbid olmak, intizâm-ı mükevvenâta bakıp umûr u mu'âmelâtımızı tanzîm ile terakkiyyâta çalışmak için yaratılmışız. Bu 'âlemde vezâ'if-i hilâfeti li-ecli'l-ifâ akıl ve idrâk ile terkîm edilmişiz, âdemiyyeti takınmışız.

Âdemiyyetce terakkiyyât tahsîl-i ma'ârifle hakikat-i asliyyemize terettüb eden îcâbatı nazar-ı i'tinâyâ alarak ona göre iştigâlâtan; yani insâniyyeti tenvîre hak-kâniyyeti te'sîs ü te'mîne, medeniyyeti tevsî' ü tahkîme bi'l-ihimâm ferâiz-i esâsiyyeyi bilip sa'âdet-i dâreyini istihsâle medâr olabilecek ma'lûmât ve mütâlâattan 'ibârettir.

Besbelli şu vazîfeler esîr-i şehevât olanlara göre girân geldiğinden behîmiyyeti âdemiyyete tercîh ile i'lân-ı şekâvet ediyorlar. Haydi onlara ahmak diyelim ya bu şekâveti felsefe şekline koyup rûhâniyyâtı tezyîf tarzında feylesofluk taslayan nâdânlara ne nazarla bakalım. Sad hayf ki 'asrımızda o misillu ahmaklar nâdânlar 'ale't-tevâlî çoğalmakta, eşeklerhukemâdan sayılmakta olduğu görülünce her insân-ı kâmilin "hakikat-i insâniyyet insilâb etmiş behîmiyyet onun yerine kâim olmuştur" diyeceği geliyor.

Onlar ve bizler, yani münkirler ve mü'minler ne derse desin Cenâb-ı Allah 'âlemînden ganîdir. Ne onların efkârıyla bir noksan, ne bizim ikrârımızla bir kemâl terettüb eder. İnkâr ve ikrârın zararı ve nef'i bize râcî'dir, ne inkâr ile 'âsî ne ikrâr

ile mutî' oluruz. Elbette isyân ve tuğyân mücâzâtı, itâ'at ve î mân mükâfâtı müstelzimdir. İsyân ve tuğyânda "şeâmet", itâ'at ve î mânda "meymenet" mukarrerdir. Onun için *Kur'an-ı 'Azîmuş-Şân* münkirleri, münâfıkları "ashâb-ı meş'eme"; müminleri, sâdıkları "ashâb-ı meymene" ta'bîriyle tefrîk etmiş. Ashâb-ı meş'eme şimâle, ashâb-ı meymene yemîne meylederek yollar ayrılmıştır. Cihet-i şimâl cahîme, cihet-i yemîn cennâta müntehî olup dûzahîleri kahr u celâl, behîştîleri lutf ü cemâl istisâl ve istikbâl edeceğinde ehl-i tevhd ü 'îrfân müttetik ve müteyakkındır.

Cihet-i şimâl muhavvif ve müdhiş olduğundan mine'l-kadîm ashâb-ı meş'eme tevehhümâta düşüp cehennem ve cennetin 'adem-i vücûdu zu'munda bulunmuşlar ise de meşîyyet-i ilâhiyyeye karşı inkârları hükümsüzdür. Dâhiyye-i ecel dâ'imâ yakalarından tutup derekât-ı cahîme sürüklemektedir.

Münkirler muktedirse gebermesinler, belâ-yı mevte ortadan kaldırınsınlar. Hasr u hesâba gelmez arslanları, kahramanları, şark ve garba hükmeden hâkânları, sultânları nâ-bûd ve nâ-bedîd eden öyle bir kuvve-i kâhireye mukâvemet şöyle dursun en zayıf en 'âciz 'addettiğimiz sinekleri yok etmek, ortadan kaldırıvermek kâbil değildir. Tabî'at-ı kevnîyyede mevcûd olan ne bir zerreyi i'dâm ne fazla bir zerre îcâd etmenin imkânı yoktur, ne vücûda gelmişse gelmiştir. Kayyûmiyyet-i ezeliyye kâffe-i mevcûdâtı muhît ve muhâfızdır.

Vâkı'â kâinâtın dış yüzündeki kavânîn-i tabî'yye ecsâmın eczâ-yı ferdiyyeden tereküb ettiğini ve böyle mürekkebâtın eczâ-yı ferdiyyeleri esbâb-ı hâriciyyenin te'sîriyle ayrılıp eczâ-yı ferdiyye-i asliyyelerine intikâl ederek hâlât-ı kevnîyye devr ü inkılâb sûretinde cereyân eylediğini göstermiştir. 'Ukûl-i kâsıra ashâbını idlâl ile haşr u neşri inkâra sebebiyet veren meş'ele de 'anâsırın devr ü inkılâbıdır.

Ama kâinât bir yüzlü değil ikiyüzlüdür. İcyüzündeki kavânîn-i tabî'yye ervâhın basît yani eczâ-yı ferdiyyeden tereküb etmeyerek kendi vücûd-ı zâtîyyesiyle kâim bir cism-i latîf olmasını îcâb etmiş 'anâsırın muktezâ-yı hâl u şânı dağılmak, ervâhın dahi muktezâ-yı hâl u şânı 'âlem-i ervâha çekilerek merkez-i asliyyelerinde toplanmak olduğunu izhâr eylemiştir. Nasıl ki câzibe-i cinsiyyetle ecsâm ecsâmı cezbediyorsa ervâh dahi öyle bir câzibe-i cinsiyyetle ervâhı cezbederek dâ'imâ ecsâm ervâhdan, ervâh ecsâmdan iftirâk üzere bulunuyorsa da tabî'at-ı kevnîyyede merkûz olan kuvve-i câzibe-i asliyye nasıl ecsâm u ervâhı birbirine rabt edegeldiğinden büsbütün ayırlamayıp vücûd-ı kâinât cezb ve def' beyninde bir hareketle kâim oluyor. Her feyz ü bereketin menşei ve menba'ı bu harekettir. Hayât-ı mümkinât ondan 'ibârettir.

İnkilâbât-ı cismâniyye hukemâ-yı mâddiyyûn 'inde ma'lûm ve meşhûr olduğu gibi incizâbât-ı rûhâniyye dahi ma'neviyyûn nazarında öyle mekşûf ve meşhûrdur. Hukemâ-yı mâddiyyûn mahâret-i 'akliyyeye 'urefâ-yı ma'neviyyûn ma'rifet-i kalbiyyeye mâliktir. Hukemâ-yı mâddiyyûn istidlâlen ehl-i fark, 'urefâ-yı ma'neviyyûn istikmâlen ehl-i zevktir. Hukemâ-yı mâddiyyûn tabî'atı cismaniyyâta hasreder, 'urefâ-yı ma'neviyyûn Allah'ın kabza-i kudretinde her ne mevcûd ise gerek cismânî gerek rûhânî 'amme-i kâinâtın tabî'at-ı külliyyeye tâbî' olduğuna hükmeyley. 'Urefâ-yı ma'neviyyûna göre tabî'at her mevcûdu müstenid olduğu hadd-i kemâle îsâl edici bir kuvvet-i sâriyyedir, veyâhûd 'ale'l-ıtlâk mâhiyyât ve kâbiliyyâtı câmi' bir nizâm-ı ezeli demektir.

Ulûhiyyet ve tabî'at zükûret ve ünûset gibi mütekâbildir. "Allah" fâ'il, tabî'at münfa'ildir.

Derecât üzere kâffe-i mürekkebâtta merkûz olan rûh-ı tabî'î Allah'ın tabî'ata ilkâ ettiği bir sırr-ı nâ-mütenâhîdir, onun âsâr-ı meziyyâtıdır. Rûh-ı tabî'î cumûdet-i neşv ü nemâ hüsn ü hareket i'tibâriyle rûh-ı cemâdî, rûh-ı nebâtî, rûh-ı hayvânî vasıflarını hâiz olmuştur.

İnsânın harekât ve hissiyyât-ı cismâniyyesi dahi rûh-ı hayvânîden münba'is ise de Âdem'e nefh olunan rûh-ı izâfî onun fevkinde bir nûr-ı Rabbânî'dir. Hilâfât, velâyet, nübüvvet gibi menâsıb-ı ilâhiyye bu nûrun merâtib-i inkişâfiyla kulûb-ı asfiyâ ve evliyâda leme'âna gelir. O merâtibi ihrâz edenlere "ricâlullâh" denilir.

Tabî'at-ı külliyye fâ'il-i mutlak ve hâkim-i mutlak olan Cenâb-ı Allah'ın lâ-yetegayyer bir kânûn-ı lâ-yezâlîsidir. Cismâniyyât ve rûhâniyyâtı şâmildir. 'ÿân u nihân bi'l-cümle cevâhir u a'râz tabî'at-ı külliyyeden i'râz edemeyip onun gösterdiği usûl ü ahkâma tâbî'dir.

Efâl ü a'mâle göre mücâzât ve mükâfât kavâ'id-i tabî'iyyeden olmağla cehennem ve cennetin vücûdu tabî'îdir. İsti'dâdın îcâb ettiği şekâvet ve sa'âdet ³⁰⁹فَرِيْقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيْقٌ فِي السَّعِيْرِ hükmünü muktezî olarak bu iktizâyâ göre 'adl-i ilâhî mefâsid ile mülevves olan şakîleri tathîr için sa'îre-i dünyâda tetahhurla müzekkî bulunan sa'idleri cinâna bi'l-idhâl mücâzât ve mükâfâtı takdîr etmiş şa'sa'a-i celâl u cemâl 'anâsırın verâsında kahr u lutfu câmi' "nâr" ve "nûr"dan 'ibâret iki cihân-ı ebedî icâdına lüzûm göstermiş, o sûretle tekvîn ü tertîbe meşîet ta'alluk eylemiştir.

Neş'e-i sâniye 'anâsırın müteferrik olmasıyla onlardan terekküb edip mâsivâ nâmını takınmış olan suver-i nâsûtiyyenin dağulması hakâyık-ı melekûtiyyenin

309 "...Bir fırka cennettedir ve bir fırka da cehennemdedir." [Şûrâ 42/7]

zuhûra gelmesidir. ba'zı mürekkebâtı birbirine rabteden “kuvve-i câzibe-i ‘umûmiyye” çözüdür, mahv ü isbât tarîkiyle “‘âlem-i sûret” mündefi’ “‘âlem-i ma’nâ” münkeşif olur demektir.

‘İnde’l-‘urefâ neş’e-i ûlâ terkîb neş’e-i sâniye tahlîl ile müte‘ârif olarak neş’e-i ûlâyâ “mebde” neş’e-i sâniyeye “me‘âd” denilir.

Sırr-ı me‘âd; terkîbâttan tehadüs eden zulmânîyyât, süfliyyât, zıddiyyât, ihtilâfât süzülerek “izâfât” tortuları dökülerek her şey hakikat-i asliyyesiyle Hakk’a ‘avdet edecektir, hükümlerini bildirir. Meselâ yezidiyyet ne hakîkatten ‘ibâret olduğunu Yezid hâl-i hayâtında idrâk edemeyip kendisini Hazret-i Hüseyin’e fâik zannederdi. İşte o zannın ‘inde’l-haşr butlânı ta‘ayyün eyleyerek Yezid’in ne zulmânî, Hazret-i Hüseyin’in ne vücûd-ı nûrânî idüğü zâhir olur.

Bunun gibi dünyâda anlaşılammış veyâhûd anlaşıldı zannıyla yanlış yollara gidilerek bilinememiş olan her mâhiyyet ve meziyyet *yevme tüble’s-serâirde* anlaşılır.

Beyit

Olur mu ârif âgâh her bir mesîre-i feyz
Vücûd ‘âleminin mebde’ ü me‘âdı kadar³¹⁰

Rûz-ı mahşer kunûz-ı kudrette merkûz ve muhtefî bulunan hakâyık u hafâyânın münkeşif ve mütecellî olacağı gündür. Her ne vakit meşîyyetin ta‘allukuyla *nûr-ı vücûd-ı ilâhî* bu ‘âlemden çekilecek olursa zulümât-ı kıyâmet istilâyâ başlar. Kuvve-i tabî‘iyyeye inhilâl ve izmihlâl tareyânıyla revâbit-ı kevnîyye ortadan kalkar, ecsâm u ecrâm dağılır. Mükevvenât kable’t-terkîb ne hâl ve hakîkat üzere bulunmuş idiye o hâl ve hakîkat müte‘ayyin olur, ‘anâsır-ı asliyyeden ‘ibâret kalır, haşr u neşr zuhûra gelir, ‘arsa-i ‘arasât kurulur, ervâh orada toplanır. Ezelin ebede inkılâbı hasebiyle irâdât-ı cedîde-i ilâhiyyeye muntazır bulunur. Envâr kün-fe-kân fezâyâ saçıılır. Her mevcûd a’yân-ı sâbitesiyile seçilir. Nîk ü bed-i efâl ü a’mâl vezn edilir, tartılır. Hak ve bâtil ayrılır, isti‘dâd ve istihkâk ‘alâ-vechî’l-‘ayân kendini gösterir. Ona göre hükmolunur. Bizzât Cenâb-ı Rabbü’l-‘âlemin görünür.

Neş’e-i dünyeviyyeye de basîret-i kalbiyyeleri açılan müminîn, muvahhidîn, mücâhidîn, ‘âşîkîn, sâdikîn, ‘ulemâ-yı ‘âmilîn, fukarâ-yı sâbirîn, agniyâ-yı şâkirîn, etkîyâ-yı muvakkînîn ni‘met-i rü’yetullâh ile mütena‘im olarak “‘âlem-i envâr”a³¹¹ ﴿وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾

310 Nâilî, *Divân*, haz. Haluk İpekten, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, s. 128.

311 “Her kim de bu dünyâda körlük ettiyse o artık âhirette daha kör ve gidişçe daha şaşkındır”, [İsrâ 17/72]

hakîkati görmemiş olan münkirîn, müşrikîn, münâfikîn, zaleme-i münkirîn, fecere-i mu'annidîn, hazeera-i fâsıkîn devlet-i rû'yetten mahrûm kalarak 'ukûbethâne-i nâra dâhil olur. Ebediyet ve sermediyyet esâsları üzerine kurulmuş bir cihân-ı cemâl ü celâle girilir. Artık bu cihâna mahsûs olan tecelliyyât ne hasr u hesâba gelir ne tefrîk ile tasvîr edilebilir. ³¹² ﴿فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

Hengâme-i mahşer mü'minlere, muttakîlere, mağdûrlara ve mazlûmlara bir 'id-i ekberdir. Orada Hakk'ı ve hakkâniyyeti göreceklerdir. O rûz-ı meserret ne mühim sa'âdet olduğunu anlayan 'âşıklar yaşamak istemez, her ân tengnâ-yı cismâniyyete insilâh ile fûshat-serây-ı rûhâniyyâta iltihak ârzûsundadır.

بال بگشا و صغیر از شجر طویلی زن
حیف باشد چو تو مرغی که اسیر قفسی ³¹³

sayhaları 'ariflerin gönüllerinden kopan en safâlı sadâlardır. Tezekkür-i mevt neş'eleri bize hayât verir, münkirleri öldürür. Cismâniyyât ezdâdın ictimâ'ıyla ızdırâb u inkibâzdan, rûhâniyyât ezdâdın indifâ'ıyla inşirâh u inbisâtta 'ibâret iki cihân-ı kudrettir. Sâdât-ı sûfiyye ma'neviyyâtın ledeynâsını herkesten ziyâde anlamış ³¹⁴ آيَتِ الْاٰمَنُ كَانَ مَيِّتًا فَاَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ füyûzât etmiş, hevesât ve şehevâtta inkitâ'ı bir mevt-i irâdî 'addederek iskât-ı izâfât ile yani ta'allukât-ı mâsivâdan hâne-i derûnu bi't-tahliyye gönülce tahliyye-i intibâhât ile "hubb-i ilâhiyye" ta'ayyün eyleyeceğini ve bu ta'ayyün 'ariflerin mücellâ ve musaffâ kalblerinden bir nûr-ı lâ-yezâlî olarak onunla hakâyık münkeşif olacağını ve böyle mevt-i irâdîden sonra muhabbet ve teslîmiyyetle dirilenlerin mevt-i tabî'iyye cesedlerine 'ârız olursa o zâika hayât-ı hakîkilerine 'â'id olan ezvâkı ihlâl şöyle dursun ikmâl edeceğini göstermişlerdir. Nitekim Hâce Hâfiz şu **beyit** ile:

هرگز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق
ثبتست بر جریدهء عالم دوام ³¹⁵

312 "Demek her şeyin mülk ü tasarrufu kendi elinde bulunan Allah'ın şanı ne kadar yücedir, münezzehtir! Siz ancak O'na döndürüleceksiniz." [Yâsin 36/83]

313 "Kanat çırp ve Tübâ ağacından safir vur, yazık olur senin gibi bir kuş kafesin esîri olursa..." *Divân-ı Hâfiz*, s. 491.

314 "Hem bir adam ölü iken biz onu diriltmişiz ve kendisine bir nur vermişiz, insanlar içinde onunla yürüyor, hiç o bittemsil zulmetler içinde kalmış ve ondan bir türlü çıkamayacak bir halde bulunan kimse gibi olur mu?.." [En'âm 6/122]

315 "Aşk ile zinde olmuş bir gönül asla ölmez. Âlemin ceridesinde bizim becamız bununla sabit olmuştur.", *Divân-ı Hâfiz*, s. 10.

mezâyâ-yı ma'rûziyyeyi î mâ eylemiştir. 'Akıl ve kalbi zayıf olan ba'zı fâsıklar dûçâr olacakları şerâire tahammül edemediklerinden kendilerine suikasd ederek intihâr ile tazyîkât-ı dünyeviyyeden kurtulmak isterler ama tazyîkât-ı uhreviyyeye giriftâr olacaklarını bilmezler.

Tazyîkât-ı dünyeviyyeden halâs olmak ³¹⁶ وجودك ذنب لا يقاس عليه ذنب آخر hadîs-i şerîfindeki hikmet ve hakîkati müteyakkın olarak zünûb-ı hod-perestîden istiğfâr ile mümkün olabilir. Zirâ insanı bi-huzûr eden bütün fenâlıklar hod-binlik ve hod-peşendlik gâilelerinden mütehaddis oluyor.

İntihâr nefse mağlûbiyyetten, istiğfâr gâlibiyyetten ileri gelir. İntihâr edenler cândan ayrılır, istiğfâr eyleyenler gâile-i cihândan kurtulur, emâte-i şehevât ile bir hayât-ı diğér bulur, esâret-i mâsivâdan tahlîs-i girîbân ederek hürriyyet-i 'aşk u 'îrfâna mâlik olur. Müntehirleri sû-i i'tikâd bitirir, müstağfirler hüs-n-i i'tikâd ile bir kuvvet-i kalb husûle getirirler ki onunla seyyiât kökünden kopar, mehâsin ve mekârimden 'ibâret kalır. İstirâhat ve itmînân ile, izzet ü ihtirâm ile yaşarlar.

Zünûb-ı hod-perestîden istiğfâr kendini yok Hâlık'ı var bilerek kâinât, zılâl-i ehadiyyetin imtidâdıyla sûret-i imkâna girmiş olduğunu hakke'l-yakîn idrâk eyleyerek Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd'a 'aşk-ı intizâr ile ondan başka mevcûd ve meşhûd ve maksûd ve ma'bûd olmadığına rabt-ı kalb eylemek her hâlükârda inâyet-i rabbâniyyeye bi't-tevessül tevekkülü i'tiyâd etmektir. Gönüllerince neş'e-i istiğfârı bunların âmâl u efkârı bir noktada toplanır o da âdemoiyyet ve 'ubûdiyyetin muktezî olduğu vezâ'ifi ifâya hasr-ı ihtimâm ile tahsîl-i rızâullâh maksûd olarak esrâr-ı vahdete mahremiyyetten 'ibârettir.

Bu devlet ve sa'âdete vâsıl olanların bazısı istilâ-yı haşyet ü hayretle a'yân-ı nâsdan bi'l-ihlifâ kıbâb-ı 'izzete sınırlar. Ne halk onları görür, ne onlar halkı görürler. Bazısı da nâs arasında zâhiren halk ile ma'nen Hak ile meşgûl olarak dâire-i savn-ı Samedânî'ye girerler, şuûnât ve tecelliyyâta göre hareket ederler, sırât-ı müstakîm üzere giderler. ³¹⁷ ﴿رِجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ﴾ nass-ı celîli bunların hulasâ-i vasf-ı cemîlidir.

Zünûb-ı hod-perestîden istiğfâr edenlerin daha bir kısmı vardır ki onların bazıları mu'âşeret ü muhâlata ve bazıları 'âdeta halkın nazar-ı nefretini celb edecek bir tavr-ı mülâkiyi ihtiyâr ederler. Ötekiler gûyâ her renge boyanır her sûrette görünür gibi hâller gösterirler, hiç bir renk ve sûrette karâr etmeyip dâ'imâ hakîkat

316 Senin vücudun günahdır, onunla birlikte başka bir günah giyinme!

317 "Nice erler ki ne ticaret ne bey' kendilerini zikrullahtan alıkoymaz..." [Nûr 24/37]

ararlar, Hakk'ı düşünürler, Hakk'dan gayrı her ne varsa zıll-i zâil olduğunu bilirler, ne kendilerine ne kâinâta vücûd verirler. Ne 'izzet ü iltifâtın memnûn ne inkitâ'-ı teveccühâtın mahzûn olurlar. Ne zîr u belâya ne pest ü bülende nazar etmeyerek herhangi işte bulunurlarsa iffet ü istikâmetle ifâ-yı vezâ'ife çalışırlar. Sa'y u sadâkatlerine asla fütûr getirmeyip 'ale'd-devâm muhâfaza-i 'adâlet için li-vechillâh uğraşırlar. İkbâl ve idbârı müsâvî görürler. Berikiler yani Melâmîler

غلام همت آنم که زیر چرخ کبود
ز هر چه رنگ تعلق پذیرد آزادست³¹⁸

müfâdını ser-levha-yı i'tiyâd ederek her türlü ta'allukât ve takayyudâtın insilâb ve insilâh ile şöhret ü şânı, nâm u nişânı pâ-y-mâl eyleyerek hürriyyet-i mutlakayı bi'l-iltizâm fakr u fenâ, 'aşk u vefâ yollarına sâlik olup cezebât-ı rabbâniyyeye mazhariyyetle gönüllerince bir ni'met-i zevk ü sefâya müstağrak olurlar ki 'indlerinde dünyâ ve mâ-fihâ hiç mesâbesinde kalır. Şu iki tâife-i ber-güzünin nazarları rûşen, kendileri şûh u şen, himmetleri 'âlî bir gürûh-i laubâlîdir. İhâta-i tecelliyyât ile kâinâta bir şa'sa'a-i 'ayniyyet zuhûra gelmiş

تا نور حسن مطلق گوهر فروز خاک است
هر جغد بی پر و بال در چشم خود همایی است³¹⁹

mefhûmunca mevcûdât o şa'sa'adan bir 'ulviyyet-i zâtiyye ile bir hüviyyet-i husûsiyye iktisâb etmiş hâssa-i hayvânâta gurûr ve gazab düşerek yek-dîgeriyle hırlaştıkları gibi tabî'at-ı hayvâniyyeye mağlûb olan insânlar dahi hod-bîn ve hod-perest olup birbirleriyle uğraşarak hubb-i dünyâ onlara her türlü hatîâta düşürmüş, inhimâk-ı şehvât ile kendi kendilerine zulmetmişlerdir. Bilakis tabî'at-ı hayvâniyyeye gâlibiyyetle sîret-i insâniyyeyi tenvîr edebilenler, nâkıslara sermaye-i hod-pesendî olan şa'sa'a-i mevcûdiyyet, envâr-ı kudretten muktebes ve müste'âr olarak sûret-i zilliyette bir mevhûmiyyetten 'ibâret idüğünü, vücûd ancak Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd'a mahsûs ve münhasır bulunduğunu anlamış vezâ'if-i âdemiyyeti takınarak mahviyyet ve 'ubûdiyyeti iltizâm etmişlerdir.

Ötekiler sâika-i isyân u tuğyân ile seyyiâta, berikiler sâika-i îmân u 'irfân ile hasenâta meyledegelmiştir. Bunların arasında bir gürûh-ı mu'tekidîn dahi vardır

318 "Mavi gök altında dünyevî bağılıklardan âzâde olma ârzusunun kölesiyim.", *Divân-ı Hâfız*, s. 69.

319 "Onun (Allah'ın) mutlak güzelliğinin nuru toprağı mücevhere dönüştürdüğünde, her kanatsız ve tüysüz baykuş kendi gözünde bir hüma kuşu olur." Saib-i Tebrizî'ye aittir.

ki onlar i'tidâl ve iktisâdî ihtiyâr ile ne zâlimu'n-nefs olanlar gibi seyyiâta sâlik, ne sâbık-ı bi'l-hayrât olacak kadar hasenâta mütehâlik olmayıp mütevassıttır.

Şu sunûf-ı selâseyi *Kur'ân-ı Mübîn* beyân etmiş: Efrâd-ı beşerin ednâsı nefislerine zulm eden fâsık ve fâcirler, evsatı muktesidler, ecell ü a'lâsı sâbık-ı bi'l-hayrât bulunan mücâhidler olduğunu bize bildirmiştir. Hakikat-i hâl dahi bundan 'ibâret olup daha bir sunûf kâbil-i tasavvur değildir. Artık herkes kendisinin hangi sınıftan olduğunu düşünüp hod-bînlik, hod-pesentlik gâffetinden tahallüs ile tarîk-i âdemiyyette terakkîye sa'y etmelidir.

Beyit

Hak yol aramak vâcibedir 'akl-ı selîme
Tevfikini isterse Hudâ râhber eyler³²⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de hikâye buyrulan kıssa-i Âdem'den hisse-yâb-ı intibâh olabilssek tarîk-i âdemiyyet itirâf-ı 'aciz u kusûr ile dirâyeten istikmâle, tarîk-i iblisiyyet dahi nefsince iddî'â-yı isâbet ve 'ulviyyetle istikbâra müntehî olduğunu anlarsın.

İhtâr: Nazariyyât-ı sahîha öyle gösterir ki dünyâda vukû' bulan kötülükler ya bir maksad ve menfa'ata mebnî irtikâbı irtikâb etmekten veyâhûd şekâvet-i fitriyyenin ilcââtıyla bilâ-sebebe ihânete meyl etmekten ileri gelir. Fi'l-hakîka ba'zı hatîet cehâletten yani bilmemekten neş'et ediyorsa da rüşd ve bülûğ derecelerine vâsıl olan herkes bilmekle hayır ve şerri fark ve temyîz eder ki tarîk-i müstakîm üzere sülûk etmekle mükellef olduğundan bilmemek özür değildir. Ma'amâfih fi'l-cümle 'âlim olmak, nice nice esbâb ve vesâiti istihzâr ile tarîk-i istikmâle girmek, "âdemiyyet" ne demek olduğunu 'ilmen anlayıvermek pek müşkildir. 'Ulûm ve fûnûn, medeniyyetin tevessu'âtıyla te'sîs ü ta'ammum edegeldiğinden mevâkî-i mütemeddinede bulunamayanların câhil kalması zarûrîdir.

Öyle zannederim ki beyne'l-'ulemâ "cehl özür değildir" denilmekten murâd 'ulûm-ı mütedâvile olmayıp tabî'atın izhârıyla bilinegelen umûr-ı müte'ârif ve mükellefine göre o evâmîr-i dîniyyedir. Meselâ ateşin muharrik olduğu nasıl müte'ârif ise sirkatin dahi muzır olduğu öyle müte'ârifdir. Bunu bilmez ve tasdik etmez hiç kimse yoktur. 'İnde'l-hukemâ bir sârik "ben sirkatin fenâ olduğunu" ve Müslimînden biri "şarab içmek, zinâ etmek menhî idüğünü bilmezdim" demiş olsa ma'zûr tutulamaz, muâheze edilir. Ama bir kimse me'ânî, beyân, bedî', mantık, hendese, coğrafya, hikmet-i tabî'yye öğrenememiş olmasından dolayı muâheze edilemez, ma'zûr tutulabilir.

320 Şinâsî, *Müntahabât-ı Eş'âr*, haz. Süheyl Beken, Ankara: Dün-Bugün Yayınevi, 1960, s. 5.

Zulm ü te'addî, kizb, ribâ, hased, husûmet, nifâk gibi 'özü ü fesâdı mücib olan şeylerin şenâ'atı tab'an, helâl ve harâm şer'an bilinmesi ve anlaşılması, 'ulûma tatbîk ile isbâta ihtiyâc kalmamıştır. Demek isterim ki kötülük cehlden yani tahsîl-i kemâle erilememiş olmasından ileri gelmez. Bilakis bilerek ya irtikâb veyâ ihânetten ileri gelir. Cehlin tevlîd edeceği münâsebetsizlikler sehv ve hatâ kabilinden olan kusûrlardır.

İrtikâb hırs u tama', heves ü hevâ misillu sû-i hâlâtdan, ihânet sû-i hilkatten neş'et eder. Şu ta'rif tasdîk kılınınca irtikâb emr-i 'ârizî, ihânet bir emr-i cibillî demek olur. Cibilliyyeti tefehhüm için

نیش عقرب نه از پی کینست
مقتضای طبیعتش اینست³²¹

beytindeki mazmûn u ma'nâyı teemmül ve tefettun kâfîdir. Böyle kimselerin bilâ-ihtiyâr tabî'atlarından fenâlık teraşşuh eyler. Mürtekiblerin fenâlığı öyle değil ihtiyârî ve îtilâfîdir. Onu itmâ' ile kandırmak ve ihâfe ile sindirmek mümkündür; ama tînet ve fitrat kâbil-i tebeddül olmadığından mühînleri ne itmâ' ne ihâfe ile kötülükten vazgeçirmek muhâldir.

Vâkı'â irtikâb ihâneti, ihânet irtikâbı müstelzim olarak bir hamîr-i mefsedet ise de verziş u revîş i'tibâriyle nümâyîşler başkadır. Bi't-tecrûbe anlaşılımıştır ki mürtekibler harîs, mühînler hasûddur. Mürtekibler mütebasbis ve mütehâllik, mühînler müdâhin ve münâfık olur. Mürtekibler esbâb arar. Nerden ne koparabileceğini, nereye çatacağını düşünür, her yere sokulur, menfa'at için her tarafa saldırır, her rezâlete katlanır. Mühînler esbâb aramaz sinsi olur, sâika-i tabî'atla kizb ü riyâ sû-retlerine dökülür. Zâhirde 'afif ve müstakîm, şefîk ve rahîm gibi görünür. Ma'nen her türlü mel'ânetler döndürür, herkesin 'aleyhinde bulunur, 'âlemi idlâl ve iğfâle çalışır, hak ve hakîkate gizli bir düşman kesilir, müstehziyâne müzevvirâne kurnazlıklarla gaddârlıktan hoşlanır.

'İnde'l-muvâzene tab'an mühîn olanlar, mürtekiblerden de bed-terdir. Mühînler garazkâr ve kindâr, mütekebbirler levs-i hırsla murdârdır. İyiliği, doğruluğu istemeyenler, mühînlerle mürtekiblerdir. Mühînler hasm-ı hasbî, mürtekibler 'adüvv-i ca'lîdir. Mezâlîm ve mefâsid şu iki seyyiyeyi yani irtikâb ve ihânet i'tibâriyle tuğyândan, me'âsî-i sâire şehvet ve sefâhetin galeyânıyla fisk u fücûr denilen huzûzât-ı nefsanîyyeye meyelândan nebe'ân eyler ki cümlesinin menşei sû-i ahlâk-

321 Akrebin sokuşu kıninden değildir, tabiatının gereği budur.

tır. Efkâr u ahvâlce ta'lim ve ta'allümün, terbiyyenin dahl-i küllîsi olduğunu teslim ederiz. Ama beşeriyetin evân-ı tufûliyyette irâe ettiği ef'âl-i fitriyyeye bakılınca esâsen “ahlâk, esrâr-ı hilkattır” demeğe mecbûr oluruz. Herhâlde hüsn-i hilkat hüsn-i ahlâkı, sû-i hilkat sû-i ahlâkı muktezî ise de gerek iyi gerek kötü hiç kimse kendi irâdet ve ihtiyârıyla yaratılmamıştır. Bu hakîkate nazaran çûn ü çerâ 'abes olmağla berâber tabî'at-ı kevnîyye îcâbınca iyilik i'mâr ve intizâmı, kötülük tahrib ve iğtişâşı müstelzim olduğundan bi't-tab' iyilik isteniliyor kötülük hoş görülemiyor, hattâ kötüler bile “kötülük hoştur” diyemiyor yine kötülükten vazgeçemiyor. Âcizler te'vîl ile muktedirler tehdîd ile muğalataya kalkışıyor.

Hayır ve şer iyileri memdûh kötülerini mezmûm göstermiş olduğundan iyiler kötülerin mezmûmiyyetini görüp nefret ediyor, kötüler de iyilerin memdûhiyyetini çekemeyip hasım oluyor. El-hâsıl şu iki tâife mübânenet-i fitriyye iktizâsınca birbirleriyle imtizâc edemeyip dâimâ iyiler iyileri kötüler kötülerini istishâb ediyor, yollar ayrılıyor.³²² ﴿فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ﴾ hükmü zuhûra gelir.

Tabî'at-ı dünyâ şirret ü şeytanete mâil olmağla ekseriyâ kötüler çoğalıyor, iyilere galebe çalıyor. İşte ol vakit şerî'at, 'adâlet, nizâm, kânûn efsâne hükmüne giriyor. Bunların arasına düşen iyiler iğneli fıçıya konmuş sabîye veyâ Râfiziler içinde kalmış Sünnîye dönüyor, cân u cihândan bîzâr oluyor.

Bazı kere de müsâ'adât-ı zamân iyileri çoğaltıyor mevki'-i ikbâle getirip re's-i umûra geçiriyor ol vakit kötüler mevziyyât-ı sûrâh-ı ihtifâyâ çekilip müterassıd-ı fırsat bulunuyor, ne yapacağını şaşırıyor, mütereddid ve muzdarib kalıyor. El-hâsıl³²³ ﴿وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ﴾ müfâd-ı 'âlîsınca kârhâne-i cihân ahyâr u eşrâr arasında hâlden hâle inkılâb ile deverân edip giriyor, ahyârın galebesiyle 'adl ü salâh eşrârın türemesiyle zulm ü fesâd tezâyüd ediyor.

İstidrâd: Şuûnât tezâd ve tekâbü'l üzere cârîdir. Görmez misiniz nûr zulmete zulmet nûra mukâbil olarak leyl ü nehâr tezâhür edegeldiği gibi dâ'imâ hak bâtil ile, bâtil hak ile, hayır şer ile, şer hayır ile, ilim cehl ile, cehl ilim ile, 'acz kuvvet ile kuvvet 'acz ile pençeleşmekte haşîn ve mülâyim umûr u ahvâl tehaddüs eylemektedir.

Bu tehaddüsât tabî'at-ı kevnîyye muktezâsındandır, esbâba tâbî'dir. Meselâ serveti îcâb eden esbâb halk olunduğu gibi zarûreti intâc eyleyecek esbâb dahi halk olunmuştur. Kezâlik emrâzı vücûda getirecek sebepler nasıl ki mevcûd ise hıfz-ı

322 “...Bir fırka cennettedir ve bir fırka da cehennemdedir.” [Şûrâ 42/7]

323 “...hem o günler, biz onları insanlar arasında evirir çeviririz...”, [Âl-i İmrân, 3/140]

sihate medâr olabilecek sebepler de öyle mevcûddur. Emrâzın şiddet-i te'sîriyle telef olmak da mukadderdir, emr-i tedâvîye bi'l-ihimâm korunulmak da mukadderdir. İşte şu iki takdîr arasında insân için esbâba teşebbüs ile bir tedbîr vardır. 'Îleti def' edebilecek edviye bulunabilirse halâs, bulunamazsa 'aksiyle takâs mukarrerdir.

Esbâb-ı mütekâbile-i tabî'yye ilâ-âhiri'd-deverân cereyân eyler. Münâkaşa-i tezâd ortadan kaldırılıp da müz'icâtı imhâ müferrihâtı ibkâ edemeyiz. Umûr u ahvâl mütebâyin olduğu gibi her şahsın tînet ve fitratı her 'asrın hükm ü kuvveti mütehâliftir. Şu muhâlefet dahi takdîr ve tecellî icâbâtından olmağla bir zâtın esrâr-ı ledünniyyâtını bilemeyiz.

Vâkı'â kütüb-i sûfiyyede 'ale'l-husûs *Füsûsu'l-Hikem*'de ta'ayyünâta dâir irâd olunan bahisler lâyıkıyla anlaşılınca bir dereceye kadar hakâyık münkeşif oluyorsa da ahkâm-ı vakt u zamânı tebdîl ve tağyîr ile istediğimiz şekl ü tertîbe koymak kâbil değildir. Şu kadar ki insân "hayır ve şer" beyninde bir kâbiliyyeti hâiz bulunduğundan ta'lîm ve terbiyyetle ahlâkî ta'dîl ve tezhîb mümkündür. Nitekim Peygamberimiz aleyhi's-salatü ve's-selâm efendimiz hazretleri mekârim-i ahlâkî itmâm için ta'yîn olunmuştur.

Dekâyık-ı dîniyye ve şer'îyye bilinerek terbiyye-i 'umûmiyye ilim ve fazîlet esâsları üzerine te'sîs ve takarrur ile bir hüsn-i sûrete dökülünce idâre-i siyâsiyye dahi o esâsları bi'l-muhâfaza metîn ve mütehakkim olunca havf-ı ilâhî, havf-ı nâmûs, havf-ı kânûn gibi mülâhazât kuvvet bulur. Şu endişelerle hubb-i mekârim, hüsn-i mehâsin uyanır, mefâsid ve mezâlîme meyiller azalır, 'adl u salâh o nisbette çoğalır. İyiler tav'an, kötüler kerhen hukûk u vezâ'ife mürâ'ât ile tarîk-i müstakîm üzere gidilir.

Gerek dîn ü şer'ât gerek ta'lîm ü terbiyyet, tînet ve fitratı başka bir sûrete ifrâğ etmek için değil mefâsid ve mehâsini tefrîk ile kubhiyyât ve hüsnîyyâtı bi'l-irâe iyileri hüsnîyyâta teşvîk, kötülerini kubhiyyâttan men' ve tahzîr içindir. Teşvîk ve tahzîr mükâfât ve mücâzâtıhtâr ve tezkîrdir. O da tebsîr ve tenzîrden 'ibâret olarak cihânın bir dâr-ı imtihân idüğünü i'lân ile nîk ü bedi 'ayân u beyân etmektir.

Nîk ü bed umûr-ı ihtiyâriyyedendir. Her şeyde hudûd tecâvüz edilmezse "nîk", tecâvüz edilirse "bed" olur. Meselâ gözümüzde çapak, kulağımızda kir, burnumuzda sümük, ağızımızda tükrük, karnımızda kazûrât mevcûddur. Bunlar zâhîren müstehcen görülüyorsa da ma'nen pek müstahsendir. Hattâ vücûdca o kadar ehemm ve elzemdîr ki bi'l-farz şiddetli bir yübüsetin tareyânıyla ifrâzât-ı mezkû-

re kurumuş olsa kuvve-i bâsıra ve sâmi'a ve zâikamız muhtell olur, belki esâsen hayâta halel gelir.

Onların gösterdiği çirkinlik hudûd-ı tabî'yyeyi tecâvüzle merkez-i asliyeden ayrılmasından tehdâüs ediyor. Mâsivâ denilen mevhumâtın dahi 'inde'l-'urefâ mezmûmiyyeti haktan tebâ'ud ile bâtula temâyülden ileri gelir.

Cühelâ müstehcenâtı kâle almaktan çekinir. Kâle alacak olursa "hâşâ mi-ne'l-huzûr" diyerek laklakıyyâta girişir de dâ'imâ müstehcenât içinde yuvarlanırlar. Onu bilmezler ki cümle o müstekreh gördükleri kazûrât sûretten sûrete inkılâb ederek beyne'z-zürrâ' bir iksir-i kimyevî derecesinde mu'teber tutulur. Bütün eşcâr u nebâtât ve sâir mezmû'ât onun kuvvetiyle neşv ü nemâ bulur. Tabî'atte her ne ki mevcûd ise mahz-ı hayırdır. Meselâ afyon ak soloman gibi şeyler semmiyâtın olduğu hâlde kavâ'id-i tıbbiyyeye ve sınıâ't-ı ispençiyâriyyeye tevfiikan hüsn-i isti'mâl edilince edviye sırasına geçer, şifâ-bahş olur.

Fenâlık cühelâ ıstılâhınca sözüüm yabana eşeklikten yani iyiliğin yolunu bilemeyip veyâ bulamayıp hod-serâne harekâttan, câhilâne su-i isti'mâlâttan tehdâüs eder. Nasıl ki şarabın aslı tâhir ve nef'i âyet ile sâbit iken hâlet-i sekr onu fenâ göstermiş, sû-i isti'mâl edilmiş olduğundan harâm olmuştur. Kezâlik cimâ' lezâiz-i tabî'yyeden olarak fi-nefsi'l-emr memdûh iken sû-i isti'mâl ile hudûdun hâricine çıkılınca zinâyâ münkalib olur, mezmûmiyyet terettüb eder, harâm olmak lâzım gelir.

Tabî'atın insâna irâe ettiği hudûd akıl ve vicdâna müntehîdir. Herhangi fikr ü fiil bu hudûdu tecâvüz ederse "şer" tetâbuk ederse "hayır" dır. Şerî'at akıl ve vicdânı tenvîr ile hüsn ü kubhu pek vâzih göstermiş tabâyî'-i selîme şu vuzûhu bi't-tasdîk insâniyyetce matlûb ve mültezim olan iyilik ta'ayyün eylemiş, "hayır" ve "hasen" ne demek olduğu anlaşılıştır.

Hürriyyet irâdet ve ihtiyârı muktezî bulunduğundan insân ef'âl ü a'mâlde muhayyer olmuştur. Herkes dilerse hayır ve dilerse şerre meyil ile istediği gibi hareket eder. Şahsiyyet ahsen-i takvîm üzeredir, takbîh ve ta'rîzden masûndur. Bahs u nazâr harekâta râci'dir. Harekât ise ya nâfi' ya muzır ya 'abes olur. Nef ü hayrı mûcib olan harekât-ı tabî'î sevilir, tahsîn edilir. Harekât-ı muzır elbette hoş görülemez, bi'z-zarûre takbîh kılınır.

'Abesât ile iştigâl zâten hirmân ü hüsrânı müntic olduğundan sâhibinin yanında yorgunluk 'akîm kalır. Gerek memdûhiyyet ve mezmûmiyyet ve gerek mahrûmiyyet ve mahzûniyyet harekâtın netîcelidir. Bu netîceler her ne ki akıl ve şer'a muvâfık ise hasen ve mugâyir ise kabîh olduğunu gösterir.

Sıgâr ve mecânîn ve ma'tûhîn gayr-ı mükellef olmalarına nazaran medâr-ı teklîf akıldır. Dîn ve şerî'at 'ukalâya mahsûstur. 'Ukûl-ı selîme ashâbı kendilerini dîn ve şerî'at ile takyîd ederek her hayr u haseni dâire-i ma'kûliyyette arar, vehim ve nefse mağlûb olan akılsızlar o dâireden kaçar.

Ta'lim ve terbiyyet harekâtı tezyîn ile zâhiren ahvâlce bir hüsn-i sûret gösterebilirse de sûret o sûretin verâsında bir sırr-ı ma'nevîdir. Tînet ve fitrat hakikat-i bâtınıyyesidir, şâkile-i asliyye ondan 'ibârettir.³²⁴ ﴿قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ﴾ mantûkunca her ferd şâkile-i asliyyesi yani kendini teşkil eden kâbiliyyet-i ezeliyyesi her nasılsa onun îcâbâtına tâbi' olarak öyle 'amel eder.

324 “De ki: Her biri kendi aslı tabiatına göre hareket eder...” [İsrâ 17/84]

MEBHAS-I RÂBİ‘

Ehl-i hakîkatin tedkîkâtından husûsiyle Şeyhu’l-ekberin *Füsûsu’l-Hikem*’deki tahkîkâtından anlayabildiğim derecâta göre isti’dâd iki nev’idir: Biri mec’ûl diğeri gayr-ı mec’ûldür. İsti’dâd-ı mec’ûl yaratılmakla yani vücûdun tereküb ve tekevünüyle berâber husûle gelen kâbiliyyet-i fitriyye, isti’dâd-ı gayr-ı mec’ûl halk olunmazdan yani vücûda gelmezden evvel hilkatı, vücûdu terkîb ü tekvîni icâb eden kâbiliyyet-i ezeliyyedir. İstîlâh-ı asfiyâda kâbiliyyet-i ezeliyye ‘ilmullâh ile kâim veyâ’ilm-i ilâhîde merkûz olan “a’yân-ı sâbite” demektir.

İsti’dâd bahsini temsil-i âti tenvîre kâfidir. Meselâ her mühendis inşâ edeceği hayâli evvelâ zihninde tasvîr ve tersîm eyler. O tasvîr ve tersîmden bir mâhiyyet teşekkül eder. Bu mâhiyyet hukemânın anlatmak istedikleri mâhiyyet-i ûlâdır. Ba’dêhü tertîb ve te’sîs ile ‘ale’t-tedric hâne vücûda getirilir ki bundan bir mâhiyyet-i sâniye ta’ayyün eder.

Şu takdîrce mâhiyyet-i ûlâ mühendis zihninde kendiliğinden ma’mûl bir isti’dâd-ı gayr-ı mec’ûl olarak hâneyi kuvveden file çıkarıyor. Mâhiyyet-i sâniye hâricinde tereküb ve teessüs ile bir isti’dâd-ı mec’ûl kesb ederek hânenin hâne olduğunu gösteriyor, müessesât-ı sâireden temeyyüz ediyor.

Temeyyüzâtın müeddâsı müessesâtın savt-ı sûret-i cismiyyeleridir. Sûret-i cismiyyelerin ma’nâsı dahi müesseselerin zihinde mâhiyyet-i ûlâdan ‘ibâret olan heyûlâdır ki müessesâtın mâdde-i asliyyesi odur. İşte mâhiyyet-i ûlâ müessesâtın mâdde-i asliyyesi olduğu gibi a’yân-ı sâbite dahi mâhiyyet-i ûlâ demektir. Mükevenâtın mâdde-i asliyyesidir. Şu kadar ki a’yân-ı sâbite ‘ilm-i ilâhîde meknûz olmak i’tibâriyle kadîmdir. Ötekiler ‘ilm-i beşere nisbeti hasebiyle hâdistir. Me’ânî-i mesrûdeye nazaran tekvînata bi-hasebi’l-hakîka kıdem, bi-hasebi’t-ta’ayyün hüdüs terettüb ediyor. Ezeliyyet-i ‘ilm ezeliyyet-i hakâyıkı müstelzim oluyor. Mükevenât şöyle dursun müessesât-ı beşeriyyenin her biri sûret ü ma’nâyı câmi’dir. Ez-cümle hânelerin sûreti eşkâl-i zâhiriyyeleri ma’nâsı eşkâl-i zâhiriyyeyi vücûda getiren esrâr-ı terkîbiyyeleridir. Eşkâl-i zâhireye mer’iyyâttan ‘ibâret olarak mücmel ve maddî esrâr-ı terkîbiyyeye fenn-i mesâha, fenn-i menâzır, fenn-i mi’marî gibi nice ma’lûmât-ı hendesiyye ve tedârikâtca birtakım ledünniyyât-ı ‘ameliyyeyi hâvî olup mufassal ve ma’nevîdir.

Gâfiller eşkâl-i zâhiriyyeye, “ârifler” eşkâl-i zâhiriyyeyi icâb ettiren ahvâl-i ma’nevîyyeye nazar eyler. Suver-i tahavvülât ve tebeddülâttan gayr-i hâlî bulunduğu cihetle gâfillerin idrâkâtı müzebezb ve müşevveşdir. Me’ânî ise mücerredât-

tandır, taharrî ve tebeddül edecek eczâsı yoktur. Onun için 'âriflerin ma'lûmâtı lâ-yetegayyerdîr, mükemmel ve muhakkaktır.

Mükevvenât suver-i cismâniyyeden 'ibâret değildir. Her mevcûdun hâric-de vaz'iyet-i mer'iyyesi olduğu gibi içyüzünde bir mer'iyet-i asliyesi vardır. Ez-cümle güneşin vaz'iyet-i mer'iyyesinde mündemiç ziyâ denilen bir sırr-ı nûrânî gözlerimizi tenvîr ediyor, onunla görüyoruz. Ama ziyâ zâhir iken onu göremiyoruz, ne olduğunu bilemiyoruz. Şu hâlde ziyâ hem celî hem hafî demek olur.

İnsânın dahi meziyyet-i asliyesi akıldır. O da bi-'aynihî ziyâ gibi hem celî hem hafîdir.

Hukemâ-yı cedîde yani felâsife-i efrenc ziyâyı tahlîl ve terkîb mümkün olmadığından ecsâm-ı gayr-ı mevzûneden 'addeymiş. Artık zât-ı ziyâyâ dâir bahislerden sarf-ı nazarla sıfât-ı ziyâiyeyi havâss u te'sîrâtını tefîş ü taharrîye düşmüş olduklarına bakılınca müessiri bilmeyerek ta'kîb-i âsâra girilmiş. Bir de huzûzât-ı nefsâniyyeyi tevsi' ile menâfî-i mâddiyyenin tahsîl ve teksîrine medâr olduğundan ileri gelmiş gibi anlaşılıyor ki şu revîş hikmete muhabbetten münba'is olmayıp hukemâyâ yakışmayan hubb-i dünyâ zemîmelerini gösteriyor.

Mine'l-kadîm ehl-i zâhir âsâra nazarla istidlâlen müessirin vücûdunu ikrâra mecbûr olmuş derece-i icmâlde kalmış âsârı da esbâba haml ile dağdağa-i kîl u kâlden kurtulamamıştır. Bu kîl u kâl onları dalâl u vebâle düşürüp zucret ü kesret içinde uğraşarak kimisi büsbütün müessir ve müsebbibi unutup ve kimisi külliyyen ferâmûş edemeyip ancak künh ü hakîkati anlayamadıklarından 'ale'l-'amyâ evhâm u hayâlâta uyup gidiyor.

Beyit

Bulmaz reh-i selâmeti yüzbinde bir kişi
Halk-ı zamâne ekseri buhrân içindedir

Ehl-i bâtın inkişâfât-ı vicdâniyye ve keşfiyyât-ı kalbiyyesiyle ne müessirsiz âsâr zuhûra gelmek ne müsebbibsiz esbâb keyfe mâ'ttefâk deverân ve cereyân edebilme kâbil olamayacağı teyakkun etmiş âsâr ve esbâb hâdis ü fanî, müessir ve müsebbib kadîm ü bâkî idüğüne muttali' olarak "hükm-i rabbâniyye"ye kesb-i vukûf ile merâtib-i 'irfânî ikmâle sa'y edegelmiştir. Hükm-i rabbâniyyenin bir büyük faslı ³²⁵ ﴿قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَيْكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ nass-ı celilinin nâtik olduğu asıldır. Bu asıl kütüb-i tefâsîrde nasıl beyân edilmiştir, erbâb-ı mütâla'anın ma'lûmudur.

325 "De ki: Hücet-i bâliğa, Allah Teâlâ'ya mahsustur. Eğer o dileyseydi elbette hepinizi hidâyete erdirirdi." [En'âm 6/149]

Biz irşâd-ı Bârî ile ba'zı e'izze-i hakîkate mülâkî olmuşuzdur ki onların izâhât-ı kudsiyelerine göre *el-ilmu 'indallâh* asıl mezkûr "a'yân-ı sâbite"ye îmâdır. A'yân-ı sâbite mücmelen takrîr kılınmış idi. Şimdi o me'ânîyi şöylece tasvîr edeceğiz: A'yân-ı sâbite tohum mesâbesindedir. Eşcâr ve nebâtâtın hakikat-i asliyyeleri tohumlarında mündemiç olarak sûret-i cesîmeleri ondan inbi'âs ettiği gibi kâffe-i eşyâ dahi a'yân-ı sâbitelerde yani hakikat-i asliyye ve kâbiliyet-i ezeliyyelerde her ne sûret ve tabî'atı iktizâ etmiş ise o sûret ve tabî'at üzere zuhûra gelmiştir.

Şu mezâyâ öyle gösterir ki halk ve tekvîn 'ademden vücûda getirmek demek olmayıp her şey 'ayn-ı sâbitesi yani tohum-ı zâtîsi nasılsa ondaki füyûzâtıyla vücûd bulmuştur. İşte o füyûzât isti'dâdâta göre tecelliyyâtın âsârıdır. Müessir-i hakîkî Hazret-i Hallâk-ı Lâ-Yezâl'dir.

Mükevvenâtтан biri meselâ soğan ve sünbüldür. Soğanın kerîhu'r-râyiha ve sünbülün latîfu'r-râyiha olması hiçbir câ'il u fâ'ilin eser-i sun'u değildir. Mücerred 'ayn-ı sâbitelerinin yani tohum-ı zâtîlerinde merkûz olan hakikat-i asliyyelerinin hasâisindedir.

Bi'l-farz bir tarlada soğan ve sünbül husûle gelse de soğan tarlaya "beni kerîhu'r-râyiha, sünbülü latîfu'r-râyiha niçin yaptın" deyu ta'rîz etmiş olsa hakkı yoktur. Çünkü tarla onu yapmamış yaratmamış kendi tohum-ı zâtîsinde merkûz olan kuvvete kuvvet vermiş kerîh ve latîf her ne ise soğan kendiliğinden soğan olarak vücûda gelmiştir.

Kezâlik her mevcûdun ve hatta efrâd-ı beşerden her şahsın a'yân-ı sâbiteler iktizâsınca birtakım hasâis-i fitriyyeleri vardır. Ez-cümle eşhâsdan kiminin hâssa-i fitriyyesi nifâk u şikâk ve kiminin küfr ü tuğyân ve kimisinin îmân u 'irfândır.

Cenâb-ı Hak hiç kimseyi ne münâfık ne kâfir ne mü'min halk etmemiştir. Çünkü münâfiğî münâfık, kâfiri kâfir yaratmış olsa 'azâb ve 'ikâb vârid olamaz. 'Azâb ve 'ikâb ise emr-i tabî'îdir. Elbette eşrâr u eşkiyânın cezalandırılması, mes'ûl ve mu'âkab olması hikmet ü 'adâlet iktizâsındandır. Bu kavâ'id-i hakkâniyyet dünyâda ve 'ukbâda cârîdir. Küfür ve nifâk tînet-i asliyyede merkûz olan şekâvet-i ezeliyyenin, îmân ve 'irfân dahi sa'âdet-i ezeliyyenin hasâisindedir. Dalâlet ve hidâyet o hasâisin delâil-i zâhiresidir. Kudret-i Samedâniyye'ye nisbetle mümteni'ât yoktur, her şey mümkündür. Kâdir-i Kayyûm suları aşağıdan yukarıya doğru akıtabilir ama böyle yapivermek lâzım gelse hakâik-i asliyye mütegayyir olur, 'ind-i ilâhîde kesb-i mer'iyet eden nizâm-ı kâinâta hâlel gelir. *Huccet-i bâliğâ-i ilâhiyyenin* hülâsa-i ahkâmı işte bu nizâmdır. Cühelâ ve belki idrâk-i hakâyıkta kâsır olan 'ulemâ vaz'-ı nizâm ile nizâma ri'âyet hikmet ü 'adâlet iktizâsından olduğunu ve hikmet ü 'adâlet her şeyden

‘azîz ve ‘azîm bulunduğunu bilmediklerinden kudret-i cabbârâne, kahrârâne icrâât ile keyfe mâ-yeşâ harekâtta ‘ibârettir, zannederler.

Felsefe-i ilâhiyyeye vâkif olmayanlar bizim takrîrâtımızı istihfâf eyleyeceğinde iştibâh yok ise de biz onların gîzet ve fazâzetlerine ta‘accüb etmez fakat tebertum ve tahakküm-i fikrin hem umûr-ı dîniyye hem irâde-i siyâsiyyeye sirâyet ederek kuru bir debdebe ve tantanaya saplanılmış, dekâyık-ı İslâmiyye unutulmuş olduğuna teessüf eyleriz.

Beyit

Her sebük-mağz edemez fehm-i mezâmîn-i kemâl
Kanda cühhâlin o kuvvet ser-i mağşûşunda

Dalâleti yeryüzünden kaldırıp da ifâza-i hidâyetle ‘amme-i ‘ibâdı tarîf-i müstakîm üzere bulundurmamak meşîyyeten müte‘assir değilse de ‘adâlet-i meşîyyet kahr u lutfu her zî-hakkın istihkâkına göre bi’l-icrâ nasîbini i’tâdan ‘ibârettir.

Meselâ merkebin isti’dâden nasîbi merkeb, feresin feres olmaktır. Bu mâhiyyeti tağyîr ile merkebi feres, feresi merkeb sûretine koymak *Sâni*’a göre mümkündür.

Ama şu imkân huccet-i bâliğa-i ilâhiyyenin ahkâmını ihlâl edeceğinden irâde-i rabbâniyye ona ta‘alluk etmez.

Şekâvet ve sa‘âdet, hasâis-i fitriyyedendir. Hasâis-i fitriyye hakâyık-ı asliyyeden münba‘isdir. Hakâyık-ı asliyye ‘ilm-i ilâhîde mündericidir. ‘İlim ise ma‘lûma tâbî‘dir. Ma‘lûmun tebeddülüyle ‘ilmin mütebeddil olmamak lâzım geleceği müsellemdir. Onun için mâhiyyet vakt-i mukaddere kadar teğayyurâtta masûndur.

Vâkı‘a bir şakî son nefesinde mazhar-ı ‘afv u gufrân olarak fazlen ve ihsânen ona sa‘âdet-i hâl tevcih edebiliyor. Kezâlik insân kesb ve sa‘y ile mükellef olup servet ü sâmâna ‘ale’t-tedric kesb ve sa‘yin, iddihâr ve imsâkın inzimâm u i‘ânesiyle mukadder iken bazı fakirler birdenbire hâtırlarına gelmeyen bir mâl-ı firâvâna mâlik olur. ‘Înâyât-ı Sübhâniyye’ye karışılmaz, sünen-i mu’tâdanın hâricindeki zuhûrât ne hikmete mebnîdir anlaşılabilir.

Bizim anlayabileceğimiz şeyler tabî‘at-ı külliyyenin gösterdiği hikmetlerdir. Tabî‘at-ı külliyye kâffe-i ‘avâlimi muhît ve mürebbî olan rabbâniyyet-i Mutlakâ’nın icrââtını câmi‘ bir kânûn-ı ezeli demektir. Bu kânûna bakılınca görürüz ki her mevcûd kabiliyyet-i tabî‘iyyesi nasılsa öyle halk olunmuş hilkatine terettüb eden kuvvet, meziyyet, şekl ü sûret ³²⁶ «أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» nass-ı celîli mantûkunca cânib-i Cenâb-ı Bâri’den ona i’tâ kılınmış, müsta‘id olduğu

326 “...Bizim Rabbimiz her şey’e hilkatini veren, sonra da doğru yolunu gösterendir.”
[Tâhâ 20/50]

tarîke sevk edilmiş, isti'dâdları hasebiyle mükevvenât sunûf-ı 'adîdeye inkısâm etmiş her sınıf kendi dâire-i hestîsinde merzûk ve mütena'im olarak şâkile-i asliyyesi üzere harekâta başlamış, Rubûbiyyet-i Mutlaka'nın tevâli'-i te'sîrât u tedbîrâtıyla kesb-i intizâm eylemiştir. Bu nizâm ve intizâm lâ-yetegayyerdır, ilâ mâ-şâallâh dâim ve cârîdir.

Beyit

Bir mihver-i hakîkate peyvestedir cihân
Dönmez bu kârhâne-i hikmet medârsız

Şurasını ihtâr ederiz ki umûr-ı tabî'yye başka ahvâl-i 'ariziye başkadır. Tînet-i asliyyesi iktizâsınca bi't-tab' sa'id olanlar tarîk-i şikâka gidebilir. Ama bu gidiş yolunu şaşırarak yâhud iğfâl ve idlâl ile aldanmak, yanılmak kabilinden olup ahvâl-i 'ariziyededir. Elbette tînet-i asliyyesi ona lâzîme-i sa'âdeti ihsâs ettirir, kendine gelir, nâdim olur, toplanır. Fıtraten şakî bulunanların bazısı da li-maslahatin kendini sü'adâya benzeterek tarîk-i sa'âdete sâlik gibi görünürse de ya devâm edemeyip en sonra yan çizer veyâhûd bir sâika-i icbâr u ihtiyâc ile yan çizemeyecek olursa perde-i nifâka bürünür. Zâhiren sa'id ma'nen şakî olarak harekât-ı mütezâdde arasında muzdarib kalır.

Sa'âdet; ³²⁷ ﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا﴾ nass-ı celîlinde gösterilen vetîre-i âdemiyet îcâbınca nedâmet ve insâfî, şekâvet; muktezâ-yı iblisiyyet üzere 'azamet ve ısrârı mûcib olduğundan bi't-tab' sa'id olup da tarîk-i hidâyetten 'udûl edenleri yola getirmek mümkündür. Şakîleri meyl-i dalâletten vazgeçirmek kâbil değildir. Zirâ onlar için şekâvette saplanmak umûr-ı tabî'yyededir.

Bakınız Ebû Tâlib, Hazret-i Ali'nin pederi, Fahr-i Kâ'inât'ın 'ammîleri olup bunca mehâsin ve mu'cizât görmüş iken Rasûlullâh'a îmân edemedi. Hattâ kütüb-i tefâsîrde beyân olduğuna göre Fahr-i Kâ'inât, Cenâb-ı Hakk'a ihsân-ı hidâyet için mükerreren niyâz etmiş oldukları hâlde bu ricâları kabûl edilmeyip ³²⁸ ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ﴾ âyet-i kerîmesinin nüzlüyle tevbih buyruldu. Çünkü 'ayn-ı sâbitesi kâbil-i hidâyet olmadığından tağyîr-i mâhiyyete rızâ gösterilmedi. Sa'âdet hidâyeti, şekâvet dalâleti müstelzimdir. Sa'âdet hüsn-i tînet-i asliyyenin, şekâvet dahi su-i tînet-i asliyyenin hasâis-i tabî'yyesindedir. Hidâyet sevk-i sa'âdetle Cenâb-ı Hakk'a îmân ve inkıyâd ederek sırât-ı müstakîm

327 "Rabbimiz nefsilerimize zulmettik..." [A'râf 7/23]

328 "Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin ve lâkin Allah, kimi dilerse hidâyet verir..." [Kasas 28/56]

üzere gitmek, dalâlet sevk-i şekâvetle küfr ü 'inâdı i'tiyâd eyleyerek sırât-ı müstakîme buğz etmek ma'nalarını muhtevîdir.

Sırât-ı müstakîm 'ind-i ilâhîde mu'teber ve mer'û olan dîn-i İslâm'ın tesviye ettiği câdde-i hakîkattır ki insânı sa'âdet-i dâreyne îsâl eder. Eğerçi akıl ile hayr u şer, nef u zarar fark ve temyîz olunarak bir tarîk-i selâmet bulunabilirse de o tarîk ma'îşet-i dünyeviyyeye müntehîdir, mâ-sivallâhı gösterir. Sırât-ı müstakîm rızâullahı bildirir.

Elsine-i enâmda shevât-ı nefsânîyyeye teba'îyyetle fisk u fücûr yollarına gidenlere dalâlet, iffet ve takvâyı istilzâm edenlere hidâyet nisbet olunuyorsa da bu dalâlet ve hidâyet umûr-ı tabî'iyeden değil ahvâl-i 'arîziyyedendir. Zîrâ niceleri evâilde fâsık iken sonradan sâlih olur. Pek çok kimseler dahi bir zamân inkıyâden buldukları hâlde bir aralık me'âsîye meyl ile fesekâdan sayılır. Şu hâlât gelip geçici şeylerdir. 'Ale'l-husûs ekseriyâ erbâb-ı vecd ü hâl;

خراباتی شدن از خود جدايست
خودی کفرست اگر خود پارسايست³²⁹

mefhûmunca evzâ'-ı lâkaydâneyi ihtiyâr ile³³⁰ ضلنفاالعشقمينهديالسييل diyerek meslek-i rindânede Melâmiyyân'a geşt ü güzâr eyleyerek birtakım esrâra mahrem olurlar ki müttakiler ona muttali' olamaz.

Beyit

راز درون پرده چه داند فلک خموش
ای مدعی نزاع تو با پرده دار چیست³³¹

Hidâyetten maksad İslâmiyet'tir. Yani Cenâb-ı Hakk'a îmân ve inkıyâd ile sırât-ı müstakîm üzere harekettir. Bu feyz-i mazhariyyetten sonra dalâlet ortadan kalkar. Çünkü hidâyetle dalâlet ictimâ' edemez. Şu kadar ki mü'minlerin kimi sâlih kimi fâsık kimi 'âşık olur. Mes'ele ya sevâbı ya 'ikâbı müstelzim iştigâlattan 'ibâret kalır ise rahmet-i ilâhiyyeye dayanır.

329 "Harâbâtî olmak kendinden uzaklaşmaktır. Eğer sen sûfi isen benlik küfürdür." Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*. Tenkitli metinde beyit şu şekildedir:

خراباتی شدن از خود رهایی است
خودی کفر است ور خود پارسایی است

330 Doğru yola ulaştıran beni aşkta saptırdı.

331 "Perde arkasındaki sırrı felek ne bilir? Sus ey müddei, senin perde sahibi ile bu kavgan nedir?" *Divân-ı Hâfiz*, s. 83.

Rubâ‘î

صوفی بعمارت بدن مشغول است
 زاهد بفریب مرد و زن مشغول است
 دانا به کرشمه سخن مشغول است
 عاشق به هلاک خویشتن مشغول است³³²

Fi'l-hakîka salâh u takvâ sıhhat-i bedeniyye veistirâhat-i kalbiyyeyi, fisk u fücür ezvâk-ı mevhûme içinde eskâm ü emrâzı tevlîd ile ızdırâbât-ı sûriyye ve ma'nevîyyeyi câlib olarak öteki nâfi' beriki muzır olduğunda iştibâh yok ise de maksad-ı aslî hâssa-i îmâna 'aşk ve 'irfân ile münevver olmaktır.

Beyit

چون حسن عاقبت نه برندی و زاهدی است
 آن به که کار خود به عنایت رها کند³³³

Bizim beyân etmek istediğimiz dalâlet ve hidâyet hâlât-ı ihtiyâriyyeden değil şekâvet-i ezeliyye ve sa'âdet-i ezeliyyenin icâbât-ı tabi'îyyesindedir, bir emr-i ci-billîdir. Şekâvet sūdâniye, sa'âdet kâfkâsiye benzer. Öteki zulmânî, beriki nûrânîdir. Rûz-i haşre kadar çalışılsa Sūdâniyi Kâfkâsî, Kâfkâsiyi Sūdânî yapabilmek kâbil olmadı gibi şekâveti sa'âdete, sa'âdeti şekâvete tahvîl edivermek dahi kâbil olamaz.

Bi'set-i enbiyâ isti'dâdâtındaki ihtilâfâtı izhâr ile hak ve bâtilü tefrîk içindir. Bi'l-farz hitta-i Hicâziyye'de envâr-ı nübüvvet bârika-pîrâ-yı füyûzât olmuş olsaydı Ebû Cehil'in tînet-i asliyyesindeki şekâvet ve Ebû Bekir'in fitraten hâiz olduğu sa'âdet zuhûra gelmezdi, nefsü'l-emir anlaşılamazdı, mechûl ve mebtûn kalırdı, hak ve bâtil müsâvî bulunurdu. Bu ise hükm-i rabbâniyyeye münâfi olduğundan 'indillah mukarrer ve mu'ayyen olan evkât u ezmânda Rusûl-i Kirâm salavâtullâhi aleyhim ecma'in ba's edilmiş o da iradât-ı ilâhiyye iktizâsınca resîde-i hitâm olarak nihâyet Hazret-i Fahr-i Âlem hâtemü'l-mürselîn olmuştur. Rusûl-i Kirâmın bi'set

332 "Sûfi bedeni imar etmekle meşgûldür. Zâhid, erkek ve kadından kaçmakla meşgûldür. Dâna söz dizmekle meşgûldür. Aşık kendini helâk etmekle meşgûldür." Örfî divânında bu rubâî şu şekilde kayıtlıdır ve manâ itibâriyle asla daha muvâfıktır: "Sûfi, erkek ve kadından kaçmakla meşgûldür. Câhil bedenini semirtmekle meşgûldür."

صوفی بفریب مرد و زن مشغول است
 نادان بعمارت بدن مشغول است
 دانا به کرشمه سخن مشغول است
 عاشق به هلاک خویشتن مشغول است

Külliyât-ı Örfî-i Şirâzi, s. 440.

333 "Akıbetin hayr olması ne rindlik ne de zâhidlikledir. Doğrusu odur ki inâyet ile kendisi kurtuluşu erer." *Divân-ı Hâfiz*, s. 128.

ü vürûdu kendilerine mensûb olan ümmet ve milletlerin vücûduyla müdellel ve müberhendir. Ziyâ-yı âfitâb gibi zâhir ve celîdir.

Vaktâ ki Fahr-i Âlem'in hâseten mukaddese-i fitriyyeleri olan nübüvvet ve risâlet-seniyye-i sa'âdetlerinin inşirâhıyla "kelime-i tevhîd"i intâk ve izhâr edince işitenler ta'acüb ve telâşa düştüler. Şu sadâ-simâh şekâveti tahdîş ve tazyîk, sâmi'en sa'âdeti tevsî' ve ta'mîk ederek tab'an mâil-i dalâlet olanlar redd ü tîrzîk, fitraten kâbil-i hidâyet bulunanlar derhal Ebû Bekir es-Siddîk gibi kabûl ve tasdîk yoluna gittiler. Hak ve bâtil ayrıldı.

Münkirler sola, mü'minler sağa meyl ile ashâbü's-şimâl ve ashâb'ül-yemîn ta'ayyün eyledi. Ashâb-ı yemîn ashâb-ı şimâle hüçüm edip senelerce pek çok mücâdelât ve gazavâtta sonra *el-hakku ya'lû ve lâ yu'lâ aleyh* vefkince ehl-i tevhîd gâlib gelerek hâşâk-ı eşrâki pây-mâl eyleyerek "Ka'betullâh"ı levs-i esnâmdan tathîr ile "kible-i hakikat" tezâhür etti.

³³⁴ ﴿مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ﴾ esrârını bi'l-izhâr Cenâb-ı Hakk'a tevcîh ve cihet-i 'ubûdiyyet için bir menhec-i selâmet ve hidâyet gösteren dîn-i İslâm âşikâr oldu.

Fi'l-hakîka ³³⁵ ﴿فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ nass-ı celîinde gösterildiğine göre her cihet ü cânib erbâb-ı 'akl u nazara birer mihrâb-ı tecellîdir. Ama efkâr-ı ümmet dağılmak, kulûb-ı İslâmiyye dâ'imâ *muvasıl ilallah* olan sırât-ı müstakîme müteveccih olmak maksadıyla "kible" ta'yîn ve tahsîs kılınmıştır. Bu ta'yîn ve tahsîs daha bir maksad-ı âli gösterir ki o da kavmiyyet ve cinsiyyete bakılmayarak İslâm'ın bir nokta-i milliyyette ictimâ' etmesidir. Farziyyet-i hac şu temâşâyı bi'l-irâe uhuvvet ve ittihâdî te'sîs etmek içindir.

Huccet-i bâliğa-i samadâniyyenin pençe-i hükmü *Kur'ân-ı Mübîn*'dir. *Kur'ân-ı Mübîn* zuhûr u butûnu câmi'dir, felsefe-i ilâhiyyeyi hâvidir. Serâir-i *Kur'âniyye* anlaşılınca sûrî ve ma'nevî, ezeli ve ebedî bi'l-cümle dekâyık ve hakâyık anlaşılır.

Kur'ân-ı Mübîn'in fezleke-i hikem ü ahkâmı *İslâmiyet*'tir. İslâmiyet 'âlem-i hidâyetten nebe'an ile kulûb-i ehl-i sa'âdette cevelân eyler bahr-ı bî-pâyâna şebîh bir feyz-i nâmütenâhîdir. Kelimât-ı rabbâniyye o bahrın emvâcıdır. *Kur'ân-ı Mübîn*'in ilâ âhiri'd-deverân ahkâm-ı zâhiriyyesi dünyâda, hikem-i bâtiniyyesi 'ukbâda cârî ve bâkîdir.

334 "...Kim muhsin olduğu halde yüzünü Allah için salim kılsa..." [Bakara 2/112]

335 "...nerede yönelseniz orada Allaha durulacak cihet var..." [Bakara 2/115]

﴿مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾³³⁶ temevvüc eyleyen i'câz yerlere göklere sığamayan rubûbiyyetin itlâk ve ihtisâsını ne vech-i güzîn üzere birkaç kelime ile izhâr ediyor. Nevâhî-i her zî-rûh ve zî-hayât dest-i meşiyette olup harekât-ı kâinât muharrik-ı hakîkiye râci'idüğünü bildirmekle berâber sırât-ı müstakîm İslâmiyet'e muhtass olduğunu gösteriyor.

'İlm-i kelâm, 'ilm-i fıkıh kitâblarında 'akâid ve a'mâle dâir yazılan tafsilât İslâmiyet'in dış yüzü, kütüb-i sûfiyyede mûnderic olan tahkîkât içyüzüdür. Şu tafsilât ve tahkîkâtî lâyıkıyla anlamış olanlara "âlim" ve "ârif" denilir. 'Ulemâ ve 'urefânın mertebesi derece-i taklîdde kalanlara nisbetle yüksek ise de asıl neş'e-i İslâmiyet, 'ilim ve 'irfânı cem' ederek zikir u tevhîd ile gönülce 'aşk u şevkin tezâyüdünden ileri gelir.

Mısra'

حال ميبايد چه سود از قيل و قال³³⁷

Muhabbetullâh zikir u tevhîdi, zikir u tevhîd ma'rifetullâhı, ma'rifetullâh inşirâh-ı sadrı, inşirâh-ı sadr inkişâfâtı teksîr ve tenvîr ederek "zevk-i yakîn" husûle gelir. Bu zevk ile tâğût ki mâsivâdan 'ibâret olan hayâlât-ı nâsûtiyyedir, nazardan çekilir, müşahedât-ı sahîha-i kalbiyye kuvvet bulur. Cemâl-i Hakk'a hasr-ı teveccüh ile kâbil-i infisâm olmayan bir 'ırka-i vüskâya temessük edilir. O 'ırka-i vüskâ'abdi ma'bûda eriştirir. 'Abdiyyet mahbûbiyyete münkalib olur. ﴿فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا﴾³³⁸ nass-ı celîli takrîrâtımızın sıdk u sıhhatini isbât eder bir delîl-i vâcibi't-tebcîldir.

Ta'assubât, tezehhüdât, tefekkuhât, tefaddülât, ta'akkulât, takayyüdât ve tekellüfâtır. O misillu takayyüdât ve tekellüfât ve her türlü tasannu'ât, teşeddükât, temellukât, tecemmülât, tezeyyünât hudûd-ı hakîkatin hâricindedir. 'Aşk u 'irfânın hüküm sürdüğü yerlerde ne isme ne resme ne şekle ne sûrete ne hüviyyete ne kıyâfete ne zerâfete ne servete ne zarûrete bakılır.

Beyit

Nâm ü nişân aranmaz mülk-i hakîkat içre
Merdân-ı kibriyâyı hep bî-nişân görürsün

336 "...O'nun perçeminden tutmadığı hiçbir canlı yoktur. Şüphe yok ki, Rabbim doğru bir yol üzerindedir." [Hûd 11/56]

337 Hâl lazımdır, kıl u kâlden fayda nedir?

338 "...Artık kim şeytanı tanımayıp da Allaha îmân ederse o, muhakkak ki kopması mümkün olmayan en sağlam kulpa yapışmıştır..." [Bakara 2/256]

Şurasını ihtâra ibtidâr ederiz ki bî-nâm u nişân olmak, çırıl çıplak sokaklara uğramak, Cenâb-ı Allah her ne ihsân etmiş ise onun kadrini bilmeyip ihlâk-ı mâ-melekle fakîr ve bî-nevâ kalmak demek değildir.

‘Âlem-i bî-nişânî terakkiyyât-ı ma’nevîyenin serhadd-i müntehâsı olan bir cihân-ı Rabbânî’dir. Bu cihânın sükkânı huzûzât ve şehevâtı, her gûne izâfâtı gönülce imhâ ve iskât ederek bûd u nâ-bûdu müsâvî görürler. Hakk-ı ma’rifetle hakkı bilip Hakk’a vâsıl olurlar. Şu ta’dâd ettiğim evsâf, ahvâl-i kalbiyyedir umûr-ı ma’nevîyyedir. Bu ahvâl ile zevken insâf etmeyenlere keyfiyyet-i vusûlü ta’rif kâbil değildir. Onlara denilecek söz ³³⁹ من لم يذق لم يعرف dir.

Ahvâl-i kalbiyye tecelliyyâta tâbî’dir. ³⁴⁰ إصبعين من أصابع الرحمن يقلبها كيف يشاء. ³⁴⁰ cilvelerini erbâb-ı kulûb nihân-hâne-i derûnlarında temâşâ ederler. İşârât-ı ilâhiyyeye bi’l-iktidâ sırat-ı müstakîm üzere giderler. Bi’l-farz servet ü sâmâna, emvâl-i bî-pâyâna mâlik olsalar zerre kadar kalben *Allah ile* olan münâsebât-ı ma’nevîyelerine hâlel gelmez. Bilakis fakr u fâkireye düşseler zerre kadar gönülleri mütegayyir olmaz, havf u hüzn onların yanına uğramaz.

Devlet-i bî-nişâniye vâsıl olanlar;

Şâh-ı cihân olsa da dervîşdir

Câriha-i aşk ile dil rîşdir

Dervişlik hânkâh-ı dilde bir neş’e-i dil-âgâhîden terâşşuh eyler. Onun ne olduğunu erbâb-ı seyr u sülûk bilir. ³⁴¹ ﴿فَسئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

³⁴² أن الله لا ينظر إلى صوركم ولا إلى أموالكم ، ولكن ينظر إلى قلوبكم ونياتكم. ³⁴² findeki mezâyâyı tefehhüm edebilirsek ‘ubûdiyyette tasfiyye-i kalb ve tashîh-i niyet en mühim olduğunu anlarsın. Hubb-i dünyâ ile meşgûl ve mağmûm olan kalb ‘ibâdât ve tâ’attan haz alamaz, “sadr” münşerih olamaz. Hüsn-i niyetle makrûn olmayan hayrât ve hasenât dahi müberrât ve mesûbâttan sayılamaz. Ne öyle ‘ibâdât ve tâ’ât, ne böyle hayrât ve hasenât nezd-i ilâhîde makbûl ve mu‘teber değildir. Tarz-ı riyâda bir nümâyîşden ‘ibârettir.

Ma‘bûdiyyet ve ‘ubûdiyyet beynindeki revâbıtı anlayanların ‘indeinde a‘mâl u ef‘âl *li-vechillâh* olmayıp da makâsıd-ı dünyevîyyeyi tervîc için nâsın teveccühât ve

339 Tatmayan bilmez

340 “Müminin kalbi Rahmân’ın iki parmağı arasındadır, onu istediği gibi evirir çevirir.” Benzer ibarelerle *Tirmizî*, “Kader”, 7; İbn Mâce, “İmân”, 13.

341 “...ehli zikre sorun bilmiyorsanız.”[Nahl 16/43]

342 Müslim, “Birr ve sıla”, 34; İbn Mâce, “Zühd”, 9.

tabasbusâtını celb ile ‘azîz ve ‘âlî görünmek fikrinde haylûlet edince gayra perestîş demektir, halkı Hakk’a teşrîk eylemektir. Öyle müzevirlere mürâyî ve belki müşrik itlâk olunur.

Tezvîr ü riyâ birtakım ahmakları aldatmak için aldatmaktır. Bu ise za‘f-ı ‘akldan neş‘et eder. Hırs u tama‘, kibr u gurûr gibi sût-i ahlâk dahi za‘f-ı ‘akldan ileri gelir. Bu za‘fiyyet emrâz-ı aġrâz u ehvâmdan mütekevvîn bir hastalıktır, muhtâc-ı tedâvîdir, emzice-i fâsideye müstevlîdir.

Sihhat-i ‘akl u şu‘ûra mâlik olanlar eskâm-ı a‘râz u evhâmdan berîdir. Hiçbir vakit ne hiyel ü desâis isti‘mâl ile hilâf-ı hakikat-i ahvâle ne lüzûm-ı hakikîden ziyâde celb-i emvâle ne tekebbür misillu varta-i istiskâle tenezzül ve temâyül etmez, rahatsızlığı mûcib olan yollara gitmez.

Ahlâk ve efkâr hasâis-i rûhâniyyedendir. Kulûb-i münevver ashâbının elbette ahlâk ve efkârı münevver olur. O nûrâniyyet tarîk-i ihlâs u istikâmeti gösterir. Gerek umûr-ı uhreviyye gerek mesâlih-i dünyeviyyece hulûs-ı kalb ve hüsn-i niyet şart-ı a‘zamdır. Tevfîk-i ilâhî bir şart-ı mu‘allakadır. Dünyâ ve ahirette muvaffakiyyet ve mes‘ûdiyyet ‘indallah husûl-i makbûliyyet, hulûs-ı kalb ile hüsn-i niyete mütevakkıf olduğundan tasfiyye-i kalb ve tashîh-i niyet İslâmiyyet’in telkînât-ı esâsiyyesindedir.

Beyit

ندانم اوست دل یا اوست در دل
مرا پوشیده گشت این راز مشکل³⁴³

Zâten erbâb-ı hidâyetin kalbinde, niyetinde gill u gışş olmaz. Faraza hevâ-yı hubb-i dünyâ derûnu biraz ifsâd etse de zikr u tevhîd ile onu bi‘t-tahliyye tahallî mümkündür. Ama şekâvet-i ezeliyyenin ilcââtıyla dalâlete giriftâr olanlar şeytânın masharasıdır. Onların kalbleri meyl-i mâsivâ ile memlûdur. Menâfi‘-i dünyeviyyeden başka şey düşünemezler. Tesvîlât ve teşvîşâtın gönüllerini tahlîs ile derûnu tathîr edemezler. Ehl-i gâfletin iç yüzü harâb ve mülevves, dış yüzü ma‘mûr ve müzeyyendir.

343 “Bilmem o gönül müdür veyâ gönülde midir? Bu müşkil sır bize örtülü kaldı.” Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, s. 97.

Gülşen-i Râz’ın tenkidli metninde bu beyit şu şekildedir:

دل اندر روی او یا اوست در دل
به من پوشیده شد این راز مشکل

“Gönül onun yüzünde midir yoksa o gönülde midir? Bize bu müşkil sır örtülü kaldı.”

Beyit:

سینهء خالی ز مهر عشق یار
سنگ استنجاء شیطانش شمار³⁴⁴

Mutahhir ve müzekkî olan gönüller nazargâh-ı kibriyâdır. Esrâr-ı tecelliyyâta kesb-i vukûf ile tasfiyye-i kalb ve tehzîb-i ahlâk ve tashîh-i efkâr ederek tahsîl-i kemâlâta muvaffak olanlar tarîk-i ‘adl ü ihsânı gösterenler ebrâr ve ahyâdır.

Beyit

Öldürme ey ‘avâlimin Allahu Ekber’i
Nûrunla keşf-i râh-ı savâb eyleyenleri

344 “Bir gönül, sevgilinin aşkının mihrinden hâli ise sen o gönlü şeytanın istinca taşı farz et!” Şeyh Behâî’nin *Nân u Halvâ*’sında bu beytin mısraları iki ayrı beyittedir.

MEBHAS-I HÂMİS

³⁴⁵ ﴿حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ التُّذْرُ﴾ âyet-i kerîmesinden istinbât edildiğine göre *Kur'ân-ı Mûbîn* gâyet-i kemâle bâliğ olmuş bir hikmettir. Onu tasdik etmeyenleri tenzîrde fâik yoktur. Zirâ hikem-i *Kur'âniyye*'yi bilmek ve ahkâmını tasdik etmek fıtraten sa'âdet-i ezeliyyeye mâlik olan erbâb-ı hidâyete mahsûstur. Vâki'â dîn-i İslâm'a davet bir emr-i 'umûmîdir. Ama icâbet-i kabûl-i İslâmiyyet ancak kâbiliyyete mütevakkıftır.

Nasıl ki Hazret-i Ömerül-Fârûk radiyallâhu 'anh evâ'ilde Resûlullâh'a 'ayne'l-guyûb pek ziyâde husûmet ve 'adâvet hâsıl ederek nihâyet o husûmet ve 'adâvetin galeyânıyla 'âdetâ Fahr-i Kâ'inât'ı katl sevdâlarına düşer. Birgün o tasavvur ve tasmîm ile silahlanarak yola çıkar. Ehibbâsından veyâ akrabasından birisinin hânesine uğrar. Hâneye yaklaşıncâ bir ses işidir. Meğer kendi hemşîresi orada imiş, dîn-i İslâm'a dâhil olmuş, Kur'ân-ı Kerîm tilâvet eder imiş. Cenâb-ı Fârûk biraz tevakkufla onu dinlerken kalbinde bir muhabbet husûle gelir. Hâneye dâhil olur. Ne okuduklarını sorar. Söylemeğe cesaret edemeyip inkâra kalkıştırlarsa da Fârûk'un ısrârı üzerine *Kur'ân* okuduklarını söylerler. Cenâb-ı Fârûk derhal *Kur'ân*'ın kelâm-ı beşer olmadığını bi't-tasdik Resûlullâh'a 'arz-ı bî'at için delâlet etmelerini ricâ eyler, kendilerini hâne-i sa'âdete götürürler. Huzûr-ı fâizi'n-nûr-ı Hazret-i Peygamberiye dâhil olurlar. Kelime-i mün-ciyye-i tevhîdi ba'de't-telakkî "Yâ Resûlallâh biz bu nûr-ı hidâyete mazhar olmuş iken zulûmât-ı dalâlette kalanlardan gizlenmek mahfice 'ibâdet etmek revâ mıdır? Dîn-i İslâm âşikâr gerek" demeleriyle Resûl-i Ekrem bu salâbet ve isâbetlerini tahsîn ve tebrîk ile Beyt-i Mükerreme'de ictimâ' eden hazele-i müşrikîn üzerine yürüdüler. Haylice cenk ü cidâlden sonra bi-'avni'l-kerîm gâlib oldular. *Kâbetullâh*'ı siktet-i evsândan halâs ettiler.

Şu vekâyi' kütüb-i siyerde mufassalan yazılmıştır. Biz tasvîr-i makâsîd için mücmelen zikrettik.

İşte cenâb-ı Fârûk -tînet-i asliyyelerinde merkûz olan sa'âdet-i ezeliyyenin füyûzâtıyla- sünger suyu cezb edercesine *dîn-i İslâm*'ı kabûl ettikleri gibi ekser ashâb dahi başka mu'cizât talep etmeksizin *Kur'ân-ı 'AzîmüŖ-Şân*'ın "kelâm-ı ilâhî" olduğunu tasdik eyleyerek dîn-i İslâm'a duhûl ile ihvân ve ahbâb oldular.

Bilakis şekâvet-i fitriyye fazâzetine giriftâr olanlar bunca mu'cizât görmüş ve gazavâtta mağlûbiyyetleriyle her gün müşkilât ve 'ukûbâta uğramış hân mânları zîr ü zeber olmuş iken "kelânullâh" ne demek olduğunu bir türlü anlayamadılar, îmân edemediler, kahr u gazabla helâk oldular, küfr ü tuğyândan vazgeçemediler.

345 "Bir hikmet-i bâliga, fakat inzârlar fâide vermiyor." [Kamer 54/5]

³⁴⁶ ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ nass-ı celîli ‘Asr-ı Sa‘âdet’te bulunmuş olan eşrârın küfürdeki şiddet-i isrârlarını tasvîr ile hiçbir vakit şekâvet-i ezeliyyeye mübtelâ bulunanların kâbil-i hidâyet olamayacağını tezkîr eder.

Enbiyâ-yı ‘izâm, dîn-i İslâm’ı kabûl eden sü‘edâyı sevâb ile tebşîr, küfür ve dalâlette mütemerrid olan eşkiyâyı ‘ikâb ile tenzîr ederek mücerred evâmîr-i ilâhiyyeyi tefhîm ve tebliğ için bi‘set olunmuştur. Bu da ‘ibâdullâhın “vahdâniyyete îmân ile” mükellef olduklarını i‘lân içindir.

Zîrâ şu mükellefiyyet dünyâda i‘lân edilmemiş olsa ‘ukbâda mükâfât ve mücâzât ‘adâleten terettüb edemez. Küffâr ve müşrikîn mahkeme-i mahşerde “bize Hakk’ın vahdâniyyetini, cinân u cahîmin mevcûdiyyetini bildirenler olmadı ki îmân edelim, neden ‘azâb ve ‘ikâba müstahak olalım?” diyebilirler. Huccet-i bâliğâ-yı samadâniyye ³⁴⁷ ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولَ﴾ hükmünce irsâl-i rusûl ile irâdât-ı Rabbâniyye ifhâm olunduktan sonra münkirlerin ilzâmını iktizâ etmiş bu hikmet ve meşîyyete binâ’en bi‘set-i enbiyâ lâzım gelmiştir.

Mahkeme-i rûz-i cezâda eşrâr u eşkiyâya huccet-i bâliğâ-yı samadâniyyenin eşrâr u ahkâmı izhâr edilerek fitraten ve isti‘dâden kâbil-i sa‘âdet olmadıklarından ‘ukûbâthâne-i siccîne akıp gitmeleri şekâvet-i ezeliyyelerinin mukteziyyâtından bulunduğunu anlayacaklardır.

Ol vakit ‘adâlet-i mutlaka-i rabbâniyyeyi ikrâr ile kendi kendilerine zulmettiklerini bilip dünyâda îmân edenlere reşk ederek mülzimen mesken-i tabî‘îleri olan cahîme çekilecek zebânîlerle ünsiyyet eyleyeceklerdir.

Hazret-i Şeyhu’l-ekber kuddise sırruhu *Fûsûsu’l-Hikem*’de cehennemîlerin zâten tabî‘at-ı asliyyeleri nûrî olmayıp nârî olduğundan âteşe ilkâ edilmeleri incizâbât-ı tabî‘iyye-i ezeliyye muktezâtından bulunacağını bi’l-beyân *muhalled fi’n-nâr* olurlarsa da muhalled fi’l-‘azâb olmayacaklarını çünkü tabî‘at-ı nârîyye nâr ile imtizâc ederek ‘azâb, ‘azûbete münkalib olacağını îzâh buyururlar.

Ehl-i zâhir zevâhir-i âyât-ı *Kur’âniyye*’den anlaşıldığına göre dûzahîler muhalled fi’n-nâr oldukları gibi muhalled fi’l-‘azâb olacaklarına hükmederler. Dûzahîlerden velev küffâr olsun cümlesi ‘ibâdullâhtır. ‘İbâdullâhın müebbeden yanıp yakılarak ilâ-gayri’n-nihâye âteşler içinde kavrulmasına merhamet-i cüz’iyye-yi beşeriyye kâbil olmaz. Ya her şeyi muhît ve müttesi‘ olan rahmet-i külliyye-i ilâhiyye nasıl kâil olur? ‘Aceze-i beşerin bilâ-fâsıla muhalleden mu‘azzeb olmasından ne haz alınır?

346 “...ha inzâr etmişin bunları ha etmemişin onlarca müsâvîdir, îmâna gelmezler” [Bakara 2/6]

347 “...Biz bir resûl gönderinceye kadar azap ediciler olmadık” İsrâ 17/15]

Ehl-i zâhir, ehl-i bâtına muhâlif buldukları cihetle kütüb-i sûfiyyeye mürâca'atlarını tavsiye etmeyiz. Hiç olmazsa meşhûr Seyyid Şerîf'in *Ta'rifât*'ında "el-hikmetü meskûtun anha" bahsini gözden geçirip müteyakkız olmalarını ricâ eyeriz. Hakîkatte 'âlem-i dünyâ 'âlem-i firâk, 'âlem-i 'ukbâ, 'âlem-i visâldir. Şu iki 'âlem arasında 'âriza-i mevt ile bir hâlet-i irtihâl halk edilmiştir ki o hâlet dünyâdan iftirâk ile 'âlem-i 'ukbâya sûret-i ittisâli gösteriyorsa da hükm-i rabbâniyye iktizâsınca ara yerde bir "gaflet" mütehaddis oluyor.

Humakâya, bülehâya, cühelâya hubb-i şehvâtı tezyîn ederek bî-iz'ânları meşgale-i huzûzâta düşürüyor, birtakım bî-îmân-ı galîzleri de mühlike-i küfre kadar götürüyor, nerden gelib nereye gidecekelerini unutturuyor.

Bî-iz'ânlar dünyâ ve 'ukbâdan bî-haber olarak "vaktini hoş geçirip şöylece eğlenmelidir" terâneleriyle ömürlerini müntic-i hirmân ü hüsrân olan bir hâl-i nâdânîde geçiriyor bî-îmânlar 'ukalâlık, feylosofluk taslayarak isbât-ı kîdem, nefy-i sâni', redd-i enbiyâ gâilelerine düşüp fikirlerince; "hâdis ne demektir, 'âlem kadîmdir, *hâlık* yoktur, tabî'at vardır, nübüvvet idrâkât-ı 'akliyyeden diyânet tevehhümat-ı zihniyyeden 'ibârettir, enbiyânın dedikleri gibi değildir, öyle olmaz böyle olur, şöyle gider" diyerek kendi kendilerine birtakım tahayyülât içine girip gidiyor.

Vâkı'â şu 'âlem-i dünyâ gibi 'âlem-i 'ukbâ herkesin nazarında ta'ayün etmiş olsa istilâ-yı havf u haşyetle mu'âmelât mahv olur, kemâl-i dehşet insânları öldürür, ne beşeriyet ne cem'iyet kalır. Bunun için yani vakt-i mukaddere kadar bekâ-yı cihân için bünye-i benî Âdemde bir gaflet yaratılmıştır.

Beyit

Âlem olmazdı perîşânî-i efkâra sebeb
Olmasa gaflet eğer 'âlemi i'mâra sebeb

İşte şu gaflet-i tabî'yye çehre-i mâsivâyı hoş gösteriyor, insânları hubb-i dünyâ cihetine sevk ediyor. Kimi tâziyâne-i dalâletle eğri yollara sapıp helak oluncaya kadar girive-i hevesât u hayâlât içinde dolaşiyor ve kimisi bârika-i hidâyetle doğru yolları görüp câdde-i hakîkatten ayrılmayarak salâh u istikâmet üzere gidiyor.

Doğru yol, eğri yol ne demektir anlaşılacak ister. Elbette insânız, hâlıkımız vardır. Elbette bir yerde bir sülbden doğmuşuz. Vatanımız, peder ve mâderimiz, nesebimiz vardır. Şüphe yoktur ki vatanımız bir cem'iyete, nesebimiz bir kavme veyâ bir millete mensûbdur.

Mâdem ki hilkat hâlıkı, vatan cem'iyeti, neseb kavmiyyet ve milliyeti muktezîdir, beşeriyet bu îcâbât ile mahdûddur; hâlık itâ'at, vatana hizmet, kavmiyyet

ve milliyete muhabbet etmek vezâ'if-i tabî'iyye-i insâniyyedendir. Şu vezâ'ifi idrâk ederek ma'nevî ve maddî terakkiyyâta çalışanlar, tarîk-i müstakîm üzere gidenlerdir. Doğru yol budur. Onların gayret ü ikdâmı memdûh ve mebrûrdur. Çünkü insân hayât ve memât ilcââtıyla dünyâ ve 'ukbâ arasında bir meyl-i müteselsil üzere "sa'y u 'amel" için yaratılmış olduğundan her iki cihete itibâr ve incizâbı ızdırârîdir. Bu ızdırârî tefrîk ile mücerred dünyâyâ veyâ münhasıran 'ukbâyâ temâyül edenler "racül-i kâmil" değildir. Nasıl ki Hazret-i Ali kerremallâhu vechehû "*leysêr-raculü racülê'd-dünyâ fekat ve leysêr-raculü racülê'l-âhireti fekat beli'r-raculü'd-dünyâ ve'l-âhiretü*" buyurmuştur.³⁴⁸

Hakîkatte dünyâ mezra'a-i âhirettir. 'İnde'l-haşr ni'met ü nîkmet her ne ise mezra'a-i dünyâ da sâlih ve fâsid ekilen tohumların mahsûlüdür. 'Âlem-i 'ukbâ dünyânın âyinesidir. Burada salâh u fesâd yüzünden her ne sûrete boyanmış isek kendimizi âhirette o sûretle göreceğiz. ﴿صَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ وَوَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلِيهَا غَبْرَةٌ تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ﴾³⁴⁹

Meşhûr Behlûl Dâna bir gün sokakta giderken hibbâsından biri rast gelir. Nerden geldiklerini sorar. "Cehennem gittim, oradan geliyorum" deyince "cehennemde yılanlar, akrebler, âteşler var, nasıl girebildiniz" diye suâl eder. "Hayır, orada hiçbir şey yok. Mûzibât ve muhrikâtı hep buradan gidenler götürüyor" cevâbını verir. Hakîkat-i hâl dahi öyledir.

Dünyâdaki iktisâbâtımız rızâ-yı Bârî'ye muvâfık ise Hakk'a karîb oluruz, muğâyir ise bu'diyyette kalırız. Kurbiyyetimiz cennet, bu'diyyetimiz cehennem olur. Cennette envâr-ı visâl, cehennemde nâr-ı firâk leme'ân ve feverân eyler. Ni'am u lezâiz visâlin, şedâid ve mesâib firâkın levâzım-ı tabî'iyyesindedir. Bu da sa'âdet ve şekâvetin istilzâmât-ı ezeliyyesindedir.

Beyit

Nîk ü bedi sanma ki benden gelir
Her ne gelirse sana senden gelir

Nasıl ki mükâfât ve mücâzât-ı dünyeviyye insânın netîce-i ef'âli ise mükâfât ve mücâzât-ı uhreviyye dahi semere-i a'mâlidir. Şu kadar var ki mükâfât ve mücâzât-ı dünyeviyyeye ağrâz karışır. Müstahak-ı mücâzât olanlar mazhar-ı mükâfât olabilir ama mahkeme-i kübrâ-yı uhrâ "huzûr-ı kibriyâ"dır. Oraya ne 'ivaz ne garaz sığar,

348 ليس الرجل رجل الدنيا أو رجل الآخرة بل الرجل رجلهما Kaynaklarda söz bu şekilde geçmektedir.

349 "Yüzler vardır o gün ışıldar, güler, sevinir, yüzler de vardır o gün üzerinde tor toz, sarar onu bir kara." [Abese 80/38-41]

nîk ü bed her ne ise meydâna çıkar. Huzûr-ı kibriyâya ihdâr olunanlara ‘adâlet-i mutlaka-i ilâhiyye hükmeder. O hüküm ile velev cehenneme gidilsin kendince insân itmi’nân bulur müsterih olur.

³⁵⁰ ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى﴾ tebsîrâtının mezâyâsına vâkıf olanlar ‘ârifdir. Tab’an, fit-raten kâbil-i hidâyet bulunan kişiler ‘ulemâ-yı asfiyânın keşfettikleri ma‘ârif-i ilâhiyyeyi bi’l-mütâla‘a medâr-ı tezkiye ancak sûret değil sûret-i İslâmiyyet olduğuna muttali‘ olurlar.

Bu ıttılâ‘ ile hakîkati ararlar hâlık nedir, halk nedir, hak nedir, bâtul nedir anlarlar. Gönüllerince bir îmân-ı kâmil ile bir zevk-i ‘irfân husûle getirirler. İşte felâh-bahş olan sa‘âdet-i ‘uzmâ o kemâl, o zevktir.

Bu kemâli, bu zevki bulanlar inşirâh-ı sadr ile havf u hüzünden halâs olup bir şehr-i dil-âgâhiye girerler ki onun medhal u mahreci teslîmiyyet ve selâmettir. Hudûd u havâlîsi ‘ubûdiyyet ve mahviyyettir.

Beyit

چه شکرهاست در این شهر که قانع شده‌اند
شاهبازان طریقت بمقام مگسی^{۳۵۱}

﴿أَقَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ أُولَئِكَ فِي 352﴾
medlûl-ı ‘âlisince İslâmiyyet’in ifâza ettiği envâr-ı inşirâhdan mahrûm olarak kasâvet-i mâsivâ ile kasâvet-i kalbiyyeye giriftâr olanlar bir veyl-i ızdırâb içindedir. Hiçbir vakit havf u hüzünden rehâ bulamayıp her ne türlü vüs‘at ü servete mâlik olsalar dâ‘imâ derûnlarını bir elem-i nihânî tazyîk eder. O da hod-bînlik, hod-endişlik, hod-perestlik zulmetlerinin îrâs ettirdiği ‘azâb-ı vehmiyyâtan ileri gelir.

Eğri yollar o zulmetlerin menfezi olan mefâzelerdir. Ama bu hakîkati zulümât-ı dalâlette kalanlara anlatmak kâbil değildir. ³⁵³ ﴿وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ﴾

Ekber-i kebâir, küfürdür. Kâfirler rahmet-i ilâhiyyeden ba‘iddir. Me‘âsi-i sâire ashâbı mazhar-ı gufrân olabilmek muhtemeldir. ‘Ale’l-ıtlâk “küfür” denilen cinâyet-i ‘azîme *Allah*’ı, melâikeyi, kütüb ve rusülü, kazâ ve kaderi, haşr u neşri inkâr ile Hakk’a karşı ‘isyân u tuğyândan ‘ibârettir.

350 “Doğrusu felâh buldu tezekkî eden” [A’lâ 87/14]

351 “Bu şehirde ne şekerler vardır ki tarikâtın şahbazları sineklik makamına kâni‘ olmuşlardır.” *Divân-ı Hâfiz*, s. 491.

352 “Demek ki her kimin Allah bağrını İslâma açmış ise işte o rabbından bir nur üzerinde değil mi? O halde vay o Allahın zikrinden kalbleri katılara, onlar bir açık dalâl içindedirler.” [Zümer 39/22]

353 “...Allah kime nûr vermemişse artık onun için bir ışık yoktur” [Nûr 24/40]

Hakikatte Yahûdî ve Nasrânî gibi ehl-i kitâba ve hattâ şems ve sâir kevâkibe ve âteşe perestîş eden Mecûsîlere dahi kâfir denilemez. Çünkü Yahûdîler ve Nasrânîler min-kıbeli'l-Hak meb'ûs ve mürsel bir nebiyy-i zî-şâna îmân ve i'tikâd ederek velev muharref ve mensûh olsun Kitâbullâh'a bağlanmışlardır. Kusûr ve kabâhatleri *Kur'an*'ı ve Risâlet-i Muhammediyye'yi tasdik etmediklerinden 'ibârettir. Bu da bir emr-i isti'dâdîdir. Afv edip etmemek Allah'a 'â'iddir. Biz ona karışamayız. Şu kadar ki zehâblarını hoş göremeyiz. Vâkı'â îmân ve i'tikâdları biraz çapraşık ise de biz onu tashîhe me'mûr değiliz. Onların üzerine Cenâb-ı Ahkemu'l-Hâkimîn Yevm-i Kıyâmet'te hükmedeceğini bize *Kur'an-ı Mübin* bildirmiş ehl-i kitâb ile mücâdeleden men' etmiş olduğundan bu işlere de müdâhale edemeyiz. Ne vehile hall ü fasl olunacağını bilemeyiz.

Mevhûmâta tapınan Mecûsîlere gelince bunlar dahi esâsen Hâlık'ı, ulûhiyyeti münkir olmayıp ta'abbud ettikleri şeyler tecelliyyâtca etemm ü ekmeldir zannıyla bir girive-i dalâlete saplanmışlardır. Maksadları zât-ı Hakk'a 'arz-ı 'ubûdiyyetle fikirlerince "rızâullâh"ı talep ve taharrîdir. Onun için kâfir denilemez müşrik denilebilir.

Beyit

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند³⁵⁴

İnsân için kâfir olmak ihtimâli vârid ise efkâr u ahvâl-i zâhirelerine nazaran dehriyyûn ile gulât-ı tabî'yyûn o ihtimâle dâhildir. Zîrâ şu iki gürûh *Allah*'ı, melâikeyi, kütüb ve rusülü, kazâ ve kaderi, haşr u neşri evvel ve âhir tasdik etmiş olduklarını târîhlerde görüyoruz.

﴿قُلِ اللَّهُ ثُمَّ دَرَاهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ﴾³⁵⁵

354 "Yetmiş iki milletin kavgasını tamamen hoş gör, çünkü hakikati görmeyince efsâne yolunu tuttular." *Divân-ı Hâfiz*, s. 136.

355 "...Allâh, de: Sonra bırak onları daldıkları bataкта oynaya dursunlar." [En'âm 6/91]

MEBHAS-I SÂDİS

Sa'âdet-i ezeliyyenin sevkiyle fitraten "Hakk"a inkıyâd ederek Müslim olmak başka, 'âilenin veyâ hâricden bir lüzûm ve gâilenin sevkiyle mütedeyyin olmak başkadır.

³⁵⁶ كل مولود يولد على الفطرة فأبواه يهودانه أو ينصرانه أو يمجسانه hadîs-i şerîfin medlûl-i münîfi bunu te'yîd ile sa'âdet-i ezeliyyeye mâlik olan her mevlûd fitratu'l-İslâm üzere tevellüd eder. Sonra ebeveynin sevkiyyâtına tâbî' olarak onların göstereceği tarîk üzere gider, ma'nâlarını mütezammın oluyor.

Vâkı'â insân hâssa-i rûhâniyyesi hasebiyle pek büyük bir kâbiliyeti hâiz olduğundan her tarîke sülûk edebilirse de isti'dâdıyla mütenâsib olmayan ahvâlden hoşnûd olamaz. Dâ'imâ silkinmek ister, şâyed silkinemeyecek olursa çâr u nâçâr tahammüle mecbûr olur.

Mezâhib-i bâtıladan herhangi bir gözden geçirilecek olursa ona tâbî' olanların bir kısmı buldukları hâli tahsîn ile pek memnûn ve muta'assıb ve bir kısmı mahzûn ve müctenib görülür. Şu memnûniyyet ve mahzûniyyet tînet-i asliyyeden ileri gelir. Elbette tab'an mutahhar olanlar pislikten, mülevves bulunanlar temizlikten hoşlanamaz. Bilâ-şek dalâlet fitraten sa'îd olanlara hidâyet dahi fitraten şakî bulunanlara girân gelir. Aslen sa'îd olup da dalâlet içinde kalanlar zengin iken zarûrete düşenler gibidir, pek acınacak şeydir. Şekâvet-i asliyye erbâbının dahi ehl-i hidâyet arasında bulunması güllere karışmış ısırgana benzer. Kerih görülecek nesnedir. Ama cilve-i kudret anlaşılırsa bu mülâhazâta mahal kalmaz.

Vâkı'â bizim aklımızca sü'edânın sulb-i sü'edâdan, eşkiyânın sulb-i eşkiyâdan gelmesinde bir münâsebet tasavvur edilebilirse de nizâm-ı ilâhî ezdâdı cem' ve mezc ile bir intizâm göstermiştir ki tasavvurât-ı beşer o derecelere varamaz. Ma'amâfih sa'âdet ve şekâvet umûr-ı sulbiyyeden değil isti'dâda tâbî' îcâbât-ı ezeliyyendedir. Meselâ Müslümân-zâde olmak sa'âdeti, Hıristiyan sulbünden doğmak şekâveti istilzam eder.

Nasıl ki evlâd-ı Nûh o nebî-i zî-şânın sulb-i sa'âdetinden gelmiş iken sa'îd olamadılar. Hidâyete mazhariyyetle necât bulamadılar. Hazret-i Nûh'a ³⁵⁷ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ nâzil olan nass-ı celîl Nûh'un âyîne-i sâbitesi sa'âdeti, hidâyeti, nübüvveti, necâtı muktezî olduğunu oğullarının 'ayn-ı sâbitesi şekâveti, dalâleti, redd-i nübüvveti, helâkı müstelzim idüğünü bildiriyor.

356 Buhârî, "Cenâiz", 91; Ebû Dâvûd, "Sünne", 18.

357 "...Ey Nuh, o kat'iyyen senin ailenden değildir..." [Hûd 11/46]

Eğerçi Nuh'un sulbünden gelmişler ise de onun fitraten hâiz olduğu ehliyyette haz ve nasîbleri olmadığını gösteriyor.

Erhâmda tasvîr ve tekvîn irâdât-ı rabbâniyyeye tâbî'dir. Irâdât-ı rabbâniyye da-hi ber-muktezâ-yı hikmet a'yân-ı sâbiteye yani isti'dâdât-ı ezeliyyeye göre vârid ve vâki'dir. Her şahsın keynûneti, fitratı, kâbiliyyeti, ehliyyeti kendine 'â'id bir husûsiyyet-i tabî'iyedir. Hiç kimse diğer kimsenin husûsiyyet-i tabî'iyesine ne benzer ne dâhil olabilir.

Tasvîr ve tekvîn isti'dâdca husûsiyyet-i tabî'iyenin müsted'î olduğu sûret ü tabî'atı ihsân ve itâdan 'ibâret olmağla mâhiyyet eşkâl-i muhtelif ve tebâyi'-i mütefâviteye inkışâm ederek her mevcûd bir feyz-i diğer üzere vücûd bulmuştur. Hâricdeki ta'ayyünât o tefeyyüzâtın tecelliyyâtını gösterir. Bu esrârı anlayabilenler müşahedâtı kadar "feyyâz-ı ezel" ne kâdir-i mutlak ne hakîm-i mutlak olduğunu görür. ³⁵⁸ السعيد سعد فيظن أمه والشقي شقي فيظن أمه hadîs-i şerîfindeki batn-ı ümm ehl-i zâhire göre 'âdeta rahm-i mâderdir. Gûyâ orada *Cenâb-ı Allah* kimini sa'id, kimini şakî halk ediyor imiş. Sa'idler âferîne, şakîler nefrîne mazhar olup sevilenler cennete, sevilmeyenler cehenneme idhâl ve ilkâ olunacak imiş. Ma'a-hâzâ birini şakî yaradıp da sonra niçin şakî olmuşsun deyü 'azâb etmek nasıl olur, sorulsa cevapları "*lâ-yüs'el 'ammâ yef'al*"dir.³⁵⁹

Evet *lâ-yüs'el 'ammâ yef'al* hükmi-i 'âlisine diyecek yoktur ama bu hüküm suâl olunamaz demek değildir. Belki ef'âl-i ilâhiyye hikmet ü 'adâlet üzere vâki' olduğundan suâl vârid olamaz demektir.

Semt-i 'irfândan ba'id olanlar câdde-i hakîkate yaklaşamadığından "hükmi-i rabbâniyye" ne tarîk üzere cereyân ettiğini göremez. Onların fikrince fa'âliyyet, keyfe mâ yeşâ tahakkümât ile tefevvuktan yani üste çıkıp her dilediğini yapabilmekten 'ibârettir. Bu ise cebâbireye mahsûs müstebidâne bir 'adât-ı zâlimânedir. Ehl-i bâtın 'indeinde batn-i ümm a'yân-ı sâbiteye mahmûldür. Erhâm-ı hakîkiye a'yân-ı sâbitedir. Her zî-rûhun o rahm-i hakîkateki ma'nâ-yı kâbiliyyeti rahm-i mâderde sûret bulur. Nakkâş-ı kudret mahsûs-ı isti'dâd olan tînet-i asliyyede ta-sarruf ile onun muktezâ olduğu hüsnü, tenâsübü, şekli bi'l-î'tâ kisve-i unsuriyyeyi ilbâs ederek her mevlûdü mevlûdün isti'dâdı üzere vücûda getirir. Artık tînet-i asliyyesi îcâbınca sa'id ise sa'id, şakî ise şakî olarak zuhûra gelir. Rahm-i mâder mahall-i zuhûr-ı evvel 'âlem-i şuhûd mahall-i zuhûr-ı Sâni'dir. En sonraki nihâyet yine bidâyete râci'dir.

358 "Sa'id olan anasının karnında saiddir, şakî olan anasının karnında şakidir" Bu lafızlarla İbn Mesud'dan gelen rivâyette yer almaktadır. (Taberânî, *el-Mu'cemül-Kebîr*, III, 176).

359 Yaptığından mesul tutulamaz.

Beyit

Zehî hâlık ki kemter nutfе-i nâçîzden etmiş
Kıbâb-ı bâr-gâh-ı çerha sığmaz kimseler peydâ

Edyân ve mezâhib ahvâl-i ‘ariziyededir. Te’sis eyleyenlerden mîrâs kalır, sevkiyât ile iktibâs olunur, münâsebet ile kuvvet bulur, artık onun içinden çıkılamaz olur.

Nitekim Yahûdiler, Nasrânîler ve hattâ Mecûsiler içinde pek çok âdemler bulunur ki Yahûdiyyeti, Nasrâniyyeti, Mecûsiyyeti isti’dâd-ı fitriyyeleriyle mütenâsib göremeyip kalben müteneffir iseler de münâsebât-ı kavmiyye ve milliyyeyi bertaraf ederek silkinivermek kâbil olmadığından bi’z-zarûre ‘azâb-ı dalâlete katlanırlar. Müslümânlardan nice kimseler İslâm sülbünden doğmuş, İslâm arasında büyümüş bir sülâle-yi İslâmiyye’ye mensûb bulunmuş, her ne kazanmış ise İslâmiyet içinde kazanmış olduğundan çâresiz ehl-i îmân sûretinde, kıyâfetine görünerek lisânen ikrâr ederse de kalben tasdik etmedikten başka ‘âdetâ İslâmiyet’ten müteezzî olanlar ve hattâ’alenen ‘aleyhinde bulunanlar pek çoktur. Bunlar sa’âdet-i ezeliyyeden bî-nasîb olarak İslâmiyet onlara ya ırsen intikâl veyâhûd kendileri bir maksad ve ihtiyâc üzerine iktisâb eylemiştir.

İmâm Ali kerremallâhu vecchê beytûlmâli sıyânette ısrâr ve muhâlifleri bulunan fie-i bâgiyye reîsi Mu’âviye tebzîrde ifrât göstermiş olmasıyla tama‘-dârân-ı mâsivâ takım takım mübezzirine temâyülen Şâm’a akın ettikleri sıralarda İmâm Hasan radiyallâhu anh peder-i ‘âlîleri Hazret-i Ali’ye hevâ-yı hırs temevvüce başladı. Biraz vüs’at-i irâe edilmek lâzım geleceğini ihtâr ile o bâb-ı ‘ilm açılıp der ki “Ey oğul sen ne zannedersin *dîn-i İslâm* bir baldır. Onu biz husûle getirdik, o bizimle kâimdir. Karşımızda gördüğün bûlhevâler bal üzerine konan mekeslerdir. O nâkesleri İslâmiyet’teki halâvet menâfi’i celb ve cem’ eyley, lezâiz-i hakîkatten haberleri yoktur.”

Kıt’a

این دغل دوستان که می بینی
مگسانند کرد شیرینی
چونکه شیرینی از میان بر خاست
روی شانرا دگر نمی بینی³⁶⁰

360 “Gördüğün bu sahte dostlar, şekerin etrafında toplanan sineklerdir. Şirinlik ortadan kalkınca, onların yüzünü farklı görmezsin.” Bu manzûmenin ilk beyti, Sa’dî’nin *Divân*’ında şu şekilde yer almaktadır:

این دغل دوستان که می بینی
مگسانند دور شیرینی

Sihat-i muhabbet her gûne 'ivaz u garazdan berî olarak ciddiyet ve samîmiyetle tezâhür ettiği gibi hakikat-i İslâmiyyet dahi her türlü mülâhazât-ı mâsivâdan hâlî olarak mücerred "ma'rifetullâh" ile kalbin tenevvür etmesinden te'âlî eyler. Bu füyûzât lem'e'âna başlayınca âyîne-i derûnda envâr-ı hüsn ü 'aşk cevelâna gelir. O cevelân ile "sırr-ı vahdet" nümâyân olur. İşte kemâl-i îmân zevk-i tevhidin gönülde bi'l-istikrâr dâimâ neş'e-i fezâ-yı 'irfân olmasından 'ibârettir. Şu ni'met-i 'uzmâyı da sa'âdet-i ezeliyyenin sevkiyle hidâyet husûle getirir. Eğerçî İslâmiyet hidâyeti, hidâyet İslâmiyet'i muktezâdir; ama İslâmiyet'in sırrı var, sûreti vardır. Bizim takrîr ettiğimiz me'ânî kütüb-i asfiyâdan istinbât olunan hakâyıktır ki "İslâmiyet'in sırrı" demektir. Bu sırr-ı ezeli sûret-i İslâmiyye'yi takınmış olan her şahsın kalbinde mütecellî olmaz.

Ta'rifât-ı zâhiriyyeye göre rûkn-i îmân kalben tasdik, lisânen ikrârdır. 'Acz ü 'özü olmayan kimse tasdik ile iktifâ edip de lisânen ikrâr etmese mü'min sayılmaz. Kezâlik kendi ihtiyârıyla inkârı müş'ir bir söz söyleyen veyâ öyle bir fiili irtikâb eyleyen kimsenin tasdik-i kalbiyyesine i'tibâr olunmaz küfür ile hükmedilir.

Demek olur ki mü'minlerin "kalb" ve "lisân"ı müttehid olarak kavli fiiline, fiili kavline tevâfuk etmek lâzım gelir. Böyle olmayıp da kalbindeki i'tikâda muhâlif sû-i isti'mâl edenlere münâfık denilir. Nasıl ki ³⁶¹ «يَقُولُونَ بِاللَّيْسِ فِي قُلُوبِهِمْ» nass-ı celîli 'asr-ı sa'âdetteki münâfıkların ahvâlini tasvîr ile nifâkı ta'rif buyurur. Şu hâlde münâfıkların kalben tasdikleri şüpheli olduğundan onlara mü'min denilip denilemeyeceği muhtefün-fihdir. Ama cehennemde derk-i esfele tenzîl ile ta'zib ve tenkil olacakları nass ile sâbit olmuştur, muhakkaktır.

Bi'set-i Muhammediyye'den evvel ehl-i Hicâz kâmilen evsân u esnâma perestiş eden müşrikînden 'ibâret idi. Vaktâ ki envâr-ı risâlet ashâb-ı hidâyetle erbâb-ı dalâleti tefrik eylerek sırât-ı müstakîm açıldı. Sekene-i 'asr-ı sa'âdet muvahhidîn ve müşrikîn nâmıyla iki fırkaya münkasım oldu. Fırka-i nâciyye-i muvahhidîn 'ale't-tevâlî müşrikîn üzerine şiddetli hücûmlarla galebe ettikçe muzafferiyât-ı İslâmiyye'den li-eclîl-istifâde İbn Selûl, Ebû Süfyân gibi birtakım münâfıklar miyâne-i Müslimîn'e sokulmağa başladı. Nihâyet hazele-i müşrikîn tevârüd-i kahr-ı ilâhî ile mahv ü nâ-bûd oldu. ³⁶² كدو برافتد بادنجان در آمد mislince onların yerine zümre-i münâfıkîn geçip telvîsât ve teşvîşâtтан hâlî kalmadırlarsa da ne oldukları ma'lûm

"Divân", *Külliyât-ı Sa'dî*, s. 1123.

361 "...Kalblerinde olmayan şeyi ağızlarıyla söyleyecekler..." [Fetih 48/11]

362 Kabağın devri bitince patlıcan başlar.

idi, nüfûz ve i'tibârları yok idi.

Hasbe'l-kader nevbet-i hilâfet Hazret-i Osman'a gelince onun şeyhûheti, idâre-i umûrda za'fiyyeti kötülere medâr-ı kuvvet olup kudemâ-yı münâfıkından Mervân müddet-i medîde matrûd ve menfâ iken her nasılsa Medîne'ye getirildi. O hâin, tezvîr-i mefâside girişti.

Kütüb-i siyerde ber-tafsîl-i beyân olduğu üzere Muhammed İbn-i Ebî Bekir Mısır'a vâlî ta'yîn kılınır. Yolda giderken merkûm Mervân-ı meş'ûm gûyâ halife tarafından ahâlî-i Mısır'a hitâben "Muhammed'i Mısır'a vürûdunda katlediniz" 'ibârâtını hâvî bir mektûb tasnî' eyley. O mektûb esnâ-yı râhda Muhammed'in eline geçer. Derhal Medîne'ye 'avdet eder. Pek çok kıl u kâller, mu'arazalar, cidâller zuhûra gelir. Bu hây u hûlar arasında Hazret-i Osman radiyallâhu anh şehîd olur.

Artık ondan sonra şikâk u nifâk kapıları açıldı. Zâhiren katl-i Osman'ın kısası talebiyle ma'nen hilâfeti Hazret-i Ali'den nez' ederek kendi kabilesine mensûb bir hükûmet-i Emeviye teşkîli maksadıyla Şâm'daki fie-i bâgiyye reîsi Mu'âviye ayaklandı. Birçok kanlar döküldü. Nihâyet ehl-i fesâdın tertîbiyle Hazret-i Ali şehîd edildi. Mâtem-engîz-i cihân olan "Vak'a-i Kerbelâ" zuhûra getirildi.

Şu hâdisât-ı elîme serâpâ "nifâk" denilen haslet-i zemîmenin cümle-i ihdâsâtı olduğu gibi koskoca Devlet-i 'Abbâsiyye'nin izmihlâli dahi re's-i umûrda bulunmuş olan meşâhîr-i münâfıkından İbn-i 'Alkam'ın iki lisân kullanarak desâis ile halifeyi iğfâl, askeri idlâl, ahâlî-i Bağdâd'ı işgâl-i Hülâgû'nun nâire-i âmâlini iş'âle hasr-ı iştigâl etmiş olmasından bu da Devlet-i 'Abbâsiyye'yi mahv ile teşekkül edecek hükûmet-i cedîdeye reîs olmak heveslerinden ileri gelmiş değil midir?

Vukû'ât-ı 'azîme-i İslâmiyye'den biri de Endülüs'ün elden çıkmasıdır. Bu fâcia-i canhırâş dahi Abdullah-ı Sağîr'in sefâhete meyli hasebiyle etrâfını münâfıklar ihâta ederek onların iki yüzlü idâredeki telâşlarından tehaddüs etmemiş midir?

El-hâsıl her ne vakit târihlere nazar edilecek olursa aktâr-ı İslâmiyye'de zuhûra gelen felâketler yalnız hâricden husamânın gâlibiyetinden münba'is olmayıp ekseriyâ dâhilden erbâb-ı nifâkın hamâkatle karışık ihânetlerinden inbi'âs etmiş olduğunu görürüz. Tetebbu'âtımızı biraz daha tevsî' edersek Fâtımîlerin, İdrisîlerin, Eyyûbîlerin, Selçûkîlerin 'avâkıb-ı ahvâli de hep ehl-i nifâkın netâyic-i ahvâli idüğüne müteyakkın oluruz.

Tavâif-i gayr-i Müslime içinde kendi devlet ve milletlerine ihânet etmiş münâfıklar târihlerde hemen hiç görülmemiş gibidir, bizde ise pek çoktur. Öyle zannedirim ki şu azlık çokluk esâsen İslâmiyet hubb-i şehevâta mâni', küfür ise onu

muktezî olduğundandır. Zîrâ onlarca âlâyîş-i dünyâ medâr-ı mübâhânedir, zevkiyyât da mübâhâttandır. Mâ-fi'z-zamîri gizleyerek mâsivâyı, zevk ü sefâyı sevmez istemez gibi görünmeğe lüzûm yoktur. Lüzûmu memnû'ât ve menhiyyât îcâb ettirir.

Eski zamânlarda bağı-i şerî'atın nâfiz olduğu evânda perde-i İslâmiyyet'e bürünen fâsıklar huzûzâta 'âşık idiyeler de açıktan açığa icrâ-yı fiskiyyâta cesâret edemeyip bir taraftan şehevâta temâyül ve bir yandan 'umûma karşı bu hâlleri te'vîl ile kurnazlıklar göstererek tesettür meşgalelerine düşüp

حافظم در مجلسی دردی کشم در محفلی
بنگر این شوخی که چون با خلق صنعت میکنم³⁶³

müfâdını düstûru'l-'amel ittihâz ile iki vecih üzere davranmak kendilerince lâzım gelmiş 'ale'l-husûs tefeyyüz için ekâbire hulûl ile tezellül ve tazarru' yolları gösterilmiş hevâdârân-ı terakkî evzâ'-ı rızâ-cûyâneyi takınarak hoş-âmed-gûyâne iki lisân kullanarak temellukât ve tabasbusâta dökülmüş olduğunu hubb-i zevk ve hubb-i câh ahlâk-ı fâside ashâbını seyyie-i nifâka düşürmüş riyâ, müdâhene pislikleri de seyyieden tevellüd ederek Hulefâ-yı Râşidîn'den sonra her nerede bir devlet veyâ hükûmet-i İslâmiyye teşekkül etmiş ise dâimâ nifâk, riyâ, müdâhene musîbetleri girîbân-ı ümmete yapışmış hiçbir vakit ondan kurtulabilmek kâbil olamamıştır.

Münâfıklar, mürâyîler, müdâhinler iki dilli, iki yüzlü bir mahlûktur. Onlarda ne meşreb ne mezheb ne meslek mutasavver değildir. Mefâsid ve menâfi' akıntıları her ne tarafa sevk ederse o tarafa akıp giderler.

Lisânen söylediklerini kalben tezkîb ederler, zâhiren latîf ve zarîf görünürler, ma'nen ketm-i hak ve setr-i hakîkate gelince gâyetle fazz-ı galîz olurlar.

*Hazret-i Ali Şâmî*lerle uğraşırken sadâkat-nümâ hâinlerden biri "Mu'âviye'nin Ebû Bekir ve Ömer halife iken aslâ nâmı anılmaz idi. Sizin zamân-ı hilâfetinizde neden bu derece şân ve şöhrat kazandı" diyerek müstehziyâne haltiyyâta bulunur. Şâh-ı velâyet ona karşı; "Evet, Ebu Bekir'in, Ömer'in mu'âvin ve müşâvirleri benim gibi âdemler idi. Şimdi bizim mu'âvin ve müşâvirlerimiz senin gibi münâfıklardır" buyururlar.

Nifâk, ribâ, müdâhene zırlıtları 'acdden, za'f-ı 'akıldan, hırs, tama', hased gibi sû-i ahlâktan tekevvün eden dırılıtlardır. Kötülerin sâmi'-i müzevvirânelerine hoş

363 "Bir mecliste Hâfiz'im, bir mahfilde şarab tortusu içiyorum. Şu şuhluğa (edebisizliğe) bak ki halka türlü sanat gösteriyorum.", *Divân-ı Hâfiz*, s. 367.

gelir. Ezhân-ı humakâyı teşvîş ve tahdîş edebilirse de ahenk-i istikâmet nevâsâz-ı hakikat ve hakkâniyyet olduğu yerlerde münâfıkların, mürâyîlerin, müdâhinlerin terâne-i tezvîrâtı tîn-i zebâb mesâbesinde kalır. Şu hikmete mebnî “ecille-i ashâb” mevcûd iken esâfilin sesleri işitilmezdi.

Ne çâre ki şehâdet-i Osman’a kadar büyüklerin ekseri irtihâl etmiş, onlardan sonra kalanların arasında *İmâm Ali* kerremallâhu vecchê bir dürr-i yetîm gibi münferid kalmış idi. Şâh-ı velâyetin beytûlmâlî sıyânette, muhâfaza-i ‘adâlette sa’û u ikdâmı mezâk-ı müsrifin ve mütecâsirîne tevâfuk etmeyip icrâ-yı merâma mâni’ olduğundan ‘aleyhine kıyâm ettiler, İslâmiyet’in hilâfına gittiler. O gidişte nifâk, ribâ, müdâhene revîşlerini tervîc ile tefevvuk ve tekaddüm nümâyîşleri meydâna çıktı.

‘Asr-ı sa’âdetten evvel ‘Arabların dâire-i ticâret ü ma’îşetleri gâyetle diyk olup fakr u fâka içinde yaşarlar idi. İslâmiyet’in şerefâş-ı zuhûr olmasıyla berâber bir hükûmet ve beytûlmâl nâmıyla bir hazîne-i millet te’sîs ediverince Suriye ve Mısır ülkeleri dahi zamîme-i kalem-rev-i İslâm olarak vâlîler, hâkimler nasb ve ta’yîni-ne girişilince ‘Arabların zihinleri açıldı, koltukları kabardı, hevâ-perestân-ı kibr u gurûr şa’sa’a-i câh u celâle, gürisne-çeşmân-ı bî-şu’ûr beytûlmâlî göz diktiler. Hazret-i Ali’yi aradan çıkarıp keyfe mâ-yeşâ i’tisâfât ve isrâfâta koyulmak için bir merkez-i hırs u heveste birikteler.

İşte bu hırs u heves erbâbı ümerâ ve ‘ulemâyâ münkasım olarak ümerâ hükûmeti vesile-i tahakküm ittihâz ile tegallübü, ‘ulemâ şerî’âtı zevâhire hasrederek setr-i butûnda isrâr ile ta’assubu iltizâm eylediler. İlâ-yevminâ-hâzâ mülk ü millet şu iki nikbetten yani tegallüb ve ta’assub musîbetlerinden kurtulamamıştır.

Hicretin ‘asr-ı sânisinde zuhûra gelen tâife-i sûfiyenin seyyidi Cüneyd, Dâvûd-ı Tâî, Sırrî Sakatî, Bâyezîd-i Bistâmî gibi zühhâd ve ‘ubbâd mülk ü millete müstevlî olan tegallüb ve ta’assubu, hikmet-i siyâsiyye-i İslâmiyye ve sîret-i seniyye-i Ahmediyye’ye muhâlif görmüş ihtârâtın isgâ edilmeyeceğini de tamâmen anlamış olduklarından şu iki gürûhtan tebâ’ud ile ‘uzlet ü inzivâyı ihtiyâr ettiler. Dekâyık u hakâyık sırran ve hafiyen rumûzât ve îşârât tarzında ba’zı muhibbân ve müste’idâna tefhîm ile ma’neviyyâtı tedrîs ve telkînden dahi hâlî kalmadılar. Refte refte ³⁶⁴ *إن الله خواص في الأزمنة والأمكنة والأشخاص* hadîs-i şerîfinde mündemic olan esrâr ‘ale’t-tevâlî zuhûra gelerek her tarafta dil-âğâhân-ı ‘irfân çoğalmağa başladı. Şeyh Abdülkâdir Geylânî, Muhyiddîn ‘Arabî, Şihâbeddîn Sühreverdi, Nec-

364 “Mekân, zaman ve şahıslarda Allah’ın havassı vardır”. Rivâyet dönemi eserlerinde ve tahrir kitaplarında kaynağı tespit edilemedi.

meddîn-i Kübrâ, Cenâb-ı Mevlânâ ve daha daha *Nefehât* ve *Reşehât* kitâblarında tercüme-i hâlleri muharrer nice nice 'ulemâ-yı asfiyâ imdâda yetiştirdi. 'İlm-i *Tasavvuf* sudûrdan sutûra intikâl ile *usûl-i tarikat* ta'ayyün etti. Şerî'atın iç yüzüne bir meslek-i reşâdet açıldı. Pîrân ve 'azîzân bu mesleği tevsî' ile Halvetî, Celvetî, Kâdirî, Rufâ'î, Sa'dî, Mevlevî, Bedevî tarikatleri daha pek çok turuk-i 'aliyye teşa'ub etti, tekyeler uyandırıldı. Dervişler tekyelere, hocalar medreselere meyl ü rağbetle "bâtın" ve "zâhir" yolları ayrıldı.

Neş'e-i bâtin; teslîmiyyet ve tesettürü, neş'e-i zâhir; ta'assub ve tekebbürü icâb edegeldiğinden mübâyenet-i meşreb bir derece zıddiyyâta bâ'is olmuş ise de eski zamânlarda ümmet-i Muhammediyye arasında zuhûra gelen ihtilâfât efkâr u âmâl-i şahsiyyeyi münhasır olup yoksa i'lâ-yı dîn ü şerî'at husûslarına gelince 'âlim ve câhil, sağır ve kebir, ganî ve fakîr 'âmme-i efrâd bu nokta-i esâsiyyede müttefik ve müttehid idi. Mevcûdiyyetimiz, cem'îyyetimiz ne revâbit-ı kavmiyye ne zevâbit-i medeniyye ile kâim olmayıp ancak dîn ve şerî'atle pâyidâr olabileceğini bekâ-yı ümmet şu esâs-ı mukaddese mübtenî bulunduğunu herkes bilirdi. Gayret-i dîniyye, hamîyyet-i milliyye gerek fâsık gerek münâfık her müslümânın kalbinde, vicdânında cevelân ederdi. İşte bu cevelân ile fezâil-i mahsûsa-i İslâmiyye'den olan mürüvvet, metânet, şecâ'at gibi ahlâk-ı 'âliyye bizi muzaffer etmiş fütühât-ı 'azîmeye muvaffak eylemiştir.

Lâyiha: 'Ulûm-ı 'akliyye, ma'ârif-i sînâ'îyye medeniyyetin üssü'l-esâsı olduğunda iştibâh yok ise de şimdiye kadar İslâm'ın terakkiyyâtı o esâslardan ileri gelmemiştir. ma'amâfih hiç de hikemiyyâta i'tibâr edilmemiş değil hulefâ-yı 'Abbâsiyye'den Me'mûn 'asrında hukemâ-yı Yûnân'ın felsefeye dâir ba'zı kitâbları Bağdâd'a getirttirilerek 'Arabîye bi't-tercüme revâç-gîr-i iştihâr olunmuş idi. Fârâbî, Ya'kûb Kindî, İbn-i Sînâ, Ebû Bekir er-Râzî gibi 'ukalâ ve fuzalânın müellefâtı tettebbu' edilince 'akliyyâtta pek yüksek mertebelere varılmış olduğu anlaşılır. Ma'amâfih tedribât şimdi Avrupa'da ihtimâm olunduğu derecelerde ta'ammüm edip de öyle mu'tenâ mektebler, dârü'l-fünûnlar yapılmamış câbecâ muhibbân-ı hikmet, kadr-dânân-ı fazîlet kendi hâhişleriyle tahsîle sa'y edegelmıştır. Sonradan doğrusu tegallüb ve ta'assubun sû-i te'sîrâtıyla evvelki hâhişler, verzişler azalmağa başlamış refte refte hemen büsbütün münkâtı' olmuş gibidir.

Devletimizde Yeniçerilerin lağvinden sonra tertibât-ı 'askeriyyece Avrupalıların usûl-i harbiyyelerine taklîd edilmiş olduğundan mekâtib-i askeriyyede riyâziyyât, tabî'îyyât gibi 'ulûm-ı 'akliyye tedrîsâtına başlanmış ve daha ba'zı mekâtib-i husûsiyye ve 'umûmiyyede tahsîl-i hikemiyyâta girişilerek felsefiyyât fikirleri uyandırıldı.

miş ise de mebâhis-i 'âtiyyede 'arz olunacağı üzere frenkliğe temâyülât çoğalmış, bunun sû-i te'sîrâtını anlayabilen hamiyetli gönüller hüzn ü hayret içinde kalmıştır.

Târîhler öyle gösteriyor ki 'ulûm-ı 'akliyye ibtidâ Keldâniler ve bir rivâyete göre en evvel Hindîler arasında intişâr etmiş ba'dehû Mısır'a ve İrân'a ve oralarından kudemâ-yı Yunan'a intikâl edip 'acîb u garîb sûretlere girdikten sonra diyâr-ı İslâm'a geçmiş bir müddet miyâne-i Müslimîn'de tedâvül ile ba'zı mertebe envâr-ı dîniyyeden iktibâs-ı füyûzât ederek iyice bir tâb u terâvet iktisâb eylemiş olduğu hâlde Avrupa-yı garbiyyeye çekilip gitmiştir. İnkılâbât-ı medeniyyeye vâkıf olanlara ma'lûmdur ki Avrupalılar onikinci 'asr-ı milâdîden evvel 'ulûm ve fûnûndan bî-haz ve bî-nasîb olarak kiliselerden sudûr eden sadâlara teba'iyetle papaslardan mesmû'atları her ne ise ma'lûmatları ondan 'ibâret idi. Ol-vakit İslâm'ın aktâr-ı şarkiyyede mütelâmi'-i envâr olan iktidâr ve intizâmı hırs u hasedlerini teheyycü ederek papasların iğrâ ve iğvâsıyla Suriye'yi, Kudüs-i Şerîf'i zabt ve istilâ sevdâlarına düştiler. 'Umûmen Frenkler ve İstanbul'daki Rumlar hem-dest-i ittifâk olup bir hâdise-i ehl-i salîb zuhûra getirildi. 'Ale't-tevâlî berren ve bahren muhâcemâta başladılar. Bu muhârebât-ı müt'e'âkibe esnâsında bir taraftan guzât-ı muvahidînin darb-ı dest-i celâdetinden dilhûn ve bir yandan müşâhede ettikleri bedâyi'-i medeniyyeye meftûn oldular. Nihâyet Salîbiler Mülûk-i Eyyûbiyye'den Emîr Selâhaddin'in hârikulâde bir mukâvemet-i pür-mehâbetiyle oralarından hâib ü hâsir çekildilerse de görmüş oldukları kemâlât-ı İslâmiyye'yi tahatturdan ferâgat edemeyip esbâb-ı medeniyyeti teftîş ü taharrîye koyuldular. Şu harekât ile Endülü's'ü, ba'de't-teshîr ele geçirdikleri hazâin-i ma'ârifin berekâtı Avrupalıların sermâye-i terakkiyyâtı olup refte refte 'akliyyâtı ilerlettiler.

Tavâif-i Efrenc zâten debdebe-i dünyâyâ, nefis ü hevâyâ mâil akvâm-ı bedşemâil bulduklarından hikemiyyâtın muktezâ-yı şânı olan servet ve sanâyi'âmâl-i harîsânelerini bir kat daha teheyycü ederek dâ'imâ arayıp bulamadıkları bir rakabe-i temevvül ü tecemmüle dest-res olunca onu tezyîd ve teksîre hasr-ı efkâr ettiler. Te'âtî-i 'ulûma başladıkları sıralarda tabi'iyâtın inkişâfıyla ma'neviyyâtın terakkiyyât-ı sînâ'iyeye mâni' olduğu anlaşılınca bu mes'ele Frenklerin büsbütün mizâc ve meşrebine tevâfuk etmekle çıldırıracasına mâddiyyâta sarılıp ilâhiyyâtı nazar-ı i'tibârdan iskât eylediler. Tahkîk-i hikemiyyâtta bir reh-i nâ-refteye sülûk ile tahlîl ü tecrübe tarîkini tutup nice nice âlât u edevât-ı fenniyye bi'l-ihtirâ' ecsâmın mevâdd-ı asliyyesini teftîş ve teşrîh ederek hakâyık-ı 'unsûriyyeyi 'alâ-vechî'l-'ıyân gösterdiler. Tabi'iyâtın usûl ü fûrû'unu hemen bi'l-külliyeye

tebdil ve tecdid eyledikleri gibi riyaziyyât ve siyâsiyyâtta dahi hârikulâde tasarrufât ile 'akliyyâtı bir tarz-ı cedîde ifrâğ edip esâsen kendileri îcâd etmiş gibi oldular. Muhterî'ât-ı müfide vücûda getirdiler. Ahvâl-i 'âlem başkalaştı, medeniyetin âdâb u erkânı değışti. Eğerçi Avrupalılar 'ulûm ve fûnûna hizmet ve ri'âyetle 'âmme-i akvâma müsâbakat etmiş ma'ârif-i sinâ'iyenin intişârıyla memleketleri, devletleri zâhir-i hâlde akıllara hayret verecek sûrette kesb-i intizâm eylemiş, idâre-i mevzû'aları bâdî-i nazarda bir hüsn-i terbiyyet nümâyişlerini göstermekte bulunmuş ise de cem'iyetlerinin iç yüzüne yani shevât ve haşemâta ifrât-ı inhimâkilerine dikkatle bakılınca bu 'âlemde hoş yaşamak için mer'â-yı mesâ'ide insân sûretinde ulûhiyyet ve insâniyyetten bîhaber mütefennin ve mütecennin birtakım mah-lûkât-ı mütemeddine toplanmış gibi görünür.

Tabî'at-ı kevnîye bu derece fisk u fücûra, kibr ü gurûra mütehammil olmadığından medeniyet-i cedîde-i hâzıra pek çok zamân imtidâd edemeyip 'âkıbet dünyâ-perestlik, hod-endişlik seyyielerinin izdiyâd ve iştidâdıyla 'azım ve vahım takallübâta düşeceğinde belki esâsen berbâd olacağında iştibâh yoktur.

İyi kötü, şimdiki hâlde oralarda cereyân eden enhâr-ı medeniyet efkâr-ı 'âleme tevâfuk edecek mecrâlara dökülmüş az çok cihânın her tarafına yayılmıştır. Bu akıntılara uyup gitmeyenler nâfile yorulur, en sonra emvâc-ı tetâbî'â-i hüriyyetin telâtumu arasında nâ-bûd ve nâbedid olur. Umûr-ı düvelîyye ve idâre-i dünyeviyyede medeniyet-i cedîdenin gösterdiği isr u usûle ittibâ' ile Frenklerin şerlerinden halâs olmak için *mukâbele-i bi'l-misil* kâ'idesince esbâb-ı miknet ü ma'îşeti ikmâl ve isti'mâl edemeyen milel ü akvâm Avrupalıların pençe-i istisâline düşüp dûçâr-ı buhrân olacağına inkılâbât-ı zamâne delîl ü bürhândır.

'Asrımızın irâ'e eylediği 'iber ü emsâl pek mehâbetlidir. Şu 'ahd-i karîbde Hîve, Hokand, Kâşgar, Buhârâ, Afgânistân gibi kıta'ât-ı cesîme ve 'azîmenin eydiyye-i ecânibe geçmesi bunca hükümdârlıkların mağlûbiyyet ve felaketlere giriftâr olması, levâzım-ı medeniyet ve esbâb-ı mütekâbile-i mukâvemetin fıkân u noksânından ileri gelmiş değil midir? Üçyüz milyon nüfusu havî koskoca Hindistân an-asıl iki ada halkından 'ibâret bulunan İngilizlere pâymâl olacak iklim midir?

Sad hayf, vâ-esefâ ki havâlî-i mezkûre âhâlisi mine'l-kadîm şecâ'at ve metânet ve salâbet ve 'ulüvv-i himmet ü hamîyyetle meşhûr ve muttasif buldukları hâlde mücerred teceddüdât-ı kevnîyyeye 'adem-i ıttılâ'ları sebebiyle îcâbât-ı medeniyeye tevfiik-i hareket edemediklerinden yani *mukâbele-i bi'l-misil* kâidesince mühimmât-ı harbiyye ve tedârikât-ı sâireye mâlik olamadıklarından belâ-yı esâret ve hakârete dûçâr oldular.

Bu vukû'ât-ı mükeddere 'ale'l-'umûm ümmet-i Muhammediyyeye bir 'ibret-i müessire olmak lâzım gelirken hâlâ kesb-i intibâh edilemiyor. Bu da mütâlâ'a-i kâsırânemce ahkâm-ı şer'iyeye muhâlif olarak girive-i istibdâda sapılmış olmasıyla efkârın tevessü' edememesinden ileri gelir. Her nasılsa o tengnâ-yı tazyîk ü teden-nîden sökülüp çıkılamıyor. Ama tehâcüm-i vukû'ât u hâdisâta nazaran İslâm'ın şu muzîk ızdırâbda müebbeden sıkışıp kalması kâbil olamayacağından hâdî-i 'asr u zamân bize de bir vüs'at gösterecektir.

Vâkı'â ba'zı aktâr-ı İslâmiyye'nin uğramış olduğu şedâid-i istilâ zâhirde pek küdüret-engîz ise de hakîkatte tasfiyye-i efkâr için bir irşâd-ı ma'nevîdir.

İnkılâbât ile gözler açılır, esrâr-ı tecellî saçılır, dünyânın ne olduğu anlaşılır, zihinlere küşâyiş gelir. İran'da, Fas'da her tarafta hükûmetlerimiz gehvâre-i istibdâdın tahrikâtıyla bir derin uykuya dalmış olduğunu görüyoruz. Bu 'atâleti inkâr edemeyiz. Hâb-ı gaffletten bizi îkâz edecek esbâba muhtâcız. Uykunun ağırlığına göre değme tedâbîr ile uyanacak gibi bir hâlde değiliz ancak velvele-i inkılâbât ile sadâmât-ı hâdisât bizi uyandırabilir.

Muhâcemeler hükûmetleri muhâtaraya düşürmüş ise de hükûmet başka, millet başkadır. Hükûmet müessesât-ı insâniyyeden, milliyet mevzû'ât-ı samadâniyyedenir. Müessesât-ı insâniyye mümkünü'l-indirâstır. Mevzû'ât-ı samadâniyye masûnu'l-inkırâzdır. Dîn-i İslâm, dîn-i ilâhîdir. Hakkın bekâsıyla dâim ve bâkîdir. Tufanlar kopmuş cihânlar zîr u zeber olmuş ona halel gelmemiş, bi'set-i seniyye-i Muhammediyye ile kemâl ve hitâm bulmuştur. O nûrun itfâsı gayr-ı kâbilidir. Ümmet-i Ahmediyye'de Emevîler, Abbâsîler, Eyyûbîler, Fâtımîler, İdrîsîler, Selçûkîler gibi nice nice devletler zuhûra gelmiş 'âkıbetü'l-emr hükûmetlerinin fesâda varmasıyla münderis olmuş *İslâmiyet* kemâ-kâne bâkî kalmıştır.

Hükûmetler kendi bekâlarını te'mîn etmek isterse terk-i istibdâd ile farîza-i 'adl ü hakkâniyyete, müsâvât ve hürriyyete, şer'îat ve hikmete, tezyîd-i kuvvet ve satvete bi'l-i'tinâ îcâbât-ı 'asriyyeye tevfi-k-i hareket ile idâre-i siyâsiyyelerini kavâ'id-i medeniyyete tatbîk etsinler.

Milliyetin muhâfızı Cenâb-ı Hayru'l-Hafizî'n'dir. "Hükûmet" sîne-i millette bir sivilce gibidir. Dem-i 'asabiyyet feverân ettikçe o misillü 'arızalar zuhûra gelir, zâil olur. Nasıl ki vaktiyle kelime-i neyyire-i tevhîd kâbil-i hidâyet olan ehâdî celb ile bir hey'et-i mu'azzama-i İslâmiyye teşekkül eylemiş ise yine teşettüt ve tefrikaya düşen efrâdı cem' ederek dâire-i ittihâda alıp tavr-ı âhar üzere idâreler te'sis ettirebilir, âyîne-i devrân neler gösterir.

Milletler hükûmetlerle kâim değil, hükûmetler milletlerle kâimdir. Himâye-i ra'iyet için sâye-i ra'iyet de teşekkül eder, muhâfaza-i 'adâletle vakt-i mukaddere kadar pâyidâr olur gider.

Lâhika: Fi'l-hakîka Avrupalılar meydân-ı hüner ü sanâyi'de hayliden hayli ilerlemişlerse de Hıristiyanlıktan bir hatve bile ayrılamamışlardır. Ahvâl-ı cihânı sencîde-i mîzân-ı i'tibâr edenlere ma'lûm olduğu üzere Frenklerin cühelâsından mâ-'adâ ekser 'ukalâsı umûr-ı uhreviyyeye mu'tekid olmadıkları hâlde diyânetin min-ciheti'd-dünya te'sîrât-ı 'azîmesine nazaran mülk-i millîlerinde pek ziyâde mütesallib ona mürâ'atta yek-dîgerine mu'âvenette gâyet muta'assıblardır.

Bulgarların mukaddemâ Rumeli'nde icrâ ettikleri mefâsid ve mezâlim ne 'âlem-i vahşiyet ve ne de zamân-ı câhiliyyette görülmemiş iken Avrupa'nın hiçbir tarafında evâze-i takbîh ü ta'rîz bile işitilmedikten başka bilakis Bulgarları İslâm 'aleyhine tahrîk ve teşcî' için zuhûra gelen gürültülerle sımâh-ı 'âlem dolar. İbtidâ-yı hâdisede muhâfaza-i 'îrz u nefis için bi'l-mukâbele bizim taraftan edilen müdâhale Frenklerce hattâ en büyük dostumuz sayılan İngilizlerce pek ziyâde gayz u gazabı mûcib olup me'mûrlarımızın katl ü i'dâmına dâir Bâbîâlî'ye notalar gönderildi. Hukûk-ı milîl Avrupa'nın her tarafında düstûru'l-'amel iken bize gelince ve bu kâ'ide nazar-ı i'tibâra alınmak şöyle dursun 'alenen müdâhalât ve muhâcemâta kalkışıldı. Hıristiyanlar her yerde mazhar-ı sahâbet olup hukûk-ı İslâmiyye mücerred Muhammedî oldukları cihetle açıktan açığa pây-mâl edildi. Hâl bu minvâl üzere iken hâlâ alafrangaya mâil olan birtakım süfehâ Frenklerin medeniyetinden dem ururlar, Avrupa devletlerinin hakkâniyyetinden bahse girişirler. Heyhât heyhât.

Cehlin ol mertebesi sehl olmaz

Sa'sız tâ bu kadar cehl olmaz³⁶⁵

Medeniyet, intizâmât-ı sûriyyeden ve tezyînât-ı belediyye ve zevkiyyâtca ic-râât-ı 'aleniyyeden 'ibâret ise Frenklerin medeniyetine diyecek yoktur, çünkü bu tâife zevâhire mâil, meziyyat-ı ma'neviyyeden gâfil olup yalnız mâddiyyât ve mahsûsâta hasr-ı efkâr ile ma'ârif-i sînâ'iyeyi ilerletmiş ve umûr-ı memlekete mü-te'allik kavânîn-i esâsiyye ve nizâmât-ı siyâsiyye vaz' u te'sîs ile her nev' mu'âmelât teshîl ve t'e'mîn edilmiş olduğundan memleketlerinde turuk-ı ma'îşet ve ticâret müte'addid ve zâten muktezâ-yı dîn ü âyînleri üzere her türlü mükeyyefât ve müş-teheyât mübâh ve musarrâh olarak keyfe mâ-yeşâ istîfâ-yı huzûzâta müsâ'id bulunmağla esbâb-ı 'îyş uistirâhatleri mükemmeldir. Terbiyye-i 'umûmiyyeleri kesb

365 Beyit, Diyarbakırlı Saîd Paşa'nındır.

ve sa'y üzerine müesses olmak münâsebetiyle cümlesi çalışkandır. Rikkat, merhamet, mürüvvet, muzâheret, hukûk ve hâtıra ri'âyet gibi evsâf ile ittisâf edenleri pek nâdirdir. Hemen ekseriyet üzere herkesin himmeti kendi nefesine münhasır olarak şöhet-i şahsiyye ve menfa'at-ı zâtiyyeden başka şey bilmezler, 'umûmen hod-endiş ve hod-perest olduklarından akvâm-ı sâireyi hiçe sayarlar, kimseyi beğenmezler. Vâkı'â Frenklerin umûr-ı dünyeviyyede mahâret ve ma'rifetleri ziyâdeleşmiş sûretâ memleketleri ma'mûr ve müzeyyen olup servet ü haşmetleri çoğalmış ise de zann-ı kâsırânemce medeniyetten murâd olan ma'nâ yalnız ma'ârif ve sanâyi'in intişâr u iştihârıyla tecemmülât-ı sûriyye ve ta'akkulât-ı sutûriyyeden 'ibâret olmamak lâzım gelir. Zîrâ nice bed-tînet ve bed-haslet zenginler ve fâsidü'l-ahlâk 'allâmeler görülür ki irtikâb ettikleri denâet ve mefsedeti en fakîr en câhil 'addolunan fûrû-mâyeler irtikâb eylemez. Binâ'en-'aleyh mücerred zengin veyâ sâde 'âlim olmak fi-nefsi'l-emr insâniyyetce matlûb olan meziyyet-i hakîkiyyeyi müstelzim olamaz.

'Ulûm ve fûnûn, 'umrân-ı 'âlemin esâsı ve fezâil-i beşeriyyenin ecell ü a'lâsı olduğunda iştibâh yok ise de nazar-ı im'ân ile bakılınca 'ulûm ve fûnûn sanâyi' kabilindendir. "İnsâniyyet" o sanâyi'in verâsında bir sırr-ı ma'nevîdir. Hüner ü ma'rifet, sînâ'at u servet tabî'at-ı cismânîyyenin muktezî olduğu ihtiyacât-ı medeniyeyi istihsâle hizmet eder. İştîyâkât-ı rûhânîyye ve ittîlâ'ât-ı vicdâniyyemizi ikmâl ile âdemiyetce bizi makâsıd-ı asliyyeye îsâl ettiremez.

Frenklerin medeniyeti eğerçi dış yüzünden pek tantanalı, şaş'alı görünür akıllara hayret verir, ama iç yüzüne bakılınca insâniyyete münâfi öyle şeyler müşâhade olunur ki zikri kasvet getirir. Ez-cümle bir atışda bin kişinin, bir sâ'atte yüzbin âdemin kanına girecek canını alacak mitralyözler, bir anda koca kaleleri kasabaları hâk ile yeksân edip külünü havaya savuracak lağımlar, bir dakikada yüz kişiyi telef eden, üç sâ'atte bir orduyu târumâr eyleyen şapolar, kuyruğundan dolan ağzından cehennem âteşlerini saçan o musîbet toplar, gûn-â-gûn fişenkerler gibi ebnâ-yı cinsinin ihlâkını nice nice bilâd-ı ma'mûrenin tahrîbini binlerce anaların babaların ma'sûm yavruların feryâd u figânını mûcib olacak âlât ve esbâbın tedârik ve tehiyyesi 'acabâ nüsha-i insâniyyenin hangi faslında görülmüştür? Bunca canları, hânûmânları yakıp kül etmek, sonradan yan gelip seyrine bakmak kavâ'id-i hakkâniyyetin hangisine muvâfıktır? Medeniyetin şu hâlleri görülünce insânın bedeviyeti medeniyete tercîh edeceği gelir.

Vâkı'â bedevilerde dahi sefk-i dimâya inhimâk var ise de onların buna cür'etleri hâl-i cehâletin, diyk-ı ma'îşetin îrâs ettirdiği ihtiyâc ve ızdırâb beliyyesinin eseri-

dir. Çünkü bedevîler dağlarda çöllerde doğmuş büyümüş, etten attan başka bir şey görmemiş, ottan gayrı yiyecek bulamamış olduklarından şu tarz ile ta'ayyüş edenlerin sıfat-ı insâniyyeye münâfi harekâtta bulunmaları câ-yı ta'accüb değildir. Terbiyyet ve medeniyyet içinde tevellüd etmiş, mekteblere dâru'l-fünûnlara müdâvemet ve mülâzemetle tahsîl-i 'ilm ü kemâl eylemiş, insâniyyet ve hakkâniyyet ne olduğunu öğrenmiş, ebnâ-yı cinsine hizmet ve mu'âvenet iddi'âsında bulunmuş olanların hûn-hârlık, gaddârlık yollarına sülûk etmesi câ-yi teessüftür.

Haydi toplar, tüfenkler beyne'd-düvel ref ü ilgâsı gayr-ı kâbil olan cenk ü cidâlin ilcâât-ı mübremesinden sayılsın. Ya birbirini cüz'î bir sebep üzerine hiddetlenerek kılıç, meç, tabanca, yumruk gibi şecî' ve fecî' şeylerle ahz-ı intikâm için "düello" ta'bîr olunan meydân-ı mübârezeye da'vet etmek gibi mütecenninâne mukâtelelere ne denilsin! Şu 'âdet-i kerîhe Avrupa'nın hemen her tarafında mer'îy-yü'l-icrâ olarak tehevür ve tecâsüre merdlik, yiğitlik nâmı veriliyor, yek-dîgerinin itlâfıyla iftihâr ediliyor, daha neler oluyor.

Âfitâb-ı medeniyyetin muntika-i garbdan tulû'u zâten erbâb-ı dikkat nazarında kıyâmetin zuhûruna berâ'atü'l-istihlâldir. Buna da ân-be-ân nihilist, sosyalist, komünist, misillu tavâif-i 'acîbenin çoğalmasa medâr-ı istidlâldir. Tahkîkâtıma göre nihilist ve sosyalistler ulûhiyyet ve diyânet ve hükûmete dâir mebâhis ve havâdisi külliyyen ortadan kaldırıp yeniden muhibb-i 'ilm, menâfi'-perver bir hey'et-i müttehîde-i medeniyye teşkil etmek isterler. Koministler zâhirde pek bu derecelere çıkışamayıp ancak emvâl ü 'iyâle göz dikerek tasarruf, temellük, irs, 'ırz, haseb, neseb mes'elelerini ara yerden ihrâc ile bir şirket-i mütesâviye-yi 'umûmiyye husûle getirmek vâdîlerinde gezinirler. Bî't-tâb' hâl-i mütesâviyette bulunmayanların arasında zımnem iştirâk-ı 'iyâl müdâvele-i hufyesi olageldiğinden bunu sarâhaten i'lân u icrâya hâcet olmadığı cihetle Frenklerin ukalâsı ona dâir bahs eylemezler. Fakat mekâsib ve mesâ'îde tesâvî tasavvur olunamayacağından iştirâk-i emvâl kaziyyesini kabûl etmezler.

Mütehakimler ötekilerin, mütemevviller berikinin 'aleyhinde bulunarak şimdilik şiddetli mübâhaseler, münâkaşalar cereyân eylemekte ise de medeniyyet-i cedîdenin gösterdiği hürriyyet ve müsâvât dâiyeleri ihtiyâcât ve 'âdâtın tekellüfât ve teceddüdâtıyla peyderpey tezâyüd ve tekessür etmekte bulunan fakr u zarûret dâhiyeleri refte refte teşeddüd ve ta'ammüm eyleyerek âyîne-i hâl u istikbâle bakılınca tavâif-i mezkûre muhâliflerine galebe edecek gibi görünüyor.

İşte ol vakit şecere-i insâniyyet ve medeniyyet kökünden koparılıp hayvâniyyet ve vahşiyet tohumları saçılarak nesnâs-ı mefsedete cevelân-gâh-ı istinâs olacak bir

mugaylân-zâr-ı mel'ânet açılacaktır ki mev'ûd ve muntazır olan "kıyâmet" oradan kopacaktır.

Avrupa'da nisânın ricâle galebe-i mutlakası seyyiesiyle tabî'î emr-i tenâsüle fesâd 'ârız olageldiğinden ensâbın iç yüzü araştırılacak olursa sûret-i meşrû'ada tevellüd edenler pek nâdir bulunur. Oralarca mefâsid-i ahlâkın menâbi'-i kabîhasından biri de ihtilâl-i neseb fazîhasıdır. Şu fazîhalardan intişâr eden fenâlıklar kâbil-i ta'dâd değildir. El-hâsıl Frenkler medeniyette ma'ârif-i mâddiyyede ne kadar ileri gitmişler ise âdemiyette mehâsin-i ma'neviyyeden o kadar geri kalmış hevesât-ı dünyeviyyenin galeyânıyla neş'e-i uhreviyyeden haz alamayıp hayât-ı müstakbeli hiçe saymış, bekâyı fenâya değiştirmiş mahsûsât ve meşhûrâta hasr-ı efkâr eylemiş, o yolda 'ulûm ve fûnûnu ilerletmiş, umûr-ı dünyeviyyelerini yoluna koymuş, hod-bîn ve hod-perest birtakım akvâm-ı bî-ârâmdır. Onlardan yalnız kemâlât-ı sînâ'iyeye öğrenmeli, "insâniyyet" aramamalı.

Ma'rûzât-ı Mühimme

Vukû'ât ve hâdisâta nazaran bin iki yüz iki sene-i hicriyyesinde Ruslarla zuhûra gelen muhârebenin gösterdiği zâyî'ât ve inhizâmattan sonra gözler açılıp devletimizce Avrupalıların hâiz oldukları terakkiyyât-ı medeniyye hiss olunmağa başlanmış, usûl-i askeriyenin tecdîdiyle fûnûn-ı hikemiyyenin lüzûm-ı tahsîl ü tezyîdi daha ol vakit tasavvur ve tefekkür edilerek Yeniçeriler'in kesr-i nüfûzuna çalışılmış, bir mühendishâne ihdâs edilmiş idiyse de hey'et-i askeriyenin tebdîli iki yüz kırk bir sene-i hicriyyesi şevvâlinde min-terafillâh Yeniçeriler'in büsbütün dûçâr-ı kahr u tenkîl olmalarıyla mümkün olabilmüş; 'Asâkir-i Cedîde-i Nizâmiyye terakkiyyâtına girilerek refte refte tıbbiyye, harbiyye, bahriyye mektepleri te'sîs olunup tarz-ı cedîd üzere tadrîs ve ta'lîme hasr-ı ihtimâm ile Avrupalılara taklîd yoluna gidilmiştir. Eğerçi bu tedâbîr-i sâibe sâyesinde umûr-ı askeriyeye husûle gelen intizâm kâbil-i inkâr değilse de husûsât-ı sâirede sû-i taklîd yüzünden temâyülât-ı 'umûmiyyeye 'ârız olan iğtişâş pek fenâ numûneler göstermektedir. Çünkü Avrupa'da medeniyet-i cedîdenin vücûda getirdiği 'ulûm ve fûnûna dâir kemâlât ile efkâr-ı ahrârânenin yâdigâr-ı inkilâbı olan kavânîn ve nizâmâta meyl ü rağbetle terakki-cûyâne tahsîl ve telakkiye çalışılmadı. Yalnız hevesât ve huzûzâta müt'e'alik birtakım 'âdât-ı bî-fâideye taklîd edildi. Meselâ gözüne tek gözlük takıp âdâb-ı İslâmiyye'ye eğri bakmak, refâr u güftârını Frenklere benzeteceğim diyerek moda şaşkınlık olup şıklıklara koyulmak, Fransızca tahsîl etmek hevâsiyle fezâil-i İslâmiyye'den mahrûm kalmak, diyânet ve şer'at 'aleyhinde lisân kullanarak feylosofluk

taslamak, el-hâsil 'akl u edebin hilâfına bir tavr-ı 'acîb ihdâs ile şehevât-ı nefsâniyyeye uyup evâmir ve nevâhîyi tanımamak gibi fesâd-ı ahlâk fazîhaları intişâra başladı.

Bizim hüsn-i taklîde diyeceğimiz yoktur. Medeniyet, ma'rifet-i müşterek olduğundan elbette meyâdîn-i fazl u hünerde ileri gidenlerin isrine geri kalanlar 'aklen mütâba'ata mecbûrdur. Rekâbet ve müsâbakat tâziyâne-i terakkîdir, buna mu'teriz değiliz.

Bahs ü şikâyet sû-i taklîdedir. Şu dakîkaları fark ve temyîz etmek lâzımdır. Faraza 'ilm-i hisâbda mâhir bir Kıbtî'den ta'allüm ile mahâret-i hisâbiyyeyi taklîd başka, çingânelik haslet-i mezmûmesine taklîd başkadır.

Kezâlik bir Türk tahsîl-i 'ulûm için Fransa'ya gidip fûnûn-ı lâzımeği öğrenmek başka, Fransızların mîzâc ve meşrebine taklîd ile Türklükten çıkıp Fransız olmağa özenmek başkadır. Bu sû-i taklîd, teşebbühü tevlîd ederek inkılâb-ı kavmiyyeti müeddî, ihânete müntehî bir rezâlet-i 'azîmedir.

MEBHAS-I SÂBİ‘

Bu ‘âlem-i imkân Hazret-i Hallâk-ı ‘Azîmü’ş-Şân’ın eser-i sun’ u kudreti ve belki ‘aks-i nûr-ı rubûbiyyeti olduğundan hubb-i ezeli iktizâsınca cihânın salâh u nizâmı ‘ind-i ilâhîde bi’t-tab’ mültezim olmağla salâh u nizâmı mûcib olan şeyler “emr”, fesâd u iğtişâş mültezim bulunan nesnelere “nehy” edilmiş, ona dâir usûl ü ahkâmı *Şerî‘at-ı Ahmedîyye* ‘alâ-vechî’t-tafsîl îzâh ve itmâm eylemiştir.

Evâmir ve nevâhî bi’l-cümle ‘âlemin ve benî Âdemin ma‘mûriyyet ve mükemmelîyyeti maksadıyla vaz’ u te’sîs kılınmış olduğundan evâmire imtisâl ve nevâhîden ictinâb eyleyerek hayr u hasenâta hizmet edenler ahyârdan bilakis Şârî’in gösterdiği tarik-i müstakîmden ‘udûl ile vâdî-i şurûr u seyyiâta gidenler eşrârdan sayılır. Dâ’imâ ahyârın galebesiyle salâh u nizâm ve eşrârın türemesiyle fesâd u iğtişâş tehaddüs edegeldiğinden siyâsiyyâtca ‘adl ü intizâm ahyârı celb ve eşrârı def’ ederek umûr-ı mesâlihi hüsn-i ahlâk ashâbından olan erbâb-ı istihkâka tevdî‘ etmekle müyesser olabileceği tahakkuk eylemiştir.

Hukemâ enbiyâya rekâbet ettiklerinden min-kubeli’ş-şer’ evâmir ve nevâhî vârid olmamış olsa bile insân cevher-i ‘akl ile nîk ü bedi, hayr u şerri fark ve temyiz edebildiğine nazaran ‘ulûm-ı ‘akliyyeye bi’t-tevessül tarik-i müstakîmi bulup terakkiyyât-ı matlûbeye vusûl mümkün idüğüne zâhib olmuştur.

Bu zehâb terbiyyece tehzîbe medâr olmağa câdde-i savâbdan ba‘id değil ise de metâlib-i ma‘nevîyyece ‘adem-i kifâyeti muhakkaktır.

‘Ulûm-ı ‘akliyye kuvvetiyle husûle getirilecek terakkiyyât, insân hayâtta bulduka tahsîl-i ma‘lûmât ederek usûl-i medeniyyet üzere sinâ‘at ve servet dâiresinde bir istirahat-ı dünyeviyyeden ‘ibârettir, sa‘âdet-i uhreviyyeye şümûlü yoktur. Zîrâ ‘âlem-i ahiret Cenâb-ı Mâlikü’l-Mülk ve’l-Melekût’un kabza-i kudretinde mestûr olup ‘akl-ı kâsır o cihân-ı ma‘nâya erişemez. Onun delâletiyle cinân-ı tecellîye girilemez. Zehâb-ı mezkûrun vücûda getireceği efkâr; ulûhiyyete, âhirete îmân ve i’tikâdi olmayanlara hayâlât-ı felsefiyyeden musanna‘ bir eğlence olabilir veyâhûd zâten fırak-ı dâlleden bulunanlar ona teba‘iyyet etseler haklarında hayırlı olur. Elbette küfür ve şîrk üzerine müesses bir âyîn-i bâtılı sahîh belleyip de dalâl ü vebâl içinde câhilâne mütedeyyin geçinmekten ise isr-i hukemâya bi’l-ittibâ‘ âkilâne mütemeddin olmak daha evlâ görülür.

Nezd-i samadânîde mu‘teber ve mer‘î olan “dîn-i ezeli” İslâmiyet’ten ve İslâmiyet vahdâniyyet-i ilâhiyyeye îmân ile kalb-i selîme mâlik olup Cenâb-ı Hakk’a itâ‘at ve inkıyâddan ‘ibârettir.

Îtâ'at ve inkiyâddan murâd insânın ihtirâ'-kerde-i efkârı olan ta'abbüdât-ı masnûa' değil *Allah*'ın dilediği vech üzere ta'lîm ve telkîn olunan 'ibâdât-ı meşrû'aya muvâzabetle sırr-ı tevhîde 'ârif olarak zevkan merâtib-i 'irfânı ikmâl eylemektir.

Ta'abbüdât-ı masnûa' kendi hayâlâtına perestiş etmektir. Âlem-i uhrâda bu misillu hayâlât müstelzim-i 'ukûbâtıdır. Orada görülecek mükâfât usûl-i İslâmiyyet üzere 'ibâdât ile gönülce hâsıl olacak inkişâfât-ı ma'neviyyenin derecâtına tâbî'dir. Ta'akkulâtın mahsûlü olan felsefiyyât bir cerbeze-i fikriyyedir ki sâhibini 'ukalâdan gösterip dünyâca müstefid edebilirse de âhiretce hiçbir fâideyi müfid değildir.

Nev'-i beşer sıfat-ı rûhâniyyesi münâsebetiyle "âlem-i Hakk"a, tabî'at-ı cismâniyyesi mülâbesesiyle "âlem-i halk"a merbût ve müncezib olduğundan 'irfânın gâyeti bâtında Hak ile zâhirde halk ile meşgûl olup me'âd ve me'âşâ 'âid vezâ'ifi ifâya çalışmaktır.

Mütala'âtca nâkıs olanlar yalnız kendilerini ve içinde buldukları halkı görüp Hakk'ı müşâhede edemediklerinden meşgale-i hod-bînî ve sûret-perestiye giriftâr olarak mezlaka-i gaflette kalırlar. 'Urefâ-yı ulû'l-ebşâr Hak halkı, halk Hakk'ı muktezî olduğunu görür.

Rubûbiyyet i'tibârıyla Allah 'âlemsiz, 'âlem Allâh'sız olamayacağı gibi ne insân dünyâsız ne dünyâ insânsız tasavvur edilemeyeceğini bilir.

Hayât, inti'âş için tantana-i iştigâli; memât, en sonra 'âlem-i uhrâya dağdağa-i irtihâli gösteriyor. Bir âdem ne kadar ebleh ve gâfil olursa olsun şu iki hâl arasında az çok mülâhaza-i 'âkıbetle tahayyüre düşüp sonunu düşünmemek kâbil değildir.

Rûh ma'neviyyâta, cesed mâddiyyâta müştâk ve muhtâc olduğundan insân için me'âd ve me'âşâ tefekkür ve taharrî bir emr-i zarûridir. Ma'neviyyât ilâhiyyât ile mâddiyyât tabî'iyât ile bilinir. Ma'neviyyâtı 'ulûm-ı şer'iyede, mâddiyyâtı fûnûn-ı hikemiyyede aramak lâzım gelir.

Şer' u hikmet iki meş'ale-i hidâyettir. Şerî'at hakikat-i 'ukbâyı, hikmet mâhiyyet-i dünyâyı gösterir. Sa'âdet-i dâreyne vusûl ancak şer' u hikmete tevessül ile müyesser olabileceği teslîm-kerde-i fuhûldür. Dîn-i İslâm her iki cihete râcî' usûl ü ahkâmı 'alâ-vechî't-ramâm câmî' ise de 'ulemâ-yı Muhammediyyîn me'âdi me'âşe tercih ile hikem-i *Kur'âniyye*'yi bi't-tetebbu' ma'ârif-i ilâhiyyede ne 'ulüvv-i ka'b ile teferrüd ettikleri Fahr-i Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'i, Gazzâlî'nin *İhyâ-yı 'Ulûm*'u, Muhyiddîn'in *Fütûhât* ve *Füsûs*'u, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si mütâlâ'a edilince anlaşılır. Bunlardan mâ'adâ hasr u hesâba gelmez daha nice nice kütüb-i mu'tebere te'lîf kılınmış hattâ ilâhiyyâta mahsûs hikmetle memzûc "ilm-i kelâm" te'sîs olunmuş,

hall ü fasl edilmedik bir mes'ele kalmamıştır. Bizce ilahiyâtı felsefiyyâtta aramak eldeki nakd-i mevcûdu isti'mâl etmeyip hâricden istikrâz ile medyûn olmak gibidir.

'Ulemâ-yı İslâm bin seneden ziyâde mütevâliyen 'ulûm-ı dîniyye ve şer'îyyenin tedkîkâtıyla tevaggul edip ilâhiyyâtta gâyet 'âlî mertebelere vâsıl oldukları gibi Av-rupalılar dahi birkaç 'asırdan beri fûnûn-ı riyâziyye ve tabî'îyyenin tahkîkâtıyla uğ-raşarak pek ileri derecelere varmış hikemiyyâtı bir tarz-ı cedîde ifrâğ eylemişlerdir.

Nasıl ki Devlet-i 'Abbâsiyye zamânında hukemâ-yı Yûnân'ın kitâbları Bağdâd'a getirtirilerek bi't-tercûme lisân-ı 'Arabî'ye nakl ettirilip istulâ'ât-ı hikemiyyeye gi-rişilmiş, efkâr-ı İslâmiyye âsâr-ı Yûnâniyyeyi tenvîr ile ol 'asra göre takrîr-i medeniyye-te çalışılmış ise de Devlet-i Osmâniyye dahi şimdi Avrupa hukemâsının 'ulûm-ı sinâ'îyyeye dâir kitâblarını nazar-ı i'tibâra alıp bu 'asra göre tevsî'-i medeniyyete ihtimâm eylemek ehemmi-i umûrdandır.

Zîrâ hikmetin usûl ü fûrû'u külliyyen değişmiş telâhuk-ı efkâr ile büsbütün başka bir sûret-i muntazamaya girmiştir. Şu devirlerde *İbn Sînâ* vücûda gelmek mümkün olsa kendince yeniden tahsîl-i hikmete lüzûm görecektedir kadar ta'accübde kalırdı.

'Ulûm-ı hikemiyye hasâis-i 'akliyyeden olarak nev'-i beşere mahsûs bir ihsân-ı ilâhîdir. Sa'âdet-i dünyeviyye bu ihsân-ı samadânîden mütehasıl olageldiğinden 'ulûm-ı hikemiyye münhasıran bir yerde karâr etmemiş tecelliyyât-ı rabbâniyye iktizâsınca i'mâr-ı 'âlem için aktâr-ı kâinâta geşt ü güzâr edegelmüş, şimdiki hâlde Av-rupâ-yı garbîye çekilip gitmiştir.

Orada telakkî-i sedâd için husûle gelen isti'dâd Av-rupalılar'a bedreka-i râh-ı reşâd olup kendilerine teveccüh eden ihsân-ı ilâhîyi kemâl-i şevk ü ibcâl ile bi'l-istikbâl hüsn-i isti'mâl ederek o ber-güzâr-ı cihân-pîrâ-yı ikbâle gird-bâd-ı cehâletten konan gubâr-ı idbârı silip süpürmüş, eskimiş olan mahfaza-i i'tibârını değiştirip yeni bir mahfaza-i 'izz u iştihâra koymuş bu ihtirâmât ile hakikat-imâsivâya kesb-i vukûf eylemiş. O vukûf ile "sa'y u 'amel" yollarına dökülmüş ân-be-ân dünyâca terakkî eylemekte bulunmuş olduklarını görüyoruz.

Şu meziyyetleri göremeyenler veyâ görmek istemeyenler iz'ân ve insâftan mah-rûm olan nâdânlardır.

Vâkı'â Av-rupalıların kemâlât-ı medeniyyelerini anlayanlar İslâm arasında ço-ğalmış ise de bunların ekserîsi Frenklerin umûr-ı mezhebiyyedeki 'adem-i mü-bâlâtı Hıristiyanlığın ilâhiyyatca 'adem-i kifâyetini mütalâ'âtundan ileri geldiğini bilemeyip "dîn-i İslâm"ı dahi ona kıyâs ile milliyetimizi yanlış telakkî ederek

dînsizlik yolunda şâyân-ı takbîh birtakım efkâr-ı fâsideye saplanmış oldukları için teessüfler edilir. Benim nazariyyâtıma gelince Frenkler fi'l-asl Hıristiyanlık sulbünden türememiş olsaydı terakkiyyât-ı 'ilmiyye ve 'akliyyeleri delâletiyle mutlakâ Fahr-i 'Âlem'in idâre-i 'âlem için te'sîs ettikleri usûlü takdîr ve takdîs edip dîn-i İslâm'ı hüsn-i kabûl ile Şerî'at-ı Ahmediyye'yi re's-i hikmet ittihâz ederlerdi.

Frenklerin hissiyyât-ı ma'neviyelerini teftîşe lüzûm yoktur; fakat, inkılâbât-ı medeniyye iktizâsınca 'ulûm-i siyâsiyye ve sînâ'iyye gibi umûr-ı dünyeviyyeye müte'allik ma'ârif ve ma'lûmâtı tahsile ihtiyacımız vardır. Zîrâ hakâyık-ı mâddiyyâtı onlar kadar anlamış daha bir kavim zuhûra gelmemiştir.

Avrupa memleketleri zâhirde pek şa'sa'alı olduğundan ekser enzâr-ı kâsıra as-hâbı hayrette kalıp Frenkleri i'zâm eder.

Efkâr-ı mükemmele erbâbı o şa'sa'anın husûlüne sebep 'ulûm ve funûn olduğunu bildikleri cihetle ma'ârif ve sanâyi'i i'zâz eyler. Nâkısların nazarı esere, kâmillerin müessire mün'atıf olmağla nâkıslar frenkliğe özenir, kâmiller Frenkleri şu derece-i medeniyyete isâl eden esbabı bi't-taharrî onun lüzûm-ı istihsâli re'yyinde bulunur.

'Asrımızda lüzûm-ı mezkûr devletimizce teferrüs olunmuş ise de lâyıkiyla esbâb-ı medeniyyetin istihsârı cihetine gidilmemiş, frenkliğe mahsûs birtakım rûsûm u 'âdâta i'tibâr edilerek sû-i taklîd sebebiyle temâyülât-ı muzırâ çoğalmış, bir dînsizlik beliyyesi meydâna çıkıp 'akâid ve ahlâka 'ârız olan tagayyürât milliyetimizi tezelzülâta düşürmüştür.

Hulefâ-yı 'Abbasiyye'den Me'mûn bin Hârûnu'r-Reşîd 'asrında ba'zı kütüb-i Yûnâniyye Bağdâd'a getirildiği sırada, Rûmlardan lisân-ı Yûnânî ve 'Arabî'ye âşinâ birkaç mütercim dahi celb ettirilir. Tercüme işleri hitâm bulunca ma'aşları kat olunup memleketlerine gitmeleri tenbîh kılınması üzerine Bağdâd'da kalmaları hususundaki istid'alarına karşı halîfe-i müşârün-ileyh, "Bize bal lâzım idi, onu ahz ettik, arılara ihtiyâc kalmadı" cevabını verir. Halîfe-i müşârün-ileyhin hikmeti bala, Rûmları arılara teşbihindeki halâveti zâika-sencân-ı belâgate bi'l-havâle o ciheti tasvîre girişmeyerek cevabdaki isâbet mebhasi tenvîre medâr olduğundan ona binâ'en maksadımızı takrîr edeceğiz.

Şöyle ki, bize lâzım olan ancak 'ulûm-ı hikemiyyedir, Frenklerin ve frenkliğin lüzûmu yoktur. Peygamberimiz 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm efendimizin³⁶⁶ *الحكمة ضالة المؤمن أينما وجدها أخذها*

366 "Hikmet müminin yitiğidir onu nerde bulursa alır." Tirmizî, "İlm", 19; İbn Mâce, "Zühd", 15.

rede bulursak oradan hikmeti ahze sa'y etmekliğimiz mukteziyyât-ı İslâmiyye'dendir. *Kitâb-ı Mübîn*'imizde hikmet haber-i kesîr ile ta'rîf buyrulmuştur. Şimdiki hâlde 'ulûm-ı hikemiyyenin Avrupâ-yı garbîde iştihâr ve istikrâr etmiş olduğunu görüyoruz. Oralarda intizâmât-ı medeniyyenin husûlüne bâ'is olan ma'ârif ve ma'lûmâtı herhangi taraftan olursa olsun ahz ederek hey'et-i ictimâ'iyemize nâfi' bulunan aksâmı bi't-tercüme lisânımıza naklettirip ihtiyâcât-ı 'asriyyeye göre siyâsî ve sînâ'î mesleklere, mekteblere tevzî' ve taksîm ile mektepleri mesleklere mahrec ittihâz eyleyerek emr-i ta'lîmi ta'mîme çalışmak, efrâdı tahsîle alıştırıp piliçler tavuklardan nasıl zuhûra gelirse, evlâd-ı vatan olan yavrularımızın dahi öyle mekteplerden neş'etle mekseblere inkisâm etmelerine hasr-ı ihtimâm olunmak ve îcâbât-ı insâniyyeden ve bi'l-husûs zamânımızca îcâbât-ı esâsiyyedir.

Zîrâ şimdiki 'asr-ı medeniyyette insânları ser-menzil-i terakkiyyâta îsâl edecek tarîk-i necât ancak ma'ârif ve ma'lûmâttır. Avrupalılara taklîdi tavsiyeden murâd ma'îşet-i dünyeviyyemizi tevsi' ve te'mîn için tahsîl-i kemâlâttır. Alafrangalık, şıklık değildir. Alafrangalık, şıklık bir tavr-ı sefhâneden 'ibârettir.

Muhtasaran ihtâr ü imâ edildiği vechile ciddî ve samîmî 'ulûm ve sanâyi'in ta'mîmiyle 'akl ü hikmete tevfiikan usûl-i sahîha-i medeniyyet üzere gidilmiş olsaydı ya Avrupa devletlerine müsâbakat ederdik veyâ hiç olmazsa tahakkümlerinden kurtulabilecek bir mevki'-i masûniyyete vâsıl olup istiklâliyyetimizi bi'l-muhâfaza beyn'd-düvel kesb-i haysiyyet eyledik.

Sad hayf ki bu yollara sülûk edilmeyip Avrupalılara sû-i taklîd yüzünden birtakım hevesâta düşerek yalnız Frenkleri medh ü sitâyîş ile 'âdetâ frenkliğe meyledildi. Bu ise, el-'iyâzü billâh, irtidâda kötü bir isti'dâd-ı i'dâd eylemektir.

'Ulûm ve fûnûn başka, Frenklik başka bir mes'eledir. 'Ulûm ve fûnûn 'ale'l-umûm nev'-i beşere mahsûs olan 'avâtuf-ı ilâhiyyedendir. Frenklik ba'zı tavâif-i ma'lûmenin 'âdât-ı kavmiyyesinden 'ibârettir. 'Âdât-ı kavmiyye elbiseye benzer. Her kavmin vücûduyla mütênâsib olarak temekkün eder. Meselâ, uzun boylu, şişman bir âdemin üzerinde biçimli görünen bir paltoyu kasîrû'l-kâme, za'ifu'l-vücûd bir kimse beğenip de 'ayniyle öyle bir palto kestirecek olsa cüssesine yakışmaz, hem çirkin olur, hem işine yaramaz. İşte 'âdât-ı kavmiyye dahi bunun gibidir. Akvâmın tabî'at-ı asliyye ve kâbiliyyet-i mevki'iyelerine göre takarrur eden i'tiyâdât-ı husûsiyyedendir.

Demek isterim ki, temâyülât ya 'âkılâne ya ahmakâne olur. Temâyül-i 'âkılâne bir şahsın üzerinde biçimli görünen bir paltonun terzilikce cihet-i sînâ'iyye-

sini ve kumaşının sûret-i î'mâliyyesini öğrenip kendi vücûduna göre bir palto yaptıрмаğa heves etmektir. Avrupa medeniyyetine taklîdi tavsiyeden murâd-ı 'âcizânem budur.

Temâyül-i ahmakâne bir kimsenin üstündeki libâsı bi'l-istihsân, kendi şahsiyyetini düşünmeksizin öyle bir libâs biçtirip giymeğe özenmektir. Bizim frenkliğe özenişimiz temâyül-i ahmakânenen neş'et etmiş bir sû-i taklîddir ki, bizi pek fenâ sûretlere koydu, milliyetimizi berbâd eyledi. Ne olduğumuzu, ne maksada hizmet edeceğimizi şaşırдық. Bu şaşkınlıkla müteşettit ve müteferrik olarak 'ale'l-'am-yâ vâdî-i hızlında dolaşıyoruz.

MEBHAS-I SÂMİN

Diyânetle teşekkül eden devletlere göre “milliyet” en esâslı bir kuvvettir. Onun zayıflaşmasıyla devletlerin hâl-i za‘fiyyete düşeceğinde iştibâh yoktur. Şu kazıyye-i mühimmeyi vaktiyle mülûk-i İslâmiyye müteyakkın olarak milliyetin hilâfında harekâta ictisâr edenler seyf-i şerî‘ate havâle kılınırdı, “mürted” denilirdi. Şimdi pek bu derece ileri gidilemezse de hiç olmazsa seyf-i şerî‘at yerine “hikmet-i şerî‘at” kâim olmak gerektir.

Hikmet-i hukûk, hikmet-i târîh, hikmet-i tabî‘iyye gibi her ‘ilmin bir hikmeti yani ledünniyyâtı vardır. Hikmet-i şerî‘at dahi ‘ilm-i kelâm, ‘ilm-i usûl-i fıkıh, ‘ilm-i tasavvufur. Zâten ahkâm-ı şer‘iyye, mesâil-i asliyye-i i‘tikâdiyye ve mesâil-i fer‘iyye-i ‘ameliyyeden ‘ibâret olup ‘ilm-i kelâm; mesâil-i asliyye-i i‘tikâdiyyenin delâil-i hikemiyyesini, ‘ilm-i usûl-i fıkıh; mesâil-i fer‘iyye-i ‘ameliyyenin edille-i esâsiyyesini bildirir. ‘İlm-i tasavvuf dahi dîn-i İslâm’ın hakâyık-ı ma‘neviyyesinden bahisle gerek i‘tikâdât gerek a‘mâl ve ‘ibâdâtın gavâmiz-i bâtinîyyesini gösterir.

Efâzıl-ı eslâf, hamıyyet-i milliyeleri sâikasıyla ‘ulûm-ı mezkûreyi te‘şis ederek tâkat-ı beşeriyyenin yettiği kadar dekâyık-ı tevhîd ü sıfâta ve âhıretce mev‘ûd ve mukarrer olan mücâzât u mükâfâta ve hattâ kazâ ve kadere varınca serâir-i tecelliyyâta dâir mebâhis-i ‘amîkayı îzâh eylemiş, ‘alâ-vechî‘t-tafsîl kitâblara yazıp ahlâfa *lâ-yu‘ad velâ yuhsâ* ber-güzide-iber-güzârlar bırakmış iken sad hayf ki o girân-bahâ müellefât-ı muhtereme nazar-ı iltifâta alınmayıp kütüphâne köşelerinde metrûk ve mensî kalmış ortada ‘akâide müte‘allik sathî ve sâde pek ‘adî birkaç risâlecik deverân eylemekte bulunmuştur.

Teceddüdât-ı ‘asriyye ‘ulûm-i ‘akliyyeye ihtiyâc göstermiş olduğundan harbiyye, bahriyye, tıbbiyye, mülkiyye mekteplerinde fûnûn-ı hikemiyye tedrisâtına bed’ olunalı efkârca hayliden hayli terakkî husûle gelmiş bilakis ‘ulûm-ı dîniyye ona tekâbül edebilecek revâc ve i‘tibârdan sâkıt olmağla berâber mekâtib-i mezkûrede usûl-i gâmıza-i İslâmiyye üzere müdellel ve mükemmel kütüb-i i‘tikâdiyye ve ahlâkiyye tedris edilmediğinden ma‘ârif-i milliyemiz mechûl ve ma‘dûm hükmüne girecek kadar tedennî eylemiştir.

Şu tedennî, fezâil-i ‘asliyyemizi setr etmiş ve zâten ‘akliyyâtın efkâra bahş ettiği terakkî menkûlât-ı ‘adiyyeyi telakkîye mâni‘ olup hikmete muvâfık ‘akâid ve ahlâk-ı ‘aliyyeye lâzıme-i temâyülü göstermiş ve bu ise eydiye-i ‘umûmda ve mekâtibde tedâvül edegelen kütüb ü resâil matbû‘a-i ma‘lûmede görülemediğinden elsi-

ne-i efrenciyye tahsiliyle âsâr-ı ecnebiyyede tettebbu‘-ı ma‘kûlâta hâhişler çoğalmış, İslâmiyet’e muhâlif efkâr-ı muzahrefe intişâra başlamış

نه كافر۱ بقاعده نه مؤمن۱ بشرط
همسايگان من نه مسلمان نه كافرند³⁶⁷

meâline mâ-sadak olacak hâllere yaklaşılmıştır.

Bu hâllerin imtidâd ve iştidâdı milliyeti ifsâd ile ifnâ-yı ‘asabiyyete bâdî ola-
cağından tehzib-i ahlâka ve tashih-i i‘tikâda çâre aramak yani devletce bir “en-
cûmen-i mahsûsa” teşkiliyle kütüb-i mu‘tebere-i kelâmiyye ve sûfiyyede beyân
olunan dekâyık-ı dîniyye ve hakâyık-ı şer‘iyyeyi zâhire çıkarıp üslûb-ı hakîmâ-
nede bir hüsn-i tertîbe koymak o yolda musahhih ve münakkih kitâblar tedvîn
olunup derecât üzere mekâtibde tadrîs edilerek İslâmiyet’i tenvîr ve takdise çalış-
mak mesûbâtan değil hükûmetimizce ehemmi-i mühimmâtandır. Zîrâ saltanat-ı
Osmâniyye’nin rûhu ve mâye-i te’sisi ve medâr-ı bekâsı İslâmiyet’tir.

Akvâmı elsine, milletleri edyânı tefrîk eder. Kavmiyyet hilkatın yani kuvve-i
tekvîniyyenin, milliyet nübüvete mahsûs olan kuvve-i kudsiyyenin mahsûlüdür.
Nasıl ki ümmet-i Müseviyye ve ‘İseviyye ve Muhammediyye mensûb oldukları
ebnâ-yı ‘izâmın zuhûruyla sâye-i mu‘cizâtta teşekkül eylemiştir.

Kavmiyyet tebeddül edemez. Milliyet mezhebin değışmesiyle tebeddül eder.
Meselâ bir ‘Arab, ‘Arablıktan çıkıp da başka bir kavmiyyetten sayılamaz. Ama bir
Yahûdî dîn-i Müsevî’den çıkıp âyîn-i ‘İsevî’ye dâhil olunca Hıristiyan sayılır. Kezâ-
lık bir Hıristiyan âyîne-i ‘İseviyye’yi terk ile dîn-i Muhammedî’ye girince Müs-
lümân olur. Şu tahavvülât, efrâdın hârice temâyülünü kat’ ile muhâfaza-i tamâ-
miyyet için esâsen bir terbiyye-i kavmiyyeye lüzûm göstermiştir.

Elsine ve edyânın ihtilâfı bâkî kaldıkça beyne’l-beşer ihtilâfâtın indifâ‘ı gayr-i
kâbil olduğundan mürebbiyeler dâ‘imâ bu sûreti nazar-ı ihtimâma almalıdır. Fey-
losofluğu iltizâm ile ref‘-i mübâyenete çalışanlar nâfile yorular. Feylosofluk, efkâr-
ca bir eğlenceden ‘ibârettir. Umûr-ı kavmiyye ve milliyye öyle eğlencelere gelemez.
Vâkı‘â bir dereceye kadar felsefe ta‘assubât-ı bârideyi teskîn ile insânları birbirine
ısrındırabilirse de tabi‘atı değıştiremez.

Zerâfet yüzünden feylosofluk taslamak başka bir mes‘ele, ‘ulûm ve fûnûna
kemâl-i îkân u ittikân ile “hakîm” olmak başka bir mertebedir. Bu mertebe-i ‘âliy-

367 Ne kâfirlik kâideyle, ne müslümanlık şartladır.
Benim yoldaşım ne müslümandır ne de kafirdir.

ye tab'an muhibb-i hikmet ve tettebbu'an vâsıl-ı efsâ-yı hikmet olan ba'zı zevât-ı fâzılâya mahsûstur. Hikmetin gâyeti esrâr-ı hilkate yani "mâdde-i asliyye" denilen tabi'atve mâhiyyetine kesb-i vukûfundan 'ibâret olmağla hukemâ-yı muhakkikîn bu usûlden ayrılamaz. Ama hukemâyı taklîd ile felsefiyyâta temâyülen zarîfâne hakîm-meşreb olanlar her usûl ü fusûlden bahseder. Onun için onların efkârı karışık, re'y u beyânları çapraşıktır. Sözlerine pek i'timâd etmemelidir.

Efrâdın bir kısmı tavr-ı cedîd ihtirâ'ıyla mütezarrîfâne felsefiyyâta ve bir kısmı tarz-ı atîk üzere müteğallizâta, ta'assubâta mâil olunca ebnâ-yı kavm arasında zıddiyyet tehadüs eder, ittihâda halel gelir. Her hâlde kavmiyyet veyâ milliyetin te'sîs ettirdiği ve "âdâb-ı asliyye"ye yani cemâ'at İslâm ise usûl-i İslâmiyyet üzere hikmeti diyânetle imtizâc ettirerek bir hüsn-i terbiyyenin ta'mimiyle terakkîye sa'y edilmeli. Fakat edebiyât, 'akâid, ahlâk, 'âdât gibi husûsiyyâta kavm-i âhara taklîd cihetine asla gidilmemelidir.

Husûsât-ı mezkûre sâir ma'ârif ve sanâyi' misillu her nereden olsa ta'allüm ve tahsîl edilebilen meziyyât-ı müştereke-i 'umûmiyyeden değil milel ü akvâma muhtass olan haysiyyât-ı zâtîyyedendir. Bu haysiyyât ile efrâd bir noktada ictimâ' ederek "millet" veyâ "kavim" 'unvânını alır. O meziyyetlerin tagayyür etmesiyle mâ-bihî'l-ımtiyâz olan sıfatlar zâil olur, "ümme" denilen hükm ü hâl aradan kalkar. Ötedeki hey'et-i müctemî'a ne olduğu belirsiz birtakım uğursuzlardan 'ibâret kalır.

Teşettüt ve tefrikaya düşen böyle uğursuzlar kendilerini idâre ve muhâfaza edemeyip en sonra ya mukallid oldukları kavme münkalib olurlar veyâ sâir akvâm u ümem-i muntazamanın galebesiyle taht u esârete girerler veyâhüd Kıbtîler gibi perîşân ve perâkende olarak aktâr-ı 'âleme hicretle dağılır giderler.

Bir 'âlim ne kadar'âkıl u fâzıl ve hattâ kâffe-i fûnûna vâkîf bir hakîm-i kâmil olsa 'umûmiyyet üzere te'sîs-i terbiyyete kâdir olamaz. Terbiyye-i 'umûmiyyenin teessüsü makâsîd-ı 'umûmiyyede bir hatt-ı hareket ta'ayyün ederek herkesin o menhec ü mişvâr üzere gitmeğe mecbûr olmasına mütevakkıftır. Bu da lisân, edebiyât, 'akâid, ahlâk, 'âdât gibi hasâis-i kavmiyye ve milliyenin 'ale't-tedric süzülerek terbiyyetce bir noktaya müntehî olup tedâbîr-i siyâsiyyenin te'sîriyle takarrur etmesinden 'ibârettir.

Tedâbîr-i siyâsiyye hükûmete râci' bir kuvve-i müessiredir. 'Ulemâ ve hukemânın 'uhde-i iktidârından hâricdir. 'Ulemâ ve hukemâ terbiyyenin nazariyyatca usûl ü ahkâmını gösterir, hükûmet onu tenfiz ettirir.

Düvel-i mütemeddine te'sîs-i terbiyyet için 'ilm ü 'adâleti esâs ittihâz ile hükûmete 'âid olan kuvve-i müessireyi kabz-ı tasarruflarında bulunan memâlik ve

mevâkı‘ın tabî‘atu ehemmiyyetine ve akvâm u ümemin istitâ‘at ve kâbiliyyetine göre isti‘mâl ile mehâsin ve menâfi‘-i medeniyyeyi teksîr ve te‘mîn ederek efkârı birleştirip makâsıd-ı ‘umûmiyyede bir hatt-ı hareket vücûda getirirler.

Hatt-ı hareketten murâd bir şahıs ne yaparsa ve nasıl düşünürse bi’l-cümle eşhâsın öyle yapması ve düşünmesi demek değildir. Ancak terbiyye-i ‘umûmiyye “hubb-i dîn” veyâhûd “hubb-i vatan” gibi ağrâz-ı şahsiyyeden ‘ârî ve ‘âlî bir matlab-ı esâsıde temekkün edip kâffe-i efrâdın hâllerince o cihete müteveccihen terakkî ve te‘âlîye sa‘y etmesidir. Mesâ‘inin böyle bir matlab-ı esâsıde birleşmesine “ittihâd-ı millî” denilir. İşte cihân-ı beşeriyyet ve medeniyyette bundan daha ‘azîm, cesîm, metîn, rasîn bir hısn-i hasîn olamaz.

Hâlâ hâtır-nişân-ı vekâyi‘-nüvisândır ki kırk sene evvel Almanyalılar Fransa’ya hücum edip orduları târumâr ve hattâ hükümdârları meşhûr Napolyon dahi kayd-ı esârete giriftâr olarak pâyitaht-ı saltanatları zabt u istilâ edilmiş iken koca Fransızlar ittihâd-ı millî sâyesinde milyarlarca tazmînât-ı harbiyye verip düşmânlarını vatanlarından ihrâcetteler.

Fransızlar hubb-i vatan câzibesıyla ihyâ-yı kavmiyyete çalıştıkları gibi vaktiyelerle eski Müslümânlar dahi “hubb-ı dîn” sâikiyle i‘lâ-yı İslâmiyyet’e sa‘y ederek ittihâd-ı milliyeleri cihâna dehşet vermiş idi.

MEBHAS-I TÂSÎ‘

Kavmiyyet başka milliyet başkadır. Kavmiyyet münâsebet-i cinsiyeden, milliyet mütetâbi‘at-ı dîniyyeden ileri gelir.

Meselâ Çerkez tabî‘at-ı asliyyeleri icâbınca bir haslet-i husûsiyyeye mâliktir ki o hasletin te‘şîr ve tekâbülüyle temekkün eden hâssiyyet-i cinsiyeye “kavmiyyet” ta‘bîr olunur. Kelime-i vâhide-i i‘tikâdiyye üzerine ictimâ‘ ve ittifâk ile ‘inde’l-‘umûm teferrüd edip lâ-yetegayyer hükmüne girmiş olan usûl ü kavâ‘id-i mer‘iyye-i dîniyye ve onun mâ-hasal ta‘lîm ve terbiyyesi bulunan ahvâl ve âdâb-ı ‘umûmiyyenin hâricdeki sûret-i mecmû‘asına “milliyet” ıtlâk olunur.

Kavmiyyet tabî‘î, milliyet ‘ârızîdir. Ez-cümle Çerkezler an-asıl cinsiyetleriyle yaşarlar iken sonradan dîn-i İslâm’ı kabûl etmeleri hasebiyle kavmiyyetlerine bir de milliyet inzimâm ederek cinsiyetin hükmü kalmamış onun yerine Müslümânlık kâim olmuştur. Kezâlik Tatar, Türk, Kürd, ‘Arab, Arnavud dahi bu kabîlden olup her biri cinsiyet-i mahsûsa mütemeyyiz ve müteferrik oldukları hâlde cihet-i câmi‘a-i İslâmiyye cümlesini bir dâire-i milliyete idhâl etmiş, kavmiyyet uhuvvet-i dîniyyeye münkâlib olarak cinsiyetleri metrûk ve mensî hâline girmiş kâffesi bir “ümme-i Ahmediyye” ‘addedilmiştir.

Milliyet yalnız âbâ-i evvelinden işitilmiş meâsir-i menkûleden ‘ibâret değildir. Milliyet; şe‘âir-i dîniyyeden mütehassıl olan revâbıt-ı ma‘neviyyenin en mukaddes bir hülâsa-i hâlisidir ki kulûb u ezhânı vahdâniyyetle tenvîr eder, ‘akâid ü ahlâk ve efkâr u ‘âdâtı birleştirir. Hüviyyât-i muhtelifeden bir hüviyyet-i husûsiyye husûle getirir, beyne’l-efrâd ittifâk ve ittihâd ile uhuvveti takarrur ettirir. ‘Asabiyyet bu uhuvvetin takarruruyla tekevün eyleyen bir hâlet-i ‘azîziyyedir. Nasil ki akvâm cinsiyetle mütemeyyiz ise milletler dahi milliyetle mütemâyiz olarak birinin evsâf u âmâlî kendilerine mahsûs başka bir mişvâr ve minvâl üzeredir.

Aktâr-ı ‘âlemde münteşiran ne sefâletle yaşadıklarını görmekte olduğumuz Kıptîler ezmine-i kadîmede Kıbt denilen bir kavim-i ‘azîmin döküntüleridir. Her ne vakit târihleri nazar-ı tedkîke almış olsak görürüz ki evâilde tâife-i Kıbt’ın ‘utüvv ü tuğyânı derece-i nihâyeye varmış, gazab-ı ilâhiyyeye mazhar olarak mesâib-i mütevâliyyenin tehâcümüyle şevket ve saltanatları inkırâza yüz tutmuş, refte refte cem‘iyyetleri, kavmiyyetleri muzmahil olup umûr-ı siyâsiyye ve ahvâl-i enfüsiyyeleri tagayyür etmiş, haşyet ve ‘asabiyyetleri kalmamış nihâyet çingânelikte karâr eylemişlerdir.

Yahûdîler dahi vaktiyle zulm ü ‘isyânı artırmış kahr-ı ilâhî üzerlerine Senâharîb, Buhtünnsar gibi cebâbireyi taslît ederek hemen bi’l-külliyeye münkariz olmak ‘aka-

belerine yaklaşmışlar idi. Her ne hâl ise Bâbil menfâsından sonra belâlardan arta kalan 'ukalâ-yı Yehûd toplanarak *Tevrât*'a itâ'at ve inkıyâd için 'ahd-i mîsâk ile milliyeti takviyete çalışılmış onların ahlâfı bundan başka çâre olmadığını anlamış birbirlerine sarılarak izmihlâlden yakayı kurtarabilmişler ise de mezellet ve meskenetten halâs olamamış ve artık hiçbir yerde imâret ve hükûmet teşkil edemeyip şu içinde buldukları hâl-i yahûdiyyetle taht-ı ra'iyette kalmışlardır.

Kıptîlerin büsbütün perîşân ve perâkende olmuş 'asabiyyetlerine hâlel gelmesiyle kavmiyyetlerini muhâfaza edemediklerinden ve Yâhûdilerin kendilerince bir sûret-i ictimâ'iyede toplayabilmesi 'asabiyyetleri esâsen rahne-dâr-ı inhilâl olmayıp milliyetlerini fi'l-cümle muhâfazaya ihtimâm eylediklerinden neş'et eylemiştir. Şu iki kavmin sergüzeştini ümem-i sâireye bir tabsıra-i 'ibret olmak lazım geleceğinden onlara bakıp milliyet ve 'asabiyyetin ne 'azîz olduğunu anlamak ve terbiyye-i 'umûmiyyelerini dâ'imâ bu iki esâs üzerine binâ ederek dâire-i milliyet içinde tahkîm-i 'asabiyyetle tevsî'-i medeniyyete, tahsîl-i fazîlete çalışmak iktizâ eder.

Beşeriyet, kavmiyyet ve milliyetle muhât olduğundan ebnâ-yı âdemin bir kavim veyâ bir millettten ma'dûdiyyeti tabî'î olduğu gibi şahsiyyet dahi elbette bir hâkin mahsûlü bulunduğundan her ferdin bir vatana mensûbiyyeti zarûrîdir. Şu hakîkate nazaran gerek beşeriyet ve gerek kavmiyyet ve milliyet ve şahsiyyetin medâr-ı neşv ü nemâsı vatandır. Mâye-i eczâ-yı beden hâk-i vatan olmak mülâbesesiyle insânın doğduğu yere meyl ü irtibâtı bir emr-i cibillî ise de vatanca ehemmiyyet-i esâsiyye buna münhasır değildir. Vatanın kadr u meziyyeti medeniyyet, hükûmet, hürriyyet, ticâret, servet, refâh u râhat-ı memleketle kâim olduğundan münâsebât-ı müştereki-i 'umûmiyyeden husûle gelen mehâsin ve menâfi' i'tibâriyledir. Her türlü terakkiyyât-ı sûriyye ve ma'nevîyenin cevalân-gâhı cem'îyyetlerin tahassun-gâhı vatandır. Hakîkate vatanı muhâfaza nefsinin muhâfaza demektir. Şu ehemmiyyet-i esâsiyye ne kadar tefehhüm ve takdîr edilirse gönüllerde o kadar "hubb-i vatan" takarrur eder.

Câhiller, fakîrlere, fûrû-mâyelerin fikr ü maksadı kavâ'id-i cüz'îyye-yi husûsiyyelerine münhasır olup ünsiyyet ve iştirâk ile 'umûmiyyet üzere muhassenât-ı külliyyeyi idrâk edemediklerinden onlarda tamâmıyla hubb-i vatan yoktur. Bu makûleler her nerede karnını doyurur ve hoşça yaşayabilirse orasını vatan ittihâz eden avârelerdir.

İcâbât-ı medeniyyenin hissettirdiği hubb-i vatan, mülk ü mâl ve fazl u kemâl sahiblerine mahsûstur gibi bir ma'nâ zihne tebâdüir ediyorsa da mülk ü mâl ve fazl

u kemâlin her ne mahalde olsa kesb ve tahsîli mümkinâttan bulunmasına bakılınca asl-ı hubb-i vatani ihsâs ettiren vatanın kavmiyyet ve milliyete, kavmiyyet ve milliyetin vatana olan ihtisâsıdır. Bu ihtisâs hâricden iktisâb olunamayıp insânın tevellüd ettiği yerde insân ile berâber tevellüd eder. Şu kadar ki vatanca hâsıl olacak mes'ûdiyyetle tezâyüd eyler.

Kavmiyyet cinsiyyetten, milliyet diyânetten mütekevvin bir hâssa-i tabî'iyeye ve câzibe-i fitriyye olmağla cinsiyyeti tanımayanlarda gayret-i kavmiyye ve diyâneti bilmeyenlerde hamiyet-i milliyeye tasavvur edilemeyeceğinden böyle kimselerin nisbet-i vataniyye ve mezîyyet-i insâniyyeleri mefkûddur. Onlara 'âlem-i beşeriyetten hâric başka bir mahlûk nazarıyla bakılmak lâzım gelir.

Vâkı'â hubb-ı dîn, hubb-i vatan maksadca bir ma'nâ-yı ittihâdı müfid ise de hâl u şân milel ü akvâma göre îcâb ve ahkâm değişir. Meselâ Avrupalılar Hıristiyanlıkta teşekkül etmemiştir. Hıristiyanlık sonradan kavmiyyetlerine inzimâm eylemiş bir emr-i 'ârızıdır. Nasıl ki İngilizler ezmine-i karîbede Protestanlığı te'sîs ile Hıristiyanlığı ta'dîl etmişler ise bilâhare Protestanlığı da terk ve ta'dîl eyleseler kendi vatanlarında yine kavmiyyetleriyle yaşayabilirler, hey'et-i ictimâ'îyyelerine hâlel gelmez.

Ama bizim ne kavmiyyetimiz ne kavmiyyetimize mahsûs vatanımız vardır. Şu içinde barınıp sığındığımız memâlik ve büldânı ecdâdımız zabt u istilâ etmiş, bize bırakmışlardır.

Bizim memleketler Londra, Paris, Berlin, Petersburg şehirlerine benzemez, çünkü bu şehirlerin ahâlîsi vatanlarının müessisi ve bânisidir. Cümlesi yâr ve yek-cihettir, içlerinde ağıyâr yoktur. Olsa bile galebe-i kavmiyyeleri sebebiyle hüküm olamaz ve Avrupa diyârlarında emniyyet ve istiklâliyyet üzere râbita-ı cinsiyyetle bağlanmış olduklarından huzûr ve hürriyyetlerini vatana hizmetle tahsîl ü vikâye ederler.

Biz öyle değiliz. Kavmiyyet ve cinsiyyet bizi vücûda getirmemiştir. Biz İslâmiyet'le teşekkül etmişiz, onunla yoğrulmuş vücûd bulmuşuzdur. Diyânetten başka bizi tutacak bir râbita-i esâsiyyemiz yoktur. Devletimiz bu sûretle takarrur ve teesüs eylemiş olduğu gibi memleketimiz dahi o kuvvetle elimize geçmiştir. El-'iyâzü bi'llâhi te'âlâ Müslümânlığın izmihlâli lâzım gelse nâm u nişânımız kalmaz, mahv ü perîşân oluruz. Şu hakîkatlere bakılınca Frenkler için vatan dîndir, bizim için dîn vatandır.

İslâm'ın husûsiyyet ve mâhiyyeti diyânetle kâim olduğundan biz dâima bu noktayı nazar-ı i'tinaya alıp efkârımızı hamiyet-i milliyeye cihetine sevk etmeliyiz.

Dünyânın en meşhûr ve mu'teber bir makâm ve mevki'inde ihrâz-ı hâkimiyet ve etrâfımızı ihâta eden bunca ümem ü akvâma nisbetle kalil ve zayıf olduğumuz hâlde onların ekserisini taht-ı ra'iyete alarak izhâr-ı gâlibiyet edişimiz ve bu âna kadar kemâl-i metânet ve mehâbetle pâyidâr oluşumuz mücerred hamiyet-ı dîniye ve hikmet-i şer'iyemizin âsâr-ı fevkalâdesi olmak mülâbesesiyle asla i'tibâren bizce vatan lâkırdsına pek ehemmiyet verilmemiştir.

İslâm'ın terbiye-i esâsiyesince mebd'e ü me'âd i'tibâriyle vatan-ı hakikî “âlem-i ervâh”dır. Nefs-i nâtika-i insâniyyeye göre âlem-i eşbâh gurbet sayılır.

³⁶⁸ كن في الدنيا كأنك غريب أو عابر سبيل hadîs-i şerîfnde bu ma'nâya îmâ buyrulmuştur. Fakat şu îmâ-yı kudsiyyet-intimâ çok kimseler alâyiş-i dünyâya meftûn olup mâl u câha iğtirâren tarîk-i haktan ibâ edegeldiklerinden yanlış yola gidenleri, tâgûta perestîş edenleri hâb-ı gafletten ikâz ile ni'am-ı lâhûtiyyeyi ihtâr içindir. Yoksa şerî'at-ı Ahmediyye'de 'atâlet ve batâletin yeri yoktur. Çünkü sâhib-i şerî'at Efendimiz meb'ûs-i bi's-seyf olup işgâlin es'ab u a'zamı bulunan cihâd ve gazâ en mukaddes ve mu'tenâ sünen-i seniyyelerindedir.

El-hâsıl 'amme-i düvel ü milel dinsizliği ihtiyâr etmiş olsa Devlet-i Osmâniyye'ce diyâneti iltizâm eylemek zarûrîdir. Bizce bu lüzûm 'umde-i siyâsiyyattır, yalnız bir ümîd-i uhrevîden 'ibâret değildir. Ma'amâfihmü'minler için sa'âdet-i uhreviyye mukarrer olduğu gibi selâmet-i dünyeviyye dahi dekâyık-ı dîniyyeyi bilip İslâmiyet'e muhabbetle onu muhâfazaya mütevakkıftır.

Ümmet-i Muhammediyye diyânetin Devlet-i Osmâniyye dahi ümmetin bekâsıyla bekâ bulabileceğinden tamâmiyyetimizin üssü'l-esâsı İslâmiyet'tir. İdâre-i asker, 'ulûm, fûnûn, ma'ârif, sanâyi', kavânîn, nizâmât hep bu noktaya yani İslâmiyet'e hizmet maksadlarına müntehî olmak gerektir. Başka efkâra zâhib olanlar ya hâin ya ledünniyyât-ı umûru bilmeyen ahmaklardır.

Devletimizce diyânetin hükm ü te'sîri düvel-i sâireye benzemez. 'Arab, Kürd, Türk, Arnavud gibi akvâmı dâire-i ittihâda idhâl ile hey'et-i 'umûmiyyemizi teşkil eden “İslâmiyet”tir. Hükûmet-i Osmâniyye hey'etin vücûduyla mevcûd olabilir. Revâbıt-ı milliye çözülp de iş kavmiyyete intikâl edince her kavim ayrılır ya başlı başına kalır veyâhûd sâir akvâm-ı mütegalibeye münkalib olur, devletimiz dağılır.

Şu dekâyık-ı siyâsiyye idârece en ziyâde gözetilecek mevâdd-ı esâsiyyeden olmağla berâber “Müslümânlık” ne demek olduğunu anlamak dahi ehemmi umûr-

dandır. Benim anlayışıma göre Müslümânlık hak yolunda kahramanlıktır. Sofilik, mürâyilik, müdâhenelik, münâfıklık, müzevirlilik gibi denâetleri o kahramanlık kabûl etmez. Zâten hırs, tama‘ kibr, kizb, zulm, gadr, hased, husûmet misillu sù-i ahlâk İslâmiyet’e sığamaz. Mü’minler öyle evsâf ile muttasıf olamaz.

Mü’minlerin en muhtasar vasfı-ı cemîli şu âyet-i celîlede إِذَا تَلَّيْتُمْ عَلَيْهِمْ آيَاتَهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ³⁶⁹ gösterilmiştir. İmân-ı hakîkî envâr-ı mehâfetullâh ve muhabbetullâh ile tenevvür ve tezâyüd edegeldiğinden mü’minler dâ’imâ terakkîde rızâ-yı Bârî’yi taleb ve taharrîdedir. Her hâlükârda hakkâniyyet gözetirler, hakîkat ararlar, Hakk’ı düşünürler, onların ‘indinde hevesât ve shevât matrûd, hayâlât-ı mâsivâ merdûddur.

369 “Gerçekten mü’minler ancak o mü’minlerdir ki Allah anıldığı zaman yürekleri ürperir, karşılarda âyetleri okunduğu zaman imanlarını artırır ve Rablarına tevekkül ederler.” [Enfâl 8/2]

Hâtime

Mülk ü milletimizin dūçâr olduğu tedenniyyâta pek çok sebebler var ise de nazariyyât-ı ‘âcizâneme göre en başlıcası “terbiyye-i ‘umûmiyye” nin müteşettit olmasıdır. Bu da Sultân Abdülmecîd’in hîn-i cülûsunda ‘ale’l-fevr Tanzimât’ın neşr ü i‘lânıyla diyânete münâfî tehaddüs eden kötü serbestliğin çapraşıklığından efkâr-ı milliyede teessüf-nümâ-yı zuhûr olan tagayyürâta idâre-i siyâsiyenin teşevvüşâtı dahi inzimâm eyleyerek ittihâd ve intizâma halel gelmesinden neş’et etmiştir.

Efkâr-ı milliyeye bir tesbîhe benzer. Nasıl ki *iplik* dâneleri imâmeye rabt ederek bir şekl-i mahsûs vücûda getirir, ona tesbîh denilir. Uhuvvet-ı dîniyye de öyle bir rişte-i ma‘neviyyedir ki efrâdı bir nokta-i vahdete sevk eyleyerek yek-dîgerine merbûtuyla teşekkül eden hey’et-i ‘umûmiyyeye “millet” ıtlâk olunur. المؤمن للمؤمن³⁷⁰ كالبنیان المرصوص يشد بعضه بعضا hadîs-i şerîfinin mazmûn-ı celîli bizim temsîlimizi tenvîr eder bir delîl-i vâcibü’t-tebcîldir.

Dekâyık-ı umûr u ‘ulûma vâkîf olanlara ma’lûmdur ki diyânet ‘umde-i ictimâ’dır. İpliğin yıpranmasından dâneler saçılıp tesbîhin dağılması gibi uhuvvet-i dîniyyeye za‘f ve halel ‘ârız olmasıyla revâbıt-ı esâsiyye çözümlenerek efrâdın teşettüt ve tefrikaya düşmesi tabî‘îdir. Böyle teşettüt ve tefrikaya dūçâr olan bir kavmi yine bir merkez-i ittihâda toplamak ya kuvve-i kudsiyye veyâhûd ‘ale’t-tevâlî muhacemât-ı hâriciyyenin tazyikâtıyla tehdîdât-ı zamâniyyeye mütevakkıftır.

Vâkı‘â cinsiyyet vesîle-i inzimâm olduğundan sâika-i inkılâbât ile tehdîdât-ı zamâniyye kuvâ-yı kavmiyyeyi sıkıştırarak ebnâ-yı kavmin kesb-i intibâh etmesi bi’l-mecbûriyye herkes ‘urve-i vüskâ-yı ittifâka sarılıb efkârın bir noktada ictimâ‘ eylemesi mümkünattan olmağla istiklâliyyetin i‘âdesi yeniden bir devlet ve bir hükûmetin vücûda gelmesi ba‘îd değildir.

Nitekim Rûmlar, Bulgârlar istiklâliyyet-i asliyyelerini gayb ederek Devlet-i Osmâniyye’nin taht-ı ra‘iyyetine girmiş bu hâl ile birkaç yüz sene ‘âdetâ derece-i esârette kalmış iseler de ‘asabiyyetlerine halel gelmemiş olduğundan efkâr-ı milliyenin galeyânıyla vakt u zamân Bahr-ı Sefîd’de bir Yûnân devletini Rumeli’de Bulgaristan emâretini zuhûra getirmiştir.

Şu iki tâife kavmiyyet ve milliyetlerini bi’l-muhâfaza tabî‘at-ı cinsiyyeleri tagayyür etmediğinden kuvve-i ‘asabiyye efkâr-ı milliyeyi ve efkâr-ı milliyeye âmâl-i kavmiyyeyi tehyîc ve tahrîk ile Alyanoz eteryaları, panislavizm entrikaları misillu

370 Mü‘min, mü‘min kardeşi için birbirine destek veren bir binanın tuğlaları gibidir” Benzer lafizlerle Buhârî, “Mesâcid”, 54; Müslim, “Birr ve Silâ”, 65.

politikalar meydâna çıkarılmış gün-â-gün patırtıların gürültülerin ardı arası kesilmeyerek âkıbetü'l-emr istiklâliyyet zâyi'alarını i'âdeye muvaffak olmuşlardır.

Ümmet-i Muhammediyye'de Emevîler, 'Abbâsîler, Selçûkîler gibi birtakım devletler hükûmetler teşekkül eylemiş, en sonra idâre-i siyâsiyyeleri fesâda varmasıyla saltanatları mahv ü münkariz olmuşken millet-i İslâmiyye kemâ-kâne bâkî kalmış, 'umde-i ictimâ'iyeye hâlel getirilmediğinden milliyyetin kuvâ-yı müttehidesi koskoca Devlet-i Osmâniyye ki fi'l-asl küçük bir 'aşîret olduğu hâlde onu mertebe-i cihângîriye kadar îsâl etmiş dünyâda fâikü'l-emsâl bir saltanat-ı cesîme te'sîs eylemiştir.

Kavmiyyet ve milliyyet meâsir-i ilâhiyyedendir. Cihân-ı beşeriyyetin rükn ü rûhudur. Ümem ü akvâmın medâr-ı hayât u bekâsıdır. Devletler hükûmetler kavmiyyet ve milliyyetle kâim olduğu gibi kavmiyyet ve milliyyet dahi 'asabiyyetle sâbit olur. 'Asabiyyet zî-rûhun harâret-i tabî'iyesi hükmünde bir hâlet-i garîziyyedir. Tavâif-i beşer onunla feyz u fer bulur.

Devletler hükûmetler her ne şekl u sûrete girerse girsin, isterse zevâle ersin, kuvve-i 'asabiyye bâkî kaldıkça kavmiyyet ve milliyyet başka hânedânlar yetiştirir, te'sîs ve tecdîde muktedir âdemler zuhûra gelir, bi-tevfikillâhi te'âlâ sa'y u tedbîr ile telâfi-i mâ-fât edilir. Ama kuvve-i 'asabiyyeye za'f ve hâlel 'ârız olmağa başlayınca verem illetinin te'sîrâtı gibi refte refte ilerleyerek ol kavm ve ümmet istidâd-ı mefâsid ile bir dereceye varır ki artık ifâkât ve 'âfiyet ümîdleri münkatı' olup körîstân-ı izmihlâle tıkkılır. Ümem-i munkariza-i mâziyye misillu ya büsbütün mahv olur biter veyâhûd eczâ-yı mütemmimesi dağılıp milel-i sâireye inkılâb ve intikâl ile pençe-i esâret ve makhûriyyete düşer.

'Asabiyyetin emrâz-ı mühlikesi fesâd-ı i'tikâd, sû-i ahlâk, tefrika-i efkâr dertleridir. Bu dertlere mübtelâ olan akvâm şaşkınlıklarından nâşi menhiyyât ve fiskiyâyata münhemik hükûmetleri i'tisâfât ve irtikâbâta münselik olarak kendi kendilerini ihlâk ve imhâ edegelmişlerdir.

Ef'âl-i beşeriyye i'tikâd ve ahlâk ve efkâra tâbî' olmağa şu ahvâl-i enfüsiyyenin ihtilâli bi't-tab' umûr-ı âfâkiyyeyi yani idâre-i siyâsiyye ve mesâlih-i 'umûmiyye vü şahsiyye ve mu'âmelât-ı medeniyyeyi ihlâl ederek efrâdı mefâside, hükûmeti mezâlîme düşürür. Mefâsid ve mezâlîmin izdiyâdıyla fakr u zarûret, cehâlet ve cebânet, denâet ve hasâset, mezellet ve meskenet müstevlî olur. 'Ulüvv-i himmet, mürüvvet, cesâret, şecâ'at, hamiiyyet, hürriyyet, fazîlet bertaraf edilir. Ne muhabbet ne sadâkat ne istikâmet ne 'adâlet ne emniyyet kalır.

Herkes dağdağa-i çûn u çirâya, nefis ü hevâya mâil olup menâfi'-i cüz'iyeye-i zâtiyyeleriyle uğraşır. Birbirini aldatmağa, batırmağa savaşıır. Mel'anet ü ma'siyet, şirret ü şeytanet çoğalır.

Müzevvirler, mütecâsirler erbâb-ı 'akl u dirâyetten sayılır. Müdâhinler, mürtekbler re's-i umûra geçer, hak ve hakikat efsane hükümüne girer, "mülk" ve "millet" berbâd olur gider.

³⁷¹ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ nass-ı celilince her kavim ahvâl-i enfüsiyyesi tagayyür yani evsâf-ı hasene ittisâfât-ı seyyiye tebeddül etmesiyle karîn-i izmihlâl olmuş islâhın çâresi bulunamamıştır.

Evet, bir devletin umûr-ı mülkiyye ve mâliyye ve 'adliyye ve idâre-i mülkiyyesi muhtell olabilir. Ma'amâfih bu ihtilâli def u ref ile devâir-i siyâsiyyenin tagayyürüyle i'tikâd ve ahlâk ve efkâra müstevlî olan ihtilâli kuvve-i kâhire-i ilâhiyyeden başka def u ref edecek iktidâr mutasavver değildir.

وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ³⁷²

İşte bu hâlât ve müşkilâtı tefekkürle mebhût ve mütehayyir, hamiyetli gönüller mahzûn ve müteessir ise de 'inâyet-i rabbâniyyeye tevessülen esbâb-ı lâzımeye teşebbüsten geri kalmamalıdır. O da hakikat-i şer'iyeye ve hikmet-i medeniyyenin gösterdiği tavr u tarîki tutup hükûmeti idâre-i keyfiyye âfâtından tahlîs ile kavânîn-i esâsiyyenin vaz' u tanzîmi, 'ilm ü 'adâletin, 'akl u edebe muvafık hürriyyetin neşr ü ta'mîmi husûslarına hasr-ı i'tinâdan 'ibârettir.

Zîrâ insân için sûrî ve ma'nevî mukadder olan her sa'âdet ve selâmet 'ilm ü 'adâletle hürriyyetin içindedir. Bu esâsların ilerlemesiyle terbiyye-i 'umûmiyye bir hüsn-i hâle münkalib olarak ahvâl-i enfüsiyyenin düzelmesi me'mûldür.

Bu nüsha pederim Mehmed Emin Paşa merhûm ile birâderim Ahmed Tevfik Bey'in ve Fakîr'in hatt-ı destiyle muharrerdir. Seyyid Mahmud Kemâl gufira leh.

371 "...Her halde Allah, bir kavme verdiği onlar nefislerindeki bozmadıkça bozmaz...", [Râd 13/11]

372 "...bir kavme de Allah, bir kötülük irade buyurdu mu artık onun reddine çare bulunmaz, öyle ya onlar için ondan başka bir vâli yok", [Râd 13/11]

DİZİN

A

Abbâsiler 358

‘Adâlet 151, 171, 258, 261, 262, 277,
280, 297, 310, 311, 325, 335, 359,
369, 385, 387, 400, 405, 407, 411,
412, 424, 443, 451, 454, 457, 462,
466, 475, 498, 501, 507, 508, 518,
521, 524, 555

‘Âdât 73, 157, 206, 217, 244, 264, 265,
268, 269, 270, 288, 310, 324, 350,
426, 479, 486, 524, 537, 543, 547

Ahlâk 19, 38, 39, 40, 47, 48, 65, 105,
116, 141, 149, 150, 163, 166, 173,
174, 186, 189, 195, 199, 203, 212,
214, 224, 232, 233, 237, 252, 253,
259, 261, 262, 263, 264, 265, 266,
275, 276, 279, 280, 281, 288, 304,
307, 316, 327, 336, 340, 346, 360,
367, 372, 375, 377, 378, 379, 381,
384, 387, 397, 398, 400, 401, 406,
408, 414, 415, 417, 428, 434, 435,
444, 447, 449, 453, 456, 465, 473,
475, 479, 480, 501, 515, 516, 528,
530, 535, 538, 539, 545, 547, 549,
553, 555, 556

‘Akâ’id 113, 127, 174, 189, 216, 223, 254,
269, 282, 283, 288, 316, 381, 387

‘Akliyyât 229, 238, 488

‘Âlem-i imkân 44, 52, 71, 78, 79, 81, 284,
301, 421, 539

Âlem-i ma’nâ 81, 495

Âlem-i sûret 81, 490, 495

‘Arabî 201, 202, 206, 237, 263, 366, 529,
541, 542

‘Asabiyyet 266, 549, 555

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye 375

‘Avârifü’l-Me’ârif 219

Avrupa 15, 25, 26, 77, 149, 206, 208,
209, 239, 240, 242, 243, 244, 245,
248, 249, 250, 251, 252, 253, 254,
260, 264, 287, 288, 289, 290, 309,
325, 326, 328, 331, 334, 335, 362,

363, 369, 370, 372, 376, 377, 378,
379, 380, 383, 384, 392, 399, 400,
401, 413, 426, 429, 430, 446, 458,
486, 530, 531, 534, 536, 537, 541,
542, 543, 544, 551

A’yân-ı sâbite 65, 66, 87, 93, 95, 177,
505, 507

Aydınlık 4

‘Ayne’l-yakîn 86, 186, 484

B

Bağdat 5

Bâtın 49, 61, 86, 90, 107, 213, 214, 216,
217, 227, 228, 434, 483, 484, 506,
524, 530

Batlamyus 77, 78, 231

Batn 65, 66, 111, 349, 524

Bedeviyyet 257, 258, 371

Bektâşî 226, 339

Bektâşiler 341, 354

Bektâşilik 223, 340, 354

Brâhmâ 127

Buda 127, 128

Burhân-ı Kâtî‘ mütercimi ‘Âsım Efendi
127

C

Ca’fer es-Sâdık 350, 351

Ceberût 80, 104

Cebriyyûn 298, 299

Cemel 341, 343, 344, 346, 348

Cevâhiru’t-Tefsîr 126

Cevdet Paşa 13, 15, 191, 232

Cezâiyye 446

D

Dervîş Yûnus 203

Devlet-i ‘Aliyye-i ‘Osmâniyye 201, 241,
249, 261, 289

Devlet-i Osmâniyye 336, 359, 363, 369,
370, 372, 375, 382, 383, 396, 406,
407, 430, 541, 552, 554, 555

Diyânet 44, 83, 110, 164, 223, 230, 255,
256, 260, 261, 266, 270, 329, 354,
360, 375, 377, 379, 380, 382, 384,
407, 455, 519, 536, 537, 554

E

Ebû Bekir es-Siddîk 337, 353, 512
Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî 153
Ebû Hanîfe 350
Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî 165
Edebiyyât 184, 185
Ehadiyyet 62, 89, 90, 92, 128, 489
Ehl-i bâtın 214, 216, 217, 483
Ehl-i Beyt 222, 338, 339, 341, 347, 348,
350, 351, 354, 355, 357, 358, 391
Ehl-i Salîb 239, 240, 245, 249, 251
Ehl-i Sünnet 97, 143, 339, 340, 341, 343,
346
Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at 97
Ehl-i zâhir 65, 214, 216, 217, 483, 506
Emevîler 339, 358, 391, 533, 555
Endülüs 206, 241, 245, 527, 531
Ermeniler 398, 428, 468
Evliyâ 73, 87, 109, 137, 138, 473, 474,
475

F

Fahr-i Râzî 226, 540
Felsefe 110, 230, 236, 508
Feylesof 232
Fir'avn 131, 133
Fıkıh 163, 212, 213, 237, 254, 335, 336,
441, 483, 513, 545
Fransızca 206, 537
Fransızlar 206, 260, 383, 400, 548
Frenkler 242, 247, 253, 254, 378, 379,
383, 384, 413, 531, 537, 542, 551
Füsûs 24, 219, 540
Füsûsu'l-Hikem 65, 67, 71, 86, 93, 175,
302, 502, 505, 518
Fütühât 24, 219, 341, 489, 540

Fuzûlî 44, 203

G

Galile 78
Gülşen-i Hulefâ 350

H

Hadariyyet 244, 257, 258
Hakâyık-ı eşyâ 54
Hakka'l-yakîn 186
Halîfetullah 183, 400, 481
Hallâc 106
Hamzanâme 435
Hayır ve şer 501
Hayr u şer 197, 203
Hazret-i Ali 338, 339, 341, 342, 343, 344,
345, 346, 347, 348, 388, 490, 509,
520, 525, 527, 528, 529
Hazret-i 'Alî 178
Hazret-i Mûsâ 121, 146, 158, 227, 228,
363, 479, 483
Hazret-i Ömer 366
Hazret-i Şeyhu'l-ekber 518
Hikemiyyât 184
Hikmet 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20,
21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33,
50, 54, 61, 101, 137, 179, 196, 230,
238, 247, 251, 293, 319, 379, 471,
542, 545
Hikmet-i idare 327
Hikmet-i siyâsiyye 229, 254, 529
Hilâfet 26, 339, 485, 494
Hıref ü sanâyi' 121, 251, 268
Hıristiyanlık 146, 149, 208, 254, 260,
287, 289, 290, 380, 381, 383, 542,
551
Hızır 108, 227, 228, 356, 483, 484
Horasan 5
Hukûk 39, 294, 303, 305, 309, 310, 326,
327, 369, 403, 411, 423, 534
Hukûk-ı insâniyye 294, 326, 327
Hükûmet 19, 47, 150, 163, 184, 189,
214, 216, 237, 243, 245, 249, 261,
288, 291, 293, 294, 296, 297, 298,

303, 305, 309, 313, 318, 323, 324,
325, 327, 331, 332, 333, 334, 337,
349, 351, 355, 364, 369, 371, 372,
382, 383, 391, 394, 396, 398, 400,
401, 402, 403, 404, 406, 407, 412,
428, 430, 431, 437, 446, 448, 456,
457, 460, 463, 466, 467, 473, 475,
527, 528, 529, 533, 547, 550, 552

Hükûmet-i Osmâniyye 384, 552

Hulefâ-yı Râşidîn 27, 150, 151, 237, 341,
348, 357, 358, 528

Hürriyyet 39, 47, 149, 150, 216, 251, 253,
272, 273, 275, 276, 277, 278, 280,
290, 291, 294, 298, 303, 307, 308,
309, 310, 311, 312, 318, 319, 323,
326, 328, 329, 330, 331, 334, 338,
340, 362, 363, 369, 378, 383, 385,
391, 394, 396, 397, 398, 400, 403,
404, 405, 408, 411, 412, 415, 419,
424, 432, 439, 447, 449, 452, 454,
455, 458, 459, 461, 466, 467, 468,
482, 484, 497, 498, 536, 550, 555

Hurûfler 166

İ

İbn Haldûn 82, 120, 140, 156, 232

İbn-i Esîr'in Târih-i Kâmil 342

İbn Sînâ 66, 67, 110, 203, 234, 238, 246,
541

İbnü'r-Rüşd 238, 246

İdâre-i siyâsiyye 261, 325, 328, 372, 373,
456, 457, 459, 466, 502, 555

İhyâ'u'l-'Ulûm 219

İlâhiyyûn 75, 195, 230

İlme'l-yakîn 137, 186

İmâm 'Alî 190

İmâmet 349, 387

İmâm Gazzâlî 164, 197

İmam Şâfi'î 154

İnhitât 100, 372, 414, 445

İnkulâbât 208, 256, 258, 463, 494, 531,
533

İnsan 4

İnsân-ı kâmil 52

İrâde-i cüz'iyye 296, 298

İrâde-i ilâhiyye 242, 298

İstanbul 5

İstibdâd 329, 361, 406, 452, 460

İstiklâliyyet 251, 270, 333, 364, 365, 368,
373, 391, 397, 406, 409, 462, 468,
551, 554, 555

İ'tizâliyyûn 298

İttihâd 27

K

Kahire 5

Kânûn-i Esâsi 368

Kasîde-i Rûhiyye 110

Kavânîn ve nizâmât 317, 323

Kavmiyyet 260, 261, 263, 264, 266, 267,
270, 272, 273, 382, 383, 386, 419,
512, 519, 547, 549, 550, 551, 554,
555

Kazâ ve kader 295

Keyûmers 125, 126, 127

Kopernik 78

Kudüs 143, 148, 151, 239, 240, 245, 401,
531

Kureyş 133, 353, 356

Kûtu'l-Kulûb 24, 219

L

Lâhût 20, 59, 80, 172, 173

Lisân-ı 'Osmânî 201

M

Ma'ârif 40, 102, 113, 114, 121, 124, 164,
165, 174, 184, 186, 187, 191, 193,
202, 205, 206, 218, 219, 221, 227,
236, 242, 245, 247, 251, 253, 254,
258, 260, 265, 266, 268, 277, 290,
294, 295, 306, 328, 369, 378, 379,
385, 387, 396, 400, 410, 411, 413,
420, 425, 426, 428, 430, 431, 432,
446, 447, 452, 475, 488, 521, 530,
532, 534, 535, 537, 540, 542, 543,
545, 547, 552

Mânî 125, 126, 127

Ma'rifetullâh 97, 513, 526
 Meb'ûsân 324, 328, 398, 423, 449, 450, 458, 460
 Mecelle 13, 17, 23, 27, 30, 33, 444, 474
 Meclis-i Meb'ûsân 324, 398, 449, 460
 Mecûsîler 525
 Medeniyet 39, 47, 105, 110, 133, 149, 150, 191, 206, 208, 235, 238, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 270, 272, 287, 290, 291, 293, 294, 303, 305, 309, 310, 326, 327, 329, 331, 334, 369, 370, 372, 378, 383, 385, 392, 397, 400, 404, 426, 429, 439, 451, 455, 532, 536, 537, 539, 543, 550
 Medeniyet 184, 291, 303, 305, 318, 319, 370, 448, 458, 534, 538
 Medrese 26, 215, 437, 438
 Mehdî 356
 Mekke 27, 142, 143, 146, 149, 248, 338, 342, 343, 344, 348, 441
 Melâmîler 498
 Melekût 45, 80, 539
 Mesîhiyyîn 37
 Mesnevî 24, 62, 86, 99, 219, 224, 473, 478, 540
 Mesnevî-i Şerîf 62, 86, 99, 224, 473, 478
 Meşrûtiyyet 251, 291, 294, 334, 362, 364, 390, 391, 400, 402, 406, 410, 412, 458
 Meşşâ'iyûn 231
 Meşveret 26, 290, 291, 294, 327, 333, 353, 355, 373, 387, 390, 400, 405, 410, 412, 458, 465, 466
 Mevlânâ 86, 203, 224, 226, 473, 478, 483, 529, 540
 Midhad Paşa 398
 Millet 41, 238, 254, 263, 349, 386, 391
 Milliyet 263, 386, 546, 549
 Misâl-i mutlak 80

Mizânu'l-'Ukûl 191
 Mu'aviye 152, 344, 345, 346, 351, 353, 357, 358, 390, 391, 525, 527, 528
 Muhyiddîn 65, 67, 71, 93, 175, 483, 529, 540
 Mukaddime 82, 140, 156, 232
 el-Munkız mine'd-Dalâl 153, 164, 197
 Müsâvât 253, 258, 290, 291, 303, 310, 311, 323, 324, 326, 329, 332, 334, 369, 387, 391, 394, 396, 397, 401, 418, 419, 424, 447, 457, 466, 467, 533, 536

N

Nasârâ 37, 158, 159, 160, 161, 162, 254
 Nasrâniyyet 37, 208, 236, 242, 288, 290
 Nâsût 172
 Nefehât 529
 Nemrûd 131
 Nübüvvet 129, 137, 138, 139, 145, 147, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 211, 214, 341, 479, 482, 485, 494, 511, 512, 519

O

Osmanlı 2, 4, 11, 12, 13, 15, 17, 23, 24, 25, 27, 33, 380, 384
 Osmanlılık 261

Ö

Ömerü'l-Fârûk 151, 342, 517
 'Örf 255, 263, 269, 272, 310, 384
 'Örf ve 'âdet 263

P

Pan-İslavizm 398

R

Rehbâniyyet 37
 Reşhât 529
 Reşîd Paşa 379
 Revâkiyyûn 231, 232
 Risâle-i Kuşeyrî 24, 219
 Roma 149, 162, 239, 242, 243, 244, 335

Rubûbiyyet 90, 92, 108, 124, 163, 481, 489
 Rûh 20, 38, 42, 51, 59, 64, 81, 82, 83, 96, 97, 98, 99, 101, 105, 108, 110, 111, 121, 135, 140, 143, 172, 173, 174, 179, 183, 184, 193, 194, 207, 216, 220, 233, 234, 253, 315, 392, 481, 482, 485, 487, 488, 494, 513

Ruhbân 37, 242, 245

S

Saadeddin Teftazânî Şerh-i 'Akâid 357
 Sa'dî 14, 38, 81, 88, 103, 179, 333, 362, 462, 481, 525, 530
 Safeviler 353
 Saltanat 364
 Sa'y ü 'amel 39, 220, 257
 Siyâsiyyât 155, 163, 393
 Sıffın 341, 343, 348
 Sûfiyye 80, 91, 93, 97, 107, 115, 137, 155, 164, 165, 219, 230, 483, 484, 496

Ş

Şam 5
 Şer'at-ı Ahmediyye 122, 163, 212, 213, 247, 335, 336, 387, 390, 444, 539, 542
 Şer'iyât 184, 198
 Şer' u kânûn 361
 Şeyhu'l-ekber-i 'arifin hazret-i 65, 71
 Şeyhu'r-Re'is Ebû'Alî İbn Sinâ 234
 Şiilik 339, 340
 Şi'lik 223
 Şi'r 38, 46, 95, 117, 125, 134, 201, 203

T

Ta'assub 217, 239, 255, 260, 266, 287, 381, 383, 445, 529, 530
 Ta'ayyün-i evvel 90
 Tabi'iyân 52, 57, 71, 75, 96, 101, 183, 195, 230, 232, 522

Tanzimât 222, 288, 340, 359, 379, 392, 393, 394, 396, 398, 404, 406, 408, 409, 413, 418, 445, 467, 468, 554
 Târîh-i Hukemâ 77, 229, 232
 Tasavvuf 23, 24, 25, 80, 87, 166, 203, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 238, 254, 335, 483, 484, 545
 Tatar 240, 263, 265, 382, 549
 Terakkiyyât 38, 105, 189, 265, 307, 411, 428, 453

Terbiye 42, 276, 277, 278

Tevhîd 45, 61, 64, 67, 115, 116, 123, 130, 131, 136, 147, 149, 166, 174, 186, 195, 210, 211, 218, 219, 221, 237, 249, 285, 288, 343, 363, 417, 425, 484, 491, 493, 512, 513, 515, 533, 545

Tevrât 54, 56, 158, 207, 208, 550

Türk 4, 12, 13, 29, 263, 382, 538, 549, 552

Türkçe 15, 202, 428, 441

U

'Ukûl-i 'aşere 231, 233, 234

Ulûhiyyet 71, 90, 91, 92, 125, 141, 145, 146, 166, 172, 207, 231, 363, 481, 489, 532, 536

'Ulûm ve fûnûn 172, 193, 197, 205, 219, 229, 236, 238, 242, 251, 260, 263, 265, 307, 331, 378, 428, 430, 438, 535, 542

'Ulûm ve fûnûn 192, 227, 258, 294, 434, 438, 499, 535, 543

Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye 446

Ü

Ümmet 133, 413, 533, 552, 555

Üss-i Zafer 375

V

Vâcibül-Vücûd 66, 76, 80, 93, 96, 123, 195, 231, 301, 497, 498

Vahdet-i vücûd 90

Vahiy 139, 140, 142, 156, 291, 347

Velâyet 137, 138, 215, 473, 474, 475,
482, 494, 528

Vücûd 18, 21, 37, 52, 60, 61, 62, 66, 67,
73, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
93, 94, 95, 98, 102, 106, 107, 115,
121, 129, 130, 141, 145, 154, 164,
166, 168, 170, 172, 176, 193, 195,
210, 219, 234, 239, 242, 249, 250,
258, 261, 282, 289, 292, 298, 315,
318, 354, 375, 382, 386, 388, 407,
415, 416, 418, 431, 443, 493, 495,
498, 507, 524, 543, 551

Vükelâ 392, 411, 423

Y

Yahûdîler 208, 522, 525, 549

Yeniçeriler 222, 340, 375, 407, 408, 409,
537

Yezîd 178, 357, 358, 391

Z

Zâhir 38, 49, 53, 61, 63, 65, 66, 68, 77,
81, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94,
99, 101, 106, 107, 139, 143, 152, 161,
172, 179, 193, 213, 214, 216, 217,
218, 225, 227, 228, 249, 267, 281,
285, 294, 348, 356, 357, 434, 468,
483, 484, 495, 506, 512, 518, 519,
530, 532

Zebûr 158, 207, 208

Zerdüş 125, 126, 127

Zıll 67, 85, 86, 87